

*With the financial assistance from the Ministry of
Education and Social Welfare, Govt. of India*

AMARAKOŚA

of

AMARASIMHA

With the Commentary

of

ĀCĀRYA KṚṢṆAMITRA

Edited By

Dr. Satyadeva Mishra,

M.A., Ph.D.

Lecturer in Sanskrit,

Department of Indian Studies

University of Malaya, Kuala Lumpur

MALAYSIA

1972

DEDICATED
TO THE
MEMORY OF MY FATHER



Late VAIKUNTHANATH SHASTRI

FOREWORD

The Sanskrit lexicon by Amarasimha, called *Namalingānuśāsa*, popularly known as *Amarakosa*, occupies an honoured position in the history of Sanskrit lexicography. Its popularity is evinced by a host of commentaries written upon it by eminent scholars of various regions and religions. The earliest available commentary of *Kṣīraswāmī* is undoubtedly a unique production of its kind due to the wealth of information about the different shades of meanings as well as the derivation of words. Four earlier commentaries mentioned by him are those of *Upādhyāya* (*Acyutopādhyāya*), *Gaṇḍa* (?), *Narāyaṇa* and *Śrī Bhoja* (probably *Bhojarāja*, the famous king of Dhara) but they are available neither in print nor known to exist in MS form. *Kṣīraswāmī*, a reputed grammarian hailing from Kashmir, belonged to the last quarter of 11th cent and the first quarter of 12th cent. He is in fact a source of inspiration to the latter commentators who by their erudite commentaries have attempted to make *Amarakosa* better known to the scholars of Sanskrit language. *Tikasarvaswa* of *Sarvananda* (1159 A D), *Kāmadhenu* of the Buddhist *Subhūticandra* (which possesses the rare merit of being translated into Tibetan), *Padacandrikā* of *Raimukuta* composed in 1431 A D based upon a comparative study of 16 earlier commentaries, *Ramaśramī* or *Vyākhyāśudha* of *Bhanu* *Dīkṣita* alias *Ramaśrama*, written in the first half of 17th cent, *Amaratīka* by *Bharata Mallika* of Bengal written before 17th cent—these are some of the most important commentaries of *Amarakosa* available in print each of which possesses a unique distinction of its own on account of wealth of rich materials as regards the distinctive shades of meanings preserved by Sanskrit words.

The present commentary on *Amarakosa* by *Kṛṣṇanāmīra* which is being present here for the first time is a welcome addition to the commentarial literature on this popular Sanskrit lexicon. The commentary gives the derivation of the words as has been already

done by Bhanuji Dikṣita in his Vyākhyāsudhā and is indeed indebted to it.

Kṛṣṇamitra proposes to present here a popular commentary on a popular Sanskrit lexicon unburdened as it is by an erudition of super type. And in this attempt he is eminently successful.

The learned editor Shri Satyadeva Mishra is to be heartily congratulated on the production of this excellent edition. He has taken ample labours to make the edition as useful as possible. He has given in English the meaning of each Sanskrit word of the text and has added a very useful and reliable index of words appearing in the book, besides several valuable appendices for cross references. In his introduction he discusses the value of the commentary and settles its date by arguments at once convincing and authentic. Though based upon a single MS the edition is quite reliable and free from mistakes and lacunae. I have great pleasure in bringing this book to the notice of Sanskrit scholars and hope the learned editor will bring to light other valuable works of Sanskrit and earn the gratitude of students and scholars alike.

Varanasi
24-4-72

{ Baldeva Upadhyaya
Director (Retired), Research Institute,
Sanskrit University, Varanasi

INTRODUCTION

The *Amarakośa* or *Namalinganusasana* of Amarasimha is the earliest lexicon available to us. Amarasimha was a Bauddha, who knew Mahayana and was well acquainted with the works of Kalidasa. He as a legend goes, was one of the nine jewels of Vikramaditya's court¹. This legend however, is not of much significance, as it contemporises the literatures flourished in different centuries². According to Professor K. G. Oka's convincing view, Amarasimha was a predecessor of Isvarakṛṣṇa, the author of the *Sanḥya Kārika* fame, and *Amarakośa* is a work of the 4th century A. D.³

The *Amarakośa* occupies a unique place among all lexicons. While other lexicons contain either synonymous or homonymous words, the *Amarakośa* contains both. It treasures over twenty thousands of words in a compass of just fifteen hundred verses. No other lexicon has been so authoritative and popular as the *Amarakośa*. All lexicons of later origin and glosses of classical Sanskrit literature are replete with quotations from the *Amarakośa*. Thousands of Sanskrit scholars

-
1. The other eight are : Dhanvantari 2. Kṣapanala 3. Śanku 4. Vetalabhakta 5. Ghatakarpura 6. Kalidasa 7. Varṇamihira and 8. Vararuci.
 2. History of Sanskrit Literature by S. N. Das Gupta and S. K. De Vol. I pp. 229-30 (University of Calcutta 1962).
 3. Introduction on *Amarakośa* with the commentary of Kṛṣṇaśrīnīdhi p. 9 (Poona 1913).

learn it by heart even today. Its popularity is evidenced also by the mass of commentaries written on it by the scholars belonging to different religions. The *Śabda-kalpadruma* and the *Amara-bhāratī* preserve the list of as many as forty-one commentaries. These are (1) *Vyākhyā-pradīpa* by Acyutopādhyāya (2) *Kṛyā-kalāpa* by Āśadhara (3) *Kāśika* by Kāśinātha (4) *Amarakośa-dghātana* by Kṣīrasvāmin (5) *Bālābodhinī* by Gosvāmin (6) *Amarakośa-kaumudī* by Nayanānanda Rāmacandra (7) *Amarakośa-pañjikā* by Nārāyaṇa Śarman (8) *Śabdārtha-dīpikā* by Nārāyaṇavidyāvinoda (9) *Subodhinī* by Nīlakantha (10) *Amarakośamālā* by Paramānanda (11) *Amarakośapañjikā* (second) by Brhaspati (12) *Mṃgdha-bodha* by Bharatamallika (13) *Vyākhyāśudhā* or *Rāmāśramī* by Bhānujadhikṣita or Rāmāśrama (14) *Gurubālā-bodhinī* by Mañjubhatta (15) *Sārasvatarī* by Mathureśa-vidyālanikāra (16) *Amarapadapārijāta* by Mallinatha (17) *Budhāmanoharā* by Mahādevatīrtha (18) *Amaravivēka* by Maheśvara (19) *Amarabodhinī* by Mukundaśarman (20) *Trikandacintāmaṇi* by Raghunātha Cakravartin (21) *Amarakośa-vyākhyā* by Rāghavendra (22) *Trilāṇḍavivēka* by Rāmanātha (23) *Vaisamya kaumudī* by Rāmaprasāda (24) *Amarakośa vyākhyā* by Ramaśarman (25) *Amaravṛtti* by Rāmasvāmin (26) *Pradīpamañjarī* by Rāmeśvara Śarman (27) *Padacandrikā* by Rāyamukuta (28) *Amaravākhyā* by Lakṣmana Śāstrī (28) *Amarabodhinī* by Lingabhatta (30) *Padamañjarī* by Lokanātha (31) *Vyākhyā-mṃrtam* by Śankarācārya (32) *Amaratīkā* by Śrīdhara (33) *Tikāśarasraṃ* by Sarvānanda (34) *Amarapadyamukṣita* by Rangācārya (35) *Brhadvṛtti* ————— (36) ————— by Appayadhikṣita (37) *Gurubālābodhinī* by Bhanudikṣita (38) ————— by Mānyabhaṭṭa (39) ————— by Liṅgamāsūri

(40) *Amarakoṣāpadavivṛti*——— and (41) *Kāmadhenti*———. A good number of commentaries preserved in the Government and private libraries of India and abroad are still coming to light. Eighteen commentaries other than the listed above are available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras.⁴ Some of these commentaries are in languages other than Sanskrit. Another commentary on the text by Viṣṇu is referred to by Professor E. D. Kulakarni in his Introduction on the *Dharaṇi-koṣa*.⁵ I come across two more rare commentaries on the text namely *Amarasūcikā* by Bhikṣu Fatagiri and *Amarakoṣatikā* by Ācārya Kṛṣṇa-

4. (i) *Nāmaṅgārūḍāsara-ryākhyā* by Tīruvenkatācārya (R 1241), (ii) *Nāmaṅgārūḍāsana-ryākhyā* by Ravivatmarāja (R 4930), (iii) *Nāmaṅgārūḍāsara-ryākhyā* by Jātavedadīksita (R 3552), (iv) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Kanarese commentary (D 19538), (v) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Kanarese Meaning (R 4552), (vi) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Telugu meaning (D 1657), (vii) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Telugu commentary (D 1665), (viii) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Telugu commentary by Nāgaदेवभाषा (D 1674), (ix) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Telugu meaning by Namadī Venkatārāja (R 947 (a)), (x) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Telugu commentary by Rāmacandradhīvarṇa (R 949), (xi) *Nāmaṅgārūḍāsara* with Telugu commentary by Kasurimallakavi (R 958), (xii) *Nāmaṅgārūḍāsana* with Tamil commentary by Venkateśvara, (xiii) *Nāmaṅgārūḍāsana* with Tamil commentary by Vaidyanāthādhiparṇa (R 11098 (a)), (xiv) *Nāmaṅgārūḍāsara-padaratāraṇi* (R 1253), (xv) *Amarakoṣāpadavivṛti* by Vengalalingayasūri (D 1697), (xvi) *Nāmaṅgārūḍāsara-ryākhyā* by Ravivarmarāja (R 4427), and (xvii) *Nāmaṅgārūḍāsara-ryākhyā* by Subhūtanandā (R 2933).

5. See, Introduction on *Dharaṇi-koṣa* of Dharaṇīśa, p. 10 (Poona, 1949)

mitra in 1961, while I was preparing a list of 500 Sanskrit Manuscripts in my family possession. The first is an indexical work which enumerates the words and verses used in the *Amarakośa* for each word. It frequently quotes critical and aphoristic excerpts from the *Vyākhyāśudhā* of Bhānuji Dīkṣita.⁶ It is incomplete. The available fragment of 16 folios contains the commentary for the first 9 sections (*vargas*) of the first *Kāṇḍa*. The second by Acārya Kṛṣṇamitra which is offered here to Sanskrit scholars is a brilliant exposition of the text on the lines of Kṣīrasvāmin's *Amarakośadghātana* and Bhānujīdīkṣita's *Vyākhyāśudhā*.

The present edition of Kṛṣṇamitra's commentary is based on the single manuscript mentioned above, as no other copy of the work has come to my notice as yet. The MS. bears the library No. 32 and dates back to 1868 V. S. (=1811 A. D.) It is written on country paper. It consists of 244 folios of $12\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ inches. The folios belonging to each *Kāṇḍa* are separately numbered. Each folio contains 8-10 lines on average except the folios Nos. 51 and 52 of the third *kāṇḍa* which contain fifteen lines. The MS. is fairly correct. It is written with black ink in a big, bold and readable hand writing. Most of the vocables are indicated by straight strokes upon them. Yellow pigment is used to cancel the wrong letters. The corrections are made in the left or right margin of the respective folios. The name of the scribe is Vasūlāla.

6. शिवो मे स्ता शिवा येन शिवायामरमचिराम् । विदधे बालयोधाय पते-
नियर्वाख्यभिमुख ॥१॥ नामस्योदियघानामधिकारमिह स्मरेत् । उक्त
व्याख्यामुधाय यत्तद्व्याख्यानं स्वचिन्तवचित् ॥२॥

(Invocatory verses of the *Amarasūcika*) (No 511)

The author of the commentary is Acārya Kṛṣṇamitra, as is evident from the colophons at the chapters' end. That he was a devotee of Lord Viṣṇu, is obvious from the introductory verse and the commentary's commencement with invocation to Śrī Rāma. His mention of over 500 colloquial words (See Appendix) in the commentary which are still used in the Avadhī and Bhojapuri regions suggests that he was a native of Northern India. His use of Nepālā,⁷ *Uttarāpātha*⁸ and *Uttarudeśa*⁹ also strengthens the same conclusion.

The name, Kṛṣṇamitra is not unknown to Sanskritists. We know of the grammarian Kṛṣṇamitra who wrote *Bhāva-pradīpa* on the *Śabdakaustubha*, and *Siddhāntakaumudī-atnārṇava* on the *Siddhāntakaumudī*. This Kṛṣṇamitra was the son of Rāmasevaka who belonged to the 18th century A. D. Among my hereditary manuscripts, I have one on the *Āyurveda*, namely *Yogataṅgaṅgī* the authorship of which is ascribed to Kṛṣṇamitra. The reference to a Kṛṣṇamitra Ācārya (18th-19th centuries) who wrote about a score of philosophical works is found in the Bibliography of Indian philosophy, Vol. I edited by Karl F. Potter.¹⁰ There

7 cf. *Amarakośatikā*, 2.4.128

8 Ibid. 2.4.129

9 Ibid. 2.4.153

10 (i) *Anuśaṅga-paramarśa* (NV), (ii) *Bādhya-buddhi-pratya-bandha-katūṭṭhara* (NV), (iii) *Bhāṭṭaraka-taṅgaṅgī* (NV), (iv) *Pradīpa* on Bhāṭṭaraka's *Bhāṭṭarandī*, (v) *Tikā* on Gadadhara's *Gadadhara*, (vi) *Laghunāyaka-sūtra* (NV), (vii) *Laghu-sāmagrī-vyāpti* (NV), (viii) *Laghu-tarka-sūtra* (NV), (ix) *Tika* on Raghunathaśiromani's *Naiṣāda*, (x) *Vyākhyāna* on *Padārthabalaṅkara-nirūpana*, (xi) *Padārthabalaṅkara* (V), (xii) *Ratnātalaṅkara-sūtra* (NV).

is also a gloss by Kṛṣṇamitrācārya on the Kumārasambhava of Kalidāsa¹¹ Since these works are not accessible to me, I am unable to say if their author is only one or different It is also not possible to maintain the identity of the lexicon's commentator with his name sales If the frequent references to Pāṇini's *Astadhyāyī*, Patañjali's *Mahabhāṣya* and Kātyāyana's *Vartika* by Kṛṣṇamitra in his commentary are of any significance, he may be said to be identical with the Kṛṣṇamitra who composed commentaries on Bhaṭṭoji Dīksita's *Śabdakaustubha* and *Siddhāntakaumudī* But the materials in my possession are too scanty to support this surmise

The other works and authors mentioned by Kṛṣṇamitra in his commentary are

Amaramala (1 6 6), *Kāvya* (1 6 18), *Kavyadarśa* (3 3 22), *Kumarasambhata* (3 4 13), *Gita* (3 3 37, 3 3 45, 3 3 103, 3 3 146, 3 3 212 and 3 4 6) *Carakasamhita* (3 3 42), *Chandogya Upaniṣad* (3 3 110) *Dvirupakṣa* (1 1 33), *Nagānanda* (3 4 17), *Nāṭyaśāstra* (1 7 10) *Pañcatantra* (3 3 37, 3 3 48), *Pracya* (1 7 4), *Prañca* (1 4 7), *Bhaṭṭalollata* (1 7 21), *Bhaṭṭarharī* (3 3 131), *Bhagurī* (1 3 13), *Bhaṭṭapraṣaṣa* (2 4 48), *Mānu* (2 1 7, 2 1 8 and 2 7 14) *Mānu* (2 2 13), *Mudrarakṣasa* (3 3 79) *Meghadūta* (3 5 9), *Medini* (1 6 6, 3 3 7, 3 3 10 3 3 13 14, 3 3 16, 3 3 60, 3 3 169, 3 3 198,

(xiii) *Samagruddartha* (NV) (xiv) Commentary on Iśvara Kṛṣṇa's *Sankeśya kārīka* (s) (xv) *Trka* on Gadadhara's *Śaktiśāda* (xvi) *Siddhanta rahasya* (NV) (xvii) *Tarka pratibandha rahasya*, (xviii) *Prakāśa* on Raghunāthaśiromani's *Tattva tīrtamāni* Dīdhiti and (xix) *Tattvamīmāṃsa* (pp 355 356) (Delhi, 1970)

11 Cf. A History of Sanskrit Literature by S N Dasgupta and S K De, Vol I fn 1, p 74 (University of Calcutta, 1966)

3.3.225, 3.3.231 and 3.6.18), *Raksita* (2.9.18), *Raghuvamśa* (3.3.22, 3.3.43, 3.3.95 and 3.3.144), *Rabhasa* (3.6.18), *Rāmāśrama* (1.7.7 and 2.4.156), *Viśva* (1.1.44, 3.3.58, 3.3.115, 3.3.121, 3.3.140, 3.3.141 and 3.6.18), *Viṣṇu Purāṇa* (3.3.22), *Venīsamibhāra* (3.3.136), *Vaidya* (2.6.66), *Śakafāyana* (1.1.6), *Śiṣṇpālābadha* (3.5.9), *Sabhya* (1.8.4), *Sangīta-ratnākara* (1.7.9), *Sangītaśāstra* (1.7.6), *Sudhā* (2.8.16), *Smṛti* (1.1.55) and *Svāmī* (1.6.6, 1.1.35, 1.3.4, 1.3.16, 1.3.19, 1.3.27, 1.3.36, 1.8.3, 1.8.4, 2.4.121, 2.4.124, 2.6.71, 2.9.18, 2.9.26, 2.9.27-28, 3.3.12, 3.3.133, 3.3.168, 3.6.8 and 3.6.18).

Most of the works and authors listed above are of earlier origin and they do not provide clues in ascertaining the date of Kṛṣṇamitra. What is relevant here is the references to earlier commentators of the *Amarakośa*, namely Kṣīrasvāmin and Rāmāśrama. They are also frequently quoted by Kṛṣṇamitra as *anye*, *apare*, *eke*, *kecit* and *yattu*. Rāyamukuṭa is twice quoted. There are also references to some commentators preceding and succeeding Kṣīrasvāmin. But it is not possible to identify them in view of the absence of their commentaries. Kṣīrasvāmin, Rāyamukuṭa and Rāmāśrama are not only quoted as authorities but are sometimes adversely criticised by Kṛṣṇamitra. Kṣīrasvāmin and Rāyamukuṭa are certainly older to Rāmāśrama who is also called Bhānujīdikṣita. Since Kṛṣṇamitra explicitly quotes Rāmāśrama and his *Vjākhyānsudhā* on the *Amarakośa*, we can accept the *Vjākhyānsudhā*'s date as the earlier limit to the date of Kṛṣṇamitra's commentary, the later limit being of course A. D. 1811, the date of the MS. in my possession Bhānujī is generally assigned to the earlier half of the 17th century A. D. Prof. P. K. Gode

identifies Kirtisimha, the Baghel patron of Bhanuji with Fateh Singh, the founder of Sohawal state in Baghelkhand in central India, and ascribes Bhānuji to the period A D 1620 to 1660¹² Since Bhanuji's commentary exerts much influence on Kṛṣṇamitra, and enjoys a celebrated position in his commentary, we may assume that Kṛṣṇamitra composed his commentary nearly a century after the composition of Bhanuji's *Vyākhyasudha* i.e. sometime in the fifties of the 18th century A D This can also be confirmed by the date of the manuscript which is the later limit of the commentary's date As the MS is dated A D 1811, Kṛṣṇamitra must have composed his commentary many years earlier than this date In short, the commentary might have been written in the later half of the 18th century

Now a word about the edited text All attempts have been made to make the book useful and free from mistakes English meanings of the words are given in footnotes and the number of the synonyms is given in rectangular brackets Best efforts have been made to verify quotations and mention their original sources In cases of alterations and corrections, the readings of the manuscript have been given in the footnotes B K and M are the main abbreviations used for Bhanuji Dīkṣita, Kṛṣṇamitra and the manuscript respectively In spite of all possible care, some misprints have occurred especially in the footnotes because of oversight in proof reading for which I crave pardon from scholars

12 Cf. A contemporary Manuscript of Bhanuji Dīkṣita's *Vyākhyasudha* in studies in Indian Literary History by P K Gode, Vol III, pp 26-30 (Poona 1956)

I feel called upon to express my gratitude to the Ministry of Education and Social Welfare, Government of India for assisting me financially in the publication of this rare text. I am highly thankful to Dr. R. Raghavan, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit (Rtd.) from whom I received inspiration and advice in bringing out the edition. Grateful thanks are due to Dr. T. M. P. Mahadevan, Director, Centre of Advanced Study in Philosophy, University of Madras, and Dr. K. Kunjunni Raja, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Madras University and Dr. V.P. Upadhyaya, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Gorakhpur University (Rtd.) for their valuable suggestions. Sincerest thanks are due to Shri A.P. Tripathi, Shastri, Reporter, Bihar Vidhan Sabha, Patna for taking very great pains in making all arrangements for timely publication of the book, and for easing all problems arising from my overseas stay. I am also thankful to many of my colleagues and friends, especially Shri R. N. Choudhary who extended their whole-hearted co-operation by supplying some materials useful in preparing the introduction.

Finally, I wish to thank my wife Indira Mishra for her active co-operation in preparation of the work.

Kuala Lumpur
21-1-1972.

Satyadeva Mishra

CONTENTS

			<i>Page</i>
Foreword	v
Introduction	.	..	vii
Text	1 to 554
Index	1 to 176
Appendix	177 to 185
Bibliography	187

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

प्रथमः कारुडः

१. स्वर्गवर्गः

यस्य ज्ञानदयामिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

टीका

श्रीरामायनम् । कोशव्युत्पादनं रेखावयवन्यायमाश्रितम् ।

पद्यापत्तिपदं प्रेष्टं प्रेप्सतामद्वयार्थकम् ॥

यस्येति—हे धीराः स भगवान् सेव्यताम् ।^१ धर्मशालिनामेव सेवाक्षमत्वादुक्तं धीरा इति । स कः ? यस्य गुणाः शास्त्रादयोऽणिमादयो^२ वा अनघा निष्पापाः । कथं भूतस्य ? ज्ञानदययो. सिन्धोः, समुद्रस्येव विपुलाधारस्य ज्ञानवत्त्वेन परोपकार-योग्यतामेव्यत्वं मृचिनम्^३ ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनाभावे^४ किमुपकारेणेत्याशङ्कानिवृत्तये दयोपादानम् । अगाधस्य अपरिच्छिन्नमहत्त्वस्य^५ नास्ति क्षयो यस्य सोऽक्षयः ।^६ कस्मै प्रयोजनाय ? श्रिये चामृताय च । चद्वयोपादानमुभयो प्राधान्यमृचनाय । नास्ति मृतं मरणं यन्नेत्यमृतत्वाय मोक्षार्थम् ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सम्पूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं दर्शयति—समाहृत्येति । अन्यतन्त्राणि^७ कोशलिङ्गानु-शासनानि समाहृत्य एकीकृत्य सम्पूर्णं न्यूनवारहितं नामलिङ्गबोधकं शास्त्रमुच्यते अनुशिष्ये^८ विविच्य बोध्यनेऽस्मिन्ननेन^९ वा सदिशिः लघूकृतं प्रतिसंस्कृतं, प्रत्येकं

-
1. M. reads मेव्यता 2. M. स्यादयोऽणिमादयो 3. M. मृचिनं
4. M. ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनोभावे 5. M. अपरिच्छिन्नमहत्त्वस्य 6. M. मोक्षयः
7. M. अन्यतन्त्राणि 8. M. अनुशिष्ये 9. M. बोध्यने-स्मिन्ननेन ।

ब्रमवयनेन कृतोत्कर्षैरसारासारहितैरिति वा वर्गे सजातीयसमूहे सम्पूर्णं^१ लक्ष्य-
लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचिन् ।

स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

लिङ्गज्ञानोपायमाह—प्रायश इति^२ प्रायशो बाहुल्येन^३ रूपस्यावन्तादेर्भेदेन^४
स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘लक्ष्मी पद्यालया पद्या’ [अ० १. १. २७]
‘पिनाकोऽजगव^५ धनु’ [अ० १. १. ३५] । कुत्रचित्साहचर्यात्, यथा—
‘अश्वयुग्मभिनी’ [अ० १. ३. २१] । क्वचित्तेषां स्यादीनां विशेषतो विधाना-
त्त्वयानां, यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमाव्’ [अ० १. ७. ६], ‘कलीवे त्रिविष्टम्’,
[अ० १. १. ६] इति ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः ।

कृतोऽत्र^६ भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां कमादृते ॥ ४ ॥

भेदेति । अथामरकोशे भिन्नलिङ्गानामन्यत्रानुक्तानां भेद बोधयितुं द्वन्द्वो न
कृत, तथाहि सति परवल्लिङ्ग स्यात्, यथा—‘शुलिभ मिदुर षवि’ [अ० १.
१. ४७] इति, न तु शुलिभमिदुरपवय इति । तयैकशेषोऽपि^६ न कृत, तथाहि
सति शिष्यमाणस्यैव लिङ्गं प्रतीयेत, यथा—‘नम स थावणो नमा’ [अ० ३.
३. २३२] इति, न तु सथावणोनमसो इति । तथा सङ्करो लिङ्गान्तरसन्निधौ
लिङ्गान्तरस्य प्रयोगो न कृत । साहचर्याद्वि तल्लिङ्गता प्रतीयेत, यथा—‘स्तव
स्तोत्र नुति स्तुतिगिति’ [अ० १. ६. ११], न तु स्तुति स्तोत्र स्तोत्रो नुतिरिति ।
एतच्च ब्रमादृते यत्र सप्रहृष्टोवादी ब्रममात्रं विवक्षितं तत्र भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादय
कृता एव, यथा—‘वर्गा पृथ्वी पुरवमाभृद्वनौपधिमृगादिभि’ [अ० २. १. १]
इति, न तु ब्रमाभावेऽपि^६ ‘रक्षोगन्धर्वविनरा’ [अ० १. १. ११] इत्यत्र कथं
द्वन्द्व इति चेत्सत्यं ब्रमप्रहृष्टमुपलक्षणं तत्रापि हि ब्रमवद्विशेषलिङ्गबोधनेच्छा
नास्ति ॥ ४ ॥^७

त्रिलिङ्ग्यां त्रिप्रिति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वमाह ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्ग्यामिति । यत्र त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्तत्र त्रिप्रिति पदं
प्रयुक्तमिति परिभाष्यते । यथा—‘त्रिषु स्पृलिङ्गोऽग्निरण’ [अ० १. १. ५७] ।

1. M मपूर् 2 M बाहुल्येन 3 M. भावन्तादेर्भेदेन 4 M पिनावाजगव
5 M. कृतोत्र 6 M ब्रमाभावेऽपि 7. cf Kṛpāśāstrī's Commen-
tary, Amarakos' dghaṭana, P 2.

तथा मियुने स्त्री पुल्लिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम् । यथा—‘बह्वर्द्धयोर्ज्वालकीली’
[अ० १. १. ५७] । तथा यत्र किञ्चित्किञ्च निषिद्धन्त तद्भिन्न बोद्धव्यः,^१
यथा—‘ध्योमयानं विमानोऽस्त्री’ [अ० १. १. ४८] इति । अत्र स्त्रीत्वे निषिद्धे
पुत्रपुंसकयोर्लभः । तथा तु शब्दोऽन्ते^२ यस्यायशब्द आदिर्यस्य तत्पूर्वं न भजते,
किन्तुत्तरान्वयि । ‘नगरी त्वमरावती’ [अ० १. १. ४५], ‘जवोऽय^३ शोधं
स्वरितम्’ [अ० १. १. ६४] इति ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं-स्वर्गं-नाकृत्रिदिव-त्रिदशालयाः ।

सुरलोको-द्यो-दिवौ द्वे स्त्रियां छीचे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति । यद्यपि भाष्यमते सञ्ज्ञाशब्दा अव्युत्पन्नास्तथापि स्वरवर्णादि
शुद्धपर्यं शाकटायनमतेन व्युत्पत्तिः प्रदस्यते । स्वरानि अप्राप्त्या^४ उपनामयति च ।
‘स्व शब्दोपतापयो’ (भा० प० अ०) विच् । मुष्टुं अर्ज्येन स्वर्गं । ग्यङ्क्वादि-
त्वान्कु, चजोरिति तु निष्ठायांमनिट् (७. ३. ५९) इति निषिद्धम् ।^५ नाम्न्यकं
पुत्रमन ‘नभ्राज्जपात्’ (६. ३. ७५) इति^६ नञ् प्रकृत्या । तृतीया द्यौस्त्रिदिव ।
दिवशब्दोऽदन्तोऽपि । ‘द्यौ^७ स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्रीडं तयो स्मृतम् ।’
इति मेदिनी—(१५८ ११) वचनान् । स्वामी तु दिवौकस इत्यादि वृत्तिविषये-
दन्तमाह । त्रिभिर्ब्रह्मादिभिर्दीर्घ्यनि प्रकाशन इति वा ‘द्विगुपधत्वात्’—(३. १.
१३५) क । त्रिदशाना देवानामान्द्रयः स्थानम् । द्योन्तेऽग्न्या द्यौः । ‘वातुल-
चात्’ (३. ३. १) द्युतेर्दौ । दीव्यन्त्यग्न्या द्यौः दिवेदिवि विदपि ‘च्छवो’
(६. ४. १९) इत्युद् स्पात्^८ । तृतीयं विष्टपं विरन्त्यत्र मृगनिन इति विशेषे क
[प्रत्यय] स्तस्य मुट् । केचित्तु—‘पादो पिष्टपेति पठित्वा वस्य पकारादेशमाह ।
तथा चामरमाला—‘विष्टपो विष्टपोऽयस्त्री’ इति ॥ ६ ॥^९

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदश विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाण सुमनसस्त्रिदिवेशा दिर्वाकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा आदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋमवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

1. M. रोड्म्य 2. M. शब्दः चन्ते 3. M. जवोय 4. M. मयप्या 5. The View Criticised, here, is of Rāya Mukuṣa. See Bhānuji Dīkṣita's Commentary Rāmās'rami, p. 4. Chow. Edn., 1970. 6. M. नभ्राज्जपात् 7. M. द्यौः 8. M. दिवेदिवि विदपि मुष्टुपधत्वात् 9. Heaven. [9]

बहिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवताः^१ स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

न भ्रियन्ते अमरा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । निष्क्रान्ता जराया निजंरा । दीव्यन्तीति देवा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । त्रिदश त्रिदशा । 'सह्यय्याऽध्यया—' (२ २ २५) इति बहुव्रीहि । तिस्रो दशा अवस्था येषां ते त्रिदशा इति वा । विबुध्यन्ते विबुधा 'इगुपघ—' (३ १ १३५) इति क । मुरन्ति मुरा । मुर ऐश्वर्ये (तु० प० से०) क । मुरा इत्येषामिति वा । सुष्ठु पर्वं धरित येषां न [सुपर्वाण] । सुष्ठु मनो येषां ते सुमनस । दिवि लोका निवासोऽस्य । दिवमोक इति वा, पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) इत्ययम् ॥ ७ ॥ आदित्या अपत्यान्यादित्या । 'हृदिकारात्' (ग० सू० ४ १ ४५) इति डीपन्तात् 'स्त्रीभ्या टक्' (४ १ १२०) । दिवि सीदन्ति वर्तन्त दिवि, पद पङ्क्तु 'सत्पृद्विप—' (३ २ ६१) इति क्विप् । 'हृद्युभ्या च' (वा० ६ ३ ९) इति डेरलुक् । 'सुषामादिषु च (८ ३ ९८) इति ण । पक्षे द्युसद । लिख्यन्त चित्रादीं लेखा । 'अकर्तरि—' (३ ३ १९) इति कर्मणि घञ् । 'दित्यदित्या—' (४ १ ८५) इति ण्य, आदित्या । ऋतुद्वयोऽदितिवाची, ततो भवन्ति ऋतव । 'मितद्रवादिभ्य उपसह्ययानात्' (वा० ३ २ १८०) डु । नास्ति स्वप्नमेषाम् [अस्वप्ना] । भ्रियन्तेऽप्रेति मर्तो^३ भूलोक । 'हृसिमृषिणवामिदमिलूपधुर्विभ्यस्तन्' (उ० ३ ८६) । तत्र भवा अप्युपचारात्मर्ता ।^४ 'नखमूरमर्तर्गवष्टेभ्य—' (वा० ५ ४ ३६) इति स्वार्थे यञ् । तद्भिन्ना अमर्त्या । अमृतमन्वोऽत्रमेषाममृतान्धम ॥ ८ ॥ बहिरन्निर्मुप येषां ते । ऋतून् ऋतुषु वा भुञ्जत । गौरव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽस्त्र^५ येषां ते गीर्वाणा । प्रसस्त वृन्द येषां वृन्दाङ्का । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकत्र' (वा० ५ २ १२०) । देव एव देवता मैव देवत तलन्तात् स्वार्थे प्रज्ञायण् (५ ४ ३८) । रूपभेदान् क्लीबता । पुमीत्युक्ते पुम्बम् । दवपर्यायाणां पुस्त्वात्तच्छृङ्गानिवृत्तये स्त्रियामिति ॥ ९ ॥^६

आदित्यमिश्रयसस्तुपितामास्वरानिलाः ।

महाराजिकमाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवता ॥१०॥

आदित्यादयो द्वादशत्वादिमहत्तया मङ्गचारिण्यो देवता । एवमेव तु समुदाय, कृता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति^७ न्यायात् । विश्वेदेवास्त्रयोदश, यादृशे

१ M देवता २ M मसृद्विप-३ M मर्तो ४ M-मर्ता ५ M वायोस्त्र
६ Gods [26] ७ M वत-ने इति

विगन्तीति । 'अग्नप्रुषि' (उ० १.१४०) इति वचन् । वसन्तीति वसवोऽष्टौ । 'शृस्वमिहि—' (उ० १.१०) इत्यु ३ तुप्यन्तीनि तुपिना षड्विंशन् । ['गचि-
चचि—' (उ० ४.१८५)^१ इति] क्तिच् । आभासन्ते, इत्याभासकरा चतुष्पष्टि ।
'म्येशभास—' (३.२.१७५) इति वचन् । अनन्त्यनेनानिला, एकोनपञ्चाशन् ।
'सलिकत्यनि—' (उ० १.५४) इति ङल्च् । महाराजजन्दाज्यथा महाराजिका,
पट्विगङ्गेने । 'महाराजप्रोष्टाशट्ठन्' (४.०.३५) । साध्यन्ते, आराध्यन्त साज्या
द्वादश । एकादश ष्ठा ॥१०॥^२

विद्याधरोऽप्सरा-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूताऽमी देवयोनयः ॥११॥

विद्याया घरा जीमून्वाहनादय गुटिकाज्जनादिधारिणश्च । अप्सु सरन्ति ।
'सरतेरमुन्' (उ० ४.२३०)^३ । यक्ष्यन्ते पूज्यन्ते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० ब्रा०
मे०) । 'अकर्तरि च कारके—' (३.३.१९) इति घञ् । रक्षन्त्येभ्यो रक्षासि ।
'रक्ष पालने' (म्वा० ५० मे०) । 'सर्वधातुभ्योऽमुन्' (उ० ४.१८९) । गन्ध-
मर्वन्ति गन्धर्वा तुम्बुरप्रभृतयो गायना । 'अर्व गती' (म्वा० ५० से०) ।
'गक्ञ्वादि' (बा० ६.१.९४) । अश्वमुखान् कुन्मिना नरा किन्नरा । पिशाचा
पिशिताशना । गूह्यन्तीति गुह्यकाः । ष्वुञि 'पृषोदरादित्वान्' (६.३.१०९)
यगागम । निधिग्लक्ष्वा य यक्षास्त गुह्यका । सिद्धपन्तीति सिद्धा विश्वावमुप्र-
भृतय । भूतिरस्यामि भूत । 'अर्वा आदि—' (५.२.१००)^४ देवा योनिग्न्यसि-
रेषा देवयोनय, देवाद्या देवपदद्वयसहितेभ्य परमाणुभ्यो जायन्त वा ॥११॥^५

असुरा दैत्य-द्वैतेय-दनुजेन्द्राग्नि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्यदेवा सुरद्विपः ॥१२॥

अत्यन्ति देवानमुगः । 'असेगन्' (उ० १.४०) । सुरविस्मृत्वाद्वा । द्विदि-
गुदधामुरत्मानरी^६ । डीयन्तान् । 'स्त्रीभ्यो ङ्' (४.१.१००), द्वैतेयः । दन्वन्त्या-

1. M अधिकृति 2 Nine groups of deities (Ganadevata)
[1 each] 3 According to the context, the reference
should have been made to the Upādi sūtra 'अर्वाग्नि-
द्वि' (४.२.१६) which means that the affix अर्वा comes
after the root 'वृ' (to move) preceded by the word अर्
4 M अर्वा अर्वा 5 Ten kinds of demi gods (devayonys)
6 M. द्विदिशश्चामुरत्मानरी ।

रय ।^१ शुक्रस्य क्षिप्या । अनोतिवशाद्देवत्वाद्भ्रष्टा । मुरान् द्विषन्ति मुरद्विष ।
'सत्सुद्विष—' (३२६१) इति क्विप् ॥१२॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिन ॥१३॥

पडभिन्नो दशवलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीधन शास्ता मुनिः —

मवं जानाति सर्वज्ञः । मुष्टु गत ज्ञान यस्य स ^२ । बुद्धयते बुद्ध । 'मतिबुद्धि' (३२१८८) इति क्त । धर्मेण राजते धर्मस्य राजेति वा । तथेति सत्पण्ये, तथा सत्य गत ज्ञान यस्य । समन्त पूण भद्रमस्य । भग माहात्म्यमस्यास्ति । मार काम जयति । क्विप् । जयति तपसा लाक् लाकजित् । जयति भव जिन । इणपिन्—' (उ० ३२) इति न ॥१३॥ दिव्यचतुर्दिव्यश्रोत्र पूर्वनिवासानु-स्मृतिरात्मज्ञान विषयद्वयमन कायभ्यूहादिसिद्धिश्चेति पडभिज्ञा^३ ज्ञायमानानि यस्य । दशबलानि यस्य ॥ । 'दान क्षील क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च^४ । उपाय प्रणिधिर्ज्ञान दशबुद्धबलानि वै ॥' अद्वय विज्ञानातिरिक्तवस्तुनिर्पेधात् । अद्वैत वदति । 'आवश्यक्—' (३३१७०) णिनि । विनयत्यनुशास्ति^५ । 'ष्वल्' (३११३३) । मुनिषु इन्द्र । धिया यागभूत्या धना निविड । शास्तीति शास्ता । औणादिकस्तृच्, तन इट् न ।^६

शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥

स शाक्यसिंहः सधार्थसिद्ध शौद्धोदमिश्र सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवोमुतश्च सः ॥१५॥

यस्तु शक्येषु जात शाक्यमुनिबुद्धावनार ^७ ॥१४॥ शकोऽभिज्जनोऽस्य^८ शाक्य । 'शण्डिकादिभ्याश्च' (४३९२) शाक्यसिंह इत्युपमितसमासः, भोमो मीमसेन इति वच् । शाक्योऽपि^९ सर्वार्थेषु सिद्धा निष्पन्नः । शुद्ध आदमो यस्य स शुद्धोदना राना । 'शक्-च्चादि' (वा० ६१९४) । 'तदप्यंशौद्धादनि । गौतमस्तद्गो-त्रावनारात् तच्छिष्टप्यत्वाद्वा । 'तस्यदम्' (४३१२०) इत्यण् । अकम्प्य वन्धुः, सूर्यवंश्यत्वात् ॥१५॥^{१०}

1 M इन्द्रस्य अरय 2 M स 3 M पद अभिज्ञा । 4 M व
5 M विनयति अनुशास्ति 6 Buddha [18] 7 M शाक्यमुनि
बुद्धावनार 8 M शस अभिज्जनो स्य 9 M शाक्योऽपि 10 Gautama
Buddha [7]

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥१६॥

धाताञ्जयानिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्ट्विधिः ॥१७॥

बृंहति वधते ब्रह्मा । 'बृहेनोऽन्व' १ (उ० ४.१४५) इति मनिन् । धानोर्न-
स्यादादेश । आत्मना भवति । 'भुव सञ्ज्ञान्तरयो' (३२.१७९) इति क्विप् ।
अनेनैव स्वयम्भूराब्देऽपि २ सिद्धे पुनर्वर्चनं स्वभूनिवृत्त्यर्थम् । मुरेषु ज्येष्ठ । परमे-
ष्ठ्योमनि चिदाकाशे निष्ठति । 'परमे स्थ कित्' (उ० ४.१०) इतीनि ३ ।
'तत्पुरुषं कृति—' (६.३.१४) इति सप्तम्यलुक् । पितृणा मरीच्यादीना पिता ।
हिरण्यं हिरण्यमण्डं, तस्य गर्भं इव । हिरण्यस्य गर्भो वा, ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् ।
लोकानामीश । चत्वार्यननान्यस्य ४ ॥१६॥ दधातीति धाता । धातो 'तृच्'
३.१.१३३ । अञ्जं योनिरम्य । द्रुह्यत्यमुरेम्यो द्रुहिण । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२.४९) इतीनच् । गुणाभावश्च । विरिङ्क्ते मृते विरिञ्चि । 'अच इ' (उ० ४.
१३९) । पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) नुम् । कमलमासनमस्य । मृजति
स्रष्टा । प्रजाता पतिः । विदधाति, विमृजति । 'विधात्रो वेध च' ५ (उ० ४.२२४)
इत्यसुन् । वेधादेशः । विनेपेण दधाति । विश्वं मृजति । विधत्ते विधि । 'उपसर्गे
घो कि' ६ (३.३.९२) । बाहुल्यान् (३.१.११३) कर्तरि ॥१७॥ ७

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥१८॥

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥१९॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्रुपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥२०॥

द्रवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

यनमाली घलिध्वंसी कंसारातिरघोऽञ्जः ॥२१॥

विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

वेवेष्टि ध्यानोनि विश्व विष्णु । 'विदे विन्च' (३.३९) इति नृ ।
नराना समूहो नार तदयनमस्य ८ 'पूर्वपदात्'—(८.४.३) इति न ।

1. M. बृहेनोऽन्व 2. M. स्वयंभूराब्देऽपि 3. M. इति इति 4. M. चत्वारि
अननन्दस्य 5. M. विधात्रो वेध च 6. M. उपसर्गे घो कि 7. M.
Brahmā [20] 8. M. तदयनमस्यः ।

वृष्णा वर्णेन । 'वृथैर्वर्णे' (उ० ३४) इति नक् । विनुष्णानां जीवानामयं
नियन्ता । 'तम्येदम्' (४. ३ १२०) इत्यण् । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्वसो
कर्णावस्य । दाम—उदरे यस्य, दात्ये चापत्येन मात्रा वद्धवान् । हृषीकाणा-
मिन्द्रियाणामीश । प्रशस्ता वेशा सन्त्यस्य ।^१ 'वेशाद्भोज्यतग्न्याम्' (५२
१०९) माया लक्ष्म्या धव , मघोरपत्यमिति वा, तद्वस्यत्वात् ॥ १८ ॥
दैत्यानामरिः । पुण्डरीकमिवाक्षिणो यस्य । 'वट्टुव्रीहो सक्व्यक्षणो —' (५४ ७३)
इति षच् । सा भुव विन्दति योविन्द । वाराहूपेणोद्धारान् । 'अनुपसर्गाल्लिम्प-
विन्द—' (३१ १३८) इति झ । गरुडो ध्वज चिह्नमस्य ।^२ नाम्नि प्युतं
स्वतलन स्वस्थानाद्यस्य । 'गन्यर्या—' (३४ ७२) इति क्त । शृङ्गस्य विकार
शाङ्गं धनु । तदस्यास्ति शाङ्गी^३ । विपु नानास्थानेष्वञ्चति^४ क्षिप्यक् । सर्वतो
व्यापिनी सेनास्य । जनन जन , तमर्दयति हन्ति जनान्समुद्रस्य दैत्यभेदानिनि
वा ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वान् ।^५ उपन्द्र । इन्द्रस्यावर जात । चक्र पाणौ
यस्य । चत्वारो भुजा अस्य । पद्म नामो यस्य । 'अच् प्रत्यन्वक्—' (५४ ७५)
इति योगविभागादच् । मघो दैत्यविशेषस्य रिपु । वसुदेवस्यापत्यम् । 'ऋप्यन्वक्—'
(४.१ ११४) इत्यण् । सर्वत्र वसतीति वामु , वामुश्चासौ^६ दवश्चाति वा ।
त्रिपु लोकेषु चित्रम पादन्यासोऽस्य^७ ॥ २० ॥ देवक्या नन्दन । देवकी गौरवादि-
त्वान् देवकानाच्छे, इति वा णिजन्तान् 'अच् इ' (उ० ४१३८) । 'तनो डीप्'
(वा० ४ १ ४५) । शूरस्यापत्यम्, तद्वसजत्वान् । बाह्यादित्वान् (४१ ९६)
इन् । श्रिय पति । पुण्येषु पुण्याणां वीर्यम् ।^८ निर्धारणाभावात् निर्णयः ।
आपादयन्निवनी माला वनमाला साऽस्यास्ति । व्रीह्यादित्वान् (५२ ११६) इति ।
बलि ध्वसने । वसत्याराति ।^९ अथ वृत्तमक्षजमिन्द्रियजन्य ज्ञान येन ॥ २१ ॥

विश्व विमर्ति । 'सञ्ज्ञाया शृट् वृजि^{१०}—' (३२ ४६) इति षच् । वैटर्म
जितवान् । विषयमुरान् विधु । 'पृमिदिध्यधि—' (उ० १ ७३) इति वु ।
श्रीवत्सो नाम श्वेतरोमावर्णविशेषो वक्षसि लाञ्छनमस्य ॥ २१ ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

- 1 M मन्त्यस्य. 2 M चिह्नमस्य 3 M गार्ही 4 M नानास्थानेषु भञ्चति
5 M. इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वान् 6 M वसुध मी 7. M. पादन्यासोऽस्य
8. M वा जनन 9 M वसुध मरति. 10 M. शृजि
11 V₁ppu [39]

अस्य श्रीवृष्णस्य जनक, वसुपु दीव्यति वसुदेव. । पचाशच् (३.१.१३४) ।
आनकंदुन्दुमिश्रचोपलक्षित. । वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुमिवादानात्^१ ॥२२॥

वलमद्गः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रज ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
मङ्कपण. सीरपाणि कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

यलेनमद्ग ध्रेष्ट । बलम्तु मीमवन् । प्रलम्बं नामामुरं हतवान् । मूलविभुजादिः
(वा० ३ २.५) । बलेन दीव्यति । अच्युतस्याग्रजः । रेवत्या रमण. । नन्दादिः
(३.१.१३४) । रमन्तेऽस्मिन् योगिनो रामः^२ । 'हलश्च' (३.१.१२१) इति
घञ् । कामं पालयति । हलमायुधमस्य ॥ २३ ॥ नीलमम्बरं यस्य । रौहिण्या
अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४.१.१२३) ङक् । तालवृक्षोऽङ्को ध्वजोऽप्य^३ ।
मुसलमस्त्यस्य । मङ्कपंति सहारमूर्तित्वात्सङ्कपणं । नन्दादित्वात् (३.१.१३४)
ल्युः । सीरो हलं पाणावस्य । कालिन्द्या यमुनाया भेदनः । हलेनावपंगान् ॥ २४ ॥^४

मदनो मन्मथो मारः प्रथुघ्नो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
संघरारिमंनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
पुष्पघन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

मदयति मदन. । मदी हर्षे (ज्वा० ५० मे०) । ल्युः (३.१.१३४) ।
मननं मन्=वेतना । सम्पदादि विशप् (वा० ३ ३.१०८) 'गमादीना ववी'
(वा० ६.४४०) इति नञोपः । यत्^५—'अनुदासोपदेश—' (६.८३३)
इति नलोत्. इति । तत्र । विवरो मलादिश्वामावात् । 'ह्रस्वस्य—' (६.१.०१)
इति तुक् । मनो मय. = मन्मथ । म्रियन्तेऽनेन^६ मारः । वरणे घञ् (३.३.१९) ।
प्रहृष्टं शुभ्रं घन्मस्य । मीनो मकरः वेतनं ध्वजोऽप्य^७ । कुम्भित. दर्पोऽप्य^८

1. Vasudeva, the father of Sri Kṛṣṇa [2] 2. M. रमन्तेऽस्मिन् योगिनो
3. M. मन्मथोऽप्य ध्वजोऽप्य 4. Balabhadra [17] 5. The
commentators, like Kṛṣṇaswamin and Rāyamukūṭa. See
Amarakoṣodehātana, p. 7, Poona, 1913, and Rāmāśrami,
p. 14, Chowkhamba, 1970. 6. M. म्रियन्तेऽनेन 7. M. ध्वजोऽप्य
8. M. दर्पोऽप्य

वदप । 'कम्' इत्यव्यय वृत्तायाम् । दर्पयति दर्पकं । 'ण्वुल—' (३११३३) ।
 नास्त्यङ्गमस्य^१ । काम्यतेजनेन^२ काम । 'पुसि सञ्ज्ञायाम्—' (३३११८)
 घ । पञ्च दारा अस्य । उन्मादनतापनशोषणस्तम्भनसमोहना क्षरा । स्मयतेजनेन^३
 स्मर । 'पुसि सञ्ज्ञायाम्—' (३३११८) घ ॥ २५ ॥ सवरस्य दंष्ट्रस्यारि ।
 शवरस्तालव्यादिरपि । शृङ्गाररूपेण मनसि जायत '—जनङ्' (३२९७) ।
 'तत्पुरुष कृति—' (६३१४) इत्यलुक् । कुमुमानोपवो यस्य । न मनसोज्य-
 स्माञ्जायत^४ । पुष्प धनुरस्य । 'वा सञ्ज्ञायाम्' (५४१३३) इत्यनङ् ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूत्र^५प्यकेतु स्यादनिच्छ उपापतिः ।

ब्रह्मज्ञानं सूत्रे ब्रह्मम् । शृङ्गारनामा मृग वेनुरस्य । उपा वाणस्य पुत्री, तस्या
 पति । ब्रह्मसूत्रप्यनेतु कामस्यैव नामनो इत्यन्य ॥^६

लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहंरिप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्मण लक्ष्मी । 'लक्ष्मिमुंद्' च (उ० ३ १६०) इती प्रत्यय । पद्ममालया
 यस्या । पद्ममस्तयस्या । अर्श आद्यच्' (५२१२३) । एव कमला । श्रयति
 हरिं श्री । 'क्विब्वचि—' (बा० ३ २ १७८) इति क्विदीधी ॥ २७ ॥^७

शङ्ख लक्ष्मीपते पाञ्चजन्य

लक्ष्मीपते शङ्ख पाञ्चजन्य । पञ्चजन पाताले भव । 'पञ्चजनात्' (बा०
 ४ ३ ५८) इति यन् । 'बहिर्द्वेषपञ्चजनेभ्य ञ्य इत्युपमह्वयान नास्ति इत्याह ॥^७

चक्र मुदशनि ।

हरेश्चक्रं मुदशनि । शानन दर्शनमस्य । 'भाषायार्थाशियुधि—' (बा० ३ ३
 १३०) इति युच् ॥^८

कौमोदकी गदा

को पृथिव्या मादक कुमादको विष्णु^९ । उभयय कौमादकी । गदति गदा ॥^{१०}

१ नास्ति अङ्गमस्य २ M काम्यतेजनेन ३ M स्मयतेजनेन ४ M मनम-
 न्यस्माञ्जायन्ते ५ M Kama (cupid) [19] ६ Brahmasū,
 Anuraddha Amraddha and Usapati, all the four
 according to Kṛishnamitra, are the names of Aniru-
 ddha But Bhanuji, Dikṣita and some other Commentators
 include the first two among the names of Kṛishnadeva
 ७ Lakṣmī (the goddess of prosperity) [6] ८ Viṣṇu's
 conch [1] ९ Viṣṇu's discus [1] १० Viṣṇu's mace [1]

रत्नो नन्दक

नन्दयति दवान् । 'ण्डुल्' (३ ३ १३३) ॥^१

कास्तुभो मणि ॥ २८ ॥

कु भुव स्तुम्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽब्जि.^२, तत्र मव ॥ २८ ॥^३

गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेय रत्नेश्वर ।

नागान्तको विष्णुरथ सुपर्ण पद्मगाशन ॥ २९ ॥

गल्त पश्चा सन्त्यस्य, गरुत्मान् । यवादित्वात् (८ ३ ९) अथ (८ २ १०)
इति वत्त्वं न । गरुडिड्यंत गरुड । 'डीड्' (म्वा० आ सं०) 'अयम्याऽपि-'^४
(वा० ३ २ १०१) इति ड । पृषोदरादित्वात् (५ ३ १०९) इति तल्पा ।
तृप्तस्यापत्य तार्क्ष्यं, गर्गादित्वात् (४ १ १०५) यत् । विनताया अपत्यम् । खगा-
नामीश्वर । नागानामन्तक । विष्णो रथ इव । शामन पर्ण पश्चावस्य, हेम-
पक्षत्वात् । पद्मगानक्ष्णाति । त्यु (३ १ १३४) ॥ २९ ॥^५

शम्भुरीश पशुपति शिव शूली महेश्वरः ।

ईश्वर शर्व ईशान शङ्करश्चन्द्रशेखर ॥ ३० ॥

भूतेश खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृड ।

भृत्युब्जय कृत्तिवासा पिनाकी प्रमथाधिप ॥ ३१ ॥

उग्र कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ खपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो त्रिरूपाक्षस्त्रिलोचन ॥ ३२ ॥

कृशानुरेता सर्वज्ञो धूर्जटनीललोहित ।

हर स्मरहरो भर्गव्यम्बकस्त्रिपुरान्तक ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपु क्रतुष्वसी वृषध्वज ।

व्योमकेशो भवो भीम स्थाणू रुद्र उमापति ॥ ३४ ॥

समवत्पस्मान् शम्भु । बाहुल्कात् वर्तते मित्रवादि (वा ३ ३ १८)
कु । 'ष्टे ईश' । इगुप- (३ १ १३५) इति क । पशूना दवाना पति ।
शिवमस्यास्ति शिव । 'अर्गं वादि' (५ २ १००) । तृप्तमन्त्रि । 'ष्टे ईश्वर' ।

1 Viṣṇu's sword [1] 2 M इस्तुभं, 3 Viṣṇu's gem
(said to be obtained with) 13 other jewels at the
churning of the ocean [1] 4 M चन्दन 5 Garuda ॥

‘स्थेनासास-’ (३० १७१) इति वरच् । शृणाति शर्व । ‘शृ हिसायाम्’ (ब्रपा० प० मे०) । ‘वृगृगृ-’ (३० ११५६) । ईष्टे ईशान । ‘ताच्छीन्य-’ (३२ १२९) इति चानच् । दा करोति । ‘शमि घानो. सञ्ज्ञायाम्’ (३२ १४) इत्यच् ‘वृजो हेतु-’ (३२ २०) इति ट,^१ तु अनेनैव वाध्यते । चन्द्र शेख रोऽस्य^२ ॥ ३० ॥ भृतानामोश । गण्डयतीति खण्ड परशुरस्य । गिरेरीश । गिरिरस्याश्रयत्वेनेति गिरिश्च । लोमादित्वान् (५२ १००) दाः । मृडयति मुग्वयति । मृत्पृ जयति । ‘मञ्ज्ञाया भृनुवृजि-’ (३२ ४६) इति खच् । कृत्तिश्चमंवा सोऽस्य^३ । पिनाकोऽस्यास्मि^४ । प्रमथानामधिप ॥ ३१ ॥ उच्यति क्रुधा समवैति उग्रो रौद्रत्वान् । ‘उच समवाये’ (दि० प० से) । ‘ऊच-’ (३० २२८) इत्यादिना रच्, यश्चान्तादेश । कपदोऽस्यास्मि^५ । श्रो शोमा कण्ठेऽस्य^६ । सिति काल कण्ठोऽस्य^७ । कपाल विमर्ति । वाम श्रेष्ठा लोकविपरीतो वामदेव । विष्वा-प्यक्षीप्यस्य, त्रिनेत्रत्वात् । त्रीणि लोचनान्यस्य ॥ ३२ ॥ वृक्षानी रेतोऽस्य^८ । देव्या सोढुमशक्य रेतो वल्ली क्षिप्तम् । सर्वं जानाति । धूर्गञ्जा जटास्थस्य ‘जटिजंटा’ [इति द्विरूप कोश] । ‘जट सघाते’ (म्वा० प० मे०) । ‘सर्वधातुम्य-’ (३० ४ ११७) इतीन् । नील कण्ठो लोहितश्च केचोऽस्ती नील लोहित । हरत्यय हर । ‘हरतेरनुधमनेऽप्’^९ (३२ ९) । स्मर हरति । भृग्यन्त्रे कामादयोऽनेन^{१०} भगं । ‘हल्दच्’ (३३ १२१) इति घन् । त्रीण्यम्बकानि^{११} त्रेत्राप्यस्य । त्रिपुरस्यान्तक । ‘त्रिपुरी’ इति भाष्य दर्शनेऽपि^{१२} श्लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य त्रिपुरमपि ॥ ३३ ॥ गङ्गाया धर । अन्धकनाम्नोऽमुरस्य^{१३} रिपु । व्रतु दक्षयज्ञ ध्वसते । ‘मुपि-’ (३२ ७८) इति णिनि । गङ्गा धारयितु व्यामव्यापिन्य केशा अम्य । भवत्य-म्माद्विभ्र भव । अप् । त्रिभेद्यम्मान् । मीम । ‘मिय एग्वा’ (३० ११४८) इति मक् । निष्ठनि । म्वाणु । रोदयतीति म्द्र । ‘रोदेणिन्नुक् च’ (३० २२२) इति रक् । उमाया पनि ॥ ३४ ॥^{१४}

कपदोऽस्य जटाजूट.

क शिर. पिपति कपदं । आणादिको द । अस्य शिवस्य जटाना जूटा वन्ध ॥^{१५}

- 1 Ct Amarakoś/odghātana, p 82 M शिखरास्य 3 M -चमसासस्य
4 M पिनाकोऽस्यास्मि 5 M कपदोऽस्यास्मि 6 M कण्ठेऽस्य 7. M कण्ठोऽस्य
8 M रेतोऽस्य 9 M हरतेरनुधमने च, 10 M कामादयानेन 11 M त्रीणि
अम्बकानि 12 M -दर्शनेऽपि 13 M अन्धकनाम्नो मुरस्य 14 Śiva [48]
15 Śiva's hair [1]

पिनाकोऽजगवं धनु ।

अस्य धनु । पिनह्यत इति पिनाक । 'पिनाकादयस्त्व' (उ० ४१५) इति निपातित । अज ब्रह्माण गच्छति, अजग । साऽस्यास्ति^१ स्वामित्वेनाजगवम् । 'गण्डवजपात्सज्ञायाम्' (५२११०) इति व । 'प्रज्ञा—' (५४३८) अणि, आजगवम् । 'आजवक्म्' इति ह्यामी ॥^२

प्रमथा स्यु पारिपदाः

प्रमथ्यन्ति दुष्टान् । अच् । परिपदि भवा । 'परिपदोष्य' (४४१०१) इत्यन योगविभाषान् प्येऽपि पापंद^३ इति पाठान्तरम् ॥^४

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातर ॥ ३५ ॥

ब्राह्मणादय परिवारत्वेन वर्तते । मातरा लोकपूज्यत्वान् । "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातर ॥" एता ब्रह्मादिशक्तिदेवता । क्वचिन्कालसङ्कृषिणीभ्यष्टो मातर । ब्रह्माणीति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥^५

भूतिर्विभूतिरिन्द्रवर्यमणिमादिकमष्टधा ॥^६

भवन भूति । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् । 'अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा । प्राप्ति प्राबाल्यमीशित्व वसित्व चाष्टभुज ।' अणामाव, अणिमा । लघामाव लघिमा । महतो भाव । यन ब्रह्माण्मपि न माति । गरिमा, गुस्त्वम् । प्राप्तिरङ्गत्प्रेण चन्द्रादे । प्रकामस्य भाव इच्छानभिधात । ईशिनो भाव ईशित्वम् । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकाग्नि । वसिनो भावो वसित्वम् । यन भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥^७

उमा कात्यायनी गौरी काली ह्रीमवतीश्वरी ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रूद्राणी सर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाभिवका ॥ ३७ ॥

1. M सास्याति 2 Śiva's low [2] 3 M एवंपि पंद 4 Śiva's attendants—[2] 5 Seven worldly mothers [1 each] 6 Kṛṣṇaswami and Bhānujī Dikṣita read विभूतिभूतिरिन्द्रवर्यमणिमादिकमष्टधा 7 Eight superhuman powers called bhūti SC [1 each]

ओमेहेरास्य मा लक्ष्मी । उ मा इति मात्रा तपसा निविद्धेति ।^१ अजादि-
त्वादृष । (४१४) । कतस्यापत्यम् । 'सर्वत्र लोहितादि—' (४११८)
इति एक । गौरी वर्णोऽस्त्यस्या^२ एव काली । वर्णाविवक्षाया गौराकाला ।
हिमवतोऽपत्यम्^३ । इष्टे ईश्वरी । स्थेशमास— (३२१७५) इति वरचि
टाप् (४१४) । पुयोगे तु इश्वरो ॥ ३६ ॥ शिवा स्वतः श्रेयस्करो ।
पुयोगे तु शिवो । भवस्य स्त्री । सखाणि मङ्गलायस्या । अपर्णा तपसि पर्णानाम
प्यनोजनान् । पर्वतोऽभिजनोऽस्या ।^४ पर्वतस्येयमिति द्रमर्षेण् (४३१२०)
इत्ययम् । अपत्ये तु इज् स्यात् । दु तेन^५ गन्तु शक्या दुर्गा । सुदुरोरधिवरण क'
(वा० ३२४८) इति ड । चण्डति कुप्यति चण्डिका । ष्वलु^६ (३११३३)
पचायचि (वा० ३११३४ बह्वादि— [४१४५] डीपि चण्डी । अम्बं
वाम्बिका जगन्मातृत्वान् ॥ ३७ ॥^७

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिप ।

अप्येकदन्त-हेरम्ब-लम्बोदर-गजानना ॥ ३८ ॥

विगतो नायको नियन्ताऽस्य^८ । विघ्नस्य राजा । द्वयार्मात्रोरपत्यम् । गङ्गाया
अप्यपत्यत्वादुर्गाचामुण्डाभ्या पालितत्वाद्वा । गणाना प्रथमानामधिप । एको
दन्तोऽस्य^९ । स्वन्धोत्पाटितकदन्तत्वान् ।^{१०} ह तपसि रम्बते शब्दायते रवि शब्दे
[भा० आ० से०] । डेरलूक्^{११} । लम्बमुदरमस्य । गजस्यैवाननमस्य ॥ ३८ ॥^{१२}

पार्तिकेयो महासेन शरजन्मा पद्मानन ।

पार्यतीनन्दन स्फुट सेनानीरग्निभृग्हु ॥ ३९ ॥

पाहुलेयस्तारकजिद्विज्ञाय शिरिवाहन ।

पाण्मातुर शक्तिधर कुमार कौञ्चदारण ॥ ४० ॥

वृत्तिकानामपत्य पार्तिकेय । महती सेनाऽस्य^{१३} । शरैषु जमास्य । पद्मानन
नामस्य । अग्निपत्नीना पण्णा वृत्तिकाना स्तनपानान् । पार्यत्या नन्दन । स्वन्द
स्पर्शान् । सेना नयति । अनेमंबति । गूहति मेनाम् । इष्टुष—' (३११३५)
इति क ॥ ३९ ॥ बहुगना वृत्तिकानामपत्यम् । तारक जयति । विशाखाया जात

1 Ct Kumārasambhava, 126 2 M वर्णोऽस्त्यस्या 3 M हिम
वनोरपत्यम् 4 M पर्वतोऽभिजनोऽस्या 5 M इष्टे 6 M स्वतः 7 Uma
[17] 8 M नियन्तास्य 9 M दन्तोऽस्य 10 'परशुरामेवोरपतिवदन्त
न्येरा' (Vacaspathyam, p 1469) 11 By applying the sūtra
'तत्तुरपे इति बहुलम्' (63 14) 12 Ganes a [8] 13 M सेनाऽस्य ।

विशाख । 'सधिवेलादि—' (४३१६) अण 'यविष्ठापल्गुनी—' (४३३४)
इत्यादिना लुक् । शिखी मयूरा बाहनमय्य । यण्णा मातृणामपत्यम् । सत्तेर्घर ।
कुत्सितो मारोऽस्य^१ । कुमारयति क्रीडतीति वा । क्रौञ्च गिरि दारयति । प्यन्तात्
(३१२६) न्यु (३११३४) । कैलासमस्त्रगिद्वार्थं गच्छन् स्वन्दम्य क्रौञ्चेन
मार्गो रुद्धोऽभूत् ॥ ४० ॥^२

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजा पाकशासन ।

वृद्धश्रवा सुनासीर पुरुहूत पुरन्दर ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखपम शक्र शतमन्युर्दिवस्पति ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वञ्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पति सुरपतिर्बलाराति शचीपति ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

सप्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुरापाणमेघवाहन ।

आखण्डल सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्दति इन्द्र । 'इदि परमेश्वर्ये' (म्वा० प० से०), 'श्रजेन्द्र—' (उ०
२२८) इत्यादिना रक् । मस्तो दवा सन्त्यस्य । 'तसौ मत्वर्थे' (१४१९)
इति मत्वाज्जस्त्वामाव । मह्यते पूज्यते मघवा । 'श्वन्नुसन्—' (उ० ११६०)
इति निपातित । विड भेदकमोजोऽस्य^३ विडौजा । 'विड भेदने' (तु० प० से०)
'इगुपध—' (३११३५) इति क । विट्सु प्रजामु ओजोऽन्येति^४ वा । पृपोदरादि
(६३१०९) । पाकाना दितिगर्माणा शासन । वृद्धे यवसी अस्य । शोमना
नासीरा अग्रेतरा अस्य । शु पूजायाम् ।^५ पुरु प्रभूत हूत यजेत्वाह्वान मस्य ।
पुराप्यरीणा दारयति । 'वाचयमपुरन्दरौ च' (६३६९) इति साधु ॥ ४१ ॥
जयनशीलो जिष्णु । 'ग्लानिस्थस्व—' (३११३९) इति स्तु । लक्ष्मि देवेपु
श्रपम श्रेष्ठ । शक्तोति शक्र । 'स्पायितच्चि—' (उ० २१३) इत्यादिना रक् ।
शत मन्यवो यागा अस्य । 'पठथा पतिपुत्र—' (८३५३) इत्यलुकि वस्वादि-
त्वात् (८४४८) सत्वे दिवस्पति । सुष्टु ग्राम बल मस्य । गोशान् गिरीन्
पक्षच्छेदाद् निम्नवान्^६ । वज्रमस्यास्ति । वसोरपत्य वासव । वृत्र हतवान् ।

१ M मारोभ्य २ Kārtikeya [17] ३ M भेदकमोजोऽस्य ४ M आशोभ्यति

५ Therefore, the word derived with the help of indecli-
nable 'शु' will be 'शुनासीर' ६ M पशुच्छेदा भिन्नवान् ।

वर्पतीति वृषा । वनिन् (उ० १.१५७) ॥४२॥ वास्तोष्महृष्टेत्रस्य^१ पतिरधिष्ठाता ।
 '—वास्तोष्मनिवृष्टमेघान्छ च' (४.२.३२) इति निपातनादलुकि पत्वम् । मुराणा
 पति । वलस्याराति^२ । शच्या पति । जम्भममुजं भिनत्ति । गिति । हरयः
 पिङ्गा हया अस्य । स्व स्वर्गे राजते, म्वाराट् । क्विपि 'द्वलोपे—' (६.३.१११)
 पूर्वस्य दीर्घ । नमुचेर्देत्यस्य मृदन ॥ ४३ ॥ सक्त्रन्दयति रिपुस्त्री । 'ब्रदि आह्वाने
 रोदनं च' (म्वा० प० से०) ल्यु (३.१.१३४) । दुष्टं रेतदच्यवने^३ परदारेषु
 दुश्च्यवन । 'चलनशब्दार्थान्—' (३.२.१४८) इति युच् । दु स्तेन^४ च्यवते रणाद्वा ।
 तुरं त्वरित साहयत्यभिभवत्यरीन् तुरं वेगं सहते वा । 'छन्दमि सह' (३.२.६३)
 इति योगविभागात् शिव । मेघान् बाह्यति वर्पयति । आखण्डयति भिनत्त्यरीन् ।
 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । 'वृषादिभ्य वलच्' (उ० १.१०६) । सहस्रम-
 क्षोण्यस्य । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यहो^५ '—' (५.४.११३) इति पच् । 'ऋभुक्ष स्वर्ग-
 वज्रयो' इति विश्वः । सोऽय्यास्ति^६ ऋभुक्षा । इनि (५.२.११५) ॥^७

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

तस्य इन्द्रस्य पत्नी ॥ ४४ ॥ पुलोमो मुनेर्जाता । 'पञ्चम्यामजाती'
 (३.२.६८) इति ड । शचने शची^८ । शच (भवच) गनी (म्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४.११८) । 'वृदिवारान्—' (ग० सू० ४.१.४५) इति
 डीप् । इन्द्रस्य स्त्री ॥^९

नगरी त्वमरावती ।

इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । अमरा सन्ध्यस्याम् । 'मती बल्लच—'
 [६.३.११९] इति दीर्घ ॥^{१०}

हय उच्चैः श्रवा

इन्द्रस्य हय, अश्व उच्चैः श्रवा । उच्चैः श्रवसी अस्य ॥^{११}

सूतो मातलि

तस्य मृत सारथिर्मातलि । मत श्रति मतल । तस्यापत्यम् । इज्
 (४.१.९५)^{१२} ।

1. M. वास्तोः प्रहृष्टेत्रस्य 2. M. वलस्य चराति 3. M. रेतः च्यवते 4 M. दुस्तेण
 5. M. सक्थ्यहोः 6 M. सोऽय्यास्ति 7. Indra [35] 8. M. शचनि शची
 9. Indrani (Indra's wife). [3] 10. Amaravatī (abode of
 gods or Indra's residence) [1] 11. Indra's horse. [1]
 12. Matali, the Charioteer of Indra [1].

नन्दन वनम् ॥४५॥

तस्य वन नन्दनम् । नन्दयतीति । त्यु (३ १ १३४) ॥ ४५ ॥^१

स्यात्प्रासादो वैजयन्त

तस्य प्रासादो वैजयन्त । वैजयन्तो पताकाऽस्त्यस्मिन् ।^२ अर्श आदि (५ २ १२७) ॥^३

जयन्त पाकशासनि ।

पाकशासनस्य इन्द्रस्यापत्यमिम् (४ १ ६५) । जयतीति जयन्त । 'वृभूवहि—' (उ० ३ १२८) इत्यादिना सत् ॥^४

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुधल्लभा ॥ ४६ ॥

इरा उदक तदस्त्यस्मिन्निरावान्विस्तत्र भव ऐरावत इन्द्रहस्ती । अभ्र मेघस्तद्रूपो मातङ्ग । अभ्रे आकाशे इति वा । इरया उदकेन वषति, इरावण । 'वण शब्द' (भ्वा० ५० से०) । तत प्रशाद्यन् (५ ४ ३८) । अभ्रे खे माति न भ्राम्यति । बाहुलवाद् । अभ्रमोर्बल्लभ ॥ ४६ ॥^५

ह्लादिनी वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पवि ।

शतकोटि स्वरु शवो दम्भोलिरशनिद्वयो ॥ ४७ ॥

ह्लाद स्फूर्जयुरस्त्यस्या^६ ह्लादिनी । वजति यात्मेव न प्रतिहृम्यते वज्रम् । 'ऋधेन्द्र—' (उ० २ २८) इत्यादिना रन् । कुलिन पर्वतान् द्यति पक्षच्छेदेन तनूकरोति । 'आतोऽनुपसर्गे—' (३ २ ३) क । भिनत्ति तच्छीलम् । 'विदिभि दिच्छिदे कुरच्' (३ २ १६२) । पुनाति पवि । 'अष इ' (उ० ४ १३८) । शत कोटयो धारा अस्य । स्वरति स्वरु । 'स्व शब्दोपतापयो' (भ्वा० ५० अ०) । 'शृस्वृन्निहि—' (उ० १ १०) इत्यादिना उ । श विद्यतेऽस्य^७ शव । कशम्याम्—' (५ २ १३८) इति व । दम्नोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने' (स्वा० ५० से०) । औणादिव ओलि । अस्नाति अशनि । 'अतिसृधृधम्—' (उ० २ १०२) इत्यनि ॥ ४७ ॥^८

1 Nandana, the garden of Indra [1] 2 M पताका अस्ति अस्मिन्
3 Vajrayanta, the palace of Indra [1] 4 Jayanta, the son of Indra [2] 5 Airavata, the elephant of Indra [4] 6 M स्फूर्जयु रत्यस्या 7 M विद्यतेस्य ■ Thunderbolt or Indra's weapon [10]

व्योमयान विमानाऽम्नी

व्योम्नि यान्त्यतेन । वरणेत्युट् (३३ ११७) । विमान्ति वतन्तेऽस्मिन्^१
देवा विमानम् । अधिकरणे त्युट् (६३ ११७) ।^२

नारदाद्या सुरर्षय ।

नार नरसमूह इति भिनत्ति कलहै । सुराश्च त ब्रह्मादिपुनत्वाट्टपयश्च ।
[आद्येन तुम्बुहमरतपर्वतदेवलादय] ॥^३

स्यात्सुधर्मा देवसभा

सुधु धर्मोऽस्या^४ । 'धर्मादनित्—' (५४ १२४) । डाबुभ्याभ्याम्^५
(४१ १३) इति डाप् । सहमान्यस्या सभा । 'समाराजा—' (२४ २३) इति
निरातनादङ् । देवाना सभा आस्थानवृहम् ॥^६

पीयूषममृत सुधा ॥ ४८ ॥

पीयते पीयूषम् । पीयरपन् (३० ४ ७६) । सौत्रां घातु । नास्ति मृतमय ।
सुधु पीयते पीयते सुधा । 'आतश्चापसर्गे' (३३ १०६) इत्यङ् ॥ ४८ ॥^७

मन्दाकिनी वियद्गङ्गास्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दमकितु शील्मस्या । 'अक अग कुटिलाया गती' (म्वा० प० से०) गिति ।
वियति आकाशे गङ्गा । स्व स्वर्णस्य नदी । पूर्वपदादि (८४ ३) ण । सुराणा
दीर्घिका ॥^८

मेरु सुमेरुह्रैमाद्री रत्नसालु सुरालय ॥ ४९ ॥

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतीषि^९ । 'हुमिन् [प्रक्षेपणे] (म्वा० उ० अ०)
'मिपीम्मा रु' (३० ४ १०१) । हेम्नोऽद्रि ।^{१०} रत्नानि सानवाज्ज्य^{११} । सुराणा-
मालय ॥ ४९ ॥^{१२}

1 M वतं नेदिनन् 2 Heavenly car (such as puspaka SC) [2]

3 Divine sages, namely Narada, Tumburu, Bharata SC

4 सुधु धर्मोऽस्या 5 समाराज्य—6 Council of gods [2] 7 M

आतश्चापसर्गे 8 Nector [3] 9 Celestial river, kās'agangā

[4] 10, M चिनति उच्चत्वाज्ज्योतीषि 11 M ह्रैमाद्री 12 M. मानवोऽय

13 The mountain, Sumeru

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

सन्तान कल्यवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

एते पञ्च देवानां तरवो वृक्षाः । मन्दा आरा धाराज्य^१ सरलत्वात् । पाणि-
पारवता नामाब्धेर्जातः पारिजातः । सन्तन्यते । उपसङ्ख्यानात् (३११४०)
ण । कल्पः सङ्कल्पस्तस्य पूरको वृक्षः । हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् ॥ ५० ॥^२

सनत्कुमारो वैधात्रः

मनत् नित्य कुमारः । विधातुः पत्यम् ॥^३

स्वर्वावावन्धिनीसुती ।

नासत्यावन्धिनौ दस्ता वान्धिनेयौ च तानुभौ ॥ ५१ ॥^४

स्वर्गास्पवैधावन्धिनी सुती, न असत्यौ । 'नभ्राणपाद—' (६३७४) इति
नञ् प्रवृत्त्या । अश्वः प्रशस्तः अस्ति अनयोः । दस्यतः क्षिप्तो रोमान् । 'दमु उप-
'पक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायितञ्चि—' (उ० २१३) इति रक् । अश्विन्या
अपत्यम् । ङक् (४११२०) [तानुभाविति द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचनाभावः] ॥ ५१ ॥^५

क्षिया बहुष्वपसरसः स्वर्वेश्या चर्वशीमुरा ।

अदम्य सरन्ति अपसरसः । सरतेरमुन् (उ० ४२३७) । बहुष्विति प्रापिकम् ।
'अप्सरा' इति भाष्यप्रयोगात् । स्वः स्वर्गस्य वेश्या । उहन् महतोऽप्नुते^६ व्याप्नोति
वशीकरोति, उर्वशी । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३२५) क । 'वृताची मेवका-
रम्मा उर्वशी च तिलात्तमा । सुकेशी मञ्जुषोपाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो वृषं ॥'^७

हाहा ह्रह्रचैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिविकसाम् ॥ ५२ ॥

हाहा ह्रह्र इत्येतौ आलापानुकारेण वाचकी त्रिविकसः देवानां गायनाः ।
[आधेन तुम्बुरुविश्रावसुचित्ररथादीनां ग्रहः] ॥ ५२ ॥^८

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

कृपीटयोनिर्बलनो जातवेदास्त्वनूनापात् ॥ ५३ ॥

1 M धारास्य 2 Five paradisaic trees [1 each] 3 'Sanat-
kumāra, the son of Brahma [2] 4 उभौ द्वित्वविशिष्टौ
5 Aśvinikumāras [6] 6 M महतः अप्नुते 7 Celestial damsels
[1 each] 8 Celestial musicians, Gandharvas

वर्हि शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपबुध ।
 आश्रयाशो बृहद्भानु कृशानु पावकोऽनल ॥ ५४ ॥
 रोहिताश्वो वायुसप्त शिखावानाशुशुक्षणि ।
 हिरण्यरेता हुतमुग् दहनो हव्यवाहन ॥ ५५ ॥
 सप्तार्चिर्दमुना शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसु ।
 शुचिरपिप्तम्

अङ्गत्पूर्वम् यात्यग्निः^१ । औणादिको नि । विज्ञानरस्यापत्यम् । ऋष्यण्
 (४११३४) । वहति हव्य वह्नि [वहि] श्रियुष्— (उ० ४५१) इति
 नि । वीतिमंस्यमश्वो वा हूयतेऽस्मिन्^२ । 'हुयामा—' (उ० ४१६७) इति प्र० ।
 घन जयति । सञ्ज्ञायाम्—' (३२४६) इति खच् । वृषीटस्य जलस्य योनि ।
 धूमजत्वान्मेघानाम् । ज्वलति^३ ज्वलन । 'जुचड्रस्य—' (३२१५०) इति
 युच् । जाता वेदा अस्मान् । अमुन् (४१८८) । तनू न पातयति, दाहधर्मत्वाद् ।
 'नभ्राप्नपात्—' (६३७५) इति निपात ॥ ५३ ॥ बृहति वर्धते बर्हि ।
 'बृहेर्नलोपश्च' (उ० २१०९) इति इस् । पुल्लिङ्गोऽप्ययम्^४ । दृष्यन्त्यनन्
 दृष्मा । 'अग्नेभ्योऽपि—' (३२७५) इति भनिच् । सञ्ज्ञापूर्वत्वात् गुण ।
 बर्हि कृश शुष्म बलमस्येति वा एव नाम वा । वृष्णो धूमो वर्त्मास्य । शाचीपि
 ज्वाला केता इवास्य । 'नित्य समान—' (८३४५) इति य । उपसि राशौ
 दुष्पते प्रकाशने उपबुध । इगुपबनि (३११३५) व । अहरादीनाम्—'
 (वा० ८२७०) इति र । आश्रयमाधारमश्नाति । 'कर्मण्यण्' (३२१) ।
 बृहन्तो भानव विरणा अस्य । 'वृ' तनू करण (दि० प० मे०) । वृश्यति
 'कृतान्यञ्जि—' (उ० ४२) इत्यानुच् । पुनाति पावक । अनित्यनेन लोकोऽ-
 नल^५ । वृषादिवात् (उ० ११०६) वच् ॥ ५४ ॥ रोहिता अश्वो अस्य ।
 वायो सञ्ज्ञा । शिखा सत्यस्य । आशोऽष्टुमिच्छति । आङ्पूर्वाद् श्रुप (दि० प०
 अ०) सप्तन्तात् 'आङि श्रुप—' (उ० २१०३) इत्यग्नि । छान्दसोऽपि भाषाया
 क्वचित् । हिरण्य रेतोऽप्ययम्^६ । 'अभ्ररपत्य प्रथम हिरण्यम्' इति स्मृत । हुत
 भुङ्क्ते । दहति । त्वु (३११३४) । हव्य वाहयति दवाप्रयति । प्यन्तात्
 'हव्यपुटीपपुरोष्येपुज्युट्' (३२६५) इत्यय ॥ ५५ ॥ सप्तार्चिषः^७ कालो करा-

१ M अग्नि उर्ध्वं याति अग्नि २ M हूयतस्मिन् ३ M ज्वनिनि ४ M
 पुल्लिङ्गोऽप्ययम् ५ M अग्नेभ्योऽपि ६ M लोकोऽनल ७ M रेतस्य ८ M
 सप्त अर्चिषः ।

स्तीत्याद्या जिह्वा अस्य ११ दाभ्यति दमना । दमेरुनस (उ० ४ २३४) शुक्र
तेजोऽस्त्यस्य २ शुक्र । विभैव वमु धनमस्य । गुचि गोचकत्वात् । अपा पित्त
दाहवत्वात् ॥३

और्वस्तु वाढ्यो वटवानल ॥ ५६ ॥

यस्तु उवस्य मुनेरपत्यमग्नि । ऋष्यण ४ (४ १ ११४) । वरुणमोताया अग्न्य
मातुरर्वेण गोपितत्वात् । वडवाय । मघो ऋमुखत्वात् ५ ॥ ५६ ॥

वहेर्द्वयोऽर्गलकीलावर्चिर्हेति शिरा म्रियाम् ।

वहेरिति प्रायोवाद । द्वयो स्त्रीपुंसयो । ज्वलति ज्वाल । ज्वलितिव
सत्तेम्यो ण (३ १ १४०) । म्रिया टाप् (४ १ ४) कील वध (म्वा०
प० से०) । द्वे । अर्चि । अर्चं पूजायाम् (म्वा० प० से०, खु० उ० अ०)
१ अर्चि शुचि— (उ० २ १०८) इति इसि । हिर्नोति हति । हि गतो (स्वा०
प० अ०) अतिवृत्ति— (३ ३ ९७) इति निपात । शते शिखा । शीर
किदघ्रस्वदघ्र (उ० ५ २४) इति च । ग्रीणि ॥ ७

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

स्फुलति चलति तन इङ्गति स्फुलिङ्ग । बने वण । द्वे ॥ ८

सताप स०धर समी ॥ ५७ ॥

सतापयति सज्वरयति । ध्वन्तादच् (३ १ १३४) ॥ ५७ ॥ १०

धर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता क्षमनो यमराड्यम ॥ ५८ ॥

कालो वण्डधर आद्वेधो धैवस्वतोऽन्तक ।

धर्मस्य राजा । पितृणा पति । सम वर्तते रियो मित्र च । परेतेषु मृतकेपुराजते ।
कृतोऽन्तो ११ विनानो येन । क्षमयति क्षमन । त्वु (३ १ १२४) । यमेन सयमन
राजते । यमयति यम ॥ ५८ ॥ कलयत्थायु कालो वर्णनं वा । मित्वामावान्

१ काली वराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुपुत्रवणा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचा च देवी लेल यमना इति सप्त ऋषिः ।

(Mundaka upanishad 1 24) Cp Rgveda 3 6 2

२ M सतीत्यस्य ३ Agni (fire) [34] ४ M ऋष्यण ५ M भव
भरवमुखत्वात् ६ The submarine fire [3] ७ The flame of
fire [5] ८ A spark of fire [2] ९ समानार्थो यमानन्विदो १० Fire's
heat [2] ११ M कृतं अतो

वालयतोति विग्रह' इत्यन्ये । 'दण्टस्म घर. । याद्वन्म्य देव । विवस्वतोऽपत्यम्' ।
अन्त करोति अन्तक । 'तत्करोति—' (वा० ३ १.२६) इति ष्यन्ताद् ण्वुल्
(३.१ १३३) ॥

राक्षस कौणप क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आसर ॥५९॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकषा-मज ।

यातुधान पुण्यजनो नेऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

रक्ष एव राक्षस । स्वार्थिवा कश्चित्लिङ्गमतिवर्तन्ते । वृणपं शव भोक्तुः
शीलमस्य । 'शीलम्' (४४ ६१) इत्यण् । ब्रव्यमाममासमत्ति । 'ब्रव्ये च'
(३.२ ६९) इति विट् । पक्वमासमत्तोनि विग्रहे पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९)
ब्रव्याद् । अर रक्त पिवति । आगृणोति दिनस्याउर । राक्षी चरति । 'राप्ते-
कृति विनापायाम्' (६ ३ ७२) मुम् । कुर्वुरो वर्णेन । निषपा रक्षसा माता ।
यातूनि यातना धीयन्तेऽस्मिन् । पुण्यजनो विपरीत लक्षणया । निकृतेरपत्यम् ।
यातयनीति यातुः । 'यामिमनि—' (उ० १ ७२) इति वृ । रक्षत्पस्माद् ।
अमुम् (उ० ४.१८८) ॥ ६० ॥

प्रचेता वरुण पाक्षी यादसांपतिरप्सति ।

प्रष्टे चेतोऽस्य । वृणोति वरुण । 'इवृशरिभ्य उवृ' (उ० ३.५३) ।
पाक्षोऽप्यास्ति । यादसा जलजन्तूना । 'तत्पुरुषं कृति—' (६.३ १४) इति
वाल्गुः ॥^{१०}

श्वसन-स्पर्शानो वायुर्मातरिश्वा सदागांतः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वं गन्धयहो गन्धवाहानिलाशुगा ।

ममीर-मास्त-मरुद्-जगत्प्राण-समीरणा ॥ ६२ ॥

नभस्प्रदात-पथेन पवमान प्रभञ्जना ।

स्वगन्धनेन । मृशति गणनं । 'वटूलमन्ययापि' (उ० २.७८) इति
धुल् । कर्त्तुमिदं शब्दः । 'इवृशरिभ्य उवृ' (उ० १.१) इत्यण् ।^{११} मानार आवासे
एवमपि वर्धते । 'वृषदश्व—' (उ० १ १६०) इति निरात्र ॥ ६१ ॥ पृषन्मृगभेदोऽ-

1. See Rāmāṣṭrāmi, p 30 2 M. विवस्वतोऽपत्यम् 3. Yamaraja, the god of death [15] 4 M. दिनानि आगतः 5. M. धीयन्तेऽस्मिन् 6. Demon. [14] 7. M. वेत्स्य 8. M. इवृशरिभ्य उवृ 9 M. एवमपि वर्धते 10. Varuṇa [10] 11. M. इति वृ ।

ध्वो^१ वाहनमस्य । गन्धस्य बह्वं गन्धं वहति । अनन्त्यनेनानिल^२ । 'सलिवन्त्यनि—' (उ० १५४) इति डञ्च् । आद्यु गच्छत्याद्युग^३ । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३२४८) इति ट । मय्यगोरयनि प्रेग्यति । 'ईर गनी' (अ० आ० से०) । अच् (३११३४) । युचि (३२१४८) तु समोरण । भ्रियन्तेज्जेन^४ मल् । 'मृशोरनि' (उ० १९४) । स एव मारुत ॥६२॥ नभोऽस्यास्ति^५ ध्रुत्वेन । वातोति वात । 'हृमिमृशिण्—' (उ० ३८६) इति तद् । पुनाति पवन । 'बहुलमन्यत्रापि'^६ (उ० ७७८) इति युच् । 'पूडयजो दानन्' (३२१२८) । पवमान । प्रमनक्ति प्रमञ्जन ॥७

प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानी च वायव्यः ॥६३॥

शरीरम्या टमे

प्रसरणेन । अनिति (८४१९) । अनेन प्राण । 'पुसि—' (३३११८) इति घ । एवमपसरणेन, समन्तान्, ऊर्ध्वं, व्याप्या चेत्यर्थः ॥६३॥ एते वायव्य शरीरम्या । 'हृदि प्राणो गुदेऽपान^७ समानो नाभिसंस्थित । उदान कण्ठदेशस्यो ध्यान सर्वशरीरग ॥ अन्नप्रवेशन मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनि-
मेपादि तद्व्यापारा क्रमादमी ॥'^८

गृह्णतस्ती तु रय रयत् ।

जवः

रह्यनेन । 'गृहि गनी' (भ्वा० प० से०) । अनुन् (उ० ४१८८) । तरत्यनेन । अनुन् (उ० ४१८८) । रयनेज्जेन^९ । 'रय गनी' (भ्वा० आ० से०) । 'पुसि—' (३३११८) इति घ । स्पन्दतेज्जेन^{१०} । 'स्पन्दोऽजवे' (६४२८) इति घटन्तो निगान । जवन जव । 'जु' इति सौत्रो (३२१५०) घातु ॥^{११}

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥६४॥

सत्त्वं चपलं तूर्णमग्निमिधितमाशु च ।

शिञ्जति^{१२} व्याप्नोति शीघ्रम् । 'शिषि आघ्राणे' (भ्वा० प० से०) । 'गोघ्रादपश्च' इति निगान । त्वरनेऽम् त्वरितम् । त्वित्वा (भ्वा० प० से०) ।

1 M वृष-नृपभेदादस्य 2 M अनन्त्यनेन अनिल 3 M विद्यन्तेज्जेन 4 M. नभोऽस्यास्ति 5 M बहुलमन्यत्रापि 6 Air or wind [20] 7 M. गुदेऽपान 8 Five vital airs - *prāṇa, apāna, samāna, udāna* and *vyāna* [1 each] 9 M रयनेज्जेन 10 M स्पन्दतेज्जेन 11. Speed [5] 12 M शिञ्जति ।

‘विभाषा भावादिवर्मणो’ (७२७२) इतीद् भावे तूर्णम् । लङ्ङते । ‘लधि गतो’ (भ्वा० आ० से०) । ‘लङ्ङिवहोर्नलोपश्च’ (उ० १२९) इति कु । क्षिपति क्षिप्रम् । ‘स्फाषितश्चि—’ (उ० २१३) इति रक् । ऋच्छतीति अरम् । ‘ऋ गतो’ (भ्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३११३४) । अरमव्ययम् । द्रवति स्म । ‘द्रु गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘गत्यर्था—’ (३४७२) इति क्त । त्वरया सह वर्तते सत्यं चोपति । ‘चुप मदाया गतो’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुपेरन्वा पधाया’ (उ० ११११) इति कलप्रत्यय । न विलम्बते स्म । अश्नुते आशु । ‘अशू व्याप्तो’ (स्वा० आ० से०) । ‘कृवापा—’ (उ० ११) इत्युन् । शीघ्रताम् ॥^३

सक्तैऽनारताश्रान्तसन्तवाविरतानिश्च ॥६५॥

नित्यानवरताजस्रमपि

सक्त्यन्ते स्म सततम् । तनोते क्त (३४७२) । ‘समो वा हिततमो’ (वा० ६११४४) इति मलोपाभावे सन्ततम् । आङ्प्रव विपूर्वो रमिर्विरामे ततो नञ्समास । नास्ति श्रान्तं श्रमोऽज्ज^४ । नास्ति निशाय, सा हि विरतिस्थान मिति व्यापारराहित्यं लक्ष्यते ॥६५॥ नियतं भव नित्यम् । ‘त्यक् नेर्भ्रुवे’ (वा० ४२१०४) । न जस्यति । ‘जमु मोक्षणे’ (दि० प० स०) । नमिक्मिपि—’ (३२१६७) इति र ॥^५

अथातिशयो अर ।

अतिवेल भृशात्यर्थान्तिमात्रोद्गाढ निर्भरम् ॥६६॥

तोत्रैकान्त नितान्तानि गाढ-वाढ-ढानि च ॥

अतिशयनमतिशय । ‘एरष्’ (३३५६) । भरणं अर । ‘मुमि—’ (३३११८) इति ष, अच् (३११३४) वा । अतिश्रान्तो वेला मर्यादाम् । भृषते । क (३११३५) । अतिश्रान्ताऽर्थं मात्रा च । उद्गाहने स्म उद्गाढम् । निदोषेण मरौज्ज^६ ॥६६॥ तीव्रति । ‘तीव्र स्यौत्ये’ (भ्वा० प० से०) । बाहुज्ज काद्रन् (उ० २२८) एवोऽन्तो निदोषयोऽज्ज^७ । नित्याम्यनि स्म । ‘तमु बाट्क्षा-याम्’ (दि० प० से०) क्त । ‘बाहू प्रयत्ने’ (भ्वा० आ० से०), ‘दृह वृद्धो’ (भ्वा० प० से०) । ‘युक्त्वस्तान्त—’ (७२१८) इति, ‘दृढ म्यून—’ (७२२७) इति च निपातितौ ॥^८

कलीये शीघ्राद्यमत्वे स्यान् त्रिष्वेपा सत्त्वगामि यन् ॥६७॥

1 M द्रवते रव 2 quick [II] 3 ॥ सततम् 4 M अवात्र 5 Continual [9] 6 M अधिकं तार्थं 7 M मरौज्ज ॥ M एव चान्ता निदोषोद ॥ Excess [12]

असत्त्वे अद्रव्यायंकत्व सति शीघ्रादिदृढपय तं यत्नात् स्यात् । यथा—शाघ्र
भुङ्क्ते, भृत याति । एषा मध्य यत्तत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत्त्रिलिङ्गम् । यथा—
शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्यु, शीघ्र वय ॥६७॥^१

कुपेरस्यम्वरुसप्तो यश्चराड् गुह्येश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥६८॥
विनरेशो वैश्रवण पीलस्त्यो नरवाहनः ।
यश्चैकपिङ्गलधिल श्रीड पुण्यजनेश्वरा ॥६९॥

कुत्सित वैर देहोज्यः । कुट्टिन्वात् । त्र्यम्बकस्य सखा । यम्पु राजन ।
मनुष्यमय धर्मोऽस्य^३ । इमंयुलत्वादि । धन दयत । देड् पाठन' (म्वा० आ०
अ०) । एव शीघ्र । राजा यक्षाणा राजा ॥६८॥ विप्रवसोऽस्य^४ वैश्रवण ।
गिवादा (४१११२) विश्रवणादेशा निशतित । पुलस्तगोत्रापत्यम् । गीवादि
(४११०५) । नरो वाहनमस्य । धुम्नादि (८४३९) न णवम् । ययने
यक्ष । यक्ष पूजायाम् (चु० आ० मे०) । एव पिङ्गमस्य । पिङ्ग'वनप्रचान् ।
इडविस्माताऽस्य^५ । ड'योरेकत्वात् ॥६९॥^६

अम्योद्यान चैत्ररथम्

अस्य कुपेरम्योद्यानमुपवनं चित्ररथेन निर्वृतम् ॥^७

पुत्रस्तु नलकूबरः ।

नड कूबर रथावयवो यस्य स पुत्रः ।^८

कैलासः स्थानम्

अस्य स्थानं कैलासनमस्य कैलास स्फटिकः । तस्यायम् ॥^९

अलका पूः

अलका । अल मूपणे (म्वा० प० न०) । ननु शिल्पिसंज्ञया —
(उ० २३०) । निषादित्वात् (वा० ७३४५) नत्वम् ॥^{१०}

1 M adds in the left hand margin शीघ्रादिदृढपय तं त्रियाविशे-
षयत्वाद्ध्ये वर्तमानं बलीदे म्यात् । निप्रमह्यानामरसानिग इत्यस्यैव नेच
विशेष्यम् । 2 M देहस्य 3 M धर्मोऽस्य 4 M विप्रवसोऽस्य 5 M इडवि
मापात् 6 Kubera [17] 7 M कुपेरस्य उद्यानमुपवन 8 Cairraratha,
the garden of Kubera [1] 9 Nalakubara, the son of
Kubera [1] 10 Kailasa, the abode of Kubera [1] 11 Alaka,
the capital of Kubera [1]

विमान तु पुष्पकम् ॥७०॥

अस्य विमान पुष्पकम् । पुष्पमिव । 'इवे प्रतिवृत्तौ' (५३९६) क ॥७०॥^१

स्यात्किन्नर किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु ।

किञ्चिन्नरोऽश्वमुस्तत्वात्^२ कृत्स्नितो नरो वा । मिनाति मयु । 'दुमिञ् प्रशेष'
(स्वा० उ० अ०), 'श्रृमृशो—'^३ (उ० १७) इत्यु । किन्नरनाम ॥^४

निधिर्ना शेयधि

निधीयते निधि । ना इति पूर्वोत्तराभ्याम्बध्यत । शेतजेन^५ शेव सुत्वम् ।
'इणसीभ्या वद्' (उ० ११५३) । शेव धीयतऽस्मिन्^६ । कर्मण्यधिकरण च
(३३९३) इति कि । निधिनाम ॥^७

भेदाः शङ्खपद्मादयो निधे ॥७१॥^८

इति स्वर्गवर्ग ॥१॥

शाम्पति लमनेन । 'शमे ल' (उ० ११०२) । पद्मा लक्ष्मीरस्यास्ति ।
'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपो । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निषयो
नव' ॥७१॥^९

इति स्वर्गवर्ग ॥१॥

चात्रियो द्वे स्त्रियामभ्र व्योम पुष्परमस्तरम् ।

नमाऽन्तरिक्ष गगनमनन्त सुरवर्त्म यम् ॥१॥

वियद्विष्णुपद वा तु पुस्ताराशविहायसी ।

इति व्यामर्ग ॥२॥

अत्रति स्थय गच्छति । अथ गती (म्या० प० मे०) । अक् (३११३४) ।
व्ययति व्योम । व्येज् (म्या० प० स०) । 'नामसीमन्—' (उ० ४१५०)
इति मन्त्रतो निष्ठाति । पुष्प वारि राति । अम्ब इव राति । 'अवि सन्दे'

1 Puṣpaka, the car of Kubera [1] 2 M किञ्चिन्नराश्वमुत्तरात्
3 M नर्मरी 4 Kinnara, the mystical being, having the
body of a man and the head of a horse [4] M
शेतजन 5 M धीयतस्मिन् 6 Treasure [2] 7 Kataraswari and
Bhanuji Dikṣita read this quarter as अत्र पद्मशङ्खपद्म निधे
8 Various treasures of Kubera 9 M अन्तःस्थाययः ।

(भ्वा० आ० से०) । न वमस्ति नम । भस दीप्ती (जु० प० से०) । विवप्
(३२१७८) । अन्तर्दृष्टाष्यत्र^१ । पृषोदरादित्वात् (६३१०९) इत्वम् ।
गच्छत्यनेन गगनम् । 'गमेर्गञ्च' (उ० २७७) इति युच् । रव्यते लम् । इ
(वा० ३२१०१) ॥१॥ वियच्छति विरमति वियन् । विवप्ति (३२७५)
मलापं (वा० ६४४०) तुक् (६१७१) । विष्णो पद विप्रमा^२न ।
आकाशान्ते देवा अत्र । विजहाति सर्वं विहाय । आजहातरमुत् ॥^३

इति व्योमवर्ग ॥२॥

दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाऽथ हरितश्च ताः ।

दिशत्यवकाश दिक् । 'ऋत्विग्—' (३२५९) इत्यादिना किवत् । क
वान् स्कुम्नाति विस्तारयति । 'स्कुम्' इति सौत्रा (३१८२) धातु । पृषोद-
रादित्वात् (६३१०९) सलोप । काशते काष्ठा । 'हनिदुपि—' (उ० २२)
इति क्यत् । आसमन्तादनुते व्याप्नोति । हरन्ति नयन्त्यनया 'हमृरहि—'
(उ० १९७) इति । दिशानाम् ॥१॥^३

प्राच्यवाचाप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा ।

उत्तरा दिग्दीचो स्यात्

प्राचति प्राप्नोति भूयं प्राची । 'ऋत्विग्—' (३२५९) आदिना किवत् ।
अवाचति । 'अव' इत्यव्यय मध्याह्ने, अपदिशमिति चत् । 'अवो मध्याह्ने' इति
स्वामिः । प्रति पञ्चादिनान्तेऽवति^४ भूयम् । पूर्वदक्षिणेति 'सर्वेनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुम्बत्' (वा० ५३२८) । उत्तररथतिगयेनोत्तरा । उत्तरमन्त्रयकोऽप्याम्^५ ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भये ॥२॥

दिशि भवं दिग्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४३५४) ॥२॥^६

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ।

कुनेर ईशः पतयः पूर्वादीना दिशा जमान् ॥३॥

रवि शुक्रो महीमृनुः स्वर्मानुमानुजो विष्णु ।

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥४॥

इन्द्रादयः पूर्वादिस्वामिन ॥३॥^७

1 M विप्रमा 2 Sky [16] 3 M हनिदुपि—4 Direction 5 5 m
पञ्चादिनान्तेऽवति 6 M उत्तरमन्त्रयकोऽप्याम् 7 East, west, south
and north [2 each] 8 The thing belonging to 2 direction
[1] 9 The lords of eight directions [1 each]

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ४ ॥

पुण्डरीकाक्षः । तत्तुल्यवर्णत्वात् । वामनः खर्वत्वात् । पुष्पमिव दन्ता
अस्य । सर्वस्या भूमी विदित । शोभनानि प्रतीकान्यङ्गान्यस्य । एते दिग्गधाख्या
यजा ॥ ४ ॥^१

करिष्येऽभ्रमुः कपिला-पिङ्गल्यानुपमा क्रमात् ।

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाञ्जना चाञ्जनावती ॥ ५ ॥

करिष्ये हस्तिभ्यः । अत्र आवासे^२ माति । मित्रत्वादित्वात् (उ० १.३७)
कु । कपिला वर्णेन । ताम्रौ कर्णी यस्या । अञ्जना वर्णेन । 'अङ्गना'
इति पाठान्तरम् अञ्जनमस्यस्या । 'मतौ यद्वच —' (६ ३.११९) इति
शेषः । ऐरावतादिपत्नीनाम् ॥ ५ ॥^३

क्वलीवाव्ययं त्वपदिक्षं दिशोमध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।

दिशोर्मध्यमपदिक्षम् । 'अप' इति मध्यर्थः । इदं क्लीबमव्ययं च । शरदा-
दित्वात् (५.४.१०७) टच् । दिग्म्भा विनिर्गता विदिक् । क्षोभनाम् ॥^४

अध्यन्तरं त्वन्तरालम्

अन्तरमभिमानम् । अन्तरमासमन्तात्तानि अन्तरालम् । मध्यनाम् ॥^५

चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥

चक्राकारेण घाटने । 'वाङ् आण्डाव्ये' (म्ना० आ० मे०) । मण्डः भूपर्ण
नामि । मण्डलनाम् ॥ ६ ॥^६

अथ मेघो धारिवाहः स्तनयितुर्व्यडाहकः ।

धाराधरो जनघरस्तद्वित्त्वान्वारिदोऽम्बुसृत् ॥ ७ ॥

धन-जीमूत मुदिर-अलमुग्धूमयोनयः ।

अत्रादि अश्रुः । अथ अन्त्यर्थः (न्का० प० मे०) । मेहति सिन्धुति ।
स्पृहवादिभ्याम् (७.३.५२) घ । धारि वहति । अम् (३.२.१) । स्तनयति ।

1. Elephants guarding eight directions [1 each] 2. M.
चक्रे चावारी 3 Female elephants of eight directions
[1 each] 4. An intermediate region (of the compass [2]
5 Intermediate [2] 6 Circle [2]

‘स्तनगदी देवशब्दे’ (चु० उ० से०) चौरादिकात् ‘स्तनि—’ (उ० ३. २९) इति इत्नु । ने रय् (६ ४. ५५) । वारिवाहको बलाहक । पृषोदरादि- (६ ३ १०९) । धाराया धर । तद्धित सन्त्यस्य^१ । वारि ददाति । अम्बु विनति ॥ ७ ॥ हन्यते वायुना घन । ‘मूतौ घन’ (३.३ ७७) इति साधु । जीवन जल मूत बद्धमस्मिन् । ‘मूड् बन्धने’ (भ्वा० आ० से०) । पृषोदरादि- (६ ३ १०९) । मोदन्तेऽनेन^२ मुदिरम् । ‘इयिदिमुदि’ (उ० १.५१) इति किरच् । जल मुञ्चति । धूमो योनिरस्य । मेघनाम ॥^३

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बा कलहंसा सन्त्यस्याम् । ते हि मेघमनुषावन्ति मेघपङ्क्तिनाम् ॥^४

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥ ८ ॥

अभ्रे भवम् । ‘समुद्राभ्रादय’ (४.४.११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । मेघमवनाम ॥ ८ ॥^५

स्तनितं गर्जितं मेघनिघोषं रसितादि च ।

स्तनगर्जरसशब्दार्था । मेघशब्दनाम ॥^६

शंपाशतहृदाह्वादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥

तडित्सीदामनी विद्युच्छ्रला चपला अपि ।

शं मुख पिबति । शत हृदा जलधारा यस्या । ह्लादोऽस्त्यस्याः ।^७ इरा जलमस्त्यस्य इरावाग्मेघ । तस्येयम् । क्षणं प्रभाऽभ्याऽ^८ ॥ ९ ॥ ताडयति । ‘ताडोऽणिन्कुच’ (उ० १ ९८) इतीद् । मुद्राभ्राऽद्रिर्जंकदिक्^९ सीदामनी । ‘तेनैकदिक्’ (४.३.११२) इत्यण् । ‘सीदामिनी’ इति पाठश्चित्त्यः । विद्योतते । ‘चक्षु गतौ’ (भ्वा० प० से०) । घञ् (३.३.१८) । चञ्चं लाति । ‘चुप मन्दाया गतौ’ (भ्वा० प० से०) । कलच् (उ० १ १११) । विद्युध्राम ॥^{१०}

स्फूर्जथुर्वज्रनिघोषे

दुभ्रो स्फूर्जा [वज्रनिघोषे] । ‘द्विजोऽभ्युच्’ ॥^{११} (३.३ ८९) । स्फूर्जेन स्फूर्जं^{१२} । वज्रस्य निघोषे शब्द । वज्रशब्दनाम ॥^{१३}

1. M. रडितः मत्स्यया 2. M. मोदन्तेऽनेन 3. Cloud [15] 4. A line of clouds [2] 5. A thine produced from clouds [1] 6. The thunder of clouds [4] 7. M. भादोऽस्त्ययाः 8. M. प्रभाऽभ्याः 9. M. मुद्राभ्राऽद्रिणा ७ दिक् 10. Lightning [10] 11. M. द्विजोऽभ्युच् 12. M. स्फूर्जेन 13. A peal of thunder [2]

मेघज्योतिरिरंमद ॥ १० ॥

अयोन्यसघट्टनन मघाति मृत्य वृक्षादौ ज्योति घतति स इरमद । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अविन्मत्त्वात् । 'उग्रपश्येरमद—' (३ २ ३७) इति निपातित । वज्राग्निनाम ॥ १० ॥^१

इन्द्रायुध शक्रधनुः

इन्द्रस्यायुधम् । शक्रस्यधनु । मेघप्रतिफलितो हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते^२ । इन्द्रधनुर्नाम ॥^३

तदेव शक्रुरोहितम् ।

तदेव इन्द्रस्य धनुरस्पातवज्राद्^४ ऋजु अवक्र रोहितम् । रोहण रोह सञ्जातोऽस्य^५ । तारवादित्वात् (१ २ ३६) इतच् । सरलधनुर्नाम ॥^६

वृष्टिर्घर्षम्

घर्षेण वृष्टि । 'वृषु सेचने' (स्वा० प० से०) । अन्विषी मयादीनामुप-सङ्गभावाद् (बा० ३ ३ ५६) घर्षम् । वृष्टिनाम ॥^७

तद्विघातेऽवप्राहायप्रद्वी समी ॥ ११ ॥

तस्या वृष्टिर्निघाते निरोधे 'अवे ग्रहो घर्षप्रतिबन्धे' (३ ३ ५१) इति वा घञ् । वृष्टिनिपातनाम ॥ ११ ॥^८

धारासंपात आसार

धाराणा संपात सतत पतनम् । आसरणमासार । 'मृ स्विरे' (३ ३ १७) 'मावे' (३ ३ १८) इति घञ् । महावृष्टिनाम ॥^९

शीकरोऽम्बुकणा स्मृता ।

शीकवे । 'शीहृ सेचने' (स्वा० आ० से०) । शृङ्गेरत् (उ० ३ १३१) इति बाहुलकादरन् । जल्पकनाम ॥^{१०}

घर्षोपटस्तु करवा

1 A flash of lightning [2] 2 M दस ते 3 The rain bow [2] 4 M चतु उत्पद्यसार 5 M मनानोऽस्य 6 The straight red bow of Indra [1] 7 Rain [2] 8 Drought [2] 9 A heavy down fall of rain [2] 10 A drop of water or rain [2]

कृणोति । 'वृज् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'वृजादिभ्य -' (उ० ५.३५) इति वृज् । क्षिपकादि । वेत्रोरो [-नाम्] ॥^१

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ॥ १२ ॥

मेघेच्छन्नमाच्छादितम् । वदरी [नाम] । १२ ॥^२

अन्तर्धान्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ।

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥

घात्र (जु० उ० अ०) अङ् । अन्तर्धां किं अन्तर्धिः । 'वृज् आच्छादने' (जु० उ० से०) चौरादिकाल्पुट् (३.३.११५) । गनिसमास (२.२.१८) । 'वष्टि भागुरि —' इति बाल्लोपः पिधानम् । व्यवधाननाम ॥ १३ ॥^३

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ।

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

अञ्जो जयातृकः सोमो ग्लोर्भृगाङ्कः कलानिधिः ।

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ १५ ॥

हिमा अंशवो यस्य । चन्द्र आह्लादको मत्स्यति परिणमते । 'चदि आह्लादने' (न्वा० प० ने०), स्फायिनश्चि—' (उ० २.१३) इति खच् । उतत्ति । 'उन्देरिष्वादे' (उ० १.१२) इत्यु । विद्येयेण धयन्ति पिवन्त्यनेन मुरा । बाहुलकान्तुः (उ० १.२२) । सुधायुता अशवोऽज्य ।^४ औपधीनामीनाः, अप्यायस्त्वान् ॥ १४ ॥ अदभ्यो जातोऽञ्जः ।^५ जीवयति । जीवेः 'आतृक्न्वृ-द्विश्च' (उ० १.८०) । सृतंऽमृतं^६ सोमः । अर्निस्तुमु—' (उ० १.४०) इत्यादिना मद् । ग्लायति^७ क्षीयते ग्लोः । 'ग्लानुदिम्या द्यौः' (उ० २.६४) । मृगोऽङ्केऽज्य^८ । कला निधीयन्तेऽत्र^९ । द्विजानां राजा । मत्स्य धरः । नक्षत्राणामीनाः । क्षपा करोति, उद्योतयति । चन्द्रनाम ॥ १५ ॥^{१०}

कला तु षोडशो भागो

कलयति तद्भ्याति कला । अच् (३.१.१३४) । चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलानाम ॥^{११}

1. Hail [2] 2. A cloudy day [2] 3. Concealment or covering [8] 4. M. अशोभ्य 5. M. जज्ञः अज्यः 6. M. द्यौः अमृतं 7. M. मयने 8. M. मृगोऽङ्केऽज्य 9. M. निधीयन्तेऽत्र 10. Moon [20] 11. A digit of the Moon [1].

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।

विम्बति माति । सोत्रो धातुः । मण्डलनाम ॥^१

मित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्थः

मिद्यते स्म मितम् । शक्यते भेतुं शकलम् । कलच् (उ० १.११२) ।
खण्डयते खण्डः । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) घञ् । ऋध्नोति-अर्थः ।
'ऋधु बृदौ' (स्वा० प० से०) घञ् । शकल शकलम् । खण्डः खण्डम् ॥^२

अर्थं समेऽशङ्के ॥१६॥

'समप्रविभागेऽर्थं नपुंसकं खण्डमात्रे पुमान्' इति स्वामी । 'वाच्यलिङ्गः'
इत्यन्ये । 'वा पुंसोति पूर्वोत्तरान्वयि' इत्यपरे । खण्डनाम ॥१६३॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्या । ठ्ठ (५.२.११५) । कुमुदानामियम्, विकासहेतुत्वात् ।
ज्योतिरस्त्यस्याम् 'ज्योत्स्नातमिस्त्रा—' (५.२.११४) इति साधुः ।
ज्योतिर्नाम ॥^४

प्रसादस्तु प्रसन्नता ।

यदन् (म्वा० तु० प० ज०) । घञ् । प्रसाद । नैर्मल्यनाम ॥^५

कलङ्काद्धौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥१७॥

क ग्रहाण लङ्घयति हीनता गमयति कलङ्कः । 'लकि गतौ' । 'कर्मण्य' (३.२.१) । अङ्कुषतेऽनेन ^६ 'लकि लक्षणे' (म्वा० प० से०) । घञ् ।
लच्छ लाञ्छि लक्षणे ^७ । (म्वा० प० से०) । लाङ्घ्यतेऽनेन ^८ चहयति चिह्नम् ।
'चह परिकल्पने' (म्वा० प० से०) । बाहुलकाग्रक् । इत्वं च । लक्षयति
लक्षम् । मनिन् (३.२.७५) । चिह्ननाम ॥ १७ ॥^९

सुपमा परमा शोभा

शोभनं सम सर्वमनया । 'गुविनिर्दुम्य ^{१०} मुपिमूनिस्समा.' (८.३.८८) । इति
प । उत्कृष्टशोभनामा ^{११} ॥

1. Arb or disc. [2] 2 Part [1] 3. A' halt portion [1]
4. Moonlight [3] 5 Clearness [2] 6 M. चङ्कुषतेऽनेन 7. In
the Dhatupatha, the root-forms are given as 'लङ्घ-यादि'
i e without 'च्' 8 M. लङ्घ्यतेऽनेन 9. Mark [6] 10. M. गुविनिर्दुम्यः
11. Exquisite beauty [1].

शोभाकान्तिर्युतिश्छविः ।

शोभयति । 'शुभ शोभायाम्' (तु० प० से०) । अच् । काम्यन् । त्तिन् ।
द्योत्यतेऽनया^१ । 'इगुपघातिः' (उ० ४.११९) । छयति^२ छिनत्यसारं छविः ।
शोभानाम् ॥^३

अवश्यायस्तु नोहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥ १८ ॥

प्रालेयं मिहिका च

अवश्यायते । 'श्यैङ् गतो' (स्वा० आ० अ०) । 'स्याद्वयध—' (३.१.१३१)
इति ण । निह्रियते नोहार । घञ् (३.३.१९) । तोषयति । 'तुषारादयश्च'
(उ० ३.१३९) इति आस्त्र् क्त् । तोहनि । 'तुहिर^४ अदने' (स्वा० प० से०) ।
'वेपितुहोर्ह्रस्वश्च' (उ० २.५२) इतीनम् । हन्ति हिमम् । 'हन्तेहि च'
(उ० १.१४७) इति मक् ॥ १८ ॥ प्रलयादाग्नं प्रालेयम् । 'वेकयमित्रयु—'
(७.३.२०) इत्यादिना साधु ॥ हिमनाम ॥^५

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥

महद्विमं हिमानी । हिमसमूह [नाम] ॥^६

शीतं गुणे

गुणे शीतलत्वेऽर्थे^७ शीतत्वान् क्लीबम् ॥^८

तद्वदर्थं सुपोमः शिशिरो जडः ॥ १९ ॥

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गनाः ।

तद्वदन गुणवन् । वाचका ये तु अन्यलिङ्गा वाच्यलिङ्गा । 'श्यैङ् गतो'
(स्वा० प० अ०) । भावेकत्वात् । (३.१.१३४) । द्रवमूर्तिस्पर्शयो श्य'
(६.१.२४) इति सम्प्रसारणम् । सुष्ठु सीमा मर्यादा अस्य । सुषामादित्वान्
(८.३.९८) प. । 'सुष्ठु स्थायते सुशीम' इति स्वामी । 'शश द्युतगतो' (स्वा०
प० से०) । 'अजिरनिशिर—' (उ० १.५३) इत्यादिना किरच्, इत्थं च ।
जलति घनीभवति जडः । जलघान्ये ॥ १९ ॥ शीतं लानि । शीतलद्रव्यनाम ॥^९

ध्रुव उत्तानपादिः स्याद्

ध्रुवति ध्रुवः । क (३.१.१३५) । उत्तानपादस्यापन्वम् । ऋष्यणि
(४.१.११४) प्राप्ते बाह्यादित्वान् (४.१.९६) इन् ध्रुवनाम ॥^{१०}

1. M. द्योत्यतेनया 2. M. छयति 3. Beauty [4] 4. M. तुहिर 5. M. reads wrongly as : केरुयुमित्रयु—6 Snow. [7] 7. A mass of snow [2] शीतलत्वेऽर्थे 8 Coldness [1] 9. Cold or a cold thing [7] 10. Dhruva, the son of uttanapada. [2].

अगस्त्य. कुम्भसम्भव ॥२०॥

मैत्रावरुणिः

अग स्त्यायति स्तम्भितवान् । मित्रावरुणयोरपत्यम् । ऋषिसमुदायस्या-
नृपित्वादिन् । अगस्त्यनाम ॥^१

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ।

पतिपुथूपा लोपेऽमुद्रा । मुद न राति ददाति । समानो धर्मोऽस्त्यस्या २
सधर्मिणी, पत्नी । एकम् ॥^३

नक्षत्रमृक्षं भ तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥२१॥

न क्षरति नक्षत्रम् । 'नभ्राण्णपात्—' (६ ३ ७५) इति निपातित । ऋषिनि
ऋक्षम्^४ । 'ऋषी गतौ' तु० प० से० । 'स्नुवृद्धि—' (उ० ३ ६६) इति
स किन्^५ । भातीति नम् । 'अन्येष्वपि—' (३ २ १०१) इति ड । तरन्त्यनया ।
निपातनादीर्घं^६ तारा । स्वायें व तारका । अवतर्तु । 'डोद् गतौ' (म्वा० दि०,
आ० अ०) । डोडो मितद्रवादित्वात् (वा० ३ २ १८०) डु । १.२१॥^७

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादिताराः

दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १ ० ७३) इति वृद्धत्वे 'उदीचा
वृद्धात्—' (४ १ १५७) इति किन् ।
गौरादि (४ १ ४१) डीप् । नक्षत्रनाम ।^८

अश्वयुगश्विनी ।

अश्व युनक्ति ह्येण । अद्वोऽस्ति^९ ह्यणाश्विना । द्वे ॥^{१०}

राधा विशाखा

राघ्नाति सापयति कार्यं राधा । विशाखनि । 'शान् व्याती' (म्वा० प०
से०) । द्वे ॥^{११}

पुष्ये तु सिध्यतिपुत्रौ

पुष्पावर्यान् पुष्य । सिध्यत्यनवाधा । त्येरनि । 'त्रिप दोता' (म्वा० प०
अ०) । त्रीणि ॥^{१२}

1 The same, Agastya [3] 2 M धर्मोऽन्यस्या 3 Lopamudra, the wife of Agastya [1] 4 M ऋक्षम् 5 M इति स किन् 6 M निपातनादीर्घं 7 Star [6] 8 Twenty seven lunar mansions known as as'vini SC 9 M अस्वास्ति 10 As'vini [2] 11 Vis'akha [2] 12 Pu'sya '2

अविष्टया ॥२०॥

समा धनिष्ठा

अथ सोऽस्त्यस्या ^१ 'अविष्टा ॥२२॥ धनमस्या धनिष्ठा । इय अविष्टया समेत्यवय । द्वे ॥^२

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदा रित्रयाम् ।

प्रोष्ठो गास्तस्येव पादा । मुघ्रात्सुश्च—' (५४१२०) इति निपातिन । मद्र पद यासा ता । द्वे ॥^३

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥२३॥

मृगस्यैव शीर्षं शिरोऽस्य ^४ । अग्रेहायनमस्या । 'पूर्वपदात्—' (८४३) इति ण । नीणि ॥२३॥^५

इत्यलास्तच्छिरोदेशे तागका निवसन्ति या ।

'इल स्वप्ने क्षेपणे च (तु० ५० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४१०७) इति बलच् गुणामावश्च । 'इन्यरा' इति पाठे, इन्वति प्रीणयति । 'इति प्रीणने' (म्वा० ५० से०) । इदितो नुम् (७१५८) । सञ्ज्ञाया क्वुन् (उ० २३२) । क्षिपकादि (वा० ७३४५) । मृगशीर्षंशिरोदेशस्थाना पञ्चाना स्वल्पतागकाणा नाम ॥^६

बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥२४॥

जीव आङ्गिरसो याचस्पतिश्चित्र शिरगण्डिज ।

बृहता पति । 'तद्रहतो — (वा० ६११५७) इति निपातित । गिरा पति । 'अहरादीनाम्—' (वा० ८२७०) इति रेफामावे ऋत्वादि (८३४८) 'य । धिपणास्यास्ति । गृणाति, उपदिशति गुरु । 'शृ शब्दे' (ऋत्या० ५० से) । 'बृग्राश्च' (उ० १२४) इति कु ॥२४॥ जीवयति । मृतसञ्जीवनीविद्या-यत्त्वान् । अङ्गिरसोऽपत्यम् ।^७ कप्यण (४१११४) । 'पण्डजा पतिपुत्र—' (८३५३) इति सत्वविधानादलुपिवाचस्पति । चित्रशिवगिन्न सप्तर्षेय नदन्तर्गतोऽङ्गिरा ।^८ नव ॥^९

1 M सोस्त्यस्या 2 धनिष्ठा [2] 3 Bhadrapada [2] 4 M शिरोस्य 5 मागशीर्ष [3] 6 Five stars in the head of मृगशिरा or orion 7 M अङ्गिरसोऽपत्यम् 8 M तदन्तर्गतोऽङ्गिरा 9 Brhaspati (Jupiter) [9]

शुक्रो देव्यगुर काव्य उशना भागव कवि ॥२५॥

शुक्र इदंशुक्रद्वारानिर्गन्तवान् । अवरपत्यम् ।

'कुर्वादिभ्योण' (४११५१) । कविस्त्वभेदात् । वट्टघुशना ।^१ 'वरो वनसि' (उ० ४ २३८) । भृगोरपत्यम् । रुष्यण् (४.१.११४) । कृत स्यादने कवि 'अच द' (उ० ४ १३८) ॥२५॥^२

अङ्गारक कुजो भीमा लोहिताङ्गा महीसुत ।

अङ्गार इव रत्नवर्णत्वात् अङ्गारक । 'अग्नि गती' (आ० प० से०) । आरत् (उ० ३ १३४) । सज्जापाम् । वा भूमौ जायत । भूमेरपत्यम् । लाहितान्यङ्गान्यस्य । पञ्च ॥^३

रोहिणेया बुध सौम्यः

रोहिण्या अपत्यम् । बुध्यन् बुध । सोमो दत्ता पितास्य । 'सोमाद्वयण्' (४ २ ३२) । त्रीणि ॥^४

ममी शौरिशनेश्वरो ॥२६॥

मूरम्यार्कस्यापत्यम् । शनैश्चर पतत्वात् ॥२६॥^५

तमस्तु गहः स्वर्मानुः मैहिकेयां विद्युतुद ।

ताम्यति तम । तमु ग्गानी' (दि० प० से०) । अगुत् (उ० ४ १८८) । रहति भुक्त्वा च दावी राह । 'गृह त्याग' (आ० प० से०) । बाहुलवादपुण । स्व स्वर्गे भाति । 'दानाम्या नु' (उ० ३ ३२) क्षुम्मादि' इत्यके ।^६ 'पूर्वादात्—' (८ ४ ३) इति [न] षवमिति ह्यामी । सिहिकामा अपत्यम् । विद्यु नुदति । विद्युत्पास्तुद (३ ० २५) इति षत् । पञ्च ॥^७

सप्तर्षयो मरुच्यत्रिमुग्र्यात्रिशिरयण्डिनः ॥२७॥

सप्त च न अपत्यम् । एषा सप्तपितृयवत्रयमपि । त्रिषु त्रिषु च वृडास्त्यगाम्^८ ॥२७॥^९

1 M वट्टघुशना 2 Sukracarya (venus) [6] 3 Marutia (Mars) [7] 4 Budha (Mercury) [3] 5 Sam (Saturn) [2] 6 See Kamastram, p 20 7 Rahu [3] 8 M चतुष्टयम् 9 Seven sages Marici, Angirasa, Atri, Pulastya Kratu and Vasistha

राशीनामुदयो लग्नं

अनुवते व्याप्नुवन्ति राशयः । 'अशू व्याप्ती' (स्वा० आ० मे०) ।
 'अशिपणाय्यो रुटायलुकी—' (उ० ८ १३२), इण्प्रत्ययश्च । लगति
 लग्नम् । 'लगे सङ्गे' (म्वा० प० मे०) । 'ध्रुवस्वान्त—' (७ २ १८) इति
 निपातितः । एकम् ॥^१

ते तु मेघवृषादयः ।^२

सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥ २८ ॥

भास्कराहस्करबभ्रप्रभाकरविभाकराः ।

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्चहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥ २९ ॥

विकर्तनोर्कमातण्डमिहिरारणपूषणः ।

शुमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रमानुर्विरोचनः ॥ ३० ॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्वपांपतिरहर्षनिः ।

मानुर्हंसः सहस्राशुस्तपन सविता रवि ॥ ३१ ॥

मुषति प्रेरयति कर्मणि लोक मूर । 'प प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'मुमुषा-
 गृधिम्य इव' (उ० २ २४) । 'राजमूय—' (३ १.११४) इति मूयौ
 निपातितः । इयंति अयमा । 'ध्वनुक्षन्—' (उ० १ १६०) इति निपातितः ।
 अदितेरपत्यम् । द्वादश आत्मानो मूर्त्योऽस्य^३ । दिवादिन करोति । 'द्विवोविमा—'
 (३ २ २१) इति ट ॥ २८ ॥ भास्वराहस्वरी, वस्कादित्वात् (८ ३ ४८) ।
 वध्नाति तिमिर ग्रन्थः । 'वन्नेर्गंधिवृधो च' (उ० ३ ५) इति नक् । भास
 सन्त्यस्य भास्वान् । विव तजः तदस्यास्ति विवस्वान् । 'वस आच्छादने'
 (अ० आ० अ०) । क्विप् (३ ० ६६) । सप्त अदवा यस्य । हरितो^४ नीला
 अदवा यस्य ॥ २९ ॥ विहन्तत्यात्मान भ्रमणेन तेज दानवान् । अर्च्यते^५ ।
 'अर्चं पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । घञि (३ ३ १९) कुत्वम् (७ ३ ५२) ।

1 A figure of the twelve Zodiacal signs [1] 2 Zodiacal signs Mesa (Aries), Vṛṣa (Taurus), Mithuna (Gemini), Karka (cancer), Simha (Leo), Kanya (Virgo), Tula (Libra), Vṛścika (Scorpio), Dhanu (Sagittarius), Makara (Capricorn), Kumbha (Aquarius) and Mīna (Pisces), [1 each]
 3 M मूर्त्योऽस्य 4 M हरितः 5 M अर्च्यते अर्चः ।

प्रत्युपति रजति कामुकान् । उग्र रुजायाम् (म्या० प० से०) । अह्ना^१
मुसम् । कलयति चेष्टा कस्य । 'अध्यादयश्च' (उ० ४१११) इति यन् ।
काले साधु 'काल्यम्' इति वा । 'कस्य प्रभात सज्जे च कस्या नीरोगदक्षया'
इति शाश्वतम् । ओपति तम् । 'उप दाह' (म्या० प० से०) । 'उप किल्'
(उ० ४२३३) इत्यसि ॥ २ ॥ शत्रु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि
(३४७१) क्त । पट् ॥^२

दिनान्ते तु सायं

दिनस्यान्त सायम् । अव्ययम् । स्यति दिन साय म्याद्वयधा—'
(३११४१) इति ण । दिनान्तत्वेकम् ॥^३

अन्ध्या पितृप्रसू ।

सध्यायन्त्यस्याम् । 'ध्यं चिन्तायाम्' (प्या० प० अ०) । आतश्चापसर्गं'
(३३१०६) इत्यङ् । पितृम् प्रसूत । विष्प् (३२७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राह्णपराह्मध्याहारित्रसध्याम् ।

प्राश्मोपर० मध्य बाह् । राजाह—' (५४९१) इति ढधि अह्नाः ॥
(५४८८) इत्यह्लादेन । निल सध्या सबाह्तास्त्रिसध्याम् । सध्याना
मेकैकम् ॥^५

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशोयिनी रात्रिखियामा क्षणदा क्षपा ।

विभाचरीतमस्विन्यौ रत्ननी यामिनी तमी ॥४॥

पृणाति चेष्टा^६ शर्वरी । गृहिसायाम् (ब्र्या० प० से०) । दृग्—'
(उ० २१२२) इति प्वरच् ॥३॥ नितरा द्यनि सनूकरोति चेष्टा निशा ।
आतश्चापसर्गं (३११३६) क । निशोयोऽस्त्यस्या^७ । रात्रि मुखम् ।
'राशदिन्मा त्रिप् (उ० ४६७) । निशो यामा यस्या ता त्रियामा । आद्यान्
शमार्यादिनव्यवहारात् । क्षणमुत्सव ददाति । सपयनि चेष्टा क्षपा । अच् ।
विभाति । [क] वनिप् । 'वना र च' (४१७) । तयोऽस्त्यस्याम्^८ रज्यन्ते

1 M अह् 2 Dawh 16] 3 Evening [1] 4 Twilight [2]

5 M प्राश्मोपर 6 M च हाह 7 Three twilights morning,
day and evening [1 each] 8 M चेष्टा 9 M निशोयिन्यस्या

10 M तयोऽस्त्यस्याम् ।

मृगतृष्णा मरीचिका ॥

इति दिग्गर्ग ॥३॥

मृगाणां तृष्णाम्यभ्याम् । मरीचिरियं भवति ॥^१

[इति] दिग्गर्ग ॥३॥

चालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

कालयति सर्वं कालः । कल सरयाने (भ्वा० वा० से०) । प्यन्तादम्
(३ १ १३४) । दिग्गर्गेऽस्मिन् । तिचिक्ता च सज्ञायाम् (३ ३ १७४) इति क ।
न ईहतेऽत्र^२ अनेहा । अम् (उ० ४ २२३) । सम्यगेति । इष गती (अ० प०
अ०) । पचाद्यच (३ १ १३४) । कालनाम ॥^३

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे द्वये द्वौत्ये

पक्षस्य मूलम् । पक्षतिः * (५ २ २५) । प्रतिपद्यत उपक्रम्यत भासाऽ
नमा^४ । इ ॥^५

तदाद्यास्तिथयो द्वयो ॥१॥

सा प्रतिपद् आद्या यासा सा । नम्यते तिथि । ऋतयजिज— (उ० ४
२) इति इधिव् । वृषादरादि (६ ३ १००) । एकम् ॥ १ ॥^६

घण्टो दिनाहनी चा तु क्लीने दिनसचानरी ।

अस्ति तम घण्टा । स्पामि— (उ० २ १३) इति रक् । घनि तमो
दिनम् । घने^७ क्विन् (उ० २ ४९) । न जहाति कालमह । नजि जहाते^८
(उ० १ ११०) इति क्विन् । दीव्यन्त्यत्र । दिवादिभ्य क्विन् (उ० ३ १२१)
इत्यसच । आसयति । अतिभिभमि—^{१०} (उ० ३ १३२) इत्यरप्रयय ॥^{११}

प्रत्युषोऽहमौख कन्यमुप प्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

प्रभात च

1 Mirage [2] 2 M दिश्यत ससम 3 M दृहत्य 4 Lume [4]

5 M पक्षति 6 M याद्योनया 7 The first day of a pakaa
or fortnight [2] 8 A lanor day (tithi) [1] 9 M घन

10 M अनिभिमिति—11 Day [5]

प्रत्युपति रजति कामुकान् । 'उप रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अह्ना^१
मुखम् । कलयति चेष्टा कन्य । 'अध्यादयश्च' (उ० ४१११) इति यक् ।
काले साधु 'काल्यम्' इति वा । 'कल्य प्रभात सज्जे च कल्यो नीरोगवक्षसा'
इति शाश्वत । ओपति तम । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उप क्ति'
(उ० ४२३३) इत्यसि ॥ २ ॥ भानु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिवर्मणि
(३४७१) क्त । पट् ॥^२

दिनान्तौ तु सायः

दिनस्यान्त सायम् । अध्ययम् । स्यति दिन साय 'ध्याह्वयध—'
(३११४१) इति ण । दिनान्तस्यैकम् ॥^३

अन्या पितृप्रसू ।

सध्यामन्त्यस्याम् । 'ध्यं चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे'
(३३१०६) इत्यद् । पितृन् प्रसूते । क्विप् (३२७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राहापराह्मध्याहारिसंध्यम् ।

प्राग्मोऽपरं मध्य बाह्नु । 'रात्राह—' (५४९१) इति टचि 'अह्नाह्नु' °
(५४८८) इत्यह्नादेश । तिस्र संख्या समाहृतास्त्रिसंध्यम् । सन्त्याना-
मेकैकम् ॥^५

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशोधिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्धी रजनी यामिनी तमी ॥४॥

दृणाति चेष्टा ° शर्वरी । 'दृहिषायाम्' (ऋषा० प० से०) । 'दृग्—'
(उ० २१२२) इति ध्वरच् ॥३॥ नितरा स्यति तनूकरोति चेष्टा निशा ।
'आतश्चोपसर्गे' (३११३६) क । निशोभोऽस्त्यस्या ° । राति युक्त्वं ।
'रात्रिस्त्रियामा त्रिप्' (उ० ४६७) । तिस्रो यामा यस्या सा त्रियामा । आद्यान्
यामार्धयादिनव्यवहारान् । क्षणमुत्सव ददाति । क्षपयति चेष्टा क्षपा । अच् ।
विभाति । [व] वनिप् । 'क्तो र च' (४१७) । तमोऽस्त्यस्याम्^{१०} रज्यन्ते

१ M अह्नु २ Dawh [5] ३ Evening [1] ४ Twilight [2]

५ M प्राग्मोऽपर ६ M च होह ७ Three twilights morning,
day and evening [1 each] ८ M चेष्टा ९ M निशोभोऽस्त्यस्या

१० M तमोऽस्त्यस्या ।

वामुका अनया । याया निदिता सन्त्यम्या । ताम्यन्त्यस्याम् । तमादिनि ^१
(५ २ ११५) ॥४॥ रात्रेर्द्वयम् ॥^२

तमिन्ना तामसी रात्रि

तमोऽस्त्यस्याम् ^३ । 'ज्योत्स्नातमिन्ना-' (५ २ ११४) इति साधु । ज्योत्स्ना-
दिभ्य उपसत्त्वानाम् (पा० ५ २ १०३) अच् । तामसी अत्यन्तकारयुक्तरात्रि ।
हे ॥^४

ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्त्रिता ।

ज्योत्स्नास्त्यस्याम् ज्योत्स्नी । पूर्ववदण् (पा० ५ २ १०३) । चन्द्रिकया युक्ता
प्रकाशवती रात्रि । हे ॥^५

आगामिवर्तमानाहयुक्ताया निक्षिपक्षिणी ॥६॥

आगामिवर्तमाने ये अह्नी साभ्या युक्ता रात्रि । रा-भासान्वविधिरनित्यत्वान्ते
ठच् । आगामि वर्तमाने अह्नी यन्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापररात्रियुक्ते
विनमपि पक्षिणी । पूर्वापरदिवसौ पक्षाविद स्त ॥५॥^६

गणरात्र निष्ठा बह्वय

गणाना बह्वेमा रात्रीणा यमाहार । अह सर्व्ववेदेन- (५ ४ ८७) इत्यच् ।
सत्त्वापूर्व रात्रि क्लीबम् । हे ॥^७

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

वुप्यति दोषा प्रारब्धा दाया यस्मिन् । रज्ज्या मुखमिव । हे ॥^८

अर्धरात्रनिशीथी द्वौ

अर्धरात्रे । अह सर्व्वे- (१ ४ ८७) इत्यच् । नियत दोरतस्मिन्नि-
धोष । 'निशीथगोषोष-' (३० २ ९) इति षच् । हे ॥^९

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥६॥

याति याम । 'अनिलुमु-' (३० १ १४०) इति षच् । प्रक्षिपत ठक्तादि
रम्भिन् प्रहर । 'पुसि सजायाम्-' (३ २ ११८) ष ॥६॥ हे ॥^{१०}

1 M तमादिनि 2 Night [12] 3 M तमोऽस्त्यस्याम् 4 A dark
night [2] 5 A moonlit night [2] 6 A night enclosed
with two days [1] 7 A series of nights [2] 8 Nightfall
[2] 9 Midnight, [2] 10 One-eighth part of a day [2]

मपर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तगम् ।

प्रतिपत्पञ्चदशयोर्दन्तरं स संधिः । स एव पक्षेत्यन्वयः । 'पर्वसंधि' इत्येकं नाम, इति प्राच्यः । द्वे ॥^१

पश्चान्तौ पञ्चदशौ द्वे

द्वे पञ्चदशौ पूर्णिमामावस्ये पक्षस्यान्तौ । एकम् ॥^२

पूर्णिमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पूर्णी मासो वसतिऽस्याम्^३ । पूर्णमासादङ् । पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृत्तं पूर्णिमा । 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमम् (बा० ४.४ २०) टाप् (४ १-४) । द्वे ॥^४

कलाहीने सानुमति

सा पूर्णिमा उदयबाले प्रतिपत्पक्षावात्कलाहीने चन्द्रे, अनुमतिः । अनुमत्यने । क्तिच् (३.३.१७४) एकम् ॥^५

पूर्णे राका निश्चाकरे ।

पूर्णे चन्द्रे तु । उति घुमम् । 'वृधाधारा—' (उ० ३ ४०) इति व. । एकम् ॥^६

अमावास्या त्वमावस्या दशैः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

अमा सह वसतश्चन्द्रार्कावस्याम् ॥^७ । 'अमानम्यदन्यतरस्याम्' (३.१.१२२) इति ष्यपि पक्षे वृद्धपभावः । ह्रस्वने नायने चन्द्रार्कावतः । 'पुसि—' (३.१.१ ८) इति घ.^८ । चत्वारि ॥ ८ ॥^९

सा दृष्टेन्दु सिनोवाली

चतुर्दशीमोषादृष्टचन्द्रा या अमा सा सिनोवाली । सिनो सिन्धः रेखा बलनि धारयति । 'कर्मष्यन्' (३ २ १) । एकम् ॥^{१०}

सा नष्टेन्दुकन्दा कुङ्कुः ।

- 1 The junction of the first and fifteenth of a fortnight [1]
 2. The last day of a fortnight. [2] 3 M. वसतिऽस्याम् 4. Pūrṇimā [2] 5. A pūrṇimā in which moon is one digit less than full 6 A pūrṇimā with full moon 7. M. वसतश्चन्द्रार्कावस्याम् 8 M. घ 9. Anavasya the day of the Conjunction of the sun and moon [4] 10 An amavasya in which moon is visible. [1]

नष्टचन्द्रवत्ता अग्रा कुट्ट । कुट्टयति । कुट्ट किस्मापने' (चु० उ० मे०) ।
'नृतिगृध्रो — (उ० १९१) इति क् वाहुलकात् । एकम् ॥^१

उषार गा ग्रह

उपरज्यतेऽनेन^२ । हलत्व (३३१२१) इति घञ् । ग्रहण ग्रह । 'ग्रह-
वृह,—' (३३५८) इत्यप् । ग्रहणस्य द्वे ॥^३

राहुग्रस्तं त्विन्दो च पूणि च ॥ ६ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

राहुणा ग्रस्त इन्दु सूर्यश्च ॥ ९ ॥ सोपप्लव उपरक्तश्च । द्वे ॥^४

अग्न्युत्पात उपाहितः ।

अग्निवृत्त उत्पात उग्रव । उपासप्रमाहित फल यस्य ॥^५

एकयोक्त्रया पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरौ ॥१०॥

पुष्प विवासोऽप्यनयो^६ । युगपच्चन्द्रार्कयोर्बोधने । पुष्पवन्तो न तु पुष्पवानर्^७
इन्दुर्वा ॥ १० ॥^८

अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठास्

निमेषोऽक्षिप्पदबाल^९ ॥^{१०}

त्रिंशत्तु ता कला ।

ता काष्ठास्त्रिणाव् ॥^{१०}

छास्तु त्रिंशत्क्षणा

ता बलाम्त्रिणाव् । क्षणानि क्षण । 'क्षण^{११} हिसायाम्' (न० उ०
मे०) ॥^{१२}

ते तु सुदूर्त्तोद्वादाशमित्रायाम् ॥११॥

1 An amavasya in which moon is not visible [1] 2 M
उपरज्यतेनेन 3 Eclipse [2] 4 Sun or moon in eclipse [2]
5 Destruction or danger from fire [1] 6 M विवासोऽप्यनया
7 Sun and moon [1] 8 M निमेषाक्षिप्पदबाल 9 Kasta, a
measure of time [1] 10 Kala, a division of time having
thirty Kasthas [1] 11 M अ 12 M Asapa, a measure
of time Comprising thirty Kalas [1]

त क्षणा द्वादश, मुहुरियनि मुहूर्त । 'लिङ्चात्र्यमौहुरितिके' (३ = १६४)
इति निपातित ॥११॥^१

ते तु त्रिंशद्दहोरात्र

अहश्च रात्रिश्च तयो समाहार । 'अह सर्वं— (५४८७) इत्यच् ।
'रात्राह्लाहा —' (२४२९) इति पुस्तकम् ॥^२

पञ्चस्ते दशपञ्च च ।

त अहोरात्रा पञ्चदश, पश्यत पय । 'पक्ष परिगृह (भ्वा० चु० प० से०) ॥^३

पक्षौ पूर्वोपरी शुक्लरूपा

शुक्ला मासस्य पूर्ण पक्ष । कृष्णस्यपर ॥^४

मामस्तु तावुर्मा ॥ १२ ॥

तावुर्मा^५ क्वा मास । मस्यत परिमोयनजेन ।

'मसो परिमाणे' (दि० प० से०) ॥ १२ ॥^६

द्वौ द्वौ माघाविमासी^७ स्याद् ऋतु

इयंनिरुतु । 'अर्धेद्व—' (उ० २७१) इति तु ॥^८

तैरयन त्रिभिः ।

तै ऋतुनिम्निनिरयनम् । अयन-त्रैरयन^९ ॥^{१०}

अयने द्वे गतिरुदक्षिणा^{११} कस्य

अयन तु द्वे । अनस्यात्तरागतिर्दक्षिणा^{१२} च । माघाद्या पष्मासा उत्तरायण
मिति यावत् ॥^{१३}

1 Muhurta, = time of twelve Kṣaṇas [1] 2 A day and night or ahoratra, a period of time equal to thirty Muhurta 3 Fortnight, a period of time with fifteen days and nights [1] 4 Bright and dark fortnights [1 each] 5 M ली उर्मा 6 M परिमोयनन 7 Month, a period of time having two fortnights [1] 8 Rama, ram, reads मार्गादिमासौ ■ Season (rtu), a period of two months [10] 11 M अयनकालिन 12 Ayana, a period of half year Constituted by three seasons [1] 13 M अर्धस्य उत्तरागतिर्दक्षिणा 14 Uttarayana and dakṣiṇayana. [1 each]

वत्सरः ॥ ३ ॥

ते द्वे अयने वत्सरः । 'वसेश्व' (उ० ३७१) इति सरप्रत्ययः । स.
सीतितः ॥ १३ ॥^१

समरात्रिन्दिवे काले विपुवद्विपुचं च तत् ।

समौ रात्रिन्दिबौ यत्र मेपतुलासंक्रान्तिः । विपु साम्येऽव्ययम् ।^२ तद्विद्यते-
ऽस्य^३ विपुवन् । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (भा० वा० ५२.१०९) इत्युक्तेर्वः ।
विपुवः ॥^४

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥१४॥

मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी, सास्त्यस्मिन्^५ । सहते तद्यः । अमुन्
(उ० ४.१८८) । एवदेवप्रयोगान्मार्गः । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्त्यस्मिन्^६ ।
'अग्रहायण्यश्चत्थाहुक्' (४.२.२२) ॥१४॥^७

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी नाम्ने तु मय सा । नाम्ना स पौषो
माघाद्यादर्चकमेकादशपरि ॥' इति ऋचित्पठ्यते । तिष्य, पुष्यवाची । सहोऽस्या-
स्ति^८ सहस्य । '—मासतन्वो.' (४.४.१२८) यत् । शीणि ॥^९

तपा माघे

तपो स्यास्ति^{१०} तपाः । तपेरमुन् (उ० ४.१८८) । मघया युक्ता पौर्णमासी
अस्त्यत्र । द्वे ॥^{११}

अथ फाल्गुने ।

1. Year or duration of time having two ayanas or twelve months 2. M. साम्येऽव्ययम् 3. M. तद्विद्यतेऽस्य 4. The period of time when a day and night are of equal hours [2] 5. M. सा अस्ति अस्मिन् 6. M. अस्ति अस्मिन् 7. The month, margas'irsa (corresponding to November and December) [4] 8. M. सहोऽस्यास्ति 9. Pausa, the month corresponding to December and January [3] 10. M. तपोऽस्यास्ति 11. Magha, the month corresponding of january and February [2]

स्यात्तपस्य फाल्गुनिक

फलति निष्पादयति । 'फल्गुंक्त' (उ० ३ ५६) इत्युनन् । तपसि साधु ।
'तत्र साधु' (४.४ ९८) । 'विमापाफाल्गुनीथवणा—' (४ २ २३) इत्यण्ठकौ ।
त्रीणि ॥^१

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधु ॥१५॥

चित्रया युक्ता पौर्णमासी अस्त्यन । 'विमापा फाल्गुनी—' (४.२.२३)
इत्यण्ठकौ । मन्यते मधु । फलिपाटि—' (उ० १.१८) इत्युर्ध्व ॥१५॥^२

वैशाखे माघवो राघः

राधा विशाखा । त्रीणि ॥^३

ज्येष्ठे शुक्र

सशापूर्वकत्वाद्विष्यभावे ज्येष्ठाऽपि ॥ द्वे ।^४

शुचिस्त्वयम् ।

आपादे

शाचन्ति विरहिणाऽस्मिन्' । इशुपघात्किन्' (उ० ४ ११९) इतीन् । द्वे ॥^५

श्रावणे तु स्यान्नभा श्रावणिकश्च स ॥१६॥

नमत नमा । 'नम हिसायाम्' (कथा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४ १८९) ।

'विमापा—' (४ २ २३) इति ठकि श्रावणिक । त्रीणि ॥१६॥^६

स्थुनंभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदा समा ।

नमसि, अश्रे साधुनंभस्य । प्रौष्ठपदानियुक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रपदानियुक्ता
भाद्रपदी । सा पौर्णमास्यन । चत्वारि ॥^७

1 Falguna, the month corresponding to February and march [3] 2 Caitra, the month corresponding to march and April [3] 3 Vaisakha, the month corresponding to April and May [2] 4 M and K ज्येष्ठे 5 M ज्येष्ठे 6 Jyestha, the month corresponding to May and June [2] 7 M शाचन्ति विरहिणास्मिन् 8 Āsadhā, the month corresponding to June & July [2] 9 Śrāvāṇa, the month corresponding to July and August [2] 10 Bhādrapada, the month corresponding to August and September [4]

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

अश्विन्या युक्ता, आश्विनी । इष्यते पात्रार्थिमिरिष । अश्वयुजा युक्ता
पोणमासी आश्वयुजी । त्रीणि ॥^१

स्यात् कार्तिके ॥१७॥

बाहुलोर्जो कार्तिकिक

[कार्तिके] ॥१७॥ बहुला कृत्तिका । ऊर्जयति उत्साहयति । चत्वारि ॥^२

हेमन्त

हिमेऽन्तोऽस्य^३ हेमन्त । पृषोदरादि (६३१०९) ॥^४

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

[स्पष्टार्थम्] ॥^५

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभि

वसन्ति सुखमस्मिन् । 'तृभूवह्वसि-' (उ० ३ १२८) इति ऋच् । सुष्टु
रमन्तेऽत्र^६ । 'रमरामस्ये' (म्वा० आ० अ०) । इत् (उ० ४ ११७) त्रीणि ॥^७

ग्रीष्म उष्मक ॥१८॥

निद्राद्य उष्णोऽगम उष्ण उष्मागमस्तप ।

प्रसत रसान् । 'ग्रीष्म' (उ० १ १५०) इत्युणादिमूत्रेण निपातित ।
ऊयति^८ । ऊय रुजायाम्^९ (म्वा० प० म०) । अयभ्योऽपि— (३ २ ७५)
इति मनिन् । यादादित्वान् (५ ४ २९) क ॥१८॥ निमरा दह्यतेऽत्र^{१०} । घञ्
(३ २ १२१) । न्यङ्क्वादित्वान् (७ ३ ५२) कु । आपति उष्ण । 'इण
सिज्जि—' (उ० ३ २) इति नक् । तपरच् । सप्त ॥^{११}

1 Asvina, the month corresponding to September and October [3] 2 Kartika, the month corresponding to October and November [4] 3 M हिम अन्तास्य 4 Hemanta, the winter season comprising margasirṣa and pauṣa months [1] 5 Śiśira, the cold season comprising maghā and falguna months [1] 6 M सुष्टु रमन्तत्र 7 Vasanta, the spring season comprising the two months, caitra and Vaisakha [3] 8 M उपति 9 M 'उप रुजायाम् 10 M दह्यतेत्र 11 Gr̥ṣama, the summer season Comprising jyeṣṭha and āśāḍha months [7]

स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूमि वर्षा

प्रवर्पन्ति प्रावृट् । भूमि बहुत्वे वर्पन्ति वर्षा । टाप् (४ १ ४) ॥^१

अथ शरत् स्त्रियाम् ॥१६॥

शीयन्तेऽस्या^३ पाकेनौषधय । 'शृ हिसायाम्' (ब्रया० प० स०) । 'शृट्-
मसाजि' (उ० १ १३०) ॥१९॥^३

पडमी ऋतव पुंसि मार्गदीना युगेः क्रमात् ।

[स्पष्टम्] ॥^४

सद्यत्सरो यत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ॥२०॥

सवसन्ति ऋतवोऽज^५ । बसेत्स्व' (उ० ३ ७१) । सपूर्वाच्च—' (उ०
३ ७२) इति सरप्रत्यय । आप्यते व्याप्यत । 'अदादयश्च' (उ० ४ ९८)
इति वन्हुम्बौ । जहाति भावान् । 'हश्च त्रीटिका—कालयो' (३ १ १४८)
इति ष्यट् । सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यामु । बहुत्व प्रायिकम् । समाया समाया
विजायते' इति भाष्यप्रयोगान् ॥२०॥^६

मासेन स्यादहोरात्र पैत्रः

नृणा मासन पितृणामय पैत्रोऽहोरात्र^७ । तत्र कृष्ण पक्षोऽह^८ । शुक्ला
रात्रि ॥^९

वर्षेण देवत ।

नृणा वर्षेण देवोऽहोरात्र^{१०} । तत्रोत्तरायण दिनम् । दक्षिणायन रात्रि ॥^{११}

देवे युगसहस्रे द्व नाह

देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्राह्मणोऽय^{१२} ब्रह्मोऽहोरात्र^{१३} । दिव्यद्वादशनिर्बपं
सहस्रदेवानामक युगम् । तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन भूताना म्यतिकाल । तावत्यव
रात्रिभूताना प्रलयकाल ॥^{१४}

1 Varsa, the rainy season Comprising Śravana and Bhādrapada months [2] ॥ M शीयन्तेऽस्या 3 Sarat, the autumn season Comprising Āśvina and kṛtikā months [1]

4 Ct आदाय मार्गशापाच्च द्वौ द्वौ मासावनु स्मृत । 5 M ऋतवोऽज ।

6 Year [6] 7 M पैत्रोऽहोरात्र 8 M पक्षोऽह 9 Measure of a day and night of manes (pitrs) 10 M देवोऽहोरात्र

11 Measure of a day and night of gods 12 M ब्रह्मणोऽय

13. M ब्रह्मोऽहोरात्र 14 Measure of a day and night of Brahma

कल्पो तु तौ नृणाम् ॥२१॥

ये दैवे युगसहस्रे तौ नृणा कल्पो । कल्पयतः स्मरति प्रलयं चेति कल्पो ॥२१॥^१

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मनूना स्वायम्बुवादीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा ।^२ तर्हि चतुर्दशमिव्रंहणो
दिनम् ॥^३

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥२२॥

संवर्त्यते प्रलीयते कल्प्यते वा यत्र । कल्पस्यान्तोऽवधि^४ ॥ २२ ॥^५

अस्त्री पङ्क्तं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

दुष्टं घृजिनैनोघमहो दुरितदुष्कृतम् ॥२३॥

पच्यते दुष्कमेनेन^६ । 'पचिष्यत्कीकरणे' (श्वा० आ० से०) । घञ् (३३. १९) । पात्पात्मानमस्मात् । 'नामनुषीमन्-' (उ० ४.१५०) इति निपातित । 'पानीविषिष्य प' (उ० ३.२३), पापम् । केलयति ज्रीडयति । 'किल श्वैत्यज्री-
डनयो' (तु० प० से०) । 'किलेबुक् च' (उ० १.५०) इति टिपच^७ । कर्मस्यति
समापयति कल्मषम् । पृषोदरादित्वात्^८ (६३. १०९) लत्वादि । वृज्यते घृजिनम् ।
'वृजे किञ्च' (उ० २.४७) इतीनच्^{१०} एत एन । 'इण^{११} आगसि' (उ०
४.१९७) इत्यमुन् नुट् च । अङ्गते गच्छति, अघम । आगमानित्यत्वाद्गन्तुम् ।
अहति । 'अहि गतौ' (श्वा० प० से०) । अमुन् (उ० ४.१८८) । दुरेत दुरितम् ।
दुष्ट^{१२} क्रियते दुष्कृतम् ॥२३॥^{१३}

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी मुकृतं घृप ।

ध्रियते घर्म. । 'अतिस्तुमु—' (उ० १.१४०) इत्यादिना भन् । यागाङ्गे
नपुसकम्—'तानि घर्माण्यातन्' (ऋ० १०.९०.१६) । 'लोक्घर्मी' इत्यादौ

1. Measure of the duration of the world 2 M स्वायम्बुवादीना-
मन्तरमवकाशोवधिर्वा 3 Measure of the period or age of
a Manu 4 M. कल्पस्यान्तोवधि 5 Dissolution [5] 6. M.
दुष्कमेनेन 7. M. प० 8 M. क्लिपच् 9 M पृषोदरादित्वात्
10. M. इति इनच् 11. M इण् 12. M दुष्ट 13 Sin [12]

धर्मीशब्दोऽप्यस्ति^१ । पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । तत्र साधु
वृत्तिशयेन प्रशस्य^२ श्रेय । सुष्ठु विद्यते स्म । विपति^३ वृष^४ । क । पञ्च ॥^५

सुत्प्रीति प्रमदो हर्ष प्रमोदामोदसमदा ॥२४॥

स्थादानन्दधुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मोदन मुत् । विषप्^६ (वा० ३३९४) । प्रीज त्तिन् (३३९४) ।
'प्रमदसमदो हर्षे' (३३६८) इत्यप् । प्रमोदामोदो यजन्तो ॥२४॥ आनन्दन-
मानन्दयु । 'द्विषतोऽयुच्'^७ (३३८९) । दृणाति क्लेश शर्म । 'सर्वधातुभ्यो
मनिच्' (उ० ४१४४) । इयति दुःखं घानम् 'घो ठनूकरणे' (दि० प० अ०) ।
बाहुलकास्तद् (उ० ३८६) । सोमनानि खान्यत्र । द्वादश ॥^८

इय श्रेयस शिवं भद्र कल्याण मङ्गलं शुभम् ॥२५॥

भावुक भविकं भव्य कुशलं क्षेममाश्रयाम् ।

शस्तं च

अ आगामि श्रेयोऽत्र^९ । 'श्रवोवसीय श्रेयस' (५४८०) इत्यसुन् ।
शस्तेऽनेन^{१०} शिवम् ।

'सर्वनीधृष्व-' (उ० ११५४) इति वन्ह्रस्वौ । मन्दते मद्रम् । 'मदि कल्याणे'
(म्वा० आ० से०) । 'मृजो-द्र-' (उ० २२८) इति रक्^{११} । कस्य नीहृजत्वमा
णयति । मङ्गयते^{१२} । 'मगि सपणं' (म्वा० प० से०) । 'मङ्गोरन्च्' (उ० ५६०) ।
क्षोभते । 'शुभ सोमायाम्' (म्वा० आ० से०) । क (३११३५) ॥२५॥
भवनशील भावुकम् । 'लपपठ-' (३२१५४) इत्युक्त् । भवोऽनास्ति^{१३} । 'अत
इनिठनौ' (५२११५) । भवनाहं भव्यम् । भव्ययेय-' (३४६८) इति यद् ।
कुशाम् लाति । लपत्यशुभम् । 'क्षि क्षय' (म्वा० प० अ०) । मन् (उ० ११४०) ।
शस्यते शस्तम् । क^{१४} ॥ द्वादश ॥^{१५}

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

1 M धर्मीशब्दोप्यस्ति 2 प्रशस्य is the reading of the manuscri-
pt But as the adjective of श्रेयस् it should be प्रशस्यम् 3 M
विपति 4 M वृष 5 Punya (merit) [5] 6 M विप् 7 M द्विषतायुच्
8 M दुष्प 9 Pleasure [12] 10 M श्रेयोऽत्र 11 M शस्तेनेन
12 M रक् 13 M मय्यने 14 M भवोऽनास्ति 15 M क
16 Auspiciousness [12]

पापपुण्यशून्यो सुखादयः शस्तपर्यन्ताश्च द्रव्यं वर्तमानास्त्रिषु लिङ्गेषु-
वाच्या ॥२६॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्वल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकादयोऽव्युत्पन्ना *प्रशसावाचिनः । प्रशस्तोगौर्गोमतल्लिका ।
पञ्च^१ ॥

अयं शुभावहो विधिः ॥२७॥

एति सुखमनेन अयं । 'पुति- (३३११८) इति च ॥२७॥'

दैव दिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिर्विधिः ।

देवादागत ईदम् । दिश्यते उपदिश्यते स्म दिष्टम् । क्त (३२१०२) ।
मगस्यैश्वर्यादेरिदं भागम् । तदेव भागधेयम् । 'नामरूपभागेभ्यो धय' (वा० ५४.५) ।
'भागधेय' (५१४९) । भाग्यम् । नियम्यतेऽनया^२ । क्तिन् (३३९४) ।
विधीयतेऽनेन^३ । उपसर्गे षोऽपि किं (०३००) ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । हिं गता (स्वा० ५० अ०) । 'कमिमनि'—
(उ० १७२) इति तुन् । कार्यनऽनेन^४ कारणम् । ल्युट् (३३११७) ।
विशेषणं जायतेऽनेन^५ बीजम् । उपसर्गे च सत्रायाम् (३.२९९) इति ङः ।
'अग्न्येषामपि'—(६३१३७) इति दीर्घः । त्रीणि ॥^६

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदीयतेऽनेन^{१०} । आदिमुन्म्य कारणमुपादानमिति यावत् ॥ २८ ॥^{११}

* 'प्रशसावचनंश्च' (२१६६) । एतस्मिन् जातिः प्राग्वत् । कोऽयं ?
जातिराब्दस्समस्यते तस्य च पूर्वनिपातः । [Added as note in
page nineteen] 1 Five words which used at the
end of nouns denote excellence or best of its kind
2 Good luck [1] 3 M नियम्यतेनया 4 M विधीयतेनेन
5 Destiny or fate [6] 6 M कमिमनि 7 M जायतेनेन 8 M
जायतेनेन 9 Cause [3] 10 M निदीयतेनेन 11 Primary
Cause [1]

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्र शरीरं जानाति । अतनीत्यान्मा । अति, 'सातिभ्या—' (उ० ४.५२) मनिण् । पुरति पुरुष । 'पुर अग्रगमने' (तु० ५० से०) पुरः । पुरि सेने इति वा । शीणि ॥^१

प्रधानं प्रकृतिस्त्रियाम् ॥

प्रधानं ज्ञः सर्वम् । प्रकृष्टाः कृतिः कार्यं यस्याः । सत्त्वरजस्तमसा साम्या-
वस्था—अव्यक्तावस्था । द्वे ॥^३

विशेषः कालिकोऽवस्थाः ✓

कालवृत्तो देहादेर्भेदो यौवनादिरवस्था । कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः'
(४.४.१९) इति ठक् । 'अवपूर्वात्तिष्ठतेरट्' (३.३.१०६) ॥^४

गुणा सत्त्वरजस्तमः ॥ २६ ॥

गुणाः प्रकृतेर्धर्माः । सत्त्वम्, सायुत्वम्, तच्च प्रकाशकं ज्ञानमुखहेतुः ।
रज्जयति । रागात्मा दुःखहेतुः^५ । 'भूरन्जिभ्या किञ्' (उ० ४.२१६) इत्यमुन् ।
साम्यत्पनेन तमः । अमुन् ॥ २९ ॥^६

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

जननं जनुः । जनेरसि (उ० २.११५), ल्युटि (३.३.१५) जननम् ।
मनिनि (उ० ४.१४४) जन्म । जनिः । इक् । पट् ॥^७

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्मुशरीरिण ॥ ३० ॥

प्राणाः सन्धयस्य । अत इनि (५.२.११५) । चेतयते । नन्धादिः (३.१.१३४) ।
जन्मी । ब्रीह्यादित्वात् (५.२.११६) । जायते । 'कमिगमिजनि—' (उ० १.७२)
इति तुम् । 'यजिमनि—' (उ० ३.२०) इति युच् । जन्मु ॥ ३० ॥^८

जातिर्जातं च सामान्यम्

जायते जातिः । त्तिन् । क्ते (३.३.१७४) जातम् । सामानाना भावः ।
शीणि ॥^९

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

1. Purusa [3] 2 M. प्रवस्तन 3. Prakṛti, the Material Cause of the universe [2] 4 The stage such as youth etc [1] 5. M. दुष्खहेतु 6. Sattva, rajas and tamas qualities [1 each] 7. Origin or birth [8] 8. Living Creature [6] 9 Universal [3].

व्यन्यतेऽनया^१ । अञ्जु त्तिन् (३३९४) पृथगात्मा यस्य तस्य भाव । द्वे ॥^२

चिन्तं तु चेता हृदयं स्वान्तं हृन्मानस मन ॥ ३१ ॥

इति कालवर्ग ॥ ४ ॥

चेतति चित्तम् । क्त (३३११४) । असुन् (उ० ४१८८) । चेतः ।
ह्रियते विपय । ह्रन् क्यन् दुर्गा । स्वनति । 'क्षुब्धस्वान्त—' (७२१८) इति
साधु । ह्रियते ह्र । विवपि (३२१७८) तुक् (६१७१) । दान्तमपीदम् ।
मन्यतेऽनेन^३ । असुन् (उ० ४१८८) । प्रजावणि (४४३८) मानसम् ॥ ३१ ॥^४

इति कालवर्ग ॥ ४ ॥

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिधित्सविप्रतिपञ्चप्रिचेतना ॥ १ ॥

बुद्धयतेऽनया^५ । त्तिन् (३३९४) । मनस ईषा । देधटि धिपणा । 'धिप
शब्दे' (म्वा० प० से०) । युच् । ध्यायत्यनया धी । ध्यायते सप्रसारण च'
(वा० ३२१७८) इति विवप् । 'आतश्चोपसर्गो (३३१०६) इत्यडि
प्रज्ञा । शेते । शे विच् (३२७५) । मोह । त मुष्पाति । मूलविभुजादित्वात्
(वा० ३२५) के गीरादित्वात् (४१४१) डीप् । मन्यतेऽनया^६ । त्तिन्
(३३९४) । 'गुरोश्च हल' (३३१०३) इत्यड् । पित्वात् (३३१०४)
अडि प्राप्ते बाहुलकात् त्तिन् । उपलब्धि । विवपि (वा० ३३९) चित्, सवित् ।
पद्यत । प्रतिपत् । जपेद्वुरादि^७ (चु० प० से०) । निजभावे त्तिन् । नति ।
'चित्त सचेतने' (चु० आ० स०) चुरादि^८ । निचोऽनित्यत्वादभावे ण्यासश्रब्ध —
(३३१०७) इति युच् ॥ १ ॥^९

धीर्धारणावती मेधा

धारणाशक्तियुक्ता धी । मधत्^{१०} सर्वमस्याम् । 'मधू सगमे' म्वा० उ० से०)
एकम् ॥^{११}

सरूप्य कर्म मानसम् ॥

इदमहं कुर्यामिति मनसाव्यापार सत्त्व । धन् (३३१८) । एकम् ॥^{१२}

1 M व्यन्यतेनया 2 Individual [2] 3 M मन्यतेनया 4 Mind [7]

5 M बुद्धयतेनया 6 M मन्यतेनया 7 M इति अड् 8 M

जपेद्वुरादि 9 M चुरादि 10 Intellect [14] 11 M मधन्ते

12 Retentive faculty, mental vigour [1] 13 Volition [1]

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तस्य मनस आभोग सुखादौ तत्परतया स्थिरीकरणम्, पुन पुनमनसि करणम् । 'अन वृकमि—' (८३४६) इति स । द्वे ॥^१

चर्चा सख्या विचारणा ॥२॥

'चर्चं अव्ययन' (चु० उ० से०) । 'चिन्निपूजि—' (३३ ०५) इत्यङ् । सख्यानम् । 'चक्षिड ख्यान्' (२४५४) । 'प्यास—' (३३ १०७) इति युच् । विचारणा ॥२॥ त्रीणि ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहारणमपूर्वोपेक्षणम् ह्यजो यत् (३३ १८) । तर्कणम् । 'तर्कं मापायं' [चु० प० से०] । त्रीणि ॥^३

विचिक्छिस्ता तु सशय ।

सन्देहद्वापरी च

'विनि सशय' (म्वा प० से०) । सत् (३१५) । 'अ प्रत्ययात्' (३३ १०२) । शोड (अ० आ० से०) 'एरष् (३३ ५६) । यत् । सन्देह । द्वौ पक्षौ यत्र द्वापर । शृषोदरादिन्वात् (६३ १०९) आचम् । चन्वारि ॥^४

अथ समी निर्णयनिश्चयः ॥३॥

निर्णय । निश्चयनम् । 'यहवृदनिदिष—' (३३ ५८) इत्यप् ॥३॥ ॥^५

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्या परलोका नाम्नीयेवविद्यादृष्टिर्वुद्धिरस्य । नास्ति परलोक इति मनिर्यस्य तद्भावे । 'अस्ति नास्ति दिष्टमनि' (४४६०) । इति ठक् । द्वे ॥^६

व्यापादेऽत्रोहचिन्तनम् ।

व्यापादन व्यापाद । 'यद् गतो' (दि० आ० अ०) । व्याप्पूर्वात् प्यन्तात् (३१ २६) यत् । (३१ २६) । द्वे ॥

1 Mental attention to pleasure Sc 2.2 Discussion [3]

2 Reasoning [3] 4 Doubt [4] 5 Decision [2] 6 Atheism

1217 Malice [2]

समां सिद्धान्तराद्धान्तौ

राद , सिद्धं बन्तो निरुचयोऽस्य^१ । द्वे ॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रम ॥२॥

‘भ्रमुच्यते’ । भ्वा० प० मे०) । तित् (३३९४) । ‘अनुनासिक्यम्—’
(६४१५) इति दीर्घं । भ्रान्ति । मिथ्यामतिरुत्तस्मिस्तदिति ज्ञानम् । त्रम ।
घञ् (३३१८) । ‘नोदातोपदेश—’ (७३३४) इति न वृद्धि ॥४॥^३

संविदागू प्रतिज्ञानं नियमाश्रय-संश्रवा ।

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

सवेदनम् । सविन् । श्विप् (वा० ३३९४) । आगमनमागू । ‘गमे’
इति प्रकृते ‘अमेदच ह्र (उ० २६८) । ‘यम समुपनिविष्टं च’ (३३६८)
इत्यप् । नियम । ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘श्रुदोरप्’ (३३५७) ।
आश्रव । अङ्गीकार । घञ् । प्रह्वृह—’ (३३५८) इत्यप् । अभ्युपगमः
॥ ५ ॥ दण ॥^४

माक्षे धोक्षानिम्

मोक्षफलिका धो ज्ञानम् ॥^५

अन्यत्र विज्ञान शिल्पशास्त्रयो ।

अन्यत्र शास्त्रे शिल्पादौ च या धो सा विज्ञानम् ॥^६

मुक्ति ईश्वर्यनिर्माणश्रेयो नि श्रेयसासृतम् ॥६॥

मोक्षोऽपवर्ग

मोचन मुक्ति । ईश्वर्यस्य भाव ईश्वर्यम् । ‘गुणवचन—’ (५११२४)
इति प्यत्र । निर्वान्तिस्मिन्निर्वाणम् । ‘निर्वाणोऽवाते?’ (८२५०) इति गाघु ।
अतिशयत प्रशस्य श्रेय । निश्चित श्रेया निश्चयसम्^७ । ‘अचतुर्विचतुर्—’
(५४७७) इत्यच् । नास्ति मृतमय ॥ ६ ॥ ‘मोक्ष अवगमन’ (चु० उ० म०)
चुरादि । ‘एरच्’ (३३५६) । अपवर्जनं भावेन्यापवर्गं^८ । घञ् ॥ अटौ ॥^{१०}

1 M निरुचयोऽस्य 2 Doctrine [2] 3 Error [3] 4 Acceptance
[10] 5 Knowledge relating to the mokṣa or liberation [1]
6 Knowledge of an art 17 7 M निर्वाणायान 8 M
निश्चयसम् 9 M भावेन्यापवर्ग 10 Mokṣa [8]

अथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।

विरुद्धवेदनमविद्या । 'सज्ञाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । बह-
मित्यस्य मननमहमति । अनात्मन्यात्मबुद्धि । त्रीणि ॥^१

रूप शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥७॥ •

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपयति । '[रूप] रूपत्रियायाम्' (चु० उ० म०) चुरादि । क्षप्यने
आक्रुशयते शब्द । 'शाश्वपिम्या—' (उ० ४९७) दन् । गन्धयति । 'गन्ध
अर्धने' (चु० आ० से०) । रस्यते, आस्वाद्यते रस । स्पृशे स्पर्श । घञ् ।
विषयेण सिन्धन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि^२, विषया । पचाद्यच् (३३१३४)
'परिनिपि—' (८३७०) इति य ॥७॥ याव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'गोचर—'
(३३११९) इति साधु । इन्द्रियैरव्यन्ते इन्द्रियार्था । 'अयं याच्नायाम्'
(चु० आ० से०) । त्रीणि ॥^३

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृष्यन्त्यनन । 'अलिहृषिभ्या कित्' (उ० ४१७) इति ईकन् । विषयोऽ-
स्यास्ति^४ । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम्, इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५२९३)
इत्यादिना निपातित ॥

कर्मेन्द्रिय तु पाय्वादि

पिबति शोषयति तैलम् । पायु । 'कृवापाजि—' (उ० ११) इत्युण् ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थास्य कर्मसाधनमिन्द्रियम् ॥^५

मनो नेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

चक्षु श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनामनासीति बुद्धिसाधनानीन्द्रियाणि ॥ ८ ॥^६

तुवरस्तु कपाथोऽस्त्री

तौति हिनस्ति रोगान् । 'तु' इति सौत्रादोणादिको एवरच् (उ० ३१) ।
कपति कण्ठम्^७ । 'कप हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादाय ॥^८

1 Nescience or ignorance [3] 2 ॥ निबध्नन्ति इन्द्रियाणि 3
Sense-objects, namely form, taste, smell, sound and touch
[1 each] 4 ॥ विषयोऽस्यास्ति 5 Sense-organ [3] ॥ Karme-
ndriya (organ of action) as the anus Sc 7 Jñanendriya
(organ of perception) as the mind Sc 8 ॥ कण्ठम्
9 Astringent flavour [2]

मधुरो

मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊषशुपि—' (५२१०७) इति र. ॥^१

लवणः

लुनादि जाड्य लवण । नन्धादिः (३११३४) ॥^२

कटुः ।

कटुत्यावृणोति । 'कटे कर्षाविरणयो' (भा० ५० से०) । 'कटि वटिभ्या च' (उ० १८) इत्यु ॥^३

तिक्तः

तेजयति स्म तिक्त ॥^४

अम्लश्च^५

अमति रजत्यश्चिमल । बाहुलकाल् ॥^६

रसाः पुंसि तद्वत्सु पडमी त्रिषु ॥९॥

अमी षट् रसवति वाच्ये त्रिषु लिङ्गेषु बोध्या ॥ ९ ॥

यिमर्दोऽथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

मुरतादिविमर्दोऽथे माल्यादिगन्धे घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे च, जनाना मनोहरे, परिमल । परिमल्यत । 'मल धारणे' (भा० आ० से०) ॥^७

आमोह सोऽतिनिर्हारी

सः गन्ध । अतिनिर्हारी, अत्यन्तमनोहरश्चेदामाह । आसमन्तान्मोदयति । अच् (३११३४) ॥^८

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

आगुणात् 'गुणे शुक्लदय पुंसि' [अ० १५१७] इत्यत प्राक् । इत ऊर्ध्वं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥१०॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षति मन । णिनि । दूरगामिगन्धस्य द्वे ॥^९

1 Sweet taste [1] 2 Saline taste [1] 3 Acrid flavour [1]
4 Bitter taste [1] 5 h. and B read it as चटुश्च 6 Sour
taste [1] 7 Fragrance arising from rubbing [1] 8 Perfume
[1] 9 Diffused odour [2]

सुरभिघ्राणतर्पण ।

इष्टगन्धः सुगन्धि स्यात्

सुष्ठु रमन्तेऽत्र^१ । इन् (उ० ४ ११७) घ्राण तर्पयति । त्सु (३ १ १३४) ।
इष्टो गन्धोऽस्य^२ । चत्वारि ॥^३

आमोदी मुखवासन ॥१॥

आमोदयति । मुख वासयति । मुखवासनवटिकादेर्दे^४ ॥१॥^५

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्ध

पूयते पूति । पूथी विशरणे' (म्वा० आ० से०) । तिन् (३ ३ ९४) ।
पूतिदुष्टो गन्धोऽस्य^६ द्वे ॥^७

विस्त्र स्यादामगन्धि यत् ।

विस्पति । 'विस् प्रेरणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रक् (उ० २ १३) ।
आमोऽपक्वमल । तस्येव च गन्धोऽस्य^८ । अपक्वमासादिगन्धस्य द्वे ॥^९

शुक्ल शुभ्र शुचि-श्वेत-विशद श्वेत-पाण्डुरा ॥१२॥

अवदात सितो गौरो बलश्रो धवलोऽर्जुन ।

शोकति मनोऽस्मिन्' शुक्ल । 'शुक् गतौ' (म्वा० प० से०) । 'ऋजो-इ-'
(उ० २ २८) इति निपातित । शोयते शुभ्र । 'स्फायि-' (उ० २ १३)
इति रक् । 'शुच् दीप्तौ' (?) । इक् (बा० ३ ३ १०८) । श्वेतते श्वेत ।
'[भ्रि] श्विता वर्णे' (म्वा० आ० से०) । विशोयते विशद । दाद्लु (म्वा०,
तु० प० अ०) । अन् (३ १ १३४) । श्वायते श्वेत^{१०} । 'स्वैङ् गतौ' (म्वा०
आ० अ०) । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३ ९३) । पण्यत मनोऽस्मिन्^{११} पाण्डुर ।
'पडि गतौ' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकादरदीधौ ॥ १० ॥ अवदायते स्म ।
दैप क्त । सिज क्त (उ० ३ ८९) । गुस्ते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन्^{१२} । 'गुरी
उद्यमने' (तु० आ० से०) । गार एव गौर । अवलस्यते बलक्ष । धवन धव ।

1 M रमन्ते 2 M गन्धोस्य 3 Sweet smell [4] 4 A.
perfume for the mouth made up in the form of Campnor
pill Sc [2] 5 M गन्धोस्य 6 Fetid odour [2] 7 M गन्धोस्य
8 Smell like that of raw meat [2] 9 M मनोस्मिन् 10 M
श्वेत 11 M मनोस्मिन् 12 M मनोस्मिन् ।

अव्यक्तो रागो लौहित्यमस्य । अञ्छति । 'अर्तस्नन्' (उ० ३ ६०) ॥ द्वे ॥^१

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥१५॥

पाटयति । 'पट गतो' (भ्वा० प० स०) । अन्तात्कल् (उ० १ १०६)
॥ १५ ॥ द्वे ॥^२

श्याव स्यात्कपिश ।

श्यायते श्याव वाहुलकात्, व (उ० १ १५६) कपिमर्कटो वर्णोऽस्तस्य^३ ।
लोमादित्वात् (५ २ १००) च । कृष्णपीनस्य इ ॥^४

धूम्रधूमलो कृष्णलोहिते ।

धूम राति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कृष्णमिश्रो लोहित । त्रीणि ॥^५

कडार कपिल पिङ्गपिशङ्गो कद्रुपिङ्गलो ॥ १६ ॥

कडति कड । तमाराति कडार । कपिवर्णं लाति । पिञ्जति पिङ्ग ।
'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । पशति पिशङ्ग । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) ।
'विडादिभ्य कित्' (उ० १ १२१) इत्यङ्गच् । कदते कद्रु । 'कदि आह्वाने
रोदन च' (भ्वा० आ० मे०) । मृगम्बादित्वात् (उ० १ ३७) साधु । पिङ्ग
लाति ॥ १६ ॥ पट् ॥^६

चित्र किर्मीरकल्मापशबलैताश्च कचुरे ।

कीर्यते चित्रम् । 'अमिचिमि— (उ० ४ १६३) इति चिद्व कच । कीर्यते
किर्मीरम् । 'गम्भीरादयश्च' इति निपात । कलयति कल् । मापयति माप ।
'मप हिसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कल् चासौ मापश्च । शबति याति वर्णान्,
शबल एति वर्णान् एत । कर्वति कचुर । 'कर्वं हिसायाम्' । 'मदगुरादयश्च'
(उ० १ ४१) इति निपात ॥^७

गुणे शुक्लादय पुंसि

गुणमात्रे वर्तमाना शुक्लादय शब्दा पुंसि वाच्या । पटस्य शुक्ल इति ॥

1 The colour of the dawn [1] 2 Pale red [2] 3 MI वर्णोऽस्तस्य
4 Brown [2] 5 Brownish red [3] 6 Tawny [6]
7 Variegated Colour [6]

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

शुक्ल रूपमित्यादी तु विशेष्यनिष्पत्ता इष्यत एव । तद्वति गुणवति गुणि
लिङ्गा । शुक्ल पट, शुक्ला साटी, शुक्ल वस्त्रम् ॥ १७ ॥

इति धीवर्गं ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारवो माया गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।

ब्रह्मण इय ब्राह्मी । 'ब्राह्मोऽजातो' (६४७१) इति निपात । भरत-
स्येयम् । माप्यते माया । 'गुरोश्च हल' (३३१०३) । गृणाति गी । विवप्
(मा० ३३९४) । उच्यते वाक् । 'विवव्वचि—' (मा० ३२१७८) इति
दीर्घं । वाप्यते शब्द्यते । 'वण शब्दे' (म्वा० प० ३०) । सर प्रसरणमस्त्यस्या ।
अपिष्ठातृदेवताया सप्त ॥^३

व्याहार उक्तिर्लपित भाषितं वचनं वच ॥ १ ॥

व्याहरणम् । घञ् (३३१८) । उच्यते । क्तिन् (३३९४) । वच ।
असुन् ॥ १ ॥^३

अपभ्रंशोऽपशब्द स्थात्

अपभ्रश्यते ससृतात् । अपभ्रश । अपभ्रष्ट शब्दोऽपशब्द^४ । द्वे ॥^५

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचक साधु स शब्द इति व्यवहियते ॥^६

तिङ् सुयन्तचयो वाक्यं क्रिया या कारकान्विता ॥ २ ॥

तिङ्न्तचय — पठति भवति पाफोमवतीत्यर्थः । सुयन्तचय — स्वया कर्तव्यम् ।
कारकान्विता क्रिया — घटमानय । वक्तव्य वाक्यम् । 'वचोऽपशब्द सशायाम्'^७
(७३६७) इत्यर्थान्तरे निषेधादत्र हु ॥ २ ॥^८

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रूयते श्रुति । विदन्त्यनेन धर्मं वेद । घञ् । आम्नायते । 'म्ना भम्नाते'
(म्वा० प० अ०) । घञ् । त्रीणि त्रयोऽवयवा यस्या सा त्रयी । त्रय्या धर्म-
स्त्रयीधर्म ॥^९

1 M ब्राह्मोजाती 2 Sarasvati, the goddess of knowledge [6]

3 Speech or Words [6] 4 M शब्दोपशब्द 5 Corrupt word [2] 6 Word [1] 7 M वचोऽपशब्दसशायाम् 8 Sentence [1]

9 Veda [4]

धर्मस्तु तद्विधिः ।

तथा यस्या विधिविधीयमानो यज्ञादिस्तद्विधिस्तद्विधानम् ॥^१

रित्रयामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

ऋच्यते स्तूयतेऽनया^२ ऋक् । स्यति पाप साम । मनिव् (उ० ४ १५२) ।
इज्यतेऽनन^३ । 'अतिपृषधि-' (उ० ७ ११७) इत्युस् ॥३॥^४

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

अङ्गपद ज्ञायतः ज्ञानाङ्गम्, उपकारकम् । शिक्षा वत्सो व्याकरण ज्योतिष्
शुद्धां निवृत्तश्च ॥^५

ओङ्कारमणवी समो ।

अवति ओम् । 'अवतद्विलोपस्व' (उ० ११४२) इति मनिनद्विलोपे
'ज्वत्स्वर-' (६४२०) इत्युट् । गुण (७३८४) । प्रणूयते स्तूयतेऽनन^६
प्रणव ॥^७

इतिहासः पुरावृत्तम्

'इति ह आसीत् यथेति इतिहास । पारम्पर्योपदेश 'इति ह' इत्यव्ययम् ।
पुरावृत्त पूर्वचरितम् । तत्प्रतिपादका ग्रन्थ इति यावत् । हे ॥^८

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वरा ॥ ४ ॥

स्वयन्तेऽर्वा^९ एमि स्वरा ॥४॥^{१०}

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविचार्यक्षास्त्रयो ।

प्रत्यक्षागमाम्बामीहितत्वं पश्चात्परीक्षणमन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्या सा
तर्कविद्या । दम्प्यतेऽनन^{११} दण्ड । 'अमण्टाद्दु' (उ० १११४) । दण्डो नीयते
बोध्यतः ज्ञया^{१२} सा दण्डनीति । अर्थस्य भूम्यादे शास्त्रम् ॥^{१३}

1 Dharma [1] 2 M स्तूयतेनया 3 M इज्यतेनन 4 Tray
(Rgveda, yajurveda and Samaveda) [1] 5 M ज्ञायनननाङ्गम्
6 Six Vedangas called Śikṣa etc 7 M स्तूयतेनन 8 The
sacred syllable, Om [2] 9 Itihasa (History) [2] 10 M
स्वयते अर्वा 11 Three Vedic accents 'udatta, anudatta and
svarita 12 M दम्प्यतेनन 13 M बोध्यतेनया 14 Tarkasāstras
(Logic) and Arthasāstra (Economics) [leach]

आख्यायिकोपलब्धार्था

आचष्टे आख्यायिका । 'चक्षिड ख्याज्' (२४५४) । ण्वुल् (३११३३) । उपलब्धो ज्ञातोऽर्थोऽस्या ^१ । ज्ञातसत्यमूतार्थाकया ॥३॥

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणि तथम् । 'पुराणप्रोक्तेषु—' (४३१०५) इति निपातित । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वक्षो मन्वन्तराणि च । वक्ष्यानुचरित चैव पुराण पञ्चलक्षणम्' ॥ ५ ॥^२

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धस्य कल्पना रचना कथ्यते । कथा कादम्बर्यादि । 'चित्तिपूजि—' (३३१०५) इत्यङ् ॥ द्वे ॥^३

प्रबल्लिका प्रहेलिका

प्रबल्लहते आच्छादयति । बल्ल आच्छादने (भ्वा० आ० से०) । प्रहेलयति अमिप्राय सूचयति । 'हिल भावकरणे (तु० प० से०) । "व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वस्वार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसम्बन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका ॥" यथा—'पाणीय पातुमिच्छामि' त्वत्त कमललोचन । यदि दास्यसि नेच्छामि नो चेद्दास्यसि देहि मे ॥' दुर्विज्ञातार्थप्रश्नस्य द्वे ।

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

वेदार्थस्मरणपूर्वकं मन्वाद्यं रचितत्वात्स्मृतिः । धर्मं सधोयतेऽस्याम् ^४ ॥ द्वे ॥^५

समाहृतिस्तु सग्रहः ॥ ६ ॥

समाहृणम् । सग्रहणम् । द्वे ॥ ६ ॥^६

समस्या तु समासार्था

समसन समस्या । 'अमु क्षेपणे' (दि० प० से०) । प्यत् (३११२४) । समापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः । समसन समासः । पूरणसाकाङ्क्षा सोऽर्थो ^{११} यस्याः ।

1 M ज्ञातोऽर्थोऽस्या 2 Ākhyayika (Narrative) [2]

3 Purana [1] 4 Katha, a variety of prose composition distinguished from the Ākhyayika 5 II reads सवन्ध 6 M पातुमिच्छामि 7 Riddle [2] 8 M सधोयतेऽस्या 9 Smṛtiśāstra [2]

10 Compilation [2] 11 M सोऽर्थो ।

कविगतिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्र नमस्तलम्' इत्युक्ते
'दामोदरकराघातविकलीकृतचेनसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन —' इत्यनेन सा पूर्यते ।¹

किंवदन्ती जनश्रुति ।

किंवदन्तीति । किंवदन्ती लोकप्रवाद । जनेभ्य श्रूयते । द्वे ।²

घातां प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वृत्तिर्लोकवृत्तमस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५२१०१) इति ण । प्रवर्तते
ध्याप्नोति । वृते (भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३३१७४) । वृत्तस्य चरित-
स्यान्त । उदगतोऽन्तो³ यस्य । चत्वारि ॥⁴

अथाह्वय ॥७॥

आख्याह्वभिधान च नामधेयं च नाम च ।

आह्वयतेऽनेनाह्वय⁵ । बाहुलकाद् घ ॥७॥ आख्यातमाख्या । 'आतश्च—'
(३११३६) इत्यङ् । एवमाह्वा । नम्यतेऽभिधीयतेऽनेन⁶ । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे
च (भ्वा० ण० अ०) । 'नामवृत्तमन्—' (उ० ४१५०) इति निपातित ।
'नामवृत्तनामभ्योवेय' (वा० ५४३६) स्तार्थे । षट् ॥⁷

हूतिराकारणाह्वानम्

ह्वेअ (भ्वा० उ० अ०) क्तिच् (३३९४) । कृजो ष्यन्ताद् (३१२६)
युष् (३३१०७) । आकारणा । ल्युटि (३३११५) आह्वानम् । त्रीणि ॥⁸

संहृतिर्वहुभि कृता ॥ ८ ॥

सभूय हूति या बहुभिर्मिलितै कृता ॥ ८ ॥⁹

विवादो व्यग्रहार स्यात्

विविधो वाद । ऋणदानादिव्यग्रहारे न्याय । द्वे ॥¹⁰

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

वाचो¹¹ मुखमारम्भ । द्वे ॥¹²

1. Samasyā, proposing part of a stanza to another to be completed [2] 2 Rumour [2] 3 M उदगत अन्तो 4 Talk [4] 5 M आह्वयतेऽनेनाह्वय 6 M नम्यतेऽभिधीयतेऽनेन 7 Name [6] 8 Calling [3] 9 Collective calling [1] 10 Dispute [2] 11 M वाचो 12 Preface [2]

उपोद्धात उदाहार

उप समीपे उद्धनन ज्ञापनमुपोद्धात । यदाहु—‘चिता प्रवृत्तसिद्धधर्मांमुपोद्धात
विदुर्बुधा ’ इति । उदाहरणमुदाहार । वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनम् । द्वे ॥^१

ज्ञापन शपथः पुमान् ॥ ६ ॥

‘शप आक्रोशे’ (दि० उ० अ०) । त्पुट् (३ ३ ११५) । शपनम् । ‘शीङ्-
शप—’ (उ० ३ ११३) इत्यय ॥ ९ ॥ द्वे ॥^२

प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च

प्रच्छन प्रश्न । ‘यजयाच—’ (३ ३ ९०) इति नडि ‘च्छवो —’ (६ ४ १९)
इति श । अनुयोजनमनुयोग । घञ् (३ ३ १८) । ‘गुराश्च हल् (३ ३ १०३)
इत्यङ् । पृच्छा । ग्रीणि ॥^३

प्रतिषाक्योत्तरे समे ।

उत्तरत्यनेनोत्तरम् । ‘शूदोरप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^४

मिथ्याभियोगोऽभ्यारयानम्

मिथ्याभियोग । ‘त्व मे दत्त धारयसि इति मिथ्याभय ॥ द्वे ॥^५

अथ मिथ्याभिज्ञसनम् ॥ १० ॥

अभिज्ञाप

मिथ्याभिज्ञसन सुरापानादविषयो मिथ्यारोप ॥ १० ॥^६

प्रणादस्तु शब्द स्यादनुरागाज ।

अनुरागात्प्रीतिविशेषाज्जातो यो मुखवप्यादिसव्य ॥^७

यश कीर्ति समाज्ञा च

अश्नुते व्याप्नोति दिश यश । ‘अशेदेवने युट् च’ (उ० ४ १९०) इत्यमुम् ।
कीर्त्यते कीर्ति । ‘कृत सशब्दने (चु० प० से०) । ‘अतिश्रुति—’ (३ ३ ९७)
इति निपातित । समाज्ञायतेऽज्या^८ । आतश्च—’ (३ ३ १०६) इत्यङ् । श्रीणि ॥^९

1 Introduction [2] 2 Oath [2] 3 Question [3] 4 Reply
[2] 5 False charge [2] 6 False accusation [2] 7 A
burst of applause, huzza [1] 8 VI समाज्ञायतेनवा
9 Fame [3]

स्तत्र स्तोत्रं नुति स्तुति ॥ ११ ॥

स्तूयतेऽनेन^१ । ऋदारण (३३५७) । दाम्नी-^२ (३२१८२) इति
धृति स्तोत्रम् ॥ ११ ॥^३

आग्नेहितं द्विस्त्रिंशत्कम्

आग्नेइयत् आधिक्यनोच्यन् मम । मङ्ग उमादे (म्वा० प० से०) । द्वौ
वारौ द्वि । तान् वारान् त्रि ॥^४

उच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्यते । घुषिरविगल्बन (७२२३) इति नेट् । 'व्यास- (३३
१०७) इति युच् । घोषणा । उच्चगात्स्य । द्वे ॥^५

काकु स्त्रिया त्रिकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनि ॥ १२ ॥

कक्ते काकु । कक लौट्योपतापयो^६ (म्वा० आ० से०) । बाहुलबाहुण्
(३३१) । शोकक्रोधादिजनितविद्वन्गात्स्य ॥ १२ ॥^७

अवर्णाक्षेपनिर्वादिपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशोजुगुप्सा च कुरसा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णो विपरीतवर्णनम् । अवर्णने घट् (३३१८) । यिप् प्रेरण'
(तु० उ० से०) । घट् (३३१८) निष्क्रान्तो वादान् । यया अवणादमा
निन्दार्या, तयोपक्रोशादयोऽपीत्यय^८ । ऋणघट् (३३१८) गुपेतिन्दाया सन्
(३१५) । कुत्स अवन्पण (चु० आ० मे०) ॥ दत् ॥ १३ ॥^९

पारुष्यमतिवादः स्यात्

परपो निष्कुरम् । तस्य भावः ॥ अतिव्रम्योक्तिरतिवादः । अप्रियवचनस्य द्वे ॥^{१०}

मत्सर्जनं त्वपकारणी ।

मत्सं सतञ्जन (चु० आ० म०) । अपकाराया णी । 'चोरोर्जि' घात्
यिष्यामि त्वाम् इत्याद्या । द्वे ॥^{११}

- 1 M स्तूयतेनेन 2 Praise [4] 3 Repeated saying [1]
4 Proclamation or speaking aloud [2] 5 The changed
voice due to anger and fear [1] 6 M तया उपक्रोशादयोऽपीत्ययं
7 Blame [10] 8 M अतिव्रम्य उक्तिरतिवाद 9 Unkind words
[2] 10 M चोराणि 11 Reproach [2]

य सनिन्द उपान्मभस्तत्र स्यान् परिभाषणम् ॥ १७ ॥

उपालम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । 'महापुरुषस्य तवेद किमुचितम्' इत्याद्यम् । 'हालिकस्य तवेदमुचितमव इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो य स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र त्वाश्रयणा य स्यादाक्रोशो मैथुन प्रति ।

'क्षर सचलने' (म्वा० प० सं०) । अस्ताद्युच् (३३ १०७) । परस्त्री-निमित्त पुंस , परपुरुषनिमित्त म्रियाश्चात्रोक्तौ मैथुन प्रति । मैथुनमुद्दिश्य 'गाली' इत्ययं ॥^२

स्यादाभाषणमालाप

आलाप संभाषणम् । 'लप व्यक्ताया वाचि' (म्वा० प० सं०) । घञ् (३० १८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थक वच ॥ १९ ॥

अनर्थक प्रयाजनदान्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोमुहुर्भाषा

मुहुः पुन पुन ॥^५

मिलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधोक्ति

विरुद्ध प्रलाप । विरुद्धस्यास्ति ॥^७

सलापो भाषण मिथ ॥ १६ ॥

मियोऽन्योन्य^८ प्रति युक्तिप्रत्युत्ती^९ मलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्टु प्रलपनम् ॥^{११}

1 Reproof with abuse [1] 2 Calumny or adultery [1]

3 Conversation [2] 4 Absurd words [1] 5 Repetition [1]

6 Lamentation [2] 7 A contradictory statement [2]

8 M मियोऽन्योन्य 9 M प्रति युक्तिप्रत्युत्ती 10 A mutual talk [1]

11 Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गापनम् । धार्यमाणेऽपि^१ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड जपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोग्' (३३ ५७) ॥

सदेशवाग्नाचिक स्याद्

मदिश्यन सदेश । तस्य वचनम् । सदृष्टस्यायस्याक्ति^२ । 'वाचो व्याहृतायार्थ-
स्याम्' (५४ ३५) इति ठक्^३ । वाचिकम् ॥

वाग्भेदास्तु त्रिपृच्छरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिपु ॥ १७ ॥

रूपती वागकल्याणी

'रूप हिंसायाम्' (आ० प० अ०) । गन्तान्ताम् टीप् । रूपती । रूपत् स्यात् ।
रूपद्वच ॥^४

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

कलामु साधु कल्या । 'तन साधु' (४४ ९८) इति यत् । 'काल्या' अपि
इति काल्य । द्वे ।^५

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व^६ सामप्रयाग' (चु० प० मे०) ॥ द्वे ॥^७

सगत हृदयगमम् ॥ १८ ॥

हृदय गच्छति हृदयगमम् । यत्तिमिलित वच । 'गमस्व'^{१०} (३२ ४७)
इति खच् ॥ १८ ॥^{११}

निष्ठुरं परपम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मद्गुरादयस्व' (उ० १४१) इति निपात ।
पूरयति परपम् । 'पृ पालने' (जृ० प० म०) । 'पृनहि—'^{१२} (उ० ४७५)
इत्युपच् । द्वे ॥^{१३}

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदृष्टावम्याक्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M सान्त्व 9 Very sweet Words [1]
10 M गमस्व 11 A Consistent Word [2] 12 V पृनहि 13 A
harsh Word [2]

यः सनिन्द उपानम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १५ ॥

उपालम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । 'महापुरुषस्य तवेदं किमुचितम्' इत्याद्यम् । 'हालिकम्य तवेदमुचितमेव' इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो यः स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र त्वाश्रावणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रवि ।

'क्षर संचलने' (म्वा० प० स०) । अन्ताद्युच् (३ ३ १०७) । परस्त्री-निमित्तं पुंस , परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्चात्रोक्तो मैथुनं, प्रति । मैथुनमुद्दिश्य 'गाली' इत्यर्थः ॥^२

स्यादाभाषणमालापः

आलापः समापणम् । 'लप व्यक्तया वाचि' (म्वा० प० से०) । घञ् (३.३.१८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

अनर्थकं प्रयोजनशून्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोऽमुहुर्भाषा

मुहुः पुन पुन ॥^५

विलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विरुद्धं प्रलाप । विरुद्धस्यांति ॥^७

मंलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्यं^८ प्रति युक्तिप्रत्युक्ति^९ मंलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्ठु प्रलपनम् ॥^{११}

-
1. Reproof with abuse [1] 2. Calumny or adultery [1]
 3. Conversation [2] 4. Absurd words [1] 5. Repetition [1]
 6. Lamentation [2] 7. A contradictory statement. [2]
 8. M. मिथोन्योन्यं 9. M. प्रति उक्तिप्रत्युक्ति 10. A mutual talk [1]
 11. Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गोपनम् । धार्यमाणेऽपि¹ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड अपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३५७) ॥²

सदेशवाग्नाचिक स्याद्

सदिश्यते सदेश । तस्य वचनम् । सदिष्टस्यायस्योक्ति³ । 'वाचा व्याहृतार्था-
याम्' (५४३५) इति ठक्⁴ । वाचिकम् ॥⁵

वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिपृ ॥ १७ ॥

रुपती वागकल्याणी

'रूप हिंसायाम् (म्वा० ५० अ०) । अनन्तान् डीप् । रुपती । रुपन् शब्द ।
रुपद्वच ॥⁶

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

कलामु साधु कल्या । 'तन साधु' (४४९८) इति यद् । 'काल्या' अपि
इति काल्य । द्वे ।⁷

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व⁸ सामप्रयागे (चु० ५० से०) ॥ द्वे ॥⁹

संगत हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

हृदय गच्छति हृदयगमम् । यक्तिमिलित वच । 'गमद्वच'¹⁰ (३२४७)
इति खच् ॥ १८ ॥¹¹

निष्ठुर परयम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मदगुरादयद्वच' (उ० १४१) इति निपात ।
पूरयति परयम् । वृ पालने' (जु० ५० मे०) । 'वृनहि—'¹² (उ० ४७५)
इत्युपच् । द्वे ॥¹³

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदिष्टस्यायस्योक्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M सात्त्व 9 Very sweet Words [1]
10 M गमेद्वच 11 A Consistent Word [2] 12 M वृनहि 13 A
harsh Word [2]

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम भवम् । 'ग्रामात्तलजा (४०९४) । ध्रियं लाति श्रौलम् । तद्विलम्
मग्नादिवचनम् । रस्य र् । द्वे ॥^१

सूत्र प्रियो

सत्ये

प्रियं सत्यं वचनं सूत्रम् । सुष्ठूयनं सून् सूश्च तद्वत् च । सुष्ठु नृत्पत्पनेन
वा ॥^२

अथ स्फुल्मन्विलिप्त परस्परपराहते ॥१९॥

परस्परविरुद्ध^३ यथा— अघो^४ मणिमयाविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् ॥१०॥^५

लुप्तवर्णपद प्रस्तम्

लुप्ता वर्णा पदं वा यम् । अगस्यान्तिना अममूर्णमन्वचारितमिति यावत् ।
प्रस्त्यन स्म । 'अमु अदन (भ्वा० आ० म०) ॥ द्वे ॥

निरस्त चरित्वादितम् ।

ल्वरितं गीघ्रमुत्तम् । निगम्यन स्म । अमु क्षपण (द्वि० प० म०) । ॥^६

अभ्युक्त सनिष्ठेयम्

अनभ्युक्ताभ्युक्त^७ वर्णनभ्युक्तम् । चो—' (५४३६) इति दीर्घं ।^८
निष्ठेयं म्युतकार । छिन् निगमन (भ्वा० प० म०) । 'निष्ठेयम्' इति पाठ
पृषादिगदिवान् (६३१००) ['कार'] । 'अभ्युक्तिगममहितवचनमर्थकम् ॥^९

अयद्व स्यादनर्थकम् ॥२०॥

न अयद्वपन स्म । 'वय वचन (भ्वा० प० म०) । न (३२१०२) ।
अगम्यद्व द्वागडिमात्रावयम् ॥२०॥^{१०}

अनक्षरमशब्द स्याद्

अनक्षरम् । निराक्षरम् । न वक्तुयावयम् । निन्वावचनम् द्वे ॥^{११}

1 A Vague Word [2] 2 M अद्व = 3 3 A Pleasant and true Word 2 4 M परस्परविरुद्ध 5 M च 6 A Complicated statement [3] 7 A half uttered Word [2] 8 A rapidly uttered Word 2 9 M च-मु- च्छिन् 10 M च, 11 A word accompanied with emission of saliva 1 12 A meaningless statement 2 13 An unutterable Word [2]

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहन्यते स्म^१ । मृपाज्यो यस्य । 'एष यन्ध्यामुतो याति खपुष्पकृतशेखर ।
मृगतृष्णाभ्रमसि स्नान शशशृङ्गबनुधरे ॥' द्वे ॥^२

सोत्प्लुण्ठनं तु सोत्प्रास मणित रतिकूजितम् ॥२१॥

'सोत्प्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणीत रतिकूजितम्' इति

वचनं पठ्यते । 'कुठि आलस्ये प्रतिघाते च' (म्वा० प० से०) । त्युद्
(३ १ ११५) उत्प्लुण्ठनेन सहितम् । उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
उत्प्रास उपहास । तत्सहितम् । द्वे ॥^३

'मण कूजने' (म्वा० प० से०) । क्त (३ ३ ११४) । रतो कूजितम् । द्वे ॥^४

अथ न्लिष्टभाषिरपष्टम्

म्लेच्छैर्मिलितम् । 'कुठस्थान्त—' (७ २ १८) इति साधु । अविस्पष्टमप्रकट
(म्) । द्वे ॥^५

वितथ त्वनृत वच ।

विगत तथा सत्य यत्र तद्वितथम् । न ऋतमनृतम् । मिथ्योक्ते ॥^६

सत्य तथ्यमुत सम्यग्

सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समञ्जसि सम्यक् ॥^७

अमूनि त्रिषु तद्वति ॥२२॥

तद्वति त्रिषु । सत्या आशी , सत्य शब्द , सत्य वच ॥२२॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्थना ।

स्वाननिर्घोषनिहादनादनिस्वाननिर्घना ॥२३॥

आरवारावसंरावविराग

१

शब्द शब्दन । वच् (३ ३ १८) । 'गद अव्यक्ते शब्दे' (म्वा० प० से०) ।
'नो' गद—' (३ ३ ६४) इत्यप् । घञि नाद^{१०} । 'ध्वनि शब्दे' (म्वा० प० से०)

1 M स्मा 2 M मृपा ज्यो 3 An impossible statement [2]
4 A sarcastic statement [2] 5 The sound at the time
of cotton [2] 6 An indistinct word [2] 7 A false word
[2] 8 A true word [2] 9 M सौ 10 M नादः

‘ह शब्दे’ (अ० प० मे०) । ‘अदोरप्’ (३३ ५७) । ‘स्वनहसोर्वा’ (३३ ६२)
इति पत्रपौ ॥ २३ ॥^१

अथ मर्मर ।

स्वनिते वस्त्रपणानाम्

। मर्मरसि मर्मर ॥

भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ २४ ॥

निकाणो निकण क्वाण क्खण क्खणमित्यपि ।

भूषणानां ध्वनौ । सिञ्जि ज्यक्तं शब्दे’ (अ० आ० स०) । भूषणध्वने
पद् ॥ २४ ॥^२

वीणायां क्खणिते प्रादे प्रक्षाणप्रक्खणादयः ॥ २५ ॥

उत्तरे उपसर्गात्पर क्खणधातुस्त्वेदित्थं क्खणो वीणायामिति सोपसर्गाद्
पत्रपौर्विधानात् ॥ २५ ॥^३

कोलाहल कनकल

कालनम् । काल एकोभाव । ‘कुल सस्त्याने’ (भ्वा० प० मे०) ।
कोलमाहलति । ‘हल किलेत्तने’ (भ्वा० प० मे०) । ‘कल गद’ (भ्वा०
आ० से०) । कलादपि कल । द्वे ॥^४

तिरश्चा वासित स्तम् ।

तिरोऽश्वन्तिः तिर्यश्च । तया यदुन तद्वाचिनम् ॥^५

स्त्री प्रतिश्रुतिप्रतिध्याने

प्रतीय श्रूयने प्रतिश्रुत् । प्रतिध्वनि ॥^६

गीतं गानमिमे ममे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

[स्पष्टम्] ॥ २६ ॥^७

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

1 Sound (in general) [1] 2 The rustling sound of leaves and garments [1] 3 Tinkling of ornaments [6] 4 The sound of a lute [2] 5 uproar [2] 6 M for marmar 7 Cry of birds [1] 8 Echo [2] 9 Song [2]

निपाद^१र्पभगान्धारपङ्कजमध्यमर्धैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वरा ॥१॥

निपीदति मनोऽस्मिन्निति^१ निपाद । पद^२ (भ्वा० तु० ५० अ०) । घञ् (३३२१) । ऋषभो गाक्षद्वानुवारित्वात् । तदाहु — 'पङ्कज मयूरा ब्रुवन गावस्त्वृषभमापिण । अजाधिव तु गान्धार ब्रौह्मो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले पिक कृजति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवनं घांति निपाद रोति कुञ्जर ॥' गान्धारदेवो भव गान्धार । 'नासाकण्ठद्वारस्तालुजिह्वादन्तारं च सस्पृशम् । पङ्कजं सजायन यन्मालस्मान् पङ्कज इति स्मृत ॥' मध्यं भव मध्यम । 'तद्वदवात्पिनौ वायुरर कण्ठसमाहृत । नाभिप्रायो महानादो मध्यस्थस्तन मध्यम ॥ धीमता मय धैवत । पृषादरादि (६३१०९) । 'वायु समुदयता नाभेऽरोहृत्कण्ठ-मूर्धंस्तु । विचरन्त्यश्वमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥ अमी सप्तस्वरास्तन्त्रीन कण्ठान्च उच्चरन्ति । 'दारवो गात्रवीणे च द्वे वीणे स्वरधारिक' इति वचनान् ॥ १ ॥^३

काकरी तु कले सूक्ष्मे ध्वनी

कले मधुरे । सूक्ष्मे अल च । ध्वनौ शब्दे । काकरी । ईषत्कलाज्याम् ।^४ एषम् ॥^५

तु मधुरास्फुटे ।

कल

मधुर ध्वनिमुप । अस्फुटोऽप्युक्ताक्षर । नृदा ध्वनी कल । कल सस्याने' (भ्वा० वा० म०) । घ (३३१२५) । एषम् ॥^६

मन्द्रस्तु गम्भीरे

गम्भीर मपादिध्वनी । मन्दन । 'मदि स्तुत्यादी' (भ्वा० अ० म०) । 'स्फावि—' (उ० २१३) इति स्फ^७ । एषम् ॥

1 M मनास्मिन्निति 2 The seven notes being, gaṇḍa ṣabha, ṇandhara, śadja, dhātavata, Madhyam & pañcama, [each]

3 M दयम्बन्ताज्याम् 4 A low and sweet tone, [1] 5 A sweet and indistinct tone [1] 6 M स्फ 7 Deep or rumbling sound 71

कास्यतालादिक घनम् ॥ ४ ॥

कास्यमयस्ताल । घनं निविडत्वात् । 'मूर्ता घन' (३३७७) इति हस्तेरप्
घनादेतदच ॥ ४ ॥

चतुर्विधमिद वाद्य वादित्रातायनामकम् ।

इद ततादि चतुर्विध वाद्यते ध्वन्यते । वदेर्धन्तात् (३१२६) 'अचो यत्'
(३१९७) । 'भृवादिगृभ्या णिक्त्' (उ० ४१७०) आसमन्नातुघते ताड्यते ।
तुदेर्धन्त् (३११२४) । त्रीणि ॥^३

मृदङ्गा मुरजा

मृत अङ्गनेपाम् । मुरात्सवेष्टनाज्जाता मुरजा । 'मुर सवेष्टन' (तु० ५०००)
तुदादि । द्वे ॥^४

भेदास्त्वङ्क्यास्तिङ्ङ्युर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

तथा भेदा विशेषास्त्रय । अङ्कोऽस्यास्त्यङ्की^५, उत्सङ्गस्थत्वात् । आलिङ्गोऽ-
स्यास्त्यालिङ्गपवादनात्^६ । ऊर्ध्वं कायति, ऊर्ध्वक । ऊर्ध्वीकृत्यैवेन मुखेन वादनात् ।
केचित्तु अङ्ग्यलिङ्ग्य इति पठन्ति । 'हरीतक्यावृत्तित्यङ्कपो यथमध्यस्त-
योर्ध्वक । आलिङ्गयश्चैव गो पुच्छो मध्यदक्षिणवामग ॥' नाट्ये चैतत् ॥ ५ ॥^७

स्याद्यश पटहो ढक्का

यतोऽर्थ^८ पटहो यत् पटह । यत्रादी यत्ताऽर्थ^९ पटहो हन्यत स । अय
साधहस्तद्वयदीर्घं पष्ठयङ्गुलपरिधिविस्तार । संगीतशास्त्रे 'देशीपटह' इत्युच्यत ।
दगित्यभ्यक्त कायति ढक्का । 'कै शब्दे' (भ्वा० ५० से०) । 'आतोऽनुपसर्गे'^{१०} क'
(३२३) । 'टोल' इति लोके । 'टिडोरा' इत्यस्येत्येके । द्वे ॥^{११}

भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान् ॥^{१२}

विभेत्यस्या भेरी । 'ऋज्वेन्द्र—' (उ० २२८) इति ख । 'दुन्दु' शब्देन
भाति दुन्दुभि । बाहुलकालि । 'नगारा' इति लोके । 'भेरीनफीरी' इत्यप्ये ।

१ M घनादेतदच २ Bell and a like musical instruments [1]

३ Four kinds of musical instruments [3] ४ Tabors [2]

५ M अङ्कोऽस्यास्त्यङ्की ६ M आलिङ्गोऽस्यास्त्यालिङ्गपवादनात्

७ Three kinds of tabors [1 each] ८ M यतोर्थ ९ M यतोर्थ

१० M अनुपसर्गे ११ Double-drum [2] १२ Breads this
quarter as भेर्यामानकदुन्दुभि ।

भेरी द्रवकाभेदः^१ । 'दुन्दुभिस्तुभिन्न एव' इत्यन्ते । संगीतशास्त्रे दुन्दुभिन्
पृथगेव 'भेरी, नफीरी' इति दृश्यते । तत्र हि त्रिवितस्तिदीर्घा ताम्रनिर्मिता ।
चतुर्विंशत्यङ्गुले कृत्यसंयुते मुखं त्रियते । कोणाख्येन बाष्पेन वामहस्तेन न तस्या
वादनम्^२ । द्वे ॥^३

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनयति प्रोत्साहयति, आनक । प्लुत् (३.१.१३३) । पटेन हन्यते
पटह^४ । हत्तेर्ङ (वा० ३.२.१०१) । अयं मार्गपटहो लोके 'पत्ताउज'
इत्युच्यते । द्वे ॥^५

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कुणत्यनेन । कुण शब्दे (तु० प० से०) । वीणादिकं येन बाष्पेन वाद्यते ।
तच्च सर्वाङ्गद्वन्द्वानि, द्रवकादी सरल एव बाष्पमय, वीणादौ लोहादिमयः
॥ ६ ॥ द्वे ॥^६

वीणादण्ड प्रवाल स्यात्

वीणाया दण्ड । प्रकर्षेण ध्वन्यते प्रवाल । 'वल संवरणे' भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३.३.१९) । अयं हस्तद्वयादिदीर्घः ॥^७

ककुभस्तु प्रसेवकः ॥

कं वातं स्फुम्भानि । स्फुम्भि संज्ञ । वृषोदरादि (६.३.१०९) । वीणा-
दण्डाय स्थितः शब्दशाम्भोर्गमनाद्वावादिमयं भाण्डम् । 'वीणाप्रान्तस्थवक्त्रबाष्प-
विशेषमय' इति गमाध्रमी^८ । प्रमेव्यते । ककुम्भ (उ० २.३२) ॥ द्वे ॥^९

कोलमृकस्तु कायोऽस्याः

अस्या वीणायाः कायः अलावृदण्डादिप्रमुखायमन्त्रोहीनः । 'कुल मम्याने'
(भ्वा० प० से०) । बाहुलवादमृक् । एवम् ॥^{१०}

-
1. M. द्रवकाभेद 2. M. विद्यते 3. M. वादन 4. Kettle-drum [2] 5. War-drum [2] 6. The quill of a lute [1] 7. The neck of a lute [2] 8. M. वीणादण्डायस्थितं 9. M. जपायम् 10. A small instrument of wood placed under the neck of a lute to make the sound deeper [2] 11. The body of a lute [1].

उपनाहो निबन्धनम् ॥७॥

उपनहतेऽननास्मिन्^१ वा । 'णह बन्धन' (दि० उ० अ०) । यत्र तन्व्यो
निबन्धन तस्यार्धभागस्य द्वे ॥७॥^२

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमवृक्षरा ।

मर्दल पणवोऽन्ये च

'डम्' इत्यव्यक्त शब्दमियति डमरु । अतः (जु० प० स०) मृग्यादित्वात्
(उ० १ ३७) कु । मज्जतीति^३ मज्जकम् । 'मृमृशी—' (उ० १ ७) इत्यादिना
उ । पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) अस्य उ । जलवाद्यमेतत् । डिण्डिमस्तर्परी
शब्दानुकारात् । मद्यते मर्दल^४ । मृदङ्गभेद । पणायत्यन्तर्गतस्तन्त्रीक । अन्ये
हृद्रुवागोमुखादयः ॥^५

नर्तकीलासिके समे ॥८॥

नृत्यति नर्तकी । 'शिल्पिनि ष्वन्' (३ १ १४५) । लसति लासकी । 'लस
इलेपणश्रीह्नयो' (भ्वा० प० स०) ष्वल् (३ १ १३३) ॥८॥^६

त्रिलम्बित द्रुत मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमान् ।

विलम्बन्ते करणादयोऽन्ये^७ । 'लवि अवलसन' (भ्वा० आ० स०) द्रवति
घीघ्र षच्छत्यत्र । विलम्बितद्रुतमध्याना नृत्य-मीत-वाद्याना तत्त्वादीनि क्रमेण
नामानि । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—“त्रियानन्तरवियान्तिर्लंघ स त्रिविधा मत ।
द्रुता मध्या विलम्बश्च द्रुत घीघ्रमो मत ॥ इति । 'तत्त्वमोघो घनम्'
इत्यन्य पठन्ति 'उच्च समवाये' (दि० प० से०) । पृषोदरादित्वात् (६ ३-
१०९) घ ॥^८

तालः कालक्रियामानम्

ताल । तत्र प्रतिष्ठायाम् (चु० प० से०) । करणे घञ् । 'मयाया गान
त्रियाया कालनियमहेतु' इत्येते^{१०} ॥^{११}

1 M उपनहतेऽननास्मिन् वा 2 The tie of a lute (the lower part
of the tail piece where the wires are filed [2] 3 M
मज्जतीति 4 M भविशी 5 M मदन 6 Different kinds of drums
[1 each] 7 A Female dancer [2] 8 M करणादयो 9 Slow
fast and mean times (in music) [1 each] 10 See also,
अमरकाशोद्घाटन p 19 11 Musical time or measure [1]

लयः साम्यम्

गीतवाद्यपादादिन्यासानां त्रियाकालयोः साम्यं लयः । अत्र लघ्वादिना क्रिया परिमीयत तथा बालः । तच्च वा—‘लघुद्वयं गुरु’ इति प्रतिमण्डतालः । ‘आवाप-
स्तत्र हस्तस्योत्तानस्याङ्गुलिबुध्ननम् । निष्क्रामोऽप्रस्तलस्य’ स्यादङ्गुलीनां प्रसारणम्
इति ॥^३

अथास्त्रियम् ॥ ६ ॥

ताण्डव नटन नाट्यं लास्य नृत्यं च नर्तने ।

ताण्डुता प्रोक्तं ताण्डवम् । ‘नट अवस्यन्दने’ (व्या० प० से०) । ल्युट्
(३३११५) । ण्यति (३११२४) नाट्यम् । ‘शृङ्गुपधाण्व—’ (३१
११०) इति नृत्ते क्यप् । नाट्यशास्त्रे त्वेषां भेदोऽस्ति^१ । तथा हि—साक्षादि-
वार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिचेश अभिनयः । स चतुर्धा । अङ्गं प्रदर्शितं
आङ्गिकं । वाचा विरचितं वाचिकं । हारवेयूरार्थं प्रदर्शितं आहार्यं ।
सात्त्विकं मादं विरचितं सात्त्विकं । वाक्याद्यर्थविशवादिष्वञ्जको नटे स्थितोऽभिनयः^२
चतुर्भिरभिनयैस्तेषु वाक्यार्थाभिनयो नटकम् नाट्यं नर्तनं च । नाटकादावेव
आङ्गिकाभिनयं पदार्थोऽभिनयो^३ नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं विवाहाम्मुदपादौ
सर्वाभिनयवर्जितं नृत्यम् । ‘वर्णमानासारिताद्यंशैर्निस्तत्र ध्रुवायुतकरणैरङ्गहारैश्च
प्राधायेन प्रवर्तितः । तच्चूतमुदधूतप्रायं प्रयोगं ताण्डवं मतम् ॥’ ललिताङ्गहारा-
भिनयं वासकसज्जादि नायकाचरितिलिष्टत्वान्नास्यम् । तदुक्तम्—‘लास्यं तु
सुकुमुदाङ्गं मकरध्वजवर्धनम् ।’ इति । करणं हस्तादित्रिया । तदुक्तम्—‘स्यात्त्रिया
करपादादेर्विशेषेनानुद्वेसाकरणं नृत्यकरणमीमवद्भ्रीमसेनवत् । अङ्गानामुचिते
देशे प्रापणं सविलासकम् । मातृकोतसम्प्रदायमङ्गहारोऽभिधीयते^४ ॥’ रौद्रादिरस-
प्रधानाङ्गा भटीर्वास्तताण्डवे शृङ्गारे करणवर्धिवीवृत्तिलास्य ॥^५

तीर्थेन्द्रिकं नृत्यगीतं वाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥१०॥

नृत्यगीतवाद्यं तीर्थेन्द्रिकम् । तूरी त्वरायाम् (दि० प० से०) । ण्यत्
(३११२४) ॥ तूर्यं^६ मुरजादि । तत्र भवति प्रमाणं तीर्थेन्द्रिकम् । रसप्रसन्नमिच्छन्ति

1 M निष्क्रामोऽप्रस्तलस्य 2 The union of song, dance and musical instrument [1] 3 M भेदास्ति 4 M गितोऽभिनयः 5 M पदार्थोऽभिनयो 6 M मातृकोतसम्प्रदायमङ्गहारोऽभिधीयते 7 Dance [6] 8 M तूर्यं ।

तूर्यत्रयमिदं विदुः । नृत्तादित्रयमेव नाट्यम् । 'चतुर्धामिनयोपेतो नटो मापादि-
भेदवित्' ॥१०॥^१

भ्रुकुसश्च भ्रुकुसश्च भ्रुकुसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुष

यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति
दण्डोक्तं 'कुसि' धातोश्चुरादिष्यन्तात् (३१ २५) 'एरच्' (३३ ५६) ।
भ्रुवा कुसो मापण सोमा वा अस्य । 'इको ह्रस्वोऽङ्घ'—' (६३ ६१) इति
ह्रस्वम् । 'अभ्रुकुसादीनाम्' इति पक्षे अत्वम् । 'नर्तकं सूरिमि प्रोक्तो नाट्यनृत्ते
वृत्तधरम्' ।^२

नाट्योक्तौ

'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहारात् [अ० १७ १६] ।

गणिकावजुका ॥ ११ ॥

गणिका वजुका ज्ञेया । 'अजं वजने' (भा० प० ख०) । 'समि कसे —'
(उ० २ २९) इति बाहुलकादुक्तं यस्य ज ॥११॥^३

भगिनीपतिरावुत्त

आ समन्तात्, अपनम् । विवप् (बा० ३३ ९४) । तमुत्तनोति, आवुत्त ।
ननोतेर्ह । एकम् ॥^४

भावो विद्वान्

भावयति भाय । नाट्यादन्यत्राप्येते दृश्यन्ते । तदुक्तम्—'मान्यो भावेऽपि'
वक्तव्यं किञ्चिद्भावेऽपि मारिष ।' इति ॥^५

अथावुकः ।

जनकः

अवति । बाहुलकादुक्तम् । जनकः पिता । एकम् ॥^६

1 The union of song, dance and musical instrument
[2] 2 M ह्रस्वाङ्घ 3 A male dance in female attire [3]
4 Courtesan [1] 5 A sister's husband [1] 6 M भावेऽपि
7 M विचिद्भावेऽपि 8 A learned man [1] 9 Father [1]

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवा चासी राजा च । कुमार इति । 'कुमार ब्रीडायाम्' (चु० उ० से०) ।
वच् (३.१.१३४) । भर्तुः राजो दारकः सुतः । 'दृद् आदरे' (तु० वा० अ०) ।
श्वुल् (३.१.१३३) । द्वे ॥ १२ ॥^१

राजा भट्टारको देवः

भट्टं स्वामित्वमृच्छति । 'ऋ गती' (म्वा० प० अ०) । दीव्यति देवः । द्वे ॥^२

तत्सुता भर्तृदारिका ।

भर्तुः राजः ॥^३

देवी कृताभिषेकायाम्

राज्ञः पटुवन्धनीया राज्ञी सा देवी ॥^४

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अन्या राजपत्नी भटे (म्वा० प० से०) तन्नि भट्टः सोऽन्यस्याः भट्टिनी ॥ १३ ॥^५

अप्रहण्यमवध्योक्ती

अवध्योक्ती यप नाहंतीत्युक्ती । ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यम् । वज्रिलम् ॥^६

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राष्ट्रियः ॥^७ । 'राष्ट्रावारपारः—' (४.२.९३) इति घ. । एकम् ॥^८

अम्बा माता

अम्ब्यतः अम्बा । 'अवि शब्दे' (म्वा० आ० से०) । 'पुरोदयः हलः' (३.१.१०३) । 'नाट्योक्ती' [अ० १७११] इत्यस्य ग्रामिकत्वादिना-
मन्यत्रापि प्रयोगः ॥^९

अथ बाला स्वाहासु

बाला कुमारौ । वास्यते स्वगृहे वामुः । बाहुलवाद् । एकम् ॥^{१०}

-
1. Crown-prince [2] 2. King [2] 3. Princess [1] 4. A Crowned queen [1] 5. M. सोऽन्यस्या 6. An uncrowned queen [1] 7. Not favourable to Brahmans; an unbrahmanical or sacrilegious act [1] 8. M. राष्ट्रियः 9. Brother in-law of a king (queen's brother) [1] 10. Mother [1] 11. Virgin [1].

आर्यस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

अतुं योग्य । आर्यं । 'अ' यती' (म्वा० प० ख०) । ष्वत् (३११२४) ।
मरणान्मारिप । मान्द । वृषादरादि (६३१०९) ॥ १४ ॥^१

अस्त्रिका भगिनी ज्येष्ठा

वत्ताः मानवान्तिका । एवम् ॥^२

निष्ठा निरंहण समे ।

नियत स्थान निष्ठा । निरसपेण वहन समासिनिर्वहणम् । मुखनति-
मुत्तमभावमस्तानिर्वहणाख्या नाटके पञ्चसपथ । 'प्रस्तुतकयासमापनस्य'
इत्यन्य ॥^३

हृष्टे हृज्जे हृटाह्वान नीचा चेटी सर्या प्रति ॥ १५ ॥

नीचा प्रति आह्वान हृष्ट, चेटी प्रति हृज्ज, सर्या प्रति हला ।
श्रीशब्दयानि ॥ ११ ॥^४

अङ्गहाराऽङ्गनिक्षेप

अङ्गस्य हार । स्थानास्थानान्तरे नयनम् । द्वे ॥^५

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यनक्ति व्यञ्जक । आश्रितमुख्य नीयनार्थोऽनवाभिनय ।^६ मनोगत
भावबोध । वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्त्विकमञ्चतुधा ॥^७

निवृत्ते स्वङ्गसत्त्वाभ्या द्वे त्रिध्वाङ्गसाद्विके ॥ १६ ॥

[सद्वम्] ॥ १९ ॥^८

शृङ्गाखीरकरणाद्भुतहास्यभयानका ।

वीभत्सरौद्री च रसा

1 A venerable man addressed by the स्वपार in dramas [1]

2 M अता 3 Elder sister [1] 4 Catastrophe or end of a

drama [2] 5 'The vocative particles used in addressing a

female of inferior caste, female attendant, and female

friend [1 each] 6 Gesticulation [2] 7 M नीयनार्थोऽनवाभिनय

8 A rhetorical action expressive of some sentiments [3]

9 Bodily actions and others derived from the रसत्वा
quality [1 each]

शृङ्गारादयोऽष्टौ^१ रसाः । चतुर्धाच्छान्तोऽपि^२ नवमो रसः । रस्यन्ते रसाः । 'रस आस्वादेन' । तदाहु — 'विमावैरनुमावैश्च युक्तोऽयं^३ व्यभिचारिमिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्याय्येव तु रसो भवेत् ॥'^४

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥१७॥

शृङ्गमुन्नतमिर्यति शृङ्गारः । उत्तमयुक्प्रवृत्तित्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् (३ १ १३४) । श्रीणि ॥१७॥^६

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साह वर्धयति । ल्यु. (३ १ १३३) । वीरयति वीर । 'वीर विक्रान्ती' पचाद्यच् (३.१ १३४) । द्वे ॥^७

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

करुण करुणावान् । तस्य माव । ब्राह्मणादित्वात् (५ १ १२४) प्यञ् । घृण्यतेऽनया^७ घृणा । 'अप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'अपेः सम्प्रसारण च' (ग० ३ ३ १०४) इत्यङ् । दयते रक्षत्यनया । मिदादि । अपि चलने (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्चहल' (३ ३ १०३) । अनुकम्पा । अनुक्रोशान्त्यनेन । क्रुशेर्पञ् । करुणरसस्य सप्त ॥^८

अथो हस ॥१८॥

हासो हास्यं

'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'स्वनहसोर्वा'^९ (३ ३ ६२) अप् ॥१८॥ हास ॥ घञ् (३ ३.१८) । प्यति (३ १.१२४) हास्यम् । श्रीणि ॥^{१०}

धीमत्सं विकृतं निद्रियदं द्वयम् ।

वधेर्निन्दाया सन् (३ १.१६) । भावे घञ् (३ ३ १८) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्विकृतं, विष्टारुधिरादिदर्शनजनितं । रमे पुमान् तद्वति त्रिलिङ्ग । द्वयोरित्यनेन पर्यायता सूचिता ॥^{११}

1. M. शृङ्गारादयोऽष्टौ 2. M. च चतुर्धाच्छान्तोऽपि 3. M. युक्तोऽयं 4. Nine rasas (sentiments) 5. शृङ्गार-रस (erotic sentiment) [3] 6. वीर-रस (the sentiment of heroism) [2] 7. M. घृण्यतेऽनया 8. करुणा-रस (the pathetic sentiment) [7] 9. M. स्वनहसोर्वा 10. हास्य-रस or the sentiment of mirth or humour [3] 11. वाञ्छित रस (disgusting sentiment) [2].

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विपूर्वात् स्मिह (म्वा० आ० अ०) 'एरच्' (३.३ ५६) । 'अत्'^१
आश्चर्यार्थेऽव्ययम्^२ । तस्यगवनमद्भुतम् । 'अदि'३ भुवो द्रुतच्' (उ० ५१) ।
आचरणोयम् । 'आश्चर्यमनित्ये' (६१ १४७) इति साधु । 'चित्र चित्रकरणे'
(च् उ० मे०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३१ १३४) चत्वारि ॥^४

अथ भैरवम् ॥ १६ ॥

दारुणं भीषण भीष्मं घोर भीम भयानकम् ।

भयंकर प्रतिभयम्

मीरोरिद श्राप्तकत्वाद्भैरवम् ॥ १९ ॥ दारयति । 'कृषुदारिम्य उनन्' (उ० ३ ५३) ।
भीषयते । ल्यु (३१ १३४) । विभेत्यस्मात् । 'मिप पुक्च' (उ० १ १४८)
इति मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३४ ७४) घुर भीमार्थे (तु० ५० से०) ।
विभेत्यस्मात् । 'आनक शोड् भिय' (उ० ३ ८२) भय करोति । 'मघति-
मयेषु कृज' (३२ ४३) । लच् । प्रतिगत मयेन । नव ॥^५

रौद्रं तूष्णम्

रुद्रस्यायम् । रौद्र ब्रूयात्मा । 'उच समवाये' (दि० ५० से०) । 'शृङ्गेन्द्र—'
(उ० २ २८) इति रत्न ॥^६

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु ॥ २० ॥

दरत्रासी भीतिर्भीः साध्वसमयम् ।

दीर्यत्यस्मात् । दर । 'दृ मये' । अप् (३३ ५७) । 'त्रसी उद्वेगे' (दि०
५० से०) । धज् (३३ १८) । 'जिमो मये' (जु० ५० से०) । त्तिन्
(३.३ ९४) । भीति । क्विपि (वा० ३३ ९४) भी । साधून् स्यति ।
मृगविभुजादित्वात् । पट् ॥^७

1 M अति 2 M आश्चर्यार्थेऽव्ययम् 3 M अति 4 Adbhuta rasa, marvellous sentiment [4] 5 M भीमादयोऽपादाने 6 Bhayānaka rasa, the sentiment of terror [9] 7 Raudra rasa, the sentiment of wrath or furiousness [2] 8 Fear [6]

विकारो मानसो भाव

मानसो विकारो रत्यादिर्भाव । भावयति करोति रसान् । 'व्यक्त स तैर्वि-
भावाद्यै स्थायीभावो रसः स्मृतः ।' इति वचनाद्भावरससमितिर्विभावा । ते
चालम्बनविभावा उद्दीपनविभावाश्च । यमालम्ब्य रस उत्पद्यते स आलम्बन
विभावः । यथा—शृङ्गारादौ नायिकादि । यो रसमुद्दीपयति स उद्दीपनविभावः ।
यथा—शान्धर्वोपवनगमनादि ॥^१

अनुभावो भावबोधकः ॥२१॥

अनुभावयन्ति अनुभवमोचरता नयन्ति रसानित्यनुभावा कटाक्षादयः ।
अनेवरसनिष्ठत्वं व्यभिचारित्वम् । यथा रतिः शृङ्गारशान्तकरणाहास्येषु ।
निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणस्त्रयस्त्रिंशत् । विभावैर्ललनोद्यानादिभिर्जनिता स्थायी-
रत्यादिको भावः । अनुभावः कटाक्षादिभिः कार्यैरनुमितः । व्यभिचारिभिर्निर्वे-
दादिभिः सहचारिभिरपचितो रस इति भट्टलोत्पट्ट प्रभृतयः ॥२१॥^२

गर्भोऽभिमानोऽहकारो

'गर्वं माने' (च. आ० सं०) । घञ् (३३१८) । अभिसंवतो मननम-
भिमानः । 'अहम्' इति वरणमहकारः ॥^३

मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

'मनु अवबोधने' (त० आ० सं०) घञ् । मानः । चित्तस्य समुन्नतिः ॥^४

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्त्रिया ॥२२॥

रीडावमाननाप्रज्ञावहेलनमसूक्ष्णम् ।

न आदरः । 'परी भ्रुगोऽवज्ञानः' (३३५५) इति घञ् । भावः । पक्षे
'क्रदोरप्' (३३५७) । निरस्वरणम् । वृत्र ग (३३१००) । 'तिरस्त्रो-
ऽन्यतरस्याम्' (८३४२) इति स ॥२२॥ रूढेण रीडा । 'रिह कल्पनादौ'
(तु० प० सं०) । क्त । हर्षः (८२३१) लोपः मनेष्यन्ताद्यच् (३३१०७)
'आवदच्—' (३३१०६) इत्यच् । अवज्ञा । 'हेङ्' अनादरे' (भ्वा० आ० सं०) ।
घञ् (३३१८) । अवहेलनम् । 'सूक्ष्म आदरे' (भ्वा० प० सं०) । नव ॥^५

1. Bhava as rati etc [1] 2 Anubhava (an eternal manifesta-
tion or indication of a feeling) [1] 3 Pride or egoism
[3] 4 Self respect [2] 5 M मुवावपने 6 M तिरभाववदरस्य
7 M दाः 8 M हर्षः 9 Disregard [9]

मन्दाक्षं ह्योस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । सपदादि [वा० ३३ ९४] विवृ । 'त्रयूय लज्जायाम्' (म्वा० भा० स०) । पित्वात् (३३ १०४) अङ् । 'व्रीडा लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'ओलस्त्री व्रीडे' (तु० प० से०) । अ प्रत्यय (३३ १०३) ॥ पञ्च ॥^१

सापत्रपान्यत ॥२३॥

सा लज्जा अन्यतरचेत् परस्मात्लज्जावहे जाते अपत्रपा । एकम् ॥२३॥^२

क्षान्तिस्तितिक्षा

'क्षम् सहने' (दि० आ० अ०) तित् । तिजे (म्वा० आ० से०) क्षमाया सन् (३१ १५) । द्वे ॥^३

अभिध्या तु परस्य विपये स्पृहा ।

अभिध्यानमभिध्या । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् । परस्य विपयि-
णीच्छा ॥^४

अक्षान्तिरीर्ष्या

न क्षान्ति । ईर्ष्यन्मीर्ष्या । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (म्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३३ १०३) इत्य । 'परो कर्पासहिष्णुत्वस्य' द्वे ॥^५

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥२४॥

'अमृम् असूयायाम्' । कण्ठ्वादित्वाच्चकि (३१ २७) 'अ प्रत्ययात्' (३३ २०२) । गुणेषु दानादिषु दम्भादिभ्यो दोषारोप ॥२४॥^६

वैर विरोधो विद्वेष

वैरस्य कर्म । '—वैरमैयुनिक्वा' (४३ १२५) इति निर्देशादङ् । 'रधिर आवरण' (६० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीती' (अ० उ० से०) । त्रीणि ॥^७

मन्युशोकौ तु शुक् रित्रयाम्

'मन शाने' (दि० आ० अ०) । मनजनि-दसिम्यो यु (उ० ३ २०) । 'शुच शोके' (म्वा० प० से०) । घञ् (३३ १८) । निवृषि (वा० ३३ ९४) शुक् । त्रीणि ॥^८

1 Shame [5] 2 Shame from others [1] 3 Patience [8]

4 Coveting another's property [1] 5 Jealousy [2]

6 Detraction [1] 7 Enmity [3] 8 M मनवन्—9 Griet [3]

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥२५॥

पश्चात्तापनम् । घञ् (३ ३ १८) । विप्रतिसरणम् । 'शृ गतो' (म्वा० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । उपसर्गस्य घञि—' (६ ३ १२२) इति दीर्घः ।
अणि ॥२५॥^१

कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।

कोपक्रुधौ घञि । 'मृप तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञि (३.३ १८)
नञ्समास (२ २ ६) । 'रप हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । घञ् (३.० १८)
प्रतिहन्यतेऽनेन^२ प्रतिघ । 'करणे हन' (३ ४ ३७) । 'परो घ.' (३.३ ८४)
इति बाहुलकादधत्वञ्च । सप्त ॥^३

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचौ शुद्धे । 'शील समाधौ' (म्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) ।
एकम् ॥^४

उन्मादश्चित्तविभ्रम ॥२६॥

'मदो ह्ये' (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) । उन्माद । चित्तस्य
विभ्रमोऽनवस्थानं भूताद्यावेणात् ॥२६॥^५

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रीणाति प्रिय । 'इगुपध—' (३ १ १३५) इति व । तस्य भाव ।
'पृथ्वादिभ्य' इमनिच्—' (१ १ १२२) । 'प्रियस्थिर—' (६ ४ १५६) इति
प्रादश । हृदयस्य कर्म हार्दम् । युवादित्वात् (५ १ १३०) अण् । 'हृदयस्य
हृत्प्लेव—' (६ २ ५०) इति हृत् । 'प्रीत् तर्पणे' (कथा० उ० मे०) । मनिन्
(३ २ ७५) । प्रेम । 'स्निहं प्रीति' (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८)
स्नेह । पञ्च ॥^६

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा रुद् वाञ्छा लिप्सा मनोरथ ॥२७॥

कामोऽभिलाषस्तर्पश्च

1. Repentance [3] 2 M अनिद-अनेन 3 Anger [7] 4 good
conduct [1] 5 M विभ्रम नवस्थान 6 Madness [2] 7 M पृथ्वादिभ्य
8 in the Dhat pāṭha, it is read as णि 9 Love [5]

दोहमाकर्षं ददाति । यद्यप्यय सामान्येनेच्छावाची तथापि गर्भिणीच्छाया प्रायण प्रयुज्यते^१ । 'इच्छा^२' (३३१०१) इति मूत्रेण इपे शप्रत्ययो निपातित । 'काक्षि इच्छायाम्' (म्वा० प० से०) । 'गुरास्व—' (३३१०३) इत्य^३ । 'स्पृह ईप्सायाम्' (बु० उ० से०) । मिदादि । 'ईह चेष्टायाम्' (म्वा० आ० से०) । 'मितृप् पिपासायाम्' (दि० प० से०) । विवपि (वा० ३३९४) कृट् । लब्धुमिच्छा लिप्सा । मन एव रथा दूरगामि यत्र स मनोगम्य ॥२७॥ 'बभ्रु कान्ती' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३३१८) । काम । 'लप कान्ती' (म्वा० उ० से०) । घञ् (३३१८) । द्वादश ॥^४

स महान् लालसा द्वयो^५

स तपो महाचेत्लालसा । भृश लसनम् । यडन्ताद (३३१०२) । एकम् ॥^६

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उप समोप^७ आधे । धर्मस्य चिन्ता विचार । द्वे ॥^८

पुस्याधिर्मानसी व्यथा ॥२८॥

आधीयते दुःखमनेन^९ । पात्र 'उपसर्गे धो वि' (३३९२) । मानसी व्यथा पीडा ॥२८॥^{१०}

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

'चिन्ति स्मृत्याम्' (बु० प० से० । 'चिन्तिपूजि—' (३३१०५) इत्यद् । चिन्ता । त्रीणि ॥^{११}

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

'कठि शक्ते' (म्वा० आ० से०) । उत्कण्ठा । उत्पूवात्तन्नेदुं (उ० ५३५) । कामादिजस्मृतेर्द्वे ॥^{१२}

उत्साहोऽध्यवसाय स्यात्

'दह मर्षणे' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३३१८) । उत्साह । स्यनर्थोत्रि (३३१८) आना युक्' (७३३३) । अध्यवसाय । द्वे ॥^{१३}

1 M प्रयुज्यते 2 M इच्छा 3 M इत्य 4 Desire [12] 5 K and B read it as follows मोऽत्यर्थे लक्ष्मा इय 6 Longing [1] 7 M मर्षणे 8 Religious discussion [2] 9 M इत्यनेन 10 Mental pain or anguish [1] 11 Recollection [3] 12 Anxiety [2] 13 Enthusiasm or determination [2]

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥२९॥

स उत्साह । सातिशयो^१ वीर्यं । वीरस्य नभं । वीरे साधु ॥२९॥^२

कपटोऽसौ व्याजदम्भोपघय छद्मकैतवे ।

युस्रतिर्निकृति शठ्यम्

के मूला पट इवाच्छादय कपट । व्यनन्त्यनेन व्याज । घञ् ।
दम्भतः जनेन^३ । घञ् (३३ १८) । उपघीयन आरोप्यते जनेन^४ । 'उपसर्गे पो
कि (३३ ९२) । छाद्यत जनेन । छद्म अपवारण (घु० उ० से०) ।
मनिन् (३२ ७५) । कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५१ १३०) अण् ।
कुस्मिता मृति । 'मृ गती (म्वा० प० अ०) । निवृष्टा कृति । क्वापि^५ शठ
कैतवे (म्वा० प० से०) । पचाद्यच (३१ १३४) । नव ॥^६

प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥

मदी हर्षे (दि० प० से०) । घञि (३३ १८) प्रमाद । अनवधानमवि
चारितकरणम् ॥३०॥^७

कौतूहल कौतुक च कुतुक च कुतूहलम् ।

कुतू कृत स्नेहान हलति । हन् मिञ्जने (म्वा० प० से०) प्रमाद्यणि
(५४ ३८) कौतूहलम् । कुतू कायति । 'को ह्रस्वोऽङ्ग्य — (६३ ६१)
इति ह्रस्व । प्रमाद्यणि (५४ ३८) कातुकम् ॥^८

खीणा त्रिलासविभ्रोरुविभ्रमा ललित तथा ॥३१॥

हेला लीलेत्यमी हाना क्रिया शृङ्गारभाषजा ।

शृङ्गारो रत्यादि । भावा मगविकारास्तन्म्यो जाता क्रियाचष्टा
विलासमादयो ह्रस्वाद्वाच्या । जुहानर्घञि ह्राव । 'स स्नेपण (म्वा०
प० से०) । घञि (३३ १८) विलास । विमानम् । विवृगनिविण् । वा गती
(अ प० अ०) । मृग्यादयश्च' (उ० १ ३७) इति कु । उच मगवाय
(दि० प० से०) । घञि (३२ २१) ओज । 'प्रम जनवस्यान (दि० प०
से०) । घञि (३३ १८) विप्रम । नाप्त — (३३ ३४) इति न वृद्धि ।

1 M मनिशयो 2 Firm determination [2] 3 M दम्भेन 4 M
आरप्यतन 5 M रानवनन 6 M का । 7 Fraud [9] 8 Carele-
ssness [2] 9 M र्कोच 10 Curiosity [4]

‘लङ् ईप्तायाम्’ (चु० आ० स०) । ललितम् ॥ १॥ ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) घञि (३३ १८) हिला । ‘लो [ङ्] श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । क्विप् (वा० ३३ ९४) । लिय लाति लोला^१ । ‘विलासाङ्गो^२ विशेषो य प्रियासावासनादिषु ।’ ‘विब्बोकोऽमिमन^३—प्राप्तावपि गवादनादर । चित्तवृत्त्यन-
वग्यान शृङ्गाराद्विभ्रमो मत ॥ अनाचार्योपदिष्ट स्यान्नललित रतिचेष्टितम् ।
प्रोडेच्छा मुरते हला हाव स्याद्भावमूचन ॥ हाव शृङ्गारभावासा रम्यात्तस्मिन्-
बोधितम् । शृङ्गारप्रोदिमा हला’ इति । [कि] च प्रियस्यानुकृतिलोला
श्लिष्टावाग्वेपचेष्टिनं ॥^४

द्रवकेलिपरीहासा क्रीडा लीला च नर्मं च ॥ ३० ॥

द्रवति हृदयमनेन द्रव्य । ‘द्रु गर्ग’ (म्वा० प० अ०) । अप् (३३ ५७) ।
विलित्यनेन केलि । ‘विलि क्रीडायाम्’ (तु० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
हृत्सेर्घञि (३३ १८) हास । ‘क्रीड् बिहारे’ (म्वा० प० से०), ‘खे [के] लृ
चलने’ (म्वा० प० से०) । अ (३३ १०३) । ‘नृ नये’ (म्वा० प० से०) ।
मनिन् (३२ ७५) । नर्म । क्रीडाया पट् ॥ ३२ ॥^५

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्यज्यत इति व्याज , स्वप्पाच्छादनम् । अनद्रूपस्य ताद्रूप्यमपदेश , क्रीडार्थं
वक्ष्यन्म् । ‘लज्ज आलोचने’ (चु० आ० मे०) । ष्यत् (३३ १२४) । लज्जम् ।
श्रीणि ॥^६

क्रीडा गेला च कूदनम् ।

क्रीडया सेल्लनम् । ‘कूदं क्रीडायाम्’ (म्वा० प० मे०) । ल्युट् (३३ ११५) ।
‘बो —’ (८२ ७६) इति दीर्घ । ‘बन्धुकादिक्रीडनस्य श्रीणि’ इत्यम्य ॥^७

धर्मो निद्राघ स्वेदः स्यान्

निधयनंताङ्गम् । धर्म । ‘धृ क्षरणशील्यो’ (चु० प० अ०) । ‘धर्म—’
(उ० १ १४६) इति निगान । निद्राह्वयनेन^८ । न्यद्रवार्दि । न्विद्रवत्तमेन ।
प्रम्वेदहेतोऽप्यस्य श्रीणि ॥^९

1 M हीन 2 M विष्णु-ङ्गे 3 M विष्णु-ङ्गे 4 Hava i e any
feminine coquettish gesture exciting amorous sensations
[1] 5 Breads 6 Play 6] 7 Excuse, pretence, evasion [3]
B Boys' sport [3] 9 M निद्राह्वयनेन 10 Heat and sweat [3]

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलीयने त्रियाऽऽ^१ । 'एरच्' (३.३.५३) । नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।
अपसारिवभावो मूर्च्छापरपर्यायः^२ । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टा नाश इति
यावन् ॥ ३३ ॥^३

अवहित्याकारगुप्तिः

अवहि. स्वानगर्बहत्या । पृषोदरादि (६.३.१०९) । शोकहर्षादिजनितस्य
मुखग्यानिरोमाश्वादेर्गोपनम् । द्वे ॥^४

समौ संवेगसंभ्रमौ ॥

ओषजी (मु० आ० से०) घञि (३.३.१८) संवेपः । हर्षादिना कर्मसु
त्तराया द्वे ॥^५

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः

आच्छुरण परच्छेदनम् । भावेत्त (३.३.११४) । स्वार्थे क (५.३.७७) ।
उत्प्रास्यते सामर्थ्ययुक्तं त्रियतेजैर्^६ । अत्यनेयञ् (३.३.१८) । सोपहास इत्यर्थे ।
एकम् ॥^७

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स^८ हासं मनाक्, ईषत् स्मितम् । बहृष्टदन्तमित्यर्थः ॥ ३४ ॥^९

मध्यम स्याद्विहमितम्

स हासो मध्यम, महत्वाल्पत्वसहित । एकम् ॥^{१०}

रोमाञ्छो रोमहर्षणम् ।

रोम्णामञ्चन रोमाश्च. रोमाणि हृष्यन्त्यनेन ॥ द्वे ॥^{११}

अन्दिर्त रुदितं क्रुष्टम्

'अदि रोदने' (म्वा० ५० से०) । क्त (३.३.११४) । 'श्रुदा रोदने'
(म्वा० ५० से०) । क्त (३.३.११४) । क्रोणि ॥^{१२}

जृम्भस्तं त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

'जृमि गात्रविनामे' (म्वा० आ० से०) जृम्भो मुपादेर्विकार ॥ द्वे ॥^{१३}

-
1. M. त्रियान 2. M. मूर्च्छापरपर्याय 3. Swoon [2] 4. Dissimulation
or concealment of an internal feeling [2] 5. Haste [2]
6. M. क्रियतेजैर् 7. A horse laugh [1] 8. M. = 9. Smile [1]
1. A gentle laugh [1] 11. Thrill [2] 12. Weeping [3]
13. Yawning [2].

विप्रलम्भो विसंवादः

विशेषेण प्रलम्भनं विप्रलम्भ । विवृद्धं सम्यग्बदनमङ्गीकृतासम्पत्संपादन-
मित्यर्थः ॥^१

रिद्धाणं स्पष्टतन समे ।

'रिगि गतो' (भ्वा० प० से०) । 'स्वतः सचलने' (भ्वा० प० से०) ।
'यमदिद्वलनस्य' द्वे इति स्वामी । 'बालानां हस्तपादगमनस्य' इत्यन्ये ।
'पिच्छिलादीयतनस्य' इत्यपरे ॥^२

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

निद्राण निद्रा । 'द्रा कुत्सायाम्' (आ० प० से०) । 'आतद्वच—' (३.६.१०६)
इत्यङ् । 'त्रिष्वप् शये' (अ० प० अ०) । घञि (३.३.१८) स्वापः । 'स्वपो
नम्' (३.३.९१) । स्वप्नः । 'विशः प्रवेशने' (तु० प० अ०) घञि (३.३.१८)
सवेशः । पञ्च ॥ ३६ ॥^३

तन्त्री प्रमीला

तत्पूर्वाद्वाते. 'सृष्टिर्गृहि—' (३.२.१५८) इति सूत्रे 'तन्त्रा' इति निपातितः ।
गौरादेराकृतिगणत्वान्ङीपपि । प्रमीलयन्तीन्द्रियाण्यस्या प्रमीला । 'मील निमेषणे'
(भ्वा० प० से०) । अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य द्वे ॥^४

भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः स्त्रियः ।

'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्किन्' (उ० ४.११९) इतीन् ।
'भ्रुवः कुटि' भ्रुकुंसवत्त्रैल्यम् । श्रोत्रादिना ललाटसंकोचस्य त्रीणि ॥^५

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

असौम्ये असुन्दरे, क्रूरदृष्ट्यावित्वर्थः । विवृद्धा दृष्टिरदृष्टिः । एकम् ॥^६

मंसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

'पिप सरादौ' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३.३.९४) । संसिद्धिः ।
इज्ज क्तिन् (३.३.९४) । प्रकृतिः । 'इमे' इति द्वयोः स्त्रोत्वबोधनाय ॥ ३७ ॥
'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । घञि (३.३.१८) निसर्गः । पञ्च ॥^७

1 Deceiving by false statements [2] 2. Falling down or
deviating from the right path [2] 3 Sleeping [5]
4 Drowsiness [2] 5 Bending of the eye-brows [3] 6 An
evil or unkind look [1] 7. Nature [6]

अथ वेपथुः ।

कम्पः

‘दुवेष्ट कम्पने’ (म्वा० आ० मे०) । ‘द्वितोऽयुच्’^१ (३३८६) । वेपथुः ।
‘कपि चलने’ (म्वा० आ० मे०) । घञ् (३३१८) । कम्प ॥^६

अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उद्धवः ॥३८॥^३

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

क्षणोति दुःखम् ।^४ ‘क्षणं हिसायाम्’ (त० उ० से०) । पचाद्यच्
(३११३४) । क्षण । उद्धर्षयति । ‘हृषु अलीकै’ (म्वा० प० से०) ।
‘मह पूजायाम्’ (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । मह । सान्त्व-
तेजोवाची । उद्धुनाति दुःखमुद्धवः ।^५ ‘धूज् कम्पने’ (स्वा० उ० अ०) ।
अच् (३११३४) । उत्पूते मुखमुत्सवः ॥३८॥^७

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

अधोभुवनपातालबलिसदूमरसातलम् ।

नागलोकः

अधश्च तप्तुवनं च । पनन्यत्र पातालम् । ‘पति चण्डिम्यामालन्’ (उ०
१.११७) । बले सप्त । रसायान्तलमघ ॥^७

अथ कुहरं शुपिरं विवरं विलम् ॥१॥

छिद्रं निर्बन्धनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वषा शुपिः ।

कु हरति । ‘हरतेरनुद्यमनेञ्च्’^८ (३२९) । शुप शोषणे’ (दि० प० अ०) ।
‘हृषुपधान्—’ (उ० ४.११०) कि । शुपिर-स्यास्ति । ‘ऊप शुपि—’
(५२१०७) इति २. । विविच्यते विवरम् । ‘वृज् वरणे’ (स्वा० उ० मे०) ।
पचाद्यच् (३.१.१३४) । ‘विल भेदने’ (तु० प० से०) । ‘हृषुपघ—’ (३.१.१३५)
इति क. ॥१॥ छिद्यते छिद्रम् । ‘स्पायित्व—’ (उ० २.१३) इति ग् ।
निर्व्यर्थनेनेन^९ । रोकनेञ्च्^{१०} रोकम्^{११} । ‘एच दीप्तौ’ (म्वा० आ० मे०)
‘हलश्च’ (३.३.१२१) इति घञ् । न्यट्क्वादित्वान् (७.३.५३) कुः ।

1. M. द्वितायुच् 2. Tremor [2] 3 ‘अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उत्सवः’
is the reading adopted by K and B 4 M. दुष्य 5. M.
दुःखमुद्धवः 6 Festival [5] 7. पाताल लोक the world under earth
said to be inhabited by Nagas. [5] 8. M. हरतेरनुद्यमने च 9. M.
निर्व्यर्थनेनेन 10. M. रोकनेन 11. M. रोकः ।

‘रघु हिंसासराद्धनो’ (दि० प० से०) । बाहुल्यपदम् । ‘श्वभ्र गती’ (बु० प० से०) । ण्यन्तादच् । ‘द्वयम्’ (न्या० उ० अ०) । मिदादिन्वात् (३३ १०४) वषा । एकादश ॥¹

गर्तावटी मुनि श्वभ्रे

गिरति गर्त । ‘यू निगरणे’ (बु० प० से०) । ‘हसिमृ—’ (उ० ३८६) इति तच् । अवत्यस्मादवट । ‘शकादिभ्योऽनृ’ (उ० ४८१) । भूरन्त्यस्य द्वे ॥²

सरन्ध्रे शुपिरत्रिपु ॥३॥

सरन्ध्रे शुपिरम् । एकम् ॥२॥⁴

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिर तम ।

‘अन्ध दृष्टिघुपयते’ (बु० उ० से०) चुरादि । यज् (३३ १८) । अन्ध करोत्यन्धकार । ‘बुध्यस्वान्त—’ (उ० २१८) इति ध्वान्तो निपातित । तमोऽस्यास्ति⁵ तमिस्रम् । ‘ज्योत्स्नानमिन्वा—’ (५२ ११४) इति साधु । ‘तिम आर्द्धमावे’ (दि० प० से०) । किरच् । तिमिरम् । ताम्यत्यनेन तम । अमुन् (उ० ४ १८८) ॥⁶

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्ते गाढे दृढान्धकारे । अन्धयतीत्यन्धम् । तच्च तमश्च ॥⁷

क्षीणेऽयतसम्

क्षीणे ध्वान्तेऽवहीन⁸ तम ॥⁹

तम ॥३॥

विष्वक्सतमसम्

विष्वक् सर्वतन्मम ॥३॥¹⁰

नागा-यादूरेयाः

नागे नवा नागा । वन्द्योपत्यानि ॥३॥¹¹

1. Hole (in general) [11] 2 M शकादिभ्योऽनृ 3. Hole (in ground) [2] 4 A hollow thing [1] 5 M. एनस्यास्ति 6 Darkness [5] 7. Deep darkness [1] 8. M. एनन्ते एवहीन 9 Slight or dim darkness [1] 10 All-pervading darkness [1] 11 नग, a semi-divine being having the face of a man and tail of the serpent [2],

तदीश्वर ।

शेषोऽनन्त

तेषामोश्वर । 'शिष्वु' विशेषणे (६० प० अ०) । षञ् (३३१८) ।
 घोष । नास्त्यतोऽस्यानन्त ^१ ॥६॥^२

वासुकिस्तु सर्पराज

वसु^३ कापति वसुक । तदपत्य वासुकि ॥^४

अथ गोनसे ॥४॥

तिलित्स स्यात्

गोरिव नासिकास्य गोनस ॥ ४ ॥ 'तिल गती' (भ्वा० प० से०)
 इगुपधात्कि (३११३१) । तिलित्सरति । 'अयेभ्योऽपि'— (वा० ३२१०२)
 इति ड । द्वे ॥^५

अजगमे श्युर्बाहस इत्युभौ ।

अजो नित्यो गरोऽस्य^६ । एतेऽत्यर्ष^७ एषु । 'भृमृशी— (उ० १७)
 इत्यु । बाह स्यति बाहस । शीणि ॥^८

अलशर्दो जलव्याल

अल गती' (भ्वा० प० से०) । 'गदं शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अलश्चासौ
 गदश्च । जलस्य व्याल सर्प ॥^९

समी रजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

बेरानि रेखाऽस्यास्ति^{१०} राजिल । सिध्मादित्वाद् (५२९७) लृच् ।
 'डुण्डु' इत्यनुवारेण गच्छ । तेन गणति भाति वा डुण्डुम । द्विमुखोऽयं^{११}
 निविप । द्वे ॥५॥^{१२}

मालुघानो मातुलाहि-

- 1 M the नासि च शेषस्यान त 2 शेष, the king of nagas [2]
 3 M वसु 4 Vasuki, the king of snakes [2] 5 M
 च येभ्योऽपि 6 A kind of snake [2] 7 M गरोऽस्य 8 M एतेऽत्यर्ष
 9 Boa-constrictor, the largest species of serpents [3] 10
 Water serpent [2] 11 M रेखास्यास्ति 12 M द्विमुखेय 13 A kind
 of non poisonous serpent said to be having two faces [2]

मालुधंतूरस्तत्र घानमस्य मालुधान । मा तुलयति मातुल । क । स
चासावहिद्व मातुलाहि । चिनसपंस्य द्वे ॥^१

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्तस्त्यक्त कञ्चुकस्त्वग्येन । द्वे ॥^२

सर्पं पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गम । ६॥

आशीविषो त्रिपधरश्चक्री व्याल सरीसृप ।

कुण्डलीगूढपाञ्चक्षुः श्रवा काकोदरः फणी ॥७॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरग पन्नगो भोगी जिह्वाग पवनाशनः ॥८॥

‘मृत्पृगता’ (ब्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । सर्पं । प्रियते
व्यायच्छति पृदाकु । प्रियतंदाबुहस्वश्च । भुजेन कौटिल्येन गच्छति भुजग ।
‘गमश्च’ (३२४७) इति ड । गमे ^३ सुपि खश्च डिद्धा (बा० ३२३८) ।
भुजङ्ग । भुजङ्गम । अहत्यर्ह । औणादिक कि ॥६॥ आश्या विषमस्य ।
‘आशीस्ता [लुगता] दष्टा तथाविद्धो न जीवति ।’ चक्र मण्डलाकारताऽस्यास्ति^४
चक्री । व्याडन^५ हन्तुमुद्यमोऽस्यास्ति^६ व्याल । अड उद्यमे’ (भ्रा० प० से०) ।
कुटिल सर्पंति सरीसृप । ‘नित्य कौटिल्य—’ (३१२३) इति यच् । कुण्डल
तदाकारताऽस्यास्ति^७ कुण्डली । गूढा पादा अस्य । चक्षुषी श्रवसी अस्य ।
काकस्येवोदरमस्य । फणीऽस्यास्ति^८ ॥७॥ दर्वीकारकण एव प्रहारसाधनत्वात्कारा-
स्य^{१०} । दीर्घं पृष्ठमस्य । कुत्सित दशति दन्दशूक । यडन्तात् ‘यजअपदशा यड’
(३२१६६) इत्युक्^{११} विले शैते । उरसा गच्छति, उरग । ‘उरमा लोपश्च’
(बा० ३२४८) इति ड । पन्न पतित यया तथा गच्छति । सर्वपन्नयो’
(बा० ३२४८) इति ड । भोग फणीऽस्यास्ति^{१२} । जिह्वा वक्त्र गच्छति पवनोऽ-
शन^{१३} यस्य । पञ्चविंशति ॥८॥^{१४}

त्रिप्याहेय विपास्थ्यादि

- 1 A snake with the spotted skin [2] 2 A snake that has cast off its slough [2] 3 M गमेश्च 4 M गमे 5 M मण्डलाकारतास्यास्ति 6 M व्यडन 7 M हन्तुमुद्यमोस्यास्ति 8 M तदाकारतास्यास्ति 9 M फणीस्यास्ति 10 M प्रहारसाधनत्वात्कारोस्य 11 M इत्युक् 12 M फणीस्यास्ति 13 M पवनोशन 14 Snake in general [2c]

अहो भवमाहेयम् । 'हतिबुद्धिः' (४३.५६) इति ङङ् ॥^१

स्फुटायां^२ तु फणा द्वयोः ।

स्फटति विशोभनेऽनया^३ स्फटा^४ । 'स्फट विवसने' (चु० प० से०) । 'फटा' इत्यपि क्वचित्पाठः । 'फण गती' (भ्वा० प० मे०) । अच् (३१.१३४) । ॥^५

ममौ कञ्चुक्निर्मोसं

कञ्चने कञ्चुक् । 'कचि दोषिप्रत्यययो' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल्यबाहुवद् । निमुञ्चनेनिर्मोक् संपत्यक् ॥^६

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

क्ष्वेडते मोहयति क्ष्वेडः । 'त्रिद्विदा स्तह्माचनयो' (भ्वा० प० मे०, दि० प० मे०) । पृषादरादि (६३.१००) । गिरति जीव गर 'गृ तिगरणे' (तु० प० मे०) । अच् (३१.१३४) । गर आनि गरल । वेवेष्टि^७ वाय विषम् । 'विज्न् प्यासो' (जु० उ० अ०) । दृगुप- (३१.१३५) इति क ॥९॥^८

पुंसि कलीत्रं च धानालसालकूटहलाहला ।

सौराष्ट्रिकः शीबिलकेया प्रद्यपुत्र प्रदीप्त ॥१०॥

दारदो यत्मनामश्च विषभेदा अमी नरः ।

ईग्लान्ति कारोऽलः । 'कूट मस्त्वाने' (भ्वा० प० मे०) । 'ईपश्ये' (६३.१०५) वेति वा वा । वाअय कृयो कूटो गतिर्यस्य । हर्षा जटम् । 'हर्षिप्रसने' (भ्वा० प० मे०) । न हर्षति आहलति वा । गत वमंपारय । गुणो देने भव गौगश्रिक । अप्यामादि । दमित्रो देने नरः । 'हतिबुद्धिः' (४३.५६) इति योऽविनायादृक् । कल्या पुत्र । प्रदीपयति । कर्पादित्यु (३१.१३४) ॥ १० ॥ दारदि देणे भव दारदः । वाअय नामिर्यस्य । 'अच् प्रत्यय' (१.४.७५) इति योऽविनायादृक् । एव प्रत्यय स्याद्व-विषभेदा ॥

1 Poison or any other thing pertaining to a serpent. [1]

2 Others read it as स्फटनं 3 M 'स्फट' 4 M स्फट

5 The hood of a serpent [2] 6 S uph [2] 7 M विष्टि

8 Poison [3] 1 Cf 'त्रिद्विदा स्तह्माचनयो' (६३.१०५) 9 Nine kinds of person [1 each]

विषवैद्यो जाङ्गलिक

विद्यामघोने वेद वा वैद्य । विषस्य वैद्य । जाङ्गली विषविद्या तामघोने
जाङ्गलिक । वसन्तादित्वान् (४२६३) ठक् । द्वे ॥^१

व्यालग्राह्याहितुण्डिक ॥११॥

इति पाताल भोगिवर्गः ॥८॥

व्याल गृह्णाति व्यालग्राही । 'नन्दिग्रहि-' (३११३४) इति णिनि ।
अहस्तुण्ड मुखम् । तेन दीव्यति, आहितुण्डिक । ठक् (४४.२) । सत्तापूर्वकत्वा-
द्ब्रह्मभावे 'अहितुण्डिक' अपि ॥११॥

इति पातालभोगिवर्ग ॥८॥

स्याभारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

नरा कायन्त्यत्र नरक । बाहुलकादधिकरणे क । प्रज्ञायणि (५४३८)
नारक । निर्गतोऽयान्निरय । अय शुभावहो विधि । चत्वारि ॥^२

तद्भेदास्तपनोऽनीचिमहारीरवरौरवा ॥१॥

सहार कालसुत्रं चेत्याद्या

तस्य नरकस्य भेदा । तपन्त्यनेन वा तपन । विष्टा वीचयोऽत्रावीचि ।
ररहित इन्द्रश्च तत्र भवो रौरव ॥१॥ सहारस्थान केचित् 'मंघात' पठन्ति ।
कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र । आद्यशब्देन तामिस्रादय ॥^३

सत्त्वास्तु नारका ।

प्रेता

सत्त्वा जन्तवः । नरके भवा । प्रवर्षेण इता गता प्रेता ॥ द्वे ॥^४

वैतरणी सिन्धु

विगत तरणि मूर्खोऽत्र तत्र दान्तले भवा वैतरणी नदी । एकम् ॥^५

व्यादलस्मीशु निर्धृति ॥२॥

निष्पान्ता अग्ने समार्गान्निहति ॥ द्वे ॥२॥^६

1. A dealer in antidotes [2] 2 A charmer of snakes [2]
3 hell [4] 4 M वीचयोऽत्रावीचि - 5 Three kinds of hell
[1 each] 6 Creatures inhabiting hell [2] 7 M मूर्ख
8 देव the river of hell [1] 9 calamity, evil [2]

विष्टिराजू

विशति क्लेश विष्टि । आजवते आजू । 'क्विव्वचि--' (वा० ३ २ १७८) इति क्विव्वदीर्घा । 'नरके हठात्क्षेपस्य' द्वे इति स्वामी । निर्मूल्यकर्मकरणस्य इत्यन्ये^१ ॥^२

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

'कृत्र् हितायाम्' (ऋषा० उ० से०) । 'यत निकारोपस्कारयो' (चु० उ० से०) । प्यान्ताभ्यामाभ्या युच् (३ ३ १०७) ॥ त्रीणि ॥^३

पीडा घाघा व्यथा दुःखममानस्य प्रसूतिजम् ॥३॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभालम्

'पोड अवगाहने' (चु० प० से०) । 'वाघृ लोढने' (भ्वा० आ० से०) । 'व्यथ मये' (भ्वा० आ० से०) दुष्टानि खान्यत्र । अमनसो भाव आमनस्यम् ॥३॥ 'चत्वारि पीडाया वमनस्यस्य द्वे' इति स्वामी । 'पडपि मन पीडार्था —' इति सम्भा ।

कपति स्म कष्टम् । 'कृच्छ्रागहनयो —' (७ २ २२) इति नेट् । कृन्तति कृच्छ्रम् । कृतेरच्छ ब्रूच' (७ २ २१) इति रक्छी । आ समन्तादग्निम लातीत्याभालम् । शरीरपीडाया त्रीणि । नवापि दुःखस्य^४ इत्यन्ये ॥^५

त्रिष्वेपा भेद्यगामि यत् ।

इति नरकवर्ग ॥६॥

एषा^६ दुःखादीना^७ मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यविशेषण तत्त्रिषु । यथा—नेत्रं दुःखा^८ च दुरपपादा च दुःख^९ सुतो निर्गुण' इत्यादि ॥

इति नरकवर्ग ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिरकूपार पारावर सरित्पतिः ।

खद्वानुदधि सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णव ॥१॥

रत्नाकरो जलनिधिर्याद् पतिरपापति

समुत्ति समुद्र । 'उन्दी वलदन' (६० प० से०) । 'स्पायि—' (३० २ १३) इति रक् । आप — उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नब्धि^{१०} । कु पृथ्वी पतिरिति

1 B ascribes this explanation to the Commentator, Rayamukuṣa (see रामभमी, p 118) 2 Residence in hell to which one is condemned [2] 3 Torment [3] 4 M दुष्पस्य 5 Pain [9] 6 M एषा 7 M दुष्पादीना B M दुःखा 9 M दुष्प 10 M धीयन्तस्मिन्नब्धि ।

मर्यादापालनादकूपार । पृ० पालनादो (जु० प० से०) । अण् (३२१) ।
 'अन्येषामपि—' (६३१३७) इति दीर्घ । पारावारी स्तोऽस्य^१ । अर्शं
 आद्यच् (५२१२७) । सरिता पति । उदकानि सन्त्यत्र । 'उदन्वानुदधौ च'
 (८२१३) इति निपातित । उदकानि धीयतेऽनोदधि^२ । 'कर्मण्यधिकरणे च'
 (३२९३) इति कि । स्यन्दते सिन्धु । स्यन्दे सप्रसारण घश्च^३ (उ०
 १११) इत्यु । सरासि सन्त्यस्य सरस्वन् । मगरं खात सागर । अर्णोऽस्या-
 स्थण्वं^४ । 'अर्णसं सलोपश्च' (वा० ५२१०९) इति व ॥१॥ रत्नाना-
 माकर । जलाना निधि । यादसा जलजन्तूना पति । अपा पति । पञ्चदश ॥^५

तस्य प्रभेदा क्षीरोद्दो लज्जोदस्तथापरे ॥२॥

क्षीरमुदक यस्य । उदकस्योद (वा० ६३५७) । अपरे सुरोदधृतो-
 दादय ॥२॥^६

आप स्त्री भूमिनि वार्वारि सलिल कमल जलम् ।
 पय कीलालममृतं जीवनं भुवन वनम् ॥३॥
 कयन्धमुदक पाथ पुष्कर सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशवरम् ॥४॥
 मेघपुष्प घनरस

आप्नुवन्ति, आप । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २५८) इति क्विङ्ह्रस्वौ ।
 भूमि बहुत्वे । वारयति वा वृजोष्पन्तात् (३१२६) क्विप् (३२१७८) ।
 'वसिषपि—' (उ० ४१२४) इतीभि वारि । सलति सलिलम् । 'सल गतौ'
 (भा० प० से०) । 'सलिकलि—' (उ० १५४) इतीलच् । 'कमु कान्तौ'
 (भा० आ० से०) वृषादित्वात् (उ० ११०६) कलच् । कमलम् । 'जल
 अपवारणे' (चु० प० से०) अच् । (३११३४) । जलम् । 'पीड् पाते' ।
 असुन् (उ० ४१८८) । पय कीला ज्वालामलति धारयति कीलालम् ।
 जीव्यतेऽनेन^७ । भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन^८ भुवनम् । सज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धघमाय । वनु
 याचने (तु० आ० से०) । घञ् (३३१९) । वनम् ॥२॥ क मुख बध्नाति
 कवघम् । 'उन्दी क्लेदने' (६० प० से०) । 'उदकम्—' (उ० २३९)
 इत्युणादिसूत्रेण माधु । पाति पाथ । 'उदके घुट् च' (उ० ४२०३) इत्यमुन् ।

१ M स्तोस्य २ M धीयन्तेऽनोदधि ३ M अर्णोऽस्यास्ति अर्णव ४ Ocean

[1] 5 Different kinds of oceans [1 each] 6 M जीव्यतेनेन

७ M भवन्त्युत्पद्यन्तेनेन ।

‘पुप कित्’ (उ० ४४) इति करन् । पुष्करम् । सर्वतो मुक्त्वान्यस्या ‘अभि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४१८८) । अम्म । ‘श्रु गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘उदके नुट् च’ (उ० ४१९६) इत्यमुन् । अर्ण । तु सौत्र आवरणाथं । ततो थ । तोयम् । पिवतेरनीयर (३१९६) । पानीयम् । ‘स्फायि—’ (उ० २१३) इति रक् । नीरम् । क्षिय (तु० प० अ०) ईरन् । क्षीरम् । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादु । अम्बु । षवृणोति षवरम् । षृजोऽच् (३३१३४) ॥४॥ मेघस्य पुष्पमिव । घनस्य रस । सप्तविंशति ॥^२

त्रिपु द्वे आप्यमम्मयम् ।

अप्सु भवमाप्यम् । बाहुलकात्प्यन् । ‘एकाच—’ (वा० ४३१४४) इति मयट् । अम्मयम् । इद द्वय त्रिपु । जलविकारस्य द्वे ॥^३

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचि

भज्यते मङ्ग । ‘भञ्जो आमदने’ (रु० प० अ०) । घञ् (३३१९) । तरति तरङ्ग । तरतेरङ्ग च् । (उ० ११२०) । ‘श्रु गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘अर्तेरुच्च’ (उ० ४४४) इति मि । ऊर्मि । ‘वा स्त्रियाम्’ इति पूर्वोत्तराम्या सम्बध्यते । ‘वेजो डिच्च’ (उ० ४७२) इतीचि । वीचि । चत्वारि ॥५॥^४

अथोर्मिपु ॥५॥

महत्सूल्लोकलोलौ

उल्लोडयति ‘लोड् उन्मादे’ (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तात् (३१२६) अच् (३११३४) । क जल तस्य लोल उन्माद । ‘वा पदान्तस्य’ (८४.५९) इत्यनुस्वारस्य ण । महातरङ्गस्य द्वे ॥^५

स्यादावर्तोऽम्मसां भ्रम ।

वृतेर्घन् (३३१८) । आवर्त । जलभ्रमणस्यैकम् ॥^६

प्रपन्ति विन्दुपृषता पुमांसो विप्रुप स्त्रियाम् ॥६॥

पर्यंते पृषत् । ‘पृषु सेचने’ (भ्वा० प० से०) । ‘पृषद्वृत्—’ (उ० २८४) इति साधु । बहुत्वमतन्यम् । विन्दति विन्दु । विदि अवयवे’ (भ्वा० प० से०) ।

1. M वृजोच 2 Water [27 3 Products of water [2] 4 A Wave of water [1 5 A large wave [2] 6 Whirlpool, gulf [6]

वाहलकादु । 'पृथिरञ्जिम्या कित् (उ० ३ १११) इत्यनच् । पृथन । प्रोषा
दाहो विप्रुट् । जलकणस्य चत्वारि ॥ ६ ॥^१

चक्राणि पुटभेदा स्यु

चक्राकारेण यान्त्यथ चक्राणि । 'चक्राणि' इत्यय पठन्ति । 'वक्र शनंश्चरे
पुसि पुटभेदे नपुसकम्' इति ह्रैम् । पुट धरिष्ठ भिन्दन्ति । कमण्यण्' (३ २ १) ।
चक्राकारेण जनानामधोगमनस्य द्वे ॥^२

भ्रमाश्च जलनिर्गमा ।

भ्रमन्ति जलान्यनेन भ्रम । पन् (३ ३ २१) । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च'
(३ ३ ५८) इत्यप् । जलाना निगम । जलनिस्तरणपथ । प्रणाल्याद्या द्वे ॥^३

कूल रोधश्च तीरश्च प्रतीर च तट त्रिषु ॥७॥

कूलयति कूलम् । अच् (३ ३ १३४) । रुण्डि रोध । अमुन् (उ० ४ १८८) ।
'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० सं०) । अच् (३ १ १३४) । प्रवृष्ट तीर
प्रतीरम् । 'तट उच्छ्राये' (म्वा० प० मे०) । अच् (३ १ १३४) ॥ ७ ॥^४

पारावारे परावोची तीरे

परतीरे पारम् । अर्वाकतीरेज्वारम्^५ । 'ऋ गती' (म्वा० प० अ०) ।
अवपूर्वाद्धन् (३ ३ ११९) ॥^६

पात्र सदन्तरम् ।

कूलयोर्मध्य पात्रम् । पिबने ['पा पात्र' (म्वा० प० अ०)] प्ठन् (४ १५८) ॥^७

द्वीपाऽस्त्रिभामन्तरीप यदन्तर्वारिणस्त्वटम् ॥८॥

द्विगता आपोऽस्मिन्^८ द्वीपम् । जलरगता आपाऽस्मिन् ।^९ जलमध्यस्य-
स्यानस्य द्वे ॥^{१०}

तोयात्यितं तत्पुलिनम्

तत्तत् तोयात्प्रमणात्यन पुल्निम् । 'पुत्र महत्त्वे' (म्वा० प० ने०) ।
'तलिपुल्निम्या च (उ० २ ५३) इतीनन् । एवम् ॥^{११}

- 1 A drop of water [4] 2 Flowing down of water in form
of a whirl [2] 3 Watercourse [2] 4 Bank (of a river) [८]
5 M च० गती मारम् 6 Two banks of a river [1 each]
7 The channel or bed of a river [1] 8 M च० रित् 9 M
च० १० 10 Island [2] 11 A sandy bank of a river [1]

सैकतं सिक्तामयम् ।

सिक्ता. सन्त्यस्मिन्सैकतम् । सिक्ताना विकार. सिक्तामयम् । बालुक्तामय-
तदस्य द्वे ॥^१

निपट्टरस्तु जम्वाल पट्टोऽस्त्री शादकदर्दमी ॥९॥

निपोदल्यत्र निपट्टर । 'नी सदे' (उ० २.१२३) इति ण्वर्च् । 'अमु
अदने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वलम् । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) ।
घट्टि पट्ट । 'पदलृ घातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) घञ् (३.३.१२१) ।
शाद । 'कदं कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलिकर्षोरम.' (उ० ४.८४)
॥ ९ ॥^२

जलोच्छ्वासा. परीवाहाः

जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभि । प्रवृद्धजलाना निगममाणस्य द्वे ॥^३

कूपकास्तु विदारकाः ।

कुत्सिता कूपा कूपका । विदार्यन्ते विदारका । शुष्कनद्यादी वृत्तस्य
गर्तस्य द्वे ॥^४

नाव्यं त्रिलिङ्गं नीतार्ये

नावा तार्यम्, नाव्यम् । एवम् ॥^५

स्त्रियां नीस्तरणिस्तरिः ॥१०॥

'णुद प्रेरणे' (तु, उ० अ०) । 'ग्लानुदिम्या हो' (उ० २.६४) । नीः ।
सीमतेजया^६ तरणिः । 'अतिमृष्टु—' (उ० २.१०२) इतीनि । 'अच इः'
(उ० ४.१३८) । तरि । त्रीणि ॥ १० ॥^७

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुनो जलात्प्राति, उडुपम् । प्लवने प्लव । 'प्लुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) ।
अच् (३.१.१३४) । 'कुल संप्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति—'
(३.१.१४०) इति ण । कोल । नृणादिनिर्मितप्लवस्य त्रीणि ॥^८

1. A sandy bank. [1] 2. Mud [5] 3. Channel (to carry
of excess of water) [2] 4 Hole (sunk for water in a dry
river), [2] 5. Accessible by boat as a river. [2] 6 M. नीचं-
तेजया 7. M. तरणि 8 Boat. [3] 9 Raft [3]

स्रोतोऽम्बुमरणं स्वतः ।

स्वनो जलप्रस्रवणं स्रोतः । 'स्रु गती' (म्वा० प० अ०) । 'स्रुरोम्या' तुट् च' (उ० ४ २०१) इत्यसुन् ॥३

आतरस्तरपथ्यं स्यात्

आतरन्त्यनेनातरः । 'पुत्ति संज्ञायाम्' (३३ ११८) । घ । तरणं तरः । 'ऋदोरप्' (३.३ ५७) तरस्य पथ्यं मूल्यम् । द्वे ॥३

द्रोणी फाट्टाम्युवाहिनी ॥११॥

द्रवनि द्रोणी । 'द्रु गती' (म्वा० प० अ०) । 'वहिति—' (उ० ४ ५१) इति नि । 'वृदिकारात्—' (ग० ४ १ ४५) इति डीप् । पुन पुनरभ्यु वहति । 'बहुलसामोदये' (३.२ ८१) इति णिनि । 'वाष्ठ' इत्युपलक्षणम् । वाष्ठ-पाषाणादिजननीकाकारजलधारण्या द्वे ॥ ११ ॥४

मांयात्रिकः पोतवणिकः

समुदिनानां गमनं द्वीपान्तरागमनं वा सयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । पवते वातेन पोतो वहिषम् । तेनोपद्रक्षितो वणिकः । वहिषयामिनो वणिजो द्वे ॥५

कर्णधारस्तु नायिकः ।

कर्णोऽरित्रं तं धरति । 'धृञ् धारणे' (म्वा० उ० अ०) । नावा तरति । 'नौद्वघवष्ट्व' (४.४ ७) ॥ ६ ॥५

नियामका पोतवाहाः

नियच्छति पोतं नियामकाः । ध्रुल् (३ १.१३३) । पोतं वहन्ति । वण् (३ २.१) । वहिषवाहकस्य द्वे ॥६

भूपको गुणवृक्षकः ॥१२॥

भूपे कायति । 'आत —' (३ १ १३६) । क । गुणानां रज्जूनां वृक्षानां च । नौयं च वाष्ठे रज्ज्वा बध्यते । द्वे ॥ १२ ॥७

1. M द्रोण्यां 2 A natural course of water [1] 3 Fare for being ferried over a river [2] 4 A vessel of wood or stone for holding water [2] 5. A seafaring merchant [2] 6 M. वण् एव 7. Sailor [2] 8 Rower [2] 9 The stake to which a boat is moored [2]

नौकादण्ड. क्षेपणी स्यात्

येन वाष्टेन नौकाहते स नौकादण्डः । नौकापाद्वंद्वयवद्ध चालनवाष्टम् ।
क्षिप्यतेऽनया^१ क्षेपणी ॥ द्वे ॥^२

अरित्रं केन्निपातरुः ।

अष्टस्यनेनारित्रम् । 'अ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'अतिलू—'
(३.१.१८४) इतीत्र । के जले निपातोऽयम्^३ । नौपुच्छस्यदीर्घविस्तृतचालन-
काष्ठस्य द्वे ॥^४

अभि स्त्री काष्ठकुदालः

अभ्रत्पभिः^५ । 'अभ्रगतौ' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४.११७) ।
कुमुदालयति^६ कुदालः । 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३.२.१) ।
शकन्वादि (वा० ६.१.१४) । पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुदालस्य
द्वे ॥^७

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥१३॥

सिध्यतेऽनेन^८ । नौस्यजलनिस्तारण पात्रस्य द्वे ॥ १३ ॥^९

फलीयेऽर्धनावं नावोऽर्धे

अर्धं नावोऽर्धनावम्^{१०} । 'नावो द्विगो' (५.४.९९), 'अर्धवच्च' (५.४.१००)
इति टच् ॥^{११}

अतीतनीकेऽतिनु त्रिषु ।

मावमतिशान्तमतिनु । पुत्ति, अतिनो ॥^{१२}

त्रिष्वगाधात्

अगाधम् [अ० १.१०.१४] अग्निध्याप्य त्रिषु ।

प्रसन्नोऽच्छः

'पदन् विहरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । क्तः । प्रसन्नः । न च्छप्रति
रहिमच्छः । द्वे ॥^{१३}

1. M. क्षिप्यतेन 2 Oar [2] 3 M निपातस्य 4. Rudder [2] 5. M. अभ्रति अभि 6 M. कुमुदालयति 7. A woden scraper [2] 8 M. सिध्यतेनेन 9 The pot used for pouring out water from a boat [2] 10 M नौकानां 11 The half a boat [1] 12 Disembarked [1] 13 Clear [2]

कलुषोऽनच्छ आविल ॥१४॥

कस्य जलस्य लुपो घातक । 'लुप हिंसायाम्' । आविलति, आविल ।
'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'शुण्ण—' (३११३५) इति क ।
श्रीणि ॥१४॥^१

निम्न गम्भीर गम्भीरम्

निममति । 'भ्वा अम्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आत —' (३११३६) ।
क । गम्भीरादयश्च' इति गच्छन्निपातिनौ ['गम्भीरगम्भीरी' (उ० ४१५)] ।
श्रीणि ॥^२

उत्तान तद्विपर्यये ।

तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । उत्तानमुदगतस्तानो विस्तारास्मान् ॥^३

अगाधमतलस्पर्शे

नास्ति गाध प्रतिष्ठास्य ॥^४ नास्ति तलेऽथ ॥^५ स्वर्गोऽस्य ॥^६ तत् ।
अतिनिम्नम् । द्वे ॥^७

कैर्ते दाशधोरौ ॥१५॥

के जले वर्तन्ते । केवना मत्स्यास्तेषामय घातक । दाश्यन् मूच्यन्स्मै ।
'दा' दाते (भ्वा० उ० मे०) । दधाति मत्स्यान् धीवर । 'छि'वर—'
(उ० ३१) इति निपातिन । श्रीणि ॥१५॥^८

आनाय पुमि जाल स्यात्

आनयन्ति मत्स्याननेनेत्यानाय । 'जालमानाय' (३३१२४) इति
साधु । जले निष्यन् जालम् । द्वे ॥^९

शणसूत्र पवित्ररुम् ।

'शण गती' (भ्वा० प० से०) । शणस्य सूत्रम् । पवित्रमुपवीतमिव
पवित्रम् । शणसूत्रजालस्य द्वे ॥^{१०}

1 Dirty [3] 2 Deep [3] 3 M. विनाशाय 4 Shallow [1]
5 M. प्रविशाय 6 M. स्वर्ग 7 M. स्वर्गोऽथ 8 Unfathomable [2]
9 Fisherman [3] 10 Net (for fish) [2] 11 A hempen
net [2]

मत्स्याधानी कुवेणी स्यात्

मत्स्या आधीयन्तेऽत्र^१ । धात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३.३.११७) ।
कुत्सित वेणन्तेऽस्या^२ मत्स्या । 'वेणु गतो' (भ्वा० उ० से०) । मत्स्य-
स्थापनपात्रस्य द्वे ॥^३

बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥१६॥

बलिनो मत्स्यान् द्यति । मत्स्या विध्यन्तप्नेन^४ । द्वे ॥१६॥^५

पृथुरामा झपो मत्स्यो मीनो वेंसारिणोऽण्डज ।

विमार. शकली च

पृथुनि रोमाण्यस्य । 'झप हिंसार्थ' (भ्वा० प० से०) । मादति मत्स्य ।
'मदी हर्ष' (दि० प० से०) । 'ऋतन्यञ्जि— (उ० ४२) इति स्य ।
मीयते मीन । 'फेनमीनौ' (उ० ३३) इति निपातित । 'मृ गतौ' (भ्वा०
प० अ०) । ग्रहादित्वाणिनि । विमारी । तत् स्वार्थेऽण् । वेंसारिण ।
अण्डाज्जातोऽण्डज^६ । 'व्याधिमत्स्यबलेपु' (वा० ३३७) इति घञ् । विसार
शकलमस्यास्ति । अष्टौ ॥^७

अथ गडक शकुलार्मक ॥१७॥

'गड मेघने' (भ्वा० प० से०) । सजाया वजुन् (उ० २३२) । शकुलो
मत्स्यस्तस्माद्वै । द्वे ॥१७॥^८

सहस्रदंष्ट्र पाठीन.

सहस्र दृष्टा मस्य । पाठी द्विजस्तस्येव इवापेक्षित ॥^९

उल्पी शिशुक समौ ।

उ विस्मयजनक रूपमस्य उल्पी । शिशु शिशुमार इव । 'शूडशु' इति
ख्यातमत्स्यस्य द्वे ॥^{१०}

नलमीनश्चिलिचिम

नडाख्यतृणान्तद्वारी नडामो वा मीनो नलमीन । 'चिल विलसने' (तु०
प० से०) । 'इगुपपात्—' (उ० ४११९) वि विलि विलास चिनोति
मिमीने च चिलिचिम । द्वे ॥^{११}

1 M सघयत्र 2 M वेणन्त्या 3 A fish basket [2] 4 M वि० वेनेन 5 A fish-hook [2] 6 M अण्डज्जातोऽण्डज 7. Fish [8]
8 kinds of fish [2] 9 A kind of fish [2] 10 A kind of fish [2] 11 Prawn [2]

प्रोष्टी तु शफरी द्वयो ॥१८॥

प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या १ । शफा राति वीघ्रगत्वान् । शफरी । द्वे ॥१८॥२

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पोताघानम्

क्षुद्रा ये अण्डानि मृता मत्स्यास्तेषां ३ सघान । पोता धर्मका आधीयन्तेऽत्र ४ ।

३ ॥३

अथो झपाः ।

रोहितो मद्गुर शाश्वो राजीव शकलस्तिमिः ॥१९॥

तिमिङ्गिलादयश्च

अथो झपा मत्स्यविशेषा उच्यन्ते । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति मद्गुर । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपातित । शाश्वते शाल । 'शाश्व दलाघायाम्' (भा० आ० से०) । राजी रेवाऽस्ति ५ राजीव । शक्नोति गन्तु शकूल । बाहुलकादुलच । तिम्यति निमि ॥ १९ ॥ तिमि गोलति तिमिङ्गिल ॥ १

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

याति याद । असुन् (उ० ४८८) । बाहुलकादुक् । जलाना जन्तव द्वे ॥ १

तदूभेदा शिशुमारोदशङ्कवो मकरादय ॥२०॥

तेषां जलजन्तूनां भेदा । शिशून मारयति । उच्यन्ते उद्व । 'उन्दी क्लेदने' (उ० ५० से०) । 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । शङ्कुतेऽस्मात् ६ । 'सरशङ्कुपीयु—' (उ० १३६) इति निपातित । मा कुर्यात्किञ्चिदिनि प्रस्यत्यस्मान्मवर ॥२०॥ १०

स्यात्कुलीर ककटरु

कुलिनमोरयति कुलीर । 'नक्' इति सौत्रो धातु । 'शकादिभ्योऽट्' ११ (उ० ४८१) । द्वे ॥ १२

१ M ओष्ठस्या २ A kind of small glittering fish [2]

३ M मत्स्या तेषां ४ M आधीयन्ते ५ The shoal of small fish

[1] ६ M स्फायि ७ Seven kinds of fish [1 each] ८ An

aquatic animal [2] ९ M मद्गुरादयः १० Four kinds of aquatic

animals [1 each] ११ M शकादिभ्योऽट् १२ Crab [2]

कूर्मे कमठकच्छपी ।

कुत्सित ऊर्मिर्बेगोऽस्य^१ कूर्मं । 'अच्छप्रत्यन्वव~' (५४७५) इति योगविना-
सादव । बे जले मठन्ति । 'मठमदनिवासयो' (भा० ५० से०) । कच्छेन पियति ।
त्रीणि ॥^२

ग्राहोऽवहार

गृह्णाति ग्राह । 'विमापा ग्रह' (३११४३) इति ण । अवपूर्वाद् 'हज्' ।
(भा० ५० अ०) 'स्याद्वघधा~' (३११४१) इति ण । अवहार^३ द्वे ॥^४

नजस्तु कुम्भीरः ।

न व्रामति दूरस्थः नज । 'अन्यत्रापि~' (धा० ३२४८) इति ङ ।
धुम्भिन हस्तिनमीरयति । द्वे ॥^५

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुक

मह्य लतेव वृक्षत्वाद्वीर्यत्वाच्च ॥२१॥ गण्डवो ग्रथय पदान्मस्य ।
विच्छित्तु चुलुम्पति । 'चुलुम्प' घाना 'अन्यस्याऽपि' (धा० ३२११) इति ङ
'वेचुभा' इति लोके ॥ त्रीणि ॥^६

निहाका गोधिका समे ।

नियत जहानि भुज निहाया । नौहस्व' (उ० ३४४) इति हाव^७
['ओहाव' त्याग ' जु० ५० अ०] वन् । 'गुप परिवेष्टने' (दि० ५० मे०) पठ् ।
(३११३३) । गोधिका । 'गोह' इति ओवे द्वे ॥^८

रक्षपा तु जलीकाया मित्र्यां भूमिजलीकस ॥२२॥

रक्त पियति । 'जान -' (३२३) व^९ । जन्मोदाऽस्या^{१०} । अदनाऽस्याव-
राद्ध^{११} । त्रीणि ॥२२॥^{१२}

मुत्तास्फोट म्रिया शुक्ति

मुत्ता स्फुटन्मृत्मा^{१३} । गोवनि शुक्ति । द्वे ॥^{१४}

1 M उर्मिर्बेग 2 Testone 3] 3 M क हा 4 Crocodile 2]
5 A kind of crocodile 2] 6 M कदो 1२ 7 A kind of worm,
earth worm 2] 8 M ह ९ 9 A kind of Inerd 2 10 M
द 11 M जन्मावास्या 12 M अदनाऽस्यावराद्ध 13 Leech 3]
14 Oyster shell 2

शङ्खं स्यात्कम्बुरस्त्रिशाम ।

शाम्यति शङ्खः^१ । शमे स । काम्यन कम्बु । 'जत्रादयश्च' (उ० ४१०२) इति निपातित । द्वे ॥^२

क्षुद्रशङ्खा शङ्खनद्या

क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च । शङ्खस्य नव इव । द्वे ॥^३

शम्बूका जलशुकयाः ॥२३॥

शाम्यन्ति शम्बूका । 'उलूकादयश्च' (उ० ४४१) इति निपातित । जलजा शुकलय । द्वे ॥२३॥^४

भेके मण्डूकवर्षाभूशालरप्लवदुर्दरा ।

विभेति भेक । 'हणमोका—' (उ० ३४३) इति कन् । मण्डते मण्डूक । 'शालमण्डिम्याभूकण्' (उ० ४४२) । वर्षामु भवति । शाङ्क गतौ (म्वा० आ० से०) । 'खजिपिञ्जादिभ्य' (उ० ४६०) ञर । 'प्लुङ्' गतौ (म्वा आ०अ०) । भच् (३११३४) । प्लव हणाति शब्दं कर्णौ । मुकुरदुर्दरा^५ (उ० १४०) इति निपातित । पद् ॥^६

शिलीगण्डुपदी

'शिल उञ्जे (तु० प० से०) । इगुपघ—' (३११३५) इति क । 'जान —' (४१६३) इति डाप् । क्षुद्रकिचुटकस्य द्वे ॥^७

भेकी वर्षाभ्नी

गौरादित्वात्वात् (४१४१) वर्षाम्बो । मण्डूक्या द्वे ॥^८

कमठी दुलि ॥२४॥

'दुल उत्तप (तु० प० से०) । 'इगुपघात्—' (उ० ४११९) कि । कण्ठ्या द्वे ॥ २४ ॥^९

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

मद्गुरस्य प्रिया साहस्यात् । शृङ्गिमायात् (त्रया० प० मे०) 'शृणाने हम्ब —' (उ० ११२६) इति श्वतृगौ । एवम् ॥^{१०}

- 1 M M शङ्ख 2 Conch shell [2] 3 small conch-shell [2]
4 A bivalve shell [2] 5 M मण्डूकवर्षा 6 Frog [6] 7 A kind of small worm [2] 8 A female frog [2] 9 A female tortoise 2 10 A female sheat fish 1

दुर्नोमा दीर्घकोशिका ।

दुष्ट निन्दितं नामास्या । दीर्घं कोशोऽस्या ^१ । 'झिनायो' इति लोके ॥^२

जलाशयो जलाधारः^३

जलमाशयो हृदयमस्य ॥ द्वे ॥^४

तत्रागाधजलो हृदः ॥२५॥

तत्र जलाशयाना मध्ये । अगाध जल यस्य । ह्लादते ह्लाद । पृषोदरादित्वात्
(६३१०९) ह्रस्व । एकम् ॥ २५ ॥^५

आहावस्तु निपान स्यादुपकूपजलाशये ।

आह्वयन्तेऽप्राहाव ^६ । 'ह्वेल्, स्पर्श्याम्' (भ्वा० उ० अ०) । निषर्तं
पिबन्त्यस्मिन् । कूपसमीपरचितजलाधारस्य द्वे ॥^७

पुंस्थेयान्धु प्रहि कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥२६॥

अन्धयत्पन्धु । 'अन्ध दृष्टपुपघाते' (चु० उ० से०) । मृगम्वदित्वात्
(उ० १३७) कु । प्रह्वियते^८ प्रहि । 'प्रै ह्रते' कूपे' (उ० ४१३४) इति
इ द्विच । कौति कूप । पुयुम्या च' (उ० ३२७) इति य, दीर्घश्च । उदक
पिबन्त्यस्मिन् । चत्वारि ॥ २६ ॥^९

नेमिलिकास्य

अस्य कूपस्य । नीयतेऽनया^{१०} नेमि । नीत्रो मि (उ० ४३४) । तिस्रोऽ-
नयोऽस्या ^{११} । त्रिका । सख्याया [सज्ञा] सङ्घ—' (५१५८) इति षन् ।
कूपस्यान्ते रज्ज्वादिधारणार्थमन्त्रस्य द्वे ॥^{१२}

वीनाहोमुखवन्धनमस्य यत् ।

विनहतेऽनेन ^{१३} कूपमुखे दृष्ट्वादिविवद्वस्यैवम् ॥^{१४}

1 M कोशोऽस्या 2 Cockle [2] 3 k. and II read it as जलाशया
जलाधारा 4 A pond, lake or reservoir [2] 5 A deep
lake [1] 6 M आह्वयन्तेऽप्राहाव 7 Trough (near
■ wall for watering cattle) [2] 8 M प्रह्वियते 9 M ह्रते
10 Well [4] 11 M नीयतेऽनया 12 M त्रयोऽनयोऽस्या 13 contri-
vance for raising water over which passes the rope of the
bucket [1] 14 M विनहतेऽनेन 15 The top or Cover of a
well [1]

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देहे' (५२१३५) इतीति ।
'खनु अवदारणे' (म्वा० उ० से०) । क्त (३२१०२) । 'जनसन-' (६४४२)
इत्यात्वं खातम् । समचतुरस्रखातस्य द्वे ॥^१

अखातं देवखातकम् ॥२७॥

खाताद्भिन्नं देवेनखातम् । अकृत्रिमजलाशयस्य द्वे ॥२७॥^२

पद्माकरस्तडागोऽथो

पद्मानामाकर । तड्यते तडाग । 'तड आघाते' (चु० प० से०) ।
'तडागादयश्च' इति निपात 'तडाक' इत्यन्ये । 'तटाक' इत्यपरे । पद्मसहिना-
गाघजलाशयस्य द्वे ॥^३

कासार. सरसी सरः ।

'कामृ क्षब्दे' (म्वा० आ० से०) । 'कुपारादयश्च' (उ० ३१३९) इत्यात्म् ।
सरति सर । सृ गतौ' (म्वा० प० अ०) । अमुन् (उ० ४१८८) । तत एव
महत्वे गौरादित्वात् (४१४१) ङीप् । इत्रिमपद्माकरस्य त्रीणि ॥^४

येशन्त पल्वल चाल्पसरः

विशल्यत्र भेवादय । 'जूवितिभ्या क्षच्' (उ० ३१२६) । पलति पल्वल्म् ।
'पल गतौ' (म्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' उ० ४१०७ इति वल्च् ।
अल्प च तत्सरश्च । त्रीणि ॥^५

धापी तु दीर्घिका ॥२८॥

उच्यन्ते पद्मान्यस्याम् । 'वसिषिप्' (उ० ४१२४) इति इन् । दीर्घेव
दीर्घिका । 'सनाया वृ' (५३७५) द्वे ॥२८॥^६

सेयं तु परिखा

सन्त्ये सेयम् । 'ई च सन' (३.१.१११) इति यश् । परितः सन्त्ये
परिखा । दुर्गदि परितः खातस्य द्वे ॥^७

-
1. A lotus-pool [2] 2 A natural lake [2] 3 A large tank, alounding in lotous [2] 4 A natural tank [3] 5 A small tank [3] 6 M वमित्रमि 7. M दीर्घेव 8 A long lake [2] 9 A trench round a fort [2]

आधारस्त्वम्मसां यत्र धारणम् ।

आध्रियते जलमस्मिन्नाधार 'वाध' इति लोके ॥^१

स्यादालवालमावालमावा

आसमन्ताञ्जलस्य लवमालाति । आलवाल । आवलते आवाळ । 'वल सवरणे' (भ्वा० प० स०) । घञ् (३३१२१) । आवयन्ति जलमत्र । वृक्षमूलवृत्तजलाधारस्य त्रीणि ॥^२

अथ नदी सरित् ॥२९॥

तरङ्गिणी शैशलिनी वटिनी ह्यादिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥३०॥

नदति नदी । पचादिषु (३११३४) 'नदट्' इति टिप् । सरति [स] रित् । सरतरिति^३ (उ० १९७) ॥ २९ ॥ तरङ्गा सन्त्यस्याम् । शैवल-
मन्त्यस्याम् । तटमन्त्यस्याम् । ह्रदा सन्त्यस्याम् । धुनोति वेतसादीन् । स्रोतासि
सन्त्यस्याम् । द्वीपमन्त्यस्याम् । स्रवति स्रवन्ती श्रवन्त । निम्न गच्छति निम्नगा ।
अपा समूह आप तेन गच्छति ॥ ३० ॥^४

गङ्गा विष्णुपदी जह्वनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिन्नेता भीष्मसूरपि ॥३१॥

गच्छति गङ्गा । 'गन् गन्धयो' (उ० ११२३) । विष्णुपदोद्भूता ।
जह्वना पीता श्योत्रेण त्यक्ता जाह्नवी^५ । भागीरथेनावतारिता^६ । प्रथ पन्थान
त्रिपथम् । तेन गच्छति । त्रीणि स्रोतास्यस्या । भीष्म मृते । अष्टौ ॥ ३२ ॥^७

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कलिन्ददेशजा । यच्छति यमुना । 'अजिमि^८—' (उ० ३६१) इत्युत्तम् ।
चत्वारि ॥^९

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥३३॥

'रेव' प्लव गती (भ्वा० आ० से०) । अच् (३११३४) नर्म ददाति ।
सोमाद् सोमवज्रात्पुरुषस्य उद्भूता तनावतारित्वान् । मेकलकपिरद्विर्वा ।
चत्वारि ॥३२॥^{१०}

1 Dam [1] 2 A basin for water (round the root of a tree)
[3] 3 M सरतरिति 4 River [12] 5 M जाह्नवी 6 M भागीरथे-
नावतारिता 7 The river, gongri [8] 8 M अजिमि 9 The river
यमुना [९] 10 The river, नर्मदा [4]

कृतोया सदानीरा

करस्य तोयमत्रास्ति । गौरीविवाहे हस्तोदकाञ्जाता । सदा नीरमस्याम् ।
स्मृतिषु तस्या रजोदोषाभावोक्ते । 'अटक' नदी लोके ॥^१

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहु छिन्न दत्तवनी लिखितस्य । सितानि बाहुनानि यस्यार्जुनस्य तस्येयम् ।
द्वे ॥^२

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यात्

शतघा इवति । शतद्रु । शु पूजित तुवति । 'इगुपघात्—' (उ० ४ : १९)
इतीन् । बाहुलकाद्गुक् । 'शतद्रुज' लोके । द्वे ॥^३

विपाशातु विपाद् स्त्रियाम् ॥३३॥

पाश विमोचयति । व्यन्ताद् च् (३ १ १३४) ॥३३॥^४

शोणो हिरण्यवाहः^५ स्यात्

शोणति शोण । 'शोणृ षणंगन्थो' (आ० १० से०) । अच् (३ १ १३४) ।
हिरण्य वहति । षण् (३ २ १) । द्वे ॥^६

कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुले साधु कुल्या । कृत्रिमा स्वल्पा नदी ॥^७

शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा^८ सरस्वती ॥३४॥

कावेरी

शरा सतयम्याम् । वेत्रमम्याम् । चन्द्रभागो पर्वतयोरिय तत प्रभव-
त्वात् ॥ ३४ ॥ यस्य जलस्य वेर शरीरं तस्येयम् ॥^९

1 The river, Aṭaka [2] 2 The river, Bahudā [2] 3 The river, Śatadru (Satalaja) [2] 4 The river, Vipāsā [2] 5 B reads हिरण्यवाह 6 शोण, the male river rising in Gondavan and falling into the गंगा, near शटनिपुत्र, [2] 7 Canal [1] 8 reads चन्द्रमन्थी 9 Five rivers being Saravati, Vetravati, Candrabhāgā, Sarasvatī and Kaverī [1 each]

सरितोऽन्याश्च

अन्या गण्डकीगोदावर्यादयः ॥^१

संभेदः सिन्धुमंगम ।

समिचन्ने मिलन्त्यत्र । सिन्ध्वो^२ सगम ॥ द्वे ॥^३

द्वयो प्रणाली पयस पदव्याम्

नह्यते प्रणाली । 'णल् वन्धने' (भ्वा० प० से०) । कृत्रिमजलनिम्सरण-
मार्गम् ॥^४

त्रिषु तूत्तरौ ॥३५॥

देविकायां सरय्या च भवेदाविकसारधी ।

देविकाया नद्या भव दाविकम् । देविकार्दिशपा-^५ (उ० ३ १) इत्यात्वम् ।
'सर्तेर्यू'^६ (उ० ३ २२) । सरय्या भव सारवम् । 'डाण्डितायन'-^७ (६ ४ १७४)
इति टिलोप ॥^८

सौगन्धिकं तु कल्लारम्

सुगन्धेव सौगन्धिकम् । विनयादिभ्यष्टक् (५ ४ ३४) । वं ह्लादते
कल्लारम् । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । शुक्लकल्लारस्य द्वे ॥^९

हृल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥३६॥

'हृल्ल त्रिवसन' । षुल् (३ १ १३३) । रक्तसन्धेव रक्तसन्ध्यकम् ।
रक्तकल्लारस्य द्वे ॥^{१०}

स्यादुत्पलं कुचलयम्

उत्पलनि । 'पल् गतो' (भ्वा० प० से०) । कोवलयमिव, क्षोमावरत्वात् ।
कमलकुमुदादीना सामान्येन द्वे ॥^{११}

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इनी (उ० ४ ११७) डीप् । इन्दी
लरमी । तस्या वरमिष्टम् । नीलेन्पलस्य द्वे ॥^{१२}

1 Gaṇḍakī and Godavari [1 each] 2. M सिन्ध्वो 3 Con-
fluence (of two or more rivers) [2] 4 Drain [1] 5 M.
सरतेर्यू 6 The products of the Devikā and सरयू rivers
[1 each] 7. The white lotus blossoming in the evening [2]
8 The red lotus or a kind of red flower [2] 9 A lotus or
white water-lily in general [2] 10. The blue lotus [2]

सिते कुमुदनैरखे ॥३७॥

को मोदते । के जले रीति । केरवो हस तस्येदप्रियम् । शुक्लोत्पलस्य
द्वे ॥३७॥^१

शालूकमेपां कन्द स्याद्

एपां सौगन्धिकादीना बन्दमूल । 'शाल चलने' (म्वा० जा० से०) ।
'शालिमण्डिन्यामूकण्' (उ० ४४२) । 'मसौड' लोने ॥^२

चारिपर्णी तु कुम्भिका ।

चारिणि पर्णान्यस्या । कुम्भोजन्त्यस्या ^३ । यागानामसाकम् । द्वे ॥^४

जलनीली तु शेवालं शेवल

जल नीलयति । शेते जले शेवल । शीङो बाल्न्^५ बलन् वा (उ० ४३८) ।
श्रीणि । 'शेवार' लोने ॥^६

अथ कुमुदती ॥३८॥

कुमुदिन्याम्

कुमुदानि सन्त्यस्याम् ॥३८॥ कुमुदयुतस्य देशस्य द्वे ॥^७

नन्दिन्यां तु त्रिसिनीपद्मिनीमुरा ।

नडा सन्त्यत्र । दृश्योरेकता । विसमस्त्यस्या ॥^८

या पुंमि पद्म नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥

सहस्रपत्र कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्कजं वामरसं सारसं सरसीरहम् ॥४०॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराग्भोरहाणि च ।

पद्यते पद्मम् । 'अनिस्तुमु—' (उ० ११४०) इति मन् । 'गल गन्धे'
(म्वा० प० मे०) । इनन् (उ० २४९) । नलिनम् । अरं शीघ्रं विन्दति ।
'गगादिषु विन्दे—' (वा० ३१३८) इति च ॥३९॥ सहस्र पत्राम्प्यम् ।
य जत्रमलनि । कुसो जले रोते । 'अधिररणे रोते—' (३२१५) इत्यच् ।
पद्मे राहनि । 'तमु बाड्दायाम्' (दि० प० मे०) । यन् (३३१९) ।

1 The white lotus and water lily [2] 2 The root of a lotus
[1] 3 M. कुम्भोजन्त्यस्या 4 PistiaStratiotes [2] 5 M. बन्द 6 Moss
7 A place abounding in lotus [2] 8 A lotus-paint, or the
bunch of lotus [3]

‘रस आस्वादे’ । ताम प्रक्पो रसोऽस्य ।^१ सरसि भवम् ॥४०॥ विसस्य प्रसूनम् । राज्य सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्पाति पुष्करम् । ‘पुप किन्’ (उ० ४४) इति करन् । अम्मसि रोहन्ति । पोटश ।^२

पुण्डरीक सिताम्भाजम्

पुण्डर्यति पुण्डरीकम् । ‘मडि भूपायाम्’, ‘पुडि च’ (म्वा० प० से०) । ‘ककं (क्कं) (फफं) रीकादयश्च’ (उ० ४२०) इत्यरीकन् । श्वेत [कमलस्य] द्वे ॥^३

अथ रक्तसरोरुहे ॥४१॥

रक्तोत्पल कोकनदम्

कोकाश्चक्रान्नदति । शोणि ॥^४

नाला नालम्

‘णल गन्धे (म्वा० प० से०) ज्वलिति—’ (३११४०) इति ण । नालाद्विलिङ्ग । उत्पलादिदण्डस्य द्वे ॥^५

अथास्त्रियाम् ।

मृणाल विसम्

मृण्यते मृणालम् । मृण हिसायाम्’ (तु० प० से०) । ‘तमिविधि—’ (उ० १११८) इति कालन् । विस प्रेरणे (दि० प० से०) । क (३११३६) । विस । अञ्जादीना मूलस्य द्वे ॥^६

अञ्जादिवदम्ये पण्डमस्त्रियाम् ॥४२॥

सनोति । ‘पण अवदारणे । ‘जमताड्’ (उ० १११४) । अञ्जादीना समूहस्यैकम् ॥४२॥^७

करहाटः शिफाकन्द

कर हाटयति । ‘हट दीप्तौ (म्वा० प० से०) । शिफा मलप्ररोहस्तत्सहित कन्द । पत्रकन्दस्य द्वे ॥^८

1 M रसोऽस्य 2 A lotus in general [16] 3 The white lotus [2] 4 The red lotus [3] 5 The stalk of the lotus [2] 6 The fiber of the lotus [2] 7 The assemblage of all parts of a lotus [1] 8 The stem of a lotus [2]

किञ्जल्क केमरोऽखियाम ।

किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) बाहुलकात् । के
जले मरति । द्वे ॥^१

संवर्तिका नवदलम्

सर्वन्ते सर्वती । हृषिपिह—' (उ० ४ ११८) इतीन् । स्वार्थे क्त्वं
(५ ३ ७५) । नव च तदल च । पद्मादीनां नवपत्रस्य द्वे ॥^२

बीजकोशो वराटक ॥४३॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

बीजस्य कोश, भाषार । वरमटति । तत् स्वार्थेकत्वं (५ ३ ७५) ॥^३

उक्त स्वर्गन्योमदिक्कालधीशब्दाविसनाट्यकम् ।

पातालभोगिन्नरकं चारि चंया च सगतम् ॥४४॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादि काण्ड प्रथम साङ्ग एव समर्थित ॥४५॥

एषा स्वर्गादीनां संगत देवानुरमनुष्यादिक चोक्तम् ॥४४५॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

इति श्रीमद्वाचायंकृष्णमित्रकृतायाममरकोश—

टीकाया प्रथम काण्ड

समाप्त ॥१॥

1 The filament of a lotus [2] 2 The new leaf of a lotus
[2] 3 The seed vessel of a lotus [2]

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेत

द्वितीयः काण्डः

वर्गाः पृथ्वीपूरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभि ।

नृब्रह्मश्वत्रविदूशूद्र साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

इह अस्मिन्काण्डे पृथ्व्यादिभिर्वर्गा उदिता वक्तुमारब्धा । 'आदिकर्मणि क्त' (३४७१) । कयभूतै ? साङ्गोपाङ्गै । अङ्गानि मृदादीनि । उपाङ्गानि खिलादीनि । 'आरण्या पशवो मृगा' ॥१॥

भूभूमिरचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥२॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।

गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भवतीति भू । विषप् । 'भुव कित्' (उ० ४४५) इति मि । 'वृद्धिकारात्—' (ग० ४१४५) इति डीप् भूमीत्यपि । न चलति । नास्त्यन्तोऽस्या ।^१ रसोऽस्त्यस्याम् ।^२ अच् (५२१२७) । विश्व विर्गणि । 'सन्नाया भृतु—' (३२४६) इति खच् । तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १५३) किरष् । ध्रियत् । पवाद्यच् (३११३४) । 'अशिन्नादिभ्य—' (उ० ४१७२) इतीत्र । 'अतिंसृष्ट—' (उ० २१०२) इत्यनि । डीप् । क्षीति । 'दुक्षु गब्दे' (अ० ५० अ०) । बाहुलकाभि । जिनाति । 'ज्या वयाहानौ' (क्रया० ५० अ०) । अघ्यादि (उ० ४१११) । ज्या । 'मोर्वी ज्या वमुधरा । काश्यपस्येय तस्मै रामेण दत्तत्वात् । श्रियन्ति ताम् । 'क्षि निवासे' (तु० ५० अ०) ॥२॥ सर्वं सहते । वसु धनमस्त्यस्याम् । वमु दधाति । 'आत् —' (३२३) इति क । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । वोन —' (४१४४) इति डीप् । वसु धारयति । गा जल प्रायते । कायति । मित्रद्रवादि

(वा० ३ २ १८०) । प्रयते । 'प्रये^१ पिबन् सप्रसारण च' (उ० १ १५१) । पृथ्वीति । 'बोत —' (४ १ ४४) इति ङीप् । 'क्षमेरुपधाया लोपस्च'^२ (उ० ५ ६५) इत्यच् । क्षमा : अवति । 'अतिसृ—' (उ० २ १०२) इत्यनि । मेदमस्त्यस्याम् । 'मह पूजायाम्' । ण्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । क्षमा इला च ॥३॥^३

मृन्मृत्तिका

मृद्यते मृद् । 'मृदस्तिकन्' (५ ४ ३९) ॥^४

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सना च मृत्तिका ।

'सस्ती प्रशसायाम्' (५ ४ ४०) । प्रशस्ता मृत् । मृत्सा ॥^५

उर्वरा सर्वसस्याह्या

'उर्वी हिंसायाम्' (म्वा० ५० से०) । बाहुलकाद्दीर्घो न । उर्वं राति । सर्वसस्यमुत्तस्यैवम् ।^६

स्यादूपः क्षारमृत्तिका ॥४॥

ऊपति । 'ऊप रजायाम्' (म्वा० ५० से०) । क (३ १ १३९) । क्षारयति । 'क्षर-सचलने' । क्षारा चात्तो मृत्तिका च ॥ ङे ॥४॥^७

ऊपवानूपरी द्वावप्यन्यलिङ्गी

ऊपः।ऽम्वस्य^८ । 'ऊपमुपि—' (५ २ १०७) इति र । अन्यलिङ्गी बाध्यलिङ्गी ॥ ङे ॥^९

स्थलं स्थली ।

म्वलति । 'उल स्थाने' (म्वा० ५० से०) । अट्टयिमभूमेङ् ॥^{१०}

समानी मरुधन्वानी

त्रिपते तृषाम्निम् । 'मृमृषी—' (उ० १७) इत्यु । धननि धन्वा । निजलदेशस्य ङे ॥^{११}

1 M. प्रय० 2 The ण्यिन् ण form of the मृत् is : क्षमेरुपधायेपस्च
3 Earth [27] 4 Soil [2] 5 Good earth or soil [2] 6 The fertile soil [2] 7 The saline ground [2] 8 M ऊपोम्वस्य
9 A barren spot with saline soil [2] 10 Ground [2]
11 Dry soil [2]

द्वे खिलाप्रहते समे ॥५॥

त्रिषु

खिलति । 'खिल चञ्छे' (तु० प० से०) । न प्रहन्यते स्म ॥५॥ ह्लादि-
मिरवृष्टे एतौ त्रिषु ॥६॥^१

अथो जगती लोको विष्टप भुवन जगत् ।

गच्छति ।^२ 'वर्तमाने पृषद्—' (उ० २ ८४) इति साधु । शतृवद्भावा-
न्दीप् । लोक्षते । घञ् (३ ३ १४) । विष्टपति । 'ष्टप प्रतिपाते' । भवन्त्य-
स्मिन् । 'भूस्—' (उ० २ ८०) इति क्युन् । पञ्च ॥^३

लोकोऽयं भारत वर्षम्

'उत्तर यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे । वर्षं तद्भारत नाम—' । अयं
जम्बूद्वीपनवमाश ॥^४

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥६॥

देश प्राग्दक्षिण प्राच्य

शरावत्या नद्या सकाशात्प्राक् सहितो दक्षिणो देश प्राच्य ॥^५

उदीच्य पश्चिमोत्तरः ।

पश्चिमसहित उत्तरस्तु उदीच्य ॥^६

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेश स्यात्

प्रतिगतोऽन्तम् । म्लेच्छाना देश । द्वे ॥^७

मध्यदेशस्त मध्यम ॥७॥

मध्यदेशासी देशश्च । मध्य भव । मनु — हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यन्प्राग-
बितशनादपि । प्रत्यगव प्रयागान्च मध्यदेश प्रकीर्तित ॥' (२ २१) बितग्न-
कुरक्षेत्रम् ॥७॥^८

1 Waste soil or land 2 M गच्छति 3 World [5] 4 भारतवर्ष
(India) [1] 5 The Country south east of the शरावती
river [1] 6 The Country north west of the शरावती river
[1] 7 M प्रतिगत भव 8 The Country occupied by
mlecchas [1] 9 The midland Country lying between the
Himalaya and Vindhya mountains [1]

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयो ।

आर्या वर्तन्तेऽस्मिन्^१ । 'आ समुद्रात्तु वं पूर्वोदासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तः गिर्योराऱ्यावर्तविदुर्बुधा ॥' (म० २२२) । हिमप्रधानोऽजः^२ । 'हिमालयो' इति पाठे हिमेनात्स्यते । 'अल भूषणादौ' (म्वा० प० से०) ॥^३

नीवृज्जनपदः

नियतं वर्तन्तेऽस्मिन् । 'नद्वृत्तिः—' (६३११६) इति दीर्घः । जना पचन्तेऽत्र^४ । जननिवासस्थानम् ॥^५

देशविपथी तूपघर्तनम् ॥८॥

दिशति । विमिश्रति । उपवनोऽस्मिन्^६ । स्थानभात्राणि ॥८॥^७

त्रिप्रागोष्ठान्

गाष्टान्दात्राण् 'त्रिप्' इत्यधिकारः ॥

नष्टप्राये नष्टयाम्नाद्वृत्त इत्यपि ।

नष्ट प्रायो यत्र । 'समुद्रान्धेनमभ्या द्मन्तृप्' (४२८०) । 'नष्टरादा इवन्' (४२८८) ॥^८

समुद्रान्धुमुद्रप्रायः धतम्यान् धदुपेतमे^९ ॥९॥

शाडलं शादरति

शाडलं शादरति नीचः ॥^{१०}

म जम्बाले तु पश्चिमः ।

जम्बाले पश्चिम इति । पश्चिमोऽस्मिन्^{११} । निष्ठादिनाम् (५३१००) इत्यम् ॥^{१२}

1 M वर्तन्तेऽस्मिन् 2 M हिमप्रधानः 3 वर्तन्तेऽस्मिन्—the tract extending from the eastern to the western ocean and bounded on the north and south by the Himalaya and Vindhya respectively [2-4 M वर्तन्तेऽस्मिन् 5 An inhabited country [2-6 M नष्टप्राये 7 Place '3] 8 A place abundant in reeds [2-9 A place abundant in lotus 10 A place covered with C. [1-11 A place green with lotus leaves 12 M शादरति 13 A modest place [1-14]

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि वच्छस्तथाविध ॥१०॥

अनुगता बापोऽन^१ । 'ऊदनोदेंसे' (६३९८) । तथाविधो जलप्राय ।
क जल छयति । 'छोच्छेदने' (दि० प० अ०) । 'आत —' (३२३) इति
क^२ ॥१०॥^३

स्त्री शर्करा शर्करिल शर्कर शर्करावति ।

शर्करावति । 'देशे लुघिलधौ च' (५२.१०५) । 'सिकताशर्कराभ्या च'
(५२१०४) इत्यण् ॥^४

देश एवादिमौ

आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव प्रयोक्तव्यौ । शर्कर शर्करावानिति तु
देशादेशयो । पापाणप्राया मृन् शर्करा । 'काकर लोके ।

एनमुन्नेयाः सिकतावति ॥११॥

एव सिकतासिकतिलौ देशे । संकत सिकतावानिति तु देशादेशयो ॥११॥^५

देशो नद्यम्बुवृष्टयम्बुसम्पन्नग्रीहिपालितः ॥

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥१२॥

नद्यम्बुजालसंस्थर्वाधितो देशो नदीमातृक । वर्षजग्रीहिर्वाधिता देशो देवमातृक ।
देवोऽन्न^६ माताऽस्य^७ ॥१२॥^८

सुराक्षि देशे राजन्वान् स्यात्

'सुराक्षि' इत्यत्र 'न पूजनात्' (५४६९) इति समासान्ताभाव ।
'राजवान्सौराज्ये' (८२१४) इति साधु । धार्मिकराजयुक्तदेशस्यैकम् ॥^९

ततोऽन्यत्रराजयान् ।

राजमात्रयुक्तदेशस्यैकम् ॥^{१०}

गोष्ठं गोस्थानम्

गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घर्ये—' (वा० ३३५८) इति क । 'अम्बाम्ब—'
(८३६७) इति घ । गवा स्थानम् । स्वार्थे क (५३७५) ॥^{११}

1 M बापोऽन 2 M व 3 A place abounding in water [3]
4 A place abounding in stony fragments [4] 5 A sandy
place [4] 6 M देवोन्न 7 M मातास्य 8 Countries 'depending
on irrigation and rain water respectively' [1 each]
9 A country governed by the just or good king [1] 10 A
country having the ruler [1] 11 Cow house or cow pen [2]

तत्तु गौघीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाघान् खञ् भूतपूर्व' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यान्ता-
चेतमयेध्यामा विदेहा मिथिलापुरी । महोदया कान्यकुब्जा कान्यकुब्ज महोदयम् ॥
काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारका
द्वारवत्यपि ॥]

पर्यन्तभूः परिसर

पर्यन्ते भू । परितः सरन्त्यत्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्धे ॥^२

सेतुराली स्त्रिया पुमान् ।

स्त्रिया वर्तमानायामाली सेतु । पुमानित्यन्वय । सिनोति । 'सिननि-'
(उ० १ ६९) इति तुच् । अत्यन्तेऽनया^३ । 'इणजादिभ्य' (ङ्म्या० ३ ३ १०८) ।
इ । 'पुल' लोके ॥^४

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुसकम् ॥ १४ ॥

वाम लूयते । बाहुलकाद्गक् । न अकनि । बाहुल्काद् । बलन्ते प्राणिनोऽग्र^५ ।
'अलीकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपात । पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्तुज्जम्ब
त्रीणि । 'वेमउट' लोके ॥१४॥

अयन घर्म्म मार्गाभ्यन्धान पदवी सृति ।

सरणिः पट्टति पद्मा वर्तन्येरुपदीति च ॥१५॥

अपतेऽनेन^६ । त्यट् (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^७ । मनिद् (उ० ४ १४४) ।
माग्यते । 'मार्गं अन्वेपग' (घृ० उ० मे०) । अति । 'अदेयं च' (उ० ४ ११५)
इति वदतिष् । पयन्तेऽनेन^८ । 'पयेगती' (भ्वा० प० से०) । पयिमयिभ्यामिति ।
'पद्याट्भ्यामपि' । डीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^९ । तिच् (३ ३ १७४) ।
'अति—' (उ० २ १०२) इत्यनि । तालव्यादिरपि । पादाम्या हन्यते । तिद्
(३ ३ ९४) । पादायहिता । 'पद्यति—' (६ ३ ५३) इति पद्माव । वर्तन्तेऽनया^{१०} ॥

1 The place which was formerly a cow-pen [1] 2 Environs
of a river mountain sc [2] 3 M अत्यन्तनया 4 Bridge [2]

5 M प्राणिनाम् 6 An hill [3] 7 M अयननेन 8 M वर्तन्तेन

9 M पयन्तेन 10 M सरन्त्यनेन 11 M वर्तन्तेनया ।

‘वृनेश्च’ (उ० २१०६) इत्यनि । एक पादोऽस्याम्^१ । ‘कृम्भप दीयु च’ (५४१३९) । इति सामु ॥१५॥^२

अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्ययश्चार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिम्या ‘न पूजनात्’ (५४६९) इति समासान्तनिपथ । सश्चासी पन्थाश्च । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुग्ध्वो विपथः वद्ध्या कापथ समा ॥१६॥

विरुद्धाऽध्वा^४ । दुष्टोऽध्वा^५ । ‘उपसर्गादध्वन’ (५४८५) इत्यच् । विरुद्ध पथ । पथिन्शब्दे क्लीबता स्यात् । ‘का कर्—’ (६३१०१) । ‘इपदर्थे च (६३१०५) इति का ॥१६॥^६

अन्यथास्त्यपथ तुल्ये

पथोऽभाव । ‘पथो विनाया’ (५४७२) इत्यच् । अपथ नपुसके (२४३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटति । चतुर्णां पथा समाहार । ‘पथ सख्याव्ययादे’ (वा० २४३०) इति क्लीबता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा

प्रवृष्टमन्तरमत्र । दूर शून्यो मार्ग ॥ द्वे ॥^९

कान्तार घर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्यान्मसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एकम् ॥१७॥^{११}

गन्धूति स्त्री क्रोशयुगम

‘गोपूती’ (६१७९) इत्यच् ॥^{१२}

1 M पादोस्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विरुद्धोध्वा 5 M दुष्टोध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्यान्मसोऽन्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

तत्तु गौक्षीन भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाक्षन् खञ् भूतपूर्वे' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यात्ता
चेतमयेष्याया विदेहा मयिलापुरो । महोदया कायकुब्जा कायकुब्ज महोदयम् ॥
काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारावा
द्वारवत्यपि ॥]

पर्यन्तभू. परिसर

पर्यन्ते भू । परितः सरन्त्यत्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्धे ॥^२

सेतुराली स्थिता पुमान् ।

स्थिता वर्तमानायामाली सेतु । पुमान्स्थित्यवय । सितोति । सितनि-
(उ० १ ६९) इति तुम् । अत्यन्तेऽनया^३ । हणजादिभ्यः^४ (इभ्वा० ३ ३ १०८) ।
४ । 'पुल' लोके ॥^५

वामत्तूरश्च नाकुञ्च बल्मीक पुनपुसकम् ॥ १४ ॥

वाम तूयते । बाहुलकाद्रक् । न अवति । बाहुलकादु । बलन्ते प्राणिनोऽन^६ ।
बल्मीकादयश्च^७ (उ० ४ २५) इति निपाठ । पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य
शीणि । वेमउट लोके ॥१४॥^८

अथन वर्त्म मार्गाध्वपन्थान पदवी सृति ।

सरणिः पद्धति पद्मा वर्तम्येऽपदीति च ॥१५॥

अथनेऽनेन^९ । ल्युट (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^{१०} । मनिन् (उ० ४ १४४) ।
माप्यते । मार्गं अवपय (पु० उ० मे०) । अति । 'अदेघेच' (उ० ४ ११५)
इति ष्वनिष् । पथन्तेऽनेन^{११} । पथेयती (म्वा० ५० स०) । पथिमथिभ्यामिति ।
'पथाटभ्यामवि' । नीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^{१२} । तिच् (३ ३ १७४) ।
अति— (उ० २ १०२) इत्यनि । तालव्यादिरपि । पादाम्या हयने । निद्
(३ ३ ९४) । पादायहिता । पद्यति— (६ ३ ५३) इति पद्माव । वर्ततेऽनया^{१३} ।

1 The place which was formerly a cow pen [1] 2 Environs
of a river mountain sc [2] 3 M अत्यन्तेनया 4 Bridge [2]
5 M प्राणिनात्र 6 An hill [3] 7 M अथनेन 8 M वर्तन्तेन
9 M पथन्तेन 10 M सरन्त्यनया 11 M वर्ततेनया ।

‘वृतेस्व’ (उ० २१०६) इत्यनि । एव पादोऽस्याम्^१ । ‘कुम्भप- दीपु च’ (५४१३९) । इति साधु ॥१५॥^२

अतिपन्या सुपन्याश्च सत्यथार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिभ्या ‘न पूजनात्’ (५४६९) इति समासान्तनिषय । सत्त्वासौ पन्यास्व । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुग्ध्वो विपथः कृध्वा कापथ समा ॥१६॥

विरुद्धाऽध्वा^४ । दुष्टोऽध्वा^५ । ‘उपसर्गादध्वन’ (५४८५) इत्यच् । विरुद्ध पथ । पथित्वात्वे क्लीबता स्यात् । ‘वा क्—’ (६३१०१) । ‘ईपदर्थे च’ (६३१०५) इति का ॥१६॥^६

अग्न्यास्त्रपथं तुल्ये

पयोऽमाव । ‘पयो विमापा’ (५४७२) इत्यच् । अपथ नपुसके (२४३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटनि । चतुर्णां पथा समाहार । ‘पथ सस्याव्ययादे’ (वा० २४३०) इति क्लीबता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा

प्रवृष्टमन्तरमत्र । दूर शून्यो मार्ग ॥ द्वे ॥^९

कान्तरं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्याग्निसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एतम् ॥१७॥^{११}

गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम्

‘गार्पूतो’ (६१७९) इत्यच् ॥^{१२}

1 M पादाम्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विरुद्धाध्वा 5 M दुष्टोऽध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्याग्निसोऽन्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

नत्त्र किष्कुचतु शतम् ।

‘नल गन्धे’ । उत्वादित्वात् (उ० ४ ९५) व । किष्कुहस्त, तेषा
चतु शती^१ ॥^२

घण्टापथ संसरणम्

घण्टोपलक्षिताना पन्था । ‘दशघन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथ स्मृत’ ।
ससरत्यनेन । ॥ द्वे ॥^३

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इतिभूमिवर्गं ॥ १ ॥

तत्ससरणम् । पुरस्य वेदमवनि तदा । उपनिष्कीयतेऽत्र^४ सैन्यमिति ॥ १८ ॥^५

इति भूमिवर्गं ॥ १ ॥

पू म्त्री पुरीनगर्यो वा पत्तनं शुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगम

विपति । ‘पृ पालने’ (जु० ५० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३ ३ १७७) इति
विषप् । ‘उदोऽयमूषस्य’ (७ १ १०२) । पुरति कान्ताण्डीप् । नगा सन्त्यत्र ।
‘नगपानु’^६ (वा० ५ २ १०७) इति २ । वाशब्दात्क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ।
पतन्त्यत्र । ‘धीपतिभ्या’ तनम् (उ० ३ १५०) । पुटानि पात्राणि निघन्ते
ऽत्र^७ । स्थानाय हितम् । ‘तस्मै हितम्’ (५ १ ५) इति ८ । नितरा गच्छन्त्यत्र ।
‘गोचर-’ (३ ३ ११९) इति निपात । सप्त ॥^८

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

सच्छात्रानगरम्

मूढनगरं राजधानी ततो भिन यत्पुरम् ॥ १ ॥ शास्त्रेव नगरम् । ‘सराय’
लोके । एयम् ॥^९

वेशो चेद्याजनसमाश्रयः ।

विशन्त्यत्र वामुवा । घम् (३ ३ १२१) ॥^{१०}

1 M चतुशती 2 A measure of distance equal to 400 hastas or cubits [1] 3 A highway [2] 4 M उपनिष्कीयते 5 The mainway of a town 6 M नगपानु 7 M विपतिभ्या 8 M निघन्ते 9 City [7] 10 Suburb [1] 11 A residence of prostitutes [2]

आपणस्तु निपद्यायाम्

आपणन्तेऽस्मिन्^१ । 'गोचरसंचर-' (३. ३. ११९) इति साधु । निपी-
दन्त्यस्याम् । 'संज्ञायां समजनपद-' (३. ३. ९९) इति वयम् । द्वे हट्टस्य ॥^२

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपण्यतेऽस्याम्^३ । 'इक् वृष्यादिभ्यः' (घा० ३. ३. १०८) । पण्यस्य वीथी ।
विपण्यमानस्य द्वे ॥ २ ॥^४

रथ्या प्रतौली विशिखा

रथं वहति । 'तद्धति-' (४. ४. ७६) इति यत् । प्रतोलयति । [तुल]
चुरादेरच् (३. १. १३४) । गौरादिः (४. १. ४१) । विगतशिरवा मुण्डितेव
समत्वात् । ग्राममध्यमार्गस्य श्रोणि । 'गली' लोके ॥^५

स्याच्चवयो घप्रमस्त्रियाम् ।

चौयने । उच्यते । 'वपिवृधिभ्यां' रत् (उ० २. २७) । प्राकाराधारस्य
द्वे ॥^६

प्राकारो धरणः सालः

प्रत्रियने । उपसर्गस्य दोषः (१. ३. १२३) । वृणोति । कर्तरि रटुः ।
सत्यने । 'पल गनौ' (भ्वा० प० से०) । ग्रामादेरन्तः कण्टकादिवेष्टनस्य श्रोणि ।
'रक्ता' लोके ॥^७

प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्रागेव प्राचीनम् । 'अच्चेरदिक् स्त्रियाम्' (५. ४. ८) इति ल ।
'प्राचीरम्' इति इतिपाठे प्राङ्पूर्वान्विनोनेः क्तः । प्रान्तत प्रान्ते
धरणम् ॥ ३ ॥^८

मितिः स्त्री कुड्याम्

मियने । क्तिन् (३. ३. ९४) कुड्या साधु कुड्यम् । शृणोदरादित्वात्
(१. ३. १०९) ङः द्वे ॥^९

1. M. आपणन्तेस्मिन् 2. Market [2] 3. M. विपण्यनेस्याम् 4. A
market-place [2] 5. Street [3] 6. M. वपिवृधिभ्या 7. A
mound of earth raised from the ditch of a fort [2]
8. Rampart [3] 9. Fence [2] 10. Wall [2].

एहकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

अन्तर्न्यस्तास्थि यत् कुड्यं तद् ईडयति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४.४१)
इति साधु । अस्थिमयकुड्यस्यैकम् ॥^१

गृहं गेहोदयसितं वेदम् सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूम्येव निक्कायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

गृहाति धान्यादिकम् । 'गेहे कः' (३१.१४४) । गं 'गणेशमोहते । उदव-
सीयते स्म । स्यते पित्रो वा क्त' (३२.१०२) । विशन्त्यत्र । मनिन् (उ०
४.१४४) । सीदन्त्यत्र । सदेर्मनिन् (उ० ४.१४४) निकेतन्त्यत्र । 'कित
निवासे' (म्वा० प० से०) ॥४॥ निशाया अन्तोऽत्र^२ । अपस्त्यायति सधीमवति
यस्याम् । स्तपं (म्वा० प० अ०) 'आत —' (३१.१३६) क । सीद-
न्त्यत्र । भवन्त्यत्र । अग्यतेऽस्मिन्^३ । मग्यते सुप्यतेऽत्र^४ । 'इयिमदि—'
उ० १५१) इति किरच् । भूग्नि बहुत्वे एव गृहा पुंसि । निचीयने
धान्यादिकमत्र । 'पाय्यसानाय्य—' (३१.१२९) इति साधु । निलीयतेऽत्र^५ ।
'पुंसि' (३३.११९) इति घ । आलीयतेऽत्र^६ ॥५॥ वसन्त्यत्र । घञ् (३३.
१२१) । कुट्यतेऽस्मिन्^७ । शालते शाला । सह मान्त्यस्याम् । विशति ॥^८

संजवनं त्विदम् ।

दतुः शालम्

संजवन्त्यत्र । 'जु गतो' सौत्र । चनय्य शाला. समाहृता । अन्योन्याभि-
मुख चतुश्शालागृहमित्यर्थं ॥^९

मुनीनां तु पर्णशालोटजौऽस्त्रियाम् ॥६॥

पर्णनिमिताया मुनीना शाला । उटै तृणपर्णादिभिर्जायते ।^{१०} एकम् ॥६॥^{११}

चैत्यमायतनं तुल्ये

चित्याया इदम् । चैत्यम् । पिशाचादिस्थानम् आयतन्तेऽत्र^{१२} । 'यती
प्रयत्ने' (म्वा० आ० से०) । द्वे ॥^{१३}

1 A wall containing bones within [1] 2. M. अन्तोत्र 3. M. अग्यतेस्मिन् 4. M. सुप्यतेत्र 5. M. निलीयतेत्र 6. M. आलीयतेत्र 7. M. कुट्यतेस्मिन् 8. House [20] 9. A quadrangle of four buildings facing each other [2] 10. M. तृणपर्णादिभिर्जायते 11. Hermitage [2] 12. M. आयतन्तेत्र 13. A sacrificial shed [2]

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजिना शाला । मन्दतेऽत्र^१ । 'मन्दिवाधि—' (उ० १३८) ।
त्यरश्च । द्वे ॥^२

आवेशन शिल्पिशाला

आवेशन्यत्र । शिल्पिना शिल्पस्य वा शात्रा ॥^३

प्रपा पानीयशालिम्न ॥७॥

प्रपिबन्त्यत्र । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् । पानीयस्य शाला
॥ द्वे ॥७॥^४

मठइच्छात्रादिनिलय

मठपतेऽत्र ।^५ 'मठ निवाम' (भ्वा० प० स०) । छात्रादीना परिव्राजकादीना
स्थानस्यैवम् ॥^६

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जल्यस्याम् । 'गजि मदने' (भ्वा० प० स०) । 'गुरोश्च—' (३३
१०३) इत्य । द्वे ॥^७

गर्भागारं वासगृहम्

'कुट्टिमोऽग्री निबद्धा भूश्चन्द्रशालादिरागृहम् ।' गर्भं इवागारम् ।
वासस्य गृहम् । मध्यगृहस्य द्वे ॥^८

अरिष्टं सूतिरागृहम् ॥८॥

न रिष्टमत्र । सूतिवाया गृहम् । द्वे ॥८॥^९

वातायन गवाक्ष

वातस्यायनम् । गवामभीव । द्वे । 'ताप' लोके ॥^{१०}

अथ मण्डपोऽग्री जनाश्रय ।

मण्डपते मण्ड । त पाति । जनानामाश्रय ॥ द्वे ॥^{११}

- 1 M मन्दनत्र 2 M मन्दिवाधि 3 A stable for horses [2]
4 Manufactory [2] 5 A place where water is distributed
to travellers [2] 6 M मठपतेत्र 7 Monastery or seminary [1]
8 A dram house [2] 9 The inner apartments of a house
[2] 10 The living in Chamber [2] 11 Window [2]
12 Pavilion [2]

हर्म्यादि धनिनां वासः

हरति मन । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.११२) यत् गृह् च । आदिना स्वस्तिकादि । एकम् ॥^१

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥९॥

देवानां भूभुजा च गृहम् । प्रसीदन्त्यत्र । घञि (३.३.१२१) उपसर्गस्य दीर्घः (६.३.१२२) ॥९॥^२

सौघोऽस्त्री राजसदनम्

सुधा शुक्तिका चूर्णलेपोऽस्त्यस्य^३ । राज सदनं योम्यत्वात् । द्वे ॥^४

उपकार्योपकारिकम् ।

उपश्रियते । ण्यत् (३.१.१२४) । उपकरोति । ण्वुल् (३.३.१३३) । राजगृहस्य द्वे ॥^५

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥

विच्छन्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसदमनाम् ।

स्वस्ति क्षेम वायति । सर्वतो भद्रमस्य । नन्दयति नन्दी । आवर्तोऽस्य^६ ॥१०॥ विशिष्टान् छन्दयति सामिलापान् करोति । राज्ञा गृहस्यैकम् ॥^७

रथगगानं भुभुजामन्तः पुरं स्यादश्वरोधनम् ॥११॥

शुद्धान्तश्चाश्वरोधश्च

रथगगानगरम् । अन्तरम्यन्तरे पुरं गृहम् । अश्वरोधन्तेऽत्र^८ ॥११॥ पुरा रक्षका अन्तेऽस्य^९ । तात्स्म्यान्महिष्याप्येते । चत्वारि ॥^{१०}

स्यादहः श्रीममस्त्रियाम् ।

अट्पते । 'अट् अतिरमणे' (ग्वा० आ० मे०) । घञ् (३.३.१४)

1. The building belonging to a rich [1] 2. A temple or royal mansion [1] 3 M. चूर्णलेपः अस्त्यस्य 4. A white washed mansion or a palace [2] 5. A royal tent [2] 6 M. आवर्तम्य 7. Different kinds of royal palaces [1 each] 8. M. अश्वरोधन्तेऽत्र 9 M. अन्तेऽस्य 10. The Female apartment of a royal palace [4].

क्षुब्धन्यत्र । 'दुग्धु गन्धे' (अ० प० से०) । 'अतिम्नु—' (उ० ११४०) इति म । हर्म्याद्युपरिगृहस्य द्वे ॥^१

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रसोष्ठके ॥१२॥

प्रहृष्यते । 'अगारकदेशे प्रघण प्रघाणश्च' (३३७९) इति साधु । अत्यने मूष्यते । बाहुलकात्किन्दच् । द्वारप्रसोष्ठाद्वहिर्द्वाराप्रवर्तिचतुष्कस्य त्रीणि ॥^२ २॥^३

गृहावग्रहणी देहली

गृहमवग्रहतेऽनया^४ । ल्युट् (३३१७) । देह गोमयाद्युपलेपनानि । द्वाराग्रे उदुम्बराख्यस्य द्वे । 'देहरवट' लोके ॥^५

अङ्गन च चराजिरे ।

'अगि गती' (म्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३३१७) । मूर्धन्यान्तत्वम् । पृषोदरादि (६३१०९) । 'अते याचने' (म्वा० उ० से०) । 'दृट्—' (उ० २१२२) इति प्वरच् । अजन्त्यत्र । 'अजिरशिशिर—' (उ० १५३) इति साधु । त्रीणि ॥^६

अधस्तादारुणि शिला

गिलति । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । स्तम्भादीनामाधारमूत दारु शिला ॥^७

नासा दारूपरि स्थितम् ॥१३॥

स्तम्भादेशपरि दारु नासा । 'द्वारसाखाया ऊर्ध्वपारिणी शिला नासा' इति माला । नास्यने । 'नानृशब्द' (म्वा० आ० से०) ॥१३॥^८

प्रचुष्टमन्तद्वार स्यात्

अन्त^९ स्थित द्वारम् । 'गिरको' लोके ॥^{१०}

पश्चद्वार तु पश्चकः ।

'द्वारे पार्श्वे द्वारस्य १ पश्चद्वारस्य २ पार्श्वद्वारस्य द्वे ॥'^{११}

1 An upper story [2] 2 A porch before the door of a house [4] 3 M गृहमवग्रहतेऽनया 4 The threshold (of a door [2] 5 Courtyard [3] 6 The lower timber of a door [1] 7 The upper timber of a door [1] 8 M चराजिरे 9 The private or secret door within a house [2] 10 The side-door of a house [2]

बलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

बलति । 'बलीकादयश्च' (उ० ४.२५) इति साधु । नितरां ध्रियते । पटलस्य छदिप. प्रान्ते । कुड्यादवर्तिर्वीथी येनाच्छाद्यते ॥^१

अथ पटलं छदि. ॥ ४ ॥

पटं लाति । छाद्यनेजेन^२ । 'अर्चिं शुचि'—' (उ० २ १०८) इतीति ॥१४॥^३

गोपानसी तु बलभी छादने वक्रदारुणि ।

गोमि किरणं पान शोषणम् । तत्स्यति बलेनाभाति । गौरादिः (४.१.४१) । वक्राणि दारुणि यस्मिन् । पटलाधारवंशपञ्जरस्य द्वे । 'बंगला' (?) । लोके ॥^४

कपोतपालिकायां तु चिटङ्कं पुनपुसकम् ॥ ५ ॥

कपोतानां पालिका । विशेषेण टट्टतेऽत्र^५ । 'टकि वन्धने' (घु० ५० से०) । गृहप्रान्ते रचित पक्षिस्थानस्य द्वे ॥ १५ ॥^६

द्वारं द्वारं प्रतीहार

द्वार्यते । 'द्वृ क्षरणे' । क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । पचाद्यचि (३.१.११४) द्वारम् प्रतिह्रियते । घञ् (३.३ १४) । त्रीणि ॥^७

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

विगता तर्दिहिताऽत्र^८ । विदन्त्यस्याम् । इमन्तान्डीप् । अङ्गणादौ वृत्तस्य चतुरस्रस्थानस्य द्वे । 'वेदी' [लोके] ॥^{१०}

तोरणोऽस्त्रो घट्टिद्वारम्

तुरन्त्यत्र । द्वाराद्ये स्तम्भोपरिरचिर्न मिहद्वाराख्यम् ॥^{११}

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरस्य द्वारम् । गा पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० ५० से०) ॥१६॥^{१२}

1. The edge of the roof [3] 2 M. छाद्यनेजेन 3. M. अर्चिंशुचि
4 Roof [2] 5. The curved beam which supports a
thatch [2] 6 M. टट्टनेत्र 7 Aviary [2] 8 Door [3] 9 M
तर्दिहिता 10 A quadrangular spot in the courtyard of a
temple or palace [2] 11. An outer door [2] 12. The gate of
a town [2]

कूट पृष्ठारि यद्वस्तिनरसस्मिन्

पुरद्वारे कृत क्रमनिम्नमवतरणार्थं मृत्कूटम् । हस्तिनो नख इव ॥^१

अथ त्रिषु ।

कपाटमरं तुल्ये

क क्षिर पाटयति प्रविशताम् । 'कवाटम्' इत्यन्ये । इयंति । 'अतिकमि—'
(७० ३ १३२) इत्यरम् । द्वे ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

विष्कम्भाति । 'स्कम्भु' सौत्रो रोषणार्थं । अर्ग्यतेऽर्गं ।^३ न्यङ्क्वादि
(७३ ५३) । त लाति । कपाटरोषणकाष्ठस्य द्वे । 'वेवडा' [लोके] ॥१७॥^४

आरोहणं स्यात्सोपानम्

सह विद्यमानमुपरि आनो गमनमनेन । पापाणादिवृत्तस्य सौधारोहणमार्गस्य
द्वे । 'सौढो' [लोके] ॥^५

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

नियता श्रेणी पङ्क्तिरत्र । सोपसर्गपाठे निश्चिता श्रेणि । काष्ठादिवृत्ता-
रोहणमार्गस्य द्वे ॥^६

समार्जनी शोधनी स्यात्

समृज्यते शोध्यतेऽनया^७ । द्वे । 'वदनी' [लोके] ॥^८

सकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

सक्रीयते, 'श्रुदोरप्' (३३ ५७) ॥ १८ ॥ क्षिप्ते 'धूम्यादी' इति दीप ।
द्वे । 'वतवार', 'करवट' लोके ॥१८॥^९

मुख नि सरणम्

गृहादेर्नि स्थिते प्रविश्यते येन त-मुखम् । निर्गमनप्रवेशमार्गस्य द्वे ॥^{१०}

1 A sort of turret projecting the approach to the gate of a city [2] 2 The leaf of a door [2] 3 M अर्ग्यं अर्गं
4 The bolt of a door [2] 5 Steps or stairs [2] 6 Staircase [2] 7 M शोध्यतेनया 8 Broom [2] 9 Sweepings [2] 10 The main door of a house for entry and exit [2]

संनिवेशो निकर्षणः ।

मनिविशन्तेऽन^१ । वपर्णाग्निगंतम् । पुगदेर्वहिविहारभूमेर्द्वे ॥^२

ममौ संवसथग्रामौ

संवसन्त्यत्र । 'उगसणे वस' (उ० ३ ११६) इत्ययच् । वसते । 'ग्रंतरा च' (उ० १ १४३) इति सञ् । द्वे ॥^३

वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेदमनो भू । वसन्त्यत्र । 'वसेस्तुत्रगारे णिच्च्' (उ० १ ७५) । गृहरचना-
वच्छिन्नभूमेर्द्वे ॥ १९ ॥^४

ग्रामान्तमुपसल्यं स्यात्

ग्रामस्यान्त समीपम् । छल्यमुपगतम् ॥^५

सीमसीमे स्त्रियामुमे ।

सीयते । पिङ् (स्वा० उ० अ०) । नामन्सीमन्— (उ० ४ १५०) इति
साधु । 'डाबुग्राभ्याभ्याम्— (४ १ १३) ॥^६

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोषन्ति गावोऽन^७ । आभीराणा पल्ली कुटी ॥^८

पक्कणः शय्यालयः ॥^९ ॥

इति पुरवर्गः ॥^{१०} ॥

पथति च स वणति च । शय्याणामालयः । मित्लग्रामस्य द्वे ॥^{११} ॥^{१०}

इति पुरवर्गः ॥^{१२} ॥

महीध्रे शिरारिस्माभृदहार्यधरपर्वता ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्छ्रया ॥^{१३} ॥

मही धरति । मूलविमुजादि (वा० ३ २१) । शिरारमस्यास्ति । दमा
विमति । हतुं न शक्योऽहार्यः ॥^{१४} 'ऋहलोर्ष्यत्' (३ १ १२४) । धरति धर ।
अच् (३ १ १३५) । पर्वणि सन्त्यत्र । '—पर्वमरुदम्याम्' (वा० ५ २ १२२)

1 M सनिविशन्तेऽन 2 An open space for recreation [2]

3 M वन 4 Village [2] 5 A building-ground [2] 6 An open space near the vicinity of a village [2] 7 Boundary [2] 8 M गवात्र 9 An abode of herdsmen [2] 10 An abode of barbarians [2] 11 M शय्यालयः ।

त । अद्यते अद्रि । 'अद्रिश्चद्रिश्चमिम्य. त्रिन् (उ० ४६५) । गा नायते ।
'जात — (३२३) क । गिरति गिरि । बाहुलकाद्रिक् । 'ग्रमु अदन
(म्वा० आ० स०) । पृषादरादि (६३१०९) । वनिप् (३०७५) । न
चलत्यच्च । शिला सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादण (वा० / २१३) ।
शिलामिहन्वायते । एरच् (३३५६) । नयोदश ॥ १ ॥^१

लोकालोकश्चक्रवालः

अन्तल कपने सूर्यनिरणाना स्पशान् । वहिर्न लोभ्यते । लावालाक । चक्रा
कारेण बाडते चक्रवाल । 'बाड् आप्लाव्य' (म्वा० आ० स०) । द्वे ॥^२

त्रिकूटरिक्कुत्समी ।

त्रीणि कूटा यस्य । त्रीणि कष्टुदमदृशानि शृङ्गाण्यस्य ।^३

अस्तरत् चरमदमाभृत्

अस्यर्कादीनस्त । चरन्त्यत्र चरम । 'चरम (उ० ५६९) ॥ द्वे ॥^४

उद्य पूर्वपर्वत ॥ २ ॥

उद्यन्ति ग्रहा यस्मान् । इण (अ० प० अ०) एरच् (३३५६) । द्वे ॥^५

हिमवान्निपधो त्रिन्धो मात्यवान्पारियात्रक ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगा ॥ ३ ॥

हिममस्तपस्मिन् । निपीदति निपध । पृषादरादि (६३१०९) । विद्येण
इध्यने विध्यम् । 'शि इधी—' (१० आ० स०) ण्यन् (३११२४) ।
शक्च्वादि (६१९४) । मात्य मान्याकारतास्यास्ति^६ । परिता यात्रया
हस्यते पारियात्रक । 'द्यवे (४२९२) अण् । स्वार्थे क्त् (५३७५) ।
गन्धन मादयति । हम्म कूटा राशि ॥ ३ ॥

पापाणप्रस्तरग्रावापलाइमान शिला दृषत् ।

पिनटि पापाण । बाहुलकादान च् । प्रस्तृणाति प्रस्तर । 'स्मृम् आच्छादन'
(त्रया० उ० अ०) । गिरति ग्राव । वनिप् (३२७५) । पृषादरादि

1 Mountain [13] 2 A mythical mountain [2] 3 The mountain, त्रिकूट [2] 4 The setting or western mountain [2] 5 The eastern mountain (behind which the sun is supposed to rise) [2] 6 M मात्याकारतास्यास्ति 7 Seven mountains being Himvan, Nisadha, Vindhya, Maljavān, Parivatraha, Gandhamādan, Hemkūta

(६३१०९) । उप लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । व (३११३६) । अस्तुते अदम । वदू व्यासौ (स्वा० आ० से०) । मनिन् (३२७५) । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । शिला । दृणाति दृप् । 'दृणाते पुंस्त्वश्च' (उ० ११३१) इत्यादि । सप्त ॥^१

कूटोऽस्त्री शिखर शृङ्गम्

कूटयति । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । कच् (३११३४) । शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (वा० ५२) इति २ । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० ११२६) इति गमनुङ्ह्रस्वा । त्रीणि ॥^३

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥४॥

प्रपतन्त्यस्मात् । न तटमत्र । भर्जति भृगु । 'भस्ज पाके' (तु० उ० अ०) पृषोदरादि (६३१०९) । त्रीणि ॥४॥^४

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे

कटस्यावृणोति कटक । कटे वर्षादौ (भ्वा० प० से०) । सनाय क्नुप् (उ० २३२) । पर्वतमध्यभागो मेखलाख्योऽयम् ॥^५

स्तु प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

स्तौति जल स्तु । स्तु प्रस्रवणे (अ० प० अ०) । मितद्रवादिवात् (वा० ३२१८०) ङु । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूमागत्वात्^६ । घञर्थे क (वा० ३३१०८) । सनोति ददाति मुख सानु । 'पणु दाने' (त० उ० मे०) । 'हसनिज न—' (उ० १३) इति ङुण् । पवतसमभूमागस्य त्रीणि ॥^७

प्रसः प्रस्रवणम्

उनत्यम्भसा उ स । 'उन्दौ—' (२० प० से०) । 'उन्दिगुधितृपिम्पश्च' (उ० ३६८) इति स । कित् । प्रस्रवन्त्यापोऽस्मात्^८ । जलस्रवणावध स्थानस्य द्वे ॥^९

वारिप्रवाहो निहरो झरः ॥५॥

वारिण प्रवाह । निर्वरण निर्वर । 'वृष वयोहानौ' (दि० प० म०) ।

1 Stone [7] 2 M शिखाम्याग्नि 3 Summit [3] 4 Steep [3]

5 The slope of a mountain [2] 6 M प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूमागत्वात्

भूमागत्वात् 7 Mountain ridge, table-land [3] 8 M

प्रस्रवन्त्यापोऽस्मात् 9 A watery place [2]

उत्साभ्रिगंतस्य जलप्रवाहस्य द्वे । पञ्चापि पर्यायाः इत्येव सन्ति ।
लोके ॥५॥

दरी तु कन्दरो वा स्त्री

दृणान्ति दरी । 'दृ विदारणे' (कृष्ण० प० से०) । पचादी (३११३४)
'टित्—' (४१.१५) । क जल तेन दीर्यते । 'शृदोरप्' (३३५७) ।
कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य द्वे ॥३॥

देवस्यातद्विले गुहा

गह्वरम्

विल भेदने' (तु० प० से०) । क (३११३५) । गाह्यते गह्वरम् ।
'छित्त्वरह्वर—' (उ० ३१) इति गाह्यतेर्वर्च् । अकृत्रिम गिरिविवरस्य
श्रेणि ॥४॥

गण्डशैलास्तु च्युता स्थूलोपला गिरे ॥६॥

शैलानां गण्डा इव गण्डर्शना भ्रुकम्पादिना गलिता ॥६॥

रानि क्षियामाकरः स्यात्

क्षय्यते रानि । 'क्षनिकपि—' (उ० ४१३९) इति इन् । आक्षीर्यन्ते
घातवोऽस्मिन्नाकरः । 'कृविगेषे' (तु० प० से०) । द्वे ॥७॥

पादा प्रत्यन्तपर्यन्ता ।

पद्ये एमि पादा । 'पद गती' (दि० आ० अ०) पन्, (३३१२१) ।
प्रत्यन्ते महाद्वीपा समीप य धुद्रा पर्वता । द्वे ॥८॥

उपत्यकाद्ररासना भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥९॥

उप आसन्ना । अध्यासन्ना । 'उपाधिभ्या त्यक्—' (५२३४) ॥९॥

धातुर्मेन शिलाध्वरेः

दधानि शोभा धातु । 'सितनि'—' (उ० १६९) इति लुङ् ॥१०॥

- 1 M ५४ 2 Fountain [3] 3 Cave [2] 4 A natural Cave [2]
5 A huge rock thrown down by an earthquake or storm, [1]
6 M धातुवोऽस्मिन्नाकर 7 Mine [2] 8 Tl = hill near a moun-
tain [2] 9 The low land and high land near a mountain
[1 each] 10 M निरन 11 Mineral, like arsenic etc. [1]

गैरिकं तु विशेषतः ।

गिरी भव गैरिकम् । गिरिषदाब्दादण् (४ २ ५३) । गैरिक विशेषेण घातु ॥^१

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिषिहितोदरे ॥८॥

इति शैलवर्ग ॥३॥

कुं जनयति कुञ्ज । '—जनेडं' (३ २ ९७) । लतादिना पिहितस्य स्थानस्य द्वे ॥८॥^२

इति शैलवर्ग ॥३॥

अटव्यरण्य विपिनं गहन कानन वनम् ।

अटन्त्यश्रावणी । 'पद्यटिभ्यामवि' (?) 'वृद्धिकारात्—' (४० ४ १ ४५) डीप् । अयतेऽरण्यम् । 'श्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेनिर्' (उ० ३ १ २) वैपन्तेऽयः^३ । 'वैपितुद्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २ ५२) इति इनद् । ग्राह्यते गन्तुम् । 'वृच्छगहनयो—' (७ २ २२) इति निर्देशाद्ध्रस्वयुचौ । कानयति दीपयति । कनी दीप्यादौ (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३ १ १३४) । वनति । 'वन समत्तौ' (भ्वा० प० से०) । पट् ॥^४

महारण्यमरण्यानी

महच्च तदरण्य च ॥^५

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥१॥

गृहस्थारामाः । निष्कान्ता कुटाद् गृहान् ॥१॥^६

आराम स्थादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरामन्त्यन्नाराम 'ह्रस्वश्च' (३ ३ १२१) । उप समीप वनस्य तुल्यत्वाद्-
पवनम् । कृत्रिमवृक्षसमूहस्य द्वे ॥^७

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥२॥

अमात्यस्य मन्त्रिणो वेत्यायाश्च गृहस्य यदुपवनं तद् वृक्षस्य वाटिका ।
'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'सज्ञायाम्—' (३ ३ १०९) । अमात्येत्स्या-
लक्षणम् ॥२॥^८

1 The red chalk [1] 2 A place overgrown with creepers [2] 3 वैपन्तेऽयः 4 Forest [6] 5 A large forest [2] 6 A garden attached to a house [2] 7 Garden [2] 8 A garden in the house of a minister or prostitute [1]

पुमानाक्रीड उद्यान राज्ञ साधारणं वनम् ।

आजीडन्त्यत्र । उद्यान्त्यत्र । राज्ञ सर्वोपभोग्य वनस्य द्वे ॥^१

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त पुरोचितम् ॥३॥

प्रमदाना वनम् । 'टनापो —' (६३६३) इति ह्रस्व । सस्त्रीकाणां राज्ञा षोडशयोग्यम् ॥३॥^२

वीथ्यालिरायन्ति पङ्क्ति श्रेणी

विध्यते वीथि । 'विद्यु याचने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपधात्किङ्—' (उ० ४११९) इतीन् । बाहुलरादीर्ष । आलति । 'अल भूषणादी' (भ्वा० प० मे०) । आलीन् (उ० ४११७) । आवलति । 'वल सवरणे' (भ्वा० प० म०) । पञ्चने पङ्क्ति । 'पञ्चिविस्तारे' (भ्वा० प० मे०) । 'ध्रिन् मेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वह्नि—' (उ० ४५१) इतीणि । सान्तरपङ्क्ते पञ्च ॥^३

लेखास्तु राज्ञ ।

लिख्यते लेखा । 'राज् दीप्ती' (भ्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४११७) । निरन्तरपङ्क्त्यन्तमाधारणाया द्वे ॥^४

धन्या वनसमूह स्याद्

वनाना समूह । 'पागादिभ्यो य' (४७४९) । द्वे ॥^५

अङ्कुरोऽभिनवाद्भिदि ॥७॥

अङ्कुरोऽङ्कुरः । 'मन्दिवाशि—' (उ० १३८) इत्युत् । उद्भिन्नति भुवमुद्भिद् द्वे ॥४॥^६

वृक्षो महोरह शाली विटपी पादपस्तम् ।

अनोरह फुट माल पलाशी द्रुमागमा ॥५॥

दृश्यते वृक्षति वा वृक्ष । 'वृष वरणे' (?) । मह्य रोहति । शालाग्न्याग्निः । शोहादिभ्याम् (५२११६) इति । विटप गन्गादिभ्यारोभ्यास्ति ॥^७

1 A royal pleasure garden [2] 2 A pleasure-garden

attached to the royal harem [1] 3 Row [5] 4 Streak [2]

5 A multitude of groves, a large forest [1] 6 VI अङ्कुरे

अङ्कुर 7 VI मन्दिवाशि 8 Sprout [2] 9 VI शालाग्न्याग्निः

10 गन्गादिभ्यारोभ्यास्ति ।

पादमूलं पिबति । तरन्त्यनेन तरु । 'शृमृशी—' (उ० १७) इत्यु । अनस
 शकटस्याक गतिं हन्ति । 'कुट वीटिल्ये' (तु० ५० से०) । सत्यते साल ।
 'पल गतो' (भ्वा० ५० से०) । पलाशानि सन्त्यस्य । द्रवत्पुष्पम् । 'द्रु गतो
 (भ्वा० ५० अ०) । मितद्रवादि (वा० ३२१८०) । ड्रु । द्रु शापा-
 स्यास्ति । 'द्युद्रुम्या म' (५२१८०) । न गच्छत्यगम । त्रयोदश ॥५॥

वानस्पत्य फलैः पुष्पात्

वनस्पति । तत्र भव । पारस्करादित्वात् (६११५७) मुट् । 'दित्य—'
 (४१८५) इति ष्य । पुष्पाज्जातं फलं हंतुमि ॥६॥

तैरपुष्पाद्वनस्पति ।

तै पुष्पैर्विना फलं ॥६॥

ओषध् फलपाकान्ता

ओष रज दधानि । धान (जु० ३० आ०) रि (३३९३) । फलपाक
 एवान्तो यासाम् ॥७॥

स्यादवन्ध्य फले ग्रहि ॥६॥

फलानि गृह्णानि समये । फलेग्रहिणात्ममरिद्व (३२२६) इति साधु ।
 द्वे ॥८॥

अन्धोऽफलोऽनकेशी च

अन्धे साधु । अवने गूये—द्वेऽनकेशी । श्रीणि ॥१०॥

फलवान्फलिनः फला ।

फलवर्हाम्यामिनच्^{११} (वा० ५२१२१) । फलिन । श्रीणि ॥११॥

1 M शापास्याग्नि 2 Tree (in general) [13] 3 M नव 4 A tree the fruit of which is produced from blossom e mango [1] 5 A tree that bears fruit without blossom [1] 6 B and K read as आयधि पलाशवान्ता 7 A plant or herb which dies after becoming ripe [2] 8 A tree that bears fruit in time [2] 9 M द्रवत्पुष्पम् 10 A barren tree [3] 11 M पञ्चहम्यामिनच् 12 A tree bearing fruit [2]

प्रकुल्लोत्फुल्लसंपुल्लन्याकोशविकचस्फुटा ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते

‘फुल्ल विकसने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । व्यावृत्तः कोशः संकोचोऽस्मात् ।^१ ‘कच वन्धने’ (भ्वा० प० से०) । विगतः कचो-
ऽस्मात् ।^२ ‘स्फुट विकसने’ (तु० प० से०) । कः (३.१.१३५) ॥ ७ ॥
‘कस गती’ (भ्वा० प० से०) । क्तः (३.४.७२) विकसितः । अष्टौ ॥^३

स्थुरचन्ध्यादयस्त्रिषु ।

एते अबन्ध्यादयः ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

तिष्ठति स्थाणुः । ‘स्थो णुः’ (उ० ३. ३७) । ध्रुवति । ध्रुव स्थैर्ये (तु० प० से०) । शङ्कुनेऽस्मात्^४ । ‘खरशङ्कु—’ (उ० १.३६) इति साधुः ।
शाखापत्ररहिततरोः त्रीणि ॥^५

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वाः शाखा शिफा मूलानि वा यस्य ॥ शाखोटकादिः । क्षुप्यते क्षुपः ॥ ८ ॥^६

अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मी

प्रकाण्डो गण्डस्तद्रहितः । स्तम्भे स्तम्भः । ‘स्तम्भ कर्णयोः—’ (३.२.१३) इति निपातः । गुडति गुल्मः । ‘गुट रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । स्वन्धरहितस्य द्वे ॥^७

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

‘वल वल्द मंवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘मवंधानुम्य इव’ (उ० ४. ११७) । प्रष्टा सनिगम्या व्रततिः । पृषोदरादिः (६.३.१०९) । लनति । ‘लनिः’ गोत्रः । त्रीणि ॥^८

1 M. संकोचोऽस्मात् 2 M. कचोऽस्मात् 3 A blossomed or full-blown tree [B] 4 M. शङ्कुनेऽस्मात् 5 Having no branches, leaves and flowers (a tree) [3] 6 A tree with small branches [1] 7 A trunkless tree [2] B. Creeper [2].

लता प्रतानिनी व्रीरुदूरास्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

शाखापत्रप्रचय प्रतान । सोऽस्त्यस्या ^१ । विरणद्धि वीरुत् । गुल्मः प्रतानो-
ऽस्त्यस्या* । 'उलः' सौत्र । तस्मात्कृप (उ० ३.१४४) । व्रीणि ॥ ९ ॥^३

नगादारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रायश्च मः ।

नगस्य तरो । आरोह , औत्त्यम् । 'थिन् नेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) ।
'उदि श्रयति' (३३४९) इति घञ् । 'धिप गत्याम्' (भ्वा० प० से०) ।
घञ् (३३१८) । उत्सेध । एरच्' (३३५६) । उच्छ्राय । वृक्षादि-
द्वध्यस्य व्रीणि ॥^४

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्ध स्यान्मूलाच्छाखावधित्तरो ॥ १० ॥

प्रकाण्ड्यते प्रकाण्ड । 'वरण्डादयश्च' (?) इति ड । स्कन्धते, आरुह्यते
स्कन्ध । स्कन्दिर् (भ्वा० प० अ०) दस्य घ । द्वे ॥ १० ॥^५

समे शाखालते

शाखति । 'शाम् व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥^६

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धस्य शाखा । स्कन्धात्प्रथमोत्पत्ता । शाखति शाखा । 'शल खलने'
(भ्वा० प० से०) । 'ज्वलति—' (३११४०) इति ण । 'समे' इत्यनुपङ्ग
॥ द्वे ॥^७

शिफाजटे ।

शेव शिफा । बाहुलकादस्वप्नौ । जटति । 'जट मघात' (भ्वा० प० से०) ।
जटावपमूलस्य द्वे ॥^८

शारता शिफारोहः स्यात्

शाखावलम्बिनी शिफा अररोह ।^९

-
1. M सोस्त्यस्या 2 M प्रतानोन्त्यस्या 3 A branching Creeper[5]
4 The height of a tree [3] 5 The trunk of a tree from
the root to the branches [2] 6 The branch of a tree [2]
7 The first branch of a tree [2] 8 The roof of a tree
spreading in the ground [2] 9 The root of a branch [1]

मूलाच्छाद्य गता लता ॥ ११ ॥

मूलाद्ध्वं गता या शिषा सा लता ॥ ११ ॥^१

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

श्रीयते गिर । 'श्रयते स्वाङ्गे गिर किञ्च' (उ० ४१९३) इत्यमुन् । अगति । 'अग कुटिलाया गतो' (म्वा० प० से०) 'ऋज्वेन्द्र-' (उ० २२८) इति साधु ॥ शिखा राति शिखर । वा ना वा पुल्लिङ्गः । वृक्षोर्ध्वभागस्य श्रीणि ॥^२

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामरु ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । बध्यत बुध्न । 'बन्धे-
शंधि बुधी च' (उ० ३५) इति नर् । अङ्घ्रेर्नाम यस्य । मूलमात्रस्य
श्रीणि ॥^३

सारो मग्जा समौ

सरति सार । 'मृ स्थिरे' (३.३ १७) घञ् । मग्जति मग्जा ।
'द्वन्मुक्षन्—' (उ० १ १६०) इति जान्तो निपातित । टावन्तोऽपि^४ । द्वे ॥^५

त्वङ् स्त्री वल्क वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

त्वचनि त्वक् । 'त्वच सधरणे' (तु० प० से०) । बन्धयति । 'बन्ध
परिभाषणे' (तु० प० से०) । श्रीणि ॥ १२ ॥^६

काष्ठं दारु

काष्ठते बाष्ठम् । दीयते दारु । 'दसनिजनि—' (उ० १ ३) इति वृण् ।
पुस्त्यप्पयम् । बाष्ठस्य द्वे ॥^७

इन्धनं त्वेध इध्ममेध समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेनेनाग्निरिन्धनम्^८ । एधतेऽनेन^९ । अमुन् (उ० ४१८८) । 'इधि
मुधि—' (उ० १ १४५) इति इन्धेमङ् । इध्मम् । इन्धे एध । 'अवोदधोप—'
(१४ २९) इति अदन्तो निपातितः । समिध्मेनेन^{१०} । पञ्च ॥^{११}

1 A creeping plant winding itself round a tree from the
bottom to the top [1] 2 The top of a tree [3] 3 Root
(in general) [3] 4 M टावन्तोऽपि 5 The mouth of a tree [2]
6 The bark of a tree [3] 7 Wood [2] 8 M इन्धेनेनाग्निरिन्धनम्
9 M एधतेनेन 10 M समिध्मेनेन 11 Fuel [5]

निष्कुहः कोटरं वा ना

निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । कुटति कोटर ।
'कुट कोटिल्ये' (तु० प० से०) । वृक्षादिरन्ध्रस्य द्वे ॥^१

वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥२३॥

'वल्ल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । वल्लमृच्छति वल्लरि । 'अव इ'
(उ० ४ १३८) । मञ्जुलमृच्छति मञ्जरि । 'अव इ.' (उ० ४ १३८) ।
शकन्ध्वादि । द्वे ॥१३॥^२

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पतति पत्रम् । पते ण् (उ० ४ १५८) । पल मासमस्नाति । छद्यतः
नेन ।^३ 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'आधुपाढा' (ग० ३ १ २५) इति
णिजभाषः । दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । पर्णयति पर्णम् ।
'पर्णं हरितभावे' (चु० उ० से०) । छद्यतःनेन । णिजभावे 'पुसि—'
(३ ३ ११९) घ । पट् ॥^४

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पद्म्या लूयते पल्लवः । किञ्चित्सलति किसलयम् । 'पल गती' (म्वा०
प० से०) । बाहुलकात् कयत् । नवपत्रस्य द्वे ॥^५

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥१४॥

सृञ् आच्छादनं' (स्वा० उ० अ०) । भावे घञ् । विस्तार । विटाय
पाति । शाखादिविस्तारस्य द्वे ॥१४॥^६

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

सस्ति सस्यम् । 'पस सस्ति स्वप्ने' (अ० प० से०) । माछासति—
(उ० ४ १०९) इति य । शप्ने (म्वा० प० से०) यनि (वा० ३ १ ९७)
शस्योऽपि ॥ द्वे ॥^७

1 The hollow of a tree [2] 2 Some commentators
read as follows : वल्लरी मञ्जरी 3 Shoot [2] 4 M छद्यतेनेन
5 M छद्यतेनेन 6 Leaf [6] 7 A new or tender beaf [2] 8 The
extension of a branch or a tree [2] 9 M शस्योपि 10 The
fruit of a tree or creeper [2]

वृन्त प्रसवचन्धनम् ।

वृणाति वृन्तम् । 'वृन् वरणे (स्वा० उ० स०) । बाहुलकाद्
अञ्जि घृषि—' (उ० ३८९) इति क्त, नुम् च । प्रसवा बध्यतेऽनन^१ ।
लोके । द्वे ॥^२

आमे फले शलाटु स्यात्

आमे अपक्व फले । 'शल् चलनादौ' (म्वा० प० स०) । शत्रुभटति ।
मृगव्यादित्वात् (उ० १३७) कु^३ ॥^४

शुष्के वानमुमे त्रिषु ॥१५॥

शुष्के पत्रे वानम् । 'वनु याचन (त० आ० म०) धन् (३३१८) ॥१५॥^५

क्षारको जालक क्लीत्रे

क्षारति क्षारक । 'क्षार सचलन (म्वा० प० स०) । ण्वल् (३११३३) ।
जालमिष जालकम् । नववल्किवावृदम्य द्वे ॥^६

कलिका कोरक पुमान् ।

कल्पयति कलिवा । 'अच ह' (उ० ४१३८) । स्वार्थे वन् (५३७५) ।
कृत् क्षत् (तु० प० म०) । '—सनाया वुन्' (उ० ५३५) । अविकसित
कलिकाया द्वे ॥^७

स्याद् शुच्छकस्तु^८ म्मधक

गुप्यते शुच्छ । 'शुच् क्षत्ते' (म्वा० आ० म०) । गम्यादिभ्य छ ।
रूपते स्तव । 'विनाशोमुत्पलिकाया' इत्यवे । 'कल्पादिषदम्बस्य'
रूपये ॥^९

कुड्मलो^{१०} मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥१६॥

'कुट छेन्न (तु० प० स०) । 'कुट्टिकुयिम्वा कम्पच्' (उ० ११०९) ।
मुञ्चेर्वाङ्मनादुत् । विनाशोमुत्पलिकाया द्वे ॥ १६ ॥

1 V बध्यतेनेन 2 The footstalk of a leaf or fruit [2] 3 V
4 An unripe fruit [1] 5 A dry fruit [1] 6 A bunch
of buds [2] 7 Bud [2] 8 B reads शुच्छकस्तु 9 A cluster
of blossoms B reads शुच्छक 10 An opening bud [2]

स्त्रियः सुमनस पुष्प प्रसून कुसुम सुमम् ॥^१

मुष्णु मन्यन्ते । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० बा० से०) । निष्ठान — प्रसूनम् । कुस्यति कुसुम । 'कुस सदलेपणे' (दि० प० से०) । 'कुसे —' (उ० ४१०६) इत्युम् । पञ्च ॥^२

मकरन्द पुष्परस

मकर द्यति कामजनकत्वान्मकरन्द । पुष्पस्य रस । द्वे ॥^३

पराग सुमनोरजः ॥१७॥

परा गच्छति । 'अ येज्वपि—' (बा० ३२४८) इति ड । सुमनसा रज । द्वे ॥१७॥^४

द्विहीन प्रसवे सर्वम्

वक्ष्यमाणमश्वत्यादिवृक्षततादि प्रमूयमाने पुष्पे फल मूले च वर्तमानं द्वाभ्या स्त्रीपुसाभ्या हीन ज्ञेयम् ।

हरीतक्यादय स्त्रियाम् ।

हरीतक्या फल तु हरीतकीत्येव । 'लुपि युक्तवद्वपक्तिवचने' (१२५१) इत्यत्र 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति' (बा० १२५१) इति वचनान् लिङ्ग प्रकृतिवत् ।

आश्वत्थ वैणव प्ला क्ष नैयप्रोधैर्बुधफले ॥१८॥

घाहृत च

अश्वत्थस्य फलम् । वैणूनाम् । प्लसस्य । न्यप्रोधस्य । इङ्गुद्या । 'न्यप्रोधस्य च केवलस्य' (७३५) इत्यच् ॥१८॥ बृहत्या फलम् ॥^५

फले जम्बवा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

जम्बवा फले जाम्बव जम्बु च । 'जम्बवा वा' (४३१६५) इत्यण् । लुकि (४३१६३) नपुसबल्लस्वे (१२४८) जम्बु ॥^६

पुष्पे जातिप्रभृतय स्त्रलिङ्गा

जात्या पुष्पम् जाति । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (बा० ४३१६६) इत्यणा-देल्ङ्क् । स्त्रलिङ्गा ।

1 B reads मयम् 2 Flower [5] 3 Flower juice [2] 4 The pollen of a flower [2] 5 The fruit of the six trees [1 each] 6 The fruit of the jambu tree [3]

ब्रीहय फले ॥१९॥

यथा—यवाना फलानि यवा । 'फलपाकशुषाम्—' (वा० ४ ३ १६६)
इति लुप् ॥१९॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

विदार्या मूल पुष्पञ्च विदारो ।

पुष्पे क्लीनेऽपि पाटला ।

पाटलाया पुष्पम् । पाटला । लुकि (वा० ४ २ १६६) तु पाटलम् ॥

योधिद्रुमञ्चलदल पिप्पल कुञ्जराशन ॥२०॥

अश्वत्थे

बुध्यते योधि । इन् (उ० ४ ११७) स चासौ द्रुमश्च । चल दलमस्य ।
पिप्पल फलमस्यास्ति । कुञ्जरेणाश्रयते ॥२०॥ अश्वेषु तिष्ठत्याश्रयत्वादश्वत्थ ।
'पीपर' लोके ॥^१

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मया ।

तस्मिन्दधिफल पुष्पफलदन्तशठाद्यपि ॥२१॥

कपयस्तिष्ठन्त्यत्र^२ । दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यत्र । गृह्णाति ग्राही । मतोमय
मन्मथ^३ । दधिफलेऽस्य^४ । पुष्पयुक्त फलमस्य । दन्ताना शठ इवापकारित्वान् ।
सप्त । 'कयय' लोके ॥२१॥^५

उदुम्बरे जन्तुफलो यक्षाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उत्तलङ्घितमम्बरमनेन । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । जन्तव फलेऽस्य^६ ।
यक्षमङ्गति गच्छति । हेमवर्णं दुग्धमस्य । चत्वारि । 'गूलरि' लोके ॥^७

कोजिदारे चमरिकः कृद्वालो युगपत्रक ॥२२॥

कु भूमि विट्पानि । चमरोऽस्याति^८ चमरिक^९ । कृमुद्वालयनि । युग युग्मं
पत्रमस्य । चत्वारि । 'चचनार' लोके ॥२२॥^{१०}

1 The pippala or fig tree [5] 2 M. कपय तिष्ठन्त्यत्र 3 M मन्मथ

4 M दधिफलेऽस्य 5 The kapitha or wood apple tree [7]

6 M फलेऽस्य 7 The udumbara or gulari tree [4] 8 M

चमरास्यास्ति 9 The Kacanāra tree [4]

सप्तपणै विशालत्वक् शारदो विपमच्छदः ।

रस पणमस्य । विशाला त्वगस्य । शरदि पुष्प्यति । विपमच्छदा यस्य ।
चत्वारि । 'छतिवन' लोके ॥^१

आरग्यधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुला ॥२३॥

आरेवतज्याधिघातकृतमालमुपर्णका ।

'रज्ज रागे' (म्वा०, दि० उ० अ०) आरज रोग हन्त्यारग्यधः । सम्यक्पा-
कोऽस्य^२ । श मल्याण पाकोऽस्येति^३ वा । चतस्रोऽङ्गुलयो^४ यस्य । पर्बणा
प्रमाणम् ॥२३॥ रेवती रोगदेवता । अरेवत्या भव । कृता मालाऽस्य । अष्टौ ।
'किरवार' इति 'पतनवहेर' इति 'शृगालदण्ड' इति च लोके ॥^५

ह्युर्वन्मीरे दन्तछठजम्भजम्भीरजम्भला ॥२४॥

जम्भते जम्बीरम् । 'जम्भ अक्षने' (म्वा० प० से०) । 'जम्भीरादयश्च'
(उ० ४ ३५) इति साधु । दन्ताना दण्ड इव । 'जम्भी गानयितानम्' (म्वा०
आ० से०) । 'रघिजमो —' (उ० १ ६१) इति तुम् । पञ्च । 'नेवू जम्भीरी'
(लोके) ॥२४॥^६

वरणे वरुण सेतुस्तिकशाक कुमारक ।

प्रियतेजेन^७ वरण । वृज (स्वा० उ० से०) ल्यट् (३ १ ११३) ।
'वृक्षदारिम्य उक्तम्' (उ० ३ ५३) । 'पिद् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'सितनि —' (उ० १ ६९) इति तुम् । सेतु । कुमार इव कुमारक । पञ्च ।
'वरण लोके' ।^८

पुनागे पुरुषस्तुङ्ग केशरो देववल्लभ ॥ २५ ॥

पुमाशाग इव । 'पूर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पूर कृपत्' (उ०
४ ७४) । तुङ्ग उच्चत्वान् । प्रस्ता केशरा अस्य । सोढुण्डपत्र इव इयच्छ-
वेतपुष्प ॥ २५ ॥^९

1 The chitavana tree [4] 2 M सम्यक्पाकोऽस्य 3 M पाकोऽस्येति
4 M चतस्रोऽङ्गुलयो 5 The āragvadha (amalataśa) tree [8]
6 Citron [5] 7 M विमननेन ॥ The varāṇa tree [5] 9 The
keśara tree [4]

पारिमद्रे निम्बतर्मन्दार पारिजातकः ।

पारि पार गत भद्रमस्य । 'णिवि मेचने' (म्वा० प० से०) । निम्ब ।
मन्दा आरास्य^१ । पारे गत जन्मास्य । 'फरहद'^२ ॥

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रयद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलदिचत्रकृच्च

अतिज्ञानो निशा । तिनिश । स्यन्दन रयोपयोगित्वात् । नीयते नेमि ।
पीत्रोमि (उ० ४ ३४) । रयस्य द्रु । अनिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य^३ ॥ २६ ॥
वच्यते वञ्जुल । बाहुलबाहुलो जश्च । 'सादन' लोके ॥^४

अय द्वी पीतनकपीतनी ।

आम्रातके

पीत करोति । आम्रमनति । पीति । 'अमन्त (?)' लोके ॥^५

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमी ॥ २७ ॥

धानप्रस्थमधुषीली

मन्यते मद्रुक । 'उलूकादमस्व' (उ० ४ ४१) इति साधु । गुड इव
पुष्पमस्य । मधुनामा द्रुम ॥ २७ ॥ वनप्रस्थे वनकदेशे भव । मधुः ठीवनि ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'मद्रुआ' लोके ॥^६

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलजे मधूकं मधु लानि । मधूलक । एकम् ॥^७

पीली गुडफल नंसी

पील प्रतिष्टम्भे' (म्वा० प० से०) । मृगम्बादि (उ० १ ३७) । अस-
यति मलम् । णिनि (३ ३ १७०) । 'पीलव' लाने ॥^८

तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दराली द्वी ।

गिरिजे तु तस्मिन्पीली ॥ २८ ॥ अक्षस्यवोटा पर्पान्यम्य । अक्षाट । कर्पर-
मालिनी^९ । 'कन्दराल' इति पाठे, कन्दरास्यास्ति । पर्वतवृक्ष । 'अक्षरोट' लोके ॥^{१०}

१ आरास्य २ The pharahada or coral tree [4] ३ M विन्दारोम्य

४ The timṛga tree [7] ५ The amratka or hog plum tree

६ The madhūka (mahuva) tree [5] ७ The madhūlaka

tree [1] ८ The pīlu tree ९ M कर्परमालिनी १० The akṣoṭa
or walnut tree [2]

ओड्वाटस्तु निकोचक ।

अड्वस्य-उट । निकुच्यत । 'कुच शब्दे तारे' (म्वा० ५० से०) । 'ढेरा' [लोके] ॥^१

पलाशे किशुक. पर्णो वातपोथ

पल मासमश्नाति । किञ्चित् शुक् इव ॥ प्रशस्तानि पर्णान्यस्य पर्ण । वात पोथयति । 'पुच हिंसायाम्' (दि० ५० से०) । 'पराश' इति लोके ॥^२

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपप्पविदुलशीतवानीरवञ्जुला ।

वितस्यति वेतस ॥ २९ ॥ रमन्तेऽस्मिन्^३ रथ । हनिकुपि—' (उ० २२) इति कथन् । अभ्रमिव पुष्पमस्य । विदोत्यते विदुल । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० ५० से०) । शीतो वीर्येण । वाति नीर वानीरम् । वज गतौ' (म्वा० ५० से०) । बाहुलकादुलचक्रुमौ । पट् । वेरसा लोके । वेत्र' इत्यस्य तु भ्रम । तस्य हि 'वेत्रम्' इति नाम । वेतसोनदीतटगोदवो गुल्म ।^४

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

विध्यतेऽम्मसा^५ परिव्याध । नद्या भवा नादेयी । जलवेतसस्य चत्वारि । अपनेव वेरसा' इत्यन्ये ॥ ३० ॥^६

शोभाञ्जने शिश्रुताङ्गगन्धकाक्षीवमाचका ।

शोभामनाक्ति । अञ्जु व्यक्त्यादौ (६० ५० से०) । ल्युट् (३३ ११३) । सुप्त्वं मनक्तत्रिति । दन्त्यादिर्वा । शिनोति तदृश्यात् । शिश्रु । 'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० ४०) । जम्बादयश्च' (उ० ४ १०२) इति साधु । तीक्ष्णो गन्धोऽस्य' । आक्षीवयति । 'क्षौवृ मदे' (म्वा० आ० से०) । ह्रस्वादिरपि । मृञ्चति गन्धम् । 'सहजल [लोके] ॥^७

रक्तोऽसी मधुशिश्रु स्यात्

रक्तो रत्तपुण्योऽसौ^८ मधु मधुर । 'सुमुगा लोके ॥^९ १०

1 The ankota tree [2] 2 The palāśa tree [4] 3 M रमन्तेऽस्मिन् 4 Cane [7] 5 M विध्यतेऽम्मसा 6 The water growing cane [4] 7 M गन्धोऽस्य 8 The Sobhanjana (saha-jana) tree [4] 9 M रत्तपुण्योऽसौ 10 The madhusāgru tree [1]

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

न रिष्टमस्मात् । फेनोऽस्यास्ति^१ । 'रोठी' [लोके] ॥ ३१ ॥^२

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

बिलति बिल्व । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४-९५) । शाण्डिल्य इव मान्यत्वात् । शैलूप इव नानास्वपरिवर्तनात् । मालूमी लाति । बाहुलकादूर । श्रीप्रद फलमस्य । 'बिल' [लोके] ॥^३

प्लक्षो जटी पकंटी स्यात्

प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे' (भ्वा० प० से०) । जटा सत्यस्य । पृच्यते । 'पृची सपक्के' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कट । 'पाकरि' [लोके] ॥^४

न्यग्रोधो बहुपादुर ॥ ३२ ॥

न्यक् तिर्यक् । रणद्धि मार्गम् । बहुव पादा अम्य । बटति । 'बट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'वरगद' [लोके] ॥ ३२ ॥^५

गालवः शावरो लोघ्रस्तिरीटस्तिस्त्वमार्जनी ।

गालवस्यापत्यम् । शावराणामयम् । दन्त्यादिरपि । रुणद्धि । बाहुलकाद्रन् । तीर्यन्ते मलमनेन । 'कृत् कृषिभ्य' क्रीटम् (उ० ४. १८४) । 'तिलस्नेहने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४ ९५) । मार्हि अनेन । लोघ्र [स्व] ॥^६

आम्रश्चूतो रसालः

अम्यते । आम्र । 'अम गत्यादी' (भ्वा० प० से०) । 'अमितम्योर्दोषश्च' (उ० २ १६) इति रक् । च्योतति रम चूत । रसमलति ॥^७

असी सहकारोऽतिसौरभ ॥ ३३ ॥

अतिशयित सौरभमस्य आ [अस्य] ॥ ३३ ॥^८

कुम्भोल्लूखलकं क्लीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

कुम्भोल्लूखलाकाराद् वृक्षकोशात्प्रियाति । कुम्भेति पृथगपि नाम । कोचे मव ।

1. M फेनोस्यास्ति ■ The arista (nīṭhā) tree [2] 3 The bilva (bela) tree [5] 4 The plakṣa (pākṣa) tree [3] 5 The nyagrodha or banyan tree [3] 6 M कृत् कृषिभ्य 7 The lodhra tree [6] 8 The mango tree [3] 9 A very fragrant mango [2]

गुडति रक्षति वातरोगात् । गुग्गुलु । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'गुगुर'
[लोके] ॥^१

शेलु श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारः ॥ ३५ ॥

शिलति शेलु । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकादु । श्लेष्माण-
मतति । क्वन् (उ० २ ३२) । बह्वन वारयति । 'लहटोरा' [लोके] ॥ ३४ ॥^२

राजादन पियालः स्यात्सन्नक्रुर्धनुष्पट ।

राजभिरक्षते । पियति पियाल । 'रपि गतौ' (रु० प० से०) । सन्नो लीन
कद्रुवर्णोऽस्य^३ । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य^४ । 'चार', 'चिरीजी' [इति लोके] ॥^५

गभारी सर्वलोमद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

क जल विमर्ति कमारी । धूपोदरादित्वात् 'गभारी' इत्यपि । काश्मरे
काश्मरी । मनिद्र । 'वनो र च' (४ १ ७) । मधु इव पर्णान्यस्या ॥ ३५ ॥
श्रीयुत्तानि पर्णान्यस्या । काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य^६ । 'अन्येभ्योऽपि'—' (वा०
५ १ १२०) इति यप् । 'समारि' [लोके]^७

अथ द्वयो ।

फर्कन्धूर्वदरी फोली फोल कुबलफेनिले ॥ ३६ ॥

रटक वधाति नर्कन्धू । 'अन्धूहम्भू—' (उ० १ ९३) इति साधु । 'वद
स्थैर्ये' (म्वा० प० से०) । दिवित्रमि—' (?) इत्यर । फोलनि । 'कुल
सत्त्वाने' (म्वा० प० से०) । इन् । गौरादित्वात् (४ १ ४१) डीपि 'काली'
इत्यपि । कौ वलति । फेनोऽस्यास्ति^८ । 'वैरि' वृक्ष [स्य] ॥ ३६ ॥^९

सीवीर बदर घाण्टा

सुवीरदेरी भवम् । 'धुग भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकात् । घाण्टा ।
'वैरि' फलम् ॥^{१०}

1 Guggulu (a particular fragrant gum resin) [5] 2 The
slesmatarka (lahatara) tree [5] 3 M कद्रुवर्णोऽस्य 4 M
विस्तारोऽस्य 5 The piyala tree [4] 6 M काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य 7 M
अन्येभ्योऽपि 8 The gambhāri tree [7] 9 M फेनोऽस्यास्ति 10 The
jujube tree [6] 11 The fruit of jujube [2]

अथ स्यात्स्वादुकण्टक ।

विकङ्कत सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपात्पि ॥ २७ ॥

स्वादुश्चासौ कण्टकयुक्तश्च । ककि (म्वा० आ० से०) गत्यय । अतच्छ्रुत्यय ।
सुवाया वक्ष ग्रन्थि लाति । व्याघ्रस्येव पादावस्य । कठार [लोके] ॥ ३७ ॥^१

पेरानतो नागरङ्ग

इरावत्या विद्युत इवायम् । नागा रजन्त्यन । नारङ्गो [लोके] ॥^२

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नद्या मवा । भूमेजम्बु । द्वे ॥^३

तिन्दुक स्फूर्णक काल स्कधश्रितिसारके ॥ ३८ ॥

निम्यति तिन्दुक । मृगव्यादि (उ० १ ३७) । स्फूर्जति स्फूर्जक । काल
स्वधोऽस्य^४ । निति बाल सारो मज्जास्य । तेंदु [लोके] ॥^५

काकेदु घुलक काकपीलुक काकतिन्दुके ।

काकाना तिन्दु । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कुत्स्य गृहस्य प्रतिकृतिरिव ।
'पील प्रतिष्टम्भे (म्वा० प० से०) । पीलु । कटुतिन्दुप । काचिला लावे ॥^६

गोलीढा झाटलो घण्टापाटलिमोभमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गाम्बिर्लीड । झाट सघात श्रुति । बाहुल्लादन्तेष्टो^७ घत्व च । पट गती,
(म्वा० प० से०) पाट लाति । डि । मोषयति रोगम् । मुष्के (तु० प० अ०)
सद् । मुपस्तेय (ब्रघा० प० से०) । मृवभूगुपि— (उ० ३ ४१) इति वक् ।
'मोष लोके ॥ ३९ ॥^८

तिलक क्षुरक श्रीमान्

तिक्त स्तहने (तु० प० म०) । वरुद (उ० २ ३२) । क्षुर विल्वन
(तु० प० मे०) । श्रुति । तिलवनाम्नव प्रसिद्धस्तिगुणान् ॥^९

समी पिचुलझावुकी ।

पिचु तूल लाति । वाम् इति गल् वेति गच्छति । मिनद्रवादि (वा०
३ २ १८०) । झाऊ^{१०} लावे ॥^{१०}

1 The vikangkata tree [5] 2 The Orange tree [5] 3 the
nadey tree [2] 4 M स्वधाम्य 5 The tinduka (tendu) tree [5]
6 The katutinduka (Kocila) tree [4] 7 M बाहुल्लादन्तेष्ट
8 The golidha tree [5] 9 The tilaka tree [2] 10 The
picula (jhu) tree [2]

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी वैटयंकटफलो ॥ ४० ॥

श्री पर्णे यस्या । कुमुद इव कुमुदिका । कुम्भोव कुम्भी । वैटति कंटयं ।
'कट प्राप्ते' (भ्वा० प० से०) । कटति फलमस्य । 'कट वर्षावरणयो' (भ्वा०
प० से०) । 'कायफर' [लोके] ॥ ४० ॥^१

क्रमुक पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

ब्रामति क्रमुक । बाहुलकादुक् । पट्टोऽस्यास्ति पट्टी । पट्टिकास्यो लोघ ।
ला ॥ प्रसादयति । रक्तलोघ[स्य] पट्टिकालोघ [स्य] ॥^२

नूदस्तूयूप क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदार च ॥ ४१ ॥

तूल च

तुदति तूद । शृणोदरादि (६३१०९) । यूपप्रवृत्तित्वाद्यूप । ब्रह्मणि
वैदिके साधु । ब्रह्मणोदाह ॥ ४१ ॥ तूलयति । 'तूल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) ।
'तूल' [लोके] ॥^३

नीपप्रियकरुदम्बारस्तु हलिप्रिये ।

नयति सुख नीय । 'वानोविपिभ्य प' (उ० ३ २३) । प्रीणाति प्रियक ।
'कद' सौमोहितायं । 'कदि— (उ० ४ ८२) इत्यम्बच् । हलिन प्रिय ।
'कदम्ब' [इति श्वातस्य] ॥^४

वीरयृक्षोऽरुणरोऽग्निमुरारी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । अरुणं करोति । अग्निरिव मुख यस्या ।
भल्ल इवाति । 'भलो' [लोके] ॥ ४२ ॥^५

गर्दभाण्डे वन्दरालकपीतनसुपाश्वदा ।

प्लक्षश्च

गर्दं राग्दमुक्त माण्डमस्य । वन्दरा लाति । व पीतयति । क्षोभन पादर्व
मस्य । प्लयति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३ २ १०१) इति ड । 'गजहटा'
[लोके] ॥^६

1 The karyaphara tree [5] 2 M पट्टास्यास्ति 3 The red
lodhra tree[4] 4 The tula (tuta) tree [6] 5 The kadamba
tree [4] 6 The bhallataka (marking nut) tree [3] 7. M
अन्येभ्योऽपि ■ The plaksa tree [5]

तिन्तिडी चिञ्चाम्बिलका

निम्पति तिन्तिडी । 'बलीकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपातिन । 'चिम्' इत्ययत्त शब्द चिनोति । चिनो (स्वा० उ० अ०) उ (वा० ३ २ १०१) । अम्ना रसोऽस्यास्ति^१ ॥^२

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पम्रियकजीवका ।

पीत सारोऽस्य^३ ॥४३॥ सृजति सर्जकं । ण्वुल् (३ १ १३३) । अस्यति-असनम् । ल्यु (३ १ १३३) । बन्धूकस्येव पुष्पाण्यस्य । जीवयति जीवक । 'विजयसार' ॥^४

साले^५ तु सर्जकाप्याम्बकर्णका सस्यसवर ॥४४॥

सत्यत साल । 'पल गती' (स्वा० प० स०) । इपति इप । स एव कार्प्यं । 'कार्प्यं' इत्यपि । अद्वकर्णं इव पत्रमस्य । सस्यं सन्निभते । 'शेकुआ' [लके] ॥४४॥^६

नदीसर्जो धीरतरुनिद्रु ककुभोऽर्जुन ।

नद्या सर्ज । धीरश्चासी तद्वत् । ककुभ सन्त्यम्य । अर्जुन शुक्लत्वान् । 'गौह' [लोके] ॥^७

राजादन फलाप्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजा मध्य । क्षीरमस्त्यस्या । 'खारी' [लोके] ॥४४॥^८

अथो द्वयो ॥४५॥

इङ्गुदी तापसतरुः

इङ्गति-इङ्गुदी । अस्यास्तैल तापसानामुपयुज्यते । 'केवरी' [लोके] ॥^९

मूर्जे चर्मिमृदुत्वची ।

भुवमूर्जयति । चर्मस्यास्ति । 'मोजपत्रवृक्षस्य' ॥^{१०}

1 M रसोस्यास्ति 2 The tamarind tree [3] 3 M सारोस्य

4 The vijayasara tree [6] 5 M शाले 6 The sala (sekhva)

tree [5] 7 The arjuna tree [5] 8 The kṣīrika tree [3]

9 The ingudi tree [2] 10 The birch tree [3]

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शात्मलिङ्गयोः ॥४६॥

पिच्छास्यास्ति । पूयतेऽन्या^१ । मुञ्चति । 'शल चलने' (स्वा० आ० से०) । 'मल धारणे' (स्वा० आ० से०) । शाल् चासौ भलिश्च । 'शेवर' [सिमल] [लोके] ॥४६॥^२

पिच्छा तु शात्मलीनेष्टे

'पिच्छ वाधे' (चु० प० से०) । शात्मत्या देशो निर्वाध । 'भोवरस' [लोके] ॥^३

रोचनः कूटशात्मलि ।

रोचयति । कूट कृष्ण शात्मलि । द्वे ॥^४

चिरविल्वो नक्तमालः करजञ्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिर विलति । नक्त मालो धारणमस्य । वरेण जम्बवे । क रञ्जयति । 'करञ्ज' चिललिल'] इति व्यातस्य] । कञ्जा' लोके ॥ ४७ ॥^५

प्रदीर्यः पूतिकरञ्ज पूतीक कलिमारक ।

प्रदीर्यते । अघ्न्यादित्वान् (उ० ४ १११) यक् । पुनाति पूतीक । तिलि-
टीपापयव^६ (उ० ४ १०) इति साधु । कलि मारयति । 'कष्टकवत्करञ्जस्य ॥'

करञ्जभेदा पङ्गन्थो मर्कट्यङ्गारचलरी ॥ ४८ ॥

वक्ष्यमाणा करञ्जभेदा पङ्गन्थो हस्तिवारणारय । 'मर्कटीवशीवरञ्ज उदस्याङ्गारचलरी' इति केचित् । वस्तुतः पङ्गन्थादयः पर्याया । तथा च भावप्रकाशे— 'उदवीर्यस्तृतीयोज्य पङ्गन्थो हस्तिवारणी । मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करमञ्जिका ॥' इति । करमञ्जिका । 'दिठोहरी' लोके ॥ ४८ ॥^७

रोही रोहितक प्लीहश्लथुर्दाडिमपुष्पक ।

रोहति रोही । रोहितो वर्णश्च । प्लीह श्लथु । दाडिमपुष्पमिव । रोहित [स्थ] ॥^८

1 M पूयतेऽन्या 2 The silk-cotton tree [5] 3 Gum or exudation of the silk cotton tree [2] 4 A species of the शम्भवे tree [2] 5 The karanja tree [4] 6 M तिडीपापयव 7 The thorny karajja tree [5] 8 The different species of the karajja tree [1 each] 9 The rohita tree [4]

गायत्री घालतनयः सदिरो दन्तधावन ॥ ४९ ॥

गायन्त त्रायने । बालास्तनया पत्राण्यस्य । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०)
किर च् (उ० १ ५१) । दन्तान् धावयति । 'खयर' [लोके] ॥४९॥^१

अरिमेदोविट्प्रदिरे

अरिरिव मेद स्नेहोऽस्य^२ । विङ्गन्धि खदिर^३ । वृक्षके [अरिमेदकारादि]
प्रसिद्ध ॥^४

कदर सदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

क जल दृणाति । सोम इव वल्कोऽस्य^५ । श्वेतखदिर [स्य] ॥^६

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकी ॥५०॥

धरण्ड उरुयूकश्च रुचकश्चित्रकश्च स ।

चक्षुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यऽस्यकाः ॥५१॥

व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य । गन्धर्वस्य हस्त इव ॥५०॥ आ ईरयति वायुम् ।
बाहुलकादिपुच्छः । उरु महान्त वाति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४ ४१) इति
साधु । राचते राचक । चिनयति । ववुन् (उ० २ ३२) । चक्षति । 'चञ्चु
गती' (भ्वा० प० से०) । पञ्चाङ्गुलयोऽस्य^७ । मण्डयति । वर्धते वर्धमान ।
व्यङ्ग^८ मलमम्बयति । 'अवि ससने' (भ्वा० आ० स०) । 'रेंड' [लोके] ॥५१॥^९

अन्पा शमी शमीर स्यात् शमी सक्तुफला शिवा ।

शमयति रोगान् । सक्तुवत्फलमस्या । शिवकल्याण करोति । श्रीणि । 'शमी'^{१०} ।

पिण्डीतको मरुबकः श्वसन करहाटक ॥५२॥

शल्यश्च मदने

पिण्डी तनोति । मरु वाति । ववुन् (उ० २ ३२) निर्जलेऽपि श्वसिति ।^{११}
कर हाटयति । 'हट दीप्ती' (भ्वा० प० से०) ॥५२॥ 'शल गती' (भ्वा० प०
से०) । शल्य । मदयति । 'मयनफर' [लोके] ॥^{१२}

- 1 The khadira tree [4] 2 M स्नेहास्य 3 M खदिर 4 The
arimeda tree [2] 5 M वल्कोस्य 6 White khadira tree [2]
7 M पञ्चाङ्गुलयोऽस्य 8 M व्यङ्ग 9 The Caster oil plant [11]
10 The shamī tree [4] 11 M निर्जलपि 12 The mayanaphala
tree [6]

शक्रपादपः पारिमद्रकः ।

भद्रदारुद्रुक्लिमं पीतदार च दारु च ॥५३॥

पूतिकाष्ठ च सप्त स्युर्देवदारुणि

राक्षस्य पादप । पारि प्राय भद्रमस्य । द्रुक्षासी किलिमम् । पीतम् ॥५३॥

पूति च तत्काष्ठ च । 'देवदारु' ॥^१

अथ द्वयोः ।

पाटलि पाटलाऽमोघा काचस्थाली^२ फलेरहा ॥५४॥

कृष्णवृन्ता कुबेराश्री

पाट लाति । न मोघा । काचस्य कान्त्यस्य स्थाली । फले रोहति ॥५४॥

कृष्ण वृन्तमस्या । कुबेरस्येवाध्यस्या । 'पाडर' [लोके]^३

इयामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गु कलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्मा प्रियकश्च सः ।

स्यामोऽस्त्यस्या^४ । महिलाया आह्वयोऽस्या^५ । लतति । 'लति' सौत्र । गवि भूमौ वन्दते । गुन्द्रयति । 'गुदि घोदे' (?) । प्रिय गच्छति । मृगयावि (उ० १ ३७) । फलमस्त्यस्या । गौरादित्वा (४ १ ४१) फली ॥५५॥ विष्वक् सेना । सर्वतोवप्लाति । गन्धवत्फलमस्या । ईषद् रम्भा । प्रीणाति प्रियक । दाच्छाफल (?) 'प्रियङ्गु' ॥^६

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वज्जुण्डुका ॥५६॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारळी

मण्डूक इव पर्णमस्य । पत्रे उर्णाऽस्य^७ । नटति । कट्टयज्जान्यस्य । 'उण्डु' इति कायति ॥५६॥ सौव्यति स्योन । बाहुल्वान्न । स्योनमवति स्योनाक । तालव्यादिरपि । शुकनासेव पुष्पमस्य । शृणोति शृक्ष । दीर्घ वृन्तमस्य ।

1 The devadaru (pine) tree [8] 2 K reads काच स्थाली 3 The pitala (pādara) tree [7] 4 M स्यामोऽस्त्यस्या 5 M आह्वयोऽस्या । 6 The priyangu tree (said to put forth blossoms at the touch of women) [12] 7 M उर्णास्य ।

कुटुम्ब वक्रोन्मवन् नटति । 'शोण वर्णे' (भ्वा० प० से०) शोणक । इयंति
अरलु । 'अर्तरु' (उ० ४ ७९) । 'सवन' [सरिवन] [लोके]^१

तिप्यफला त्वामलकी त्रिपु ॥५७॥

अमृता च वयस्या च

तिप्य मङ्गल्य फलमस्या । आमलते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ।
वृन् (उ० २ ३२) ॥ ५७ ॥ न त्रियनेज्या^२ । वयो यौवन तिष्ठत्यनया ।
'अवरा' [लोके] ॥^३

त्रिलिङ्गस्तु विभीतक ।

[ना] अक्षस्तुप कर्पफलो भूतावास कलिद्रुमः ॥५८॥

विम्यस्यस्माद् । त्तान्तात्क । अशति । 'अक्ष व्याप्ता' (भ्वा० प० से०) ।
सुप्यति तुप । कर्प फलमस्य । भूतानामावास । कलेद्रुम 'बहेरा' [लोके]
॥५८॥^४

अभया त्वन्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हेमवती चेतका श्रेयसी शिवा ॥५९॥

न भयमस्या । न व्यथा मस्या । कायस्तिष्ठत्यनया । हरिरितो यस्या ।
हिमवति जाता । चेतयति । अतिप्रशस्ता श्रेयसी । 'हरड' [लोके] ॥५९॥^५

पीतद्रु सरल पूतिकार्णं च

पीतो द्रुवृक्ष । सरति सरल । पूते पावनस्य कार्णम् । 'चीड'
[लोके] ॥^६

अथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकार परिव्याधो^७

द्रुमे उत्पलवत्पुष्पमस्य । कर्णिकामिर्यति । परिविध्यति । 'कठचपा'
[लोके] ॥^८

1 the *sonaka* tree [12] 2 M त्रियनेज्या ■ the myro-
balan tree [4] 4 the *terminalia bellerica* (bahera) tree [6]
5 The harada or yellow myrobalan tree [11] ■ The
sarala tree [3] 7 K. and B read परिव्याधे 8 The kaṭha-
campā tree [3]

ळकुचो लिङ्कुचो डहुः ॥६०॥

‘लव आस्वादने’ (?) । बाहुलकादुव । पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) पशे
इत्वम् । दहति डहु । गृग्यादि (उ० १ ३७) । ‘बडहर’ [लोके] ॥६०॥^१

पणस कण्टकिफळ

पणन पण, सोऽस्यास्ति^२ । ‘पनस’ इति दन्त्योऽपि^३ । डे । ‘कटहर’
[लोके]^४

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

निचोत्यते निचुल । चुल समुच्छ्राये (चु० प० से०) । ‘हि मती’ (स्वा०
प० अ०) । हिनोति हित्—तत्—जलमस्य । ‘इज्जल’ इत्यपि पाठ । ‘ईजर’
इति ‘समुद्रफल’ इति च लोके ॥^५

काकोदुग्धरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥६१॥

काकप्रिया उदुम्बरो । पतति फल्गु । ‘फलिपाटि—’ (उ० १ १८)
इति साधु । मलमवते मलयू । ‘यु जुगुप्सायाम्’ (चु० आ० से०) । बाहु-
लकादीर्घं मलात्पुनाति मलयू इत्यपि कश्चित् । जघने फलमस्या । ‘कटूमरि’
[लोके] ॥६१॥^६

अरिष्ट. सर्वतोभद्रो हिङ्गुर्निर्यासमालका ।

पिचुमन्दश्च निम्बे

न रिष्टमस्मात् । सर्वतोभद्रमस्मात् । हिङ्गुसमो निर्यासोऽस्य ।^७ ‘मल
धारणो’ (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३ १ १३३) । पिचु कुष्ठभेद
मन्दपति । ‘पिचुमन्द’ इत्यन्य । निम्बति । ‘ण्वि सेचने’ (भ्वा० प० से०) ।
‘नीव’ [लोके] ॥^८

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥६२॥

पिच्छाऽस्त्यस्या^९ । न गुरुस्मात् । बलीवम् । ‘तिम्’ इत्यव्यक्त शब्द
शपति । ‘अगुरुत्वा शिशपा’ इत्यन्ये । शीणि । ‘शीशव’ [लोके] ॥६२॥^{१०}

- 1 A kind of bread fruit tree [3] 2 M सोऽस्यास्ति 3 M
दन्त्योऽपि 4 The jack tree [2] 5 A kind of tree [3]
6 The opposite-leaved fig tree [4] 7 M निर्यासोऽस्य 8 The
nimba tree [6] 9 M पिच्छास्त्यस्या 10 The s'idama tree

कपिला भस्मगर्भा सा

कपिला वर्णेन । भस्म^१ गर्मे यस्या । द्वे ॥^२

शिरीषस्तु कपीतन ।

मण्डिलोऽपि

सु हित्तायाम्' (क्रया० प० से०) । 'नृपृथ्वा किन्' (उ० ४.२७) इतीपन् । कपीना तनो विस्तारः । बाहुलकादीर्घः । 'मडि कल्याणे' (चु० प० से०) । 'सलिकल्पनि—' (उ० १.५४) इति इलच् । 'शिरीम' [लोके] ॥^३

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥६३॥

चम्पादेशो भवश्चाम्पेयः । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०) । चम्पयति । णुल् । हेमवर्णं पुष्पमस्य । 'चम्पा' [लोके] ॥ ६३ ॥^४

एतस्य फलिका गन्धफली स्यात्

गन्ध फल साध्यमस्या । एकम् ।^५

अथ केशरे^६ ।

धकुल

केशा सन्त्यस्य । षड्क्ते गच्छति । बाहुलकालदुच् । 'मौलशिरी' [लोके] ॥^७

वञ्जुलोऽशोके

न शोकोऽस्मान्^८ । अशोक[स्य] द्वे ॥^९

समी करकवाडिमौ ॥ ६४ ॥

करोति दोषाभावम् । 'कृयादिभ्यो वुन्' (उ० ५.३५) । दलनं दाल । 'भावप्रत्ययान्तादिभ्यम्' (वा० ४.४.२०) । द्वे । 'अनार' [लोके] ॥६४॥^{१०}

चाम्पेय केशरो नागकेशरः काञ्चनाह्वयः ।

नागाह्वयाः केशराः सन्त्यस्य । काञ्चनस्याह्वयः । 'नागकेशर' [लोके] ॥^{११}

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

-
1. M. भस्म 2. Brown *Strychnos* tree [2] 3. The *Strychnos* tree [3].
4. The Campaka tree which bears yellow, fragrant flowers [3] 5. The bud of a Campaka tree [1] 6 Majority reads केशरे 7 The vakula tree [2] 8. M. जोशोस्म 9. The agoka tree [2] 10 The pomegranate tree 11. The nagakeshara tree [4]

जयति जया । तर्कमृच्छति । नदा मवा । विजयन्तस्येयम् ॥ ६१ ॥^१

श्रीपर्णमग्निमन्य स्यात् कणिका गणिकारिका

जय

श्री पर्णस्य^१ । अग्नि मन्नाति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ननु
(उ० २ ३२) । गणिका समूहमिषति । पञ्च । 'अगयू' (?) [लोके]^२

अथ पुटज शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

पुटे शक्रो जायते । शक्नोति शक्र । वत्स इव । गिरेर्मल्लिका । 'कुरैया'
[लोके] ॥ ३६ ॥^३

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयमभद्रयव फले ।

कलि गच्छति । इन्द्रयव [स्य] ॥^४

कृष्णपाकफलाग्निमसुषेणा करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्ण पाकोऽस्य । कृष्णपाक फलमस्य । आ विजतेस्म । ओविजो (तु० प० से०)
क । शौनता सेनाऽस्य^५ । कर भृङ्गाति । 'करवद' [करोदा] [लोके] ॥ ६७ ॥^६

कालस्कन्धस्तमाल स्यात्तापिच्छोऽपि

ताम्यति तमाल । तमिविति स्या कालम् (उ० १ ११८) । तापित द्वादयति ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । तमाल [स्य] ॥^७

अथ सिन्दुक ।

सिन्दुवारोन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

स्यन्दते सिन्दु । सिन्दु वृणोति । शोभनो रसोऽस्य^८ । इन्द्रत्य सुरस ।
निर्गुण्डीति । 'गुड रक्षायां' (तु० प० से०) । पृषोदरादि (६ ३ १०९) ।
इन्द्रस्यैवमिन्द्राणी । 'मैउडी' [लोके] ॥ ६८ ॥^९

वेणी शरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणी वेणी । शरा वीक्षणत्वात् । गिरति गरी । 'गराशरी इत्यप्ये पेद्रु ।
देवमिन्द्र ताडयति । जीमूत इव । देवदालीक्षेपसावत्फला व्रतति (?) । 'वदाल'
लोके ॥^{११}

1 The jaya tree [5] 2 M पर्णस्य 3 The śṛṅgāṇḍī tree [5]
4 The kuṭṣaja tree [4] 5 The indrayava tree [3] 6 M
सेनास्य 7 A kind of tree bearing small sour fruits [4] 8 The
tamala tree which has a very dark bark [3] 9 M रमोय
10 The sinduvāra tree [5] 11 The vandala tree [5]

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

धिया हस्तो विद्यतेऽस्या ^१ । भुव तण्डयत्याच्छादयति । 'हृथिकन' [लोके] ॥^२

तृणशून्य तु मल्लिका ॥६९॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणशूले गुल्मे साधु । 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ ६९ ॥ भुवि
पदमस्या । शीताञ्जली । 'मालती मल्लिका बेल्लि' ॥^३

सैवास्फोता वनोद्भवा ।

मास्फोटयत्यास्फोता । पृषोदरादि (६३ १०९) । 'वनबेल्लि' ॥^४

शेफालिका तु सुबहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

घोरते शेफा , अलयो यस्य । सुष्ठु बहति । नीलिका पर्णेन ॥ ७० ॥^५

सितासी श्वेतसुरसा भूतवेशी

शोभनो रसोऽस्या ^६ । भूतानि विद्यति । द्वे ॥^७

अथ मागधी ।

गणिकायूथिकाम्यष्टा

मगधेषु भवद । गणिकेव गणिका । यूथमस्त्यस्या । अम्बेव मातेव तिष्ठति ।
'जूही' [लोके] ॥^८

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

हेमवत्पुष्पमस्या । एवम् ॥^९

अतिमुक्त पुण्ड्रक स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतिज्ञान्तो मुक्ताम् । पुण्ड्रके पुण्ड्र । पुण्ड्रि खण्डने (भ्वा० ण० से०) ।
वसन्ते पुष्पति । मधौ पुष्पति । 'माधवी' [इति स्यात्] ॥^{१०}

सुमना मालती जाति

1 M विद्यतेत्या 2 Sunflower [2] 3 The jasmine plant [3]
4. A wild variety of the jasmine plant [3] 5 The s'ephā-
likā plant [4] 6 M रसस्या 7 White s'ephālikā [1] 8 A kind
of jasmine [4] 9 A kind of jasmine [2] 10 Madhavi or
spring Creeper with white fragrant flowers[2]

शोमन मनोऽस्याम्^१ । मा लतति । जायते जाति । किञ्जन्तान्दोष् । 'वव-
इलि' [चमेली] [लोके] ॥^२

सप्तला नम्रमालिका ॥७२॥

सह मनो बुद्धोन्द्रियाणि लाति । नवा स्तुत्या भालाऽस्या^३ । 'नवारी'
[लोके] ॥७२॥^४

माध्य कुन्दम्

माध्ये नवम् । माध्यम् । कु सु० घति । 'कुन्द [स्य]' ॥^५

रक्तकुस्तु बन्धूको बन्धुजीवक ।

रक्तपुष्पकत्वाद् रक्तक । बध्नाति चित्त बन्धूक । 'उलूकादयश्च' (उ०
४४१) इति साधु । बन्धुजीवानाम् । 'कुपहरिआ' [लोके] ॥^६

सहा कुमारी तरणि

सहते सहा । कुमारीव कुमारी । तरन्त्यनया । 'अतिसृ—' (उ० २१०२)
इत्यनि । 'गुलाब' लोके । 'शतपत्री त्वस्यैवभेद । 'सेवती' लोके ॥^७

अम्बानस्तु महासहा ॥७३॥

म्हाययति । 'कटसरिआ' [लोके] ॥७३॥^८

तत्र शोणे कुरबक

शोणे रक्ते तस्मिन् । कुत्सितोसोऽयम्^९ ॥ [एकम्]^{१०}

तत्र पीते कुरण्टक^{११} ।

कौ रम्यते कुरण्टक ॥^{१२}

नीला सिण्डी द्वयोर्वोणा दामो चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलपुष्पा सा । सिण्डी । 'सिम् रटति । वण्यते वाणा । 'वण शब्दे'
(भा० प० से०) । दास्यते दासी । 'दमु उपक्षये' (दि० प० से०) । आनं
क्षीणो गलति ॥७४॥^{१३}

- 1 M मनोऽस्या 2 Cameli, a kind of jasmine plant [3] 3 M
मालास्या 4 Navamalikā, a kind of jasmine [2] 5 Kunda,
a kind of jasmine bearing white and delicate flowers [2]
6 Bandhūka, = flower plant bearing red flowers [3]
7 The aloc plant [3] 8 the amaranth plant [2] 9 M खोत्र
10 the red species of amaranth [1] 11 II reads कुरण्टक
12 The yellow species of amaranth [1] 13 The blue
species of amaranth [3]

सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्

सैरे भवः । झिण्टीमात्रस्येदम् ॥^१

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन् सैरेयके ॥^२

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥७५॥

पीता झिण्टी कुरण्टकः । तस्मिन् सैरेयके ॥७५॥^३

ओड्डुपुष्पं जपापुष्पम्

आ ईपदुत्ति, ओड्डम् । उन्दी (६० प० से०) 'स्फायि—' (उ० २.१३)
इति रक् । दस्य डः । ओड्डं पुष्पस्य । जपतीति अपा 'अद्वुल' [लोके] ॥^४

वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

वज्रमिव पुष्पं तिलस्य पुष्पम् । एकम् ।^५

प्रतीहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥७६॥

करवीरे

प्रतीपो हासो विकासः । शतं प्रास्यति । ह्याना मारकः ॥७६॥

करं वीरयति । 'कण्डइल' [लोके] ॥^६

करीरे.तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ।

करिण ईरयति । क्रैति करोति क्रकरः ॥^७

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धतूरः कनकाह्वयः ॥७७॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्तयति । कितवा. सन्त्यस्य । 'धूर्वो हिंसायाम्' (भा० प० से०) ।
धूर्तः । धयति धातून् धतूरः । कनकमाह्वयोऽस्य ॥७७॥ मा नास्ति तुलाऽस्य^८ ।
मदयति । 'धतूर' [लोके] ॥^{१०}

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

मातुलस्य पुत्र इव । धतूरफल [स्य] ॥^{११}

1. Amaranth (in general) [2] 2. Red amaranth [1] 3. Yellow amaranth [2] 4. China rose [2] 5. The flower of sesamum [1] 6. The karavīra (kaṇḍayil) plant [5] 7. Karīra, a thorny plant growing in deserts [2] 8. M. कनकमाह्वयोम्य
9. तुलस्य 10. The dhatūra tree [5] 11. the fruit of a dhatūra tree [1].

फलपूरं धीजपूरः रुचको मातुलुङ्गके ॥७८॥

फलैर्न पूर्यते । धीजेन पूर्यत । रोचते रुचकः । मातुलमुङ्गति । 'उगि वजन'
(१) । शकन्धादि । 'विजउरा' [लोके] ॥७८॥^१

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्प फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीरयति । मरौ वाति । वजुन् (उ० २ ३२) । प्रस्थे हानी पुष्पयति ।
फणीव चज्जको वज्जकोऽस्य । वृषोदरादि (६ ३ १०९) । जम्बते जम्बीर ।
'मरुआ' [इति ख्यात] ॥^२

अथ पर्णासे कठिजरकुठेरकौ ॥७९॥

पर्णान्यस्यति । कठिज्ज जारयति । कुठ प्रतिघाते (श्वा० ५० से०) कुटे-
रक । कृष्णपत्रा 'ममरी' ॥७९॥^३

सितेऽर्जकोऽत्र

अर्जयति । श्वेतपत्रा 'ममरी' ॥^४

पाठी तु चित्रको वह्निसंक्षकः ।

पाठोऽस्यास्ति^५ । चित्तं बुद्धिं प्रायते । 'चीत' [चीता] [लोके] ॥^६

अर्काह्वसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥८०॥

मन्दारश्चार्कपणै

अर्कमाह्वा यस्य । वसतीति वसु । 'शृस्व—' (उ० १ १०) इत्यु ।
तत क । आस्फोटयति । गणा बहूनि रूपाण्यस्य । विकीरयति ॥८०॥ मन्दा
आराऽस्य^७ । अर्कानि पत्राण्यस्य । मन्दार [स्य] ॥^८

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अल भूपणे (श्वा० ५० से०) अल् चारावर्कश्च । प्रवृष्ट तापस ।
श्वेतमन्दार [स्य] ॥^९

- 1 Vijapūra (vijaurā) a common Citron tree [4] 2 M वज्जकोऽस्य
3 A strong fragrant plant [5] 4 The papūsa tree bearing
black leaves [1] 5 The Parnasa tree with white leaves [1]
6 The Citraka tree [3] 7 M चारावर्कः || Arka, a medicinal
plant [7] 9 The arka bearing white flowers [2]

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ट्रीलो वुको वसु ॥८१॥

शिवप्रिया मल्ली । पशुपतेरयम् । एकोष्ट्रीलो मज्जास्त्यस्थ । वाति वुक ।
'वक' इत्यन्ये । वसति वसु । 'वकहल' 'बहहोलशिरो' इति च ॥^१

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्द्यते वृन्दा । वृक्षमति । वृक्षे रोहति । जीवति जीवन्ती । 'रुहिनन्दि—'
(उ० १.१२७) इति शब् । 'वादा' [लोके] ॥^२

वत्सादनी छिन्नरुहा गुहूची तन्त्रिकाऽमृता ॥८२॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सरणे । छिन्ना रोहति । गुडति रक्षति । बाहुलकादूचद् । तन्त्रयति ।
'तत्रि कुटुम्बधारणे' (वु० उ० से०) ॥८२॥ विगत शल्पमस्या । मधुमयानि
पर्णान्यस्या । 'गुहूचि' [लोके] ॥^३

मूर्धादेवी मधुरसा मोरटा तेजनी म्रवा ॥८३॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्धति । 'मूर्वी वन्यने' (म्वा० प० स०) । मुरति मोरटा । 'मुर सवेष्टने'
(तु० प० से०) । 'शकादिम्योऽष्टवृ' (उ० ४८१) । तेजति तेजनी ।
म्रवति ॥ ८३ ॥ मधु लाति । 'अन्येषामपि—' (६३१३७) इति दीर्घ ।
मधुन श्रेणिरत्र । गो कर्ण इव । पीलोरिव पर्णान्यस्या । 'विह्वार' [लोके] ॥^४

पाठाऽम्बष्ठा विद्वकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥८४॥

एकाष्टीना पापचेली प्राचीना वनतित्तिका ।

पाठयते पाठा । विदी कणौ यया । स्थापयति । अतिप्रशस्त । रसोऽ-
स्त्यस्या ^५ ॥८४॥ पापे चलति । पचादी 'चेलद्' इति निपातित । प्राचि म्रवा ।
वने तित्ता । पाठी [पाठा] [इति व्याता] ॥^६

कटु कटमराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटति कटु । 'कटे कर्षादी' (म्वा० प० मे०) । 'शूस्त्र—' (उ० ११०)
इत्यु । कट मरति । अशोक रोहयति । कटुरासो रोहिणी च ॥ ८५ ॥

- 1 the vuka (bakahala) tree [5] 2 A parasitical plant, a kind of pot herb [4] 3 The guduci (guruci) plant [9]
4 M मधुश्रेण्यारम्भ 5 The murva creeper [10] 6 M रसोत्पत्त्या
7 The paṭhā plant [10]

मत्स्यानां पित्तमिव । कृष्णो भेदस्तेदोऽस्याः^१ । चक्रवदङ्गमस्या^२ । शकुन्तरयते ।
'कृटुकी' [कृटुकी] [इति स्यात्] ॥^३

आत्मगुप्ताऽजहान्यद्वा^४ कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥

ऋष्यप्रोक्ता शूकयिम्भिः कपिकच्छुञ्च मर्कटी ।

आत्मना गुप्ता । न जहाति शुकानजहा । 'जहाजडा' इति चान्ये । कण्डूरा
राति । प्रावृषि मवा ॥ ८६ ॥ ऋष्यमृगं प्रोक्ता । शूकयुक्ता क्षिप्वि । कपीना
कच्छ । मर्कटीन । केवाछ [केवाच] [लोके] ॥^५

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्भरी घृषा ॥८७॥

प्रत्यक्श्रेणि सुतश्रेणी चण्डा^६ मूर्षिकरुपर्णपि ।

चित्रं हपमत्स्यस्या । उगता चित्रम् । न्यग्रो रोहति । द्रवति । श वृणोति ।
वर्षति घृषा ॥ ८७ ॥ प्रतीची श्रेणो यस्या । सुतानां श्रेणिरस्याः । मूर्षिक^७
पर्णमस्या । 'मृताकानो' [लोके] ॥^८

अपामर्गाः शीखरिफो धामलगर्ममयूरकौ ॥८८॥

प्रत्यक्पर्णा कीशपर्णी किणिहीखरमञ्जरी ।

अपमार्जन्यत्वेन । शिखरे प्रायेण भवति । अधममार्गं वाति धामलगर्व ।
मयूरप्रतिवृति ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्च पर्णान्यस्या । कीशवत्पर्णान्यस्याः । 'केशपर्णी'
इत्यन्ये । किणिनो जिहीते । खर मञ्जरिरस्याः । 'चिचिह्ना' [चिचिडा]
[लोके] ॥^९

हृत्त्रिजना ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥८९॥

अङ्गागवल्ली धालेयशाक्यवर्यधर्धकाः ।

हृन्ति रोगं हञ्जी । पृषोदरादि (६.३.१०९) । ब्राह्मणी, पवित्रत्वात् ।
पद्मा तन्मृत्त्वान् । भार्गीऽन्यस्या^{१०} । ब्राह्मणस्य यष्टिरिव ॥ ८९ ॥ अङ्गारवद
वान्यस्या धालेयशाकी गर्दभयोमत्त्वान् । वर्येति । वृज् (स्वा० उ० मे०)
यङ्लुगन्त । 'वृधु^{११} छेदने' (स्वा० द्या० से०) । वर्यं । "वमनेटी"
[लोके] ॥^{१२}

1. M. भेदस्तेदोऽस्याः 2 The kuṣaki plant [8] 3. B. reads कर्-
मुनाऽजहान्यद्वा 4. The markati (Kernāca) tree [9] 5. B. reads
रस्या 6. The Muṣikaparni (musakani) plant [10] 7. The
apamarga plant [8] 8 M. भर्गोऽन्यस्याः 9. M. वर्य 10. The
bhargi plant [9].

मञ्जिष्ठा विकपाजिङ्गी समङ्गा मालमेपिका ॥९०॥
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवत्स्यपि ।

मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । विवपति । 'वर्षहिंसायाम्' (भा० प० से०)
'जिमि गती' (?) । सम्यगङ्गान्यस्या । काले मिष्यन् दध्यते ॥९०॥ मण्डूक-
वत्पर्णमस्या । भण्डयते भण्डी । योजनगामिनी वरली 'मजीठ' [लोके] ॥^१

यामो यवासो दु स्पर्शो धन्ययासः कुनाशकः ॥९१॥
रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

'यमु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । घृ (३३ ? ८) । यास । यवान्
स्यति । दु स्पर्शं कष्टकित्वात् । धन्यनो यास महभवत्वात् । कु नाशयति ॥९१॥
रोदयति । कच्छु राति । न अन्तोऽस्या ।^२ समुद्रान्ताऽस्त्यस्या ।^३ दु वेना-
लभ्यते^४ । 'यवासा' [इति ख्यात] ॥^५

पृश्निपर्णी प्रथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवर्णिका ॥९२॥
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धोवनिगुहा ।

पृश्निरल्प पर्णमस्या । पृथगसक्त पर्णमस्या । अङ्घ्रेरारभ्य पर्णमस्या
॥९२॥ क्रोष्टुमिविन्ना दत्तेव । कल स्यति । धावनि । बाहुल्कादनि । 'धाऊ-
पात' इति 'वियवनि' [पिठिवनि] इति च ॥^६

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥९३॥
प्रणोदनी कुली क्षुद्रा दु स्पर्शा राष्ट्रिरेत्यपि ।

निदिह्यते । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कृ (३२ १०२) । स्पृगति
स्पृशी । व्याजिघ्रति । 'बृह वृद्धौ' (भा० प० अ०) । बृहती । कण्टकानियति ।
'नृ गतौ' (जु० प० अ०) ॥ ९३ ॥ प्रणोदयति । 'प्रतोदनी' इति पाठान्तरम् ।
कालति । 'कुल सस्यान' (भा० प० से०) । 'कुणौ' इति पाठान्तरम् ।
क्षुण्ति क्षुद्रा । 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । राष्ट्रमस्त्यस्या ।
'मटकटंआ' [लोके] ॥^७

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥९४॥
रञ्जनी श्रोफन्दी तुल्या द्रोणी दोला च नोलिनी ।

1 The manjistha (madder) creeper [8] 2 M मञ्जोस्या 3 M.
समुद्रान्तोऽस्त्यस्या 4 M दुरयेणलभ्यते 5 The yavasa grass or
Creeper [10] 6 The simhapucchi (pithvana) plant [9]
7 K and B read रोदनी 8 The kantakarika (bhaṭakaṭāya)
plant [10]

नीलो वर्णेन । एव काला । क्लीतकम् । क्रयोऽस्त्यस्या ।^१ ग्रामे भवा । मधुराणि
पर्णान्यस्या ॥ ९४ ॥ रञ्जयति रञ्जनी । श्रोवतमलमस्या । 'तुत्थ भावरणे' ।
तुथत । 'तुच्छा' इति पाठान्तरम् । द्रवति द्रोणो । 'बहिष्त्रि—' (उ० ४५१)
इति ति । 'तूणो' इत्यन्ये । मेलयति मेल । 'दोन्नो' इत्यन्ये । नीलो पर्णो-
स्त्यस्या ^२ । 'नील' [इति रवात] ॥^३

अरस्सुज सोमराजी सुर्वाल्ल सोमवल्लिका ॥९५॥

कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवलोरशामनाज्जात । सोम इव राज्यस्य । सोमना वल्ल्यस्या ।
सोमस्य वल्लि ॥९५॥ काल मिपति । 'मिप स्वर्णायाम्' (तु० प० से०) ।
वात सङ्कोचयति वाकुची । पृषोदरादि (६३ १०९) । पूति गन्ध फलेष्वस्या ।
'वाकुची' [लोके] ॥^४

कुशोपकुस्या वैदेही ममाधी चपला कण्ठ ॥९६॥

उपण मिप्पली शौण्डी काला

दृग्गा वर्णेन । उपगता बुल्याम् । विवेहेषु भवा । मगधेषु भवा । चपति ।
'चप सान्त्वने' (भा० प० से०) । कषति । 'कष शब्दे' (भा० प० से०)
॥९६॥ 'ऊर' दृग्गायाम् (भा० प० से०) उपगम् । मिपति मिप्पली । दुग्गा
मगधानगृहे भवा । कोलति । 'पोपरि' [लोके] ॥^५

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीरमिर पुमान् ॥९७॥

करिपिप्पली गृहवार । कपिरिव वल्ली । कोल इव वल्ली । वस्ते वस्तिर ।
'मज्जीपरि' [लोके] ॥९७॥^६

चल्य तु चमिका

चय्ये चय्यम् । 'चाव' [इति व्यातम्] ॥^७

फार्कचिष्टीगुञ्जे तु कृष्णला ।

माववर्णा किञ्चा । गीरादि (४१ ४१) । गुञ्जति गुञ्जा । कृष्ण वर्ण
लाति । 'शुशुनी' [लोके] ॥^८

1 M अश्वत्थम् 2 M नीलो पर्णोस्त्यस्या 3 The nili or indigo plant [11] 4 The vakuci (vakuci) plant [10] 5 M अथ
6 Pippali or long pepper [10] 7 B reads अति 8 Gajapi-
ppali [5] 9 Cayya (Cabha) [2] 10 The guñja shrub
bearing a red black berry [3]

पलकपा त्विक्षुगन्धा श्वदष्ट्रा स्वादुकण्टक । ९८॥

गोरुण्टको गोकुरको वनशृगार इत्यपि ।

पल मास कपति । इक्षोरिव गन्धोऽस्या ^१ । शना दष्टेव । सजापूर्वत्वान्न
वृद्धि । स्वादु कण्टकोऽस्य ॥९८॥ गो पृथिव्या कण्टक । गा क्षुरति ।
'गुम्बुत' [गोकुरु] [लोके] ॥^२

विश्वा विषा प्रतिविपातिविषोपविपास्या ॥९९॥

शृङ्गी महौषधं च

विशति विश्वा । वेवेष्टि । प्रतीप विषमस्या । अरणो वर्णेन ॥९९॥
शु हिमायाम्' (क्र्या० प० से०) । महौषधम् । 'अतीप्त [लोके] ॥^३

अथ क्षीरायीदुग्धिके^४ समे ।

क्षीरमवति । दुग्धमस्त्यस्या । 'दूधी' [लोके] ॥^५

शतमूली बहुसुताऽभीरुर्न्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्नी नारायण्यः शतावरी ।

अहरेरु

न भीरु । इन्दोवरमस्त्यस्या । वृणाति वरी ॥१००॥ ऋष्यं प्रोक्ता ।
अभीरुणि पत्न्याप्यस्या । नारायणाज्जाता । शतेनावृणोति । न हिनोति ।
'शतावरि' [इति ख्याता] ॥^६

अथ पीतद्रु कालीयकहरिद्रवः ॥१०१॥

दार्वी पचपचा दारहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

कलेरयम् । हरि पीतो द्रुस्य । दारु । हरिद्रं कदेसो दार्वी । गौरादि
(४१४१) ॥१०१॥ अतिशयेन पचति पचपचा । पिपतिं पालयति । पर-
चासौ जनयति पर्जनी । 'दारुहरदो' [लोके] ॥^७

वचोप्रगन्धा पङ्कमन्था गालोमी शतपर्णिका ॥१०२॥

वक्ति वचा । शत पर्वाप्यस्या । 'वच' [लोके] ॥१०२॥^८

1 M गन्धोऽस्या 2 The gokṣuraka (gokharu) plant [7] 3
Ativisa (atisa), a poisonous yet highly medicinal plant [8]
4 B and K read क्षीरायी and दुग्धिका separately 5 Dugdhika,
a kind of grass [2] 6 Satavari, a medicinal plant [9]
7 The dīruharidrā plant [7] 8 The vaca plant [5]

शुल्का हंसवती

हिमवति मवा । 'श्वेतवच' [इति] ॥^१

नैचमातृसिंहो नु वाशिरा ।

वृषोऽद्वरूप सिंहास्यो वासका वाजिदन्तक ॥ १०२ ॥

हिमवति सिंहो । वास्यते । 'वाच' शब्दे (दि० आ० से०) । 'वासिरा' इत्यन्ये ॥ १०३ ॥ वर्णयति मधुः । 'वृष' सेचने । अद्वद् गच्छतो रूपति । सिंहास्यस्तनुत्पमुख । एव वाजिदन्त । अद्भुत [लोके] ॥ १०३ ॥^२

आस्फोत्ता^३ गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्ताऽपराजिता ।

गिरिर्बाणमूषिका, तत्पत्रं तुल्यपत्र । अ पराजिता ॥^४

इतुगन्धा तु काण्डेक्षुकामकिलाक्षेक्षुरा ॥ १०४ ॥

काण्डेनेक्षु । कोविलम्याक्षीव । इक्षुमिक्षुगन्धं रसति । 'तालमवाना' [लोके] ॥ १०४ ॥^५

शालय स्याच्छीतशियप्रष्टश्च मधुरिका मिसि ।

मिश्रेयाऽपि

शालया मव । शीतोऽसी^६ शिव । छत्रमस्त्यस्ति । मधुरोऽस्त्यस्या ।^७ मियति मिसि । 'मिशी' । इत्यन्ये । मिश्रमोक्षे । 'मौक' [लोके] ॥^८

अथ भीदृण्डा वज्रद्रु स्नुक्स्नुही गुह्या ॥ १०५ ॥

ममन्तदुग्धा

'सी' इति दृण्डने । 'ण्ड' उद्वरणं (दि० प० मे०) ॥ १०५ ॥ ममन्तादुग्धमस्या । 'मेदृण्ड' [लोके] ॥^९

अथो घेस्लममोघा चित्रतण्डुला ।

नण्डुलश्च वृमिष्मश्च विद्वद् पुनर्पुनकम् ॥ १०६ ॥

'वेल्क' चटने (म्ना० प० मे०) । 'तट' व्यापने (चु० प० मे०) । 'मनमिषर्णमि—' (चु० ४ १०७) इति तण्डुल । विट् अद्भुतस्य । 'वाउ-मिरण' [वायविडय] [लोके] ॥ १०६ ॥^{१०}

1 White vaca [2] 2 Ajanāsa (adusa), a very useful medicinal plant 3 B reads अजना 4 The aparajita plant [4] 5 The kōśilakṣa (talamakhana) plant [5] 6 M र सी 7 M मधुगन्ध 8 Sweet cummin [6] 9 The śhūṇḍa or milk-hedge plant [6] 10 The vidana plant [6]

बला वाट्यालकः

वाटीमलति । 'वरिआरा' [लोके] ॥^१

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेवारोति । ['सनई' लोके] ॥^२

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

मृद्वी कोमला । गोस्तनी तत्तुल्यत्वात् । द्राक्ष्यते शब्दने । 'दाप' [दात्र]
[लोके] ॥ १०७ ॥^३

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिधृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रेचनी^४

सर्वैरनुभूयते । त्रयः पुटा अस्याः । त्रीनवयवान् वृणोति । त्रीन् दोषान्
भण्डते । रेचयति । सप्त । 'तिघार' [लोके] ॥^५

श्यामापालिन्दौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

कालामसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

पालयति पालिन्दी । सुष्ठु सेनया पाति ॥ १०८ ॥ ममूरवदद्विदलमस्याः ।
काल मिपति । 'श्यामतिधारा' [इति ख्याता] ॥^६

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मध्विव । यष्टी मध्विव । 'जैठीमधु' [लोके] ॥ १०९ ॥^७

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्टी च यासिता ।

विदारयति । क्रोशति क्रोष्टी । 'बिलाईकंद' [लोके] ॥^८

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्या असिता । क्षीरती विदारी । ऋक्षवदगन्धोऽस्याः^९ । त्रीणि ॥ ११० ॥^{१०}

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः^{११} । शरदि मवा^{१२} । 'जलपीपरि' 'पनिस्सगा'
[लोके] ॥^{१३}

-
1. The bala (variara) plant [2] 2. A kind of flax [2]
3. The drakṣa or grape plant [5] 4. B. and K. read रोचनी
5. The śuklatridhara plant [7] 6. The śyamatridhara
plant [7] 7. The medicinal plant, called jethimadhu [4]
8. The vidari plant 9. M. ऋक्षवदगन्धो स्याः 10. The kṣiravidari
plant [3] 11. M. लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः 12. M. मवा 13. Jalapi-
pali [4].

खराशवा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः^१ ॥ १११ ॥

खर अश्वोऽस्या^१ । केन जलेनारोति । दीपे साधु । 'मीनातेरुन'
(उ० १. ६७) । मयूर । लोचो दशंनीयो मस्तकोऽस्य^२ । 'अजमोदा'
[लोके] ॥ १११ ॥^३

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपायति । शारिरत्यस्या । उत्पलसदृशपत्रा । 'साड' [लोके] ॥^४

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

युज्यते योग्यम् । ऋणोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ॥^५

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

इमे चत्वारो वृद्धभाल्यौपधेरपि नामानि ॥ ११२ ॥^६

वदली वारणवुसा मोचा रम्भाशुमरफला ।^७

काशीला^८

वेन वायुना इत्यते । मुञ्चति मोचा । रम्भते रम्भा । 'रभेरसाम्लितो'
(उ० १. ६३) इति नुम् । ईषदप्लीलमस्या । 'वेरा' [लोके] ॥^९

मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

काकाना मुद्ग राति । 'मुग्वनि' 'वनमूवी' इति च ॥ ११३ ॥^{१०}

घाताकी हिङ्गुली सिंही मण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ।

घातमयोग्यमकति । हिङ्गु लाति । मण्यते मण्टाकी । 'पिनाकादयश्च'
(उ० ४. १५) इति साधु । पञ्च । 'वनमादा' । [इति] ॥^{११}

नाकुली सुरसा रास्ना मुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी मुवहा च सा ।

नकुलानामिष प्रिया । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । 'रास्नारास्ना-'
(उ० ३. १५) इति साधु ॥ ११४ ॥ छत्रमवति । नक्ष । 'रासना' भेद ।^{१२}

1 M अश्वोऽस्या 2 M मस्तकास्य 3 The ajamoda plant [5]

4 The garva plant bearing lotus like leaves [5]

5 Rddhi, = medicinal plant [4] 6 The vṛddhi plant [5]

7 B and K read this line as follows वदने वारणवुसारम्भा
मोचाशुमरफला । B B reads वाटिला 9 The plantain tree [6]

10 Kakamudga [3] 11 The brinjā plant growing in deserts

[5] 12 The rasna plant [9]

विदारिगन्धांशुमती शालपर्णी^१ स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदार्या इव गन्धोऽस्याः^२ । शालस्येव पर्णान्यस्याः । 'शखिनि' (सखिन)
[लोके] ॥ ११५ ॥^३

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी चदरेति च ।

तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । 'वृजः पास.' (उ० १. ४५) । कर्पासी ।
चदति चदरा । 'कपास' [लोके] ॥^४

भारद्वाजी तु सा वन्या

भरद्वाजत्प्रेयम् । 'वनकपास' [लोके] ॥^५

शृङ्गी तु ऋषभोवृषः ॥ ११६ ॥

ऋषति । 'ऋषीगतौ' [तु० ५० से०] । 'ऋषिवृषिम्या किन्' (उ० ३.
१२३) इत्यामच् । 'ककराचीमी' [लोके] ॥ ११६ ॥^६

गाङ्गेरुकी नागबला क्षपा ह्रस्वगवेधुक ।

गाङ्गं जलमीरयति । मृगय्यादि. (उ० १. ३७) क्षपति हिंसार्थः । गवि
भूमावेधते गवेधुका । 'ह्रस्वा चासौ सा च । 'गुडशकरी' [लोके] ॥^७

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामार्जति^८ धामार्गवः । घोषति । कर्को [टकी] घंटपत्र—(१) 'खेखसा'
[लोके] ॥^९

महाजाली स पीतकाः ॥ ११७ ॥

जालं वितानः । पीतपुष्प—'खेखसा' ॥ ११७ ॥^{१०}

ज्योत्स्नी^{११} पटोलिका जाली

ज्योत्स्नाऽस्त्यस्या.^{१२} । पटति विस्तीर्यते । 'कपिगहि—' (उ० १. ६६)
इत्योलच् । जालं विस्तारोऽस्या अस्ति । 'विचिडा' [लोके] ॥^{१३}

1. II. reads शालपर्णी 2. M. गन्धोऽस्या 3. Salaparoli [5] 4. The cotton plant [4] 5. The vanakapasa plant [1] 6. Rsabha (medicinal plant) [3] 7. The nagabala (gudayakari) plant [4] 8. M. धाम अर्जति 9. A kind of vegetable [2] 10. A kind of vegetable. [2] 11. Majority reads ज्योत्स्नी 12. M. ज्योत्स्नास्त्यस्या 13. A kind of vegetable.

नादेयी भूमिजम्बुका ।

भूजम्बूभूलग्नपत्रा जम्बु. ॥^१

स्याल्लङ्घनिक्यग्निशिखा

लाङ्गलवत्तनति । अग्निरिव शिखाऽस्ति^२ । द्वे । 'करिखारी' [लोके] ॥^३

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकत्पेधाङ्गमस्या । 'कोवाछेरी' [लोके] ॥११८॥^४

गोधापदी तु सुवहा

गोधावत्पादो मूलमस्या । 'हंसपदो' 'लज्जालू' [इति च लोके] ॥^५

मुसली चाटमूलिका ।

भेरी मूलमध्ये प्रतति । मुस्यति खण्डयति मुसली । वृषादिः (उ० १.१०६) ।
तालस्येव मूलमस्या । 'मुसरि' [लोके] ॥^६

अजशृङ्गी विपाणी स्यात्

अजशृङ्गमिव । विपाणमस्त्यस्या । 'नेझासीगी' [लोके] ॥^७

गोजिह्वादार्बिके समे ॥११९॥

गोजिह्वेव । 'गोमी' [इति स्यात्] ॥११९॥^८

ताम्बूलवल्डी ताम्बूली नागधस्त्यपि

ताम्यति । ताव् वुली च सा । 'वुल्' निमग्जने' (चु० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६.१.१०९) ॥ 'पान' [लोके] ॥^९

अथ द्विजा ।

हरेणू रेणुषा कीनी कपिला भस्मगन्धिनो ॥१२०॥

द्विजावा । हर्षति । रेणुरस्या अस्ति । वृन्तिषु भवा । 'रेणुक' [इति स्यात्]
॥ १२० ॥^{१०}

एनापालुकर्मलेयं मुगन्धि हरिषाण्डुकम् ।

पालुकं च

-
1. Bhamijambuka [2] (Cf. Amarakosa 2. 4.38) 2. M.
शिखास्ति 3. The safflower plant [2] 4. A kind of flower [2]
5. A sensitive plant [2] 6. Curculigo Orchioides [2]
7. The ajadgar plant [2] 8. Cauliflowers; Cabbage [2]
9. The betel plant [3] 10. Reṇukā a plant [6].

‘एलयति । ‘इल प्रेरणे’ (चु० प० से०) । तच्च तद्दालुकं च । ‘ह्रस्वः’
[एलबालुकम्] इति स्वामी । इलाया मवम् । ‘एलबालुक’ [लोके] ॥^१

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥१२१॥

पालयति पालम्, तमङ्कयते । ‘अङ्क पदे—’ (चु० उ० से०) । ‘अचो मत्’ (३.१.९७) । पालङ्क्या ‘पालिन्दो’ इति वैयाः । मुखी कुन्द इव । कुं भूमि द्यति । ‘आतः—’ (३.२.३) क. । ‘कुन्दुः’ इति पाठान्तरम् । ‘कोन्दरु’ ‘पालकशाक’ [इति च लोके] । ‘मल्लकीनिर्यास. सुगन्धिद्रव्यं कुन्दकुन्दुरु’ इत्यन्ये ॥१२१॥^२

वालं ह्रीवेरयर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

ह्योयुक्तं वेरमस्य । वहिपि तिष्ठति । उदीचिभवम् । केशाम्बुनोर्नाम यस्य ।
‘सुगन्धवाला’ [लोके] ॥^३

कालानुसार्यष्टद्वाशमपुष्पशीतशिवानि तु ॥१२२॥

शैलेयम्

कालेनानुम्रियते । वृद्धमिव । अस्मनः पुष्पमिव । शीतं च तच्छिवम् ॥१२२॥
शिलाया मवम् । ‘छरीला’ [लोके] ॥^४

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

दितेरियम् । गन्धस्य कुटीव । मुरति । ‘मुर वेष्टने’ (तु० प० से०) ।
‘एकाङ्गो’ [इति व्याता] ॥^५

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥

महेरण कुन्दुरुकी सल्लकी ह्यादिनीति च ।

गजभक्ष्ये । सुष्ठु रम्यते सुरभिः ॥१२३॥ महदीरणमस्या. । कुन्दुरिव ।
सल्लु लक्ष्यते । ‘शालइ’ [इति] सज्जिद ॥^६

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातूपुष्पिका ॥१२४॥

अग्नेर्ज्वालैव रत्तपुष्पत्वात् । सुष्ठु म्लिष्टे । धातुं करोति । प्यन्त. । धातु-

1. Elabaluk, a granular substance used for perfume [5]

2. Palaka, a kind of green vegetable [4] 3. Hrtbera, a

kind of perfume [1] 4. M. तत् शिवं 5. Silajita or benzoin

[5] 6. Mura, a kind of perfume [5] 7. The sallaki

tree [8]

पुष्पमस्या । 'धातुरक्ता धातुकी अतएव धातुपुष्पी' इति स्वामी । 'धवई' [लोके] ॥१२४॥^१

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्यहुला

पृथुरिव पृथ्वीका । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव । एलयति । निरुचिता कुटिरस्य । 'इलायची' [लोके] ॥^२

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुल्या कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटि ॥१२५॥

उपकुञ्चति । 'तुच्छा' इति स्वामी । कुरति शब्दायते । त्रय पुटा यस्या । त्रुटयति । 'छोटो इला [य] ची' [लोके] ॥१२५॥^३

व्याधि कुष्ठं पारिभव्य वाप्यं^४ पाकलमुत्पलम् ।

विगत आधिरत्नेन । कुप्यति कुष्ठम् । परिभवे साधु । अदन्तात्स्वायेऽग्नौ^५ (५४३८) । 'पारिभाव्यम्' इत्यन्ये । वाप्या भवम् । वाप्यम् । पाक लाति । 'पल गती' (भ्वा० ५० से०) । 'कूट' [लोके] ॥^६

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्ख इव । वेशा सन्त्यस्या । 'कवडोना' (?) [लोके]^७

अथ वितुन्नक ॥१२६॥

झटाऽमलाऽञ्जटा वाली शिवा तामलकीति च ।

वितुद्यते स्म ॥१२६॥ झट सघातोऽस्त्यस्या^८ । अमला निर्मला । अञ्जटा-
श्चयकारिस्त्रपाता । 'आम्' आत्स्वये । ताटयति वाली । घाम्यति तामलकी ।
'भूम्यामलकी' [इति ख्याता] ॥^९

प्रपौण्डरीक पुण्डर्यम्

प्रपृष्ट पौण्डरीकम् । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० ५० से०) । पुण्डस्यायं प्रपा-
नम् । 'पडेरिका' [लोके] ॥^{१०}

अथ तुन्नकयेरव ॥१२७॥

कुञ्जि कच्छ कान्तलको नन्दिपुञ्ज

1 The dhava tree [5] 2 Cardamem [5] 3 Small Carda-
mom [5] 4 B reads व्याप्यम् 5 M अदन्तात्स्वायेण 6 Kūṭa, a
medicinal substance [5] 7 The corapuaṇi Creeper [3]
8 M सघातोऽस्त्यस्या 9 Bhumyāmalakī (small myrobalan)
[6] 10 The puṇḍarya tree [2]

तुघते स्म । कुत्सित बेर देहमस्य । 'कुण शब्दे' (तु० ५० से०) । कुणति
कुणि । 'तुणि' इत्यपि पाठ । कच्यते कच्छ । कान्तो लक्यते नन्धा वृक्ष ।
'तुणी' [इति ख्यात] ॥^१

अथ राक्षसी ।

चण्डा घनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासका ॥ १२८ ॥

रक्षस इयम् । चण्डते चण्डा । क्षिणोति क्षेमम् । 'क्षि हिंसायाम्' (स्वा० ५०
से०) । दुष्टानि पत्राण्यस्य । 'दुष्पत्र' इति स्वामी । 'मटिउर' इति नेपाले ख्यात
सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२८ ॥^२

व्याघ्रायुध व्याघ्रनख करजं चक्रकारकम् ।

व्याघ्रस्यायुधमिव । 'व्याघ्रायुधमपि' [क्वचित्पाठ] । चक्रस्य कारकम् ।
'नखनखी' [इति] सुगन्धिद्रव्य [स्य] ॥ १२८ ॥^३

सुपिरा विद्रमलता कपोताङ्घ्रिर्नटीनली ॥ १२९ ॥

सुपिरस्यास्ति । नटयति नटी । पञ्च । 'नलुका' इति 'यावारी' इति च
उत्तरापये प्रसिद्ध सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२९ ॥^४

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

धम्यते धमनि । अञ्जनमिव केशा वस्या । हन्तीति हनु । हृद्वे विलसति ॥^५

शुक्ति शङ्ख खुर कोलदल नखम्

शोषति शुक्ति । न खनति नखम् । नखी समुद्रककंटस्य नख । 'चत्वारि
चत्वारि नामानि' इत्यन्ये । 'हनु' इत्यादि नखस्यैव नाम वैद्यके प्रसिद्धम् ।
यद्वृहत्तमस्तस्य तु नखीहनुरित्यादि नाम । अञ्जनकेश्यन्त चसप्त नालिकाया
नामान्तीति प्रसिद्धमेव । व्याघ्रनख समुद्रककंटस्य बृहत्तमो दृष्टस्तस्यैव नखी ॥^६

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्सना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रे ।

आढोक्ते आढकी ॥ १३० ॥ कसे भवा । तुवरोऽस्त्यस्या १^७ । मृत्मालयति ।
पट् । अरहरि' [अरहर] [लोके] ॥^८

-
- 1 The tuni tree [6] 2 A kind of perfume known as bhativura in Nepal [5] 3 Vyasghranakha, a kind of perfume [4] 4 Nali, a kind of perfume called yavari in northern region [5] 5 Hattavilasini, a sort of perfume [4] 6 Nakha, a kind of perfume [5] 7 M तुवरोऽस्त्यस्या 8 A kind of pulse [6]

कुटन्नट दाशपुर वनेय परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तो मुस्तकानि च ।

कुटन्नट्यति । दाशपुरे भवम् । वने जात वानेयम् । नन्वादि (४ ३ ९७) ।
परितः पेलव मृदु ॥ १३१ ॥ 'प्लवते । गा जल पिपति । गा जल नर्दयति । 'केवटी'
'मोया' [इति च लोके] ॥^१

ग्रन्थिपर्णेः शुक् बर्हपण्य श्यौण्यकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थो पर्णोऽस्य । शोचति शुक् । बर्हं प्रास्तम् । पुष्प्यति पुष्पम् । स्पूणाया
भपत्यम् । कुक्कुरोऽस्यास्ति^३ । 'गविवन' इति लोके ग्रन्थिपर्णस्यैव भेद शुकादिः ।
लोके 'दुनेर' इति ॥ १३२ ॥^४

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देयी लता लघु ।

समुद्रान्ता घधू काटिबर्षा लङ्घोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मस्ता माला । पिशुना गन्धमृचनान् । स्पृशति स्पृक्ता । बाहुलकात्क^५ ।
वहते घधू । कोटिमिरम्रं वैपति । कङ्कायापुष्पते । 'कुक्' [वीजसन्ताने] (श्वा०
उ० अ०) । क्वन् (उ० २ ३२) । 'लकोई' इति 'कपुरी' इति च मुगन्य-
शाक [स्य] ॥ १३३ ॥^६

तपस्विनी जटा मासी जटिला लामशा मिसी ।

जटाऽस्त्यस्या ।^७ सा च मासी च । 'मनेदीर्घश्च' (उ० ३ ६४) इति स ।
मिपति मिसी । 'जटामासी' [इति स्याता] ॥^८

त्वक्पत्रमुत्कट भृङ्ग त्वच चोच वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वक्पत्रवल्लत्वात् । पत्रावृत्तिपत्रम् । 'सप्रोदश्च वटश्च' (५ २ ३९) ।
उत्कटम् । 'भृत्र किनुट् च' (उ० १ २५) इति गन् । अयं आद्यवि (५ २ १२७)
त्वचम् । चोच प्रास्त वल्लितमस्यास्ति । 'तज' [लोके] ॥ १३४ ॥^९

कर्चुङ्को द्राविडक काल्यको वेधनुरयक ।

हन्ति त्वन्दो^{१०} कर्चूर । कर्चुरादयश्च (उ० ४ ९०) इति साधु ।
द्रविडदरो जात । कल्य विधो भव । 'कर्चूर' [इति स्यात्] ।^{१०}

1 Motha, a kind of grass [9] 2 B reads ग्रन्थिपर्णम् 3 M
कुक्कुरोऽस्यास्ति 4 The granthiparna tree [5] 5 The sprkkt
(lakot) plant [10] 6 M जटास्त्यस्या 7 The jayantsi
plant [6] 8 Tvakpatra or taja [5] 9 M त्वचो 10 Kareu
raka (kacura), a fragrant plant [4]

ओपध्यो जातिमात्रे स्युः

जातिमात्रविवक्षायामोपधिः ॥

अजातौ सर्वमौपधम् ॥ १३५ ॥

द्रव्यमात्रविवक्षायां चूर्णगुटिकादि औपधम् ॥ १३५ ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

पत्रपुष्पादिः शाकः ॥^१

तण्डुलीयोऽल्पमारिपः ।

तण्डुलाय हितः । अल्पश्चासौ मारिपः । 'बवराई' लोके ॥^२

त्रिशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पाप ॥ १३६ ॥

विगतं शल्यमस्याः । शक्रः, 'अजुनवृक्षः' । तस्य पुष्पमिव । पञ्च ।

'करिशारी' [लोके] । एवं मुक्तापीयं शाकत्वात्पुनरुपात्ता ॥^३

स्यादक्षगन्धा छगलाण्ड्यावेगी^४ वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

छगलस्येवाण्डान्यस्योन्यस्याः । आवेगोऽस्त्यस्याः^५ जुङ्गति । 'जुगि वन्ने'

(म्वा० प० से०) । 'विघार' [लोके] ॥^६

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमबल्लरी ॥ १३७ ॥

ब्रह्मण इयम् । वयसि तिष्ठत्यनया । 'ब्राह्मी' [इति ख्याता] ॥ १३७ ॥^७

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पटूनि पर्णान्यस्याः । स्वर्णवत् क्षीरमस्याः । 'चोप' [लोके] ॥^८

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

कम्बोजदेशे भवा । 'मपवनि' 'बन उदी' इति च ॥ १३८ ॥^९

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

1. Any edible leaf, fruit or root used as vegetable [1]

2. Janduliya (caurā), a kind of green vegetable [2]

3. Indrapuṣpī (kariyāṇī), a kind of herb [4] 4. B. reads

द्वगलाण्ड्यावेगी 5. M. आवेगोऽस्त्यस्या 6. The vṛddhadāraka (vidhara)

herb [5] 7. Brahmī, a sort of medicinal plant [5]

8. Svarṇakṣīnī (makoya), a medicinal plant 9. Māsaparnī,

a kind of bean's plant [5].

तुण्डिकान् ईरयति । विम्बी कायति । 'कुन्दुरु' [लोके] ॥^१

वर्चरा कपरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

वृजो वरच् । वर्चरा । कस्य शिरसो वरी । तुज्जति । 'तुजि हिंसायाम्'
(म्वा० प० से०) ॥ न्यङ्क्वादि (७ ३ ५३) । 'ममरी' [लोके] ॥^२

एलापर्णी तु सुवह्वा रास्ता युक्तरसा च सा ।

एलाया इव पर्णान्यस्या । युक्तो रसो यस्या । 'रासन' [लोके]^३

चाङ्गे री चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्बुल्लोणिका ॥१४०॥

चाङ्ग दक्षमोरयति । चुक्रय [ति] चुक्र । 'चुक्क व्ययने' (चु० प० से०) ।
अम्बला च लूनयति च । 'अचिलोना' [इति ह्याता] ॥१४०॥^४

सहस्रवेधी चुकोऽम्बुवेतसश्शतवेध्यपि ।

सहस्र विध्यति । अम्बुल्लवासी वेतसश्च । 'अमिलवेत' [अमलवेत] [लोके] ॥^५

नमस्करी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥१४१॥

नमस्करणशीला । गण्डेषु ग्रन्थिषु काली । खदति खदिरा । 'लज्जालू'
'लज्जालू' [इति च] लोके ॥१४१॥^६

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।^७

जीवति । 'जीवइ' साक । 'डोडी' गुजरेदेशे ॥^८

कूर्चक्षीर्षो मधुरक शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवका ॥१४२॥

कूर्च क्षमधु । तद्वच्छीर्षमस्य । जीवकोऽष्टवर्गान्तर्गत ॥१४२॥^९

किराततिको भूनिम्बोऽनार्यतित

किरातदेशे जातस्तित । त्रीणि । 'चिराहता' [लोके] ॥^{१०}

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥१४३॥

सात सुख लाति । सातला रत्नशोरसीदण्ड ॥१४३॥^{११}

1 A kind of vegetable [4] 2 Mamasi, a kind of vegetable [5] 3 The plant, elsparoi or mimosa octandra [4] 4 The ambastha (aculous) plant [5] 5 The amalaveto plant [4] 6 The namaskari (bajaru) plant [4] 7 It reads मधु, स्रवा as two separate names 8 The jiva plant known as dodi in Gujrat 9 The jivaka plant [5] 10 The bhūnumba (cira-yata) plant [3] 11 The saptala or red milk hedge tree [5]

वायसोली स्नादुरसा वयस्था

वायसवल्लीयते वायसोली । 'काकोली' [इति स्याता] ॥^१

अथ मुकुलक ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्यपि ॥१४४॥

मङ्कते मकुल । 'मकि मण्डने' (म्वा० आ० से०) । नियत कुम्भ ।
दाम्यति दन्ती । 'दला (न्ता)' [लोके] ॥१४४॥^२

अजमोदा तूष्मगन्धा ब्रह्मदर्भा यषानिका ।

अज मोदयति । द्वे अजमोदायवानी भेद । ब्रह्मणा हृम्यते । 'हमी ग्रन्थे'
(तु० प० से०) । दुष्टो यव । 'यवा' इति ॥^३

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥

पौष्करे मूले [इत्यन्वयः] पुष्पाति । पुष्पं करत् (उ० ४४) । कश्मीरेषु
भवम् । 'पुष्करमूल [स्य]' त्रीणि ॥१४५॥^४

अव्ययाऽतिचरा पद्मा चारली पद्मचारिणी ।

अतिचरति । पद्यते पद्यम् । चारयति । 'शकादिभ्योऽच्' (उ० ४८१) ।
'गुलाव' लोके । पञ्च पद्यचारिण्या ॥^५

काम्पित्य कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥१४६॥

कम्पिलाया भव । पञ्च 'कबीला' लोके ॥१४६॥^६

प्रपुत्रराडस्वेढगजोदद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाख्यश्च

पुमात् नाटयति । एहो मेप एव गजोऽस्य^७ । चक्रं दद्रु मृदनाति ।
पद्ममटति । उरणो मेप , तस्यास्याऽस्य^८ । 'चक्रवड' [लोके] ॥^९

पलाण्डुस्तु मुकन्दक ॥ १४७ ॥

पलस्याण्डमिव पलाण्डु । 'पिळाजु (ज)' [लोके] ॥ १४७ ॥^{१०}

1 The kakoli plant [3] 2 Dantu, a medicinal plant [5]

3 Ajamoda (ajavama), a very useful medicinal plant [4]

4 Puṣkaramula [3] 5 The padmacarini or rose plant [5]

6 The kimpilya (kabil) tree [5] 7 M गजोऽस्य 8 M

तस्यास्यास्य ॥ The Cakramardaka (Cakavada) tree [6]

10 Onion [2]

लतार्कटुद्रुमी तत्र हरिते

लतासु अर्क इव । द्रुमो द्रुम । हरितपलाण्डु ॥^१

अथ महौषधम् ।

लघुन गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरमोनका ॥ १४८ ॥

लघुति च्छिनत्ति रोगान् । गृञ्ज्यते गृञ्जना । 'गृञ्जिच्छब्दे' (स्वा० प० स०) ।

न रिष्टमस्मात् । महत्वनन्दमस्य । रसनोन । 'लहसुन' [लोके] ॥ १४८ ॥^२

पुनर्नवा तु शोथहनी

पुनरमोक्ष्य नवा । द्वे । 'गदहपुनी' [लोके] ॥^३

वितुन्न सुनिपण्णकम् ।

विगत तुन्न व्यथनमस्मात् । सुष्ठु निपण्णमस्मात् । द्वे । 'विसत्तपरिआ' [लोके] ॥^४

स्याद्वातरुः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

आवात करोति । शणपर्णी ॥ १४९ ॥^५

पारावताडं हि कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

कटवद्भाति । गौरादि (४ १ ४१) । पण्यते पण्या । पञ्च । 'वकुर्दनि' [लोके] ॥^६

घार्पिक त्रायमाणा स्या त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वर्षासु भवम् । त्रायते । बलेनमद्रा । 'त्रायमान' [लोके] ॥ १५० ॥^७

विष्वक्सेनप्रियागृष्टिर्वाराही वदरेति च ।

गृह्यते गृष्टि । गृपादरादि (६ ३ १०९) । 'गृष्टि (गृष्टि)' [लोके] ॥^८

मार्कवो भृङ्गराज स्यात्

मचति मार्कव । भृङ्ग इव राजते । 'ममरंजा' [लोके] ॥^९

काकमाची तु धायसी ॥ १५१ ॥

काकाम् मचने । 'मचि धारणे' । 'वेवेवा' [लोके] ॥ १५१ ॥^{१०}

शतपुष्पासितच्छत्राविलम्बामधुरा मिसि ।

- 1 Green Onion [2] 2 Garlic [6] 3 The punarnava plant [2] 4 Vitunna, a pot herb [2] 5 Sanaparni, a plant better known as paṭasana [2] 6 Jyotiṣmatī (kakūdanī) [5] 7 The trayamaṇa plant [4] 8 The varāhī tree [5] 9 Bhṅgaraja, a useful medicinal plant [2] 10 The makoya plant [2]

शतं पुष्पमस्याः । 'शौफ' [लोके] ॥^१

अवाक्पुष्पी कारवी च

कां सेति । 'मंगरैल' [लोके]^२

सरणा तु प्रसारिणो ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंमरा राजबला मद्रवलेति च ।

प्रसारयति । राजेव बलदा । 'गन्धप्रसारणि' [इति ख्याता] ॥^३

जनी अतूफा रजनी जतुकुचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संसपर्शा

जनयति जनो । 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) । जतूका । रज्यतेऽनया^४ ।
जतु करोति । चक्रवर्द्धितुं शीलमस्या ॥ १५३ ॥ स्पृश्यते । 'ययरी' इति उत्तर-
देशे प्रसिद्धं सुगन्धिद्रव्यम् ॥^५

अथ शटी गन्धमूलीपडग्रन्थिकेत्यपि ।

कचूरोऽपि पलाशः

'घट रजादी' (म्वा० प० से०) । पलमश्नाति । 'कचूर' [लोके] ॥^६

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

मुपधी च

कारे वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (म्वा० प० से०) । 'कठ घोके' (म्वा० प०
से०) । बाहुलनादिल्लः ॥ १५४ ॥ मुपुवति । गौरादिः (४. १. ४१) ।
'करैला' [लोके] ॥^७

अथ कुलकं पटोलस्तिक्तरुः पटुः ।

पाठ्यति पटोलः । 'परवर' [लोके] ॥^८

कूप्माण्डकस्तु कर्कारुः

कु^९ ईपदुप्मा अण्डेषु बीजेषु यम्य । कर्करासावहः वस्ति शोषक. 'कोहड़ा'
[कोहड़ा] [लोके] ॥^{१०}

-
1. Sweet cummin [5] 2. Karavi (mangraila) [2] 3. The
gandhaprasarini plant [5] 4. M. रज्यतेनया 5. Cakravartini,
a fragrant substance called yayari in northern India [6]
6. The karcūra or zedoary plant. [5] 7. Karavella (Kara-
ilā) [3] 8. Paṭola (paravara), a species of cucumber [4]
9. M. & 10. Pumpkin [2].

एवार्क कर्कटी स्त्रियो ॥ १५५ ॥

आ समन्तात्, ईरयति वारयति च एवार्क । 'इवार्क' इति क्यचित् ।
कर्कमदति । 'काकरि' [लोके] ॥ १५५ ॥^१

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

इक्ष्माकरेति । मृगश्वदि (उ० १.३७) । तुम्बति खचित् । द्वे । 'तितलौकी'
[लोके] ॥^२

तुम्बयलावूरुमे समे ॥

न लम्बते । 'नभि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १.८७) ॥^३

चित्रा गवाक्षी गोक्षगधा^४

धीयते चित्रा । गा तुम्बति । 'तुम्बि बदने' (भा० ५० से०) । पृषोदरादि-
(९३१०९) । घन्मन्तरिमदनपालादिनिघण्टुषु 'गोदुम्बा' शब्दो न दृश्यते किं तु
'गवादनी' इति । तस्मादत्र 'गोक्षगधा' इति सुपाठः^५ । 'गोदुम्बा' इत्यपि
क्वचित्लभ्या ॥^६

विद्याला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

'इन्द्रा मृगादनी स्यादिन्द्रवारुणी चान्या विद्याला गजविशिट' इति वैद्यके
प्रसिद्धत्वाद् । 'इन्द्रवारुणी या तु बृहत्फला सा विद्याला' 'काकरिभेद' इति तु
रामाश्रमस्य ध्रम । रोम्बी त्विन्द्रमुचित्रा गावा या (?) । इन्द्र वारयति ।
'इदाहनि' [लोके] ॥ १५६ ॥^७

अशोक्ष शूरणः कन्दः

अशोक्षि हन्ति । शूरयति । कन्दयति । 'शूरण' इति श्वात् ॥^८

गण्डीरस्तुसमष्टिला ।

गण्डति गण्डीर । 'गाडर' [लोके] ॥^९

कलम्बी

के लम्बते । 'करेंबु' [लोके] ॥^{१०}

1 Karkat (kankari, a kind of cucumber 2 Bitter gourd (titalauki) [2] 3 Gourd [2] 4 M reads गोदुम्बा, and K reads गोतुम्बा 5 M सुपाठम् 6 Citra, a kind of cucumber [3] 7 Indravaruṇi, a kind of medicinal plant [2] 8 Surana, a kind of esculent root [3] 9 A kind of grass of which khaṣa is the root [2] 10 Karembu, a kind of vegetable [1]

उपोदका

उप अधिकमुदकमस्याः । 'पोइ' [लोके] ॥^१

अस्त्री तु मूलकं

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । 'मूरी (ली)' [लोके] ॥^२

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलति मोचयति च । 'हिलिषा' [लोके] ॥ १५७ ॥^३

वास्तूकं शाकभेदाः स्युः

वसति वास्तूकः । 'उलूकादयरच' (उ० ४.४१) इति साधुः । 'वयुआ' [लोके] ॥^४

दूर्वा तु शतपर्षिका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

'दूर्वा हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । दूर्वा । पट् 'दूर्वा' [इति व्यातस्य] ॥^५

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

सिता दूर्वा ॥ १५८ ॥ गोलोमसु जाता । गण्डमलति । 'शुक्लदूर्वा' ॥^६

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमन्नियाम् ॥ १५९ ॥

कुरुन् विन्दति । 'मुस्त संघाते' । खत्वारि । 'मोथा' [लोके] ॥ १५९ ॥^७

स्याद्गुन्द्रमस्तको गुन्द्रा

गा जलं द्राति । 'गोंद' [लोके] ॥^८

चूडाला चक्रलोच्चटा ।

उच्चटति । 'मुस्ताविशेषस्य' त्रीणि ॥^९

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वमति वंशः । कर्मा राति । तृणेषु ध्वज इव ॥ १६० ॥ वेणुति वेणुः ।

1. Upodaka (poi), a kind of herb [1] 2. Radish [1]
 3. Hilisa [1] 4. Vastuva, a kind of vegetable [1] 5. Dūrva
 (bent grass) [6] 6. White dūrva [4] 7. The musta
 (motha) grass [4] 8. The gundra (gonda) grass [2]
 9. Cakrala, a kind of motha grass [3].

‘वेणु निन्नामनादो’ (भ्वा० उ० मे०) । मस्कते । ‘मस्क गती’ (भ्वा० आ० से०) ।
 ‘वास’ [लोके] ॥^१

वेणव कीचमास्ते स्युर्ये स्यनन्त्यनिलोद्धता ॥ १६१ ॥

अनिरन ताडिता वेणवो ये शब्दायन्ते ते कीचका ॥ १६१ ॥^२

ग्रन्थिर्ना पर्यपरूपी

ग्रन्थते ग्रन्थि । फिपिचि पर । ‘गाठि’ [गाँठ] [लोके] ॥^३

गुन्द्रस्तेजनक शर ॥

गा द्राति गुन्द्र । शृणाति शर । शरहरी’ [लोके] ॥^४

नडस्तु धमनः पोटगलः

‘नड गहने’ । ‘धमि’ सौन । पोट सखिलघ्नो गलोऽस्य । ‘नल’ [इति
 ख्यात] ॥^५

अयो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगल

काश दीप्ती’ (भ्वा० आ० से०) ॥ १६२ ॥ ‘काव’ [लोके] ॥^६

धुभूमनि तु वल्माजाः ।

वल सवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । वज गती’ (भ्वा० प० से०) ।
 वल् चासौ वजद्वज । वगई’ [लोके] ।^७

रसाल इक्षु

इष्यते इक्षु । ‘इषे क्मु’ (उ० ३ ५७) । ‘कँप’ [ख] [लोके] ॥^८

तद्भेदा पुण्ड्रकान्तारकादय ॥ १६३ ॥

पुण्ड्रपते । ‘पुडि खण्डने’ । ‘पवडा’ [लोके] । कान्तमृच्छति । ‘वतारा’
 [लोके] ॥ १६३ ॥^९

स्याद्वीरण वीरतरम्

वीरपति वीरणम् ॥^{१०}

1 Bamboo [10] 2 A sounding bamboo [1] 3 The joint or knot of a bamboo, cane sc [3] 4 Sara, a kind of white reed [3] 5 M गलोऽस्य 6 The nala reed [3] 7 Kaga, a kind of grass used for making mats sc [4] 8 Vagai, a kind of grass [1] 9 Sugar-cane [2] 10 Different kinds of sugar-cane [1 each] 11 Virana, a kind of fragrant grass [2]

॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

अस्य वीरणस्य मूले । मयमस्मात् । नलं गन्धं ददाति । मृणालमिव । सादृश्ये नय ॥ १६४ ॥ लातिला । सा मज्जाऽस्य^१ । लीयते दाहोऽस्मात्^२ [लघु] लयम् । अवलीयते दाहोऽनेन^३ । इष्टकापथमस्य । जशीर' [इति श्वातस्य] ॥^४

नलादयस्तृणं गमुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

तृप्यते तृणम् । 'तृणं अदने' (त० उ० से०) । गीयते गर्भम् । 'शो मुट् च' (उ० १.९५) इत्युतिः । श्याममकति । 'गमुच्छ्रयामाकौ तृणधान्यविशेषौ ॥ १६५ ॥

अस्त्रीःकुशः कुयो दमः पवित्रम्

को श्वेते कुशः । इम्यते दमः । पूयतेऽनेन^५ पवित्रम् । 'कुश' [इति श्वातः] ॥^६

अथ कर्तृणम् ।

पौरसीगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिपम् ॥ १६६ ॥

कुत्सितं तृणम् । पुरे भवम् । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । ध्यायति ध्यामम् । देवैर्जग्धमिव । रोहति रोहिपम् । 'रोहिष' [लोके] ॥ १६६ ॥^७

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

पालं क्षेत्रं हन्ति । 'जलजतृणविशेषस्य' ॥^८

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालाकाराणि तृणान्यस्य । भुवस्तृणम् । पारस्करादिः (६.१.१५७) । द्वे ॥^९

शप्यं बालतृणम्

शप्यते शप्यम् । 'शप हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'नवतृण [स्य]' ॥^{१०}

घासा यवसम्

अद्यतेऽनेन^{११} घासः । पूयते यवसम् । 'घास' [लोके] ॥^{१२}

1. M. मज्जास्य 2. M. दाहोऽस्मात् 3. M. दाहोऽनेन 4. Us'ira, the fragrant root of a vitanga plant [10] 5. B. and K. read 'कुशम् 6. M पूयतेनेन 7. Kus'a, a kind of holy grass used in several religious ceremonies [4] 8. Kohisa, a kind of fragrant grass [6] 9. Palaghna, a water-growing grass [2] 10. Malat'nta, a kind of fragrant grass [2] 11. Young grass [2] 12. M. अद्यतेनेन 13. Meadow-grass [2].

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

अज्यते । 'तृण'-[मात्रस्य] ॥ १६७ ॥^१

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसहतिः ।

सहति समूह । 'पाशादिभ्यो य' (४२४९) [तृणनडसमूहयोरेकैकम्] ॥^२

तृणराजाहुयस्ताल

'ताल प्रतिष्ठायाम्' (घु० प० से०) । 'ताल' [लोके] ॥^३

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

नालिकामोरयति । 'नारिकर' [नारियल] [लोके] ॥ १६८ ॥^४

घोण्टा तू पूग क्रमुको शुवाक रजपुर

घोण्टे घोण्टा । पुनाति पूग । क्रामति क्रमुक । 'यु पुरीयोत्सर्ग' (तु० प० अ०) । 'दिनाकादयश्च' (उ० ४१५) इति शुवाक । ख पिपति । 'सुपारी' [लोके] ॥^५

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

अस्य पूगस्य फलम् । उद्वेजयति ॥^६

एते च हितालसहितास्त्रय ॥ १६९ ॥

खर्जूर केतकी ताली रज्जूरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनोपधि वर्ग ॥ १७ ॥

एते नालिकेरादयो हितालेन सहितास्त्वत्वार तृणजातीया द्रुमाः । हीनोऽल्पस्तालः ॥ १६९ ॥ 'खर्जूरं व्ययने' (म्वा० प० से०) । वेतयति । 'वनद्रुमैरि' [लोके] । अननासो विष्णुकन्दः । 'अननास' [लोके] 'पर्वज हिमककटम् ।' 'खर्जूज' [लोके] ॥^७

इति वनोपधि वर्ग ॥ १७ ॥

-
- 1 Grass in general [2] 2 A heap of grass, and a quantity of reeds [1 each] 3 The palm tree [2] 4 Cocoa nut [2] 5 The betel nut tree [5] 6 Betel nut [1] 7 M हीनोऽल्पस्तालः 7 Four kinds of grass-trees (tṛpadruma) [1 each]

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केशरी^१ हरिः ।

हितस्ति सिंहः । मृगाणामिन्द्रः । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य । हरिणी पिङ्गले
अक्षिणी यस्य । केशराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । हरति हरिः । 'अथ इः' (उ०
४.१३८) । 'सिंह' [इति स्यातः]^२

शार्दूलद्रीपिनी व्याघ्रे

मृणाति शार्दूलः । 'शृ हिषायाम्' (ऋचा० प० से०) । दुल ष् (उ०-
४.९०) । दुह दीपौ । द्वीपं चर्मात्स्यास्ति । व्याजिघ्रति । 'वाघ'
[लोके] ॥^३

तरक्षुस्तु मृगादनः ॥१॥

तरं मायं सिणोति तरक्षुः । मृगव्यादिः (उ० १.३७) । 'तेदुमा'
[लोके] ॥१॥^४

वराहः शूकरो^५ घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः^६ किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥२॥

वरमाहन्ति शूकोऽस्त्यस्या^७ । चर्पति^८ । 'वृषु संघर्षे' (म्वा० प० से०) ।
पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । किरति । बाहुलकात् किः । केटति । 'किट गतौ' (म्वा०
प० से०) । 'द्विगुणयात्किट्' (उ० ४.११९) । दंष्ट्रास्त्यस्य^९ । घोणा नासा
उत्प^{१०} । ब्रौह्मादी (निः) (५.३.११६) । क्रोडोऽस्यास्ति^{१०} । 'क्रुड निमज्जने'
(तु० प० से०) । 'भूवर' [लोके] ॥२॥^{११}

कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनोकाः

कम्पते कपिः । 'कुडिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४.१४३) इतीद् । प्लवेन
गच्छति । शाखासञ्चारी मृगः । वली मुखेऽस्य^{१२} । मर्कति मर्कटः । 'मर्कः' सौत्रः
ग्रहणार्थः । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४.८१) । वने राति वनरः, तस्यायं
वानरः । 'की' इति शब्दमीहे । 'वानर' [इति स्यातस्य] ॥^{१३}

1. B. and K. read केशरी 2. Lion [6] 3. Tiger [३] 4. Hyena
[2] 5. Majority reads शूकरो 6. B. prefers किरिः 7. M. शूकोऽस्त्यस्य
8. M. दंष्ट्रास्त्यस्य 9. M. नासास्य 10. M. ब्रौह्मोऽस्यास्ति 11. Hog [12]
12. M. मुखेऽस्य 13. Monkey [9]

अथ मल्लुके ॥३॥

ऋश्वाचमल्लभाल्लुकाः

मल्लते हिनस्ति मल्लुक. । 'मल्ल हिंसायाम्' (म्वा० आ० से०) ।
 बाहुलकादु ॥३॥ ऋक्ष्णोति ऋक्षः । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) ।
 अच्छ अमिमुखं मल्लते । मालयति मालुक । 'मल आमण्डने' (चु० आ० से०)
 उलूकादि (उ० ४४१) । मल्लतेऽस्तु^१ मल्लुक. । 'मालु' [लोके] ॥^२

गण्डके खड्गखड्गिनी ।

गच्छति गण्ड । 'गमन्ताड्ड' (उ० १११४) । खडति मिनति खड्ग. ।
 गन् किद् (उ० १.१२४) । 'गंडा' [लोके] ॥^३

लुलापो महिषो बाहद्विपत्कासरसैरिमाः ॥४॥

कुलति पक्षे जयते च । 'मह पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । अविमहो-
 द्विपत्' (उ० १४५) । बाहाना द्विपत् । ईपत् सरति । सीरिपु भाति ।
 ततोऽण्^४ । सैरिम । 'सैसा' [इति स्यातस्य] गन् ॥४॥^५

स्त्रियां शिवा भूरिमायमो गोमायुर्ममधूर्तकाः ।

शृगालवस्त्रकक्रोष्टुफेरुफेरवज्जम्बुकाः ॥५॥

गा विहता वाच मिनोति । 'हुमिज् प्रक्षेपे' (र्वा० उ० से०) । 'हुवापा'-
 (उ० १.१) इत्युन् । वृजति शृगाल । सरति गालयति चेति वा । शालव्यादि
 [शृगाल] अपि । व्रोजति । 'फे' इत्यव्यक्तं रीति । जयति जम्बुक । 'जमु'
 अदने' (म्वा० प० से०) । 'सियार' [लोके] ॥५॥^६

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आलुभुक् ।

अवतीति ओतु । 'सितनि—' (उ० १.६९) इति तुन् । विडमालाति ।
 मार्दि मार्जार । 'कन्जिमृजिम्मा चित्' (उ० ३.१३७) इत्यारद् । वृषान्
 मूषकान् ददाति । 'विलारि' [लोके] ॥^७

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकाभजे ॥६॥

गोपाया अपयम् । 'चदनगोह' [इति स्यातस्य] ॥६॥^८

1. M. मल्लतेस्तु 2. Bear [4] 3. Khmoceros [3] 4. M. तना
 5. Buffalo [5] 6. Jackal [10] 7. Cat [5] 8. Iguana [3].

शवाचित्तु श्रुत्यः

श्वान विध्यति । 'शल चलने' (म्वा० प० से०) । यत् । 'साहो' [लोके] ॥^१

तल्लोमिनि शलली शलल शलम् ।

वृषादिस्वाद् (उ० १ १०६) कलच् । शललम् । त्रीणि 'साहो'कण्टकस्य ॥

वातप्रमीर्वातमृग

वात प्रमिमीते वातामिमुक्त धावनात् । वात इव मृग । निस्थङ्को मृगविद्येय
पृपतमेद ॥^२

कोरु ईहामृगो वृक ॥७॥

कोकते । 'कुक् वृक् आदाने' (म्वा० आ० से०) । ईहामृगस्येवा [स्य] ।
'वीगु' [लोके] ॥७॥^३

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनय ॥

मृग्यने व्याघ्रं^४ । को रङ्गोऽस्य^५ हरिणाकृतिर्महानयम् । वातमयत ।
उण् । हरति मन । 'स्यास्त्या—' (उ० २ ४६) इतीनच् । ताम्रवर्णं । 'मृग'
[इति स्यात्] ॥^६

ऐण्येयमेण्याश्चर्माद्यम्

'एण्या ऊय्' (४ ३ १५९) ॥^७

एणस्यैणमुभेतिपु ॥८॥

एणचर्मादी तु 'प्राणिरजतादिभ्योऽन्' (४ ३ १५४) ॥८॥^८

कदली कन्दली चीतश्चमूरुप्रियङ्गावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनय ॥९॥

के दलति । वन्दे लीयते । चिन्तति चीत । चम्वामुख्यस्य । शोभनावुह
मस्य । एते हरिणभेदाश्चर्मण्युपयुक्ता ॥९॥^९

- 1 Porcupine [2] 2 The quill of a porcupine [3] 3 A
swift antelope [2] 4 Wolf [3] 5 M रङ्गोऽस्य 6 Deer
[5] 7 The skin and horns of a female deer [1] 8 The
skin etc of a deer [1] 9 Six varieties of deers [1 each]

कृष्णसाररुक्म्यङ्कुरशङ्कुशवररौहिषाः ।

गोकर्णेपृपतैर्गणैर्यरोहितैश्चमरो मृगा ॥१०॥

कृष्णेन सार शबल । रौति रुह । जन्वादि (उ० ४ १०२) शरत्पुच्छ-
शृङ्ग । म्यञ्जतीति म्यञ्जु । 'नावञ्चे' (उ० १ १७) इति कु । बहुविपाज ।
रमते रङ्गु । मृगश्वादि (उ० १ ३७) । स वृणोति शवर । रौहिष कृष्णे
दमति । पृपता सन्त्यस्य । 'चीतर' [लोके] । एति एष, कृष्णहरिण ।
मृच्छति मृत्स्य । गवय एव 'रोह' लोके । रोहितो रक्तत्वाद् । चमति चमर ।
एते द्वादशमृगभेदा ॥१०॥^१

गन्धर्व शरभो राम सूमरो गवय शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्या पशुजातयः ॥११॥

शरे माति । रमते । मृ गवो (भ्वा० प० अ०) । मृषस्य च वमरश्च^१
(३२ १६०) । गामयते गवय । 'शश' प्लुतगती (भ्वा० प० से०) ।
'खरहा' [लोके] । इत्यादयो ये वनोक्ता ये च पूर्वोक्ता सिंहाद्या वक्ष्यमाणाश्च
ये गोमेषहस्त्यादयः सर्वे ते पशुजातयः । पश्यति सर्वमविशेषणेति पशु ।
'मृगिदृशि'— (उ० १ २७) इत्यु, पश्चिच्च ॥११॥^२

उन्दुरुम्पिकोऽप्यालुः

उनति, उन्दुरु । मुष्पाति । मुष्पातेर्दीर्घश्च (उ० २ ४२) इति किवन् ।
आ खनति, आलु । '—खनिशुभ्या दिच्च' (उ० १ ३३) इत्यु । 'मूत'
[लोके] ॥^३

गिरिका बालमूपिका ।

गिरति गिरिका । बाला बाली मूपिका च ॥ द्वे ॥^४

सरट्, कृन्डास स्यात्

सरति सरट् । कृन् गल लासयति । 'गिरिगटान' । (गिरिगट)
[लोके] ॥^५

मुसली* गृहगोधिका ॥१२॥

मुसलमिय । 'विद्यतुदद्या विस्तुदद्या' [च लोके] ॥१२॥^६

1 Other twelve kinds of deers [1 each] 2 Six different kinds of animals [1 each] 3 Rat [3] 4 Small mouse [2]

5 Lizard [2] 6 Majority reads "मुसली"

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णानाममर्कटका. समाः । -

लूनाति लूता । तन्तून् वयति । ऊर्णव तन्तुर्नामावस्य । 'इघापो —' (६.३.६३) इति ह्रस्व । मर्कति । 'मकरी' [लोके] ॥^१

नीलङ्गुस्तु कृमि

मितरा लङ्गति । 'लङ्गि गती' (भ्वा० प० से०) । 'खर शङ्क—' (उ० १ ३७) इति साधु । क्रामति कृमि । 'ब्रमिषति—' (उ० ४.१२१) इति किरिष ॥^२

कर्णजलौका शनपद्युमे ॥१३॥

कर्णस्य जलौकेव । 'गोजर' [लोके] ॥१३॥^३

वृश्चिक. शूककीटः स्यात्

वृश्चति वृश्चिक । 'वृश्चिकृष्यो. किकम्' (उ० २.४०) । शूकमुक्त कीटः । 'ऊर्णादिमक्षकस्य कृमिविशेषस्य' द्वे ॥^४

अलिद्रुणौतु वृश्चिके ।

अलति अलि । दीर्घादि [आलि.] अपि । द्रुणति द्रुण । 'द्रुण हिंसायाम्' (तु० प० से०) । 'द्रोण.' इत्यन्ये । 'बीछी' [लोके] ॥^५

पारावत कलरु कपोत

[गुडप्रियस्तीक्ष्णदंष्ट्रः] । 'चिउटा' । मत्तुणो रक्तबीजक । लद्वाहमि] परमवति । ततो जात पारावतः । वस्य वायो पोत इव । 'परेवा', 'कबूतर' [इति च लोके] । 'गृहक.' त्वन्यः ॥^६

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्नी श्येनः

प्रशस्तं पत्नमस्य । 'श्यंङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्यास्त्या—' (उ० २. ४६) इतीनच्^७ । 'वाज' [लोके] ॥^८

उल्लुके तु वायसारातिपेचकौ ।

उलति दहति । 'उल्लुकादय —' (उ० ४ ४१) इति साधु । 'पचिम-

1 Spider [4] 2 A small insect [2] 3 Centipede [3] 4. A kind of insect that eats woolen garments [2] 5. Scorpion [2]

6. Pigeon [3] 7. M. इति इनच् 8. Hawk [3].

च्योरिच्योरिच्च—' (उ० ५. ३७) इति वुन् । पेचकः । 'घूक' 'कुचकुचवा'
इति च [लोके] ॥^१

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रमटति । भरद्वाजस्यापत्यम् । 'मदुंल' [लोके]^२

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १४ ॥

खञ्जति । बाहुलकाद् रीटम् । 'खडैचा' [लोके] ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्क स्यात्

लोहमिव पृष्ठमस्य । 'ककि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ककहडा'
[लोके] ॥^३

अथ चापः किकीदविः ॥

चपति । 'चप हितायाम्' (चु० ५० से०) । 'किकी' इति दीव्यति । 'चास'
[लोके]^४

फलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

के मूर्जि लिङ्गमस्य । भृङ्ग इव । धूम्या धूमसमूहमटति । 'भुजैटा' [लोके] ॥^५

अथस्याच्छतपत्त्रकः ॥ १६ ॥

दावाघाटः

दाव आहन्ति 'कठफोरवा' [लोके]^६

अथ सारङ्गः^७ स्तोमश्चातकः समाः ।

सारमङ्गमस्य । स्तोमं जलमस्य । चतति । चतति । 'चते याचने' (भ्वा०-
५० से०) । 'पिपीहा' [लोके] ॥^८

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कृकुरश्चरणागुधः ॥ १७ ॥

कृकेन गलेन वक्ति । 'कृकेवच यरच' (उ० १.६) इत्युष् । 'कुक आदाने'
(भ्वा० आ० से०) । स चासौ व्रुटति च । 'व्रुट वोटित्ये' (तु० ५० से०) ।
'मुरगा' [लोके] ॥ १७ ॥^९

1. Owl [3] 2 Sky-bark [2] 3 Wag-tail [2] 4 Heron [2]
5. Blue jay [2] 6 A kind of bird [3] 7. Wood-pecker [2]
8. B reads सारङ्ग. 9. Catbird supposed to live only
on rain-drops [3]

चटकः कलविद्ध स्यात् तस्य स्त्री चटका

चटति । 'चट भेदने' (म्वा० प० से०) । कल वद्धते गच्छति । पृषोदरादि
(६ ३ १०९) । [द्वे 'चटकस्य' एकम् 'चटकस्त्रिया'] ॥^१

तयो ।

पुममत्ये चाटकैर स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

चटकायाश्चटकस्य^२ व । 'चटकाया ऐरक्' (४ १ १२८) । चटकाञ्च
स्त्र्यपत्ये लुग्वक्तव्य (वा० ४ १ १२८) ॥ १८ ॥^३

कर्करेडु करेडु स्यात्

कर्कं रेडति । 'रेट्मापणे' (म्वा० उ० मे०) ॥ द्वे ॥^४

कृकणक्रकरी समौ ।

'कृ' इति कणति । 'क्र' इति शब्द करोति । द्वे ॥^५

वनप्रियः परभृत कोकिल पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

'चत्वार पर्याया' इति युक्त वन प्रियमस्य । काकेन भृत । कोकते ।
'सलिलकलि—' (उ० १ ५४) इतीलच्^६ । अपि वायति पिक । 'कोइल'
(लोके) ॥ १९ ॥^७

कृके तु कर्दारिप्टबलिपुष्टसष्ट्रजाः ।

ध्वाह्श्चात्मघोषपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

'का' शब्द कायति । के रटति । न रिष्टमस्य । बलिना पुष्ट । ध्वाइशति ।
ध्वासि शब्दे (म्वा० प० से०) । आत्मान घोषयति । 'वय गतौ' (म्वा०-
आ० से०) 'वयस्व' (उ० ३ १२०) इत्यसच् । 'कौआ' (लोके) ॥^८

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणाल्य काक । काकयति । 'कक लौत्ये' (म्वा० आ० स०) । 'होम
काक' [इति ख्यातः] ॥^९

1 Male and female sparrows [1 each] 2 M चटकाया
चटकस्य वा 3 The male and female issue of a sparrow
[1 each] 4 Kareṣu (ṭipṭhi), a kind of bird [2] 5 Krakara,
a bird which cries 'kra' [2] 6 M इति इल्च् । 7 Cuckoo
[4] 8 Crow [10] 9 Raven [2]

दात्यूह कालकण्ठक ।

दाति मरणमूहते । द्वे ॥^१

आतायिचिल्ली

आतायते । 'तापृ—' (म्वा० आ० से०) । 'सुपि—' (३२७८) इति
गिति । चिल्ल शैथिल्ये (म्वा० प० से०) । 'चील्ह' [लोके] ॥^२

दाक्षाय्यगृध्री

'दक्ष वृद्धी (म्वा० आ० से०) । 'युदक्षि—' (उ० ३९६) इत्याय्य ।
ततोऽण्^३ (४३१२०) । गृध्यते । क्रन् (उ० २२४) । 'गोघ' [लोके] ॥^४

कीरञ्जुकी समौ ॥ २१ ॥

'की शब्दमोरयति । शुक गती (?) । युग्मा' [लोके] ॥ २१ ॥^५

क्रुड् क्रीञ्च

क्रुञ्चे (म्वा० प० से०) विवनि (३२५९) प्रज्ञादणि (५४३८)
क्रीञ्च । 'कराकुलि [लोके] ॥^६

अथ वक्र कह

वक्ति वक्र । न्यङ्क्वादि (७३५३) । के जले ह्वयति । 'वकु (गु)ला'
[लोके] ॥^७

पुष्कराहस्तु सारस ।

सरसि भव । 'सहरस [सारस] [लोके] ॥^८

कोकश्चक्रचक्रवाको रयाङ्गाह्वयनामक ॥ २२ ॥

कोकते । चवते । रक् (उ० २१३) । चक्र' इति बाक् यस्य । वचेर्घञ्
(३३१९) । रयाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नामास्य । 'चक्रवाक' [इति ख्यात]
॥ २२ ॥^९

कादम्ब कलहस स्यात्

वदम्बे समूहे भवति । वतो मधुरवाक् हँस । 'वतव' [लोके] ॥^{१०}

1 Gallinule [2] 2 Kite [2] 3 M ततोण् 4 Vulture [2]
5 Parrot [2] 6 Krauñca or curlew [2] 7 Crane [2] 8 Sār
asa or Indian crane [2] 9 Ruddy goose [2] 10 Kalaha
msa, a kind of goose [2]

उक्कोशकुररौ समौ ।

उक्कोशति । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुवः क्रस्व' (उ० ३.१३३) ।
द्वे । कुररोऽपि क्रौञ्चभेद एव ॥^१

हंसास्तु श्वेतगरुडश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हन्ति पच्छति । श्वेता गरुडः पक्षा वस्य । चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'सामान्य-
हंसस्य' चत्वारि ॥ २३ ॥^२

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

चञ्चुभिः सहितैश्चरणैर्लोहितैरुपलसितास्ते हंसानां राजा । 'रक्तहंसस्य'
[एकम्] ॥^३

मलिनैर्मल्लिकारुयास्ते

किञ्चिद्भूभ्रमणैश्चञ्चुचरणैरुपलसिताः । 'मल्लिकः' इति आख्या वेपाम् ।
'धूम्रहंसस्य' [एकम्] ॥^४

घातैराष्ट्राः सितेतैः ॥ २४ ॥

कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलसिताः । घृतराष्ट्रे मवाः । 'कृष्णहंसस्य' [एकम्] ॥ २४ ॥^५

शरारिरातिराडिश्च^६

शरं नीरमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । अतति । 'अज्यतिभ्यां च'
(उ० ४.१३०) इतोष् । आ अतति । इन् (उ० ४.११७) । 'आडी'
जलपक्षी ॥^७

बलाका विसकण्ठिका ।

बलां कायति । विसवत्कण्ठोऽस्याः^८ । शकभेदः ॥^९

हंसस्य योषिद्वरटा

वृणोति वरटा । हंसस्य स्त्री ॥^{१०}

1. Osprey [2] 2. A gander in general [5] 3. Flamingo
(a sort of white goose with red legs and bill) [1] 4. A
flamingo with smoke-coloured legs and bill [1] 5. A
flamingo with black legs and bill [1] 6. B. reads 'शरारिरातिरा,
दिश्च 7. Āḍi, a kind of bird [1] 8. M. विसवत्कण्ठोऽस्याः 9. Valāka-
a kind of crane [2] 10. Female goose [1].

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

लक्ष्म विद्यतेऽस्याः^१ । 'सरहस—' स्य पत्नी ॥ २५ ॥^२

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विक् । इदार्थे कन् (५.३.९६) । अजिनमिव पत्रमस्याः । 'चमगुदरो' [लोके] ॥^३

परोष्णी तैलपायिका ।

परं शत्रुरूपं यस्या । तैल पिबति । 'गादुर' [लोके] ॥^४

वर्षणा मक्षिका नीला

परं वणति । पृषोदरादि (६.३.१०९) । नीलवर्णमक्षिकाया एकम् ॥^५

सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरं गतिमन्तं घातयति । हे । 'मधुमाद्ये' [लोके] ॥ २६ ॥^६

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पतद् अङ्गमस्याः । पुक् कुत्सितं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि'—'(वा० ३.२.१०१) इति डः । स्वार्थे कन् (५.३.७५) । मधुमक्षिकाविशेषः ॥^७

दशस्तु वनमक्षिका ।

दशति दंशः । हे 'डासा' इति व्यातायाः ॥^८

दंशी तज्जातिरस्यास्याद्

'छोन्डासा' [लोके] ॥^९

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धपत्रमदंयति । ओलच् । 'वरटा' 'वरई' [इति च लोके] ॥ २७ ॥^{१०}

भृङ्गारी चोरुका चोरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गमारानि । 'चो' इति शब्दं रीतिं चीखा । 'चि' इति ईरयति । 'चित्त्व रीपित्ये' (म्वा० ५० से०) । पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) ॥ । 'होपुर्' [लोके] ॥^{११}

1. M. विद्यतेऽस्या. 2 Female crane (sārāsa) [1] 3. Bat [2]

4 A kind of bat [2] 5. Blue fly [1] 6. Honey bee [2] 7. M.

अन्येभ्योऽपि B Patangikā, a kind of honey bee [2] 9. Gad-fly

[2] 10. Small gad-fly [1] 11. Wasp [2] 12. Cricket [4].

समौ पतङ्गशलमौ

‘शल चलने’ । ‘कृशुशलि—’ (उ० ३.१२२) इत्यमच् । ‘टीडी’ [लोके] ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

ज्योतिरिवेङ्गति^१ । ‘दृगि गती’ (म्वा० प० से०) । ‘जुगनु’ [लोके] ॥ २८ ॥^२

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मधुव्रतं भ्रमरस्य । अलो वृश्चिकलाङ्गुलम् । तद्वदिवास्यास्ति । ‘अतः—’ (५.२.११५) इति । द्वौ रेफौ नास्ति यस्य । विमर्ति भृङ्गः । भ्राम्यति । ‘अतिक्रमि—’ (उ० ३.१३२) इति कर्त् । अलति । इत् (उ० ४.११७) । ‘भंवरा’ [लोके] ॥ २९ ॥^३

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलस्यपि ॥ ३० ॥

मयते । सर्वादिः । बर्हमस्यास्ति । ‘फलवर्हम्यामिनत्’ (वा० ५.२.१२२) । मेघनादेनानुलसति । ‘मुरंला’ [लोके] ॥ ३० ॥^४

केका वाणो मयूरस्य

के मूर्ध्नि कायते ॥^५

समी चन्द्रकमेचकी ।

चन्द्र इव । मेचको वर्णेन । पिच्छस्य चन्द्रावृतेर्द्वे ॥^६

शिखा चूडा

द्येते शिखा । ‘बुड समुच्छ्राये’ (पु० प० से०) । मिदादित्वात् (३.३.१०४) अङ्दीर्घा ॥ द्वौ ॥^७

शिखण्डस्तु^८ पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

शिखामिदंयते । ‘पिच्छ कुट्टने’ (पु० प० से०) । ‘वृह वृद्धौ’ (म्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । बर्हिः । ‘मयूरपंसस्य’ श्रीणि ॥ ३१ ॥^९

1. Grass-hopper [2] 2. M. ज्योतिरिव इति 3. Fire-fly [2]
4. Bhramara or black bee [11] 5. Peacock [9] 6. The peacock's cry [1] 7. The eye in peacock's tail [2] 8. The peacock's crest [2] 9. B. reads शिखण्डश्च 10. The peacock's tail [3].

स्वगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसा ।
 शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा ॥३२॥
 पतत्पिपत्तिपतगपतत्पत्तरयाण्डजा ।
 नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्तय ॥३३॥
 नीडोद्भवाः गरुत्मन्त पित्सन्तो नभसङ्गमा ।

हे गच्छति^१ । विहायसि गच्छति । 'विहायसो विहव—' (वा० ३ २ ३८) ।
 खञ्ज डिङ्गा (वा० ३ २ ३८), डि (वा० ३ २ ४८) विहण । विहाययति ।
 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०) । सर्वधातुभ्योऽमुन् (उ० ४ १८८) । शक्नोति ।
 'शक्तेरनन्तोन्त्युनय' (उ० ३ ४९) इतिप्रत्ययचतुष्टयम् । द्विर्जायते ॥ ३२ ॥
 पतत् पत्त पत्त वास्त्यस्य । पतेन पक्षेण गच्छति । पतति । पतत् पत्त रथ इव
 यस्य । बाजा पक्षा सन्त्यस्य । विकिरति । वातीति वि । 'वातेडिञ्च'
 (उ० ४ १३३) इतीप् । 'विकिर शकुनौ—' (६ १ १५०) इति निपात ।
 'पतेरन्ति' (उ० ४ ६९) ॥३३॥ नीडे उद्भव । गरुत पक्षा येषाम् ।
 पतितुमिच्छन्त पित्सन्त । 'पक्षी' [लोके] ॥^२

तेषा विशेषा हारीतो मदगु कारण्डव प्लव ॥३४॥

तित्तिरि कुक्कुभो लावो जीवजीवश्चकोरक ।

कोयट्टिकट्टिट्टिभको वर्तको वर्तिकादय ॥३५॥

एते पक्षिणा विशेषा । हारि मनोहारि इव गमन यस्य । रमण रण्ड ।
 का ईपद् रण्ड वाति ॥३४॥ 'तित्ति' शब्द राति । कि । 'तीतिर' [लोके] ।
 'कुक्कु' शब्देन भाति । 'वनकुक्कुट' [लोके] । लावयति लाव । जीव जीव
 जीवयति । चकते चकोरक । 'वठि—' (उ० १ ६४) इत्योरन् । क जल
 यतिरिव । 'टिट्टि' शब्देन भाति । 'टिट्टिहिरी' [लोके] । वर्तते । 'वटई'
 [लोके] । वर्तकदिचनस्तदन्या वर्तिका ॥३५॥^३

गरुतपक्षच्छदा पत्त्र पतत्त्र च तनूहृद्म ।

गृणाति । 'गृणोरति' (उ० १ ९४) । 'पक्ष परिग्रहे (चु० प० से०) ।
 छाद्यतेऽनेन^४ । पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ध्रुव । पतन्त्र प्रायते ।
 'पट् पक्षस्य ॥^५

1 M गच्छति 2 M सर्वधातुभ्योऽमुन् 3 Bird [27] 4 Different kinds of birds [1 each] 5 M द्वापनेने 6 Wing [6]

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥^१

चञ्चु स्त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

'चञ्चु गतो' (म्वा० प० से०) । त्रोटयते । 'ठोर' [लोके] ॥ ३६ ॥^२

प्रहीनोद्गीनसंढीनान्येताः स्वगमतिक्रियाः ।

प्रकृष्टं डपनम् । डोङ्गः (दि० आ० अ०) निष्ठातस्य नः । एते पक्षिणां गतिविशेषाः ॥^३पेक्षीकोशो^४ द्विहीनेऽण्डम्पेक्षीनां मांसलण्डाना कोशो माण्डाधारम् । अमति निस्सारयत्स्मादण्डः ।
हान्यां हीने क्लीषे ॥^५

कुलाये नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलमयते । नितरामोद्गते । 'लौला' 'लोमि' [इति च] लोके ॥ ३७ ॥^६

पोतः पाकोऽमंको हिम्म पृथुकः शावकः शिशुः ।

पुताति पोतः । 'हसि—' (उ० ३.८६) इति तच् । पच्यते परिणम्यते-
जेन' । 'श्च गतो' (म्वा० प० से०) । 'अयंकपृथुक—' (उ० ५.५३) इति
साधुः । हिम्मयति । 'हिमिसंघे' । पथयति । 'पृषु प्रक्षेपे' । 'शव गतो' (म्वा०
प० से०) । घनन्तात्कञ् (५.३.७५) । शिनोतिशिशुः । 'शः कित् सन्वच्च'
(उ० १.२०) इत्युः ॥^७

क्षीपुंसी मिथुनं द्द्वन्द्वम्

रक्षी च पुमांश्च । 'मिथु मेघु संगमे' (म्वा० उ० से०) । 'क्षुपिपिदि—'
(उ० ३.५५) इत्युनत् । द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य—' (८.१.१५) इति
निपातः । श्रीणि ॥^८

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

'युजिष्वि—' (उ० १.१४६) इति मक् । युग्मम् । न्यङ्क्वादित्वात्
(७.३.५३) कुत्वम् । युगं लाति ॥ ३८ ॥^९

1. The root of a wing [2] 2. Beak or bill [2] 3. Three kinds of the flying of birds [1 each] 4. B. पेक्षी रोषो 5. Egg [2] 6. Nest [2] 7. M. परेष्वभ्येतेन 8. The young of any animal or bird [7] 9. Couple [3] 10. Pair [3].

समूहनिबहव्यूहसंदोहविसरप्रजा ।

स्तोमौघनिकुरवातवारसंघातसंचया ॥३९॥

समुदाय समुदयः समवायश्चयोगण ।

स्त्रिया तु सहतिर्वृन्द निकुरम्ब कदम्बकम् ॥४०॥

समूह्यते । 'उह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निबह । सदुह्यते । विसरति । 'अज गती' (भ्वा० प० से०) । 'अतिस्तु—' (उ० ११४०) इति प्लुतो (अ० उ० अ०) मन् । आ उह्यतेऽनेन^१ । घञ् (३३१२१) । न्यङ्क्वादि (७३५३) । नि करोति । ण्यन्ताद्वतशब्दाद् घञ् (३३१९) । वायतेऽनेन^२ वार । घ (३३, ११८) । सहन्यते । घञ् (३३१९) । हनस्त (७३२२) । 'हो हन्ते—' (७३५४) । सचीयते । 'एरच्' (३३५६) ॥ ३९ ॥ समुदायते । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) समुदीयते । इण (अ० प० अ०) अच् (३३५६) । समवाय्यते । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) । गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । सहन्यते । वृणोति वृन्दम् । 'अब्दादयश्च' (उ० ४९८) इति साधु । निकुरति । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । अम्बच् । कदम्बयते । द्वाविंशति ॥४०॥^३

वृन्दभेदा समैर्वर्गः

समैरुपलक्षितम् । वृज्यते वर्गं ॥^४

सघसार्यो तु जन्तुभिः ।

सजातीयजन्तुभिरुपलक्षितम् । सरति । 'सर्तौण्' (उ० २५) इति यन् ॥^५

सजातीयैः कुलम्

सजातीयैरेव समूहे ॥^६

यूथं तिरश्चा पुनपुसकम् ॥४१॥

'यु मिथणे' (अ० प० से०) । '—पृष्ठयूथ—' (उ० २१२) इति साधु^७ । तिर्यक्समूहे प्लुण् ॥४१॥^८

1 M उह्यतेनेन 2 वायतेनेन । 3 Multitude or Collection [22]

4 A class of similar things e g brāhmaṇa-varga, śāila varga etc [1] 5 Group (as pakṣi sangha, manuṣya-sangha Sc) [1] 6 Race or family [1] 7 A flock of birds [1]

पशूना समज^१

‘वज्र गत्पादौ’ (भ्वा० प० से०) । अप् (३ ३ ६९) ॥^१

अन्येषा समाज

अन्येषा सद्य समाज । घञ् (३ ३ १९) ॥^२

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकाय

निर्धीयते । घञि कु ॥^३

मुञ्जराशी तूत्कर कूटमस्त्रियाम् ॥४०॥

पुञ्ज्यने पुमास जयति वा पुञ्ज । उत्कीयते । कूटयति । ‘धान्यादेशच्छित्त-
वृन्दस्य’ ॥४२॥^४

कापोतशौरुमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

वपोताना समूह कापोतम् । एव शुकाना मयूराणाम् ॥^५

गृहासक्ताः पशिमृगाः छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

इति सिंहादिवर्गं ॥५॥

छपति छेक । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । बाहुलकादीयम् । गृह्यते
गृह्य । क्यप् (३ १ ११९) ॥४३॥^६

इति सिंहादिवर्गं ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा ।

मनोरपत्यम् । ‘मनोरजातावश्यतो पुक् च’ (४ १.१६१ । म्रियन्ते मृता ।
एत स्वार्थे यत् (वा० ५ ४ ३६) । नरति । ‘नृ नये’ (भ्वा०, ऋषा० प० से०)
अच् (३ १ १३४) ॥^७

स्यु पुमास पञ्चजना पुरुषा पूरुषा नरः ॥१॥

पुनाति । ‘पूजो दुष्पुद्’ (उ० ४ ७७) । पचमिभूतं जंयते । घञ् (३ ३
१९) । ‘पुर अग्रगमने’ (तु० प० से०) । ‘पुर कुपद्’ (उ० ४ ७४) ।

1 A multitude of animals [1] 2 An assembly of human beings [1] 3 An association of persons who perform like duties [1] 4 M कृयति 5 A sheat of grain [3] 6 A flock of pigeons, parrots, peacocks and frankoline patriges [1 each] 7 Tame birds or animals [2] 8 Mankind [6]

पृषोदरादित्वात् (६३१०९) पक्षे दीर्घं । पुरिं शेते वा । 'नयतेडिञ्च'
(उ० २१००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जातो] पुरुष [स्य]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शुक्रशोणिते अस्याम् ।^१ 'स्त्यायतेडुंठ' (उ० ४१६५) । 'युष'
सौत्र सेवार्थः । 'हृष्टृहि—' (उ० १९७) इत्यति । अल्थ बलमस्या ।
योषति । 'नूनरयोवृद्धिश्च' इति डीप् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'बहो घश्च' (उ०-
१८३) इत्यृ । प्रतीप इष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि
(३११४०) । वन्यते वनिता । मह्यते । 'सलिकलि—' (उ० १५४)
इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणां विशेषाः ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्धा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या । 'मिय ब्रुकुवनौ' (३२१७४) । कामो-
स्त्यस्या ।^४ वामे मुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या ।^५ मानोऽस्त्यस्या ।^६
कम्पते स्म । 'लल ईप्तायाम्' युच् (उ० २७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ।^७
॥ ३ ॥ सुष्ठु उनत्यरीन् । 'उन्दी' (६०५० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वात् (३११४०) ण । रामा ।^८

क्षोपना सैव भामिनी ।

'भामक्रोष' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनि (३३१७०) ॥^९

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ।^{१०} मत्तेव वासते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ।^{११} अत्य-
न्तोत्प्लुष्टस्त्री ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M कामोस्त्यस्या 5 M हर्षोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोस्त्या 8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A passionate woman [2] 10 M नितम्बोस्त्या 11 M वरवर्णोस्त्यस्या. 12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभिषेकोऽस्याः^१ ॥^२

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीमिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिग्रहीती च द्वितीया सहघर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाय पुंभूम्नि दाराः

‘पत्युर्नो यत्तसंयोगे’ (४. १. ३३) । पाणिगृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणी । सहघमः^५ ॥ ५ ॥ भिमने भार्या । ष्यन् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । ‘अनेयंक’ (उ० ४. ११०) । दारयन्ति आपृन् । यञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्त ॥^७

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं पारयन्ति । ‘संज्ञाया भृष्टवृ-’ (३. २. ४६) इति षच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । ‘पुत्रादिमत्याः सघनायाः’ द्वे ॥^८

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । ‘अस भुवि’ (अ० ५० से०) । ‘दत्तोरत्नलोपः’ (६. ४. १११) ङीप् (४. १. ६) । साप्नोति परलोकम् । ‘कृवापा—’ (उ० १. १) इत्युण् । चत्वारि ॥^९

कृतसापत्निकाप्यूढाधिविभ्रा^{१०}

उपत्या भावः सापत्नी । ष्यन्तात् (५. १. २४) ङीप् (४. १. ४१) । कृतः १न् (५. ३. ७५) । कृता सापत्निका यस्याः । अपि उपरि स्तुमुद्बह-नमस्याः । अपि उपरि विप्रं लाभोऽस्याः^{११} । ‘अनेवभार्यस्य प्रथमभार्या’ ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोऽस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Unconsecrated queens [1] 4. M. पाणिगृहीतोऽस्याः 5. M. सहघमोऽन्यस्याः 6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband and children are living [7] 9. A virtuous woman or chaste wife [4] 10. B. reads कृतसापत्निकाप्यूढाधिविभ्रा 11. M. लाभोऽस्याः 12. A wife, whose husband has married another wife [3].

पृषोदरादित्वाद् (६३१०९) पक्षे दीर्घं । पुरि शेते वा । 'नयतेडिञ्च'
(उ० २१००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जातौ] पुरुष [स्य]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शक्रशोणिते अस्याम् ।' स्त्यायतेर्दृष्ट' (उ० ४ १६५) । 'युष'
सौत्र सेवास्यं । 'हृमृरुहि— (उ० १ ९७) इत्यति । अल्प बलमस्या ।
योषति । 'नूनरयोवृद्धिश्च' इति ङीन् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'बहो धश्च' (उ०
१ ८३) इत्यृ । प्रतीप इष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि
(३ १ १४०) । वन्यते वनिता । मह्यते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४)
इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणां विशेषा ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्वा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्मा । मिय कृक्लुक्नो (३ २ १७४) । कामो
स्त्यस्या ।^४ वामे सुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या ।^५ मानोऽस्त्यस्या ।^६
कम्पते स्म । 'लल इप्सायाम्' युष् (उ० २ ७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ।^७
॥ ३ ॥ सुष्टु उनत्यरीन् । 'उन्दी (६० ५० से०) । पृषोदरादि (६ ३
१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वाद् (३ १ १४०) ॥ । रामा ।^८

कोपना सैव भामिनी ।

'भामक्रीय (भ्वा० आ० सं०) । आवस्यके णिनि (३ ३ १७०) ॥^९

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ।^{१०} मत्तव वाधते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ।^{११} । अत्य
न्तोलुप्टस्त्री ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M
वामोस्त्यस्या 5 M हर्षोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोऽस्या
8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A
passionate woman [2] 10 M नितम्बोऽस्या 11 M वरवर्णोस्त्यस्या
12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभिषेकोऽस्याः^१ ॥^२

मोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीमिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिग्रहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाय पुंभूम्नि दाराः

‘पत्न्युर्नो यज्ञसंयोगे’ (४. १. ३३) । पाणिर्गृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणी । सहधर्मोऽस्त्यस्याः^५ ॥ ५ ॥ भ्रिमने भार्या । ष्यन् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । ‘जनेयंक्’ (उ० ४. ११०) । दारयन्ति भ्रातृन् । षञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्त ॥^७

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं धारयन्ति । ‘संज्ञाया भृतृवु-’ (३. २. ४६) इति णच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । ‘पुत्रादिमत्स्याः सधवायाः’ द्वे ॥^८

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । ‘अम भुवि’ (अ० प० से०) । ‘स्नसोरत्लोपः’ (६. ४. १११) डीप् (४. १. ६) । साध्नोति परलोकम् । ‘कृवापा—’ (उ० १. १) इत्युण् । चत्वारि ॥^९

कृतसापलिकाध्युदाधिविन्ना^{१०}

सपत्न्या भावः सापत्नी । व्यञ्जनात् (५. १. २४) डीप् (४. १. ४१) । सतः कन् (५. ३. ७५) । कृता सापलिका यस्याः । अधि उपरि ह्युपुद्बह-नमस्याः । अधि उपरि विप्रं लाभोऽस्याः^{११} । ‘अनेकभार्यस्य प्रथमभार्या’ ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोऽस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Unconsecrated queens [1] 4. M. पाणिर्गृहीतोऽस्याः 5. M. सहधर्मोऽस्त्यस्याः 6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband and children are living [7] 9. A virtuous woman or chaste wife [4] 10. B. reads कृतसापलिकाध्युदाधिविन्ना 11. M. लाभोऽस्याः 12. A wife, whose husband has married another wife [3].

समान ख्याति । 'समाने रूप —' (उ० ४१३६) इतीप् । वयसा तुन्या ।
'नोवयोधमं—' (४४९१) इति यत् । त्रीणि ॥^१

अथ पतिवत्नी समर्तृका

पतिरस्त्यस्या । द्वे ॥^२

वृद्धा पलिकनी

वृद्धते वृद्धा । क्त । पलितमस्त्यस्या । 'छन्दसि कमेके' (वा० ४१३६) ।
द्वे ॥^३

प्राज्ञी तु प्रज्ञा^४

प्रजानाति । 'आतश्च—' (३११३६) इति क । 'स्वयज्ञाभ्या द्वे ॥^५

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १० ॥

प्रज्ञास्त्यस्या । द्वे ॥ १२ ॥^६

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रस्य स्त्री । पुयोगे ङीप् (४१४८) ॥^७

शूद्रा तज्जातिरेव तु^८ ।

शूद्रोत्पत्ताया त्वजादिपनाट्टाप् ॥^९

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयो समा ॥ १३ ॥

आभीरस्य स्त्री । जाती पुयोगे च (४१४८) ङीप् । एव महाशूद्री । या
तु गृह्णी शूद्री तत्र टावेव । 'ब्राह्मणा [त] शूद्रकन्यायामाभीरो नाम
जायते ॥ १३ ॥^{१०}

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्यक्षत्रियाम्ना वा (वा० ४१४९) [इति] स्वार्थे ङीपानुक्ते । स्वय
पुयोग विना । 'वैद्याया' द्वे ॥^{११}

-
- 1 A female friend [3] 2 A woman whose husband is
alive [2] 3 An old grey haired woman [2] 4 B prefers
the following order प्रज्ञा ॥ प्राज्ञा 5 A wise woman [2]
॥ An intelligent woman [2] 7 The wife of a Sudra [1]
8 B and K read च in place of तु 9 A woman of the
Sudra tribe [1] 10 Either a cowherd's wife or woman
of a very low Sudra tribe [2] 11 A woman of the Vaisya
tribe [2]

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

[एवम् । द्वे] ॥^१

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेत्याधीयतेऽस्या ^२ । 'विद्योपदेशिन्या' द्वे ॥^३

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्वय मन्त्रव्याख्यात्री ॥ १४ ॥^४

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचार्यस्य स्त्री ॥^५

स्याद्वर्या

एव पुयोगे अर्या ॥^६

क्षत्रियी तथा ।

क्षत्रियी ॥^७

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपाध्यायस्य स्त्री । मातुलोपाध्याययोरानुग्वा (वा० ४ १ ४९) ॥^८

पाटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

स्तनरम्यवादिमुक्ता स्त्री पोटा ॥ १५ ॥^९

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या । वीरस्य भार्या । द्वे ॥^{१०}

वीरमाता तु वीरसू ।

वीरस्य माता । वीर सूते । द्वे ॥^{११}

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातमपत्यमस्या । अत्वारि ॥ १६ ॥^{१२}

1 A women of the Kṣatriya caste [2] 2 M उपेत्याधीयतेस्या
3 A female preceptor [2] 4 A spiritual preceptress [1]
5 The wife of a spiritual preceptor [1] 6 The wife
of a Vaiśya [1] 7 The wife of a Kṣatriya [1] 8 The wife
of a preceptor [2] 9 A woman with beard or such other
masculine features [1] 10 The wife of a hero [2] 11 The
mother of a hero [2] 12 A woman recently delivered [4]

स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्

‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) कोट वेति । ‘नग्नया’ हे ॥^१

दूतसंचारिके समे ।

दूतन्तेजना^२ । ‘दूट् उप (परि) ताप (दि० आ० से०) । त । सचार-
यति । हे ॥^३

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कापायवसनाधवा^४ ॥ १७ ॥

कतस्यापत्यम् । कापायवस्रधारिण्यर्धवृद्धा या विधवा ॥ १७ ॥^५

सैरन्ध्री परवशस्या स्ववशा शिल्पकारिका ।

सीर धरति सीरन्ध्र । भूर्निधुजावि (वा० ३ २ ५) । तस्येयम् ।
एवम् ॥^६

असिक्नी स्याद्वृद्धाया प्रप्यान्तः पुरचारिणी ॥ १८ ॥

या युवती प्रेप्यान्तश्चारिणी सासिक्नी । छन्दसि वनपके (वा० ४ १
३९) इत्यसिताया वन ॥ १८ ॥

वारम्भी गणिका वेड्या रूपाजीवा

वारस्य वृन्दस्य स्त्री । गण समूहोऽस्यस्या^७ । वेद्येन नपथ्येन शोभते ।
‘कर्मवेशाद्यन्’ (५ १ १००) । वदया ॥^८

अथ सा जने ।

सत्कृता वारमुरया स्यात्

वारे वेत्यावृन्दे भूत्या ॥^{१०}

कुट्टनी शम्भली समे ॥ १९ ॥

कुट्टमति । लुट् (३ ३ ११३) । श मुत् शम्भत । ‘मल परिमाणे’
(म्वा० आ० से०) । हे ॥ १९ ॥^{११}

विप्रश्निका त्रीश्रणिका दैवज्ञा

- 1 A naked woman [2] 2 M दूतन्तेजना 3 A female messenger
[2] 4 H reads वस्रधारिण्यर्धवृद्धा 5 A middle aged widow
attired in red clothes [1] 6 An independent female artisan
working in another person's house [1] 7 A young maid
servant of the harem [1] 8 M वृन्दावृन्दे 9 Prostitute [4]
10 The chief of a number of harlots [1] 11 Bawd [2]

त्रिविधं प्रश्नोऽस्त्यस्या ^१ । कन् । शुभाशुभयोरीक्षणमस्त्यस्या । ^२ देव शुभा-
शुभ जानाति । त्रीणि 'शुभाशुभलक्षणज्ञाया' ॥^३

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

रजोऽस्त्यस्या ^४ । बलच् (५ २ ११२) । स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः ^५ ।
ज्वीरा तत्काले धीरसम्बन्धरहिता । अत्रैरपत्यमात्रेयी तद्वदगम्या । मलमस्त्यस्या ।
॥ २० ॥ ऋतुरस्त्यस्या । उदकमस्त्यस्या । सज्ञायाम्' (?) यत् ॥^६

स्याद्रजः पुष्पमार्तबम् ।

रज्यतेऽनेन ^७ । 'भूरज्जिम्या किन्' (उ० ४. २१६) इत्यमुम् । पुष्पने ।
ऋतुरेव । प्रजाद्यन् (५ ४ ३८) ॥^८

श्रद्धालुर्दोहद्वती

श्रद्धास्त्यस्या । दोहद्व गमिष्यमिलापोऽस्त्यस्या ^९ । 'इच्छा विशोषवत्या'
इ ॥^{१०}

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

निर्गत कल शुक्रमस्या । 'रजोहीनाया' हे ॥ २१ ॥^{१०}

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

आपन्न सत्त्वो जन्तुरस्याम् । गुर्गमोऽस्त्यस्या ^{११} । ब्रौह्मादि (५ २ ११६)
अन्तरस्त्यस्या गर्भ । चत्वारि ॥^{१२}

गणिकादेस्तु गाणिक्य गार्भिणं यौवर्तं गणे ॥ २२ ॥

गणिजाना ^{१३} समूहे यज् (वा० ४ २ ४०) । युवतीना समूह । दानन्तात्
'मिक्षादिभ्याञ्' (४ २ ३८) ॥ २२ ॥ 'यूनस्ति' इति त्यन्तस्य तु 'भस्याडे—'

1 M प्रश्नोऽस्त्यस्या 2 A female fortune teller [3] 3 M
रजोऽस्त्यस्या 4 M रजास्त्यस्या 5 A woman during her menst-
ruation [8] 6 M रज्यतेनेन 7 Menstruation [3] 8 M
मिलापोऽस्त्यस्या 9 A pregnant woman longing for anything [2]
10 A woman in whom the menstrual discharge has ceased
[2] 11 M गुर्गमोऽस्त्यस्या 12 A pregnant woman [4] 13 M.
गणिकाणां ।

(वा० ६ ३ ६५) इति पुम्बद्भावे (वा० ६ ३ ३५) 'अन्' (६ ४ १३७)
इति प्रवृत्तिमावान् यौवनम् ॥ २२ ॥^१

पुनर्भूदिधिपूरूढाद्विः

पुनर्भवति संस्कृता । दधाति पापं दिधिपू । 'अन्दूट्म्भू-' (उ० १ ९३)
इति साधु । वारद्वयमूढा विवाहिता ॥^२

तस्या दिधिपु^३ पति ।

तस्या. पति दिधिपु । दिधिपुमात्मन इच्छति । क्यजन्तात् (३. १. ८)
क्विप् (३. २ १७८) ॥^४

स तु द्विजोऽग्रे दिधिपु^५ सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

अग्रे प्रधान दिधिपुयस्य । पुनर्भूमार्यैव यस्य प्रधानम् ॥ २३ ॥^६

कानीन कन्यकाजातः सुत

कन्याया अनूढाया अपत्यम् । 'कन्याया कनीन च' (४ १. ११६) ।
द्वे ॥^७

अथ सुभगासुत ।

सौभागिनेय

सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्द्र' (४ १ १२६) ॥^८

स्यात्पारस्त्र्येयस्तु परस्त्रिया ॥ २४ ॥

परस्त्रिया अपत्ये । इन्द्र (४ १ १२६) । उभयपदवृद्धि (७ ३ १९)
॥ २४ ॥^९

पैतृष्वसेय स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसु ।

सुत

'पितृष्वसुच्छन्' (४ १ १३२) । 'दकि लोप' (४. १. १३३) च ॥^{१०}

मातृष्वसुश्चैवम्

मातृश्वसुश्चेति । प्राग्वत् ॥^{११}

1 A number of prostitutes, pregnant women, and young women [1 each] 2 A woman married twice [2] 3 M and K read दिधिपू 4 The husband of a woman married [1] 5 B and K read दिधिपू 6 A man of one of the first three castes who marries a married before [1] 7 The son of an unmarried woman [1] 8 The son of a favourite wife [2] 9. Adulterine (born from another's wife) [1] 10 The son of a paternal aunt [2] 11 The son of a mother's sister [2]

वैमात्रेयो विमातृज ॥ २५ ॥

विरुद्धा माना विमाता । तदपत्ये शुभ्रादित्वात् (४ १ १२३) ढक् ॥^१

अथ चान्धकिनेय स्याद्वन्धुलश्चासतीसुत ।

कौलदेय कौलटेर

बन्धक्या अपत्यम् । बन्धनं लाति । कुलटाया अपत्यम् । ढक् (४ १ १२०) । 'क्षुद्राम्यो वा' (४ १ १३१) इति ढक् ॥ २६ ॥^२

मिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मज ।

सन्धयुक्ता या मिक्षुकी तदपत्यं कौलटिनेय । 'कुलटाया वा' (४ १ १२१) इतीनङ् ॥^३

आत्मजस्तनय सूनु सुत पुत्र

आत्मनो देहाज्जात । तनोति कुलम् । 'बलिमलि—' (उ० ४ ९९) इति कयन् । मूते । 'सुव क्ति' (उ० ३ ३५) इति नु । 'पु प्रसवे' (म्वा० प० अ०) । क्त (३ २ १०२) । पुनाम्नो नरकात्त्रायते ॥^४

द्वित्रया त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितर सर्वे

स्त्रीलिङ्गास्वेत दुहितरं वदन्ति । दोग्धि दुहिता । 'नष्टनेष्ट—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥^५

अपत्यं लोकं तयो समे ।

न पतत्यनेन य । 'तु' सौत्रो हिंसादौ । बाहुलकात्क । तयो तनयं दुहितो ॥^६

स्वजाते त्वौरसौरस्यौ

स्वस्माज्जात । उरसा निर्मित । 'उरसोऽण्' क' (४ ४ ९४) ॥^७

तातस्तु जनकं पिता ॥ २८ ॥

जनोति तात । 'दुतनिभ्या दीर्घञ्' (उ० ३ ९०) इति क्त । जनयति । पातोति पिता । 'नष्टनेष्ट—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥ २८ ॥^८

1 The son of a step-mother [2] 2 The son of an unchaste woman [5] 3 The son of a chaste female beggar [2] 4 Son [३] 5 Daughter [6] 6 Child [2] 7 M उरसेण ॥ A legitimate child [2] 9 Father [3]

जनयित्री प्रसूमाता जननी
[धाविका दुग्धदा धात्री धाविको दुग्धदापतिः ।]

जनयति । प्रसूते । माति गर्भोऽस्याम्^१ ॥^२

भगिनी स्वसा ।

भग कल्याणमस्त्यस्या । सुष्ठु अस्त्यति । 'सावसेऽर्धम्' (उ० २ ९६) ।
द्वे ॥^३

ननन्दा तु स्वसा पत्यु

न नन्दति । 'नमि नन्दे' (उ० २ ९८) इति ऋत् ॥^४

नन्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

न पतन्ति पितरोऽजया । पुत्रस्यापत्य स्त्री । विदाद्यम् (४ १ १०४)
॥ २९ ॥^५

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम् ।

यतन्ते यातर । 'यतेर्बृद्धिश्च' (उ० २ ९७) इत्यृत् ॥^६

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रजाऽस्त्यस्या^७ । भ्रातृजायामाह्वे ॥^८

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मातुलस्य पत्नी । मातुलोपाध्याययोरानुत्वा (वा० ४ १ ४९) ॥ ३० ॥^९

पतिपत्न्यो प्रसू श्वश्रू

पतिपत्न्योर्माता श्वश्रू ॥^{१०}

श्वशुरस्तु पिता तया ।

तयो पिता श्वशुर । शु पूजित कृत्वा अस्तुते । 'शावसे -' (उ० १ ४४)
इत्युत् ॥^{११}

पितुर्भ्राता पितृव्य स्थान् मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

1 M गर्भोऽस्याम् 2 Mother [3] 3 Sister [2] 4 Husband's sister [1] 5 Grand-daughter [3] 6 The wife of a husband's brother [1] 7 M प्रजाऽस्त्यस्या 8 Brother's wife [2] 9 The wife of a maternal uncle [2] 10 Mother-in law (a wife's or husband's mother) [1] 11 Father in law (a wife's or husband's father) [1]

‘पितृव्यमातुलमातामह-’ (४ २ ३६) इति निपात्यन्ते ॥ ३१ ॥^१

श्यालाः स्युर्भ्रातर पत्न्या

श्यायते । ‘स्यैङ् गती’ (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ॥^२

स्वामिनो देवदेवरी ।

स्वामिन पत्युर्भ्राता कनिष्ठ । दीव्यति । ‘अतिक्रिय-’ (उ० ३ १३२) इत्यर । ‘भ्रातापत्न्या शालक स्यात्त्वसा श्यालो च शालिका ॥^३

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वभुरपत्यम् । ‘कमुश्छ’ (४ १ १४३) । भगिन्या अपत्यम् ॥^४

जामाता दुहितु पतिः ॥ ३२ ॥

जाया मिमीते । ‘नष्टृ नेष्टृ-’ (उ० २ ९५) इति साधु ॥ ३२ ॥^५

पितामह पितृपिता

‘मातृपितृभ्या पितरि डामहच्’ (वा० ४ २ ३६) ॥^६

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामह ॥^७

मातुर्मातामहाद्यवम्

मातु पिता मातामह ॥^८

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सह पिण्डेन वर्तते । समानो नामिर्मूलपुरुषोऽस्य^९ । सप्तमपुरुषावधय सपिण्डा ॥ ३३ ॥^{१०}

समानादर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा. समाः ।

समाने उदरे शयित । ‘विभाषोदरे’ (६ ३ ८८) समाव । समाने गर्भे भव । सह मृत्ये उदरे जात । चत्वारि ॥^{११}

1 A paternal uncle, and maternal uncle [1] 2 Wife's brother [1] 3 Husband's younger brother [2] 4 The son of a sister [2] 5 Son in law (1) 6 Grandfather [2] 7 A great grand father [1] 8 Grand father and great grand father (maternal) [1 each] 9 न भिमूलपुरुषोऽस्य 10 Sapinda [2] 11 Brother (uterine) [4].

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वज्ना समा ॥ ३४ ॥

समान गोत्र कुलमस्य । वध्नाति वन्धु । 'घृस्वृस्निहि—' (उ० १ १०) इत्यु । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८) बान्धव । ज्ञायते ज्ञाति । 'स्वन शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३ ३ १०१) इति ड । स्व आत्मीयश्चासौ जनश्च । पट् ॥ ३४ ॥^२

ज्ञातेय बन्धुता तेषा क्रमाद्भाजसमूहयो ।

ज्ञातेर्भाव । 'कपिज्ञातयोर्ढक' (५ १ १२७) । बन्धुना समूह । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' (४ २ ४३) ॥^३

धव प्रिय पतिर्भर्ता

धवति धव । प्रीणाति प्रिय । क (३ १ १३५) । 'पातर्डति' (उ० ४ ५७) । विवर्ति । भृञ् (जु० उ० से०) वृच् (३ १ १३३) । चत्वारि ॥^४

जारस्तूपपति समी ॥ ३५ ॥

जारयति । 'दारजारौ—' (वा० ३ ३ २०) इति घञ् । उपमित पत्या । डे ॥ ३५ ॥^५

अमृते जारज कुण्ड

अमृते पत्यौ जाराज्जात । कुण्ड । कुण्डपत कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (म्वा० आ० से०) ॥^६

मृते भर्तरि गोलक ।

मृत भर्तरि जाराज्जातो गोलक । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) घञ् । (३ ३ १९) । कन् (५ ४ ५) ॥^७

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यञ्च' (४ १ १४४) इति छ ॥^८

भ्रातृमगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

1 M अ केभ्योऽपि 2 Kinsman (sagotra) [6] 3 Relationship and kinsmen [1 each] 4 Husband [4] 5 A masculine paramour [2] 6 The son of a woman by a man other than her husband while the husband is alive [1] 7 A widow's bastard [1] 8 Nephew (brother's son) [2]

स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः॥^१

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसृजनयितारौ ।

माता च पिता च । 'वानडूतो द्वन्द्वे' (६. ३. ३५) । 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषो वा । 'मातरपितराबुद्धौचाम्' (६. २. ३२) इति निपातः ॥^२

श्वश्रूश्च श्वशुरौ श्वशुरौ

श्वश्रूश्च श्वशुरश्च । 'श्वशुरः श्वस्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषः ॥^३

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्रौ-' (१. २. ६८) इत्येकशेषो वा ॥ ३७ ॥^४

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च सौ ।

जाया ज पतिश्च । राजदन्तादौ (२. २. ३१) पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्'-मात्र 'जम्-' भावौ ॥^५

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भं 'आशेतेऽन' । जराभेति, । 'किजस्योः ध्रिणः ।' (उ० १.४) इत्युण् । 'गर्भवेष्टनचर्मणः' द्वे । ' ' लोके ॥^६

उत्खं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उत्खूयते । 'उत्खादयत्' (उ० ४. ९५) इति साधु । कलं लाति । 'शुक्रयोगितसंपातस्य' द्वे ॥ ३८ ॥^७

सूतिमासो वैजननः

सूतेः प्रसवस्य मासः । विजायतेऽस्मिन्^{१०} । त्र्युदन्ताद् (३.३.११७) अण् ॥^{११}

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

'गृ तिगणे' (तु० प० से०) 'अतिगृभ्यां भ्रू' (उ० ३. १५२) । 'भ्रूण आशविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । घञ् (३. ३. १९) ॥ द्वे ॥^{१२}

1. A brother and a sister. [2] 2. Parents [4] 3. Father-in-law and mother-in-law [2] 4. Son and daughter [1] 5. Married couple [4] 6. M. गर्भे 7. M. आशनेत्र 8. Womb or uterus [2] 9. A cover, envelope, esp. the membrane surrounding the embryo [2] 10. M. विजायतेऽस्मिन् 11. The month of delivery [2] 12. The child in the womb [2].

तृतीयाप्रकृति शण्ड क्लीधः पण्डो नपुसकम् ॥ ३९ ॥

स्त्रीपुसापेक्षया तृतीया प्रकृति प्रकारः । साम्यति शण्ड । 'शमेढं' (उ० १ ९९) । 'क्लीवृ अघाष्ट्ये' (म्वा० आ० से०) 'पष्टिपदि नारते' (चु० प० से०) । न स्त्री न पुमान् । पञ्च ॥ ३९ ॥^१

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिशोर्भावः । 'इगन्ताच्च लघु-' (५ १ १३१) इत्यण् । बालस्य भावः । ब्राह्मणादि (५ १ १२४) । त्रीणि ॥^२

तारुण्यं यौवनं समे ।

यूनो भावः । 'हायनान्त-' (६ ४ १६७) इत्यण् । द्वे ॥^३

स्यात्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्थविरस्य भावः । युवादि (५ १ १३९) ॥^४

वृद्धसघेऽपि वार्धक्यम् ॥ ४० ॥

वृद्धानां सघः । वृद्धाच्च' (वा० ४ २ ३९) इति वुञ् । भावकर्मणोस्तु मनासादित्वान् (५ १ १३३) । ततः स्वार्थे व्यञ्जि (वा० ५ १ १३३) । ततः स्वार्थे व्यञ्जि (वा० ५ १ ११४) वार्धक्यम् । द्वे ॥ ४० ॥^५

पलितं जरसा शीकृत्यं केशादी

'पल गती' (म्वा० प० से०) । जराहेतुकं केशादीं शुक्लत्वम् । एकम् ॥^६

विम्रसा जरा ।

विस्रस्यतेऽस्या' । मिदादि (३ ३ १०४) । जीर्यन्त्यनया । पिदादित्वान् (३ ३ १०४) षड् । द्वे ॥^७

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनया स्तनधयी ॥ ४१ ॥

उत्ताना शैते । अच् (वा० ३ २ १५) । 'डिभि सघे' (चु० उ० से०) । अच् (३ ३ ५६) । स्तनो पिबति । आत क (३ २ ३) । स्तन धयति । 'नासिकास्तनयो —' (३ २ १९) इति सघश्च । अतिबाला ॥ ४१ ॥^{१०}

1 An impotent man [5] 2 Childhood [३] 3 youth [2]
4 Old age [2] 5 A collection of old man [2] 6 Greyness
of hair brought on by old age [1] 7 M विम्रसादेनया 8 Old
age [2] 9 M सघ 10 A female baby sucking the breast [4]

बालस्तु स्थान्माणत्रु

बल्यते बाल । मनोरयम् । 'ब्राह्मणमाणव—' (४ २ ४२) इति निपा-
तनाण्ण । 'अल्पे' (५ ३ ८५) इति क । द्वे ॥^१

वयस्यस्तरुणो युवा ।

वयसि तिष्ठति । तरति । त्रीणि ॥^२

प्रवया स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

प्रगत वयोऽयम् । तिष्ठति 'अजिरशिशिर—' (३० १ ५३) इति निपात ।
जिनाति स्म । क्त । 'ग्रहिज्या—' (६ १ १६) इति इत् । हल (६ ४ २) ।
'स्वादिभ्यश्च' (८ २ ४४) । जीयते । क्त । 'जीयतेरतृन्' (३ २ १०४) ।
पट् ॥ ४२ ॥^३

वर्षीयान् दशमो ज्यायान्

अतिशयेन वृद्ध । 'प्रियस्थिर—' (६ ४ १५७) इति वर्षादेश । दशमो
ज्वस्याविशेषोऽस्यास्ति^४ । 'वृद्धस्य च' (५ ३ ६२) इतिज्य । त्रीणि ॥^५

पूर्वजस्त्वमियोऽग्रज ।

'अग्राग्र' (४ ४ ११६) । 'वच्छौ' च' (४ ४ ११७) ॥^६

जघन्यजे स्यु कनिष्ठयव्रीयोऽवरजानुजा ॥ ४३ ॥

जघन्यऽवरकाले जात । अतिशयेन युवा । 'युवाल्पयो कन्यतरस्याम्'
(५ ३ ६४) । पक्षे 'स्पूलदूर—' (६ ४ १५६) इति यणादिलोपगुणौ ।
अवरस्मिन्काले जात । पञ्च ॥ ४३ ॥^७

अमासो दुर्वलश्छात

न मासमस्य । दुष्ट बलमस्य । 'छो छेदने'^{१०} (दि० प० अ०) । क्त
(३ ४ ७२) । छात । त्रीणि ॥^{११}

बलवान्मासलोऽसल ।

असोऽस्यास्ति^{१२} । त्रीणि ॥^{१३}

1 Child [2] 2 Young man [3] 3 M वयोस्य 4 Old man [6]
5 M दशमोवस्याविशेषोऽस्यास्ति 6 Very old man [3] 7 M घट्टो
8 Elder brother [3] 9 Younger brother [5] 10 M छेदने
11 A weak man [3] 12 M असास्यास्ति 13 A fat or strong
man [3]

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुक्षि पिचिण्डिल ॥४४॥

तुन्दिरस्यास्ति । तुन्दादिभ्य इलच् (५ २ ११७) । 'तुन्दिवलिषटेर्न' (४ २ १३९) । वृहत्कुक्षिरस्य । अतिशयित पिचिण्डमुदरमस्य । पञ्च ॥४४॥^१

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवनता नासिकाऽस्य^२ । 'नते नासिकाया सज्ञाया टीटब्नाटज्भ्रटवः' (५ २ ३१) । त्रीणि ॥^३

केशव केशिकः केशी

प्रशस्ता केशा अस्य । केशाद्भोज्यतरस्याम्^४ (५ २ १०९) । पक्ष इतिठनौ (५ २ ११५) । त्रीणि ॥^५

घलिनो घलिभ समौ ॥४५॥

बलिद्वर्चमंसकोचोऽस्यास्ति ।^६ पामादिह्रात् । द्वे ॥^७

विकलाङ्गस्तुपोगण्डः

विकलमङ्गमस्य । पुनाति पौ । विच् (३ २ ७५) । स गण्डोऽस्य^८ पोगण्ड । 'स्वभावहीनाधिकाङ्गस्य' द्वे ॥^९

खर्वो ह्रस्वश्च वामन ।

'खर्वं गती' (म्वा० प० से०) 'ह्रस्व शब्दे' (म्वा० प० से०) उत्वादि (उ० ४ ९५) । वामयति । नन्वादि (३ १ १३४) ॥^{१०}

खरणा स्यात्खरणस

खरा तीक्ष्णा खरस्येव नासिकाऽस्य^{११} । 'खुरखराभ्या नस् वा' (वा० ५ ४ ११८) । पक्षे 'अब् नासिकाया — (५ ४ ११८) इत्यच् नसादेशश्च । द्वे ॥^{१२}

विग्रस्तु गतनासिकः^{१३} ॥४६॥

विग्रता नासिकाऽस्य^{१४} । वेग्रो वक्तव्य' (वा० ५ १ ११८) ॥४६॥^{१५}

- 1 A man having a protuberant belly [5] 2 M नासिकाभ्याम्
3 A man having a flat nose [3] 4 M केशाद्भोज्यतरस्याम्
5 A man having fine hair [3] 6 M बलिद्वर्चमंसकोचो
स्यास्ति 7 A fold of the skin, wrinkle [2] 8 M गण्डोऽस्य 9 A
man having redundant or deficient limb [2] 10 A sharp
nosed man [2] 11 M नासिकास्य 12 Flat nosed [2] 13 B
reads गतनासिके 14 M नासिकास्य 15 A noseless man [2]

सुरणाः स्यात्सुरणसः

सुर इव नासिकाऽस्य^१ । द्वे ॥^२

प्रभुः प्रगतजानुकः ।

प्रगते वाक्तादिना विरले जानुनी अस्य । 'प्रसंभ्या जानुनोर्गु' (५.४.१२९)

१ द्वे ॥^३

ऊर्ध्वशुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ॥^४

संशुः संहतजानुकः ॥४७॥

संहते जानुनी अस्य ॥४७॥^५

स्यादेहे धधिरः

धा सर्वतः^६ ईदृश्यते । धध्यते । 'इपिमदि—' (उ० १.५१) इति किरच् ।

द्वे ॥^७

कुब्जो गडुलः

कु उब्जोऽस्य^८ । 'उब्ज आजवे' (तु० ५० से) । शकल्यवादिः (वा० ६. १.९४) । गडुलस्यास्ति । द्वे ॥^९

कुकरे कणिः ।

कुत्सितः, रोगादिना वक्र. करोऽस्य^{१०} । 'कुण धब्दे' (तु० ५० से०) । द्वे ॥^{११}

पृश्निरस्पतनी

पृच्छपते पृश्निः । अल्पा तनुरस्य । द्वे ॥^{१२}

श्रोणः पद्मी

'श्रोण संघाते' (भ्वा० ५० से०) । 'पत स्तुती' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादगुः । 'जङ्घाहीनस्य' द्वे ॥^{१३}

1. M. नासिकास्य 2. A person having hoof-like nose [2]
3. Bow-legged, bondy-legged [2] 4. A man having long shanks [2] 5. Knock-kneed [2] 6. M. सर्वतः 7. A deaf man [2] 8. M. उब्जोस्य 9. A crook back [2] 10. M. करोस्य 11. A man having crooked hand [2] 12. A small man [2]
13. A lame man [2].

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥४८॥

मुण्डयते । 'मुडि सण्डने' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४८ ॥^१

चलिर' केकरे

'वल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्किरच् । श्वे मूर्ध्नि करोति केकर । द्वे ॥^२

खोडे खञ्ज

'खोड् गतिप्रतिपाते' (भ्वा० प० से०) । 'खजि गतिविकल्पे' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥^३

त्रिपु जरावरा ।

जराशब्दादवरा उत्तानशयाद्यास्त्रिलिङ्गा ॥

जडुल कालक पिप्लु

जडति । बाहुलकादुलच् । कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादि । अपि प्लवते । मितद्वादि (वा० ३२१८०) । 'लच्छव' लोके ॥^४

तिलकस्तिलकालकः ॥४९॥

तिल इव । कन् (५३९९) । तिल इव कालक । द्वे ॥४९॥^५

अनामयं स्यादारोग्यम्

आमयस्यामाय । अरोगस्य भाव । द्वे ॥^६

चिन्त्रित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

'चित्त्र्याधिप्रतीकारे' [वा० इति] मन् । रज प्रतिक्रिया निरसनम् । द्वे ॥^७

भेषजीपधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥५०॥

भेष रोग जयति । 'अधेम्योऽपि'— (वा० ३२१०१) इति ड । ओषधेरिदमोषधम् । भेषजमेव । 'अनन्ता—' (३४२३) इति ज्य । न गदोऽस्मान्^८ । जयति रोगान् । 'हृवापाजि—' (उ० ११) इत्युण् । पञ्च ॥ ५० ॥^९

1 A man with the shaved head [2] 2 A squint eyed man [2] 3 A Crippled man [2] 4 Freckle [3] 5 Mole [2] 6 Good health [2] 7 Treatment [2] 8 M च-यभ्योनि 9 M गदास्मान् 10 Medicine [5]

स्त्री रुग्णञ्चोपतापरोगन्याधिगदामयाः ।

रजति देहम् । 'रुजो गङ्गे' (तु० प० अ०) । 'इगुपध—' (३.१.१३४) इति क. । रुजा । उपतापयति । घञि रोगः । विविधा आघयोऽस्मात्^१ । गदति गदः । 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) । आमं यात्यनेन । सप्त ॥^२

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयति देहम् । अच् (३.१.१३४) । शोषयति । यक्षयते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४.१४४) । 'क्षयो' [लोके] ॥^३

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्याद्वधधा—' (३.१.१४१) इति णः । पीनं स्यति । 'नासारोगविशेषस्य' द्वे ॥ ५१ ॥^४

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

'दृक्षु क्षवे' (अ० प० से०) । क्विप् (घा० ३.३.९४) । क्ते (३.३.११४) क्षुतम् । 'श्वदोरप्' (३.३.५७) । क्षवः । 'क्षिका' [लोके] ॥^५

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

'कामृ' शब्दकुत्सायाम् (भ्वा० आ० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३.३.८९) क्षवथुः । 'खोखी' [लोके] ॥^६

शोफस्तु शययथुः शोथः

'शय गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् । यश्च । 'च्छवोः—' (६.३.१६) इत्पूठ् । 'द्विषोश्चि—' (भ्वा० प० से०) । 'द्वितोऽयुच्' (३.३.८९) । त्रीणि ॥^{१०}

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पादस्य स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । विपद्यतेऽज्या^{११} 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगाख्यायां ष्वल्—' (३.३.१०८) । 'वेवाइ' [लोके] ॥ ५२ ॥^{१२}

किलाससिध्मे

के लसति । सिध्यति सिध्यम् । 'संहृया' [लोके] ॥^{१३}

-
1. M. आघयोऽस्मात् 2. Disease [7] 3. A pulmonary disease [3]
4. A nasal disease [2] 5. Sneezing [3] 6. M. कास 7. M.
द्वितोऽयुच् 8. Cough [2] 9. M. द्वितोऽयुच् 10. Swelling [3] 11. M.
विपद्यतेऽज्या 12. Cracking of the feet [2] 13. Blotch [2].

कच्छ्वा तु पाम पामा विचर्चिः ।

‘कपेदछ च’ (उ० १ ८४) इत्यु । पाति देहमस्मात् । मनिन् (उ० ४ १४४) । ‘डाबुम्याम्—’ (४ १ १३) । पामा । विचर्चति । ‘चर्चं अध्ययने’ (चु० उ० से०) । रोगे ण्वल् (३ ३ १०८) । खजूभेद ।^१

खजूं कण्डूश्च कण्डूया

‘खजं माजने (?) । ‘कृपिचमि—’ (उ० १ ८१) इत्यु । ‘कण्डूज्, गान विघर्षण (कण्डूवादि) ‘कण्डूवादिभ्यो यक्’ (३ १ २७) । ‘अ प्रत्ययात्’ (३ ३ १०२) । ‘खाज’ [लोके] ॥^२

विस्फोट पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

‘स्फुटिर विशरणे’ (म्वा० प० से०) । ‘पिट शब्दसघातयो’ (म्वा० प० से०) । द्वे ॥ ५३ ॥^३

घ्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु क्लीये

‘घ्रण शब्दे’ (म्वा० प० से०) । ईर गतौ (अ० आ० से०) । बाहुल कामन् । ‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘अतिपूर्वपि—’ (उ० २ ११७) इत्युम् । ‘घाय’ [लोके] ॥^४

नाडीघ्रण पुमान् ।

नाड्या घ्रण । सदा प्रसवतो घ्रणस्य । ‘नमूर’ लोके ॥^५

फोठो मण्डलकम्

‘कुठि प्रतिपाते’ (म्वा० प० से०) । अष् (३ १ १३४) आगमस्या नित्यत्वात् नुम् । मण्डलमिव । ‘मण्डलाकारबुद्ध्य’ द्वे ॥^६

कुष्ठश्चित्रे

‘हनिवृषि—’ (उ० २ २) इति वयन् । श्वेतते । ‘श्विता वणे’ (म्वा० आ० से०) । ‘स्फामि—’ (उ० २ १३) इति रक् । ‘श्वेतबुद्ध्य’ द्वे ॥^७

दुर्नामकाशसी ॥ ५४ ॥

दृष्ट नामास्य । इत्यर्थं । ‘अर्तेर्व्यापी दृष्ट् च’ (उ० ४ १९५) इत्यमुन् । ‘व्यापीर’ [लोके] ॥ ५४ ॥^८

- 1 Scab, a skin disease [4] 2 Majority reads बरुद् गज्ज्
3 Itch [3] 4 Pimple [2] 5 Wound [3] 6 Ulcer [1]
7 Leprosy with round spots [2] 8 White leprosy [2]
9 Piles [2]

आनाहस्तु विवन्ध स्यात्

आनहनम् । 'गह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'वन्ध वधने' (कथा० प० अ०) । 'आत्मानस्य' द्वे ॥^१

ग्रहणी रक् प्रवाहिका ।

गृह्यतेऽग्निरनया^२ । प्रवहति । ण्वल् (३११३३) । प्रवाहिका । रुक् रोग । 'ग्रहणी' [इति ख्याता] ॥^३

प्रच्छर्दिका वमिष्य स्त्री पुमास्तु वमथु समा ॥५५॥

'छर्दं वमने' (चु० प० से०) । 'वम उदगिरण' (श्वा० प० से०) 'इक् कृप्यादिभ्य' (वा० ३३ '०८) । 'वमन' [लोके] ॥५५॥^४

व्याधिभेदा विदध्नि स्त्री ज्वरमेहभगदरा ।

अश्मरी मूत्रवृच्छ स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥^५

रोगहार्यगदकारो भिषग्वैद्यी चिकित्सके ।

रोग हरति । णिनि (३२७८) । अगदमरोग करोति । विद्यामधीते । चिकित्सति ॥^६

घातो निरामय कस्य उल्लाघोनिर्गतो गदात् ॥५७॥

घृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५२ '०१) इति ण । निर्गत वाम यान् । कलामु साधु । 'तत्र साधु' (४४९८) इति यत् । 'लाघु सामर्थ्ये' (श्वा० वा० से०) । 'अनुपसर्गात्कुल्ल—' (८२५५) इति साधु । चत्वारि ॥५७॥^७

ग्लानग्लान्

ग्लायते स्म ग्लान । 'सयोगादे—' (८२४३) इति निष्ठान । 'ग्लानिस्त्य स्तु' (३२१३९) । 'रोगेण क्षीणस्य' द्वे ॥^८

-
- 1 Constipation [2] 2 M गृह्यतेऽग्निरनया 3 Diarrhoea [2]
 4 Vomiting [4] 5 This verse remains unexplained in the
 manuscript The copyist might have missed the comment-
 ary of the verse due to oversight Seven kinds of disease
 [1 each] 6 Physician [5] 7 A man recovered from sickness
 [3] 8 A languid man [2]

आमयावी विवृतोव्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयोऽस्यास्ति^१ । 'आमयस्य दोषंश्च' (वा० ५ २ १२२) इति विनि ।
व्याधि सजातोऽस्य^२ । आतोतोति । 'तुर त्वर त्वरणे' 'छान्दसा ववचिद्वापायाम्'
'अम रोगे' (चुरा० ३० से०) । चुरादिणिचोर्वेकल्पित्वाद्देट् । सप्त ॥^३

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

पामाऽस्यास्ति^४ । कच्छुरस्यास्ति ॥ ५८ ॥^५

दद्वृणो दद्वृरोगी स्यात्

दद्वृरस्यास्ति । शाबीपलाशीदद्वृणा ह्रस्वश्च' (५ २ १००) । द्वं ॥^६

अशोरोगयुतोऽर्शस ।

अर्शांसि सन्त्यस्य । ['अर्शआदिभ्य —' (५ २ १२७)] अच् ॥^७

वातकी वातरोगी स्यात्

'वाताक्षीसाराम्या कुक् च' (५ २ १२९) ॥^८

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

[स्पष्टम्] ॥^९

व्यु विलम्बाक्षे चुल्लचिल्लपिल्ला विलम्बोऽक्षि च्वाप्यमी ।

विलने चक्षुषी अस्य । विल्लस्य चुल् चिल्, पिलो लश्च । पुरपश्चक्षुश्च ।
चोभर' [लोक] ॥^{१०}

उन्मत उन्मादवति

उन्मादोऽस्ति^{११} । 'वातवृत्तचित्तविभ्रमस्य' द्वे ॥

इलेष्मल इलेष्मण कफी ॥ ६० ॥

इलेष्माऽस्यास्ति^{१२} । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५ २ १७) इति लच् । पासादित्वाद्'
(५ २ १०) न । वफोऽस्यास्ति^{१३} । श्रोणि ॥ ६० ॥^{१४}

1 M आमयोऽस्यास्ति 2 M सजातोऽस्य 3 A diseased man [7]

4 M पामाऽस्यास्ति 5 A scabby man [2] 6 A person suffering from ringworm [2] 7 A person afflicted with piles [1]

8 A gouty man [2] 9 A person suffering for diarrhoea [2]

10 A blear eyed man [4] A blear eye [3] 11 M उन्मादस्ति

12 A lunatic man [2] 13 M इलेष्माऽस्यास्ति 14 M वफाऽस्यास्ति

15 A Person affected with excess of phlegm [3]

न्युब्जो भुग्ने रुजा

‘उब्ज आजवे’ (तु० प० से०) । ‘भुजन्युब्जो—’ (७.३.३१) इति साधु । भुग्नः कुब्जः । वक्रपृष्ठः । द्वे ॥^१

वृद्धनाभौ तुन्दिलतुण्डिभौ^२ ।

रोगेण उग्रता नाभिरस्य । ‘तुन्दिलविवेदमः’ (५.२.१३९) । सिध्मादित्वाद् (५.२.९६) लच् । त्रीणि ॥^३

किलासी सिध्मलः

किलासमस्यास्ति । द्वे ॥^४

अन्धोऽहक्

अन्धयति । ‘अन्ध दृष्टपुपघाने’ (चु० उ० से०) । नास्ति दृगस्य । द्वे ॥^५

मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छती ॥ ६१ ॥

मूर्च्छाऽस्यास्ति^६ । मूर्च्छतेः क्ते (३.४.७२) ‘रात्लोपः’ (३.४.२१) । मूर्च्छा जाताऽस्य^७ ॥ ६१ ॥

शुक्र तेजो रेतसी च बीजत्रोर्येन्द्रियाणि च ॥

द्योचत्यनेन । तेजयति । ‘तिज निशाने’ (भ्वा० आ० से०) । असुम् (उ० ४.१८८) ‘री गत्यादी’ (कृपा० प० अ०) । ‘सुरीम्या तुट् च’ (उ० ४.२०१) विशेषेण ईजते । ‘ईज गत्यादी’ (भ्वा० आ० से०) । वीरे साधु । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग—’ (५.२.९३) इति साधु । पट् ॥^८

मायुः पित्तम्

मिनोति ऊष्माणम् । ‘हुमिज् प्रक्षेपे’ (स्वा० उ० अ०) । ‘कृवापा—’ (उ० १.१) इत्युष्ण् । पतति पित्तम् । द्वे ॥^९

कफः श्लेष्मा

के जले फलति । श्लिष्यति । मनिव् (उ० ४.१४४) । द्वे ॥^{१०}

-
1. A hump-backed man (because of illness) [2] 2. B. prefers तुण्डिभुनतुण्डिभौ 3. A person having a protuberant navel [2] 4. A man having blotches [2] 5. Blind [2] 6. M. मूर्च्छास्यास्ति 7. M. जातास्य 8. A person fainted [2] 9. Semen virile [6] 10. Bile [2] 11. Phlegm [2].

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

त्वचति । 'त्वच सवरणे' (तु० प० से०) । असृजो रक्तस्य धरा ।
द्वे ॥ ६२ ॥^१

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । क्त (३ २ १०२) । तरो बलमस्यास्ति
मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३ ६४) इति स । 'ब्रुङ् गतो' (म्वा० आ० अ०) ।
'अचा यत्' (३ १ ६७) ॥^२

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात्तद्वत्स्वरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तप्यते स्म । 'वत्सल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ०
४ ९०) ऊर । त्रीणि ॥ ६३ ॥^३

रुधिरंऽसृग्ग्लोहिताम्बरकक्षतजशोणितम् ।

खण्डि । 'इषिमदि—' (उ० १ ५१) इति किरच् । अस्यते (दि० प० से०)
बाहुलकादृज । अस्यते । रक् । अलम् । रञ्जे (म्वा० उ० अ०) क्ते (३ २ १०२)
रक्तम् । क्षताज्जातम् 'शोणू वर्णे' (म्वा० प० से०) । सप्त ॥^४

युक्काऽप्रमासम्

'युक्कमपणे' (म्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १९) । अप्र मुखं
हृदयान्तर्गतं मासम् । द्वे ॥^५

हृदयं हृत्

ह्रियते^६ हृत् । हृच्च तदपर च ॥^७

मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

'त्रिमिदा—' (दि० प० से०) । असुप् (उ० ४ १८८) । 'हृवप्—'
(म्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३ ३ १०४) । वसति वसा । 'मा सस्नेहस्य'
श्रीणि ॥^८

पश्चाद्ग्रीवा शिराभ्यन्या

पश्चाद्ग्रीवे ग्रीवाया शिरा । मन्या । मने वयप् (३ ३ ९९) ॥^{१०}

1 Skin [2] 2 Flash [6] 3 Dried flesh or meat [3] 4. Blood [7] 5 Flesh in the heart [2] 6 M हृवने 7 Heart [2] 8 Fat [2] 9 B and K read मिरा 10 The muscle in the back of the neck [1]

नाडी तु घमनिः सिरा ।

‘नड भ्रंते’ चुरादेः ‘अच इः’ (उ० ४.१३८) । ‘घमेः’ सोनात् ‘अर्तिसृष्टु—’
(उ० २.१०२) इति अनिः । ‘पिब् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । रक् । ‘सिन्
निशाने’ (स्वा० उ० अ०) इत्यस्य वा त्रीणि ॥^१

तिलकं क्लोम

‘तिल स्नेहने’ (तु० प० से०) । ‘प्लुङ् गतो’ (भ्वा० आ० अ०) ।
मनिन् (उ० ४.१४४) । ‘उदयंजलाधारस्य’ द्वे ॥^२

मस्तिष्कं गोर्दम्

मस्यति तिकति च । ‘गुदं परिवेष्टने’ (?) । ‘गुदा’ [लोके] ॥^३

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

केटति किट्टम् । मलते धारयति । ‘कीटो’ [लोके] ॥ ६५ ॥^४

अन्त्रं पुरीतत्

‘अम गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘अर्धंवातुम्यः पट्’ (उ० ४.१५८) ।
पुरी तनोति । द्वे । ‘औतो’ [लोके] ॥^५

गुहमस्तु प्लीहा पुंसि

गुह्यते रक्ष्यतेऽस्मात् । मक् । ‘प्लिह गतौ’ (भ्वा० आ० से०) । ‘द्वन्धु-
सद्—’ (उ० १.१६०) इति सायु । द्वे ॥^६

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

वस्ते, आच्छादयति वस्नम् । ‘घाप्—’ (उ० ३.६) इति नः । वस्नं मूल्यं
स्पति । स्नाति स्नायुः । बाहुलकादुष् ॥^७

कालखण्डवकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालं च तत्खण्डं च । अमं करोति वकृत् । भुक्षितशिशुपारवै वकृत्, ताम्-
पारवै प्लोहा इति वैयाः । ‘वरवटि’ लोके ॥ ६६ ॥^८

-
1. Any tubular vessel of the body [3] 2. Lungs [2] 3. Brain
[2] 4. Secretion [2] 5. Entrail [2] 6. M. रक्ष्यतेऽस्मात्
7. Spleen [2] 8. Nerve or tendon [2] 9. Liver [2].

सृणिका स्यन्दिनी लाला

‘सृवृषिम्या कित्’ (उ० ४४९) इति नि । स्यन्दते । णिनि (३११७०) । लालयते । ‘लल ईप्सायाम्’ [चुरादि] । ‘लार’ [लोके] ॥^१

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

दूषयति । ‘दोषो णौ’ (६४९०) इत्युत्वम् । ‘बीचर’ [लोके] ॥^२

मूत्रं प्रस्रावः

‘मूत्र प्रस्रावणे’ (चु० उ० से०) । म्रूयते स्राव । ‘म्रु प्रस्रावणे’ (म्वा० प० अ०) । ‘म्रे द्रुस्तु—’ (३३२७) इति घञ् । ह्ये ॥^३

उच्चारवस्करी क्षमल शकृत् ॥ ६७ ॥

पुरीष गूथ^४ वर्चस्कमरत्री विष्टाविशौ (पौ) स्त्रियौ ॥

उच्चारयते त्यज्यते । अवकीर्यते । ‘वर्चस्वेज्वस्वर’ (६११४८) इति साधु । ‘शक्विशम्योर्निन्’ (उ० १११२) इति षल । ‘शवेऽर्द्धतित्’ (उ० ४५८) ॥ ६७ ॥ विपति पुरीषम् । दृष्टम्या विच्च’ (उ० ४२७) इतीपञ् । गूयते । ‘गुद् गती’ (?) । ‘तियष्ट—’ (उ० २१२) इति साधु । कृत्सित वर्च । विनिष्ठतेऽन्या^५ । आत व (३११३६) । विगति विट् । विवप् (३३९४) ॥^६

स्यात्कर्परः कपाजोऽस्त्री

कल्पते कर्पं । त राति । क पालयति । कपार [लोके] ॥^७

कीकसंक्षुत्तमस्थि च ॥ ६८ ॥

‘कि’ इति कसति । ‘कस गतौ’ (म्वा० प० म०) । कुञ्ज मन्म् । ‘क्षि सज्जिम्या विषत्’ (उ० ३१५४) । ग्रीणि । ‘हाट्’ [गते] ॥ ६८ ॥^८

स्याच्छरीरास्थिन् कट्फाल

क कालयति । ‘कल हौ’ (चु० प० म०) । ‘त्यन्मामरहितगरीरास्थिन्’ एषम् ॥^९

प्रष्टाग्निन् तु कशेरुका ।

‘कश राट्’ (?) बाहु राट् । ‘वृष्टव्य एव’ ॥^{१०}

1 Saliva [3] 2 Secretion of eyes [1] 3 Urine [2] 4 B reads गूय पुरीषम् 5 M वर्चस्कमर 6 M त्रिदिव्य 7 Excrement [9] 8 Skull [2] 9 Bone [3] 10 Skeleton [1] 11 Back bone [1]

शिरोस्थनि करोटि स्त्री

क रोटते । 'स्ट् दीप्तो' (म्वा० आ० से०) ॥^१

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पर शृणाति । 'आङ्परयो सनिशम्या ङिन्व' (उ० १ ३३) इति
कु ॥ ६९ ॥

अङ्ग प्रतीकोऽवयवोऽपघन

अङ्गति । 'अगि गतौ' (म्वा० प० से०) । प्रत्येति प्रतीक । 'अलीवा
दयश्च' (उ० ४ २५) इति साधु । अव योति । 'यु मिश्रण' (अ० प० अ०) ।
अच् (३ १ १३४) । अपहन्यते । 'अपघनोऽङ्गम्' (३ ३ ८१) इति साधु ।
चत्वारि ॥^४

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः सहनन शरीर वर्त्म विग्रह ॥ ७० ॥

क्रावो देह क्लीवपुसो स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू ।

कले वर श्रेष्ठम् । एति गात्रम् । वृनि (उ० ४ १५८) । 'बहुल तनि' (?) इति
गा । 'हुवप्' । 'अतिनृवापि—' (उ० २ ११७) इत्युसि । सहयन्तेऽस्मिन्^५ । शरिण
ईरयति । वर्पति । मनिन् (उ० ४ १४४) । विग्रह्यते ॥ ७० ॥ चीयते
काय । चित्रा (स्वा० उ० अ०) घञ् (३ ३ ४१) । चस्य क । दिह्यते ।
घञ् (३ ३ १९) । मुर्छा (म्वा० प० से०) । क्तिच् (३ ३ १७४) ।
'राल्लोप' (६ ४ २१) । तन्यते । 'शृमृति—' (उ० १ ७) इत्यु ।
'प्राणिजाते' (?) इत्युङ् तनू^६ ॥

पादाग्र पदम्

पादस्याग्रम् । प्रगत पदम्^७ ॥^८

पाद पद्विश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

घञ् (३ ३ १६) । पाद । पद्यते क्विप् (३ ३ ९४) । 'पदोऽङ्घ्रि'
इति स्वामी । 'पदग्निति पदादेः' इत्यन्ये । अहत्यङ्घ्रि । 'वक्त्रपादयश्च' (उ०
४ ६६) इति साधु । चरन्त्यनेन । चत्वारि ॥ ७१ ॥^८

1 Skull bone [1] 2 Rib [1] 3 M अश्वनाङ्गम् 4 Limb [4]

5 M सहयन्तेऽस्मिन् 6 Body [12] 7 M पद 8 The fore part
of the foot [1] 9 Foot [4]

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

सस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया^१ । गत्यते गुल्फ । 'गल अदने' (म्वा०-
५० से०) । 'कलिगलिम्या पगस्योच्च (उ० ५ २६) इति वा । 'पूटा'
[लोके] ॥^२

पुमान्पार्णिस्तयोरध ।

तयोर्गुल्फयोरध । पृष्यते । 'पृषु सेचने (म्वा० ५० से०) । 'घृणिपृश्नि
पार्णि— (उ० ४ ५२) इति साधु । पादपश्चादभागस्य' एकम् ॥^३

जङ्घा तु प्रसृता

जङ्घन्यते । हतेर्यङ्लुगन्तात् [अयेभ्योऽपि' (वा० ३ २ ४८)] ङ ।
प्रसरति स्म । द्वे ॥^४

जानूरूपर्वाष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७० ॥

'हसनिजनि— (उ० १ ३) इति युष् । ऊर्णययते । 'ऊर्णतेर्नुलोपश्च'
(उ० १ ३०) इति कु । उरो^५ पर्व । अति शयितमस्य यस्मिन् ।
'भासन्दीवदण्ठीवत्—' (८ २ १२) इति साधु । जङ्घोर्ध्वभागो जानु ।
श्रीणि ॥ ७२ ॥^६

सक्थि क्लीवे पुमानूह

'पञ्ज सङ्गे (म्वा० ५० अ०) । 'असिसञ्जिम्या वियन्' (उ० ३
१५४) । जानूपरिभागस्य' द्वे ॥^७

तत्सधिः पुंसि वदक्ष्ण ।

तस्य उरो । 'वक्ष रोपे' (म्वा० ५० से०) । ल्युटि (३ ३ ११३)
पृषोदरादित्वानुम् । एवम् ॥^८

गुद त्वपान पायुर्ना

'गुद कीढायाम्' (म्वा० आ० स०) । व (३ १ १३५) । अपा
नित्यनेन । 'अन प्राणने (अ० ५० से०) । पानि भम् । 'वृचापा—'
(उ० १ १) इत्युष् । श्रीणि ॥^९

१ M घोटते नया 2 Ankle [2] 3 Heel [1] 4 Shark [2]
5 M उरो 6 Knee [3] 7 Thigh [1] 8 The thigh joint
[1] 9 Anus [3]

वस्तिर्नामेरघो द्वयोः ॥ ७३ ॥

‘वस्तेस्ति’ (उ० ४. १७९) । एकम् ॥ ७३ ॥^१

कटो ना श्रोणिफलकम्

कट्यते । ‘कटे वर्षादी’ (भा० प० से०) । श्रोणे = फलकमिव, घर्माकार-
त्वात् । ‘ककुत्सास्त्वनिस्मृत’ इति ॥^२

कटि. श्रोणिः ककुद्वाती ।

इत् (उ० ४. ११७) । ‘श्रोणु सधाते’ । मासपिण्ड. ककुद्वा । सोऽ-
तिशयितोऽस्याम्^३ । ‘कटे’ श्रोणि ॥^४

पश्चाश्रितम्बः स्त्रीकट्याः

नितम्बति । ‘तम्ब गतौ’ (?) । ‘स्त्रीकट्या पश्चाद्भागस्य’ एकम् ॥^५

कलीये तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

हृष्यते । ‘हन्ते. घरीरावयवे द्वे च’ (उ० ५. ३२) इत्यच् । ‘स्त्रीकट्या
पुरोभागस्य’ एकम् ॥ ७४ ॥^६

कूपकी तु नितम्बस्थी द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपाविव । नितम्बे तिष्ठतः । द्वयहीने । कुं भूमिं दारयति^७ । ‘इ मये’
(ऋ० प० से०) । कुत्सितं कुन्दरम् । ‘पृष्ठवंधादयोऽतंयो’ एकम् ॥^८

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथी

स्फायते स्फिक् । बाहुलकाद्भिच् । कट्या प्रोथी^९ मासपिण्डौ । ‘कटी’
‘प्रोथी’ इति नामद्वयं वा । इति ॥^{१०}

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपतिष्ठते । वक्ष्यमाणयोः भगदिक्षयोः ॥ ७५ ॥^{११}

1. The portion of abdomen below the navel [1] 2 M श्रोणि
3 Broad hips [2] 4 M. सोतिशयितोऽस्याम् 5 Hip [3] 6 The
buttock of a woman [1] 7. The fore part of a female
hip II M. दारयति 9. The Cavities of the loins 10. M
प्रोथी 11. Hip or loin 12. The organ of generation of
either sex.

भगं योनिर्द्वयो

भज्यते । 'खनो घ च' (३ ३ १२५) इति घित्वाद्ध । योति । 'बहिथि—'
(उ० ४ ५१) इति नि । 'द्वयो' इति योतिनान्वेति । ॥^१

शिश्नो मेढ्रमेहनगेफसी ।

शिनोति^२ वपति शिश्न । 'शिश्न निशाने' (स्वा० उ० अ०) । पृषोदरादि
(६ ३ १०९) । मेहन्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्ट्व् ।
शेते रेत [पाते] । -शोड फुट् च (उ० ४ २००) इत्यमुन् । 'शेव'
इत्यदन्तोऽपि ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

मुष्णाति । 'मृवमू—' (उ० ३ ४१) इति वक् । अण्डयो कोश ।
'वृषु सेचने' (म्वा० प० से०) । नीणि ॥

पृष्ठवशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठवशस्याधोभागे त्रयाणा सघ । त्रिकम् । एकम् । 'रीढ' [लोके] ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

अपि चमति । पिचण्ड । अमन्ताड्ड (उ० १ ११४) । कुप्यते ।
'प्लुपिकुपि—' (उ० ३ १५५) इति किम् । जायतेऽग्रः । 'जनेररष्ठ च'
(उ० ५ ३८) इति ठादेश । ऊर्ध्वमिर्यति । उदरम् । तुदति तुन्दम् । 'अव्श
दय —' (उ० ४ ९८) इति साधु । पञ्च ॥^३

स्तनी कुचो ।

स्तन्यते सव्यते । कुचति । 'कुच सक्वे' (तु० प० से०) । ॥^४

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति । कुचस्याग्रम् । द्वे ॥

न ना ब्रोड भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

ना पुमान् । 'ब्रुड् निमज्जन' (?) घट् (३ ३ १९) । ब्रोड । भुजयो
रन्तरम् । द्वे ॥ ७७ ॥^{१०}

1 The female organ of generation [2] 2 M गिनाति 3 The male organ of generation [4] 4 Testicle (3) 5 The lower part of the back bone [1] 6 M च वदेत् 7 Belly [3] 8 Breasts [2] 9 Nipple [2] 10 Lap [2]

सरो वत्सं च वक्षश्च

‘अतैस्त्व’ (उ० ४.१९४) इति असुन् । उरः । वक्षे द्याद्यते वत्सम् ।
‘वक्ष संघाते’ (म्वा० ५० से०) । असुन् (उ० ४.१८८) । त्रीणि ॥^१

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

पृष्यते सिच्यते [पृष्ठम्] । ‘-पृष्ठगूय—’ (उ० २.१२) इति साधुः ।
देहस्य पदचाङ्कागः ॥^२

स्कन्धो भुजशिरोऽसौऽस्त्री

८

स्कन्धते । घट् (३.३.१९) । ‘स्कन्धेस्त्व स्वाङ्गे’ (उ० ४.२०६) इति
घः । भुजस्य शिरः । अस्यते । ‘अंस समायते’ । त्रीणि ॥^३

संधी तस्यैव जगृषी ॥७८॥

जायते जगृ । ‘जम्बादयश्च’ (उ० ४.१०२) इति साधुः । ‘अंस कक्षयोः
संधेः’ एकम् ॥^४

द्यातुमूले उभे कक्षौ

कष्यते । ‘कष हिंसायाम्’ (म्वा० ५० से०) । ‘वृत्तुवदि—’ (उ० ३.
६२) इति सः । ‘बाह्वोर्मूले’ द्वे ॥^५

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पार्श्वानां समूहः पार्श्वम् । ‘पार्श्वं शत्—’ (वा० ४.२.४३) तयोः । कक्षयोर-
धोभागः ॥^६

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मध्ये भवम् । लग्न्यते स्म । ‘लगे सङ्गे’ (म्वा० ५० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त—’
(७.२.९८) इति साधुः । ‘देहमध्यस्य’ त्रीणि ॥^७

द्वौ परौ द्वयोः ॥७९॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्

परौ भुजबाहू ॥७९॥ भुज्यतेऽनेन^८ । बाह्वे । ‘बाहू प्रयत्ने’ (म्वा० ५० से०) ।

1. Chest [3] 2. The back of a body [1] 3. Shoulder
[3] 4. Collar-bone [1] 5. Arm-pit [2] 6. The lower part of
an arm-pit [1] 7. Waist or the middle of the body [3]
8. M. भुज्यतेऽनेन ।

मृगधादि (उ० १ ३७) । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३ १ १३४) । 'दमेढोस्' (उ० २ ६९) । चत्वारि ॥^१

कफोणिस्तु कूर्परः ।

क फणति । 'फण गतो' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
कुरति पिपति च । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०), 'पृ पालनादौ' (जु० प० से०)
'केद्वनी [लोके] ॥^२

अङ्गोणरि प्राण्ड स्यात्

अस्य कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्न कपोलो गण्डोऽस्य^३ ॥^४

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥८०॥

प्रपुष्यते । उपि—कुपि—' (उ० २ ४) इति यन् । 'कफोणेरधोमणि
बन्धपयन्त' ॥८०॥

मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो बहिः ।

मणिर्बध्यतेऽत्र^५ । ततः कनिष्ठातो हस्तस्य बहिर्भागः करम् । करे माति ॥^६

पञ्चशास्त्रं शय पाणिः

पञ्च शास्त्रा, अङ्गुलयोऽस्य^७ । शतेऽस्मिन्^{१०} सर्वम् । 'पुसि—' (३ ३ १२१)
इति घ । शम्' इत्यये । पणन्तेऽनेन^{११} पाणि त्रीणि ॥^{१२}

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥८१॥

तर्ज्यतेऽनया^{१३} । प्रदिश्यतेऽनया^{१४} । 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्या' द्वे ॥८१॥^{१५}

अङ्गुलस्य करशायः स्तु

अङ्गति । 'अणि गतो' (भ्वा० प० से०) । 'श्रुतयञ्जि—' (उ० ४ २)
इत्युलि । करस्य शाखा इव । द्वे ॥^{१६}

-
- 1 Arm [2] 2 Elbow [2] 3 M गण्डोऽस्य 4 The upper part of the arm from the elbow to the shoulder [1]
5 M उप 6 Fore arm [1] 7 M मणिर्बध्यतेऽत्र ॥ The back of the hand from the wrist to the little finger [1]
■ M अङ्गुलयोऽस्य 10 M शतेऽस्मिन् 11 M पणन्तेऽनेन 12 Hand [3] 13 M तर्ज्यतेऽनया 14 M प्रदिश्यतेऽनया 15 Fore finger [2]
16 Fingers [2]

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति वाः क्रमात् ॥८२॥

अङ्गुष्ठोऽङ्गुवाची^१ । तत्र तिष्ठन्ति एता बङ्गुल्यः ॥८२॥^२

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

पुनर्भवति । करे रोहति । नखमस्य । नखं राति । चत्वारि ॥^३

प्रादेशतालगोर्कर्णास्तर्ज्यादियुते सते ॥८३॥

प्रादिष्यते । तलस्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायास्' (चु० प० से०) । गोः कर्णं इव ।

'तर्ज्यादिसहिते वितृस्तेऽङ्गुष्ठे' क्रमेणकंकम् ॥ ८३ ॥^४

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

कनिष्ठया सहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे^५ । वितस्यते । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) ।

द्वादशाङ्गुलयः प्रमाणमस्य । द्वे ॥^६

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ताविस्तृताङ्गुली ॥ ८४ ॥

'चप सात्त्वने' (भ्रा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । 'इद् गतौ

(भ्रा० प० से०) । चपस्थाणाविटश्च । प्रतलति । प्रमृती हस्तोऽस्य^७ । त्रीणि

॥८४॥^८

द्वौ सहस्रौ सिंहतलप्रतली वामदक्षिणौ ।

सिहस्येव तलमन । 'मिलितयोर्वामदक्षिणपाण्योविस्तृताङ्गुल्यो.' [द्वे] ॥^{१०}

पाणिर्निकृजः प्रसृतिः

नितरां शृङ्गः । प्रवृष्टा वृत्तिरस्य ॥^{११}

1. M. अङ्गुष्ठोऽङ्गुवाची 2. Thumb [2] Middle, third and last fingers [1 each] 3. Nail [4]. 4. M. विस्तृतेऽङ्गुष्ठे 5. The span of the thumb and fore finger, the span of the thumb and middle finger and the span of the thumb and the third finger [1 each] / 6. M. विस्तृतेऽङ्गुष्ठे 7. The measure of length equal to twelve angulas (being the distance between the extended thumb and the little finger [2] 8 M. हस्तोस्य 9. Slap [3] 10. The palms of the hand opened and joined together [1] 11. The palm of the hand stretched out and hallowed [1].

तौ युतावञ्जलि पुमान् ॥ ८५ ॥

‘अञ्जू व्यक्त्यादौ’ (२० प० से०) । ‘ऋतण्यञ्जि—’ (उ० ४२) इत्यलि ।
तौ प्रसृतौ मिलितौ ॥ ८५ ॥^१

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

बाहौ प्रसारितपाणौ हस्त । हसति । ‘हसिमृग—’ (उ० ३८६) इति
तन् । विस्तृत करो यस्मिन् । एकम् ॥^२

मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रलि प्यात्

स हस्त बद्धया मुष्ट्या उपलक्षित । रमन्तेऽस्मिन्^३ रलि । ऋच्छतीति वा ।
‘ऋ गती’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ऋतनि—’ (उ० ४२) इति कलिच ॥^४

अरलिऽतु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

नास्ति रलिर्मुष्टिरस्मिन्नरलि । निष्क्रान्ता कनिष्ठास्मिस्तादृशो मुष्टिस्तेनोप-
लक्षित स अरलि ॥ ८६ ॥^५

व्यामो बाहो सकरयोस्तयोऽतिर्यगन्तरम् ।

विशेषण अम्यतेऽनेन^६ । स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥^७

ऊर्ध्वविस्तृतदो पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

बायो च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृत दो पाणि येन स । तादृशो ना ।
तस्य यमान परिमाणम् । पुरुष प्रमाणमस्य । ‘पुरुषहस्तिम्यामन्’ (५२ ३८)
॥ ८७ ॥^८

1 A cavity formed by folding and joining the open hands together [1] 2 The measure of length equal to 24 angulas or about 18 inches [1] 3 M रमन्तेऽस्मिन् 4 The distance from the elbow to the closed fist [1] 5 The distance from the elbow to the tip of the little finger [1] 6 M अम्यतेनेन 7 The measure of length equal to the space between the tips of the fingers of either hand when the arms are extended [1] 8 The full height of a man, the height to which he reaches with both arms elevated [1]

कण्ठो गलः

कण्ठति । 'कण्ठः' (उ० १.१०३) । गिरति गलः । 'ग्रीवाग्रभागस्य' द्वे ॥^१

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

गृणाति ग्रीवा । 'जिह्वाग्रीवा—' (उ० १.१५५) इति साधुः । शिरो धीयते-
ऽस्याम्^२ । कं शिरसो धरा । त्रीणि ॥^३

कन्धुग्रीवा त्रिरेखा सा

कन्धुः बाह्व इव ग्रीवा । तिलो रेखा यस्याम् । 'शङ्खाकृतिग्रीवायाः एकम् ॥^४

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

न वदत्यवदुः । बाहुलकादुः । घाटयति । 'घट संचाते' (चु० ५० से०) । कृकं
कण्ठमटति । ग्रीवायामुन्नतो मागः । 'घाटी' लोके ॥ ८८ ॥^५

वक्त्रास्ये घदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

उच्यतेऽनेन ।^६ 'गुण्वीप [चि] वचि—' (उ० ४.१६६) इति त्रः । अस्यते-
ऽन्नमस्मिन् ।^७ प्यत् (३.३.११३) । वदत्यनेन । तुण्डति । 'तुडि तोडने' (म्वा०
५० से०) । आ अनित्यनेन । लप्यतेऽनेन^८ । 'लप व्यक्तायां वाचि' (म्वा० ५०
से०) । द्यन्यतेऽनेन^९ । 'डित् खनेर्मुट च—' (उ० ५.२०) इत्यच् ॥^{१०}

कलीये घ्राणं गन्धघहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

घ्रायतेऽनेन^{११} । ल्युट् (३.३.११७) गन्धस्य घहा । घोणति, अनया । 'घुण
भ्रमणे' (म्वा० ५० से०) । नासतेऽनया^{१२} । 'नासृ शब्दे' (म्वा० आ० से०)
॥ ८९ ॥^{१३}

ओष्ठाधरी तु रदनच्छदी दशनवाससी ।

उच्यते । 'उप दाहे' (म्वा० ५० से०) । 'उपिकुपि—' (उ० २.४)
इति षः । न ध्रियते । 'घृङ्मवस्थाने' (तु० आ० ब०) रदनाः छाद्यन्तेऽनेन^{१४} ।
दशनानां वाससी इवाच्छादनत्वात् । चत्वारि ॥^{१५}

1. Throat [2] III. M. धीयतेस्याम् 3. Neck [3] 4. A conch-
shaped neck [2] 5. The raised and straight part of
the neck [3] 6. M. उच्यतेनेन 7. M. अस्यतेऽन्नमस्मिन् II. M.
लप्यतेनेन 9. M. द्यन्यतेनेन 10. Mouth or face [6] 11. M. घ्रायतेनेन
12. M. नामतेनया 13. Nose [6] 14. M. छाद्यन्तेनेन 15. Lip [4].

अधस्ताच्चिचुकम्

चोबति । 'चीवृ आदाने' (म्वा० उ० से०) । मृगय्यादिः (उ० १. ३७) ।
चिनोति शोभामिति वा । 'ओष्ठादधोभागस्य' एकम् । 'ठोडी' लोके ॥^१

गण्डी कपोली

गण्डति । क पोलयति ॥^२

तत्परो हनुः ॥९०॥

ताम्यां कपोलाम्या पर, अधः । हन्ति हनुः । 'घृस्वृ-' (उ० १. १०)
इत्युः । 'चौमरि' (?) लोके ॥ ९० ॥^३

रक्ष्णा दक्ष्णा दन्ता रदाः

रद्यतेज्जन^४ । 'रद विलेखने' (म्वा० प० से०) । दस्यतेज्जेन^५ । दाम्यति
दन्तः । रदति चत्वारि ॥^६

तालु तु काकुद्म् ।

तालयति । मृगय्यादिः (उ० १. ३७) । काकुजिह्वा दीयतेज्जेन^७ । द्वे ॥^८

रसज्ञा रसना जिह्वा

रस जानाति । रस्यतेज्जया^९ । 'रस आस्वादाने' (चु० उ० से०) ।
लिहन्त्यनया । 'दीवयहजिह्वा-' (उ० १. १५५) इति साधु । त्रीणि ॥^{१०}

ग्रान्तावोष्ठस्य सूक्किणी^{११} ॥९१॥भृजति । बाहुलकात्त्वक्विन् ॥९१॥^{१२}

ललाटमलिकं गोधिः

ललं विलासमटनि । अलति । 'अलिहृषिम्या विञ्च' (उ० ४. १७)
इतीवम् । गुण्यते । 'गुण परिवेष्टने' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^{१३}

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवी स्त्रियो ।

भ्रमयति । भ्रमेर्ह्रः' (उ० २. ६८) । 'भौह' लोके ॥^{१४}

1. The lower part of the lip [1] 2. Cheek [2] 3. Chin [1]
4. M. रद्यतेज्जेन 5. M. दस्यतेज्जेन 6. Tooth [4] 7. M. दीयतेज्जेन
8 Palate [2] 9 M. रस्यतेज्जया 10. Tongue [3] 11. M. सूक्किणी
B. prefers सूक्किणी 12. The Corners of the lips [1] 13. Fore
head [1] 14. Eyebrow [3].

कूर्चमस्त्री ध्रुवोर्मध्यम्

कुरति । बाहुलकाच्चट् ॥^१

तारकाङ्ग कनोन्तिका ॥९२॥

तारयति । 'कनी दोसो (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनम् । द्वे ॥९२॥^३

लोचन नयन नेत्रमीक्षण चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टी च

लोच्यतेऽनेन^४ । नीयतेऽनेन^५ । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति पक्षे दृम् ।
दृश्यतेऽनेन^६ । चक्षतेऽनेन^७ । 'चक्षे क्षिच्च' (उ० २११९) इत्युसि । 'अक्षू
व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इत् (उ० ४११७) । दृश्यतेऽनया^८ । क्तिनि
(३३६३) इष्टि । अष्ट ॥^९

अस्तु नेत्राम्यु रोदन चान्नमधुच ॥९३॥

अस्यति, अस्तुते वा । अस्त्रादि (उ० ५२९) । रयते अन्यत्रापीति रक् ।
अस्त्रम् । पञ्च ॥ ९३ ॥^९

अपाङ्गी नेत्रयोरन्ती

अपकृष्टावङ्गान् 'बाह्यो' इति शेष ॥^{१०}

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कट गण्डमन्ति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अपाङ्गेन दर्शनम् ।
द्वे ॥^{११}

कर्णशब्दमहौ ओत्र श्रुति स्त्री श्रवण श्रव ॥९४॥

कर्णयति । 'कर्ण भेदने' (पु० उ० से०) । शब्दो गृह्यतेऽनेन^{१२} । श्रूयतेऽनेन^{१३}
दृम् (उ० ४१५८) । असुनि (उ० ४१८८) श्रव ॥९४॥^{१४}

उत्तमाङ्ग शिर शीर्षं मूर्ध्ना ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

उत्तम च तदङ्ग च । 'श्रयते स्वाङ्गे शिर । क्षिच्च' (उ० ४१९३)
इत्यमुम् । 'कुमारदीर्घयो —' (३२५१) इति निर्देशान् शीर्षदिशाऽपि ।

1 The middle part of the eye-brows [1] 2 The pupil
of the eye [3] 3 M लोच्यतेनेन 4 M नीयतेनेन 5 M
दृश्यतेनेन 6 M चक्षतेनेन 7 M दृश्यतेनया 8 Eye [8] 9 Tear [5]
10 The Corners of the eyes [1] 11 Side glance [2] 12 M
गृह्यतेनेन 13 M श्रूयतेनेन 14 Ear [6]

मुहान्त्यनेन । 'धन्नुक्षत्—' (उ० १.१६०) इति साधुः । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । कान्तात् (३.२ १०२) कन् । गञ्च ॥^१

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केश शिरोरुहः ॥६५॥

'चि' इत्यव्यक्त कुरति । कुन्तं कुन्ताकार लाति । बलति । 'बल प्राणने' (म्वा० प० से०) । कच्यते । 'कच यन्धने' (म्वा० प० से०) । के छेते । छ. (वा० ३.२ १०१) । शिरसि रोहति । पठ् ॥६५॥^२

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

कैशाना समूह । 'अचित्त—' (४.२ ४७) इति ठक् । 'कैशास्वाम्या यञ्छौ—' (४ २ ४८) । द्वे ॥^३

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलति । चूर्णस्य चूर्णरादिसोदस्य कुन्तला ॥^४

ते ललाटे भ्रमरका

भ्रगर इव । एवम् ॥^५

काकपक्षः शिखण्डक ॥ ९६ ॥

काकस्य पक्ष इव । शिखाया अण्ड इव । क्षत्रियाणा चूडा । 'बुलबुल' लोषे ॥ ९६ ॥^६

कवरी केशवेशः

कं वृणोति कवरी । अच् (३ १. १३४) । 'को [र] रत्' (उ० ४. १५४) इति मूत्रेण वा । वेदाना वेप्तो भार्जन्यायन्धविशेष । द्वे ॥^७

अथ घग्मिलः संयताः कचाः ।

'घग्मि' सौत्रः । घग्मेलं । संयता वद्धाः । 'जूर' (दा) लोषे ॥^८

शिखा चूडा केशपाशौ

सोते शिखा । 'सौडोह्मवत्' (उ० ५. २४) इति ॥ । चूडपते । 'चूड

1. Head [5] 2. Hair [6] 3 A quantity of hairs [2] 4 Curled hairs [2] 5 The hairs hanging on the forehead [1] 6 A lock of hairs [2] 7. A braid of hairs [2] 8 Tide hairs [2].

समुच्छ्राय' (चु० ५० से०) । निशदी निपान । प्रशस्ता केशा वेशपाशो ।
'चोटी [लावे] ॥^१

त्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ६७ ॥

त्रतिन शिखा । जटति । 'जट सघाते' (म्वा० ५० से०) । 'पट अययवे'
(म्वा० ५० से०) ॥ ९७ ॥^२

वेणि प्रयेणि^३

वेणति । 'वेणू निशामनादौ' (म्वा० ३० से०) । 'प्रोपिनमर्तृकादिधार्यकेश-
रचनाविशेषस्य द्वे' इत्युक्ते । 'स्त्रीचोटी' [लोके] ॥^४

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शिरसि भव । 'वा केशेषु' इति शीर्षन् । विशदे स्नानादिनिर्मले ॥^५

पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्या कचात्परे ॥ ९८ ॥

पाश्यते । 'पश वग्धे' [चुरादि] । पश्यत । 'पक्षपरिग्रहे' (म्वा० ५०
से०) । कचात्परे सन्त कलापार्या ॥ ९८ ॥^६

तनूरह रोम लोम

तन्वा रोहति । 'नामन्-सीमन्-' (उ० ४ १५०) इति साधु । ग्यते
लूयते वा । शीणि । 'रोवां [लोके] ॥^७

तद्बृद्धी श्मश्रु पुमुते ।

तस्य वृद्धिस्तस्या श्मनि मुखे श्रयते । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) ।
पुसो मुखे । एकम् । 'दात्री' [लावे] ॥^८

आभ्रलयेयी नेपथ्य प्रतिकर्मप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आभ्रलनम् । विद्यते^९ । नयतेणिचि (३ २ ७५) शुच (७ ३ ८८)
नेपथ्यम् । प्रयङ्ग वर्म । प्रसाध्यनजन^{१०} । अलङ्काररचनादिद्वयसोमाया 'पञ्च'
॥ ९९ ॥^{११}

दर्शितं त्रिषु

एते वदयमाणा ।

1 Crest hair [3] 2 Matted hairs [2] 3 It reads वेणिवेणी
4 Braided hairs [2] 5 Clean hair [2] 6 A mass of hairs
[3] 7 The hair on the body (of men and animals);
[3] 8 Beard [1] 9 स्थित 10 M प्रसाध्यनेन 11 Decoration [3]

अलङ्कृतोऽलङ्करीष्णुश्च

अल करोति । 'अलङ्कृज्-' (३ २ १३६) इतीष्णुच्^१ । 'अलकरणशीलस्य'
हे ॥^२

मण्डित ।

प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृत ॥ १०० ॥

'महि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भूष अलङ्कारे' (भ्वा० प० से०) ।
'सपरिम्याम्-' (६ १ १३७) इति सुट् । पञ्च ॥ १०० ॥^३

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

विभ्राजते । 'भ्रुवश्च' (३ २ १३८) इति चादिष्णुच् । रोचते ।
'अलङ्कृज्-' (३ २. १३६) इतीष्णुच्^४ । 'अलङ्कारादिना शोभमानस्य'
प्रीणि ॥^५

भूषा तु स्यादलङ्किया ।

'इम श्च' (३ ३ १००) हे ॥^६

अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलङ्कियतेऽनेन^७ । आधियतेऽनेन^८ । पञ्च ॥ १०१ ॥^९

अथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

मुकुटे कुट्टयते मुकुटम् । निरनि । 'कुट्टृ-' (उ० ४ १८४) इति कीटम् ।
हे ॥^{१०}

चूडामणिः क्षिरोरत्नम्

चूडाया मणि । क्षिरसो रत्नम् । हे ॥^{११}

तल्लो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तर लाति । एकम् ॥^{१२}

1 M इति इष्णुच् 2 Decorating [2] 3 Decorated or ornamented [5] 4 M इति इष्णुच् 5 Richly decorated [3]
6 Decoration with ornaments [2] 7 M चन्द्रियतेनेन 8 M
आधियतेनेन 9 Ornament [5] 10 Crown [2] 11 Crest jewel
[2] 12 The central gem of a necklace [1]

वालपश्या पारितथ्या

वालपाशो साधु । परितस्तयामृता । स्वार्थे प्यत्र् (वा० ५ १ १२४) ।
'सोमन्तस्थिताया स्वणादिपट्टिकाया' द्वे ॥^१

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रमिव पाश्या । 'कर्णललाटात्कनलकारे' (४ ३ ६५) । 'ललाटभूष-
णस्य' द्वे ॥^२

कर्णिका तालपत्र स्यात्

कर्णस्यालकार । तालस्य पत्रम् ॥ द्वे ॥^३

कुण्डल कर्णोपष्टनम् ॥ १०^४ ॥

'कुडि दाह' (भ्वा० भा० से०) वृषादि (उ० १ १०६) ॥ द्वे ॥
१०३ ॥^४

ग्रैथेयक कण्ठभूषा

ग्रीवामा भवम् । 'कुलकुम्भि—' (४ २ ९६) इति ढक्त्र् । 'कठा'
[लोक] ॥^५

लम्बन स्याल्ललन्तिका ।

लम्बते । 'लङ् विलासे' (भ्वा० ५० से०) । शतुर्नीप् (४ १. ६) ।
'किञ्चिदवलम्बमानकण्ठभूषणस्य' द्वे ॥^६

स्त्रर्णे प्रागम्बिका

सैव ललन्तिका स्वर्णे कृता प्रागम्बते ॥^७

अथोर सूत्रिका मौक्तिकै कृता ॥ १०४ ॥

सैव ललन्तिका मौक्तिकै कृता । उरसः सूत्रमिव ॥ १०४ ॥^८

हारो मुक्तावली

ह्रियनेजन^९ । घञ् (३ ३ १९) । मुक्तानामावली दीर्घा पङ्क्तिः । द्वे ॥^{१०}

1 A golden ornament worn in the hair [2] 2 An ornament worn on the forehead [2] 3 A kind of ear-ornament [2] 4 Ear ring [2] 5 A kind of neck ornament called कण्ठा 6 A short necklace [2] 7 The short necklace made of gold [1] 8 A necklace of pearls hanging over the breast [1] 9 W ह्रियनेनेन 10 A necklace of pearls [2]

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिक ।

असौ हार । शतयष्टिक शतलतिक । देवं छन्दते । 'छदि सवरणे'
(चु० प० से०) ॥^१

हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्धभोस्तना ॥ ८०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकाग्रत्येकयष्टिकौ ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमोक्तिकै ॥ १०६ ॥

यष्टीना भेदात्, हारभेदा स्युः । गूयते । गुड (भ्वा० वा० अ०) छद् ।
'द्वान्निशल्लतिको गुच्छो गुच्छार्धस्तत्त्व सख्यक ।' चत्वारिंशल्लतो गस्तन ।
गो^१ स्तन इव ॥ १०५ ॥ चतुःपञ्चाशल्लतोऽर्धहार^२ । विंशतिल्लतो माणवक,
अल्पत्वात् । एका वासावावलो च । एकावत्येव सप्तविंशतिमुक्तामि वृता नक्षत्राणां
मालेव ॥ १०६ ॥^३

आवापक पारिहार्य कटक^४ बलयोऽस्त्रियाम् ।

आ उच्यते । 'द्वक्प् (भ्वा० उ० अ०) । परिह्रियन् । ण्यत् (१ १
१२४) । कटति । वक्नुप् (उ० २ ३२) । बलत्वे । 'बलिमङ्गि' (उ० ४
९९) इति कम् । प्रकोष्ठाभरणस्य^५ चत्वारि । 'चूरा (डी)' बोधे ॥^६

फेगूरमङ्गद तुल्ये

के बाहुतिरसि योति । सज्जादि (उ० ४ ९०) । अङ्गद्वयन । वागूबन्ध^७
[लोके] ॥^८

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुली भवम् । जिह्वामूला—' (४ ३ ६२) इति छ । कर्मिरेव ।
'मुदरो' [लोके] ॥ १०७ ॥^९

सागराऽङ्गुलिमुद्रा सा

सा कर्मिका साधरा चेत् । अङ्गुल्या मुद्रा रानि । 'मोहर' [लोके] ॥^{१०}

1 A pearl necklace of hundred strings [1] 2 B reads
गुडगुच्छश्च 3 M गुच्छार्ध 4 M वा 5 M चतुःपञ्चाशत्तत्त्वश्च 6 Seven
kinds of pearl necklaces [1 each] 7 II and B read
वक्त् 8 A bracelet worn on the fore arm [4] 9 Armlet [2]
10 A finger ring [2] 11 A seal ring [1]

कङ्कणं करभ्रूषणम् ।

कं शुभं कणनि । द्वे ॥^१

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा ॥ १०८ ॥

क्लीवे सारसनं च

मखं गतिं लाति । काञ्चते । 'काञ्चि दीप्त्यादौ' (म्वा० मा० से०) ।
सपति । 'पप समवाये' (म्वा० प० से०) । तम् । 'रस शब्दे' (म्वा० प० से०)
॥ १०८ ॥ सारं उत्तृष्टं सनमस्य । 'स्त्रीकटिभूषणस्य' पञ्च ॥^२

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

पुंसो कट्यां चेतकाञ्चो । शृङ्खलः खलति । एकम् ॥^३

पादाङ्गदं तुलाकोटिः

पादस्याङ्गदमिव । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । द्वे । 'विच्छिन्ना' [लोके] ।
'पायजेव' इत्यग्रे ॥^४

मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

मञ्जति । 'मञ्जे.' सौम्यादोरः । नुवति पुरम् । 'नु स्तुतो' (तु० प० से०) ।
'शुभम्' [लोके] ॥ १०९ ॥^५

हंसकः पादकटकः

हंस इव । पादस्य कटकः, वलयः । 'गुजरी' इति 'जेहरि' इति च लोके ॥^६

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किंचित्किणोऽत्र^७ । क्षुद्रा चासौ घण्टिका । 'घटि दोषी' (घु० उ० से०) ।
'शुभम्' [लोके] । 'पादादङ्गोऽङ्घ्रिवलयम्' "जेहरि" "नवदोऽङ्गुलीदिकम्"^८ ।
"अनवट" "ताटङ्कः नणवलयम्" "वीर" "हन्माणिक्यं च तुलिका ॥" "धुवधुकी"
[लोके] ॥^९

-
1. A bracelet worn round the wrist [2] 2. Majority reads रसना 3. The girdle of a woman [5] 4. The girdle of a man [1] 5. A kind of anklet called pñajajeba or vichiyā [2] 6. Anklet [2] 7. A kind of anklet called gujari or jehari [2] 8. M. निचिः राज 9. M. पददोऽङ्गुलीदिकम् 10. M. नवदोऽङ्गुलीदिकम् 11. A small bell (ghuaṅgharu) [2].

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वक्फल कृमि रोम चेति । वस्त्रस्ययोनिरुपादानकारणम् ॥^१

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वक्ष्यमाणानि दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि

वाल्कस्य स्थचो विकारः वाल्कम् । क्षौमादि । क्षुमाया विकारः । 'मगरा' लोके ॥^२

फलं तु कर्पासं वादरं च तत् ।

फलस्य विकारः । कर्पास्या वादर्याश्च फलं कर्पासं वादरं तस्य विकारः ॥^३

वैशेष्यं कृमिकोशोत्थम्

कोशो सम्भूतम् । 'कोशाद्भृज' (४ ३ ४२) ॥^४

राङ्गव मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

'रङ्गोरमनुष्येऽण' च' (४ २ १००) । मृगशब्देन पशुमात्रग्रहणावम्ब-
लाद्यपि राङ्गवम् ॥ १११ ॥^५

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नयाम्बरे ।

न आहतम् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायसलावाऽस्मात् । 'तन्त्रादचिरापहत' (५ २ ७०) । नयं च तदम्बरं च । चत्वारि ॥^६

वत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

उद्गम्यन्तऽमिलप्यन्ते^७ । 'धौत' [एवम्] ॥ ११२ ॥^८

परत्रोर्णं धौतकौशेयम्

परंपरु कृतोर्णाऽस्त्वत्र^९ । धौतं च तत्त्रोसेयम् । प्रक्षालितयोसेयम् ॥^{१०}

- 1 The material of cloth such as bark [1] 2 The cloth made of the barks of trees [1] 3 The cloth made of the fruits of Cotton plant [3] 4 Silk [1] 5 M रङ्गमनुष्येण 6 A woolen cloth made of deer's or animal's hair [2] 7. M ननुश्च यज्जलाऽप्यस्य 8 A new cloth [4] 9 M वदन्त्यनेमिलप्यन्ते 10 A pair of washed clothes [1] 11 M कृतः कर्णस्तत्र 12 A washed silk-garment [2]

बहुमूल्यं महाघनम् ।

- बहुमूल्यमस्य । महद्वनं मूल्यमस्य ॥^१

धौमं दुकूलं स्यात्

कूलति । 'कुल आवरणे' (म्वा० प० से०) । 'पटवस्त्रस्य' द्वे ॥^२

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

निवीयते । 'ध्येत्र्-' (म्वा० उ० अ०) । क्त. (३.२.१०२) 'उपभुक्तवस्त्रस्य'
द्वे ॥ ११३ ॥^३;

स्त्रियां बहुल्ये वस्त्रस्य दशाः स्युर्व्यस्तयोद्वयोः ।

दत्तति । मिदादिः (३.३.१०६) । 'वसेस्तिः' (उ० ४. १७९) ।

'वस्त्रान्तदशायाः' द्वे ॥^४

दैर्घ्यमायाम आनाहः

'कञ्चुकं गात्रवसनम्' "जामा" 'कञ्चुको कुचगोपिका' "बाली" । दीर्घस्य
मायः । आयम्यतेऽनेन^५ ॥^६

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

विशालस्य मायः । 'पनहा' [लोके] ॥ ११४ ॥^७

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

'पटव्' इत्यभ्यक्तत्वाच्च चरति । जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥^८

समी नक्तककर्पटी ।

नजते । 'ओनजी घोडे' (तु० आ० मे०) । बाहुलकात् । वदे पटः कर्पटः ।
दाक्ञ्वादिः (बा० ६. १. ९४) । 'प्रस्वेदादिमाजंनार्यं' हस्तस्य वस्त्रतण्डस्य
द्वे ॥^९

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेल वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वस्त्रतेऽनेन^{१०} । इन् (उ० ४. १५८) । 'वसेणिन्' (उ० ४. २१७) इत्य-
सुन् । चित्पतेऽनेन^{११} । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । अङ्गश्यामि ॥ ११५ ॥^{१२}

1. Costly or expensive [2] 2. Silken cloth or woven silk [2] 3. A cloth worn out [2] 4. The border of a cloth [2] 5. M. आयम्यतेऽनेन 6. The length of a cloth [3] 7. The breadth of a cloth [2] 8. Old or rugged cloth [2] 9. A piece of cloth (hand-kerchief) [2] 10. M. वस्त्रतेऽनेन 11. M. चित्पतेऽनेन 12. Cloth (in general) [6].

सुचेष्टकं पटोऽस्त्री

शोभन चेष्टमेव । अन्ति । 'पट गती' (भा० ५० से०) । 'शोभनवस्त्रस्य'
द्वे ॥

ना वराशि स्थूलघाटक ।

वरमधनुते, अस्पति वा । वरासि । 'घट रूपादी' (भा० ५० से०) ।
'स्थूलपटस्य' द्वे ॥^३

निचोलः प्रच्छदपट

निचोल्यते । बुल समुच्छाये [चुरादि] । प्रच्छद्यते । 'छद सवरणे'
(बु० ७० से०) । येन ज्य्यादि प्रच्छद्यते । वुरका' इत्यस्येष्टये ॥^३

समी रल्लकम्बली ॥ ११६ ॥

रमण रल् । रत लाति रल्ल । क बलयति । 'कम्ब गती' वा ॥ ११६ ॥^४

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्वघांशुके ।

अन्तरा मयम् । गहादित्वान् (४२ १३८) ■ । उपसवीयनेऽनेन^५ ।
परिधोयते । अथोदेहमागस्यानुबन्धम् । 'परिधानवस्त्रस्य' चत्वारि ॥^६

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ घृहतिश्च तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीय च

प्राप्तिगनेऽनेन^७ । पन् (३३ ५४) । उत्तरे वासज्यन । 'वृहत्या आच्छादने'
(५४ ६) कम् ॥ ११७ ॥ सवीयनेऽनेन^८ । उत्तरस्मिन् देहमागे भवद् । उपरि-
वस्त्रस्य' पञ्च ॥^९

बोलकूपामयो स्त्रियाम्^{१०} ।

कूपरे अस्फने । कृपोदरादि (६३ १०९) । 'आश्रयदीनकञ्जवृक्षस्य' इत्येने ।
'स्त्रीणां वञ्जुर्निवास्यस्य' इत्येने ॥^{११}

नीशार स्या प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नितरा शीयते । 'शू वायु—' (वा० ३३ २१) इति पन् ॥ ११८ ॥^{१२}

1 Fine cloth [2] 2 coarse cloth [2] ■ Coverlet or
covering [2] 4 Blanket [2] 5 M उपसवीयनेन 6 Under or
lower garment [4] 7 M प्राप्तिगनेन 8 M मवाङ्गनेन 9 Upper
garment [5] 10 B reads स्त्रिया 11 Bodice [2] 12 Warm
cloth (as rajā, blanket &c) [1]

अर्धोरुकं चरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकर्मशुक्रम् ।

अर्धोरो वायते । डः (३.२.१०१) । चण्डा^१ कोपनामतति । क्वुन् (उ० २.३२) । 'लहंगा' [लोके] ॥^२

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यन् ॥ ११६ ॥

आप्रपदं पादाग्रं प्राप्नोति । 'पादाग्रपयन्तलम्बमानवस्त्रस्य' एकम् ॥११९॥^३

अस्त्री वितानमुल्लोचः

वितन्त्ये । घञ् (३.३.१९) । ऊर्ध्वं लोचति । 'लोच् भासने' (चु० उ० से०) । 'बंद्या' [लोके] ॥^४

दृष्ट्याद्यं वस्त्रवेशमनि ।

दृष्यते दृष्यम् । 'वस्त्रगोहस्य' एरम् ॥^५

प्रतिसीरा जयनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतिगतासीरम् । 'जुः' सौत्रो गतौ (३.२.१५७) । ल्युङन्तात् (३.३.११७) वद् । तिरस्त्रियतेऽनया^६ । 'बनात' [लोके] ॥१२० ॥^७

परिफर्माङ्गसंस्कारः

मलवर्जनायां त्रिया परिवर्मस्नानोद्धर्जनादि । अङ्गं संस्त्रियतेऽनेन^८ । 'धरीर घोनाधायववर्मणः' द्वे ॥^९

स्यान्माष्टिर्माज्जना मृजा ।

'मृज् मृद्धौ' (अ० ५० से०) 'व्यास—' (३.३.१०७) इति युच् । 'प्रोच्छन्नादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' त्रीणि ॥^{१०}

उद्धर्तनोत्मादने द्वे ममे

उद्धत्यतेऽनेन^{११} । उत्माद्यतेऽनेन^{१२} । 'पद्लु—' (तु० ५० अ०) । 'उद्धर्तन- द्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' द्वे ॥^{१३}

1. M. चण्ड 2. Short petticoat [2] 3. A garment reaching to the feet [1] 4. Canopy [2] 5. Tent [1] 6. M. तिरस्त्रियतेनया 7. Curtain [3] 8. M. संस्त्रियतेनेन 9. Painting or perfuming the body [2] 10. Cleansing the body [3] 11. M. उद्धत्यतेनेन 12. M. उत्माद्यतेनेन 13. Cleaning the body with perfumes or fragrant unguents [2].

आप्लाव आप्लव ॥१२१॥

स्नानम्

‘प्लुङ्—’ (म्वा० बा० से०) । ‘विभाषाडि ह्प्लुवो’ (३३५०) इति वा
घञ् ॥१२१॥ ‘स्ना शीचे’ (ब० प० अ०) । भावे ल्युट् (३३११५) त्रीणि ॥^१

चर्चा तु चार्चिक्य स्थासकः

चर्चते । ‘चर्चं अध्ययने’ (चु० उ० से०) । घात्वर्थे ण्वुल् (वा० ३३
१०८) चर्चिका । स्वार्थे ण्यञ् (वा० ५११२४) । बाहुलकात्स, स्थास,
सत्त क । ‘चन्दनादिना देहविलेपनस्य’ त्रीणि ॥^२

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोध

‘प्रयत्नेनोद्बोधनस्य’ द्वे ॥^३

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिभिरे समे ॥१२३॥

पत्राकारा रेखा । पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापारः^४ । ‘स्तनकपोलादौ केशरादिना
विरचितस्य तिलकविशेषस्य’ द्वे ॥१२३॥^५

तमालपत्रतिलवचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तमालपत्रमिव । तिलवत् कायति । चित्रयति । विशेषयति । ‘टीका
[लाके] । द्वितीयं तिलकं तुरीयं विशेषकं स्त्रिया न भवति । किं तु पुनपुनश्चो
चत्वारि ॥^६

अथ कुङ्कुमम् ॥१०३॥

कश्मीरजन्माग्निशिरस्रं वरं वार्हिकपीतनम् ।

रक्तसंकाचपिशुनं घोरलोहितं चन्दनम् ॥१२४॥

‘कुङ्कुम’ इति शब्दोऽस्यास्ति^७ । अर्थं आद्यच् (५२१२७) ॥१२३॥

1 Buthing [3] 2 Smearing the body with sandal or
unguents [2] 3 Reviving the scent of a perfume [2]

4 ५१ पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापार 5 Drawing lines of painting on the
body with coloured sandal, saffron, or any other fragrant
substance [2] 6 The mark made with sandal wood or any
other unguents on the forehead [4] 7 Majority reads
कश्मीरजन्माग्निशिरस्रं 8 ५१ शब्दोऽस्यास्ति ।

‘करोमुंत् च’ (उ० ४ ३२) इतीरन् । कश्मीरे जन्मास्य । अग्निरिव शिलास्य^१ ।
 वृत्र (स्वा० उ० से०) अप् (३ ३ ५८) वरम् । बह्वीके देशे भवम् । पीन
 करोति । रज्यते स्म रत्तम् । सकोचयति । ‘कुच सपचंनादौ’ (म्वा० ५० से०)
 पिशति । ‘पिश अवयवे’ (तु० ५० से०) । ‘क्षुधिपिशि—’ (उ० ३ ५५)
 इति उनन्, कित् । मियमीरयति । लोहित च तच्चन्दन च । एकादश ‘केगरी
 (रि) [लोके] ॥१२४॥^२

लाक्षा राक्षा^३ जतु कलीत्रे यावोऽल्लक्षो द्रुमामय ।

लक्ष्यते । रक्ष्यते । जायते । ‘फल्लिपाटि—’ (उ० १ १८) इत्पु ।
 तोऽन्नादेवादव^४ । योति यव स एव याव । न रक्ताज्मन्^५ । द्रुमाणामामय ।
 पद् ॥^६

लज्ज देवकुसुम श्रीसंज्ञम्

एव गच्छति, लूयते वा । देवाना कुसुमम् । धिय सज्ञास्य^७ । श्रीणि ॥^८

अथ जायकम् ॥१२५॥

फालीयकं च फालानुसार्यं च

जयति गन्धान्तरम् । ‘जि अमिनवे’ (म्वा० ५० से०) । ष्वल् (३ १.
 १३३) ॥१२५॥ बालम्येदम् । ‘बृढाच्छ’ (४ २ ११४) । बालेन वस्तुना,
 अनुसर्तुं याग्यम् । ‘बलवक्’ [लोके]^९

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुराराजार्हलोहकमिजजोद्धकम् ॥१२६॥

वशाज्मन्^{१०} । ल् (५ २ ११५) । न गुरु यस्मात् । राजानमर्हति ।
 लूयते । ‘लूह गाढये’ (?) । इमिनिर्जायते । पद् । ‘अगर’ [लोके] ॥१२६॥^{११}

कालागुर्वगुरु

काल च तदगुरु च । ‘कालागुरो’ द्वे ॥^{१२}

स्यात्तन्मद्रस्या मल्लिगन्धि यत् ।

मल्लिकागुणम्येव गन्धा यम्य । एवम् ॥^{१३}

1 M शिलास्य 2 Saffron 3 B reads गणा लाक्षा 4 M
 तान्नादेवादव 5 M रक्ताज्मन् 6 Lac (red) used by women to die
 certain parts of the body [6] 7 M सज्ञास्य 8 Clove (3) 9 A
 kind of sandal wood [3] 10 M वशाज्मन् 11 The fragrant
 aloe wood and tree [6] 12 Black kind of aloe wood [2]
 13 A kind of aloe wood [1]

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षान् धूपायति । सर्जरस्य मालस्य रसः । राति गलति च । सर्वे रस्यते ॥ १२७ ॥ बहूनि रूपाण्यस्य ॥ 'राल' [लोके] ॥^१

अथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपकौ ।

वृक्ष इव धूपः । द्वे ॥^२

तुरुष्क पिण्डक सिङ्गो यावनोऽपि

तुर स्वरणे (जु० प० से०) । उसन्तास्क । 'पिण्डि सघाते' (भ्वा० आ० से०) । अजन्तात् (३११३४) क । 'सि' इति ह्लादयति । ङ । यवनदेशे भव । 'सिलहार' [लोके] ॥^३

अथ पायसः ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृक्षधूपोऽपि श्रीपिष्टः—सरलद्रवौ ।

पायसो विकारः ॥ १२८ ॥ धियो वासः । धिय सरलद्रवस्य पिष्टस्तन्वूर्णेन जनितत्वात् । 'सरलो देवदारुरेव' इति भ्रमः ॥^४

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगस्य नामि । कसति गन्धोऽस्याः^५ । 'कस गती' (भ्वा० प० से०) । खजूरादि (उ० ४९०)^६ त्रीणि ॥^७

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

ककोलकं^८ कोशफलम्

करोति । 'कुल सस्त्याने' (भ्वा० प० से०) ॥ १२९ ॥ क कोलयति । कोशे फलमस्य । 'मरिच' 'ककोल' [इति च ख्यातस्य] ॥^९

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञ सिताभ्रो हिमवालुक ॥ १३० ॥

करोतीति कर, स चासौ पूरद्व । घनो दृढ सारोऽस्य । चद्रस्य संज्ञा यस्य । सितमभ्रमिव । हिमा वालुकाऽस्य^{१०} । 'वालुका' इत्यपि नामेत्यन्ये ॥ १३० ॥^{११}

1 Resin [5] 2 Compound perfume [2] 3 Benzoin [4]
4 II reads श्रीवेष्ट—5 Turpenfine [5] 6 M गन्धोऽस्या 7 Musk
[3] 8 Majority reads ककोलकम् 9 A perfume prepared with
the berries of the kankola plant [3] 10 M मारोत्य 11 M.
वालुकाऽस्य 12 Camphor [5]

गन्धसारो मलयजो मद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धसारो द्रवोऽस्य^१ । मलये जातः । मद्रा श्रीरस्य । चन्दयति । 'चदि
आह्लादनं' (म्वा० प० से०) । ल्युट् (३.४.११३) चत्वारि ॥^२

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी वृक्षभेदस्तत्र जातः (४.३.२५) अण् । गोः शीर्षमिव । हरेरिन्द्रस्य
चन्दनम् । 'चन्दनविशेषाणां' पृथक् पृथक् ॥ १३१ ॥^३

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलस्येव पर्णान्यस्याः । पत्रमेवाङ्गमस्य । रञ्जयति । कुचन्दनं निर्गन्धत्वाद् ।
'रक्तचन्दनस्य' ॥^४

अथ जातोकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

जात्याः कोशः 'जायफर' [लोके] ॥ १३३ ॥^५

कपूरागुरुकस्तूरी कंकोलेर्यश्चकर्मः ।

कपूरादिभिः समभाग्यं प्रियः चर्मः ॥^६

गात्रानुलेपनी चर्तिर्वर्णकोऽस्त्री विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गात्रमनुलिप्यतेऽनया^७ । वर्त्यते । 'अच इः' (उ० ४.११८) । 'गात्रानुलेपन-
योग्यस्य' पिट्मुगन्धस्य^८ चत्वारि । वर्णं करोति । प्लुल् (३.१.१३३) ।
'पट्टचन्दनादिलेपमात्रस्य' द्वे ॥ १३३ ॥^९

घूर्णानि धासयोगाः स्युः

'घूर्णं घ्रेरणे' (चु० प० से०) । घट् (३.३.१९) । धासे मुगन्धीकरणे
योगा उपायाः । 'घट्वासादिघोदस्य' द्वे ॥ १०

1. M. द्रवोऽस्य 2. Sandal wood [5] 3. White sandal wood, *goshris*, and yellow sandal wood, *haricandana* [1 each]
4. Red sandal [5] 5. Nutmeg [2] 6. An ointment consisting of camphor, agallochum, musk and kapkola in equal proportions [1] 7. B. reads चर्तिर्वर्णकं स्त्र्यादिलेपनम् 8. M. दात्रमनुलिप्यते-
नया 9. An ointment prepared with rubbed sandal and other fragrant perfumes [4] 10. Perfumed powder [2].

भावित वासितं त्रिषु ।

भाव्यते । वास्यते । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) 'द्रव्यान्तर-
भावितस्य' द्वे ॥^१

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यं स्यात्तदधिवासनम् ॥१३४॥

घृपादिभिर्वस्त्रादीनां यः संस्कारः । अधिकं वास्यते । 'वास उपसेवामासु'
[चुरादि] ॥१३४॥^२

माल्यमालास्रजौ मूर्ध्नि

मल्यते । 'मल धारणे' (म्वा० आ० सं०) । ण्यत् (३११२४) । मा-
लाति । सृज्यते स्रक् । मूर्ध्नि शिरसि । अङ्गान्तरस्योपलक्षणमिदम् ।
त्रौणि ॥^३

केशमध्ये तु गर्भकम् ।

गर्भं इव । एकम् ॥^४

प्रभ्रष्टकशिखालम्बि

शिखातो लम्बते । एकम् ॥^५

पुरो न्यस्तललामकम् ॥१३५॥

पुरोभागे न्यस्तं माल्यललादप्यन्तं ललामिव ॥१३५॥^६

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रालम्बते । ऋजुलम्बितशीलमस्य ॥^७

वैकक्षकस्तत्

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

विदिष्टकक्षोऽस्माद्विकक्षमुरस्तत्र भवम् । एकम् ॥^८

शिखास्वापीडशेखरी ॥१३६॥

शिखालिप्तमाल । आपोडयनि । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । द्वे
॥१३६॥^९

1 Any perfumed or scented thing [2] 2 Scenting with perfumes or odorous substances [1] 3 Garland [3] 4 A garland worn in the hair [1] 5 A garland hanging from the crest [2] 6 A garland worn on the fore head [1] 7 A garland worn straight [1] 8 A garland worn sideways like the sacred thread [1] 9 A garland worn on the head [2]

रचना स्यात्परिस्पन्द

रच्यते । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' (म्वा० आ० से०) । मावे धन् (३३ १८) ।
'शिल्पादिरचनाया' द्वे ॥^१

आभोगः परिपूर्णता ।

भुजेपङ्क्त (३३ १८) । परिपूर्णस्य भाव । द्वे ॥^२

उपधान तूपग्रहः

उपधीयते शिरोऽग्रः । उपवृहत्तनेऽग्रः । 'बृह बृद्धौ' (म्वा० ५० से०) ।
'शिरोनिवेशनस्य' द्वे ॥ 'तकिआ' [लोके] ॥^३

शय्याया शयनीयवत् ॥१३७॥

शयनम्

शय्यतेऽस्मिन्^४ । शयनीयम् । ल्युटि शयनम् । श्रीणि 'तूलिकादे' । 'तोसक'
[लोके] ॥१३७॥^५

मध्यपर्यङ्कपल्यङ्का खट्वया समाः ।

मध्यते । 'मचि धारणे' (म्वा० आ० से०) । परितोऽङ्कपते^६ ।
'अचि लग्णे' (म्वा० आ० से०) । 'परेस्व धाङ्कयो' (८२ २२) इति
वा ल । लटयते । 'खट काशायाम्' (म्वा० ५० से०) । क्वुन् (उ० १ १५२) ।
चत्वारि ॥^७

गेन्दुक फन्दुक

गाते गा, स इन्दुरिव । गद्यते । 'गदि रोदने' (म्वा० ५० से०) ।
बाहुल्वादुक । 'गेदा' [लोके] ॥^८

दीप प्रदीप

दीप्यतन्नेन^९ । द्वे ॥^{१०}

पीठमासनम् ॥१३८॥

पठन्त्यत्र । 'पिठ हिसादौ' (म्वा० ५० से०) । बाहुल्वादौपं । आस्पतेऽ
त्र^{११} । द्वे ॥१३८॥^{१२}

समुद्रक समुद्रक

समुद्रगच्छति । इ (वा० ३२ ४८) । समुद्र्यत । 'गुट सङ्गप' (तु० ५०
से०) । 'टम्बा' [लोके] ॥^{१३}

1 Making a garland [2] 2 Completion [2] 3 M शिरोत्र
4 M उपवृहत्तने 5 Pillow [2] 6 M शय्यतेऽस्मिन् 7 Bed [3]
8 M परितोऽङ्कपते 9 Cot [4] 10 Ball [2] 11 M दीप्यतन्नेन
12 Lamp [2] 13 M आस्पते 14 Seat [2] 15 Casket [2]

प्रतिग्राह पतदुग्रह ।

प्रति गृह्णाति । ण (३११४३) । पततो ग्रह । 'पीकदानी'
[लोके] ॥^१

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसाध्यतेऽनया^२ । कङ्कते । बाहुलकादतच् । 'ककही' [लोके] ॥^३

पिष्टात पटबासक ॥१३६॥

पिष्टमतति । पटो वास्यते येन । बुक्का [लोके] ॥१३९॥^४

दर्पणे मुकरादर्शौ

दर्पयति । 'हप हर्पमोचनयो' (दि० प० अ०) । मङ्कते । 'मकि मण्डने'
(भ्रा० बा० से०) । 'मुकुरददुंरो' (उ० १४०) इति साधु । आदस्यतेऽत्र^५ ।
ग्रीणि ॥^६

व्यजन तालवृन्तकम् ।

इति नृवर्ग ॥६॥

व्यजन्यनेन । 'अज गतिभेषणयो' (भ्रा० प० से०) । तालस्यैव
वृन्तमस्य ॥^७

इति नृवर्ग ॥६॥

सतृतिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वशोऽन्ववाय सतान

सतन्वते । सनोते (तु० उ० से०) तित् (३३९४) । गा प्रायते ।
जन्वतेऽनेन^८ । कौलति कुलति वा । अभिजयते । वज् (३३९९) । इय ।
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३३५६) । उदयते । 'वस वान्तो' (अ० प० से०) ।
पृषोदरादित्वान्नुम् । अन्ववायने । 'अय गतो' (भ्रा० बा० से०) । 'वनोत्रैर्य'
(वा० ३११४०) इति ण । नव ॥^९

वर्णा स्युर्ग्राहणादयः ॥१॥

वश्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) ॥१॥^{१०}

1 Spitting pot [2] 2 M प्रसाध्यनया 3 Comb [2] 4 Powder
[2] 5 M आदस्यते 6 Mirror [3] 7 Fan [2] 8 M जन्वजनन
9 Lineage or family [9] 10 Brahmana and other castes

विप्रक्षत्रियत्रिट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

चत्वार एव वर्णाः । 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५.१.१२४) इति ध्यत् ॥^१

राजवीजी राजवंश्यः

राज्ञो बीजमस्त्यस्य । राज्ञो वंशे साधुः । द्वे ॥^२

घोऽयस्तु कुलसंभवः ॥२॥

बीजे साधुः । कुले संभवोऽयम् । द्वे ॥२॥^३

महाकुलकुलीनार्यसंभ्यसञ्जनसाधवः ।

महच्च तत्कुलं च । तदपत्यम् । कुलादञ्जनी (४.१.१४१) । कुलस्यापत्यम् । 'कुलात्त्व' (४.१.१३९) । अयते । 'ऋ गतो' (न्वा० ५० व०) । ध्यत् (३.१.१२४) । समाया साधुः । सत्वासी जनश्च । 'हृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् । साधुः । पद् 'कुलीनस्य' ॥^४

ब्रह्मचारी गृही यानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥३॥

आश्रमोऽस्ती

ब्रह्म वेदः । तदध्ययनायं व्रतमग्निं ब्रह्म । तच्चरितुं शीलमस्य । गृहाः दाराः सन्त्यस्य । वनमेव प्रस्थो देवः । 'तत्र नवः' (४.३.५२) । मिशते । तच्छीलः । 'सनासंत—' (३.२.१६८) इत्यु. ॥३॥ आश्रमन्तात् श्रमोज्ज । एवम् ॥^५

द्विजात्यप्रजन्मभूदेववाहवाः ।

यिप्रदच ब्राह्मणः

द्वे जातो जन्मनी अस्य । जन्मना उपनयनेन च । धरे आदौ जन्माम्य । भुवो देवः । बह्वामा जात । विप्राति । 'प्रा पूती' (अ० ५० व०) । ब्रह्मगोऽत्यम् ॥^६

असी पट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥४॥

असी विप्रः यागादिभिर्युतः पट्कर्मा, पट्कर्मान्त्यस्य । एवम् ॥^७

1. The aggregate of the four Hindu castes [1] 2. A royal descent [2] 3. M. संभवोऽयम् 4. Good family [2] 5. A high descent [6] 6. Four āśramas brahmacharya, gṛhasthya, vanaprastha and sanyasa 7. M. ब्रह्मगोऽत्यम् 8. Brahmana [6] 9. A Brahmana performing the six duties enjoined on him [1].

विद्वान् विपश्चिदोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । ८
 धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ संख्यावान्पण्डित कविः ॥५॥ ७
 श्रीमान्सूरि कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः । ८
 दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वेत्ति । 'विद शतुर्वसु' (७ १ ३६) । विप्रकृष्ट निश्चिनोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । दोष जानाति । अस्तीति सन् । शत्रन्त । सुष्ठु ध्यायति । कुङ् (भ्वा० आ० अ०) विच् (३ २ ७५) । गुण (७ ३ ८४) । कोविदस्य विद । बुध्यते बुध । धियमीरयति । मनीषाऽस्यास्ति^१ । ब्रीह्यादि (५ २ ११६) । जानाति ज्ञ । प्रज्ञ एव प्राज्ञ । संख्या विचारणास्त्यस्य^२ । सदसद्विवेचिनी बुद्धि पण्डा, सा जाताऽस्य^३ । 'बुङ्' शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । 'अच् इ' (उ० ४ १३८) ॥५॥ धीरस्यास्ति । सूते मूरि । श्रि (उ० ४ ६४) । कृतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५ २ ८८) इतीनि । कर्पति । तिच् (३ ३ १७४) । लभ्यो वर्ण^४ स्तुतिर्येन । विचष्टे । 'अनुदात्तेतश्च—' (३ २ १४९) इति मुच् । दूरात्पश्यति ॥^५

श्रोत्रियच्छान्दसी समौ ॥६॥

छन्दोऽधीते^६ । 'श्रोत्रियश्च—' (५ २ ८४) । 'तदधीते—' ४ २ ५९) पणं भण् । द्वे ॥६॥^७

उपाध्यायोऽध्यापक

उपेत्याधीयतेऽस्मात्^८ । 'इडश्च' (३ ३ २१) इति घञ् । अध्यापयति । ण्वल् (३ १ १३३) ॥ द्वे ॥^९

अथ स्यान्निपेकादिकृद्गुरु^{१०} ।

निपेको गर्माधानम् । गृणाति धर्मम् । 'गृ' शब्दे (अथा० ५० स०) । 'कृप्रोश्च' (उ० १ २४) इत्यु । एकम् ॥^{११}

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य

मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यान करोति । आचर्यते । ण्यत् (३ १ १२४) ॥^{१२}

- 1 M मनीषास्यास्ति 2 M विचारणास्त्यस्य 3 M जातास्य
 4 M वर्ण 5 Scholar or learned man [22] 6 M छन्दोधीते
 7 A Brahmana well versed in the veda [2] 8 M उपेत्या
 धीयतेऽस्मात् 9 Preceptor [2] 10 H reads स निपेकादिकृद्गुरु
 11 Gurū (spiritual preceptor) [1] 12 An interpreter of
 the veda [1]

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥७॥

यष्टा च यज्ञमान

आदिशति प्रेरयति । ऋत्विजो यागादौ व्रत भोजनादिनियमोऽस्यास्ति^१ ॥७॥

यजते । वृत् (३ १ १३३) । 'पुङ्यजोऽज्ञानम्' (३ २ १२८) । त्रोग्णि ॥^२

अथ स सोमवति दीक्षितः ।

स व्रती सोमपानवति यागे आदेश सन् । दीक्षा जाताऽस्य^३ । एकम् ॥^४

इज्याशीलो यायजूक

इज्या शीलमस्य । पुन पुनयंजते । 'यजजपदशा यड' (३ २ ११६९) इत्यूक ॥ ६ ॥^५

यज्जा तु विधिनेष्टवान् ॥८॥

'सुयजोयंङ्वनिप्' (३ २ १०३) । एकम् ॥८॥^६

स गीष्प (पं) तीष्ठवा स्थपति

स यज्जा । बृहस्पतितप्तेनेष्टवान् । स्थीयते स्व । घञर्थे (था० ३ ३ ५८) क । स्थस्य पति । एकम् ॥^७

सोमपीती तु सोमप ।

सोम पीतोऽनेन^८ । पिबते यकि (उ० २ ७) । 'पीयी' इत्यये । ६ ॥^९

सर्ववेदा स येनेष्टो याग सर्वस्वदक्षिणः ॥९॥

सर्वं वेदयति । अमुन् (उ० ४ १९८) । सर्वस्व दक्षिणा यन स विश्वजिवादिर्वेन कृत ॥९॥^{१०}

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती

अनूक्तवान् । 'उपेयिवान्-' (३ २ १०९) इति साधु । प्रोच्यते प्रवचनो वेदस्तत्राधीतमनेन । एकम् ॥^{११}

1 M नियमोऽस्यास्ति 2 One who performs a sacrifice (yajña) [3] 3 M जातास्य 4 A priest engaged in somavat sacrifice [1] 5 A constant sacrificer [2] 6 A performer of sacrifice in accordance with vedic precepts [1] 7 A sacrificer of brhaspatiyaga [1] 8 M पीतोऽनेन 9 A soma-sacrificer 10 A person, who performs sacrifice by giving away all his wealth in dakṣiṇā 11 A person who teaches vedas with their branches (angas) [1]

गुरोस्तु य ।

लब्धानुज्ञ समावृत्तः

गुरो सकाशाल्लब्धाप्राप्तानुज्ञा येन । वृत्ते 'गत्यर्था—' (३४७३) इति क्त ॥^१

सुत्रा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

मुनोति मुत्वा । 'सुयजोहंनिप्' (३२१०३) । अभिषवोऽवभृथस्नानम् । एकम् ॥^२

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

गुरोर्दोषावरण छत्रम् । तच्छीलमस्य, छात्र । 'छत्रादिभ्यो ण' (४४६२) । अन्ते समीपे वसति । शिष्यते । 'एतिस्तु—' (३११०९) इति क्यप् । 'शास इत्—' (६४३४) । शीणि ॥^३

शैक्षा प्राथमकल्पिका ।

शिक्षामधीयते । प्रथमकल्प आरम्य प्रयोजनमेवम् । 'प्रथमारब्धवेदाना' द्वे ॥

एकनक्षत्रताचारा मिथ सन्नद्धचारिण ॥ ११ ॥

एकस्मिन्नह्मणि व्रते वाचरण मेवा ते । परस्पर समान ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३२८०) इति णिनि । एकम् ॥ ११ ॥^४

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरुव

समाने तीर्थे गुरो वसति । 'समानतीर्थे वासी' (४४१०७) इति यत् । एको गुरुरेवम् ॥ द्वे ॥

चितवानग्निमग्निचिन् ।

'अग्नी चे' (३२९१) इति क्विप् । एकम् ॥^५

पारम्पर्योपदेशे स्यादेतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

परपराया आगत । अगन्तात् (४३७४) स्वार्थे ष्यत् । पारपर्यंश्चा सावुपदेशश्च । 'अनन्तावसथ—' (५४२३) इति ष्य । गतिह्यम् । द्वे ॥ १२ ॥^६

1 A pupil, who has returned home with permission of his Gurū [1] 2 A student who has performed his ablutions (subsequent or preparatory to a sacrifice) [1] 3 Disciple [3] 4 One, who has just entered upon the study of the Vedas and Śikṣā [1] 5 A student going through the same studies and observing the same 6 A fellow student [1] 7 A person, who has kept the sacred fire [1] 8 Traditional instruction (ātithya) [2]

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

‘आतश्च—’ (३ ३ १०६) इत्यडि उपज्ञा ॥^१

ज्ञात्वारम्भ उपक्रम ।

क्रमे (भ्वा० प० से०) घञि (३ ३ १८) उपक्रम ॥^२

यज्ञ सधोऽध्वरो याग सप्ततन्तुर्नैर्मलं क्रतु ॥ १३ ॥

इज्यतेऽनेन^३ । ‘यजयाच—’ (३ ३ ९०) इति नङ् । सूयते सोमोऽत्र^४ ।

पूज (स्वा० उ० अ०) अप् (३ ३ ५७) । न ध्वरति । ‘घृ कौटिल्ये’ (भ्वा० प० अ०) । घञि (३ ३ १६) याग । सप्तमिरग्निजिह्वामिस्तन्यते । ‘सितनि—’ (उ० १ ६९) इति तुन् । मलस्यत्र । ‘मल गतो’ (भ्वा० प० से०) । क्रियते । ‘वृज क्तु’ (उ० १ ७७) । सप्त ॥ १३ ॥^५

पाठो होमश्चातिथीना सपर्या सपर्ण बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामका ॥ १४ ॥

पाठो घञ् (३ ३ १८) । हवन होम । ‘अतिस्तु—’ (उ० १ १४०) इति मन् । अतिथीना गृहागताना सपर्या पूजनम् । ‘बल दाने’ (भ्वा० आ० से०) । इद् (उ० ४ ११७) । ‘अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो नृपज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥’ (मनु ३ ७०) ॥ १४^६

समज्या परिपद् गोष्ठी सभासमितिससद् ।

आस्थानी क्लीयमास्थान रत्रिपुसकयो सद् ॥ १५ ॥

समजत्यस्याम् । ‘अज गतो’ (भ्वा० प० से०) । ‘सज्ञाया समज—’ (३ ३ ९९) इति क्यप् । परित सीदत्यस्याम् । गावोऽनेकावाचस्तिष्ठत्यस्याम्^७ । सह भान्त्यस्याम् । समिपत्यस्याम् । इण (अ० प० से०) क्तिन् (३ ३ ९४) । ससीदत्यत्र । आतिष्ठत्यत्र । मदेरमुन् (उ० ४ १८८) । सद् । गव ॥ १५ ॥^८

प्राग्बश प्राग्बविर्गोहात्

हवि शालाया पूर्वभागे यजमानादीना स्थित्यर्थं गेह प्राग्बश । प्राङ्-
वदा स्यूणाऽत्र^९ ॥^{१०}

1 The knowledge acquired by self [1] 2 Commencement [1] 3 M इज्यतेनेन 4 M सोमोत्र 5 Sacrifice (yajña) [7] 6 Five sacrifices enjoined to be performed daily by a Brāhmaṇa 7 M गावोऽनेकावाचस्तिष्ठत्यस्याम् 8 Assembly or meeting [9] 9 M स्यूणात्र 10 A sort of sacrificial room for yajamana and others [1]

सदस्या विधिदर्शिन ।

सदसि साधव । विधिं पश्यन्ति । ऋत्विग्विशेषो एते ॥^१

सभासद् सभास्तारा सभ्या सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

सभाया सीदन्ति । सभा स्तृणन्ति । 'स्तृन् आच्छादने' (ऋ० प० से०) ।

समाज रक्षन्ति । चत्वारि ॥ १६ ॥^२

अभ्यर्च्यद्गातृहोतारो यजुस्सामर्विद क्रमात् ।

न ध्वरति । विच् (३ २ ७१) । अध्वर योति । यजुर्वेति यः । उद्गा-
यति सामविच् । होता स य ऋग्वेद वेद ॥^३

आग्नीध्राद्या धनेर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्चते ॥ १७ ॥

अग्निमिन्ध, अग्रित् । अग्नीध स्यान्माग्नीध्रम् । 'अग्नीध शरणे रण् न ध'
(वा० ४ ३ १२०) । तात्स्थ्यात् सोऽप्याग्नीध्रः ॥ १७ ॥^४

वेदि परिष्कृता भूमि

वेद्यते वेदि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । परित कृता सस्कृता ॥^५

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

स्थल त्पत्र । 'ष्ठल स्थाने' (भ्वा० प० से०) । 'मिथिलादयश्च' (उ० १ ५७)
इति साधु । चतन्त्यस्मिन् । ध्वरच् (उ० २ १२२) । 'यागार्थं सस्कृतं
भूमे' द्वे ॥^६

चपालो यूपकटकः

'चप मक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । 'सानसि—' (उ० ४ १०७) इति
साधु । यूपस्याग्रे वृत्त वटाकार । द्वे ॥^७

कुम्भा सुगहना वृत्ति ॥ १८ ॥

'कुवि आच्छादने' (भ्वा०, चु० प० से०) । गहना निविद्धा वृत्तिर्घटनम्
॥ १८ ॥

1 A priest who superintends performances of a sacrifice [1] 2 A member of or spectator at an assembly [1] 3 The sacrificial priests well versed in the first three vedas [1 each] 4 M माग्नीध्र 5 A priest who kindles the sacred fire [3] 6 Altar [1] 7 An altar prepared for a sacrifice [2] 8 A wooden ring on the top of a sacrificial post [2] 9 The enclosure round a sacrificial ground [1]

यूपाग्र तर्प

यूपस्याग्रम् । तर्पति । मनिम् (३ २ ७५) द्वे ॥^१

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिद्वयो ।

निर्मन्थ्यत । तच्च तद्दारु च । ऋच्छति । '—सृष्टयमि—' (उ० २ १०२) इत्यनि ॥^२

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याद्वनोद्यौ त्रयोऽन्नय ॥ १९ ॥

दक्षिणोऽग्निः^३ । 'गृहपतिना समुक्ते ज्य' (४४ ९०) । आहूयतेऽन्न^४ ॥ १९ ॥^५

अग्नित्रयमिदं त्रेता

त्रायते वा । त्रामु इता त्रेता ॥^६

प्रणीतं सस्कृतोऽन्नल ।

प्रकृपं नीत । एकम् ॥^७

समूहा परिचार्योपचार्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

समूहते । वहे (स्वा० उ० अ०) उहे (स्वा० आ० से०) वा । परिचीयते, उपचीयते च । 'अग्नौ परिचार्योपचार्यासमूहा' (३ १ १३१) । प्रयोगोऽस्ति^८ यथा ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानित्यर्थः ॥ २० ॥^९

यो गार्हपत्यादानोय दक्षिणाग्निं प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाय

दक्षिणाग्निस्त्वेन सस्क्रियते । आनीयत । 'आनाय्याऽनित्य'^{१०} (३ १ १२७) । यस्तु वैदयकुलयोनि स 'आनेय' ॥^{११}

अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रिया ॥ २१ ॥

आने स्त्री । वृषाकपि—' (४ १ ३७) इत्येड । मुष्टु आहूयन्तेऽन्ना^{१२} । इ (वा० ३ २ १०१) । हुतभुज प्रिया । श्रीणि ॥ २१ ॥^{१३}

1 The top of a sacrificial post [2] 2 A piece of wood used for kindling the sacred fire by attrition [1] 3 M दक्षिणोऽग्निः 4 M आहूयते 5 Three sacred fires 6 Three sacred fires taken collectively [1] 7 The fire consecrated by mantras [1] 8 M प्रयोगोऽस्ति 9 The sacrificial fire arranged in a circle [3] 10 M आनाय्याऽनित्ये 11 The sacred fire taken from gārhapatya [1] 12 M अहूयन्ते 13 Svaha, the wife of Agni

ऋक्सामिधेनी धायया सा या स्यादग्निसमिन्धने ।

समिध आधीयन्तेऽनया^१ । 'समिधामाधाने घेय्यन्' (वा० ४३१२०) ।
धीयतेऽग्निरनया^२ । 'पाय्यसानाय्य—' (३११२९) इति साधु । 'अग्नि
प्रज्वाल्यते यया ऋचा सा' द्वे ॥^३

गायत्रीप्रमुख छन्द

गायन्त नायते । गौरादि (४१४१) । षडक्षरपदा गायत्री, सप्ताक्षर-
मुष्णिक्, इत्यादि । छन्दते ऋच । असुन् । एकम् ॥^४

हव्यपाके चरः पुमान् ॥ २२ ॥^५

हव्यस्य पाक । चर्यते चर । भृमृशो—' (उ० १७) इत्यु ॥ २२ ॥^६

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगत ।

आमिष्यते । मिषु सेचने' (श्वा० ५० से०) । बाहुलकात्सक् । शृते तसे
दुग्धे दधियोजनात् ॥^७

घबित्रं व्यजन तद्यद्रचित मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

घृत्यतेऽनेन^८ । 'अतिनूधूस—' (३२१८४) इत्यु । मृगचर्मणा यद्रचितम्
॥ २३ ॥^९

पृषदाभ्य सदध्याज्ये

पृषद्भि सहितमाज्यम् । दध्ना सहिते घृते एकम् ॥^{१०}

परमान्न तु पायसम् ।

परम च तदन्न च । पायसि ससृष्टम् । द्वे ॥^{११}

हव्यकव्ये देवपिड्ये^{१२} अन्ने

हृत्यते । 'अचो यत्' (३११७) । कृत्यते पितृभ्य । 'कु वन्दे' (अ० ५० अ०) ।
देवान्न हव्यम्, पित्रन्न कव्यम् ॥^{१३}

1 Majority reads च 2 M आधीयन्तेनया 3 M धीयतेऽग्निरनया

4 The mantra which is recited while kindling the
sacrificial fire [1] 5 Metre eg Gayatri, usrik sc [1]

6 An oblation of rice, barley and pulse boiled for presen-
tation to the gods and manes [1] 7 A mixture of boiled
and coagulated milk [1] 8 M घृत्यतेनेन 9 A fan made of
the deer's skin [1] 10 Ghee mixed with coagulated milk

[1] 11 Rice boiled in milk [2] 12 E prerers देवपिडे
13 Oblations to gods and manes [1 each]

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

स्रवति घृतादिकम् । 'स्रुवः कः' (उ० २.६१) ॥ २४ ॥^१

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

ध्रुवति । उपविमति । 'द्युतिमिजुहोतीनां द्वे च' जुहः । स्रवति सुवः ।

भेदास्तु स्त्रियः । सुवः चिक् (उ० २.६२) एतद्भेदा स्त्रियः ॥^२

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपात्रियते । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) ॥^३

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

परंपराया अकनम् । 'अक गतौ' (म्वा० प० से०) । शाम्यतेः (दि० प०

से०) ल्युट् (३.३.११५) । प्रकर्षणोक्षणम् । वध हिंसायाम् । 'यज्ञाङ्गपशु-
हिंसनस्य' ग्रीणि ॥^४

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

'मीञ् हिंसायाम्' (कृष्ण० उ० अ०) । मीतः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०),

क्तः । 'यज्ञे हतस्य पशोः' ग्रीणि ॥ २६ ॥^५

सांनाय्यं हविः

सनीयते । 'पाय्यसानाय्य—' (३.२.१२९) इति साधुः । हूयते । 'अति-
शुचि—' (उ० २.१०८) इतीतिः । सांनाय्यं हविविधेयः । द्वे ॥^६

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

हुतं प्रक्षिप्तम् । वषण्मन्त्रेण कृतम् । 'प्रक्षिप्तहुतस्य' द्वे ॥^७

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे

अवभ्रियतेऽनेन । 'अवे भृजः' (उ० २.३) इति वषन् । दीक्षाया अन्तः ।

प्रधानकर्मसमाप्ती यज्ञे त्रियमाण इतिविधेयः ॥^८

-
1. The laddle and other wooden vessels used in a sacrifice [1] 2. A sacrificial laddle [3] 3. The animal killed in a sacrifice [1] 4. Immolation of an animal at sacrifice [3] 5. Immolated animal at sacrifice [3] 6. A kind of oblation [2] 7. The oblation offered to fire [2] 8. Majority reads यज्ञः 9. M. अवभ्रियतेनेन 10. A supplementary sacrifice at the end of a principal sacrifice [1].

तत्त्वमार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिपु

तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विगम्याम्—' (५१७१)
इत्यत्रोपसख्यानाद् घ ॥ २७ ॥^१

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

क्रतुर्यज्ञ । कर्म दानादि । इष्टमिष्टशब्दवाच्यम् ॥^२

पूर्तं खातादिकर्माणि ।

पुष्करिणी स्नानदेवाल्यादिनिर्माणादि पूतम् ॥^३

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो ॥२८॥

यज्ञो होमावशिष्टभाज्यपुरोडाशाद्यमृतम् । देवातिथिगुर्वादिशिष्ट विघसः ।
'घञपोरच' (२४३८) इत्यदो घस्त्व ॥२८॥^४

त्यागो विहायित दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ॥२९॥

प्रादेशन निर्वपणमपवर्जनमर्हति ।

'त्यज हानौ' (भा० प० अ०) । हाको (जु० प० अ०) प्यन्तात्कन
(३३११४) । सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'श्रण दाने' [चुरादि]
'स्पृश स्पर्श' (तु० प० अ०) ॥२९॥ 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ।
'दुवप्' (ऋ० उ० अ०) । 'वृजी वजने' (अ० आ०, ए० प०, चु० उ०
से०) । 'हन्तेरह च' (उ० ४६२) इत्यति ॥^५

मृतार्थं तदहर्दानं त्रिपु स्यादीध्वदेहिक्म् ॥३०॥

मृतार्थं तदहर् प्रेतदिने प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारम्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं
दीयमान जलपिण्डादिकम् । दहादुध्वम् । ऊर्ध्वदेहः । तत्र भवः । अध्यात्मादि
(वा० ४३६०) । केचिदुभयपदवृद्धिमाह ॥३०॥^६

- 1 A sacrificial thing [1] 2 Iṣṭa 1 e, performing sacrifices and doing charitable works [1] 3 Purta 1 e, act of pious liberality (such as digging well Sc) [1] 4 The residue or leaving of a sacrifice, and remains of food [1 each]
5 Donation or gift [13] 6 Majority prefers मृतार्थं तदहर्दानं
7 Funeral rites [1]

पितृदानं निवापः स्यात्

पितृभ्यो दानम् । न्युष्यते । 'हुवप्' (म्वा० उ० अ०) धञ् । 'सपिण्डादूर्ध्वं पितृद्देशेन दानस्य' द्वे ॥^१

श्राद्ध तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रद्धाश्रास्ति^२ । 'प्रज्ञाश्रद्धा—' (५२१०१) इति ण । तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥^३

अन्वाहार्यं मासिके^४

अनु वा ह्रियते । ण्यत् (३११२४) । मासे भवम् द्वे ॥^५

अशोऽष्टमोऽहः कुत्तपोऽस्त्रियाम् ॥३१॥

पञ्चदशमृहर्त्तस्मिन्कस्य दिनस्याष्टमो मासः । कुत्तित सपति ॥३१॥^६

पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा च गवेषणा ।

'इपेरनिच्छायस्य' (वा० ३३१०७) युच् । 'परेर्वी' (वा० ३११०७)

'गवेष मागणे' [चुरादि] । 'धर्माद्यन्वेषणस्य' चत्वारि ॥^७

सनिस्त्वध्येषणा

सनत सति । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । इपर्युच् (वा० ३३१०७) ।

गुर्वाराधनस्य द्वे ॥^८

याश्चाभिशास्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

याच (म्वा० उ० से०) नङ् (३३९०) अ मससनम् । 'यसु स्तुत्यादौ

(म्वा० ५० से०) । तित् (३३९४) । 'अर्थं याच्चायाम्' (चु० उ० से०) ।

चत्वारि ॥३२॥^९

पट् तु त्रिषु

इत पट् त्रिषु ॥

1 An offering to the manes [2] 2 M श्रद्धाश्रास्ति 3 The funeral rite performed for the departed spirits of dead relatives [1] 4 M मासिक 5 The eighth part, of a day [1] 6 The monthly śrāddha performed on the day of new moon [1] 7 A religious enquiry [4] 8 A respectful solicitation, entreaty [2] 9 Asking; begging [4]

अर्घ्यमर्घाथ पाद्य पादार्थवारिणि^१ ।

जले । पादायेदम् ॥^२

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥

अतिथये इदम् । 'अतिथेज्यं' (५४२६) । अतिथो साधु । पय्यतिथि—
(४.४१०४) इति ढञ् । एकैकम् ॥३३॥^३

स्युराघेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

अवेक्षो, अगेहे भव । अघ्यात्मादि (वा० ४३६०) । आगच्छति ।
सितनि— (उ० १६९) इति तुम् । अतति । 'अतन्यञ्जि—' (उ० ४२)
इति इधिम् । 'गृहागतस्य' त्रीणि ॥ प्राघूर्णकप्राघुणकावम्युत्पान तु गौरवम्
इति क्वचित् ॥^४

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चाद्वैणा समा ॥३४॥

'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । नमस्करणम् । क्यजन्तात् (३११९)
अ (३३१०२) । 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादि । यक् (३१२७) ।
'अर्च पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । 'अहं पूजायाम्' [चुरादि] । 'पूजाया'
पट् ॥^५

वरिचस्या तु शुश्रूपा परिचर्याप्युपासनम् ।^६

'वरिचस' शब्द पूजार्थ । तत क्यच् (३११९) ध्येनुमिच्छा । श्रुव
(म्वा० प० अ०) सन् । परित् चरणम् । '—परिचर्यापरिसर्या—' (वा० ३
३१०१) इति साधु । 'सेवाया' चत्वारि ॥^७

ग्रज्याटाटया पर्यटनम्

'ग्रजयजो —' (३३९८) इति नयप् । अटनम् । 'परिचर्या—' (वा०
३३१०१) इत्यादिना निपातित । 'अटनस्य' त्रीणि ॥^८

-
- 1 Majority reads पादाय वारिणि 2 Arghya i e the respectful offering or oblation to gods and venerable men, and arghya the offering of water for washing feet [1 each] 3 Hospitality, and hospitable person [1 each] 4 Guest [3] 5 Worship [6] 6 B reads परिचर्याप्युपासना 7 Service [4] 8 Wandering or rooming about [3]

चर्या त्रीर्यापथे स्थिति १ ॥३५॥

चरणम् । 'गदमदचर—' (३११००) इति यत् । 'ईर गतौ' (अ०
आ० से०) । प्यत् (३११२४) । ईर्याया पन्था ईर्यापथ । ईर्यापथे ध्याना-
द्युपाये परिव्राजकाना स्थिति ॥ ३५ ॥^१

उपस्पर्शस्त्वान्मनम्

उपस्पर्शनम् । 'वमु अदने' (म्वा० प से०) ॥^२

अथ मौनमभाषणम् ॥

मुने कर्म । [मौनम् ।] ॥^३

आनुपूर्वी स्त्रिया चावृत्परिपाटी अनुक्रम ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

पूर्वं पूर्वमनुपूर्वम्, पूर्वानुक्रमेण च । अनुपूर्वं माव । दृढादित्वात् (५११२३)
प्यत् । डीप् । आवर्तनमत्र । वृते (म्वा० आ० से०) क्विप् (वा० ३३९४) ।
परिपटनम् । 'पट गतौ' (म्वा० प० से०) । प्यत्तात् 'अच इ' (उ० ४१३८) ।
क्रमे (म्वा० प० से०) घञ् (३३१८) ॥ ३६ ॥ पर्यायणम् । इणो घञ्
(३३३८) । 'क्रमस्य' पञ्च ॥^४

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्यय ।

अतिक्रम्य पतनम् । पर्यायणम् । 'एरच्' (३३६) । 'क्रमोलङ्घनस्य'
श्रीणि ॥^५

नियमो व्रतमस्त्री

नियमनम् । अच् । 'व्रतमात्रस्य' द्वे ॥^६

तन्मोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तदुपवासादि व्रत पुण्यमेव । 'सन्नाया कन्' (५३७५) ॥ ३७ ॥^७

उपवस्तुपवासः

उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । क्त (३३१३४) । प्रज्ञावणि
(५४३८) 'ओष्वस्तम्' अणि । व्रमतेर्घञ् (३३१८) । द्वे ॥^८

1 Majority reads (चौर्यापथस्थिति) 2 Performance of spiritual practices [1] 3 Sipping water before religious ceremonies [2] 4 Silence [2] 5 Sequence or order [5] 6 Inversion or violation of order [3] 7 Religious practice or austerity [2] 8 Meritorious acts such as fasting sc. [1] 9 B and K prefer मोरवस्त्र and मोरवस्त्र respectively 10 Fasting [2]

विवेकं पृथगात्मता ।

‘विचिरं पृथग्भावे’ (६० उ० अ०) । धञ् (३३१८) । पृथगात्मा यस्य तस्य भावः । ‘प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य’ द्वे ॥^१

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिं

ब्रह्मणोऽञ्जलिं । ब्रह्महस्तिभ्याम्—’ (५४७८) इत्यच् । वृत्तमाचारः, तस्य अध्ययनस्य च ऋद्धिः ॥ ३८ ॥^२

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

ब्रह्मणोऽञ्जलिः^३ । वेदपाठकाले वृत्तोऽञ्जलिरित्यर्थः^४ ॥^५

पाठे विप्रुपा ब्रह्मविन्दवः ।

वेदपाठं मुखात्प्रगता विदवो ब्रह्मविन्दवः ॥^६

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्यानस्य योग उपायः, तस्यासनं स्वस्तिकादि ब्रह्मणः सम्बन्धि आसनम् । एकम् ॥^७

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

कल्पने । अच् (३११३४) । विधानं विधिः । ब्रह्मणमननः । धञ् । श्रीणि ॥ ३९ ॥^८

मुरय स्यात्प्रथमं कल्प

मुखमिव । शालादि (५३१०३) ॥^९

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अनु हीनं कल्पः । यथा—श्रीह्यभावे यवादि ॥^{१०}

1 Discriminative knowledge (between Puruṣa and Prakṛti)

[2] 2 Pre-eminence of religious practices and sacred knowledge [2] 3 M ब्रह्मणोऽञ्जलिं 4 M ब्रह्महस्तिभ्याम् 5 The respectful salutation with folded hands while repeating the Vedas [1] 6 Drops of saliva sputtered while reciting the Vedas [1] 7 Brahmasana, a position for meditation [1] 8 Sacred precept or rule [3] 9 Principal precept [1] 10 Secondary precept [1]

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरण श्रुतेः ॥ ४० ॥

संस्कार उपनयनम्, तत्पूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं वेदपाठारम्भविधिविशेषः ॥४०॥^१

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः । अग्निमुखोक्तकरणार्थं वादनम् । 'बैधस्य नामोच्चारणादि-
पूर्वकनमस्कारस्य' द्वे ॥^२

भिक्षुः परिध्वाद् कर्मन्वी पागशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भिक्षते । 'सनाशस—' (३२१६८) इत्यु । परित्यज्य सर्वं व्रतति ।
कर्मन्देन प्राक्तमधीवे । 'कर्मन्द्वात्तास्वादिनि' (४३१११) । पाराशर्येण
प्रोक्तमधीते । 'पाराशर्य—' (४३११०) इति णिनि । 'मस्करमस्करिणौ—'
(६११५४) इति निपात । पञ्च 'सन्यासिन' ॥ ४१ ॥^३

तपस्वी तापस पारिकाङ्क्षी

तपोऽस्यास्ति^४ । 'तप सहस्राम्याम्—' (५२१०२) इति णिनि । 'अण्-
च' (५२१०३) । पारिकाङ्क्षते । णिनि (३२७८) । पृषोदरादि
(६३१०९) । ऋणि ॥^५

वाचयमो मुनि ।

वाच यच्छति । 'वाचयमपुरदरो—' (६३६९) इति साधु । 'मनेरुच्च'
(३०४१२२) इतीति । 'मौनिन' द्वे ॥^६

तपःक्लेशसहो दान्तः

तपस क्लेशः, ॥ सहते । दमे (दि० ५० अ०) क्त (३४७२) द्वे ॥^७

वर्णिनो ब्रह्मचारिण ॥ ४२ ॥

वर्णं स्तुतिरस्यास्ति । ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरति ॥ ४२ ॥^८

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषयः जानन्ति । 'ऋषो गतौ' (तु० ५० से०) ॥^९

-
- 1 Commencement of reading the Veda after the performance of the preparatory rite [1] 2 Salutation [2] 3 Ascetic [5] 4 M तपोऽस्यास्ति 5 An ascetic, who practices penance [2] 6 A sage practicing silence [2] 7 One, who bears the pain of religious austerity [1] 8. Brahmacarin [2] 9 Sage [2]

स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती ।^१

आप्लुतश्चासौ व्रती च । समाप्तवेदव्रत ॥^२

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां सम्पूहो जितो यै । यतमस्ति । यतन्ते (भ्वा० आ० से०) इति
(४११७) । 'जितेन्द्रियस्य' त्रीणि ॥ ४३ ॥^३

य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थण्डिलश्च

स्थण्डिले भूमौ श्यते । व्रते (३२८०) इति णिनिः । 'स्थण्डिलाच्छयितरि
व्रते' (४२१५) इत्यण् । द्वे ॥^४

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगा ॥ ४४ ॥

रजस्तमोभ्यां विगता । द्वयमतिगच्छन्ति । द्वे ॥^५

पवित्रं प्रयतं पूतं

पुनाति । 'अशिवादिभ्य इत्रात्रौ' (उ० ४१७२) । प्रकर्षेण यत् । यम
क्त । पूत । त्रीणि ॥^६

पारशण्डा^७ सर्वलिङ्गिनः ।

पातीति पा वैदिकमार्गं त खण्डयति । सर्वाणि लिङ्गानि वेपाम् । द्वे ॥^८

पालाशो वण्ड आपादो व्रते

आपादोऽपूर्णमा प्रयोजनस्य । 'विशाखापादादण्-' (५१११०) । व्रते
ब्रह्मचर्ये यः पलाशस्य वण्डः स इत्यर्थः ।^९

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

राम्भस्य वैष्णविवारं व्रत एव, अन्यत्र वैणव एव ॥ ४५ ॥^{१०}

1 B and K read respectively as, स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती and स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती 2 A Brāhman, who has completed his study of the Vedas [2] 3 An ascetic who has controlled his sense-organs [3] 4 An ascetic, who sleeps on bare ground while performing religious austerities [2] 5 A person who is free from the influence of rajas and tamas qualities [2] 6 A holy person [3] 7 Majority prefers पारशण्डा B Heretic [2] 9 A staff of the palāśa wood carried by an ascetic [1] 10 A bamboo staff carried by an ascetic or religious student [1]

अस्त्री कमण्डलु कुण्डी

कस्य जलस्य मण्ड सार, त लाति । मृग्यादि (उ० १ ३७) । 'कुडि दाहे' (भा० आ० से०) । कुण्डी व्रमन्त चेत् । द्वे ॥^१

प्रतिनामासन वृषो ।

प्रतिना ब्रह्मचार्यादीनामासनम् । वृवन्त सीदन्त्यस्याम् । ड (वा० ३ २. १०१) । एकम् ॥^२

अजिनं चर्म कृत्ति स्त्री

'अज गती' (भा० प० से०) । इनष् (उ० २ ४८) । चयते । यनिन् (उ० ४ १४४) । वृत्त्यते । 'वृत्ती छेदने' (तु० प० से०) । सिन् (३ ३ ९४) । श्रीणि ॥^३

भैक्षं मिश्राकृद्भ्वकम् ॥ ४६ ॥

मिक्षाणा समूह । 'मिश्रादिभ्योऽण्' (४ २ ३८) ॥ ४६ ॥^४

स्वाध्याय स्याउअप

स्वस्य अध्ययनम् । 'इडइष' (३ ३ २१) इति घञ् । 'व्यघञपो -' (३ ३ ६१) इत्यप् । 'वेदाध्ययनस्य' द्वे ॥^५

सुत्याभिषव सवनं च सा ।

'सज्ञाया समज-' (३ ३ ९९) इति पुञ् (स्वा० उ० से०) क्यप् । अपि (३ ३ ५७) अभिषव । ल्युटि (३ ३ १११) सवनम् । 'सोमलताकण्डनस्य' श्रीणि ॥^६

मर्वेनसामपध्वसि जप्य त्रिष्वघमर्पणम् ॥ ४७ ॥

सवाणि एनासि अपध्वसते । णिनि (३ ३ ७८) । 'पोरदुपधात्' (३ १ ९८) इति यञ्, जप्यम् । अघ मर्पति ॥ ४७ ॥^७

दर्शश्च पौर्णमासश्च चागौ पश्चान्तयो पृथक् ।

अमावास्या त्रियमाणो याम उपचाराद्दर्श । पश्चान्तयोरमावस्यापौर्णमास्यो त्रियमाणौ ॥^८

1 A water pot used by ascetics [2] ॥ The seat of an asectic or religious student [1] 3 Skin (of animal used as seat) [3] 4 M मिश्रादिभ्योऽण् 5 Things collected as alms [1] 6 The study of the Vedas [2] 7 Extraction of soma juice [3] 8 The mantra that destroys all sins [1] 9 Sacrifices which are performed on the amavasya and pūrṇimā [1 each]

शरीरसाधनपेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

यच्छत्यनेन यम । शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कर्म सत्यास्तेयादि यत्कर्म
नित्यं कर्तव्यम् ॥ ४८ ॥^१

नियमस्तु स यत्कर्माऽनित्यमागन्तुसाधनम् ।

न तु यावज्जीवम्, आगन्तुमि कामनया समयविशेषादिभिर्हेतुभिः साध्यमुप-
वासस्नानादि, तन्नियमः ॥^२

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

अजेषेतेर्वा उपवीतं यज्ञायं सूत्रम् । प्रोद्धते बहिर्जृते सति वामस्कन्धापितम् ।
हे ॥ ४९ ॥^३

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्राचीनं प्रदक्षिणमावीतम् । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धते सति ॥^४

निधीतं कण्ठलम्बितम् ।

नि अधोवीतं कण्ठालम्बितं करद्वये बहिर्जृते सति ॥^५

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवम्

अङ्गुलीनामग्रे देवानामिदं तीर्थं ॥^६

स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले वायम् ॥ ५० ॥

स्वल्पाङ्गुल्योऽर्निष्ठज्वोरधोभागः । क. प्रजापतिदेवताऽस्य^७ ॥ ५० ॥^८

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्याः पित्र्यम्

अङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये पितरो देवताऽस्य^९ ॥^{१०}

मूले हाङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

ब्रह्मा देवताऽस्य^{११} ॥^{१२}

1. Yama [1] Ct. yoga-sūtra, 2 30 2. Niyama [1]
Ct. yoga-sūtra, 2 32 3 The sacred thread over the
left shoulder and under the right arm [2] 4. The sa-
cred thread over the right shoulder and under the left
arm [1] 5 The sacred thread worn round the neck [1]
6. Devatīrtha [1] 7. M. देवता B. Kāyatīrtha [1] 9. M. देवता
10 Pitṛīrtha [1] 11. M. देवता 12. Brahmatīrtha [1]

स्याद्ब्रह्मभूय ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥५१॥

ब्रह्मणा भाव । 'भुवो भावे' (३११०७) इति क्यप् । सह मुनक्तोति
सयुक्, तस्य भाव ॥ ब्रह्मणा सायुज्यम् ॥ ५१ ॥^१

देवभूयादिक तद्वत्

देवस्य भाव देवभूय देवत्वमित्यादि ॥^२

कृच्छ्रं सातपनादिकम् ।

वृन्तत्यनेन । 'वृत्तेष्ट -' (उ० २२१) । सतपति । ल्युट् (३३११३) ।
तस्येद कर्म । सान्तपन देहसाध्यम् ॥^३

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्राय

सम्यक् न्यास , आत्यन्तिकस्त्याग , तद्युक्ते अनशने अभोजने भरणोद्देश्यम् ।
प्रवृष्टमयनम् । इण् (अ० ५० अ०) 'एरच्' (३३५६) एकम् ॥^४

अथ वीरहा ॥५२॥

नष्टाग्निः

वीराग्निः, त हन्ति ॥५२॥ नष्टोऽग्निर्यस्य^५ । 'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रा-
ग्निरनष्ट' एकम् (?) ॥^६

कुहना लोमान्मिध्येर्यापथकल्पना ।

'कुह विस्मापन' (चुरादि) । 'व्यास—' (३३१०७) इति युच् ।
ईयापथस्याचारभेदस्य मिथ्यास्तत्त्वे^७ कल्पना सम्पादनम् । 'यनादिलिप्सया
मिथ्याधर्माश्रयणदम्भादि' एकम् ॥^८

प्रात्यः संस्वारहीनः स्यात्

वातमर्हति । संस्वारैः, उपवीतादिभिर्हीन । द्वे ॥^{१०}

1 Complete identity of soul with Brahman, the supreme Spirit [3] 2 Identity with gods [3] 3 Penance (as śāntapana sc) [1] 4 Giving up food after Complete renunciation of the world and its attachments [1] 5 A वीराग्निः 6 ॥ नष्टाग्निर्यस्य 7 A Brāhmana, who has neglected his sacred fire [2] 8 ॥ मिथ्या अतश्चे 9 Interested performance of religious austerities [1] 10 A person, who has lost his caste owing to non performance of purificatory rites [2]

अस्वाध्यायो निराकृति ॥५३॥

न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गत । द्वे ॥५३॥^१

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्ति

धर्मस्य ध्वजश्चिह्नमस्यास्ति । मिश्राद्ययं जटादिधारण लिङ्गमाश्रमादि
चिह्नधारण वृत्तिर्जीविकास्य । द्वे ॥^२

अवकीर्णी क्षुत्तव्रत ।

किर (तु० प० से०) क्त (३३ ११४) । अवकीर्णं विक्षिप्त व्रतमनेन ।
क्षत खण्डित ब्रह्मचर्यमस्य । द्वे ॥^३

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्त यस्मिन्नुदेति च ॥५४॥

अशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ।

अभि सर्वत साय तेन कर्मणा निदचयेन मुक्त । उद अतिसयेन इत गतम् ।
एकैकम् ॥^४

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे धारपरिमहात् ॥५५॥

परिविन्दति ज्येष्ठ परित्यज्य भार्यां लगते । 'ज्येष्ठे अविवाहिते सति कृतोद्वाह
वतिष्ठ' ॥५५॥^५

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

परि वजन विन्दति लगने । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठ । 'परिवेत्तुर्ज्येष्ठ
भ्रातुरेकम्' ॥^६

विवाहोपयमी समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामा पाणिपीडनम् ॥५६॥

विणिष्ट वहनम् । घञ् (३३ १८) । उपयमन घञ् । परिणयनम् ।
'एरष् (३३ ५६) । पाण पीडनम् । विवाह । षट् ॥५६॥^७

व्यायायो भ्राम्यधर्मो मैथुन निधुवन रतम् ।

व्यवयानम् । इण (अ० प० अ०) घञ् । भ्राम्याणा जनाना धर्म ।

1 A student, who has not studied the Vedas [2] 2 A religious hypocrite [2] 3 A student who has Violated his religious practices [2] 4 B reads ३ 5 One asleep at sunrise and sunset [1 each] 6 A younger brother married before the elder [1] 7 The unmarried elder brother, whose younger brother is married [1] 8 Marriage 6]

मिथुनस्य कर्म । नितरा धुवन हस्तपादादिचालनम् । रमे त्त (३३११४) ।
पञ्च ॥^१

त्रिवर्गो धर्मकामार्थं

त्रयाणां वर्गं समूह ॥^२

चतुर्वर्गं समोश्चरै ॥५७॥

मोक्षेण सहितैर्धर्मार्थं चतुर्णां वर्गं । एकम् ॥१७॥^३

सघलैर्भूतैश्चतुर्भद्रम्

धर्मेण सहितैर्धर्मार्थं चत्वारि भद्राणि येष्वेष्टायन ॥^४

जन्म्या स्निग्धा वरस्य ये ।

इति ब्रह्मवर्ग ॥७॥

जनी वधू वहन्ति । 'सजाया जन्म्या (४४८२) इति यद् । वरस्य ये
स्निग्धास्तत्पक्षा ॥^५

इति ब्रह्मवर्ग ॥ ७ ॥

मूर्धाभिपित्ता राजन्यो बाहुज शत्रियां विराट् ।

मूर्धंयभिपित्त । राज्ञोऽपत्यम् ।^६ 'राजस्वमुराद्यद्' (४११३७) बाहुन्या
जात । शत्रुत्थापत्यम् । 'छत्राद्' (४११३८) । विशेषेण राजति । पञ्च
'क्षत्रियस्य' ॥^७

राक्षि राट् पार्थिव क्षमाभृन्नृपभूपमहोक्षित ॥८॥

राजति । 'कमिन्बुद्धि—' (उ० ११५७) इति कनिन् । क्त्रिपि (३२
६१) । राट् । पृथिव्या द्दवर । 'सर्वभूमिपृथिवीम्यामनत्रो' (५१४१) ।
महो नियति । 'क्षि नित्रासगम्या' (तु० प० अ०) । सप्त 'राज' ॥^८

राजा तु प्रणताशेषमामन्त म्याद्धीश्वर ।

प्रण्ता मणीषा सामन्ता स्वदेशानन्तर राजाना यस्य । अयिष द्दवर ।
एकम् ॥^९

1 Sexual intercourse [5] 2 The first three ends of human life taken Collectively [1] 3 The four ends of human life taken Collectively [1] 4 The aggregate of the four ends of human life (caturbhadra) [1] 5 The friend, attendant or relative of a bridegroom [1] 6 M राजाण्यम् 7 Kṣatriya [5] 8 King [6] 9 A supreme king [1]

चक्रवर्ती सार्वभौम

चक्रे राजमण्डले वर्तते । णिनि (३ २ ७८) । सधमूमेरीश्वर । 'समुद्रा-
न्तमूमेरीश्वरस्य' द्वे ॥^१

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वर ॥ २ ॥

मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वर । एकम् ॥ २ ॥^२

येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च य ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

सम्यक् राजति । निवप् (३ २ ६१) । सार्वभौमविशेषोऽयम् ॥^३

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

राज्ञा समूह ॥ ३ ॥ राजन्याना समूह । 'गोत्रोक्तोद्ग-' (४ २ ३२) इति
बुद् ॥^४

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मन्त्रोऽस्यास्ति^५ । धिया सचिव सहाय । अमा सह भव । 'अव्ययात्पृ'
(४ २ १०४) । त्रीणि ॥^६

अन्ये कर्मसचिवास्तत ॥ ४ ॥

ततो धीसचिवादये कर्मसचिवा ॥ ४ ॥^७

महामात्रा प्रधानानि

महामात्रा येषाम्^८ । प्रकर्षेणाधीयन्ते । 'प्रधानस्य' द्वे ॥^९

पुरोधास्तु पुरोहित ।

पुरोऽग्ने^{१०} धायते पुरोधाः । 'दधातेहि' (७ ४ ७२) । क्त (३ २ १०२) ॥^{११}

1 A universal king or ruler, whose dominions extend as far as ocean [1] 2 A ruler of certain country or province [1] 3 A paramount monarch, who rules over other princes, and has performed the rajasūya sacrifice 4 A number or collection of sovereigns and Katriyas [1 each] 5 M मन्त्रास्य मित्र ■ Minister or councillor [3] 7 Minister for action [1] 8 M येषा 9 Chief minister [2] 10 M पुरोऽग्ने 11 Family priest [2]

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाप्रदर्शनी ॥ ५ ॥

ऋणादीनि विवादस्थानानि व्यवहारा तपा द्रष्टरि निर्णेतारि प्राङ् प्रसू, विवाका विवेकं तो स्ताप्रस्य^१ प्रश्नविचारयो कुण्ड इत्यर्थः । अद्याना व्यवहाराणां दर्शकं द्वे ॥ ५ ॥^२

प्रतीहारे^३ द्वारपालद्वारा स्थिता स्थितदर्शकाः ।

‘उपसर्गस्य घञि-’ (६ २ १२२) दीर्घः, प्रतीहारः । द्वार पालयति । द्वारि तिष्ठति । ‘द्वारपालस्य’ षष्ठः ॥^४

रक्षिचर्गस्त्वनीकरथ

रक्षिणा षर्गः । अनोके तिष्ठति । द्वे ‘रक्षितृकारणस्य’ ॥^५

अयाध्यन्नाधिकर्ता समी ॥ ६ ॥

अधिगताऽऽ^६ व्यवहारम् । ‘व्यापारितस्य’ द्वे ॥^७

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थातु गोलमस्य । ‘लप्यत-’ (३ २ १५४) इत्युक्त्वा । ‘ग्रामाधिकारिण’ एवम् ॥^८

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गोपायति । आग्रामाव, भव् । ‘बहुग्रामाधिकृतस्य’ एवम् ॥^९

भौरिषः कनकाध्यक्ष

भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । ठक् (४ ४ ६९) ॥ द्वे ॥^{१०}

रूप्याध्यक्षस्तु नैयिकः ॥ ७ ॥

निज हेमि नियुक्तः । ‘द्विद्विद्वानियुक्तस्य’ द्वे ॥ ७ ॥^{११}

अन्ध पुरे त्यधिकृतः स्थान्तर्वेशिको जनः ।

अन्तर्वेशोऽस्त्वस्ति^{१२} । एवम् ॥^{१३}

सौविदस्ता कद्राकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

मुष्टु विदन्तः विद्वान् सन्ति । मुविदस्ता मित्रः । सायामि रसरा ।

1 M स्थाय 2 Judge [2] 3 II and h. read प्रतीहार 4 Door keeper [5] 5 Sentinel or guard [2] 6 M रक्षितृकारण 7 Head or employer [2] 8 The head of a village [1] 9 The head of a number of villages [1] 10 The superintendent of gold in a royal treasury [2] 11 A mint master [2] 12 M अन्तर्वेशोऽस्त्वस्ति 13 A superintendent of women apartments [1]

कञ्चुकद्व्योक्तोऽस्त्वयाम्^१ । स्थपतय स्वाग्नि । प्यन् (वा० ५११२४) ।
सुविदामिमे । 'स्यगारे वही रक्षाधितस्य चत्वरि ॥ ८ ॥'

शण्डो वर्षवरस्तुभ्यौ

शाम्यति । 'शमेदं' (उ० १९९) । वर्षस्य रेत पातनस्य वर । अस्तान्त
पुरस्था । 'खोजा' लोके ॥^२

सेवकाभ्यर्णुजीविन ।

सेवन्ते । अर्थं सनिहितोऽस्वास्ति^३ । योनि ॥^४

विषयानन्तरो राजा शत्रु

विषय स्वदेश, तदपेक्षया अव्यवहितदेशस्य राजा शत्रु । शातयति । शङ्के
(भा० प० अ०) प्यन्तात् वदातिभ्या क्रुन् (उ० ४१०३) ।^५

मित्रमम परम् ॥ ९ ॥^६

मेघति । 'अमिचिमिदि— (उ० ४१६३) इति श्क । अत शत्रो ॥९॥^७

वदासोन परतर.

अतिशयितपरतर । उदास्ते । ईदाम् (उ० २८३) इतीत्वम् ।^८

पार्ष्णिमाहस्तु पृष्ठत ।

पार्ष्णि पश्चात् पद गृह्णाति । 'जिगीषो पृष्ठनामस्वस्य राज ' एकम् ॥^९

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपदद्वेषणदुर्द ॥ १० ॥

द्विद्विषपक्षाद्वितामित्रद्रस्युशात्रवक्षत्रव ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिन ॥ ११ ॥

'रप व्यक्ताया वाचि' (भा० प० ले०) । 'रपरिच्छोपभाया' (उ० १२६) ।
वैरमस्यास्ति । सपत्नीव । 'स्यन् सपत्ने' (३११४५) इति निर्देशादकार ।
'श्व गतो' (जु० प० अ०) । 'अप इ' (उ० ४१३८) । अरि । 'द्विपोऽ-
मित्रे'^{१०} (३२१३१) शत्रु । युचि (३२०५१) द्वेषण । दुष्ट हृदयमस्य ॥ १० ॥
द्वेष्टि । विषम् (३२९१) । विरुद्ध पक्षोऽस्मि^{११} । न हितमस्मान् । 'अपेक्षित' इति

1 M कञ्चुकद्व्योक्तोऽस्त्वया 2 Kāncukin (an old attendant on the women's apartments [4] 3 Eunuch [2] 4 M अनिहित-स्यास्ति 5 Servant [2] 6 A rival neighbouring king [1] 7 A friendly neighbouring king [1] 8 A neutral neighbouring king [1] 9 A king who follows his friendly king fighting for victory [1] 10 M द्विपोऽमित्र 11 M अपेक्षित

चित्' (उ० ४१७३) इतीवम् । दसति । 'दसु उपसये' (दि० प० से०) ।
'यजिमनि—' (उ० ३२०) इति युच् । शत्रुरिव । प्रज्ञाद्यण (५४३८) ।
अमिहन्तु शील । णिनि (३२७८) । पिपति रोपम् । पृ० पालने' (जु० प० से०) ।
अच् (३११३४) । न राति सुखम् । प्रतिकूलमर्थयति । परि दोषाह्वान
पथयति । 'पथि गतौ' (चु० प० से०) ॥ ११ ॥^१

वयस्य स्निग्ध सवया

वयसा तुल्य । यत् (४४९१) । स्निह्यति । 'मतिबुद्धि—' (३२१८८)
इति क्त । समान वयोऽस्य* । 'ज्योतिर्जनपद—' (६३८५) इति स । 'तुल्य
वयस' त्रीणि ॥^२

अथ मित्र सखा सुहृत् ।

मेघति । वन्नम् । समान ख्यायते लोके । 'समाने ख्य —' (उ० ४१३६)
इतीव्, डित् [च] । शोभन हृदयमस्य । त्रीणि ॥^३

सरयं साप्तपदीन स्यात्

सख्युर्मात्र । 'सख्युयं' (५११२६) । सप्तमि पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीन
सख्यम्' (५२२२) इति साधु । द्वे ॥^४

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १० ॥

अनुरोधनम् । यत् (३३१८) । अनुगम्य वर्तनम् । 'आराध्यादेरिष्ट
सपादनस्य' द्वे ॥ १२ ॥^५

ययार्हवर्णं प्रणिधिरपसर्पश्चर स्पश ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

यो योऽहं* । ययार्हं वर्णं स्वमस्य । प्रकर्षेण निधीयतेऽत्र* । यो कि
(३३९२) । अपनर्प । 'सृष्टु गतौ' (भा० प० से०) । अच् (३११३४) ।
चरति । स्पशति । 'स्पश वाधनस्पशंया' (भा० उ० से०) । प्रज्ञाद्यणि
(५४३८) चार । गूढचासी पुरुषद्वय । 'हरिकारा' लोके । सप्त ॥^६

आप्त प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्यते स्म । 'आप्नु व्याप्ती' (स्वा० प० अ०) । प्रत्ययो विद्वास
सजातोऽस्य^७ । 'विद्वस्तस्य' द्वे ॥ १३ ॥^८

1 Enemy [19] 2 M अवेस्य 3 Companion of the same age [3] 4 Friend [3] 5 Friendship [2] 6 Fulfilling one's wishes [2] 7 M या सो अहं 8 M निधीयते 9 Spy [7] 10 M संगतस्य 11 A trust worthy person [2]

सायत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सायत्सर वेद । अण् (४ २ ५९) । ज्योतिषमधीते वेद वा । दैव जानाति ।
गणयति । ज्ञानमस्यास्ति । अष्टौ ॥ १४ ॥^१

तान्त्रिका ज्ञातसिद्धान्तः

तन्त्र सिद्धान्तमधीते । ज्ञान सिद्धान्तो येन ॥^२

सत्त्री गृहपति समौ ॥

सत्त्रमस्यास्ति । गृहस्य पति । 'सदानदानादिकर्तुर्गृहस्यस्य' द्वे ॥^३

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुष्टु-तु^४ लेखके ॥ १५ ॥

लिपिं करोति । दिवादिमा—' (३ २ २१) इति ट । अक्षरैर्वित्तं ।
'तेन वित्त— (५ २ ५६) [इति] चणप् । लिखति । चत्वारि ॥ १५ ॥^५

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुमे स्त्रियौ ।

लिखित यदक्षरसस्यान तत्र । लिखित च अक्षरविन्यासश्च तयो समाहारे'
इत्यन्ये । लिप्यतेलिपि । 'इक् कृष्यादिभ्य' (वा० ३ ३ १०८) 'लिधि' सौत्र
इत्याहु । पत्राञ्जन मसिमेलामपोकज्जलकन्यकामसी । वर्णदूत स्वस्तिवक्त्रो
लेखो याचिवहारक । स मन्त्रहारक शाशोऽपकर्गल^६ शाब्द पत्रमणि वानि ।
सुधा ॥^७

स्यात्सदेशहरो दूत

कागद सदेश हरति । 'हरत—' (३ २ ९) इत्यच् । दूयतेस्म । दूइ
(दि० आ० से०) क्तः (३ ४ ७२) द्वे ॥^८

दूत्य सद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

दूतस्य भाव । 'दूतवणिग्भ्या च' इति य ॥ १६ ॥^९

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि ।

अध्वानमल गच्छति । 'अध्वनो यत्सौ' (५ २ १६) । पन्थान नित्य
गच्छति । 'पथा ण नित्यम् (५ १ ७६) । 'पथ एवम्' (५ १ ७५) ॥^{१०}

1 Astrologer [8] 2 A person well versed in any science or doctrine [2] 3 House holder [2] 4 B reads 7 5 Writer [4] 6 M शागपवर्गल 7 Written characters [2] 8 M च
9 Messenger [2] 10 The work of a messenger [1]
11 Traveller [5]

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥१७॥

राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणा श्रेणयोऽपि च ।

स्वामी राजा । अमात्यो मन्त्री^१ । कोशो भाण्डार । राष्ट्र देश । पर्वतादि दुर्गाणि । बलं सै [न्यम्] ॥१७॥ राज्यस्याङ्गानि साधनानि । प्रकृष्ट कुर्वन्ति राज्यम् । त्किञ् (३३१७४) । पौराणा नागराणाम् । श्रीयते श्रेणि । 'बहिष्त्री—' (उ० ४५१) इति नि । एक मुख्या सजातीयसमूहा स्वाम्य-मात्यादिपरस्पररोपकारक सप्ताङ्ग राज्य पौरश्रेणिमि सहाष्टाङ्गम् । द्वे ॥^२

सधिर्ना धिग्रहो यानमासन द्वैधमाश्रय ॥१८॥

पङ्गुणा

घात्र कि (३३९२) सधि । विविध ग्रहणम् । यान यात्रा । द्विप्रकारा द्वैधम् । द्विभ्योश्च घमुज् (५३४५) । आश्रयणम् । 'एरच्' (३३५६) ॥१८॥ एतानि पङ्गुणशब्दवाच्यानि ॥^३

शक्तयस्तिस्त्र प्रभावोत्साहमन्त्रजा ।

शक्तयो जेतुमनया । भवत्यनेन भाव । घञ् (३३२४) । उक्त च— 'कोशदण्डबल प्रभुशक्ति इति । उत्सहतेजनेन^४ । घञ् (३३१२१) उक्त हि— 'विक्रम बलमुत्साहशक्ति' इति । सध्यादीना सामादीना च यथावत्स्थापन मन्त्रशक्ति ॥^५

क्षय स्थान च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

अष्टवर्गस्यापचय क्षय । उपचयो वृद्धि । उपचयोपचयभाव स्थानम् । 'कृपिर्वीणकृपयो दुर्गं सेतु कुञ्जरबन्धनम् । स्याकरबलादान शून्याना च निवेदानम् ॥' इत्यष्टवर्ग । त्रयाणा वर्ग ॥१९॥^६

स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम् ।

कोनो धनम्, दण्ड सैन्यादि, ताम्या जात यत्तेज । द्वे ॥^७

1 M मन्त्रा Seven requisites of regal administration
[2] 3 The expedients to be used by a king in foreign policies being (i) peace or alliance (ii) war (iii) march or expedition (iv) halt (v) duplicity and (vi) seeking shelter
4 M उत्सहतेजनेन 5 Three regal powers namely utsāhaśakti prabhavaśakti and mantrasakti 6 Three states of loss stability and increase 7 Glory, majesty, dignity [2]

भेदोदण्ड साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥२०॥

शत्रारमात्यादीनामुपायन पृथक्करण भेद । दमे (दि० प० से०) 'अम
न्ताडड (उ० १११४) । 'साम सान्त्वप्रयोग (चु० उ० से०) बाहुल
कात्कनिद् । प्रियवचनादिभि कोषोपशामन साम । दान घनस्य । उपायतेजन^१ ।
घञ् (३३१२२) ॥२०॥^३

साहस तु दमो दण्ड

सहसि बले भवम् । त्रीणि ॥^३

साम सान्तरम्

सान्त्वनम् । घञ् (३३१८) ॥^४

अथो समी ।

भेदोपजापौ

'जप मानसे' (न्वा० प० से०) । घञ् (३३१८ । द्वे ॥^५

उपधा धर्मार्थैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥

उपधीयते ज्ञानमत्र । 'आतदच—' (३३१०६) इत्यङ् । धर्मार्थकामैर-
मात्यादीना राज्ञा परीक्षणमुपधा ॥२१॥^६

पञ्च त्रिषु

निशलाका ता पञ्च ॥

अपङ्क्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचर ।

अविद्यमानानि पङ्क्षीण्यत्र^७ । 'अपङ्क्षीण्यत—' (५४७) इति ख ।
द्वाम्भामेव कृतौ मत्र इत्यर्थः ॥^८

विविक्तविजनच्छन्ननिशलाकास्तथा रह ॥२२॥

रहश्रोपाशु चालिङ्गे

विविञ्चन्ति जना अत्र । त्त (३४७६) । विग्नो जनोऽस्मात्^९ । छाद्यते ।

1 M उपायतेनेन 2 Four means of success against an enemy :
e (i) s'man (Conciliation) d'na (bribery) (ii) danda (punish-
ment) and (iv) bheda (sowing difference) 3 Punishment
ie open attack [3] 4 Conciliation or negotiation [2]
5 Sowing dissensions [2] 6 Trial or test of honesty (of
ministers and others by a king 7 M अयत्र 8 Secret talks
between two persons [1] 9 M 'नारायण' ।

‘छद्र अपवारणे’ (चु० उ० से०) क्त (३२१०२) । शलाकाया निर्गत । शलाका शारिका । रह्यते । ‘रह्यत्याये’ (म्वा० ५० से०) । असुन् (उ० ४-१८८) ॥२२॥ उपगता अक्षव किरणा अत्र । एते द्वे अलिङ्गे अव्यये ॥^१

रहस्यं तद्भवे त्रिपु ।

रहो भवम् । दिगादि (४३५४) । एकम् ॥^२

समौ विम्रम्भविश्वासी

‘स्रम्भु विद्वाये’ (म्वा० आ० से०) । दन्त्यादिरपि । ‘श्वस प्राणने’ (अ० ५० से०) । घञ् (३३१८) । द्वे ॥^३

भ्रेपो भ्रशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

उचिताद् भ्रशोऽथ पतनम्^४ । ‘भ्रेप् चलने’ (म्वा० उ० से०) । घञ् (३३१८) । एकम् ॥ २३ ॥^५

अभ्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

भ्रेपादभ्य । नियमेन ईयते । ‘परिष्यार्नीणा-’ (३३३७) इति घञ् । कल्पनम् । घञ् (३३१८) । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । उचितो रूपस्य । सम्यगञ्जाऽत्र^६ । ‘उचितस्य’ पञ्च ॥^७

युक्तमीपयिक लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिपु पट

युजे (ह० उ० अ०) क्त (३२१०२) । उपाय एव । ‘उपायादृत्वच्च’ (ग० ५४३४) इति ढक् । ‘घोरद्रुपधात्’ (३१९८) इति यञ् । लभ्यम् । अभिनीयते स्म । जीञ् (म्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) ॥ २४ ॥ न्यायदनयेतम् । ‘धर्मपय्यर्थ-’ (४४९२) इति यञ् । पट् त्रिपु । ‘न्याया-गतस्य’ पट् ॥^८

सप्रधारणा तु समर्थनम् ।

घृत्र (म्वा० उ० अ०) व्यास-’ (३३१०७) इति युञ् । ‘अर्थं याश्चायाम्’ (चु० उ० से०) । ‘इदमुचितमेवेति निश्चयस्य’ द्वे ॥^९

अववाद्स्तु निर्देशो निदेश शामन च स ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाज्ञा च

अवलम्ब्य वदनम् । घञ् (३३१८) । निर्देश वायादश । शामोत्युट्

1 Lonely place [6] 2 Secret [1] 3 Confidence [2] 4 M भ्र शोध पत-म् 5 Deviation [21] 6 M मन्दव कृपात्र 7 Propriety [5] 8 Proper or just [6] 9 Determining the propriety of anything [2]

(३ ३ ११५) ॥ २५ ॥ 'क्तिनावादिम्य' (३ ३ ९४) । क्षिष्टि । आतश्च—
(३ ३ १०६) इत्यङ् । 'आज्ञाया' पट् ॥^१

सस्था तु मर्यादा धारणा स्थिति ।

सतिष्ठतेऽनया^२ । 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम्^३ । तत्रादीयते । अङ् (३ ३ १०६) । धारयति धर्मम् । युच् (उ० २ ७८) । 'स्यागापा—' (३ ३ ९५) इति क्तिम् । 'न्याय्यपयस्थिते' चत्वारि ॥^४

आगोऽपराधो मन्तुश्च

'इण आगोऽपराधश्च' (उ० ४ २११) इत्यसुप् आगादेशश्च । अपराधनम् । मन्यते । कमिमनि—' उ० १ ७२) इति तु । श्रीणि ॥^५

समे तूद्धानबन्धने ॥ २६ ॥

उत्पूर्वाद् घतेत्यङ् (३ ३ ११५) ॥ २६ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्ड

द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद—' (५ १ ३४) इति यत् । 'शास्त्रबोधित-
दण्डाद्विगुणदण्डनस्य' एकम् ॥^६

भागधेय करो घनि ।

भाग एव । 'नामरूप—' (वा० ५ ४ ३५) इति धय । कीर्यते । अप् (३ ३ ५७) । बल्यते । बल दाने (?) । इन् (उ० ४ ११७) । 'कर्पकादिभ्यो राजप्राह्यभागस्य' द्वे ॥^७

घट्टादिदेय शुल्कोऽस्त्री

घट्टादौ देयम्^८ । तुल्यते । 'शुल्क अनिसर्जने' (चु० ५० से०) । एकम् ॥^९

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

भृज (म्वा० उ० अ०) क्त (३ २ १०२) । 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' द्वे ॥ २७ ॥^{१०}

उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तयोपदा ।

इणो गतेर्वा (म्वा० आ० से०) ल्युट् (२ २ ११३) । उपायनम् ।

- 1 Order or command [6] 2 M मन्तव्यनया 3 M सीमार्थेऽव्ययम्
4 Propriety of conduct [4] 5 M आगोऽपराधे 6 Offence [3]
7 Confinement or imprisonment [2] 8 Double penalty
[1] 9 Rent or tax [3] 10 M देवा 11 Tax (payable from
the income) [1] 12 Gift or present (especially to gods
and friends) [2]

उपगृह्य [ते । घ] ब् । उपदीयते । 'आतश्च—' (३३१०६) इत्यङ् ।
चत्वारि ॥ 'अकोर' लोके । अस्तुतस्तु प्रसक्त प्रभ्वादिभ्यो दीयमानम् [पा] यनम्,
रहसि दीयमान तूपदेति भेद ॥^१

शीतकादि तु यद् देय सुदायो हरण च तन् ॥ २८ ॥

युतकयोनिसम्बाध, तन भवम् । अण् (४३५३) । सुदीयते । द्रुदात्र
(चु० उ० अ०) युगागम (७३३३) । हियते । कर्मणि ल्युट् (३३११३)
॥ २८ ॥^२

तत्कालस्तु तदात्व स्यात्

स चासौ कालश्च । तदेत्यस्य भाव । 'वर्तमानकालस्य' द्वे ॥^३

रन्यायति काल उत्तर ।

आ यम्यन्तेऽप^४ । यमे (भ्वा० प० अ०) तिङ् (३३९४) । एकम् ॥^५

सादृष्टिक फल सद्य

सदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादि (वा० ४२६०) । 'व्यापारानन्तर
जायमानफलस्य' एकम् ॥^६

उदकं फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

उदययते । 'अकं स्तवने' (चु० प० से०) । उत्तर भाविकर्मफलम् ॥ २७ ॥^७

अदृष्ट वह्नितोयादि

अग्नितोयादिवृत्त भयमदृष्टम् ॥^८

दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।

स्वपरयोश्चक्र सैन्यम् । ताम्या जातम् । 'स्वपरसैन्यात्परराष्ट्रजाञ्चौरादे
परचक्राद्वाहविलोपादेर्मयम्' ॥^९

महीभुजामहिभय स्वपक्षप्रभव भयम् ॥ ३० ॥^{१०}

त्वस्य पशोर्ग्रहिरिव^{११} । ततो जात भयम् ॥ ३० ॥^{१२}

1 Gift (in general) [4] 2 Dowry [3] 3 The present time [2] 4 B and K read this quarter as follows उत्तर काल भवति 5 M आयम्यन्तेऽप 6 The future time [1] 7 Immediate Consequence [1] 8 The future result of an action [1] 9 Unforeseen calamity or danger (such as from fire, water &c) [1] 10 Visible danger as from thief, enemy &c [1] 11 M पशुग्रहिरिव 12 Danger of a king from his own men [1]

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रकर्षोपकरणं । 'वृज स च' (३३ १००) । रिट् (७४.२८) । 'राज्ञा छत्रधारणादिव्यापारस्य' द्वे ॥^१

चामर तु प्रकीर्णकम् ।

चमरस्यदम् । प्रकीर्यतेऽस्मात्^२ । द्वे ॥^३

नृपासन तु यद्भद्रासनम्

नृपस्यासनम् । भद्रं च उदासनं च । 'मण्वादिभूतराजासनस्य' द्वे ॥^४

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हेमम्

हेमविकारो नृपासनं सिंहाकारमासनम् ॥^५

छत्रं त्वात्पत्रम्

छाद्यतेऽनेन । प्यन्तात्छत्रं (उ० ४ १५८) आतपात्त्रायते । द्वे ॥^६

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ एकम् ॥^७

भद्रकुम्भं पूर्णकुम्भं

भद्रं कुम्भं । पूर्णं कुम्भं । द्वे ॥^८

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

विमति जलम् । 'भृङ्गारभृङ्गारो च' (उ० ३ १३६) इति साधुः । कनक-
स्यालुः । सजाया कम् (१३ ७५) । 'सुवर्णवृत्तजलपात्रस्य' द्वे ॥ ३२ ॥^९

निवेश शिविरे पण्डे

निविशन्तेऽत्र^{१०} । घञ् (३३ २१) । शवत्पत्र । 'शव गतो' (भ्वा० प०
से०) । बाहुलवातिरच् अच् इत्वं च । पण्डे क्लीबे । द्वे 'सैन्यावासस्य' ।
'शेरा' लोके ॥^{११}

सज्जन तूपरक्षणम् ।

सज्जन्तेऽनेन^{१२} । 'सैन्यरक्षणायनियुतप्रहरिकादिव्यासस्य' द्वे ॥^{१३}

-
- 1 The bearing of royal insignia [2] 2 M. प्रकीर्यतेऽस्मात्
3 Chowry [2] 4 A royal seat [3] 5 A royal seat made
of gold [1] 6 Umbrella [2] 7 A royal umbrella [1]
8 A jar filled with water [2] 9 A golden pitcher [2]
10 M निविशन्तेऽत्र 11 Camp (for army) [2] 12 M सज्जन्तेऽनेन
13 Gaurd, sentry [2]

हस्त्यश्वरथपादान्त सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

पदातीना समूह ॥ ३३ ॥^१

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारण करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्भेरम पद्मी

प्रशस्ता दन्ता अस्य दन्ती । 'दन्तशिखात्'— (५ २ ११३) इति वलच् । 'बले' (६ ३ ११८) इति दीर्घ । हस्त शुण्डोऽस्यास्ति^३ । द्वौ रदावस्य । अनेकेन करेण मुखेन च पिबति । द्वाभ्यां पिबति । मतङ्गादपजात । 'गज मदन' (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । न अग । अतिशयित कुञ्जरो हनुरस्य । 'खमुख—' (बा० ४ २ १०७) इति र । वारयति शत्रुवलम् ॥ ३४ ॥ एति इम । 'इण विन्' (उ० ३ १५३) इति भ । स्तम्भे रमते । पद्म विन्दुजाल-मस्यास्ति । पञ्चदश ॥^४

यूयनाथस्तु यूथप ।

यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथ । यूथ पाति । 'यूथमुख्यहस्तिन' द्वे ॥^५

मदोत्कटो मदकल

मदेन दानजलेन उत्कटो गज । मदेन वलते । 'अन्तर्पदस्य हस्तिन' द्वे ॥^६

फलभ करिशावकः ॥ ३५ ॥

कल भापते । उ (बा० ३ २ १०२) । करिण शावक । द्वे ॥ ३५ ॥^७

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

गर्जयति । शोणि ॥^८

समाबुद्धान्तनिर्मदी ।

उद्गत मदवमनमस्मान् । 'गतमदस्य' द्वे ॥^९

हस्तिग गजता वृन्दे

हस्तिना समूह । 'अचित्त—' (४ २ ४७) इति ठक् । 'गजसहायाम्ना च' (बा० ४ २ ४३) इति ठक् । द्वे ॥^{१०}

1 The component part of an army [1] 2 M दन्तिशिखा
3 M शुण्डास्यास्ति 4 Elephant [15] 5 The leader of a flock
of elephants [2] 6 A rutting elephant [2] 7 A young
elephant [2] 8 A furious elephant [2] 9 An elephant out
of rut [2] 10 A herd of elephants [2]

करिणी धेनुका वशा ॥३६॥

करोऽस्त्यस्या । धेनुरिव । इवे वच् (५ ३ ९६) । वष्टि । 'वशिरण्योश्च'
(वा० ३ ३ ५८) इत्यप् ॥३६॥^१

गण्ड' कट

गण्डति । अच् (३ १ १३४) । कटति । 'कटे वर्षादौ' (म्वा० ५० से०)
'गजगण्डयो' द्वे ॥^२

महो दानम्

माद्यत्यनेन । दत्यनेन । द्वे ॥^३

वमथुः करशीकर ।

वम्यते । 'द्वितोऽथुच्' (३ ३ ८९) । करस्य शीकर । 'शुण्डानिर्गत-
जलस्य' द्वे ॥^४

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस

कु भुवमुम्भति । शकम्भ्वादि (वा० ६ १ ९४) । पिण्डवे । 'पिडि'सघाते ।
एकम् ॥^५

तयोर्मध्ये विदु पुमान् ॥३७॥

तयो कुम्भयो । वेत्ति सजामन्न पातेन । विदे (अ० ५० से०) बाहुल-
कात्कु ॥३७॥^६

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवग्रहतेऽङ्गुलेन^७ । एकम् ॥^८

इपीका त्वक्षिकूटकम् ।

ईप्यते । 'ईप उञ्छे' (म्वा० ५० से०) । 'ईपे निदधस्वदव' (उ० ४ २१)
इपीकद् । अक्षिकूटक चक्षुर्गोलम् । एकम् ॥^९

- 1 A female elephant [3] 2 The temple of an elephant [2]
3 The juice or ichor that exudes from the temples of an
elephant in rut [2] 4 M पिनाथुच् 5 The water emitted
from the trunk of an elephant [2] 6 The frontal globes
on the forehead of an elephant [2] 7 The middle of the
frontal globes on an elephant's forehead [1] 8 M अवग्रहते-
ङ्गुलेन 9 The forehead of an elephant [1] 10 The eyeball
of an elephant [1]

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

निर्याण्यनन । एकम् ॥^१

कर्णमूलं तु चूलिका ॥३८॥

चूल्यउज्जया । 'चूलं समुच्छ्रये' (चु० प० से०) । 'सज्ञायाम्' (३३ १०९)
ष्वल् ॥३८॥^२

अथ कुम्भस्य बाह्वित्यम्

कुम्भस्याथ । ललाटादधोभाग । वहत्यवश्य बाहि उत्र तिष्ठति । पृषोदरादि-
त्वात्स्य त । एकम् 'द्विहत्वाधामागो दन्तमध्य' ॥^३

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रतिमीयतेऽनेन^४ । 'मीत्रं हिंसायाम्' (ऋचा० उ० अ०) । 'मीनाति—'
(११५०) इत्यात्वम् । एकम् ॥^५

आसन रक्कधदेश स्यात्

आस्यतेऽत्र^६ । द्वे ॥^७

पद्ममर्कं विन्दुजालकम् ॥३९॥

पद्ममिव । विन्दूनां जालकमिव । 'गजस्य मुखादिस्थविन्दुसमूहस्य' द्वे ।
॥ ३९ ॥^८

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षमप्यनन । 'पक्षं पक्षिणः' (चु० प० से०) । पक्षस्य भागः । 'गज-
पार्श्वस्य' द्वे ॥^९

दन्तभागस्तु योऽप्रतः ।

दन्तस्य भागः । 'अग्रभागस्य' एकम् ॥^{१०}

- 1 The corner of an elephant's eye [1] 2 M चूल्यउज्जया
3 The root of an elephant's ear [1] 4 The part of an
elephant's forehead below the frontal globes [1] 5 M
प्रतिमीयतेऽनेन 6 The part of an elephant's head between the
tusks [1] 7 M पक्षमप्यनन 8 The shoulder of an elephant [1]
9 The coloured spots on the trunk and face of an elepha-
nt [1] 10 The flank of an elephant [2] 11 The fore part of
an elephant [1]

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरं क्रमात् ॥४०॥

पूर्वजङ्घामागो गात्रम् । पश्चाज्जङ्घामागोऽवरम्^१ । गात्रेऽनेन^२ । 'गाड् गतो' (अ० आ० अ०) । अव राति । क (३११३६) ॥४०॥^३

तोत्त्र वेणुक्कम्

तुदन्यनेन । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति द्रुम् । वेणुरिव । 'तादन-
दण्डस्य' द्वे ॥^४

आलान बन्धस्तम्भे

आलीयतेऽन^५ । लीड (दि० आ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'बन्धनस्त-
म्भस्य' द्वे ॥^६

अथ शृङ्खले ।^७

अङ्गुको निगडोऽस्त्री

शृङ्ग प्राधान्यं ललति । 'लल सचलने' (म्वा० प० से०) । अन्धतेऽनेन^८ ।
'अदि बन्धने' (म्वा० आ० से०) । 'अन्दूहम्—' (उ० १९३) इति साधु ।
स्वार्ये क । निर्गते गड सेचनमस्मात्कठिनत्वान् । त्रीणि ॥^९

अङ्गुशोऽस्त्री शृणि स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्कयतेऽनेन^{१०} । 'सानसिबर्णसि—' (उ० ४१०७) इति साधु । सरति
अनया । 'मृषिम्या विन्—' (उ० ४४९) इति नि । 'शू, हिंसायाम्' (ऋषा०
प० से०) । 'शृणिवृष्णि—' (४५२) इति वा साधु । द्वे ॥ ४१ ॥^{११}

दूप्या रुक्ष्या धरत्रा स्यात्^{१२}

दूप्यतेऽनया^{१३} । 'दोषो णौ' (६४९०) इत्युत् । कश्चे मवा । धर प्रायने ।
गजस्य मध्यबन्धनस्य' त्रीणि ॥^{१४}

1 M पश्चाज्जङ्घामागवर ■ M गानन 3 The parts of an elephant behind and above its thigh [1 each] 4 The goad for driving an elephant [2] 5 M अलोदतः 6 The post to which an elephant is tied [2] 7 B prefers शृङ्खला 8 M अन्धनेन 9 The chain for elephant's feet [2] 10 M अङ्कयनेन 11 The hook for driving an elephant [2] 12 B reads च 13 M दूप्यनेनया 14 The girth of an elephant [3]

कल्पनासज्जने^१ समे ।

प्यन्ताद्युच् (३.३.१०७) कल्पना । एवं 'पस्ज गतो' । 'पत्याणाद्या-
रोपणेन सज्जीकरणस्य' द्वे ॥^२

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुर्यो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रवृष्टा वेणिः । 'वृद्धिवारात्—' (ग० ४.१.४५) इति वा डीप् । आस्तीर्य-
तेऽनया^३ । बह्वो वर्णाः सन्त्यस्य । परिस्तूयते । 'अर्निम्तुमु—' (उ० १.१४०)
इति मन् । कुर्यति । 'कुर्य प्रतीमावे' (दि० प० से०) । 'गजोपर्यास्तरण-
चित्रकम्बलस्य' द्वे ॥ ४२ ॥^४

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वन्

न सारो बलं यस्य तादृशं हस्त्यादि ॥^५

धारी तु गजवन्धनी ।

बध्यतेऽस्याम्^६ । 'गजवन्धनशालायाः' द्वे ॥^७

घोटके चोतितुरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्चगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटके । 'घुट परिवर्तने' (म्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३.१.१३३) ।
वेनि । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३.३.१७४) । तुरेण त्वरया
गच्छति । डः (वा० ३.२.४८) । 'गमद्व' (३.२.४७) इति लच् । 'लञ्च
वा डिद्' (वा० ६.२.३८) । 'अनू आसौ' (स्वा० आ० से०) 'अनूप्रपि—'
(उ० १.१५२) इति वजन् ॥ ४३ ॥ अवश्यं वजति । बह्व्यस्मिन् । पञ् ।
श्छञि । 'श्रु गतौ' (म्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' इति वनिप् ।
हयनि । 'हय गतौ' (म्वा० प० से०) । सिधुपु मयः । सपति^९ मेनायाम् ।
'पय समवाये' (म्वा० प० से०) । क्तिच् (३.३.१७४) । त्रयोदश ॥^{१०}

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

सज्जनमाजः । आज्ञेन शोषेणानेयाः प्रापणीयाः । द्वे ॥^{११}

-
1. B. and K. read as कल्पना सज्जना 2. The decoration of an elephant [2] 3. M. आस्तीर्यनेनया 4. The coloured woolen cloth spread over an elephant [2] 5. A flock of weak elephants and horses [1] 6. M. बध्यतेऽस्याम् 7. Stable (for elephants) [2] 8. M. अन्येभ्योऽपि 9. M. पति 10. Horse [13] 11. A well-bred horse [2].

विनीता साधुवाहिन ॥ ४४ ॥

साधुवहनशीला । द्वे ॥ ४४ ॥^१

वनायुजाः पारसीका काम्बोजा वाहिका हयाः ।

वनायुषु देशे [पु] जाता । पारसीकदेशे भवा । 'कोपघान्व' (४३ १३७) इत्यण् । काम्बोजेषु भवा । वाहिकदेशे भवा । एते हयविशेषा प्रत्येक निम्ना ॥^२

ययुरश्वोऽश्वमेधीय

याति । 'यो द्वे च' (उ० १ २१) इति कु । ययु । अश्वमेधाय हित । द्वे ॥^३

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जवनशील । 'जु' इति सौत्र । जवन वेगनाधिक ॥ ४५ ॥^४

पृष्ठय स्थौरी

प्रदास्त पृष्ठमस्य । 'अयेभ्योऽपि'— (वा० ५ २ १२०) इति यप्^५ । स्थूलस्यदम् । 'तस्यदम्' (४३ १२०) इत्यण् । भारवाहिनाऽश्वस्य^६ द्वे ॥^७

सितः कर्कः

करोति । 'हृदाया—' (उ० ३ ४०) इति क । सुकशाश्वस्य^८ एवम् ॥^९

रथ्या योढा रथस्य य ।

रथ वहति । 'तद्वहति—' (४४ ७६) इति यद् । 'रथवाहकाश्वस्य^{१०} एवम् ॥^{११}

बाल किशोर

करोति । 'कञ्ज दण्डे' (अ० ५० ग०) 'किञ्जारादय' (उ० १ ६५) इति साधु । एवम् ॥^{१२}

बाम्यदया यद्वज्रा

बामपति बामी । गौरादि (४१ ४१) । यन्मतिपायिनमग्या । 'अय भ्या-पि—' (वा० ५ १ १००) इति य ॥^{१३}

-
- 1 A well trained horse [2] 2 Five varieties of horses in relation to the places of their birth [1 each] 3 A horse fit for the agnivedha sacrifice [2] 4 A fleet horse [2] 5 M अयेभ्योऽपि C M यप् 7 A jack horse [2] 8 White horse [1] 9 A chariot horse [1] 10 A young horse [1] 11 M करोति 12 A female horse [3]

वाडव गणे ॥ ४६ ॥

वडवाना समूह । 'गण्डिकादिम्यश्च' (४ २ ४५) इत्यञ् ॥ ४६ ॥^१

त्रिप्लाश्वीन यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

'अश्वस्यैकाहगम' (५ २ १९) इति खञ् । एकम् ॥^२

कश्य तु मध्यमश्वानाम्

कशामहन्ति । दण्डादि (५ १ ६६) ॥^३

हेषा हेषा च निःस्वन ॥ ४७ ॥

'हेषु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्य ।

हे ॥ ४७ ॥^४

निगालस्तु गनोद्देशे

निगलत्यनेन । 'गल अदने' (भ्वा० ण० से०) घञ् (३ ३ १२१) ।

गलस्याद्देश समीपमाग । घण्टाबन्धसमीपस्य' हे ॥^५

घृन्दे स्वश्वीयमाश्वजत्^६ ।

अश्वाना समूह । 'केशाश्वाम्या यञ्छी—' (४ २ ४८) । 'अनुदात्तादेरञ् (४ २ ४४) । 'अश्वघृन्दस्य' हे ॥^७

आस्कन्दित घोरितक रेचित बलिगत प्लुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोऽमू पञ्चधाराः

अमूरश्वाना पञ्चगतय । पार्यन्ते अश्वानय । मिदाद्यङ् (३ ३ १०४) । 'गतिविरोधानाम्' एवम् ॥^८

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घाणत । 'घुण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । प्रोषति । 'प्रोषु पर्याप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । हे ॥^९

- 1 A flock of female horses [1] 2 What can be travelled over in a day by a horse [1] 3 The middle part of horses [1] 4 Neighing [3] 5 The part near the neck of horse [2] 6 II reads लृण्णीयस्वस्व 7 A number of horses [1] 8 Paces of horses (i) full gallop (ii) trot or ambling (iii) cantering (iv) vaulting and (v) bounding or capering 9 The nose of a horse [2]

कविका तु खलीनोऽस्त्री

कवते । 'कुद् शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । 'अव इ' (उ० ४१३८) ।
स्वार्ये कन् । खे मुखविले गेन । 'लगाम लोके ॥^१

शफ स्त्रीवे खुर पुमान् ॥४६॥

घ कणति । 'कण गतो' (भ्वा० प० से०) । ड (वा० ३२१०१) ।
खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । द्वे ॥४९॥^२

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गले

पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे (?) इति तत्र तस्य अन्त स्वादित्वात् । अत एवाप्रे
'स्व मुजापृहि इति माध्यदिनमन्त्रे रक्षाणोऽप्रपुच्छत्' इति प्रतीकगुपादाय 'पुच्छ
प्रमादे' इत्युदाहरन्ति माध्यत्वन । 'आरोह्यन्त्रपल्याणम्' "जीन" 'खाददाऽरोह-
कुण्डिका' 'रिषाव' । 'गूयन । लूडो बाहुलषामक् । लङ्गति । 'लुगि गतो'
(भ्वा० प० से०) । 'गत्रिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४९०) । प्रनाद्यन्
(५४३८) । त्रीणि ॥^३

यालहस्तश्च चालधिः ।

यालो'हस्त इव । चाला धीयन्ऽप्य० । 'वैश्वल्लाङ्गलमात्रस्य' द्वे ॥^४

त्रिपूषापृत्तलुठिनी पगापृत्ते मुहुर्भुवि ॥५०॥

'लुठ प्रतिषात (भ्वा० प० से०) । श्रमशान्त्यर्थं पुन पुनर्भूमी लुठि-
स्यास्त्वस्य' द्वे ॥५०॥^५

याने चत्रिणि युद्धार्ये शताङ्ग श्यन्दनो रथः ।

यात्यनेन । चत्रमस्याग्नि । युदायदम् । तस्मिन् । शनमङ्गान्यत्र । स्यन्दन ।
'चत्रतदार्य—' (उ० १४८) इति युच् । 'रमन्त्रेन' । 'हन्तिपुषि—'
(उ० २२) इति षच् । त्रीणि ॥^६

असौ पुण्यरथश्चत्रयान न ममराय यन् ॥५१॥

पुण्यमिव रथ । वन्यमप्यग्नि [पुण्यरथ] अपि । 'यद्द विना यात्रामवादी
मुत्तममनरथस्य' एवम् ॥५१॥^७

1 The bit of a bridle [2] 2 Hoof [2] 3 The tail of a horse [3] 4 M व० 5 M धीयन्त्र 6 Hairy tail '2' 7 Rolling or wallowing on the ground of a horse [2] 8 M मन्त्रेन 9 M हन्तिपुषि 10 A war-chariot [3] 11 A chariot for travelling or for pleasure (but not for war) [1]

कर्णीरथः प्रवहन् दृश्यन् च समं त्रयम् ।

कर्णं कर्णसमीपदेशः स्वन्ध, सोऽस्यास्ति^१ । वाहकत्वेन कर्णी । त चासी
रयश्च स्वन्धवाह्य इत्यर्थः । प्रवहन्त्यनेन । डीयतेऽनेन^२ । 'चौडोल' लोके ॥^३

कलीवेऽनः शकटोऽस्त्रीस्यात्

अनिति अन । अमुन् (उ० ४१८८) । श्वनोति भारं वोढुम् । 'शकादि-
भ्योऽट्' (उ० ४८१) ॥

गन्त्री कम्बलिवाह्यम् ॥५०॥

गम्यतेऽनया । युष् । पित्तान्डीप् (४१४१) । कम्बल, सास्ना,
साऽस्त्येपा^४ कम्बलिमो वृषास्तैरुह्यते । ष्यत् (३१.१२४) । स्वार्थे कन् ।
हे ॥ ५२ ॥^५

शिविका याप्ययानं स्यान्

शिवैव । 'सजाया कन्' (५.३.७५) । यार्परधर्मैर्वा यानम् । 'पालकी'
लोके ॥^६

दाला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।

दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० उ० से०) । प्रेप्य (ह्रस्व) ते । 'इपि
गती' (भ्वा० प० से०) । 'दोली' [लोके] ॥^७

उभौ तु द्वैपर्वयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥५३॥

द्वीपिनो व्याघ्रम्य च विकार । 'प्राणिरजत—' (४३१५४) इत्यञ् ।
द्वैपेन वंयाघ्रेण च चर्मणा परिवृतो रथ । 'द्वैपर्वयाघ्रादञ्' (४२१२) ।
'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' हे ॥५३॥^८

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दन पाण्डुकम्बली ।

पाण्डुकम्बलश्चित्रप्रावारः । 'पाण्डुकम्बलादिनि' (४२११) ॥^९

रथे काम्बलवास्त्राद्या कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥

कम्बलेन वस्त्रेण च परिवृतो रथ ॥५४॥^{१०}

1. M सोस्यास्ति 2 M डीयतेनेन 3 Palanquin [3] 4 M शकादि-
भ्योऽट् 5 Cart [2] 6 M गम्यतेनया 7. M सास्त्येपा 8 A
carriage covered with a blanket and drawn by oxen
[2] 9 Latter [2] 10 Swing or a kind of palanquin itself
[2] 11 A chariot covered with the skin of a tiger [2]
12 A chariot covered with a white blanket [1] 13 The
chariots covered with blanket and cloth [1 each]

त्रिषु द्वैपादय

रथ्या रथकद्या रथव्रजे ।

रथाना समूह । 'खलगोरथात्' (४२५०) इति यत् । 'इनिप्रकथ्यचत्' (४२५१) । रथाना व्रजे । त्रीणि ॥^१

धू स्त्री कलीवे यानमुत्सम्

धवन्ति । 'धुर्वी हिसायाम्' (म्वा० प० से०) । क्विप् (३२.१७७) । 'रास्लोप' (६४२१) । यानस्य मुख पुरोमान् । 'कटृबन्धनस्यानस्य' द्वे ॥^२

स्याद्रथाङ्गमपरकरः ॥ ५५ ॥

रथस्याङ्गम् । अपकीर्यते स्वस्थाने सिप्यते । 'ऋदोरप्' (३३५७) । 'चक्रमिन्नरथाङ्गस्य' ॥ ५५ ॥^३

चक्रं रथाङ्गम्

क्रियते गतिरनेन चक्रम् । 'घञर्थे क' (वा० ३३५८) । 'कुनादीना के द्वे' (वा० ६११२) इति द्वित्वम् । द्वे ॥^४

तस्यान्तोऽनेमि स्त्री स्यात्प्रधि पुमान् ।

तस्य चरत्यन्तो गूस्पर्शनाग । नपति रथ नेमि । नीजो मि (उ० ४३४) । प्रधीयतेऽनेन^५ । धाज (जु० उ० अ०) कि (३३९२) । द्वे ॥^६

पिण्डिका नाभि

पिण्डयते अरा यस्याम् । नम्यतेऽक्षेण^७ । 'जम हिसायाम्' (म्वा० धा० से०) । 'ह्रज्जादिभ्य' (वा० ३३१०८) । 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकाराया' द्वे ॥^८

अत्राप्रीलेके तु द्वयोरणि ॥ ५६ ॥

अस्य नाभिःप्यस्यान्ते वीलके । वणति । 'वणराट्' (म्वा० प० से०) । इत् (उ० ४११७) । द्वे ॥ ५६ ॥^९

1 A number of chariots [3] 2 The forepart of a carriage, the part where the yoke is fixed [2] 3 Any part of a chariot except the wheel [2] 4 Wheel [2] 5 Majority reads तस्यान्ते 6 M प्रधीयतेनेन 7 The circumference of a wheel [2] 8 M नम्यतेनेन 9 The nave of a wheel [2] 10 The pin or bolt at the end of the pole of a carriage [2]

रथगुप्तिर्वरयो ना

रथस्य गुप्तिरावरणम् । त्रियते रथोज्जेन^१ । 'जू वृज् म्यामूयन्' (उ० २ ६) ।
'परप्रहरणामिधातरक्षार्थं सनाह्वद्रथावरणस्य' द्वे ॥^२

कूवरस्तु युगधर ।

'कुड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुलकाद्वरन् । युग धारयति । 'सन्नाया
भृष्टृ-' (३ २ ४६) इति खच् । 'युगकाष्ठग्रन्धनस्थानस्य' द्वे ॥^३

अनुकर्पो दार्वध स्यम्

अनुकृष्यते । घञ् (३ ३ १९) । 'रथस्यापस्तलभागदाल्प' एकम् ॥^४

प्रासङ्गो ना युगाद्युग^५ ॥ ५७ ॥

प्रसज्यते । 'पज्ज सङ्गे' (म्वा० प० अ०) । 'उपसर्गस्य-' (६ ३ १२२)
इति दीर्घ । रथाद्यङ्गयुगादन्यद्युगम्, वृपमाना दमनकाले यदा सज्यते ॥ ५७ ॥^६

सर्वं स्याद्वाहन यान युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सर्वं हस्त्यस्वरथादिदोलाद्यम् । बाहयति । प्यन्तात् कर्तरि ल्युट् (३ ३ ११३)
यान्यनेन । युग्यतेऽनेन^७ । 'युग्यच पत्रे' (३ १ १२१) इति क्यवन्तो निपात ।
पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्टुन् । 'धोर्ह्यं गतिचातुर्ये' (म्वा०
प० से०) । ल्युट् (३ ३ ११३) । 'वाहनस्य' पञ्च ।^८

परम्परावाहन यत्तद्विनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

विनीतकानामिदम् । परम्परया यद्वहति तत्स्यैकम् ॥ ५८ ॥^९

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिन ।

आधोरयति । ल्यु (३ १ १३४) । हस्तिन पाति । आत च (३ २ ३) ।
स्वार्थे कम् । हस्तिनमारोहन्ति । चत्वारि ॥^{१०}

- 1 M रथजेन 2 A fence of wood or iron with which a chariot is provided as a protection from enemy's attack [2]
3 The pole of a carriage to which the yoke is fixed [2]
4 The wood at the bottom of a chariot [2] 5 II reads युगानम् 6 Yoke (for cattle) [2] 7 M युग्यतनेन 8 Vehicle in general (as a horse, elephant &c.) [5] 9 A kind of vehicle [1] 10 Elephant-driver or rider [4].

निय ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

सव्येष्टदक्षिणस्थौ च सज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नियच्छति । प्राजति । अजे (भ्वा० प० से०) वृच् (३११३३) ।
सुवति गमयति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) गत्यर्थत्वात् (३२१०२) ।
क्षदति । 'क्षद सवरणे' सौत्र । 'तृन्तृचो शसिषदादिभ्य —' (उ० २९३) ।
सरस्यश्चान् । 'सर्तेणिच्च' (उ० ४८९) इत्ययिन् ॥ ५९ ॥ सत्ये वामे तिष्ठति ।
सुपामादि (८३९८) । दक्षिणे तिष्ठति । 'सुपि—' (३२४) इति क । रथ
कुटुम्बयितु शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । अष्टौ ॥^१

रथिन स्यन्दनारोहा

रथेन यान्ति । इनि । स्यन्दनमारोहति । अण् (३२१) । 'रयाळस्य
योद्धु' द्वे ॥^२

अश्वारोहास्तु सादिन ॥ ६० ॥

अश्वमारोहन्ति । सीदन्त्यवश्यम् । 'पदलु—' (तु० प० अ०) । आवश्यकै
णिनि (३३१७०) । द्वे ॥ ६० ॥^३

भटा योधाश्च योद्धार

भटति । 'भट भृता' (भ्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । युध्यन्ते ।
अच् (३११३४) । त्रीणि ॥^४

सेनारक्षास्तु सैनिका ।

सेना रक्षन्ति । अण् (३२१) । 'रक्षति' (४४३३) इति ठक् ।
'प्रहरिकादे' द्वे ॥^५

सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनाया समवति । 'सेनाया वा' (४४४१) इति ण्य । ठक् (४४१)
च । 'सेनाया मिलितस्यैकदेशिभूतस्य' द्वे ॥ ६१ ॥^६

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिण ।

सहस्र वयानि सन्ति येषाम् । 'तप सहस्राभ्या द्विनीनो' (५२१०२)
'अण् च' (५२१०३) । 'सहस्रमस्यायेन वल्वत' द्वे ॥^७

1 Charioteer or driver [8] 2 A warrior who fights from a
chariot [2] 3 A person riding on a horse [2] 4 B reads
योद्धार 5 Warrior [3] 6 The guard of an army [2] 7 Soldier
[2] 8 An army consisting of a thousand soldiers [1]

परिधिस्थ परिचरः

परिधौ सेनान्त तिष्ठति । परितश्चरति । 'सनाया राज्ञो दण्डकारिण' द्वे ।

'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्पस्य'—इत्यन्ये ॥^१

सेनानीर्वाहिनीपति ॥ ६० ॥

सना नयति । क्विप् (३ २ ६१) । द्वे ॥ ६२ ॥^२

कञ्चुको धारधानोऽस्त्रो

कञ्चयते । 'कचि दोप्याशौ (म्बा० आ० से०) । बाहुलकादुक् । बाण
वारयति । राजदन्तादि (२ २ ३१) । चालकादृत्तिसनाहस्य' द्वे ॥^३

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

सार सनोति । 'पणु दाने' (सु० प० से०) । 'कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्ये काये
निबद्धस्य' द्वे ॥^४

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्य च शिरस्त्रे

शीर्षस्य प्रतिकृति । इवार्ये कन् (५ ३ ९६) ॥ ६३ ॥ शिरसे हितम् । 'ये
च तद्धिते (६ १ ६१) इति शीर्षन् । शिरस्त्रायते । 'टोप' लाके ॥^५

अथ तनुत्र धर्म दशनम् ।

उरश्छद् कङ्कटको जगर कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

तनु प्रायणे । वृणोति देहम् । वृज (स्वा० उ० से०) मनिन् (३ २ ७५) ।
दश्यतेऽनेन^६ । 'दशि दशनस्पर्शनयो' (बु० आ० से०) । उरश्छाद्यतेऽनेन^७ ।
कङ्कते । 'ककि लौल्ये' (म्बा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ।
जागति जगर । वृषोदरादि (६ ३ १०९) । क वात बध्ति । 'बध्नु गतौ'
(म्बा० प० से०) । मूलविभुजादि । 'सनाहस्य' सप्त ॥ ६४ ॥^८

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वश्चापिनद्ववत् ।

अपि नद पिनद । आगुरिभतेन वा, अल्लोप ॥^९

1 An officer employed by a king for punishing offenders
[2] 2 General [2] 3 A coat of mail [2] 4 A military belt
or girdle [2] 5 Helmet [3] 6 M दश्यतेनेन 7 M उरश्छाद्यतेनेन
8 Armour [7] 9 A person wearing clothes, armour
&c [4]

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

संनद्धति । वर्मं जातमस्य । तारकादिः (५.२.३६) । सज्जति । 'पस्ज गतो' (म्वा० प० से०) । दंश संजातोऽस्य^१ । इतच् (५.२.३६) । व्यूढो घृतः कङ्कटो येन । 'घृतसंनाहस्य' पञ्च ॥ ६५ ॥^२

त्रिष्वामुक्तादयो

आमुक्तादयो (अ० २.८.६५) व्यूढकङ्कटान्ताः (अ० २.८.६५) ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

कवचिना समूहः । 'ठञ् कवचिनश्च' (४.२.४१) ॥^३

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्गश्च पदिकश्च

पादाम्यामतति । 'अज्यतिम्याम्—' (उ० ४.१३०), 'पादे च' (उ० ४.१३१) इतीष् । पादस्य पदः (६.३.५२) । पद्यते । बाहुलकातिः । पादाम्या गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३.२.५८) इति डः । पादस्य पदः (६.३.५२) । पदातिरेव । विनयादित्वात् (५.४.३४) ठक् । पादाम्याम-जति ॥ ६६ ॥ पदम्यागच्छति । पादसमानार्थः पच्छन्दोऽप्यस्ति^४ । पादाम्यां चरति । पर्पादित्वात् (४.४.१०) छन् । 'इके चरती' (वा० ६.३.५३) इति पञ्जावः सह ॥^५

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

पदातीना समूहः । मिश्रादिः (४.२.३८) । द्वे ॥^६

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शस्त्रमाजीवन्ति, उपजीवन्ति । काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य । आयुधेन जीवन्ति । 'आयुषाच्छ च' (४.४.१४) । चात् ठक् । चत्वारि ॥ ६७ ॥^७

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुद्गवत् ।

कृतोऽभ्यस्तो^८ हस्तो यस्य । शोभनः प्रयोगोऽस्य^९ । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य^{१०} । कृतोऽभ्यस्तः^{११} पुद्गयुक्तः शरो येन । 'अभ्यस्तशरस्य' त्रीणि ॥^{१२}

1. M. संजातोऽस्य 2. A person dressed in armour and ready for battle [5] 3. A multitude of men in armour [1]
-4. M. अन्येभ्योऽपि 5. M. पच्छन्दोऽप्यस्ति 6. Foot-soldier [7] 7. Infantry [1] 8. Mercenary soldier [4] 9. M. कृतोऽभ्यस्तो 10. M. प्रयोगोऽस्य 11. M. विशिखोऽस्य 12. M. कृतोऽभ्यस्तः 13. Skilled archer [3].

अपराद्धपृथकोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपराद्धः पृथको वाणोऽस्य^१ । लक्ष्याद्देव्यान् च्युतोऽध्वरः सायकोऽस्य^२ ।
एक [म] ॥ ६८ ॥^३

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निपङ्कषस्त्री धनुर्धरः ।

धन्वाऽस्यास्ति^४ । ग्रीह्यादित्वात् । (५.२.११६) इति । धनुरस्यास्ति ।
मनुष्य (५.२.९४) । धनुः प्रहरणमस्य । 'तदस्य प्रहरणम्' (४.४.५७)
इति ठक् । निपङ्कोऽस्यास्ति^५ । इति । (५.२.११५) । अस्त्रमस्यास्ति । धनुषो
धरः । पठ् ॥^६

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

काण्डो वाणोऽस्यास्ति^७ । 'वाणधारकस्य' द्वे ॥^८

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियष्टनोरोक्' (४.४.५९) शक्तिहेतिर्यस्य ॥ ६९ ॥^९

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्चंधहेतिकौ ।

यष्टि प्रहरणमस्य । परस्वयः परश्वः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाटुश्च' (४.४.५८)
एकैकम् ॥^{१०}

नेस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

निस्त्रिशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४.४.५७) इति ठक् । 'लङ्गामु-
घस्य' द्वे ॥^{११}

समी प्रासिककौन्तिकी ॥ ७० ॥

प्रासः कुन्तद्वय प्रहरणमस्य । एकैकम् ॥ ७० ॥^{१२}

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चर्म्यास्ति । फलकं पाणौ यस्य ॥ द्वे ॥^{१३}

1. M. वाणोऽस्य 2. M. सायकोऽस्य 3. One who has not hit the mark with his arrow [1] 4. M. धन्वाऽस्यास्ति 5. M. निपङ्कोऽस्यास्ति 6. Archer [6] 7. M. वाणोऽस्यास्ति 8. One armed with arrows [2] 9. Lanier [2] 10. Warriors armed with a club, and an axe, [1 each] 11. Swordsman [2] 12. Warriors armed with two types of spears [1 each] 13. A soldier armed with a shield [2].

पताको वजयन्तिक ।

पताकाऽस्यास्ति^१ । वजयन्त्या चरति । ठक् (४.४८) । 'ध्वजधारकस्य'
हे ॥^२

अनुपञ्चव सहायश्चानुचरोऽभिसर समा ॥७१॥

अनुपञ्चात् पठवते । सह अयते । अनु चरति । अभित सरति । 'सहायस्य'
वस्तारि ॥७१॥^३

पुरोगामेसरप्रप्लामनस्सरपुरस्तरा ।

पुरोगाम पुरोगामी

पुरो गच्छति । ड (वा० ३२४८) । पुरस्तरति । 'पुरोऽग्रत'^४
(३२१८) इति टक् । प्रतिपठते गच्छति । 'आतश्च—' (३११३६) इति
क । 'प्रप्लोऽग्रगामिनि'^५ (८३९२) इति ष । अग्रत सरति । पुर सरति ।
पुरोगच्छति । अच् (३११३४) । गिनो (३२७८) पुरोगामी । सप्त ॥^६

मन्दगामी तु मन्थरः ॥७२॥

मन्व गच्छति । मन्थ रति । हे ॥७२॥^७

जङ्घालोऽतिजघस्तुल्यौ

अतिशयिता जङ्घाऽस्य^८ । तिष्मादित्वात् (५२९७) लच् । अतिशयितो
जघो वेगोऽस्य^९ हे ॥^{१०}

जङ्घाकरिकजङ्घिकौ ।

जङ्घैव करो हस्तो यस्य । जङ्घाम्ना जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति'
(४४१२) इति ठक् । 'जङ्घाजीविन' हे ॥^{११}

तरत्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जघनो जघः ॥७३॥

तरवेगोऽस्यास्ति । 'अस्माया—' (५२१२१) इति विनि । 'त्रित्वरा
सघ्नमे' (भा० वा० से०) । 'वीत क्त' (३२१९७) । प्रजवति । 'जु'
सीनो [धातु] वेगे । 'प्रजोरिति (३२१५६) । 'जुचङ्ग्रम्य—' (३२
१५०) इति षच् । जघि (३११३४) जघः । 'वेगवन' षट् ॥७३॥^{१२}

1 M पताकास्यास्ति 2 Standard bearer [2] 3 Follower [3]
4 M पुरोऽग्रत 5 M प्रप्लोऽग्रगामिनि 6 Leader [7] 7 A person
who walks slowly 8 M जङ्घास्य 9 M वेगोऽस्य 10 A man
running swiftly [2] 11 Courier [2] 12 Express [6]

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेतुं शक्यः । 'जि जये, अमिमवे वा' (म्वा० १० अ०) । 'अचो यत्' (२.३.९७) ॥^१

जेयो जेतव्यमात्रके ।

शक्यार्थादन्यत्र 'बह्वे कृत्य [तृ] चदच' (३.३.१६९) इति योग्यताया यत् । एकम् ॥^२

जैत्रस्तु जेता

जयतेस्तृच् । प्रज्ञाधण् (७.४.३८) ॥^३

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥७४॥

सोऽभ्यमिहयोऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

अमित्रस्यामिमुखम् । 'लक्षणेन—' (२.१.६४) इत्यभ्ययोमावः । अभ्यमित्र-मन्त्रंगामी । 'अभ्यमित्त्राच्छ च' (५.२.१७) चाद् यत्वी । 'अनूणा संमुखं सामप्येन गच्छतः' त्रीणि ॥^४

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥७५॥

अनिर्णयितमूर्जोऽस्यास्ति^५ । 'ज्योत्स्नातमिह—' (५.२.११४) इति षग्विनी । ऊर्जस्यातिशयः । 'ऊर्जं बलादौ' (चु० प० से०) । पठ् (३.३.१८) ॥७५॥^६

स्यादुरस्थानुरसिलः

प्रसस्तमुरोऽभ्य^७ । मनुप् (५.२.१४) । पिच्छादिस्वात् (५.२.१००) इच्छ । 'विदुलोरसः' द्वे ॥^८

रथिनो रथिको रथी ।

रथोऽभ्यास्ति^९ । 'मेषारथाभ्यामिरथिनश्च' (वा० ५.२.१०९) । 'अत रथिनी' (५.२.११४) । त्रीणि ॥^{१०}

1. That which can be conquered [1] 2. Conquerable (in general) [1] 3. Conqueror [2] 4. A warrior who valiantly encounters his enemy [3] 5. M. अनिर्णयितमूर्जोऽस्यास्ति 6. A mighty or powerful man [2] 7. M. प्रसस्तमुरो रथ्य 8. A broad-chested man [2] 9. M. रथोऽभ्यास्ति 10. The owner of a carriage [3].

कामगाम्यनुकामीनः

कामं यथेष्टं गमनशीलः । णिनि (३२७८) । 'कामम्' इत्यव्ययम् ।
कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः^१ । अनु काम गामी । 'अवार—' (५२
११) इति ख । द्वे ॥^२

हृत्यन्तीनस्तथा शृशम् ॥७६॥

अन्तस्यात्ययोऽत्यतः^३ गामी । ख (५२११) । 'शृश गामी' इत्यन्वयः ।
'अतिगमनशीलस्य' एकम् ॥७६॥^४

शूरो वीरश्च विक्रान्त

शूरयति । 'शूरवीर विक्रातौ' (च० उ० से०) । विक्रामति स्म । क्रमे
(म्वा० प० से०) क्तः (३४१२) त्रीणि ॥^५

जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

'वृष्ट' (३२१३५), जता । 'ग्लाजित्यश्च ग्लु' (३२१३९) ।
जिष्णुः । 'इष्णजि—' (३२१६३) इति क्वरप् । जित्वरः ॥^६

सायुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवाद्यस्त्रिषु ॥७७॥

सयुगे रणे साधुः । प्रतिजनादिभ्यः लङ् (४४९९) ॥७७॥^७

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमू ।

वरुधिनी घलः सैन्यं चक्र चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥

ध्वजा सन्त्यस्याम् । वाहा सन्त्यस्याम् । इनेन सहिता सेना । प्रियते ।
'पृष्ट व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तन् । अनीक रणोऽस्त्यस्याम्^८ ।
चमति [च] चून् । वरुधा^९ सन्त्यस्याम् । बलति । अष् (३११३४) ।
सैनैव सैन्यम् । चतुर्वर्णादि (वा० ५११२४) । त्रियनेऽनेन^{१०} । 'के वृक्षादीनाम्'
(वा० ६११२) द्वित्वम् । अनित्यनेन । 'अनिहृषिम्या किञ्च' (उ० ४१७)
इतीकन् । एकादश ॥७८॥^{११}

व्यूहस्तु घलविन्यास

व्यूहते । बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् । द्वे 'व्यूहस्य' ॥^{१२}

1 M यथार्थेऽव्ययीभावः ॥ One who goes at his will or pleasure

[1] 3 M अन्तस्यात्ययोऽत्यतः 4 A person who walks too much [1] 5 A brave man [3] 6 A victorious person [3]

7 A skilled warrior [1] 8 M रणोऽस्त्यस्याम् ॥ M वरुधा 10 M

त्रियनेनेन 11 Army [11] 12 A military array [1]

भेदा दण्डादयो युधि ।

भेदा विशेषाः । दण्डवदवस्थानं दण्डः ॥^१

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः .

प्रतीपमासारयति मग्नान् । 'सृ गतो' (म्वा० प० अ०) । व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभागः । 'सैन्यपृष्ठस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^२

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७५॥

प्रतिगृह्यतेऽनेन^३ । सैन्यस्य पश्चाद्भिन्नसंपातः ॥७५॥^४

एकैर्भैकरथा इयम्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एक इमः । एको रथः । त्रयोऽश्वाः^५ । पञ्चनराः इति पत्तिः उच्यते ॥^६

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥

सेनामुखं गुल्मगणौ बाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षीहिणी

तिष्ठः पत्तयः सेनामुखम् । ततः गुल्मः । ततो गुणः । ततो बाहिनी । ततः पृतना । ततः चमूः । ततः^७ अनीकिनी । ततो दशानीकिनी । ततः । अक्षीहिणीति यथोत्तरत्रिगुणितैः संज्ञा । सेनयामुखमुपक्रमः । गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मक् । गण्यते गणः ॥^८

अथ संपदि ॥८१॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

संपद्यतेऽनया^९ । निवप् (वा० ३.३.९४) ॥ ८१ ॥ 'संपत्तिसाकल्य—' (२.१.६) इति निर्देशात् तित्त् (३.३.९४) श्रीयते सर्वैः ॥^{१०}

विपत्ती विपदापदी ॥^{११}

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयुध्यन्तेऽनेन^{१२} शस्यन्तेऽनेन^{१३} । 'शसु हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) ।

1. Different forms of military arrays [1 each] 2. The army at the rear of a military array [2] 3. M. प्रतिगृह्यतेऽनेन 4. The rear of an army [2] 5. M. त्रयोऽश्वाः 6. The division of an army consisting of one elephant, one chariot, three horses and five foot-soldiers [1] 7. M. ततः 8. Other eight divisions of an army [1 each] 9. M. संपद्यतेऽनया 10. Prosperity [4] 11. Calamity or adversity [3] 12. M. आयुध्यन्तेऽनेन 13. M. शस्यन्तेऽनेन ।

‘दाम्नीशस—’ (३२१८०) इति धृन् । अस्यते । धृन् (उ० ४१५८) ।
चत्वारि ॥८२॥^१

अथास्त्रिणी ॥ ८२ ॥

धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इध्वासोऽपि

घनति । ‘घन शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ‘अतिवृषपि—’ (उ० २ ११७)
इयुस् । घयस्य वशभेदस्य विकारः । घन्वति । ‘घवि गतौ’ (भ्वा० प० से०)
‘कनिन्युवपि—’ (उ० १ १५७) इति वनिम् । घरा अस्यन्तेजेन^१ । कौति ।
कौ विष् (३२७५) । कोदण्डो वसोऽस्य^२ । कर्मणे प्रभवति । ‘कर्मण उक्त्रु
(५११०३) । इपत्रो घाणा अस्यन्तेजेन^३ । सप्त ॥^४

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कालो यम इव पृष्ठमस्य । कर्णस्य शरासनं धनुः ॥ ८३ ॥^५

कपिध्वजस्य गाण्डीयगाण्डिवौ पुंनपुंसके ।

कपिहनुमान् ध्वजेऽस्य^६ । गाण्डिग्रन्थिरस्यास्ति । वृद्धिवाराद्—’ (ग० ४
१ ४५) इति वा डीयः । ‘गाण्ड्यजगान्—’ (५२११०) इति व । ‘अजुन-
धनुष’ द्वे ॥^७

कोटिरस्याटनी

कोटयनेनया^८ । कुट प्रनापने [चुरादि] । अटति । बाहुकादनि ।
‘घनुषोऽन्त्यस्य’ द्वे ॥^९

गोधा^{११} तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गुध परिवेष्टन’ (दि० प० से०) । घन् (३३१२१) । तलति । ‘तल
प्रतिघायाम्’ (भ्वा० प० से०) । व्यक्तिद्वयाद् द्वित्वम् । ‘ज्याया गुग्म्याघातस्य
वारणे’ तत्र द्वे ॥ ८४ ॥^{१२}

1 Weapon [4] 2 M अस्यन्तेनेन 3 M वशस्य 4 M अस्यन्तेनेन
5 Bow [7] 6 Karna's bow [1] 7 M ध्वजेस्य 8 Arjuna's bow
[2] 9 M बाटयनेनया 10 The curved end of a bow [2]
11 B and K. read गोधे 12 A leathern fence worn round for
safety from a bow [2]

लस्तकस्तु घनुर्मध्यम्

लस्यते स्म । 'लस श्लेषणादौ' (म्वा० प० से०) । क्तः (३.२.१०२) ।
स्वाये कन् (५.४.३८) द्वे ॥^१

मूर्ध्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

मूर्ध्वीया विकारः । 'ज्या वयोहानी' (ज्या० प० अ०) । सिङ्क्ते ।
'शिञ्जि मव्यक्ते दध्ने' (अ० मा० से०), णिनि । गुण्यते । 'गुण ब्राम्भणे'
(घु० उ० से०) । चत्वारि ॥^२

स्यात्प्रत्यात्नीढमालीढमित्यादिस्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

प्रत्यालेहनम् । लिहः (अ० उ० अ०) क्तः (३.३.११३) । कर्ष्यस्यस्य
धामपादप्रसारे दक्षिणपादसंबन्धे आद्यम् । विपर्यये द्वितीयम् । [इत्यादि^३] ॥ ८५ ॥^४

लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च^५

लक्ष्यते । 'लक्ष बालोचने' (घु० मा० से०) । शरान् व्ययति । 'व्येन्
संबन्धे' (म्वा० उ० अ०) । ङः (वा० ३.२.३) । त्रीणि ॥^६

शराभ्यास उपासनम् ।

शरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः । द्वे ॥^७

पृषत्कवाणविशिरा अजिह्वगरवमाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोष इपुर्दयोः ।

सायकः प्रकरः काण्डः कट्कुपत्रः शिग्रण्टकः [१] ॥ इति श्लेषकः ।

'पृषु मेघने' (म्वा० प० से०) । सत्रन्तात्त्वन् । 'बण दध्ने' (म्वा० प०
से०) । घन् (३.३.१८) विशिष्टा शिवा ब्रह्मस्य । अजिह्वं रामान् च गच्छन्ति
॥ ८७ ॥ के लभ्यते । मार्गयति । 'मृग बन्धेपणे' (म्वा० उ० से०) । 'गु
हिंसायाम्' (ज्या० प० से०) । रोष्यतेऽनेन^८ । 'रपु विमोहने' (दि० प०
से०) । इष्यतेऽनेन^९ । 'इपेः विच्च' (उ० १.१३) इत्युः । द्वादश ॥^{१०}

1. The middle of a bow 2. Bow-string [4] 3. What Amara Simha means by the word ityādi is explained by K. as follows : आदिस्थानम्पञ्चकं चैवार्गं मण्डलं ग्रहं च घनुर्वेद्यप्रसिद्धम् (p. 135) 4. Five positions of an archer being pratyakṣha śiṣha, sampada, vigakha and mardala [1 each] 5. B. and K. इष्यतेऽनेन शरव्यं च 6 Butt (for an arrow) [2] 7. The practice of archery [2] 8. M. रोष्यतेऽनेन 9. M. इष्यतेऽनेन 10. Arrow [12].

प्रद्वेढनास्तु नाराचा

प्रकर्षेण ध्वेदन्ते । विद्विदा (म्वा० आ० से०) ल्यु (३११३४) ।
पृषोदरादि (६३१०९) । नारमाचरति । ड (वा० ३२.१०२) ।
'सर्वलोहमयस्य शरस्य' द्वे ॥^१

पक्षो बाज

पक्ष्यतेऽन्नन^२ । 'पक्ष परिग्रहे' (म्वा० प० से०) । बजत्यनेन । 'बज गती'
(म्वा० प० से०) । 'शरपक्षस्य' द्वे ॥^३

त्रिपृत्तरे ॥ ८७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा लिप्तका (अ० २८८८) न्ता ॥ ८७ ॥

निरस्त प्रहिते बाणे

निरस्यते स्म ॥^४

विपाक्ते दिग्धलिप्तकी ।

'दिह उपष्ये' (अ० उ० अ०) क्त (३२१०२) । 'विपसवद्ववाणस्म द्वे ॥^५

तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्द्वयो ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

'तूण सकोचे' (चु० आ० से०) । उपासज्यन्तेऽत्र^६ शरा । तूणति शरं
सकोषे राति । इषवो धीयन्तेऽत्र^७ । 'शराधारस्य' पट् ॥ ८८ ॥^८

रङ्गे तु निर्दिशचन्द्रहासासिरिष्टय ।

कीक्षेयका मण्डलाग्रः करवालः^९ कृपाणयत् ॥ ८९ ॥

खण्डयतेऽनेन^{१०} । 'छापूखडिम्य कित्' (उ० ११२४) इति गट् । निर्गत-
स्त्रिशतोऽङ्गुलिम्य । चन्द्र इव हास प्रमास्य^{११} । अस्यने । इद् (उ० ४११७) ।
रेपति । 'रिपु हिंसायाम्' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३३१७४) । कुशी भव ।
'कुलकुक्षि—' (४२९६) इति ढक्ञ् । मण्डलमग्रमस्य । करे वाल इव । कृपा
नुदति । ड (वा० ३२१०१) । 'पूर्वपदात्—' (८४३) इति ण ॥ ८९ ॥^{१२}

1 An iron arrow [2] 2 M पक्ष्यतेनेन 3 The feathered end of an arrow [2] 4 A discharged arrow [1] 5 A poisoned arrow

6 M उपासज्यन्तेत्र 7 M धीयन्तेत्र 8 Quiver [6] 9 II prefers करवाल 10 M खण्डयतेनेन 11 M प्रमास्य 12 Sword [9]

त्सरु खड्गादिमुष्टी स्यात्

त्सरति । 'त्सर छद्यगती' (भ्वा० प० से०) । 'मृमीची—' (उ० १७) ।

इत्यु ॥^१

मसला तन्निगन्धनम् ।

माया इत्येति । 'खड्गादि चमादिरचितकटिवधनस्य द्वे ॥^२

फलकोऽस्त्री फल चर्म

फलति । 'निफला विचारणे (भ्वा० प० से०) । 'हृन्नादिभ्यो वुप् (उ० ५ ३५) । 'चरत्त्यनन । यनिच् (उ० ४ १४४) । 'ढाल' लोके ॥^३

समाहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

सगृह्णते । 'समि मुष्टी' (३ ३ ३९) इति घञ् । अस्य फलस्य । एकम् ॥

हुषणे मुद्गरघनी

हुङ्गणे हन्यनेऽनन^४ । 'करणेऽपोविद्रुप्' (३ ३ ८२) इत्यप् घनादेशत्वे । 'मुदो गर । हन्यनेऽनेन' । 'मृती घन' (३ ३ ७७) इत्यप् घनत्वे । 'गुर्न' इति लोके ॥^५

स्यादीली करवालिका ।

ईलयति । गौरादि ङीप् । करे बालेव । 'मुष्टी' इति लोके ॥^६

मिन्दिपाल स्रगस्तुल्यी

मिन्दति । 'मिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । इत् (उ० ४ ११७) । मिन्दि पालयति । सरति । बाहुन्काद् यक् । 'गायत्र' इति स्यात्स्व द्वे । 'नलि कास्वम्प'— इत्यये ॥^७

परिष परिधानन ॥ ९१ ॥

परितो हन्यनेऽनन^८ । 'परी घ' (३ ३ ४) इति साधु । 'लाह्वदपटे' द्वे ॥ ९१ ॥^९

1 The hilt of swords and other weapons [2] 2 Sword-belt [1] 3 Shield [3] 4 The handle of a shield [1] 5 ॥ हन्यनेन 6 ॥ करणेपोविद्रुप् 7 ॥ हन्यनेन 8 Mallet or wooden mace [3] 9 A short sword [2] 10 Sling [2] 11 ॥ नलि कास्वम्प 12 Suck or club studded with iron [2]

द्वयोः कुठारः स्वधितिः

कुटं दधमृच्छति । 'ऋ गतो' (म्वा० प० अ०) । स्वं धियनि । 'पि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३.३ १७४) । द्वे । 'टेगारी' लोके ॥^१

परशुश्च परस्वधः ।

परं शृणाति । 'आङ्परयो. खनिशूभ्या ङिञ्च' (उ० १.३३) इति कुः । परस्वं दधाति । कः । तालव्यमध्यः [परस्वधः] अपि । द्वे 'फरहा' लोके ॥^२

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

शस्यतेऽनया^३ । 'शमु हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'दाम्नीशत—' (३. २.१८२) इति दृन् । असेः पुत्रोव । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । ववुन् (उ० २.३५) । असे धेनुकेव । चत्वारि ॥ ९२ ॥^४

वापुसि शल्यं शङ्कुर्ना

शलत्ति । 'शल गतो' (म्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.१११) य । शङ्कुतेऽस्मान्^५ । 'मरशङ्कु—' (उ० १.३६) इति साधुः । 'शेल्' इति ख्यातस्य द्वे ॥^६

सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

सर्वं ल्याति । तालव्यादि [सर्वला] अपि । 'तु' सौत्रो गत्यर्थः । विच् (३.२.७५) । तीगते अत्रियतेऽनेन^७ । 'गंडासा' [लोके] ॥^८

प्रासरत्तु कुन्तः

प्रास्यते । कुं तनोति । इः । 'माला' [लोके] ॥^९

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कुणन्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । पालयति । 'अच इ' (उ० ४. १३८) । अश्यने । अंघ्र्यादि (उ० ४.६६) । 'भुशुण्डी लोहनलिका' "बंदूब" 'नाडिणातिभुशुण्डिका' "तोप" । 'दाखा बल्लिचूर्णास्या' "दाख" । दन्त्यमध्य-स्त्वन्नशब्दो दन्तः । कोटयति । 'कुट कोटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । चत्वारि ॥ ९३ ॥^{१०}

1. Axe [2] 2 A battle-axe [2] 3. M. शस्यतेनया 4. Knife [4]
5 M. शङ्कुतेस्मान् 6 Javelin [2] 7. अत्रियतेनेन 8. An axe for cutting fodder [2] 9. Lance or spear [2] 10. The sharp edge or point of a sword or any weapon [4].

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंहनार्थकः ।

सर्वेण अभिसरणम् । सर्वस्य ओघः । सर्वेषां संहनमर्थो यस्य । 'सर्वसैन्य-
संहननस्य' श्रीणि ॥^१

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥६४॥

लोहस्य शस्त्रस्याभिहरणम् । नितरा राजनं तस्या विधिः । 'महानवम्या
प्रम्यानात्प्राक्चलस्त्रवाह्नोदिपूजनविधेः' एकम् ॥९४॥^२

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिपेणनम् ।

सेनयामियानम् । 'सत्याप—' (३.१.२१) इति णिचोऽप्युट् (३.३.११५) ॥^३

यात्रा ऋज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥९५॥

'द्वयामाश्रुमसिम्यस्त्रव' (उ० ४.१६७) । यात्रा । 'वजयजो.—' (३.३.
९८) इति क्यप्^४ । ऋज्या । 'ग्रहवृ—' (३.३.५८) इत्यप् । गम ॥९५॥^५

स्यादासारः प्रसरणम्

आसरणम् । घञ् (३.३.१८) । 'सर्वतोव्याप्यसैन्यप्रसरणस्य द्वे ॥^६

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् । 'प्रस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^७

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥९६॥

अभि क्रमे. (स्वा० प० से०) घञि (३.३.१८) 'नोदात्त—' (उ०.
३४) इति न वृद्धिः । एकम् ॥९६॥^८

धैतालिका घोघकराः

विविधेन तालेन शब्देन चरति । 'चरति' (४.४.८) इति ठक् । घोघं
चरोति । ८ : (३.३.३०) । 'प्रातर्जागृण्यराग्णि' द्वे ॥^९

-
1. An attack with a complete army [3] 2. A military ceremony [1] 3. Marching with troops against an enemy [1] 4. M. निवृप् 5. Marching (in general) [6] 6. Surrounding an enemy, incursion, attack [2] 7. An army in motion [2] 8. Encountering an enemy without fear [1] 9. A bard who wakes up his master by singing songs in the morning [2].

चाक्रिका घाण्टिकाश्चते ।^१

चक्रेण समूहेन चरन्ति । घण्टया चरन्ति । बहवो मिलित्वा ये रात्रा स्तुत्यादि पठन्ति तेषां द्वे ॥^२

स्युर्मागधास्तु भगघः

भगघ्यति । कण्डूवादियमन्त । अत्रि (३११३४) 'यस्य हल' (६४४९) । 'वक्षपरम्पराशसकानां द्वे ॥^३

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥९७॥

वदन्ते । गिनि । 'माट' लोके । द्वे ॥९७॥^४

सशप्तकास्तु समयात्सग्रामादनिवर्तिनः ।

शप्ते (भ्या० उ० अ०) क्त (३३११४) । सशप्त शपय कुर्वन्ति । समयात्सपचादेतो ॥^५

रेणुर्द्वयो स्त्रिया घूलिः पाशुर्ना न द्वयो रज ॥९८॥

रीयते । 'री गत्यादौ' (ब्रजा० प० अ०) । 'अजिद्वरी—' (उ० ३३८) इति णु । घूयते । बाहुलवालि । 'पक्षि नाशने' (चु० प० से०) । 'अजि हाशकमि—' (उ० १२७) इति साधु । 'भूरज्जिन्या कित्' (उ० ४२१६) इत्यसुप् । चत्वारि ॥९८॥^६

चूर्णे क्षोद

चूर्ण्यते । 'चूर्णं पेपणे' [चुरादि] 'क्षुदिर् सपेपणे' (ह० उ० अ०) द्वे ॥^७—पट् पर्याया—इत्यये ।

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

समुत्पिञ्जते । 'पिजि हिंसायाम्' [चुरादि] । पिञ्ज क्राति । अति-सकुलस्थं द्वे ॥^८

पताका वैजयन्ती स्यात्केतन ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पतति । 'बलाकादयश्च' (उ० ४१४) इत्याह । वैजयन्तस्येयम् ।

1 B घाण्टिकायंका and K घाण्टिका समा 2 Bards singing in chorus praises in honour of a king or gods [2] 3 Minstrel [2] 4 Bhāṭa (paregyrist) [2] 5 A warrior sworn never to return from a battle [1] 6 Dust [4] 7 Powdery dust [2] 8 An army in great disorder [2]

केत्यते । ज्ञायतेऽनेन । 'किन्तु संशयाद्वा' (म्वा० ५० से०) । ध्वजति । 'ध्वज गतो' (म्वा० ५० से०) । चत्वारि ॥६६॥

सा वीराशंसनं युद्धे भूमिर्योतिभयप्रदा ।

वीरा आशंसन्तेऽत्र ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥१००॥

महं पूर्वम् । 'सुप् मुपा' (२.१.४) इति समासः ॥१०१॥

आहोपुरुषिका दर्पाया स्यात्संभावनात्मनि ।

अहो पुरुषस्य भावः । मनोशादित्वात् (५.१.१२३) बुन् । 'आत्मनि चक्ष्याविष्कारस्य' एषम् ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्स्पर्शर्यो भवत्यहंकारः ॥१०१॥

'महमहम्' सन्धोऽस्त्यत्र । वीर्यादित्वात् (५.२.११६) छ् । ॥१०१॥

द्रविर्ण तरः सहोवलश्रीयोणि स्याम शुष्मं च ।

शक्तिः पराक्रमः प्राणे

द्रवत्यनेन । 'द्वुदक्षिभ्यामिनम्' (उ० २.१०) । तरत्यनेन । अनुद् (उ० ४.१८८) । एवं सहः । 'बल प्राणने' (म्वा० ५० से०) । दूरस्य भावः । निष्प्रत्यनेन । मनिम् (उ० ४.१४४) । शुषत्यनेन । 'अविषिधि—' (उ० १. १४४) इति मन् । शमेः (म्वा० ५० से०) घन् (३.३.१२१) । प्रणित्यनेन दत्त ॥१०

विक्रमस्त्रतिशक्तिता ॥१०२॥

अत्रिययिता दक्षिर्भ्यस्तस्य भावः ॥१०२॥^{११}

वीरपाणं तु तत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।

योगिनीं पानम् ॥१२

1. M. ज्ञायतेनेन 2. Flag or banner [4] 3. M. आशास्यनेन 4. A post of danger in battle [1] 5. M. पूर्वः 6. The desire among warriors to be first in the battle [1] 7. A great self-conceit [1] 8. Emulation [1] 9. B. पराक्रमानौ, and K. पराक्रमः प्राणे 10. Strength or might [10] 11. The excess of strength [2] 12. An exciting or refreshing drink taken by soldiers either before or after a battle [3]

युद्धमायोधनं जन्यं प्रघनं प्रविदारणम् ॥१०३॥

मृधमास्कन्दनं संरयं समीकं सांपरायिकम् ।

अस्त्रियां समरानीकृणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥

सप्रहाराभिसंपातकलिस्संस्फोटसंयुगा ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवा ॥१०५॥

समुदाय स्त्रिय सयस्समित्याजिसमिदुधः ।

युधे (दि० आ० अ०) क्त— (३३११४) ल्युटौ (३३११५)
जननम् । जन्यम् । 'भव्यगेय—' (३४६८) इति साधु । 'हुधाञ्' (जु०
उ० अ०) 'हृपृवृजि—' (उ० २८१) इति कप् ॥१०३॥ 'मृधु हित्तायाम्'
(म्वा० उ० से०) । घञर्थे क । क्पाते क, सख्या । सम्भगयनम् । 'ई गत्यादौ'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात्क । सपरायनम् । 'अय गतौ' (म्वा० प० से०)
ततो विनयादिस्त्वात् (५४३४) ठक् । समरणम् । 'अय गतौ' (कृपा० प०
से०) । घ (३३११८) । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनीकादयश्च'
इति साधु । 'वक्षिरण्योश्च' (वा० ३२५८) इत्यप् । कलस्य हननम् । क
(वा० ३२१०१) । विग्रहणम् । 'ग्रह्व—' (३३५८) इत्यप् ॥१०४॥
'पल्तु गतौ' (म्वा० प० से०) । घञि (३३१८) अमिसंपात । 'कल
शब्दादौ' (म्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४११७) । संस्फोटनम् । पञ्
(३३१८) । समोजनम् । प्रतिजनादिषु (४४१६) पाठात् गुण । 'मृद
क्षोदे' (कृपा० प० से०) । घञ् (३३१८) । 'संग्राम युद्धे' (चु० उ०
से०) । 'आहि युद्धे' (३२७२) इति ह्रस्व (म्वा० उ० अ०) अप्,
सप्रसारण च ॥१०५॥ 'दय दानादौ' [म्वादि] । घञ् (३३१८) । 'यती
प्रयत्ने' (म्वा० आ० से०) । क्विप् (वा० ३३९४) । सम्पूर्वादिण लिप्
(३३९४) । 'अज गतौ' (म्वा० प० से०) । घञ् । क्विपि तुक् (६१
७१) समित् । एकत्रितत् ॥^१

नियुद्ध बाहुयुद्धेऽथ^२

नितरा युद्धम् ॥^३

तुमुल रणसंकुले ॥१०६॥

'तु' सौत्र । मुल्क् । 'रणे व्याकुलताया' इ ॥११॥^४

1 War, battle or fight [31] 2 B बाहुयुद्धेऽथ 3 A close or
hand to-hand fight [2] 4 The confusion of a battle [2]

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

मुर्छा (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हल' (३३ १०२) । 'कश्चि गतो' (अ० आ० से०) । 'कुटिकश्चिकोतिभ्य प्रत्ययस्य मुट्' (उ० १ १०९) इति कल । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^१

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

'मृद क्षोदे' (ऋया० प० से०) । 'पीड अवगाहन' (चु० प० से०) । 'देशादेरपद्रवदानभ्य' द्वे ॥ १०९ ॥^२

अभ्यवस्कन्दन त्रभ्यासादनम्

स्कन्दिर् (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३३ ११५) । 'पद्लु—' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'प्रहारादिना नि दात्तीकरणस्य' द्वे ॥^३

विजयो जय ।

'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३३ ५६) । द्वे ॥^४

वैरशुद्धि प्रतीकारो वैरनिर्यातन च सा ॥ ११० ॥

वैरस्य शुद्धि । कृजो घञ् (३३ १८) । वैरस्य निर्यातनम् । 'यत् निका-
रादौ [चुरादि] । वैरशोषनस्य' त्रीणि ॥ ११० ॥^५

प्रद्रावोद्द्रावसद्रावा निद्रावो विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयान च

प्रद्रवणम् । 'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३३ २७) । सदवनम् । 'दुगती' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३ ५७), विद्रव । इमेघञ् (३३ १८) । यातेर्ल्युट् (३३ ११५) । 'पलायनस्य अष्टौ ॥'

रणे भङ्ग पराजय ॥ १११ ॥

भञ्जनम् । 'भञ्जो आमर्दने' (ङ० प० से०) । द्वे ॥ १११ ॥^६

पराजितपराभूतो

पराजीयते स्म । 'प्राप्ताभिमवस्य' द्वे ॥^७

1 Swooning or fainting [2] 2 Oppression, giving pain [2]

3 Attacking so as to disable an enemy [2] 4 Victory [2]

5 Revenge [2] 6 B and K read as follows प्रद्रावोद्द्रावसद्राव

सदावा 7 Running away [8] 8 Defeat (in war) [2] 9 One

defeated in war [2]

त्रिषु नष्टतिरोहिषौ ।

‘त्रिषु’ इत्युभयाचयि । तिरो धीयते स्म । ‘दधातेहि’ (७४४२) । द्वे ॥^१

प्रमापण निग्रहण निकारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रधासन परासन निपूदन निहिंसनम् ।

निर्यामन सक्षपन निर्ग्रन्यनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निगृहण निहनन क्षणन परिवर्जनम् ।

निर्वापण विशसन भारण प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

सद्भासनप्रमथनमक्रथनोञ्जासनानि च ।

आलम्भपिञ्चविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

‘मौन् हिंसायाम्’ (ब्र० प० अ०) । स्वार्थे णिच् । ‘वहं हिंसायाम्’ (चु० प० से०) । ‘हृ हिंसायाम्’ [चुरादि] । ‘शू हिंसायाम्’ (ब्र० प० म०) ॥ ११२ ॥ ‘वस च्छेदे’ (चुरादि) । ‘अमु शर’ (दि० प० से०) । ‘जन् मिच्च’ (चु० प० मे०) । ‘प्रयिकौटिन्ये’ (न्या० आ० से०) ॥ ११३ ॥ ‘हृन् हिंसायाम्’ (?) । ‘शम् हिंसायाम्’ (उ० उ० स०) ‘हुवप्—’ (न्या० उ० अ०) । ‘शम् हिंसायाम्’ (न्या० प० से०) ॥ ११४ ॥ ‘मये हिंसायाम्’ (न्या० प० म०) । से० । ‘अय हिंसायाम्’ (न्या० प० स०) । ‘जम् हिंसायाम्’ (दि० प० म०) । लभेर्षन् (३३१८) । ‘उपमयास्तलघ्नो’ (उ० १६७) इति नुम् । पिजि हिंसायाम्’ (चुरादि) । अच् (३३५६) । ‘हनो वपरत्’ (३३७६) इत्यप् । निघन् ॥ ११५ ॥^२

स्यात्पश्चता कालधर्मो विष्टान्त प्रलयोऽप्यय ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युमरण निघनोऽस्तिरियाम् ॥ ११६ ॥

पश्चाना भाव । ‘लोट् एप्पे’ (दि० आ० अ०) । ‘एल्’ (३३५६) । ‘अति अघने’ (न्या० प० से०) । घन् (३३१८) । ‘मृजिमृश्म्यां मृक्-मृक्मृक्’ (उ० ३२१) । ‘हृष्ट्—’ (उ० २८१) इति घात्र वन् ॥ ११६ ॥^३

पगमुप्राप्तपश्चत्परेतद्रेतमस्थिता ।

मृतप्रमीती शिष्येते

परान्ता अमृतोऽप्यय । पर लङ्गित । प्रवर्षे इत् । म्य ॥^४

1 A person disappeared from a battle [2] 2 M म 3 M हनो ४ पय 4 Killin [3] 5 Death 10 6 M अयन्ता 7 A dead man [7]

चित्ता चित्या चिति स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

‘चिञ् चयने’ [स्वादि] । क्त (३ २ १०२) ‘चित्याग्निचित्ये च’
(३ १ १३२) इति क्यप् ॥ ११७ ॥^१

कवन्धोऽस्त्री क्रियादुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

क वध्यतेऽस्मात्^२ । एकम् ॥^३

इमशान स्यात्पितृवण(न)म

शवा शेरतेऽत्र^४ । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । पितृणा वनम् । द्वे ॥^५

कुणप शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

‘कवण सप्रसारण च’ (उ० ३ १४३) इति कपन् । शवति । ‘शव गती’
(भ्वा० प० से०) द्वे ॥ ११८ ॥^६

प्रमहोपमहौ वन्द्याम्

प्रगृह्यते । ‘ग्रहवृ—’ (३ ३ ५८) इत्यप् । वन्द्यते वन्दी । इन् (उ०
४ ११७) । ङीप् (ग० ४ १ ४५) । त्रीणि ॥^७

कारा स्याद्वन्धनालये ।

कीर्यतेऽत्र^८ । भिदादिपाठान् (३ ३ १०४) अङ्दीर्घो । द्वे ॥^९

पुसि भूम्यसव प्राणार्ध्वम्

अस्यन्ते, असव ‘—स्वस्तिहि—’ (उ० १ १०) इत्यु । प्राणन्त्यनेन ।
‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । घञ् (३ ३ १११) । द्वे ॥^{१०}

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीवन जीव । अमृता धारणम् । ‘जीवनस्य’ द्वे ॥ ११९ ॥^{११}

आयुर्जीवितकाल

एति । ‘एतेर्णिच्’ (उ० २ ११८) इत्युति । जीवितस्य काल । द्वे ॥^{१२}

ना जीवातुर्जीवनोपधम् ।

इति अत्रियवर्गं ॥ ८ ॥

जीवत्यनेन । ‘जीवे रातु’ (उ० १ ७६) । ‘मृतसजीवनोपधस्य’ द्वे ॥^{१३}

इति सत्रियवर्गं ॥ ८ ॥

1 Pyre [3] 2 M वध्यन्ममात् 3 A leadless trunk { especially breathing one } [1] 4 M शरनत्र 5 Cemetery, burial or burning ground [2] 6 A dead body [2] 7 Prisoner [3] 8 M कीर्यन्त्र 9 Prison [2] 10 Breath [2] 11 Life [2] 12 Age or duration of life [2] 13 Medicine for restoring life [2]

उरव्या उरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विश ।

ग्रहण उरोर्जाता । 'शरीरावयवान्—' (४३५५) यत् । 'श्रु गती' (भा० ५० अ०) । 'अयं स्वामिवेश्या' (३११०३) । 'विश प्रवेशने' (तु० ५० अ०) । भूमि स्पृशन्ति । यत् ॥^१

आजीवो जीनिका वाता वृत्तिवर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीव्यतेनेन १^१ वर्ततेऽनया ३ । वाता । 'वृत्तेश्च' (वा० ५२१०१) इति ण । 'जीवनवृत्ते' ॥ १ ॥^४

रित्रया कृषि पाशुपाल्य वाणिज्य चेतिवृत्तय ।

कर्पणम् । 'क्ष्वृष्यादिभ्य' (वा० २३१०८) पठन् पालयन्ति । तेषा माव । वणिजा वमं । एते प्रत्येक जीवनापाया ॥^५

सेवा श्रवृत्ति

'यवृ—' (व्या० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३३१०३) इत्य । धुन इव वृत्ति । सेवाया' द्वे ॥^६

अनृत कृषिः

हिंसादोषप्रधानत्वादनृत कृषि । द्वे ॥^७

उच्छिच्छिल त्वृतम् ॥ ८ ॥

'उच्छिच्छिल' (तु० ५० से०) यत् (३३१०८) । 'शल उच्छि' (तु० ५० से०) । व (वा० ३३५८) । जीणि ॥ ८ ॥^८

द्वे याचितायाचितयोर्यथासद्व्य मृनामृत ।

याचिन मृनमयाचितममृतम् । द्वे ॥^९

सत्यानृत यणिग्भाव स्यात्

संप्रसहितमनृतम् । द्वे ॥^{१०}

1 Vaidya [6] 2 ५१ आजीव्यतेनेन 3 ५१ वर्ततेनया 4 Profession or livelihood [6] 5 Three means of maintenance (1) agriculture (2) rearing of animals and (3) trade 6 Service [2] 7 Agriculture [2] 8 Livelied by picking or gleanings grains in a field [2] 9 Solicited and unsolicited alms [2 each] 10 Trade [2]

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः

‘ऋ गती’ (म्वा० प० अ०) । क्त (३२१०२) ‘ऋणमाघमंष्ये’ (८२६०) इति ण । परित उदञ्च्यते । अच्चे (म्वा० प० से०) ल्युट् (३३११३) ॥ ३ ॥ घृञ् (म्वा० उ० अ०) घञ् (३३१९) । षोणि ॥^१

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थस्य प्रयोग । ‘कुस सरलेपण’ (दि० प० से०) । ‘कुसेरुम्नो मेदेता’ (उ० ४१०६) इतीद । वृद्धिजीवनस्य त्रीणि ॥^२

याञ्चयाप्त याचितकम्

‘अपमित्ययाचिताभ्या कक्कनौ’ (४४२१) ॥^३

निमयादापमित्यकम् ॥४॥

‘मेद् प्राणिदाने’ (म्वा० आ० अ०) । ‘उदीचा माडो व्यतिहारे’ (३४. १९) इति क्त्वा । ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ (६४७०) । लुक् (६१७१) । ‘अपमित्य —’ प्राप्तम् । परिवर्तनेन प्राप्तमित्यर्थ ॥४॥^४

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोऽस्तुग्राहकौ क्रमात् ।

उत्तममृणमस्य । एवंकम् ॥^५

कुसीदिको वार्धुपिका वृद्ध्याजीवश्च वार्धुपि ॥५॥

कुसीदार्थः प्रयच्छति । ‘कुसीददन्वक्—’ (४४३१) इति छद् । वृद्धि वृद्धयर्थं प्रयच्छति । ‘प्रयच्छति गह्वाम्’ (४४३०) इति ठर् । ‘वृद्धेर्वृधुपि माव —’ (वा० ४४३०) । वृद्धि जीविकाऽस्य^६ । वार्धुपि पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥५॥^७

क्षेत्राजीव. वर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रमाजीवोऽस्य^८ । वर्षन्ति । षुर् (३११३३) । कृषिरस्यास्ति । ‘क्षे’ (६३११८) इति दीर्घ । चत्वारि ॥^९

1 Debt [3] 2 Usury [3] 3 A thing got by begging [2] 4 A thing obtained by barter [1] 5 Creditor and debtor [1 each] 6 M कुसीदार्थः 7 M जीविकास्य 8 Usurer [4] 9 M क्षेत्रमाजीवोऽस्य 10 Farmer [4]

क्षेत्रं त्रैह्यशालेयं त्रौहिशाल्योद्भवोचितम् ॥६॥

त्रौहीणां शालीना च भवनं क्षेत्रम् । 'त्रौहिशाल्योदंक्' (५.२.२) ॥६॥^१

यज्यं यवकयं पष्टिकयं यवादिभवनं हि सत् ।

यवाना यवकाना पष्टिका [नाम । '—कष्टिका] यत्' (५.२.३) ॥^२

तिल्यतै टीनवन्मापोमाणुमङ्गाद् द्विरुपता ॥७॥

तिलाता मापाणामुमाना मङ्गाना भवनं क्षेत्रम् । 'विमापा तिल—' (५.२.४)

इति मत्स्यग्री । माप्यं मापोणमित्यादि ॥७॥^३

मौद्गीनकीद्रवीणादि शेषधान्याद्भवश्चमम् ।

मुद्गाना कीद्रवाणा च क्षेत्रम् । खन् (५.१.१) ॥^४

बीजाकृतं तूमरुष्टे^५

बीजेन सहकृतम् 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति ङाच् । उतं च तत्कृतं च ॥^६

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥८॥

सीतया संमितम् । 'नो वसोघर्म—' (४.४.९१) इति यत् । हलेन कृतम् । 'मतजनहलान्—' (४.४.९७) इति यत् । हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५.१.११५) इति वति । नीणि ॥८॥^७

त्रिगुणारुत तृतीयारुतं त्रिहल्यं त्रिमौल्यमपि तस्मिन् ।

त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च—' (५.४.५९) इति ङाच् । तृतीयं कृतं [तृतीया-] कृतम् । 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति ङाच् । त्रिवारं सीतया संमितम् । चत्वारि ॥^८

द्विगुणारुते तु सत्सवं^{१०} पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥९॥

द्वितीयाकृतम् । द्विहल्यम् । द्विसौम्यम् । 'संख्याम्—' (५.२.१३८) इति वः ।

1. Two sorts of rice-fields [1 each] 2. Three kinds of barley growing fields [1 each] 3. Fields fit for growing sesamum, kidney-beans, flax &c. [1 each] 4. M. क्षेत्र
5. Fields fit for growing other species of grain [1 each] 6 Majority reads तूमरुष्टम् 7. A field ploughed over after sowing [2] 8. A ploughed field [3] 9. A field ploughed thrice [4] 10 Majority reads सवं ।

‘सम्ब’ शब्दो द्वितीयवर्णने धतते । ‘कृञो द्वितीय—’ (५ ४ ५८) इति डाच् ।
पञ्च ॥९॥^१

द्रोणाढकादिवापादौ द्रोणिकाढकिकादयः ।

द्रोणस्य वाप । ‘तस्य वाप (५ १ ४५) इति ठञ् । ‘द्रोणादिपरिमित-
ब्रीह्यादिवपनयोग्य क्षेत्रम् ॥’^२

रारीचापस्तु रारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥१०॥

‘रार्या ईकन्’ (५ १ १३३) ॥१०॥^३

पुनपुसकयोर्वप्र केदारः क्षेत्रम्

उप्यतेऽत्र^४ । ‘वृधिवपिभ्या रन्’ (उ० २ २७) । के जले दारोऽस्य^५ ।
रीयते क्षेत्रम् । ‘सि निवासगत्यो’ (तु० प० अ०) । दृन् (उ० ४ १५८) ।
रीणि ॥^६

अस्य तु ।

कैदारक स्यात्कैदार्य क्षेत्रं कैदारिक गणे ॥११॥

कैदाराणा समूह । ‘कैदाराण्यन्’ (४ २ ४०), चाद्गुञ् । क्षेत्राणा
समूह । तस्य समूह (४ २ ३७) इत्यण् । चत्वारि ॥११॥^७

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लोष्टति । ‘लोष्ट सघात’ (भ्वा० आ० से०) अच् (३ १ १३४) । लिशति ।
‘निश गतौ’ (तु० प० से०) । बाहुलवात्तुन् । द्वे ‘देलो’ लोके ॥^८

काटिशो लोष्टभेदन ।

काटिना अग्रेण द्यनि । लोष्टाना भेदन । ‘हँगा’ लोक् ॥^९

प्राज्जन तोदन तोत्रम्

प्रकर्षेणाजल्यनेन । तुदत्यनेन । ‘दाम्नी—’ (३ २ १८२) इति दृन् । तोत्रं
वृपनादिप्रेरणदण्ड । ‘पयना’ लोके ॥^{१०}

1 A field ploughed twice [5] 2 Fields in which one
drona and one ṛdhaka of grains can be sown [1 each]

3 A field in which one kharī of grains can be sowed [1]

4 ५१ उप्यतेऽत्र 5 ५१ दारोऽस्य 6 Field [4] 7 A multitude of

fields [4] 8 A lump of earth [2] 9 Harrow or instrument
(for breaking clods) [2] 10 Whip [3]

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खन्यतेऽनेन^१ । अतिलूय—' (३.२.१८४) इतीत्रः^२ । द्वे ॥ १२ ॥^३

दात्रं लवित्रम्

दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति ण् । लूयतेऽनेन^४ । 'अति—' (३.२.१८४) इति, इत्रः । द्वे । 'हसिआ' लोके ॥^५

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवध्यतेऽनेन^६ । 'यु मित्रणे' (अ० प० से०) । 'युजिर् योत्रे' (उ० उ० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति ण् । वृपादेर्गले युगबन्धनम् । 'यु (जु) आ' लोके ॥^७

अयो फलम् ।

निरीषं कूटकं फालः कृपिकः

फलति । 'जिफला—' (म्वा० प० से०) । ईपाया निर्गतम् । तालव्यः [निरीषं] अपि । कूटयति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । ह्रस्वमन्ये । फालयति । जिफला (म्वा० प० से०) ध्वन्तः । 'कृपिवृश्चोः किकम्' (उ० २.४०) । पञ्च । 'फालस्य' एके । आद्यद्वयं 'फालबन्धकाद्यस्य' इत्यन्ये ॥^८

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारण च सीरः

लङ्गति । 'लङि गतौ' (म्वा० प० से०) बाहूलकात्कलच् दीर्घश्च । हलति । 'हल विलेखने' (म्वा० प० से०) ॥ १३ ॥ गा भूमिं दारयति । सिनोति । 'पिन् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'द्युसिमिषीना दीर्घश्च' (उ० २.२५) इति ऋच् । चत्वारि ॥^९

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

शम्यतेऽनया^{१०} । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अप्यादिः (उ० ४. १११) । युगस्य कीलः । द्वे ॥^{११}

1. M. खन्यतेनेन 2. M. इति इत्रः 3. Spade [2] 4. M. लूयतेनेन
5. Sickle [2] 6. M. आवध्यतेनेन 7. The tie of the the yoke of a
plough [2] 8. Ploughshare [5] 9. Plough [4] 10. M. शम्यतेनया
11. The pin of a yoke [2].

ईषा^१ लाङ्गलदण्ड स्यात्

ईषते । 'ईष गत्यादौ' (म्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३.११३५)
इति क । लाङ्गलस्य दण्ड । 'हरिसि' लोके ॥^२

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

'पिङ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्त (३२१०२) पृषोदरादि.
(६३१०९) । लाङ्गलस्य पद्धति । द्वे ॥ १४ ॥^३

पु सि मेघि खले दारु न्यस्त यत्पशुबन्धने ।

मेध्यन्ते पशवोऽत्र^४ । 'मेघ सगमे' (म्वा० उ० से०) इन् (उ० ४११७) ।
एकम् ॥^५

आशुर्ग्रीहि पाटल स्यात्

अश्नुते । अशू ध्यात्तौ' (स्वा० आ० से०) । कृवापा—' (उ० ११) इत्युण् ।
बहंत्युपचय गच्छति । इन् । पृषोदरादि (६३१०९) । पाट लाति । ग्रीणि
'पष्टिकादे' ॥^६

सितशूक्यवी समी ॥ १५ ॥

सित शूक यस्य^७ । यीति । अच् (३११३४) । द्वे ॥ १५ ॥^८

सोकमस्तु तत्र हरितं

तकति । '(त) क हसने' (म्वा० प० से०) । बाहुल्यम ओत्व च ।
'अपक्वयवस्य' एकम् ॥^९

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुदण्डिकौ चास्मिन्

कठमयत । 'अय गती' (म्वा० आ० से०) । सति जीवे इन् प्रभु । तत्
क । हरति । 'वृद्धम्यामेणु' (उ० २१) । सण्डोऽभ्यास्ति^{१०} । ठन् (५२११५) ।
चत्वारि । मटर' इति 'बिराव' इति च लावे ॥^{११}

1 ॥ १५ 2 The pole of a plough [2] 3 Furrow [2] 4 M पशवः 5 The pillar in the midst of a threshing floor to which oxen are bound [2] 6 Rice (ripening within sixty days &c [3] 7 M दन्ध ॥ Barley [2] 9 Green barley [1] 10 M सण्डस्यास्ति 11 Pea [4]

कोरदूषस्तु कोद्रव ॥ १६ ॥

कार दूषयति । के जले उद्रोति । द्वे 'कोदव' लोके ॥ १६ ॥^१

मङ्गल्यको मसूर

मङ्गले साधु । यत् कन् (जापि० ५४५) । मस्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसेरुज्' (उ० ५३) द्वे ॥^२

अथ मकुष्ठक्रमयुष्टकौ ।

मङ्कति । 'मकि मण्डने' (भ्वा० आ० स०) । बाहुलकादु । तत्र तिष्ठति । क्वुन् (उ० २३२) । मिनोति मयु । 'डुमिज्-' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमृशी-' (उ० १७) इत्यु । मयुश्चासौ स्यकश्च । वनस्थ मुदण । 'मोयी' लोके ॥^३

सर्पपे तु द्वौ तन्तुभरुदम्भकौ ॥ १७ ॥

'सर्तेरप युक् च' (उ० ३१४१) इत्यप् । [तन्तु] नामाति । कुत्सित-मन्वयति । त्रीणि ॥ १७ ॥^४

सिद्धार्थस्त्वेव धवल

मिद्व अयोऽस्माद्^५ । एष सर्पप । धवल श्वत । एकम् ।^६

गोधूम सुमनस्समौ ।

गुध्यति । 'गुघ परिवेष्टने' (दि० प० स०) । 'गुघरुम' (उ० ५२) । सुष्ठु मनोऽस्माद्^७ । द्वे ॥^८

स्याद्यावकस्तु कुल्माप

[यौति^{१०}] यावक^१ । वृन्तात्प्रज्ञाघण् (५४३८) । कुत्सितो माप । पृपोदरादि (६३१०९) । 'अर्घस्विना यवादि कुल्माप —इति स्वामी । 'शूकशूया यवादि'—इति रक्षितः । 'बीडा लोके ॥^{११}

चणको हरिमन्थक ॥ १८ ॥

चप्यत । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २३२) । हरिमिर्मप्यत । ॥ १८ ॥^{१२}

1 Kodrava (Kodava), a kind of gram [2] 2 Masūra, a kind of pulse [2] 3 A kind of kidney bean [3] 4 M सर्ते प प युक् च 5 Mustard [3] 6 M अयोऽस्माद् 7 White mustard [1] 8 M मनोऽस्माद् 9 Wheat [2] 10 M दवराव (?) 11 A kind of barley [2] 12 Gram [2]

द्वो तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

‘तिलातिष्फनातिपिञ्जपर्जा’ (वा० ४ २ ३६) । ‘वन्यतिलस्य’ द्वे ।^१

क्ष्व क्षुताभिजननो^२ राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षीति । अन् (३ १ १३४) । क्षुतमभिजनयति । राजयति । क्वृणु (उ० २ ३२) । कृष्णैव । असुरस्येयम् । ‘रायी (ई)’ लोके ॥ १९ ॥^३

स्त्रियौ कङ्कुपियङ्कृ द्वे

क मुख गच्छति । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) । प्रिय गच्छति । द्वे । ‘काकृति’ [लोके] ॥^४

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

न तस्यति । ‘तमु उपसर्ग्ये’ (दि० प० से०) । उमाति । क्षीति । बाहुलकात्मक^५ । त्रीणि । ‘अतसी’ [लोके] ॥^६

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मातुलस्य घनूरस्य स्त्रीष्व । भङ्गयतेऽनया । ‘अकर्तरि—’ (३ ३.१९) इति घञ् । द्वे ॥^७

ग्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

अभ्यते अणु । ‘धान्ये निन्’ (उ० १ ९) इत्यु । ‘बीना’ लोके ॥ २० ॥^८

किंशारु शस्यशूक स्यान्

किञ्चिन् शृणाति । ‘किञ्जरयो धिण’ (उ० १ ४) इत्युण् । ‘यवाद्यप्रस्य’ द्वे ॥^९

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

कणिन स्वाश्रयव इति । द्वे । ‘बालि’ लोके ॥^{१०}

धान्य ग्रीहि स्तम्भकरि

धाने पोषणे साधु । स्तम्भ कराति । ‘स्तम्भशङ्खनोरिव’ (३ २ २४) । ‘धायस्य’ त्रीणि ॥^{११}

1 Barren sesamum indicum [2] 2 B क्षुताभिजननो 3 Black mustard [5] 4 A kind of inferior gram [2] 5 Flax [3] 6 Hemp [2] 7 A kind of grain [1] 8 M त्रिवल 9 The beard of corn [2] 10 The ear of corn [2] 11 Corn [3]

स्तम्भो गुच्छस्तृणादिन ॥ २१ ॥

तिष्ठति । 'स्य स्तोम्ब-' (उ० ॥ ९६) । आदिना ब्रीह्यवादे । 'गुड् घञ्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विवपि (वा० ३३ ९४) तुक् (६१ ७१) । गत छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) ॥ २१ ॥^१

नाढी नाल च काण्डोऽस्य

नालयति । नल गघे (भ्वा० प० स०) । गौरादि (४१ ४१) । काप्यत । 'अमन्ताहु' (उ० १११४) । अस्य गुच्छम्य । त्रीणि ॥^२

पलाशोऽरत्री स निष्फल ।

पलमलति । स काण्ड 'पयरा' [लोके] ॥^३

कडङ्गरो बृस क्लीने

कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । करड करोति । 'मुर' इति पाठान्तरम् । बृसति । 'बृस उत्सर्गे' (तु० प० स०) ॥^४

धान्यत्वचि तुप पुमान् ॥ २२ ॥

तुप्यति । तुप वैदृत्स्य (?) ॥ २२ ॥^५

शूकोऽरत्री इलक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

दयति । 'उत्तूकादयद्व' (उ० ४४१) इति साधु । इलक्ष्ण कृष्ण तीक्ष्ण च तदग्र च । 'तूड' [लोके] ॥^६

शमी शिम्बा

धाम्यति । अच् (३३ १३४) । गौरादि (४१ ४१) । चिनोति । 'शिम्ब निधाने' (स्वा० उ० अ०) । द्वे ॥ 'छीमी [लाक] ॥^७

त्रिपुत्तरे ।

उत्तरे, बहुलीकृता (अ० १९ २३) न्ता ॥

श्रद्धमावसित धान्यम्

'शृपु कृदौ' (दि० प० स०) क्त (३२ १०२) । आ अवपूर्वाभ्याम् क्त (३२ १०२) । 'मर्दनान्तरम्पनीतनृण्य — दयवे । 'बहुलीकरण योग्यं पान्यरागे' — दयवे ॥^८

1 A clump of grass & c [1] 2 The stalk of a plant [3]
3 Straw [1] 4 Chaff [2] 5 Majority reads पुमान् तुप 6 The
chaff of grain [2] 7 Awn [1] 8 Pod [2] 9 Ripe corn
(when thrashed) [2]

पूतं तु घट्टलीकृतम् ॥२३॥

‘पूज् पवने’ (ब्र० उ० से०) । क्त (३२१०२) । बहु मान लाति ।
अवट्टलप्रकरणे ‘राशीकृतस्य’ ॥२३॥^१

मापादय शमीधान्ये शूकधान्ये यवादय ।

शालय कलमाद्या पष्टिकाद्याश्च

शात्यते । शलने ष्यन्तात् ‘अच इ’ (उ० ४१३८) । पष्टिरात्रेण
ष्यते ॥^२

पु स्यमी ॥२४॥

अमी मापाद्या ॥२४॥

तृणधान्यानि नोवारा

तृणानीष धान्यानि । निप्रियन्ते । ‘नो वृ धान्ये’ (३३४८) इति घृ ।
‘पसारी’ तित्री [इति च] लोके ॥^३

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

गवा जलेन एघते । मृगध्वादि (उ० १३७) । ‘डवर’ लोके ॥^४

अयोऽप्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयोऽप्रैऽस्य^५ । ‘मुस खण्डने’ (दि० प० से०) मुस लाति । ‘मुसलस्य’ द्वे ॥^६

उदूरालमुल्लखलम् ॥२५॥

ऊर्ध्वं च तत् स च लाति । पृषोदरादि (६३१०९) । द्वे ॥२५॥^७

प्रस्फोटनं शूर्पमरत्री

प्रस्फोटयनजेन^८ । ‘स्फुट विवमने’ (म्वा० आ० म०) । शूर्प्यतेऽनेन^९ । ‘गूर्प
माने’ (चु० प० मे०) । द्वे ॥^{१०}

1 Ripe corn stored after thrashing [2] 2 Leguminous and awned grains, and varieties of rice [1 each] 3 Rice growing wild or without cultivation [2] 4 A kind of grass eaten by cattles [2] 5 अयोऽप्रैऽस्य 6 Pestle (used for cleaning rice) [2] 7 Ulukhala, a woden matter used for cleaning rice [2] 8 प्रस्फोटयनजेन 9 शूर्प्यतेऽनेन 10 Winnowing basket [2]

चालनी तितउ पुमान् ।

चात्यतेऽनया^१ । तनोति । 'तनोतेडं उ सन्वच्च' (उ० ५ ५२) । द्वे ॥^२

स्थूतप्रसेवौ

'पिवु तन्तुसन्ताने' (दि० प० से०) क (३३ १०२) । 'ज्जवो —' (६४.१९) इत्युठ् । यत्रि प्रसेव । 'वस्त्राणादिनिमित्तस्य' द्वे । 'धैली' इति लोके ॥^३

कण्डोलपिटौ

कण्डयते । 'कडि भेदे' (धु० प० से०) । '—कटिकण्डिम्य ओलव्' (उ० १ ६६) । 'पिट शब्दसघातयो' (म्वा० प० से०) । 'इगुपघ—' (३१ १३५) इति व । 'पिण्ड'—इति स्यामी । 'वशादिनिमित्तमाण्डस्य' द्वे । 'डयरा' लोके ॥^४

कटकिलिञ्जकी ॥०६॥

कटति । 'कट वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३१ १३४) । कित्यते । 'किल इवैयरीहनयो' (तु० प० से०) । इच् । किलेजान । डान्नात्क घृपोदरादि (६३ १०९) द्वे ॥ 'किट्टिहरा' लोके ॥^५

समानी

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रगा महच्च तदनश्च । 'अनोदमाय —' (५४ ९४) इति टच् । त्रीणि ॥^६

पौरोगयस्तद्व्यक्ष

पुर पूजिता गौर्भूमि पुरोगवी तस्या अयम् । 'महानसापिरुतस्य' द्वे ॥^७

सूपसारस्तु धल्लर^८ ॥२७॥

आरालिका आन्धसिना सूदा औदानिना गुणा ।

शोभता भाषोर्जिमन्^९ । 'कृमुम्यश्च' इत्यणोर्^{१०} । 'बल् सारण' (म्वा० आ० से०) । बल् यानि ॥२७॥ अरात् कृटिक् चरति । अघा मन गित्यमयाम् ।

1 M चान्यतेनया 2 Sieve [2] 3 Bag [2] 4 Basket [2] 5 A small basket made of green wood [2] 6 Kitchen [3] 7 The superintendent of a kitchen [1] 8 H and K read this half as कृत्वास्तु बल्लर 9 M भाषोर्जिमन् 10 M ट्यणोर् ।

सूदति छागादीन् । ओदन शिल्पमेषाम् । गुण्यन्ते । 'गुण निमग्नणे' (चु० उ० से०) । सप्त । 'आद्यद्वय व्यञ्जनकारस्य—' इति स्वामी ॥^१

आपूपिक कान्दविका भक्षकार

अपूपा पण्यमस्य । '—पण्यम्' (४४५१) इति ठक् । कन्दौ सस्कृतम् । कान्दव पण्यमस्य । त्रीणि ॥^२

इमे त्रिषु ॥२८॥

इमे पौरोगवादय ॥२८॥

अश्मन्तमुद्दानमधिभ्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र^३ । शक-ध्वादि (वा० ६१९४) । उद् धीयतेऽत्र^४ । घात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'ध्मानम्'—इत्यये । अधिभ्री यतेऽत्र^५ । 'श्रीज् पाके' (क्रपा० उ० अ०) । ल्युट् (३३११७) । चुल्यतेऽत्र^६ । 'बुल्ल भावकरणे' (म्वा० प० से०) । इद् (उ० ४११७) । 'कृदिकाराद्—' (ग० ४१४५) इति वा डीप् । अन्त्यते । 'अति बन्धने' (म्वा० भा० से०) ण्वुल् ॥ ३३१०९ ॥^७

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम्^८ । अङ्गाराणां शकटि । हसति । शतृ (३२१२४) ॥२९॥ चत्वारि 'बोरसी' 'अगेठी' [इति च] लोके ॥^९

अथ न स्त्री स्यादङ्गार

अङ्गमाराति । एकम् ॥^{१०}

अलातमुल्मुकम् ।

'ला दाने' (अ० प० अ०) । क (३३१३४) । न लातमस्य । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । 'उल्मुकदवि—' (उ० ३.८४) इति साधु । 'अर्धं दग्धकाष्ठस्य द्वे । 'लुआठ' लोके ॥^{११}

1 Cook [7] 2 Baker or Confectioner [3] 3 M अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र

4 M उद्धीयतेऽत्र 5 M अधिभ्रीयतेऽत्र 6 M चुल्यतेऽत्र 7 Fire place [5]

8 M धीयन्तेऽस्याम् 9 A portable fire place [4] 10 Charcoal [1]

11 Half burnt wood [2]

कलीत्रेऽम्बरीपं भ्राष्ट

अभ्यतेऽत्र^१ । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीप' (उ० ४. २९) इति साधु । भृज्यतेऽत्र^२ । 'अस्त्रिणमिनमि—' (उ० ४.१५९) इति दृनद्दी । 'भर्जनपात्रस्य' द्वे ॥^३

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

'स्कन्दे' 'सलोपश्च' (उ० १.१४) इति कु । स्विद्यतेऽस्याम्^४ । 'कराहो'— इति लोके ॥ ३० ॥^५

अलिंजरः स्यान्मणिषः

अलनमलि । अलिं जरयति । मणिरिव । द्वे 'मेढ' लोके ॥^६

कर्कर्याल्लर्गलन्तिक्का ।

कर्क' राति कर्करी । गौरादि (४.१.४१) । आ लूनाति । 'गल अदने' (भ्वा० ण० से०) शनन्तात्कम् । 'कठवत' लोके । कन्दोधृतपक्वनिष्काशन-साधनस्य' इत्यन्ये ॥^७

पिठरः स्थाल्युरा कुण्डम्

'पिठ वन्धे' (भ्वा० ण० से०) । पिठ राति । स्थलन्त्यत्र । स्थल स्याने (भ्वा० ण० से०) । ज्वालादि ण (३१.४०) । ओषति । 'उत्त गतौ' (भ्वा० ण० से०) । क (३१.१३५) । कुण्डयति । 'ओदनापिपाकपात्रस्य' चत्वारि । 'हडि' लोके ॥^८

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घट. कुटनिपी

के लसति ॥ ३१ ॥ घटते । 'कुट कौटिल्ये' (तु० ण० से०) । नियतं पिवन्त्यनेन । 'घट्र्ये क' (वा० ३३.५८) । चत्वारि 'घटस्य' ॥^९

अस्त्री शरावा वर्धमानक. ।

शरादवनि । वर्धते । शानच् (३२.१२४) । द्वे । 'कोप्ता' लोके ॥^{१०}

1 M अभ्यतेत्र 2 M भृज्यतेत्र 3 Frying-pan [2] 4 M. स्कन्दे 5 M स्विद्यतेस्याम् 6 Boiler, pan [2] 7. Water-jar [2] 8 Small pitcher [2] 9 Boiler [4] 10. Water-pot [4] 11. Platter or dish [2]

शृङ्गीप पिष्टपचनम्

‘अजं अजने’ (म्भा० प० से०) । अजेऽजं वा (उ० ४ २८) इतीपम् ।
पिष्ट पच्यतेऽज^१ । ‘तावा’ लोके ॥^२

कसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कम्यते । ‘वृत्तुवदि—’ (उ० ३ ६२) इति स । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ।
इ^३ ॥^४

कुन् कृत्ते स्नेहपात्रम्

कुत्सित तोति । तु चन्दे’ (अ० प० अ०) । कृत्तेश्चर्मणम् । स्नेहस्य
संलघृतादिपात्रम् ॥^५

सैवाल्या कुतुप पुमान् ।

कुत्वा कुपञ्च’ (५ ३ ८९) ॥^६

सर्वमावपन भाण्ड पात्रामत्र च भाजनम् ॥ ३३ ॥

आ उप्यतेऽज^७ । कुपञ्च (म्भा० उ० अ०) । ‘अडि क-याजे [बुरादि]
भान्तादण् । पिबन्त्यनेन । कुपञ्च (उ० ४ १५८) । अम-१५३ पयते । भाजयति ।
भाज पृथक्कर्मणि ’ (चु० उ० से०) । सर्व^८ स्नानादि पिठरादि च ॥ ३३ ॥^९

दर्वि वस्त्रि द्रजाका च

दृणाति । ‘वृद्ध्या^{१०} पितृ (उ० ४ ५३) । डीपि दर्वो च । वस्त्रपते बाहु
लकादिन् । ‘तज मये’ (म्भा० प० से०) । ‘वजराक’ (उ० ३ १३) । ग्रीणि
‘वजराक’ लोके ॥^{११}

स्यात्तर्द्वारहस्तक ।

तर्दति । ‘तर्द हितायाम्’ (म्भा० प० मे०) । बाहु-व्याहृ । दादना हस्त
हव । ॥^{१२}

अस्त्री शाक हरितक शिम्बु

शक्नोत्यनेन भोक्तुम् । पञ्च (३ ३ १२१) । हरितो पर्णो-^{१३} म्या^{१४} । शिम्बानि ।

1 M पच्यते 2 Pan (for parching flour [2] 3 A drinking vessel such as glass, cup &c [2] 4 A lethern bottle for oil [2] 5 A small lethern bottle for oil [1] 6 M उन्नत 7 M पृथक्कर्मणि 8 M सर्व 9 Any vessel or utensil [5] 10 M दर्व्या 11 Ladle [3] 12 A wooden ladle [2] 13 M वल्लोत्त ।

‘शिज् निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘जम्बादयश्च’ (उ० ४.१०२) इति साधु । नोणि ॥^१

अस्य तु नाडिका^२ ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

के लम्बते । डलयोरवयम् । ‘शाकनालस्य’ द्वे ॥^३

वेसवार उपस्कर ।

वेस प्रेरण वारयति । उपस्करोति । पिप्पली चुण्डी तण्डुलादयः समाशका वेसवार ॥^४

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्बु

तिम्पति । ‘तिम आर्द्राभावे’ (दि० प० से०) । ‘अमी (ली) कादमश्च’ (उ० ४ २५) इति साधु । ‘चक तृप्ती’ (स्वा० आ० से०) । ‘चकिरम्योरु-
च्चोपपाया’ (उ० २ १४) वृक्षस्याम्बु । श्रीणि ‘बुक्’ लोके । ‘विपामिल’
इत्यन्ये ॥^५

अथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरिचं फोलकं कृष्णमूपणं धर्मपत्तनम् ।

‘वेल्ल चलने’ (स्वा० प० से०) । वेल्ले जायते ॥ ३५ ॥ म्रियते विप-
मनेन । बाहुलकादि च । दीर्घमध्य (मरीचम्) अपि । ‘कुल सस्याने’ (स्वा०
प० से०) । दुज् । ‘वृषेर्वर्णे’ (उ० ३ ४०) नक् । ‘उप दाहे’ (स्वा० प०
से०) । धर्मपत्तने जानत्वात्तदारोप । पट् ॥^६

जीरको जरणोऽजाजी कणा

‘ज्या बयोहानी’ (व्रथा० प० अ०) । ‘ज्यदश्च’ इति रक् जरयति । अन्न-
मज्जति । ‘वण शब्दे’ (स्वा० प० से०) चत्वारि ॥^७

1 Vegetable [3] 2 B नाडिका 3 The stalk of a vegetable [2]

4 A particular condiment for food (as mustard, pepper

&c) [2] 5 Vinegar made by acetous, the fruit of the
tamarind used as an acid seasoning [3] 6 Pepper [6]

7 White cumin [4]

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुपत्री कारवी पृथ्वी पृथु कालोपकुञ्चिका ।

सुपुद्रु सूते सुपव । सोऽस्त्यस्या ^१ । के आरवोऽस्या ^२ प्रयते । 'प्रय प्रस्थाने' (चु० प० से०) । प्रथिअदिअस्त्रा सप्रसारणम्—' (उ० १ २८) इति कु । 'वोत—' (४९ ४४) इति ढीप् । कालो वर्णाऽस्या ^३ । उपकुञ्चति । ण्वल् (३१ १३३) । मगरंल [लोके] ॥^४

आर्द्रकं गृह्णवेर स्यात्

आर्द्राया जातम् । पूर्वह्लापरह्ला—' (४३ २८) इति वुन् । धृङ्गमिव वीर देहोऽस्य ^५ । द्वे । आदी [लोके] ॥^६

अथ छत्रा वितुन्नम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्युरु च धान्याकम्

छत्रमस्त्यस्या । अत्तं आद्यच्' (५२ १२७) । विगतं तुन्नं दु क्षमस्मात् ^७ ॥ ३७ ॥ कुत्सितं तुम्बति । तुवि अदने (स्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । धान्यमकति । 'पनिआ [लोके] ॥^८

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

र्रीनपुसकयोर्विश्व नागर विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

शुण्ठाति कपम् । शुठि शोषणे' (स्वा० प० से०) । महश्च तदौषधं च । विशति । 'अद्युप्रुपि—' (उ० १ १५२) इति वयद् । नगरे भवम् । विश्वस्य भेषजम् । शाठि' [लोके] ॥ ३८ ॥^९

आरनालकसीवीरकुत्मापाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधाम्याम्लानुञ्जलानि च फाब्जिके ॥ ३९ ॥

आच्छति । आर । स नात्राऽस्या ^{१०} । मुक्षीरेषु भवम् । अमि पून् (स्वा० उ० अ०) क्त. (३२ १०२) । शीण्यव नामानि—इत्यये । अवन्तिषु मृत । धायमभिपुतमम्रम् । कुत्सितं जलम् । शृपोदरादि (६३ १०९) । के अञ्जिनाऽस्या ^{११} । अष्टौ 'बाजी' ॥ ३९ ॥^{१२}

1 M सास्त्यस्या 2 M आरवास्या 3 M वर्णोम्या 4 Black lumin [6] 5 M देहास्य 6 Ginger [2] 7 M दुष्यमस्मात् 8 Coriander seed [4] 9 Dry ginger [5] 10 M नात्रास्य 11 M अञ्जिनास्या 12 Sour gruel [8]

सहस्रवेधि जतुकं ब्राह्मीकं हिङ्गु रामठम् ।

सहस्रं वेधितुं शोलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । जत्विव ।
ब्राह्मीकेषु भवम् । हिमं गच्छति । मृगयादि. (उ० १.३७) । 'रमेवृद्धिश्च'
(उ० १.१०१) इत्यठः । पञ्च । 'हीग' [लोके] ॥^१

तत्पट्टी कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथु. ॥ ४० ॥

तस्य हिङ्गुतरो. पट्टी । वाष्पमिव । कवरोव । पञ्च । 'वगवती'
[लोके] ॥ ४० ॥^२

निशाह्ना काञ्चनी पीता हरिद्रा वरधर्णिनी ।

निशा आह्लाऽस्य^३ काञ्चन्यतेजया^४ । पीता वर्णेन । हरि वर्णं द्राति । 'द्रा
कृत्सायाम्' (अ० प० अ०) । वरो वर्णोऽस्त्यस्याः^५ । पञ्च ॥^६

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं^७ च तत् ॥ ४१ ॥

समुद्रे भवम् । लुनाति । नन्यादिः (३.१.१३४) 'लवणाल्लुक्' (४.४.
२४) इति निर्देशाणः । न क्षीवति । 'क्षीव मदे' (स्वादिः) । वसिरं राति ।
'पागा' [लोके] ॥ ४१ ॥^८

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं^९ च सिन्धुजे ।

सिन्धुषु भवम् । शीतं च तन्निष्ठं च । मणिमन्थाख्ये पर्वते भवम् । नत्वारि ।
'सैन्धव' [लोके] ॥ ४० ॥^{१०}

रौमकवसुकम्

रमाया भवम् । अण् (४.३.५३) ऋत् । वसु काम्यति । द्वे 'सामरि'
[लोके] ॥ ४१ ॥^{११}

पाक्यं विडं च घृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पाके साधु । विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । द्वे । 'वि (ल)
रिआ' [लोके] ॥ ४२ ॥^{१२}

मीवर्चलेऽक्षरुचके

मुत्तु घञ्यते । वृषादित्वात् (उ० १.१०६) नलच् । प्रज्ञाशब् (५.४.३८)
अशनि । अक्ष रोचने । नव्वत् (उ० २.३२) । श्रीणि । 'सोचर' [लोके] ॥ ४३ ॥^{१३}

1. Asafoetida [5] 2. The leaf of an asafoetida plant [5] 3 M.
आह्लास्य 4. M. काञ्चन्यतेजया 5. M. वर्णोऽस्त्यस्याः 6. Turmeric [5]
7. ॥ वसिरं 8. Seasalt [2] 9. K. माणिमन्थं 10. Rock-salt [4]
11. Sambhar salt [2] 12. Artificial salt (saltpetre) [2]
13. Sochal salt [2].

तिलक तत्र मेचके ।

मेचके कृष्णवर्णे तस्मिन् ॥^१

मत्स्यण्डो फणित खण्डविकारे

मत्स्य अण्डमिव । खण्डादि । फण्यते । क्त (३२१०२) । खण्डो विकारोऽस्य । श्रीणि^२ । 'राव [लोवे] ॥^३

शर्करा सिता ॥४३॥

शृणाति । 'अ करन् (उ० ४३) । सिता वर्णेन । द्वे 'बोनी' [लोके] ॥४३॥^४

कूर्चिका क्षीरविकृति स्यात्

कूर्चो मस्तुवादिरस्त्यस्या । दध्ना सह पयः पक्व दधि कूर्चिका द्वे ॥^५

रसाला तु मार्जिता ।

रसमालाति । मार्ज्यते रम । क्त (३२१०२) । 'कर्पूरादिमिश्रितक-
विशेषस्य द्वे ॥^६

स्यात्तमन तु निघ्नानम्

तिम्यतेऽनेन^७ । निघ्नयतेऽत्र^८ । तिघ्नतेत्पुं० (३३११७) । 'व्यञ्जनस्य द्वे ॥^९

त्रिलिङ्गा वासितावधे ॥४४॥

वासितपर्यन्ता (अ० २९४६) ॥४४॥

शूलाकृत भट्टि च शूलम्

शूलेन इतम् । शलाकाके^१ (५४६५) इति ङाच् । 'मट भृती' (भा०
५० से०) । 'अक्षिपादिभ्य' — (उ० ४.१७२) इतीत्र । शूलेन ससृतम् ।
'शूलोखाद्यत्' (४२१७) । लोहशलाकया पक्वमा [स] स्य^{१०} श्रीणि ॥^{१०}

उरुय तु पेठरम् ।

उपाया ससृतम् । पिठरे ससृतम् । द्वे ॥^{११}

प्रणीविमुपसपन्नम्

णीत्र क्त (३२१०२) । स पदे (दि० आ० अ०) । क्त (३४
७२) । 'पाके ससृतस्य व्यञ्जनादद्वे ॥^{१२}

1 Black salt [1] 2 M विकारोऽस्य 3 Raw sugar [3] 4 Sugar [2]
5 Inspissated milk [2] 6 Curd mixed with camphor,
sugar and other spices [2] 7 M तिम्यतेनेन 8 M निघ्नयन्त्र
9 Condiment [2] 10 Roasted meat [3] 11 Rice &c. boiled
in a pot [2] 12 Anything cooked or dressed (such as a
condiment) [2]

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥४५॥

‘यसु’ प्रयत्ने (दि० प० मे०) । कः (३.२.१०२) । ‘ब्रव्यान्तर-
संस्कृतस्य पक्वस्य’ ॥४५॥^१

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

पिच्छाऽस्यास्ति^३ । ‘लोमादि—’ (५.२.१०) इतोलच् । वेजनं विजिः ।
‘ओविजी—’ (तु० आ० से०) किः । विजि लाति । ‘मण्डयुक्तमतस्व जल-
युक्तव्यञ्जनस्य च’ ॥^४

संमृष्टं शोधितं समे ।

मृजिशुद्धयोः क्ते (३.२.१०२) । ॥^५

चिक्कणं मसूरं स्निग्धम्

‘चिक्क गतौ’ (?) चिक्कमणति । मस्यते । स्निहति । क्तः (३.४.७) ।
श्रीणि ॥^६

तुल्ये भायितवासिते ॥४६॥

वास्यते । ‘वास उपसेवायाम्’ (चु० उ० से०) । ‘हिङ्वादिना तुगन्धो-
क्तस्य व्यञ्जनादे’ ॥४६॥^७

आपक्वं पौलिरभ्यूपः

ईपत्यक्वम् । पोलति पोलः । ‘पुल [य] हृत्वे’ (म्वा प० से०) ।
पोलेन निर्वृतः । मुतङ्गमादित्वात् (४.२.८०) इप् । अभ्यूपति । ‘अय क्जा-
याम्—’ (म्वा० प० से०) । ‘हरित्यवादे [भञ्जितस्य] [श्रीणि] ॥^८

लाजा. पुंभूग्निः चाभ्रताः ।^९

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

‘प्रय प्रख्याने’ (चु० उ० से०) । ‘पृथुकपाकाः—’ (उ० ५.५३) इति
साधु । चिपिटमिव । ॥^{१०}

1. M. + 2. Food seasoned or dressed with condiments [2]
3. M. पिच्छास्यास्ति 4. Boiled rice with scum and sauce mixed with rice-gruel [2] 5. Cleansed grain [2] 6. Soft meals [3]
7. Food seasoned with asafoetida and other condiments [2]
8. Grain half-dressed or scorched or fried with ghee [3]
9. Fried paddy or rice [2] 10. Rice parched and flatt-
ened [2].

इत्यागूच् । उष्णमन्नम् । सजाया^१ (५ २ ७१) कन् । 'घ्रा पाके' (अ० प० अ०) । क्तः (३ २ १०२) । 'सयोगादे —' (८ २ ४३) इति नः । विलिम्पति । अच् (३ १ १३४) । गौरादि (४ १ ४१) । तर लाति । पञ्च । 'लपसी' [लोके] ॥^२

गव्य त्रिषु गवा सर्वम्

गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४ ३ १६०) ॥^३

गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गाविद् । गो पुरीष (४ ३ १४५) मयद् । ५० ॥^४

तत्तु शुष्क करीपोऽऽत्रो

कीर्यते । 'कृतृभ्यामीपन्' (उ० ४ २६) ॥^५

दुग्धं क्षीरं पय समम् ।

दुहे क्त (३ २ १०२) क्षयणम् । 'क्षीप् हिसायाम्' (ऋ० प० सं०) । क्षियमीरयति । पीयते । 'पीड् पान' (दि० आ० अ०) । असुन् (उ० ४. १८८) ॥^६

पयस्यमाज्यदध्यादि

पयसो विकार ॥^७

द्रप्स दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

'दृप् हर्पादी' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्स । 'अनुदात्तस्य च —' (६. १ ५९) इत्यम् । घनात्कठिनादन्यत् ॥ ५१ ॥^८

घृतमाज्यं हवि सर्पिः

घ्रियते । 'घृ सेवे' (ऋ० प० अ०) । 'अज्जिपज्जिघृपिभ्य क्त (उ० ३ ८९ । आ अज्यते । ह्र्यते । 'अधिदुधि —' (उ० २ १०८) इति, हसि । सर्पति । हसि^९ (आ०) । चचारि ॥^{१०}

नवनीत नवोद्धतम् ।

नव च तथोत च । द्वे । 'नयन्' [लोके] ॥^{११}

1 M मन्ना 2 Gruel [5] 3 Milk, curd or any other thing belonging to a cow [1] 4 Cow-dung [2] 5 Dry cow-dung [1] 6 Milk [3] 7 Ghee, curd and other things made of milk [1] 8 Diluted curd [1] 9 M मन्नि 10 Ghee or clarified butter [4] 11 Butter [2]

तत्तु ह्येयङ्गवीनं यत् ह्यो गोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥

ह्यो गोदोहादुद्भवति । 'ह्येयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५.२.२३) इति निपात ।
'एकरात्रपर्युपितादुत्पन्नस्य घृतस्यैकम् ॥ ५२ ॥'

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

दण्डेनाहतम्, विलोडितम् । कलस्या मन्यपात्रे भवम् । 'दृतिकुक्षि—' (४.३.५६) इति ढञ् । न रिष्टमस्मात् । गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचार ।
षत्वानि 'घोलस्य' ॥

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

'तञ्जु गती' (म्वा० ५० से०) । 'स्फामि—' (उ० २.१३) इति रङ् ।
उदकेन श्वयति वर्धते । 'दुओद्वि—' (म्वा० ५० से०) क्विप् (३.२.७६) ।
अर्धजलघो [ल] स्यैकम् । निर्जलस्यैकम् ॥ ५३ ॥

मण्ड दधिभवं मस्तु

मस्यते । 'सितनि—' (उ० १.६९) इति तुक् । 'वस्त्रनिस्मृतवधियजलस्य'
एकम् ॥^४

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीयते । 'पीयेरूप' (उ० ४.७६) । 'नवप्रसूतगो पयस' एकम् । 'पेजस'
[लोके] ॥^५

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशनस्येच्छा । 'सुप आत्मन —' (३.१.८) क्यच् । भोक्तुमिच्छा । 'क्षु'
बुभुक्षायाम्' (दि० ५० अ०) । क्विप् (३.२.१७८) । ग्रीणि ॥^६

प्रासस्तु कवळार्थकः ॥ ५४ ॥

प्रस्यते । घञ् (३.३.१६) । केन चलते । द्वे ॥ ५४ ॥^७

1 Clarified butter prepared with the preceding day's milk [1] 2 Butter-milk [4] 3 Butter-milk (i) Containing twenty-five percent water (ii) Containing fifty percent water and (iii) pure or without water [1 each] 4 Whey [1] 5 The milk of a cow during the first seven days after calving [1] 6 Hunger [3] 7. Majority reads 'एव पुन न' Mouthfuel [2]

सपीति स्त्री तुल्यपानम्

पिवते (भ्वा० प० अ०) क्तिनि (३३९४) 'धुमास्था—' (६४६६) इतोत्वम् । ममाना पीति । द्वे ॥^१

सग्धि स्त्री सहभोजनम् ।

अदन ग्धि । समानाग्धि । 'बहुल छन्दसि' (२४३९) इति घञ् । 'घसिभसो —' (६४१००) इत्युपधालोप । सलोप घत्व अश् च द्वे ॥^२

उदन्या तु पिपासा वृद्ध्

उदकस्येच्छा । 'अदनाया—' (७४३४) इति क्त्वच् । पातुमिच्छा । तर्पणम् । घञ् (३३१८) । चचारि ॥^३

जग्धिस्तु भाननम् ॥ ५१ ॥

जेमन लेप्^४ आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

क्तिनि (३३९४) 'अदो जग्धि —' (२४३६) । भुज (व० आ० अ०) ल्युट् (३३११५) ॥ ५५ ॥ 'जिमु अदन' (भ्वा० प० स०) । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) घञ् (३३१८) । हृज (भ्वा० उ० अ०) घञ् (३३१८) । अदे (अ० प० अ०) 'नी ण च' (३३६०) इत्यप् । 'पन्नपोद्व' (२४३८) इति घट् । सप्त ॥^५

सौहित्य तर्पण नृप्ति

सुहितस्य भाव । 'तृप प्रीणने' (दि० प० स०) । त्रीणि ॥^६

फेन्डा भुक्तसमुत्थितम् ॥ ५६ ॥

फैल्यवे । 'फैन् गती' (भ्वा० प० से०) अ (३३१०३) पूर्वं भुक्त पश्चात्समुत्थितम् । 'भुक्तोत्पृष्टस्य' द्वे ॥^७

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सितम् ।

कमे (भ्वा० आ० स०) घञ् (३३१८) । 'आप्त् ध्यासी' (स्वा० प० अ०) । क्त् (३३११४) । इप् (तु० प० से०) क्त् (३३११४) । आप्तुमिष्टम् । सन्नन्तान् (३१७) क्त् (३३११४) ॥^८

1 Drinking together [2] 2 Eating together [2] 3 Thirst [4]
4 II and k. लृक् 5 Food [7] 6 Satisfaction [3] 7 Leavings
of meal [1] 8 Enough [6]

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गा पाति । गा पालयति । गा सचष्टे । स्याज् (२.४.५४) । गा दोग्धि ।
आ समन्ताद्भियं राति । 'वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) वल्लं वाति ॥५७॥^१

गोमहिष्यादिक पादबन्धनम्

पादे बन्धनमस्य ॥^२

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

गवामीश्वरः गवः सन्त्यस्य । मनुप् । 'ज्योत्स्ना—' (५.२.११४) इति
मिति । ग्रीणि ॥^३

गोकुल तु गोधनं स्याद् गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गवा कुलम् । गवा धनम् । गवा समूहः ॥५८॥^४

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गवां यत्राशिताः पुरा ।

'अपइक्षाशित—' (५.४.७) इति ख । आशिताः भोजिताः ॥^५

वशा भद्रो वलीवर्द ऋपभो वृपभो वृपः ॥ ५९ ॥

अनड्धान् मीरभेयो गौः

'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'खन्नुक्ष्व—' (उ० १.१६०) इति
निपातः । भन्दति । 'मदि कल्याणे' [भ्वादि] । 'ऋयेन्द्र—' (उ० २.२८)
इति साधुः । 'वर ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । वलिनमीवरं च ददानि ।
ऋपति । 'ऋपो गतौ' (तु० प० से०) । 'वृपु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'ऋपिवृषिम्या कित्' (उ० ३.१२३) इत्यमच् ॥५९॥ अनः शवर्टं वहति ।
'अनसो ङश्च' इति निवप् । मुरम्या अपत्यम् । 'स्त्रोभ्यो ढक्' (४.१.१२०) ।
गच्छन्ति गौः । 'गमेडौ' (उ० २.६७) । नव ॥^६

उक्ष्णां संहतिरीश्रकम् ।

उक्ष्णा समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४.२.३९) इति वुङ् । एवम् ॥^७

-
1. Cowherd [6] 2. Animals whose feet are tied with rope [1] 3. The owner of cattle [3] 4. A herd of cows [2]
5. A place formerly grazed by cattle [1] 6. Ox [9] 7. A
multitude of oxen [1].

गन्या गोत्रा गवाम्

गवा सहति । 'खलगोरयात्' (४२५०) इति यत् । 'इनिप्रकटघचश्च' (४२५१) । द्वे ॥^१

वत्सधेन्वोर्वात्सिकधैनुके ॥ ६० ॥

वत्साना समूह । धेनूना समूह । 'अचित्तहस्ति—' (४२४७) इति टक् । एकम् [एकम्] ॥६०॥^२

उक्षा महान्महोक्ष स्यात्

महात्पासावुक्षा च ॥^३

वृद्धोक्षस्तु जगरद्गवः ।

वृद्धत्पासावुक्षा च । जरत्पासा गौश्च । 'गोरप्रतद्वि—' (४४९२) इति टक् । द्वे ॥^४

उत्पन्न उक्षा जातोक्ष

जातत्पासावुक्षा च । वर्पणयोग्य ॥^५

सद्योजातस्तु तर्णक ॥ ६१ ॥

तृणोति । 'तृण मक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वल् (३११३३) ॥६१॥^६

शकृत्फरिस्तु वत्सः स्यात्

शकृत्स्वरोति । 'स्तम्बशकृत्तोरिन्' (३२२४) । बदति । 'वृष्टुवदि—' (उ० ३६२) स । द्वे ॥^७

दम्यवत्सतरौ समी ।

दमनाहं । तनुर्वत्स । 'वत्सोक्षास्व—' (५३९१) इत्यादिना हरच् । वत्समावमतीत्य द्वितीय वय प्राप्त ॥^८

आर्पभ्यः पण्डतायोग्यः

'श्रपमोपानहोऽयं' (५११४) । एणम् ॥^९

1 A multitude of cows [2] 2 Herds of milch-cows and calves [1 each] 3 A large ox [1] 4 An old ox [2] 5 A young bullock [1] 6 A calf born recently [1] 7 A young calf [2] 8 A young bullock requiring training [2] 9 A bullock fit to be a eunuch [1]

षण्ढो गोपनिरिट्चरः ॥६२॥

‘पणु दाने’ (तु० उ० से०) । ‘अमन्ताहुः’ (उ० १.११४) । बाहुल-
कात्सो नः । ‘शमेर्दः’ (उ० १.९९) ‘षण्ढः’ इत्यन्ये । गवां पतिः । एषणमिद् ।
इषा चरति । त्रीणि । ‘साढ’ लोके ॥ ६२ ॥^१

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

बहति युगमनेन ॥^२

सास्ना तु गलकम्बलः ।

‘पस त्वप्ने’ (अ० प० से०) । ‘सास्नासास्ना—’ (उ० ३.१५) इति
साधुः । गलस्य कम्बलः । द्वे ॥^३

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

नस कौटिल्ये (म्वा० आ० से०) । क्त (३.३.११४) । नस्ते कृतमस्य ।
नासिकाया भवाम् । नस्य ‘नासिकाया—’ (वा० ६.१ ६३) नस् । नस्यया नासा-
रज्ज्वा उतः । ‘नासारज्जुयुक्तस्य’ द्वे ॥^४

प्रष्ठवाद् युगपाश्र्वगः ॥६३॥

प्रष्ठमप्रगामिनं वहति । युगस्य पाश्र्वं गच्छति । ‘दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठ-
चाहस्य’ द्वे ॥^५

युगादोनां तु बांढारो युग्यप्रासङ्गपशाकटाः ।

‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४.४.७६) इति यच् । ‘शकटादण्’ (४.४.
८०) ॥^६

यनति तेन सट्ठोढास्येद् हालिकसैरिकी ॥६४॥

हलेन सीरेण यनति । हलं वहति । हलस्येदमित्यादि । ‘हलसीराट्ठक्’ (४.
३.१२४) ॥ ६४ ॥^७

धूर्वद् धुर्यधौरेयधुरीणाः स धुरंधराः ।

धुरं वहति । ‘धुरो यद् ठनी’ (४.४.७७) । योगविभागात्तः । धुरं धार-
यति । ‘संज्ञाया भृदृक्—’ (३.२.४६) इति सच् ॥^८

1. Bull [3] 2. The shoulder of an ox [1] 3. The dew-lap of an ox [2] 4. Nozzled (as a bullock) [2] 5. A young bull being trained for the plough [2] 6. Oxen who bear a yoke and draws a cart [1 each] 7. An ox who draws a plough [2] 8. An ox who bears a burden [5].

समावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥६५॥

एकधुरा वहति । 'एकधुराल्लुक् च' (४.४.७९) इति खः । त्रीणि ॥६५॥^१

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

सर्वा धू. सर्वधुरा । 'श्रृक्पू.—' (५.४.७४) इत्यप् । 'खः सर्वधुराव' (४.४.७८) । द्वे ॥^२

मादेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥६६॥

अर्जुन्यकन्या रोहिणी स्यात्

मही गो', तस्या अपत्यम् । वसति क्षीरमस्याम् । 'स्फामि—' (उ० २.१३) इति एक् । शृङ्गे स्तोत्र्या.^३ ॥ ६६ ॥ अर्जुनवर्णयोगात् । 'अन्यतो डीप्' (४.१.४०) । न हन्तुं योग्या । 'बध्न्यादय.—' (उ० ४.१११) इति साधु । रोहिणी रोहितवर्णेन । नव ॥^४

उत्तमा गोषु नैचिकी ।

नीचैश्चरति । ['चरति'] (४.४.८) इति ङक् । 'अव्ययानाम्' (वा० ६. ४.१४४) इति टिलोपः । 'उत्तमाया गो.' एकम् ॥^५

घर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शबलीधवलदयः ॥६७॥^६

द्विहायनी द्विवर्षा गीः

द्वौ हायनी यस्याः । 'दामहायना—' (४.१.२७) इति डीप् । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्याः ॥^७

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकौज्जदो यस्याः ॥^८

चतुरब्दा चतुर्हायनी^{१०} एवं त्र्यब्दा त्रिहायनी ॥६८॥^{११}

यशा यन्या

वति । अक् (३.१.१३४) । यन्ते. (ब्र० ५० ल०) प्यत् (३.१. १२४) । द्वे ॥^{१२}

1. An ox fit for one yoke [3] 2. An ox fit for all sorts of yokes [2] 3. M. स्तोत्र्या. 4. Cow [9] 5. An excellent cow [1] 6. Spotted and white cows [1 each] 7. A cow 2 years old [2] 8. M. एहः चरति 9. A cow one year old [2] 10. A cow 4 years old [2] 11. A cow 3 years old [2] 12. A barren cow [2].

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवगमित लोकमपत्यमस्या ॥३॥

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

सधानसधा, साऽस्त्यस्या २ । श्रीह्यादित्वात् (५ २ ११६) इति 'वृपरताया' एकम् ॥३॥

अथ बहद् गर्भोपघातिनी ॥६९॥

विहन्ति गर्भम् । सश्चतुर्बह्व् (उ० २ ८५) इति साधु । 'वृषयोगेन गर्भघातिन्या' द्वे ॥६९॥

का-योपसर्जा (या) प्रजने

प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला । उपस्रियते वृषभे । 'उपस्रयात्काल्या— (१ १०४) इति साधु । 'गर्भग्रहणयोग्याया' एकम् ॥४॥

प्रच्छेदी बालगर्भिणी ।

प्रच्छ बहति । 'बाह—' (४ १ ६१) इति डीप् । बाला चासौ गर्भिणी च । 'प्रथम गर्भधृतवत्या' द्वे ॥५॥

स्याद्वचण्डी तु सुकरा

न चण्डी । सुल करोति । 'सुशीलाया' द्वे ॥६॥

बहुसूति परेष्टुका ॥७०॥

बह्वी सूतिर्यस्या । परमिच्छति । बाहुलकात् । बहुप्रमृताया' द्वे ॥ ७० ॥

चिरप्रसूता^१ वृष्ययिणी

चिर प्रमृता । 'वृष्य गती' (चु० उ० से०) । बाहुलकादयम् वृष्ययस्-
रणवत्स, सोऽस्त्यस्या १० । द्वे ॥ 'बवेन' [लोने] ॥११॥

घेनुः स्यान्ननसूतिरा ।

'घट इच्च' (उ० ३ ११) इति नु । नव मृत प्रमृतमस्या । द्वे ॥१२॥

- 1 A cow miscarrying from accident [2] 2 M मास्त्यस्या 3 A cow united with a bull [1] 4 A cow that miscarries [2] 5 A cow fit for impregnation [2] 6 A cow pregnant for the first time [2] 7 A tractable cow [2] 8 A cow that has often calved [2] 9 B and K. चिरप्रमृता 10 M सोस्त्यस्या 11 A cow whose calf is full-grown [2] 12 A milch-cow [2]

सुव्रता सुखसंदोह्या

शोभनं व्रतमस्या । सुखेन सदुहाने ॥^१

पीनोष्णी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीनमूथोऽस्या^२ । 'ऊनसोजड्'^३ (५.४.१३१) । पीवर^४ स्तनोऽस्या^५ ।
'स्वाङ्गाच्च—' (४.१.५४) इति डीप् । द्वे ॥ ७१ ॥^६

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रोणपरिमित क्षीरमस्या । द्रोणं दोग्धि । 'दुह क्व घश्च' (३.२.७०) ।
द्वे ॥^७

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

'सज्ञाया धेनुष्या—' (४.४.८९) इति सानु ॥^८

समांसमीना सा र्थव प्रतिघर्षं प्रसूयते ॥७२॥

समाया समाया विजायते । 'समा समा विजायते' (५.२.१२) इति लो
यादिशोरदश्च ॥ ७२ ॥^९

ऊधरतु क्लीद्यमापीनम्

'ऊन्दी कन्देन' (६०.५०.१००) । अमुव् (३०.४.१८८) । दस्य घ. ।
'प्याय पी' (६.१.२८) । 'ओदितश्च' (८.२.४५) इति निष्ठा ।
'स्तनस्य' द्वे ॥^{१०}

ममी शिवकटीलकी ।

धेनव्य^{११} । 'सुधनीष्य—' (३०.१.१५४) इति मापु । 'कील बन्धे'
(स्वा० ५०.१००) । 'बन्धननाष्ठ्य' द्वे ॥^{१२}

न पुंसि दाम संदानम्

घटि^{१३} दाम । मनिव् (३०.४.१४४) । सपूर्वां दाम् दन्त्ये । 'दाह्नरात्रे
पादबन्धनरज्जा' द्वे ॥^{१४}

1 A cow which can be easily milked [2] 2 M पीनमूथोऽस्याः

3 M उन्नीष्या 4 M पीवर 5 M स्तनोऽस्या 6 A cow having

large udders [2] 7. A cow yielding a droma of milk [2]

8 A cow that has been pledged [1] 9 A cow bearing a

calf every year [1] 10 Udder [2] 11 M ममी 12. Wed, e [2]

13 M घटि 14 Foot-rope [2]

पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पशुबन्धनी रञ्जु । दामैव । 'प्रज्ञाद्यन्' (५४३८) । 'यन्' (६४. १३७) इति प्रकृतिमाव । 'पशुबन्धनरञ्जा' द्वे ॥ ७३ ॥^१

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखापाठात्-' (५१११०) अण् । मथ्यते । घञ् (३.३ १२१) मन्थयति । बाहुलकादानच् । मथ्यते । 'मन्थ' (उ० ४. ११) इन् कित् । मन्थस्य दण्ड । पञ्च ॥^२

कुठरो दण्डविष्कम्भः^३

'कुठ कुठ गति प्रतिपाते' (?) । बाहुलवात्करच् । दण्ड विष्कम्भाति । 'स्वन्धु रोधने' [सौध] । 'मन्थवन्धनकाण्डस्य' द्वे ॥^४

मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मथ्यतेऽस्याम्^५ । 'गर्ग' इति शब्द राति । मन्थनपात्रस्य द्वे ॥ ७४ ॥

उष्ट्रे क्रमेणकमथमहाङ्गा.

'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । ष्ट्र (उ० ४ १५८) । क्रमे (भ्वा० प० से०) विच् (३ २७५) । एलयति । 'इ- शेष' (तु० प० म०) । ण्वल् (३.१ १३३) । क्रम् चासौ एलक्षश्च । मयते । 'मीर् हिमायाम्' (ऋपा० उ० अ०) । महान्त्यङ्गान्यस्य । चत्वारि ॥^६

करभः शिशुः ।

कीर्यते । करे भाति । 'उष्ट्रिशो' एवम् ॥^७

करभा स्युः शृङ्खलका ढाले पादबन्धने ॥७५॥

शृङ्खल बन्धनमस्य । 'काष्ठवृत्तबन्धनयुक्तस्य करमस्य' एवम् ॥ ७५ ॥^८

अजा छागी

अजति । अच् (३ ११३४) । बाहुलवाप्त्र बीमाव । 'छागूवडिम्ब किर्' (उ० १ १२४) इति मन् । द्वे ॥^९

1 Cord for tethering cattle [2] 2 Churning stick [3] 3 B दण्डविष्कम्भे 4 A post round which the rope of a churning-stick passes [2] 5 M मथ्यतस्याम् 6 Pot (used for churning) [2] 7 Camel [4] 8 A young camel [2] 9 A camel tied with wooden rope [1] 10 She-goat [2]

शुभच्छाग^१वस्तच्छगलका अजे ।

‘दुम हिंसायाम्’ (म्वा० प० से०) । कः । ‘तुम्’ इत्यन्ये । वस्तयति । ‘वस्त अदेने’ (चु० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) । ‘छो मुक् हस्वरच्’ (उ० १. ११३) इत्यलच् । पञ्च ॥^२

मेढोरभोरणोर्णायुमेपवृष्णय एहके ॥७६॥

मेहति । प्लु (उ० ४. १४८) । उना शम्मुना रम्यते । ‘रम रामस्ये’ (म्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रिक् । उना रण्यते । उर्णास्यास्ति^३ । ‘ऊर्णया यूस्’ (५.२.१२३) । ‘मिथ स्पर्शायाम्’ (तु० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । वर्पति । ‘सृवृपिम्या कित्’ (उ० ४.४९) इति निः । एलयति । प्लुल् (३. १.१३३) । सप्त ॥ ७६ ॥^४

उष्टोरभाजघृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

उष्ट्राणामुरभ्राणामजाना च समूहः । ‘गोनोक्षो—’ (४.२.३९) इति वृज् ॥^५

चक्रीवन्तस्तु दालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥

चक्रवदभ्रमणं चक्र [म्], तदस्यास्ति । ‘आसंदीवत्—’ (८.२.१२) इति साधुः । दालये उपहाराय संहितः । ‘छदिस्पध—’ (५.१.१३) इति ङज् । खं मुलबिलमतिशयितमस्य । ‘खमुख—’ (वा० ५.२.१०७) इति रः । पञ्च ॥७७॥^६

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥७८॥

विदेहेषु भवः । घूमादित्वात् (४.२.१२७) वुन् । सार्थं वहति । निगमे भवः । पण्तेरिज्यादेश्च वः (उ० २.७०) प्रज्ञादिः (५.४.३८) । पण्येना-जीवति । आपणे व्यवहारोऽस्यास्ति^७ । ‘अतः—’ (५.२.११५) इति ठञ् । श्रयविक्रयाम्ना जीवति । ‘वस्नश्रयविक्रयादुन्’ (४.४.१३) अद्यो ॥ ७८ ॥^८

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

पित्रयेण जीवति । द्वे ॥^९

1. B. prefers स्तमच्छाग 2. Goat [5] 3. M. उर्णास्यास्ति 4. Ram or sheep [7] 5. A multitude of camels, a flock of sheep; and a flock of goat (1 each) 6. Donkey [5] 7. M. व्यवहारो-स्यास्ति 8. Merchant [8] 9. Seller [2]

क्रायक क्रयिक समी ।

क्रीणाति । ण्वुल् । क्रयेण जीवति । ठ् (४४१३) । 'प्रहीतु' द्वे ॥^१

वाणिज्य तु वणिज्या स्यात्

वणिजा कर्म । प्यञ् (५२१२४) । 'दूतवणिम्या च' इति यत् ।
'वणिक्कमण' द्वे ॥^२

मूल्य वस्नोऽप्यवक्रय ॥७९॥

मूलेनानाम्यम् । 'नौ वयो—' (४४९१) इति यत् । वसत्यत्र । 'धापृ-
वसि—' (उ० ३६) इति न । अवक्रोयतेऽनेन^३ । 'पुसि—' (३३११८)
इति य । नीणि ॥ ७९ ॥^४

नीवी परिपणो मूलघनम्

'नीव स्थौल्ये (?) नीवी । परिपण्यते वृद्धघर्षं प्रयुज्यते । मूल च तद्धन
च । शीणि ॥^५

लाभोऽधिक फलम् ।

लभ्यते । 'अकर्तरि—' (३३१९) इति घञ् । अध्याहृढम् । 'अधिकम्'
(५२७३) इति साधु । फलति । अच् (३११३४) । शीणि ॥^६

परिदान परीयर्तो नैमेयनिसयावपि ॥८०॥

परिवृत्त्य दानम् । प्रतिदानम् इति पाठांतरम् । परिवर्तनम् । घटि (३
३१८) 'उपसर्गस्य—' (६३१२२) इति दीर्घः । 'मङ् प्रणिदान' (भा०
आ० अ०) । यत् (३१९७) । चत्वारि 'वदला' लोके ॥^७

पुमानुपनिधिन्याम

'उपसर्गं धा कि' (३३९२) । न्यस्यत । 'अनु क्षेपणे' (दि० प० सं०) ।
घञ् (३३१९) । 'निक्षेपस्य द्वे । 'धानी लोक ॥^८

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रतीपदानम् । तस्यार्पणम् । 'स्वामिनो (ने) निक्षेपा (पं) नस्य' द्वे ॥^९

क्रये प्रसारित क्रय्यम्

क्रीयत । 'अचो यत्' (३१९७) ॥^{१०}

1 Purchaser [2] 2 Trade [2] ■ M अवक्रोयननन 4 Price or
cost [3] 5 Principal or Capital 6 Profit [8] 7 Barter [4]
8 Deposit or pledge [2] 9 Giving away of a deposit [1]
10 A thing exhibited for sale in the market [1]

क्रयं केतव्यमात्रके ॥८१॥^१

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्याद्यस्त्रिषु ।

विश्रीयते । पण्यते । 'अवद्यपण्य—' (३.१.१०१) इति साधु । 'विक्रय-
कर्मणः' श्रीणि ॥^२

कलीये सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

सत्यस्य कारणम् । 'सत्यापनाद—' (३.१.२५) इति णिच् । 'कारे
सत्यागदस्य' (६.३.७०) इति मुम् । 'सत्यादनापये' (५.४.६६) इति डाच् ।
श्रीणि 'साई' लोके ॥ ८२ ॥^३

विपणो विक्रयः

विपणनम् । पण् (३.३.१८) । 'एरच्' (३.३.५६), विक्रयः । 'विक्रय-
त्रियाया.' द्वे ॥^४

संख्याः संख्येये ह्यदश त्रिषु ।

एकादिना अष्टादश नवदश पर्यन्ताः संख्याः संख्येये^५ त्रिलिङ्गाश्च । तेन
'दश ब्राह्मणा.' इत्येष, न तु 'ब्राह्मणाना दश' इति ॥

विंशत्याद्याः मर्दकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

'विनति—' आद्यास्तु संख्याः संख्येयसंख्ययोश्चमयोरप्यर्थयोरेकवचनान्ताः ।
संख्येये—'विनतिर्गात्र.', संख्यायाम्—यथा विनतिः ॥ ८३ ॥

संख्याये द्वियदुत्वं स्तः

यदा विक्रयार्थेनां संख्या-अर्थस्तादा द्विवचनादि । यथा—'द्वे विनती', इत्यत्र
चत्वारिंशदित्यर्थः ।

तामु चानयतेः स्त्रियः ।

विनत्यादा नवनिमनिष्याप्य स्त्रि (स्त्री) त्रिङ्गाः ।

पद्मे शतमहम्यादि क्रमाद् दशगुणोत्तरम् ॥८४॥

पद्मेनादि दशगुणं चनादि । यथा—'दश पद्मयः दानम्, दशगुणानि मह-
समिष्यादि ॥ ८४ ॥

1. Any thing fit to be purchased [1] 2. A thing saleable [3]
3 Ratification of a bargain; verification [3] 4 Selling
or sale [2] 5 M. संख्येये ।

यौतव द्रुवय पाय्यमिति मानार्थक त्रयम् ।

यौतेर्वाहुलकास्तु । योतुरिदम् । द्रोविकार । 'माने वय' (४३१६२) ।
मीयतेऽनेन^१ । 'पाय्यज्ञानाय्य—' (३११२९) इति साधु । मानमर्थोऽस्य^२ ।
चत्वारि ॥^३

मान तुलाहुलिप्रस्थै

मानभेदानाह—तुलेति । तोत्यतेऽनया^४ । तुल उमाने^५ (चु० प० से०) ।
मिदादि (३३१०४) ॥

गुळ्जा पञ्चाद्यमापक ॥८५॥

मपति । 'मप हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । ण्वुल (३११३३) ।
आद्यश्चासौ मापकश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ ८६ ॥^६

ते षोडशाक्ष कर्पोऽस्त्री

'अक्षू व्यासौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । कपति । अच्
(३११३४) । द्वे ॥^७

पल कर्पचतुष्टयम् ।

पलति । 'पल गतौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) ॥^८

सुवर्णविस्ती हेम्नोऽक्षे

शामना वर्णोऽस्य^९ । विस उप्सर्गे (दि० प० मे०) । क्त (३२१०२)
द्वे ॥^{१०}

कुरुविस्तस्तु सत्पले ॥८६॥

कुरुपु विस्त । तस्य हम्न पल एवम् ॥ ८६ ॥^{११}

तुला स्त्रिया पलशतम्^{१२} भार स्याद्विंशतिस्तुला ।

भ्रियते । घञ् (३३१९) ॥^{१३}

1 M मीयतेनेन 2 M मानमर्थोऽस्य 3 Measure (in general) [4]
4 M तोत्यतेनया 5 A weight equal to 5 rattis [1] 6 A weight
equal to 16 masas [1] 7 A weight equal to four karṣas [1]
8 M वर्णोऽस्य 9 A weight of gold equal to 80 guṇjas [1]
10 A weight of gold equal to 320 rattis [1] 11 A weight of
gold equal to 100 palas 12 A weight equal to 2000 palas

आचितो दशभारा स्युः

भाद्रपूर्वाञ्जितः (म्वा० उ० अ०) कः (३.२.१०२) ॥^१

शाकटो भार आचितः ॥८५॥

शकटेन उहते ॥ ८७ ॥ एवम् ॥^२

कार्यापणः कार्षिकः स्यात्

कपं एव । कार्यापणयति । कपंस्यायम् ॥^३

कार्षिके ताम्रिके पणः ॥^४

अद्भुलिमानं च नृवर्गे (अ० २.६.८६-८७) उक्तम् ।

प्रत्यमानमाह—

अम्ब्रियामाढकद्रोणौ ग्यारी बाहो निकृञ्चकः ॥८८॥

कुडयः प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थकाः पृथक् ।

भाद्रकते । पृषोदरादि (६.३.१०९) । इति । 'कृष्—' (उ० ३.१०)

इति निः । समाराति । गौरादिः (४.१.४१) । ऊहतेऽनेन^५ । निकृञ्चति ।

'कृञ्च कौटिल्ये' (म्वा० प० मे०) ॥ ८८ ॥ कुण्डयते । बाहुलकाद्बच् । अनित्यो

भुम् । प्रस्थोपेतनेन^६ । कः (बा० ३.३.५८) । चतुर्भिः कर्षे पलं तदेव

निकृञ्चयम् । पलचतुष्टयं मुहवः । तच्चतुष्टयं प्रस्थः । प्रस्थचतुष्टयमाडकः । एवं

द्रोणो गौरी सारोति योत्तरचतुर्गुणाः । गोप्येव भारस्तच्चतुष्टयं बाहः ॥^७

अंशस्तुरीयः पादः स्यात्^८

पद्ये । 'पदरज—' (३.३.१६) इति घञ् । एवम् ॥^९

अंशभागी तु घण्टके ॥८९॥

अंशवते । 'अंश विभाजने' (?) । मनेः (म्वा० उ० अ०) कर्मणि घञ्

(१.३.१९) । यट्पठे । 'यटि विभाजने' (पु० प० से०) घञः कः ।

भोगि ॥ ८९ ॥^{१०}

1. A measure of 10 bhāras 2. A weight of 10 bhāras or cart-loads (६०/४०) tolās 3. Coin [2] 4. A copper coin [1]

5. M. ऊहतेऽनेन 6. M. प्रस्थोपेतनेन 7. Different measures being ३.1/2haka, droṇa, khar, vāha, nīkuncaka, kuṇḍava and prastha 1 1/2 each) 8. B. reads this half as follows : पादस्तुरीयो

मनः स्यात् 9. The fourth part of a thing [1] 10. Part, portion or share [3]

द्रव्यं वित्तं स्थापतेयं रिक्तमृत्स्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थैर्विभवा अपि ॥६०॥

द्रुवि । 'द्रव्यं च मव्य (५३१०४) इति माधु । विदलू लाभे (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययो' (८२५८) । स्वपतो माधु । पथ्यनियि—' (४४१०४) इति ङ् । रिच्यते । 'रिचिर् विरेषन' (रु० उ० अ०) । 'पातृदुदि—' (उ० २७) इति षच् । 'ऋ [च्] छन्दे (तु० प० सं०) । बाहु लकान् यन् । धनति । धन धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३११३४) । 'शृस्वस्तिहि—' (उ० ११०) इत्यु । 'हयं गतिकान्त्यो (भ्वा० प० से०) । 'हयते कव्यन् हिर् च (उ० ५४४) । हु गतो (भ्वा० प० अ०) । 'हु वक्षिभ्यामिनन्' (उ० २५०) । दिवमनति । म्ना अस्यासे (भ्वा० प० अ०) । 'आत —' (३२३) क । अय्यते । अङ् (३११३४) ॥ ९ ॥^१

स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

कुदयते । 'कुश सदलपणे (?) । हेम च रूप्य च । उत चाहत च । घटिताघटिते । द्वे ॥^२

ताभ्या यदन्यत्तत्तुप्यम्

'गुपू रक्षणे' । 'राजसुय—' (३१११४) इति साधु । एवम् ॥^३

रूप्यं तद्द्वयमाहतम् ॥९१॥

आहत रूपमस्य । हपादाहतप्रशस्योयंप्' (५२१२०) । एवम् ॥९१॥^४

गारुत्मत मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणि ।

गरुत्मतो जातम् । मरक तरत्यनन । ड (वा० ३२१०१) । अश्मनो गर्भ । हरिद्वर्णो मणि । चत्वारि ॥^५

शोगरत्नं लोहितकं पद्मरागं

शोणं च तद्रत्नं च । लोहिनमेव । 'लोहितात्मणो' (१४३०) इति षच् । पद्ममिव रागोऽस्य^६ । त्रिणि ॥^७

अथ मौक्तिकम् ॥९२॥

मुक्ता

मुक्तीव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५४३४) ॥ ९२ ॥ मुक्ते (तु० उ० अ०) क्त (३२१०३) । द्वे ॥^८

1 Wealth [12] 2 Minted or unminted gold, and silver [2]

3 Any metal but gold and silver [1] 4 A stamped coin [1]

5 Emerald [4] 6 M रागोऽस्य 7 Ruby [3] 8 Pearl [2]

अथ बिद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनर्पुंसकम् ।

विशिष्टो द्रुमः । प्रकृष्टो वालोऽस्य^१ । द्वे ॥^२

रत्नं मणिद्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रमन्तेऽस्मिन्^३ । बहुलकात् कनम् । तुक् (६.१.७१) । मय्यने । 'मण
शब्दे' (भ्वा० प० से०) इति । अश्मजातौ मरक्तादौ । द्वे ॥ ९३ ॥^४

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् ।

तपनीयं क्षातकुम्भं गाङ्गेयं मर्मं कर्तुरमम् ॥९४॥

चामोकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तरं चरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥९५॥

शोभनो वर्णोऽस्य^५ । कनति । 'कनो दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्रा-
दिभ्यः—' (उ० ५.३५) वुन् । 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०) । मतिव्
(उ० ४.१४४) । 'हृट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वल् (३.१.१३३) ।
वप्यनेऽनेन^६ । अनीयर् (३.१.११३) । शतकुम्भे पर्वते भवम् । गङ्गाया
वपत्यम् । शुभादिस्वात् (४.१.१२३) डक् । भरति । मतिव् (उ० ४.१४४) ।
कर्वात्यनेन । 'कर्वं दपे' (भ्वा० प० से०) । मदगुरावि (उ० १.४१) ॥९४॥
चमीकरे भवम् । जातं तपमस्य । महञ्च तद्रजतं च । काञ्चति (ले) ॥
'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । मन्त्रादि. (३.१.१३४) । रोचते ।
'मुनिवर्जितिजा बुद्ध' (उ० १.१४६) इति मक् । श्रुतस्वरे आकरविशेषं भवम् ।
जम्बूनस्य नद्या भवम् । अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संशायाम्—'
(६.३.१२५) इति दीर्घः । एकोन (वि) शति. ॥९५॥^७

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्ययः ।

अलंकारस्य सुवर्णशृङ्गी कनति । एकम् ॥^८

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं रज्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥

दुष्टो वर्णोऽस्य^९ । रज्यते । 'पृथिरञ्जिम्या कित्' (उ० ३.१११) इत्यप् ।
प्रशस्तं रूपमस्य । 'सज्जं व्यथने' (भ्वा० प० से०) । 'सज्जं पिञ्जादिभ्य
करोलचौ' (उ० ४.९०) ॥ ९६ ॥^{१०}

1. M. बालीस्य 2. Coral [2] 3. M. रमन्तेस्मिन् 4. Any kind of
jewels and pearls [2] 5. M. वर्णोस्य 6. M. तप्यनेनेन 7. M.
अन 8. Gold [19] 9. Gold as or for ornaments [2]
10. Silver [5].

रीति स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

‘री गतिरेपणयो’ (कृपा० प० अ०) । तित्त् (३३९४) । आर कूटयते । ‘कूट दाह’ (चु० उ० से०) । ‘पित्तलस्य’ द्वे ॥^१

अथ ताम्रकम् ।

शुल्ब म्लेच्छमुखं द्वयष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥९७॥

शाम्यति । ‘अमितम्योर्दीर्घश्च’ (उ० २१६) इति ङ्क् । शुल्बयति । ‘शुल्ब माने’ (चु० प० से०) । म्लेच्छस्य मुखमिव । द्वे हेमरूप्ये अद्भुते स्म । ‘अशू व्याप्तौ’ (स्वा० आ० से०) । क्त० (३४७२) । अतिशयेन वरम् । अतिशयेन द्वेष्टन् (५३५५) । उ शम्भु वजोति । पठ ॥ ९७ ॥^२

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी ।

अश्मसार

लोहति । लुह शार्ध्वे’ (?) शस्यतेऽजन^३ । शम्भु हिंसायाम् (भ्वा० प० से०) । दाम्नी-’ (३११८२) इति ष्टन् । तिज निशाने’ (चु० प० से०) । ‘तिजर्दीर्घश्च’ (उ० ३१८) इति क्तन् । पिण्डघटे । ‘पिडि मघात’ (भ्वा० आ० स०) । काल च तदयश्च । आशमाय - (५४९४) इति टच् । एति । अदमन^४ सार । सप्त ॥^५

अथ मण्डूर मिहानमपि तन्मले ॥९८॥

मण्डते । राज्ञरादि (उ० ४९०) । सिंहमाणयति । सिंहाणम् इति पाठ स्तरम् । तस्य मले ॥ ९८ ॥^६

मघ रथात्तनम लोहिम्

तेजसो विचार । सर्वघातूनाम् एवम् ॥^७

त्रिकारस्त्वयस कुशी ।

कु भूमि द्यति । एवम् ॥^८

क्षार काच

क्षारति । ज्वलादि (३११४०) । ‘क्च वचन दीप्तौ च’ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३११३४) । प्रणाद्यम् (५४३८) । द्वे ॥^९

1 Brass [2] 2 Copper [८] 3 M द्यतनन 4 M अमना
5 Iron [7] 6 The rust of iron [2] 7 All kinds of metals
[1] 8 Wrought iron [1] 9 Glass [2]

अथ चपलो रस सूतश्च पारदे ॥९९॥

‘चुप मन्दाया गतो’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुतेरञ्चोपघाया’ (उ० १.१११)
इति बल । रस्यते । सुष्ठु उत । पार ददाति । पार ॥ ९९ ॥^१

गवलं माहिषं शृङ्गम्

गवामलम् । ‘महिषशृङ्गस्य’ एकम् ॥^२

अभ्रक्रं गिरिजामले ।

अभ्रमिव । गिरी जाता । न मलमस्य । त्रीणि । ‘अमरक’ [लोके] ॥^३

स्रोतोब्जनं तु सौवीर कापोताब्जनयामुने ॥१००॥

स्रोतोऽज्यतेऽनेन^४ । अञ्जु (रु० प० से०) । सुवीरदेशे भवम् । कापोतं
कापोतवर्णमञ्जनम् । यमुनाया भवम् । चत्वारि ‘सुरमा’ [लोके] ॥ १०० ॥^५

तुल्याब्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरकम्^६ ।

‘तुल्य आवरणे’ (चु० प० से०) । तुल्य च तदञ्जन च । शिखिनो ग्रीवाऽ
स्यास्ति^७ । विगत तुन्न व्यथनमस्तात् । मयूर इव । चत्वारि ‘तु (तू) तिजा’
[लोके] ॥^८

कर्पूरी दार्विका क्वाथोद्भव तुल्य रसाब्जनम् ॥१०१॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशीलम्

‘कूप्र सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरद् । दार्वी दारुहरिद्रा ।
तस्या क्वाथेनोत्पन्न [म्] रसजमञ्जनम् ॥ १०१ ॥ रसो गर्भेऽस्य^९ । तृक्ष्यशीले
भवम् । पद ‘रसवत्’ ॥^{१०}

गन्धाश्मनि तु गन्धक^{११} ।

सौगन्धिकश्च

गन्धयुक्तोऽश्मगन्धोऽस्यास्ति^{१२} । अर्श आलच् (५ २ १ २७) । स्वार्थे कच् ।
शोमलो गन्धोऽस्य^{१३} । विन्यादि (५ ४ ३४) ॥^{१३}

1 Quick-silver [4] 2 The horn of a buffalo [1] 3 Talc [3]

4 M स्रोतोऽज्यतेनेन 5 Antimony applied to eyes as collyrium

[4] 6 B and K वितुन्नकमयूरके 7, M ग्रीवास्यास्ति 8 Blue vitriol

[4] 9 M गर्भेऽस्य 10 Sulphate or copper 11 M गन्धयुक्तोऽश्म-

गन्धोऽस्यास्ति 12 M गन्धोऽस्य 13 Sulphur [3]

चक्षुष्याकुश्यात्तु कुलत्थिका ॥१०२॥

चक्षुषे हिना । कुश्यामलति । 'कर्मण्यण्' (३२१) । डीप् । कुले तिष्ठति ।
पृषोदरादि (६३१०९) ॥ १०१ ॥^१

रोतिपुष्प पुष्पकेतु पौष्पक कुसुमाञ्जनम् ।

रोते पित्तलस्य पुष्पमिव । पुष्पस्य केतु । विनाशकत्वान् । पुष्पमिव । तत्
स्वार्थेऽण्^२ (५४३८) । कुसुममिव अञ्जनम् । 'रोतिकाया ध्मायमानाया
जातस्य मलस्य' चत्वारि ॥^३

पिञ्जर पीतनं तालमाल च हरितालके ॥१०३॥

पिञ्ज वर्णविशेष राति । पीतवर्णं नयति । ड (वा० ३२१०१) ।
नालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० १० से०) । आ अलयति । हरित वर्णं
मालाति । पञ्च ॥ १०३ ॥^४

गैरेयमध्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गिरौ भवम् । नद्यादिभ्यश्च' (४२९७) इति टक् । अर्ध्यन् । यत् (३
१९७) । अश्मनो जातम् । शिलाया जतु । पञ्च 'शिलाजतु' ॥^५

घोलगन्धर्वमप्राणपिण्डगापरसा ममा ॥१०४॥

घोलयति । घुल मज्जने' (चु० १० से०) । गन्धवान् रसोऽस्य^६ । [प्रा]
जित्यनेन । अच् (३११३४) । गोर्जलात्वाति । रम्यत । पट् 'बाल' [इति
ख्यातस्य] ॥ १०४ ॥^७

हिण्डीगोऽधिन्फ पेन

'हिण्डि (डी)' इति शब्दमीरयति । अधिन्फ । स्थायने । 'कर्ममोनी'
(उ० ३३) इति साधु । त्रीणि 'समुद्रपेन [स्य] ॥^८

सिन्दूरं नागमम्भत्रयम् ।

'स्पन्द सप्रसारण च'(उ० १६८) इत्युक्तम् । नाग मोक्ष ममवाञ्छा^९ । ट्रे ॥^{१०}

नागसीसकयगोष्टवर्गाणि

नग भव । मिनोर्ति मो । 'यिन् वधने' (म्वा० उ० ब०) । बाह-

1 Black antimony [4] 2 M २४३ अ 3 Calc of brass used
as collyrium [4] 4 Yellow orpiment [4] 5 Red-chalk [5]
6 M रम्य 7 Gum myrrh [6] 8 Foam of sea [319 M.
अमरस्य 10 Red lead [21

लकादीर्घं । सी स्यति । योगे धातुसम्बन्धे इष्टम् । वृधे (म्वा० आ० से०)
रन् (उ० २ २७) । अन्ये तु 'वप्राणि' इति पठन्ति । हुवप् (म्वा० उ० अ०) ।
'वृधिवपिम्या रन् (उ० २ २७) । चत्वारि ॥^१

त्रपु पिच्चटम् ॥१०५॥

रङ्गयङ्गे

त्रपते । 'शृस्वृस्निहि—' (उ० १ १०) इत्यु । पिच्चयति । '[पि] च्च
छेदन' (म्वादि) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ॥१०५॥ रङ्गति ।
वङ्गति । चत्वारि ॥^२

अथ पिचुस्तूल

'पिचुमर्दने' (?) । मृगध्वादि (उ० १.३७) । 'तूल निष्कर्षे' (म्वा०
प० से०) । द्वे ॥ 'रुई' [लोके] ॥^३

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भ वह्निशिरः महारजनमि-यपि ॥१०६॥

कमलादुत्तरम् । 'कुस सश्लेषणे' (दि० प० से०) । कुसेरुम्भ (उ०
४ १०६) । वह्निवान् शिलाऽस्य^४ । [र] ज्यवजन । क्यन् (उ० २ ७९) ।
महच्च तद्रजन च । चत्वारि ॥१०६॥^५

मेपकम्बल ऊर्णायु

मपलोमकृत कम्बल । ऊर्णाऽस्याति^६ । 'ऊर्णाया युस्' (५ २ १२३) । द्वे ॥^७

शशोर्ण शशलोमनि ।

शशस्य ऊर्णा । द्वे ॥^८

मधु शौद्र माक्षिकादि

'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कल्पाटि—' (उ० १ १८) इति साधु ।
शुद्राणि वृत्तम् । शुद्राभ्रमर—^९ (४ ३ ११९) इत्यन् । माक्षिकाणि वृत्तम् ।
'सज्ञायाम्' (४ ३ ११७) इत्यण । शीणि ॥^{१०}

1 Lead [4] 2 M रवादिभ्यः ३ Tin [4] 4 Cotton [2] 5 M
शिरः ६ Safflower [4] 7 M ऊर्णास्यास्ति 8 Woolen blanket
[2] 9 The hair of a rabbit [2] 10 Honey [3]

मधूच्छिष्टं तु सिक्वयकम् ॥१०७॥

मधुन उच्छिष्टम् । 'पि (सि) च क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'पातु-
दिवचि—' (उ० २७) इति स्यक् । द्वे 'भोग' [लोके] ॥१०७॥^१

मन शिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मनराब्जवाच्या शिला । मनसा गुप्ता । मनसाब्देन ह्रूयते । 'आतश्च—'
(३३१०६) इत्यङ् । नागानां जिह्वेव । नैपाले भवा । कुत्सिता नदीव । गा
दीप्तिं लाति । सप्त 'मयनचिल' [लोल] ॥^२

यवक्षारो यवाग्रज ॥१०८॥

पाकय

यवानां क्षार । यवाग्राज्जाता । पाके साधु । त्रीणि 'य (ज) बाक्षार'
[लोके] ॥^३

अथस्वर्जिकाक्षार कापोतः सुखवर्चकः ।

सीवर्चलं स्याद्रघुकम्

स्वर्जिकारस [ज क्षार । व] पोत-वर्णोऽस्याति^४ । सुख वर्चयति । 'वर्च'
दीप्ति (भ्वा० आ० से०) । सुवर्चलाया इदम् । रोचते । ऋन् (उ० २३२) ।
पञ्च 'साजीक्षार' [लोके] ॥^५

त्वक्क्षीरी वशरोचना ॥१०९॥

त्वचो वसान् क्षीरमस्याः । वसो रोच्यतेऽनया^६ । द्वे 'वशलोचन [त्य]'
॥१०९॥^७

शिप्रुज श्वेतमरिचम्

शिप्रोर्जातम् । श्वेत मरिचमिव । क्षोमाञ्जनबीजस्य द्वे ॥^८

मोरट मूलमैक्षवम् ।

मुरति । 'मुरवेष्टन' (तु० ५० मे०) । 'शवादिम्याष्टन्' (उ० ४८१) ।
इक्षोरिदम् । एकम् ।^९

1 Lees' wax [2] 2 Red arsenic [7] 3 Saltpetre [3] 4 M
वर्णोऽस्यास्ति 5 Natron [5] 6 M राच्यतेनया 7 The manna of
bamboos [2] 8 The seed of s'obhāṇjana (drum stick) [2]
9 M शवादिम्योष्टन् 10 The root of sugarcane [1]

प्रत्यिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥

प्रत्यिरिव । पिप्पल्या मूलम् । चटकायाः शिर इव । त्रीणि ॥११०॥^१

गोलोमी भूतकेशो ना

गोत्रोन्नामियम् । संग्रहपूर्वकत्वान्न वृद्धिः । भूतानां केश इव । द्वे ॥^२

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पत्राङ्गं द्वे ॥^३

त्रिकटु त्र्युपणं व्यापम्

त्रयाणां बहूनां समाहारः । त्रयाणामुपणानां समाहारः । 'उप दाहे' (भ्या० प० से०) । विरोधेन ओपति । 'उप दाहे' (भ्या० प० से०) । त्रीणि 'त्रिकटु' । इति व्याख्येयम् ॥^४

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

इति धैर्यवर्गः ॥९॥

त्रयाणां फलानां समाहारः । द्वे ॥ १११ ॥^५

इति वैद्यवर्गः ॥ ९ ॥

शुद्धाभायरवर्णाश्च घृषलाश्च जघन्यजाः ।

'शुद्धाभाये' (भ्या० प० से०) । 'शुषेर्दन्त्य' (उ० २.१९) इति रश्, दीर्घश्च । शररररामो वर्णश्च । घृषे घर्मे मति । जघन्यात्वादाग्रजाः । अत्रारि ॥^६

अम्बष्ठो वैश्याद् द्विजन्मनोः ।

अम्बे तिष्ठति ॥^१

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

‘उच्च समवाये’ (दि० प० से०) । ‘ऋज्वेन्द्र-’ (उ० २ २८) इति साधु ॥^२

मागध क्षत्रियाविशोः ॥२॥

‘मागध वेष्टने’ । अच् (३ १ १३४) । प्रज्ञादि (५ ४.३८) ॥ २ ॥^३

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययो

अर्या वैश्या क्षत्रियश्च, तयो सुत । माहिष्या [साधुः] ॥^४

क्षत्तार्याशूद्रयाः सुत ।

क्षदति । ‘क्षद सभृती’ । ‘—शसिसदादिभ्य —’ (उ० २ ९३) इति वृष् ।

अर्याऽत्र^५ क्षत्रिया, ‘क्षत्रिया च शूद्रजे’ इति वचनान् ॥^६

ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूत

सूड क्त (३ ४ ७२) ॥^७

तस्या वैदेह्यो विश ॥३॥

ब्राह्मण्या वैश्यान्, विदेहेषु भव ॥ ३ ॥^८

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्या यस्य सभवः ।

रथ करोति ॥^९

स्याच्चण्डालस्तु जनिता ब्राह्मण्यां वृषलेन य ॥४॥

वृषलेन शूद्रेण ॥ ४ ॥^{१०}

1 The offspring of a man of the Brahmana and women of the Vaisya caste [1] 2 The descendant of a Kṣatriya father and Sūdra mother [1] 3 The offspring of a vaisya father and kṣatriya mother [1] 4 The descendant sprung from a kṣatriya father and Vaisya mother [1] 5 M बर्धन 6 The man born of a Sūdra man and Kṣatriya woman [1] 7 The son of a kṣatriya by a Brāhmaṇa woman [1] 8 The son of a Vaisya by a Brāhmaṇa woman [1] 9 The son of a Mithuṣya man by a Karāṇi woman [1] 10 The man born of a Sūdra father and Brāhmaṇa mother [1]

कारुः शिल्पी

करोति । 'हृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् । शिल्पमस्यास्ति । द्वे ॥^१

संहतैस्त्वैद्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

शिल्पिभिः समुदितैः श्रेणिः । 'ध्रिज् सेवाग्राम्' (म्वा० उ० से०) । 'वहि
ध्रि—' (उ० ४.५१) इति निः । एकम् ॥^२

कुलकः स्थात्कुलश्रेष्ठी

कुलं कायति । द्वे 'महरा' ॥^३

मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥

मालास्यास्ति^४ । 'श्रीह्यादिभ्यश्च' (५.२.११६) इति ङ् ॥ ५ ॥^५

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

कुं भूमिं लालयति । द्वे ॥^६

पल्लगण्डस्तु लेपकः ।

पलं मासमिष मृदं गण्डति । लिप्पति । द्वे 'राज' [लोके] ॥^७

तस्तुषायाः कुविन्दः स्यात्

तन्मूत्रं वयति । 'ह्वापाभश्च' (३.२.२) इत्युण् । कुं मुषं विन्दति । द्वे
'जोलहा' [लोके] ॥^८

तुम्बवायस्तु सौचिकः ॥६॥

तुम्बं छिन्नं वयति । सूचो शिल्पमस्य । द्वे 'दरजी' [लोके] ॥ ६ ॥^९

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रङ्गेणाजीवति । द्वे 'चितेर' [लोके] ॥^{१०}

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शस्त्रं मार्जति । अण् (३.२.१.) । असिं धावति । 'सिकिलीयर' द्वे ॥^{११}

पादूकुल्चर्मकारः स्यात्

पादूः पादत्राणं करोति । द्वे ॥^{१२}

-
1. Craftsman [2] 2. A company of craftsmen of the same caste [1] 3. An artisan of eminent birth [1] 4. M. मालास्यास्ति 5. Gardener or garland-maker [2] 6. Potter [2] 7. Mason [2] 8. Weaver [2] 9. Tailor [2] 10. Painter [2] 11. Furbisher of weapons [2] 12. Shoe-maker [2].

व्योकारो लोहकारक ॥७॥

‘व्यो’ इत्यव्यय लोहवाचि ॥ ७ ॥^१

नर्दिधम स्वर्णकार कलादो रुक्मकारक.^२

नाही वदनाली धमति । ‘खित्यनव्ययस्य (६३६६) इति ह्रस्व । कला-
मादत्ते । चत्वारि ॥^३

स्याच्छास्त्रिक कामधधिक

शास्त्र शिल्पमस्य । कम्बु शिल्पमस्य । हे ॥^४

शौलिकस्ताम्रकुट्टक ॥८॥

शुल्ब शिल्पमस्य । ताम्र कुट्टयति । हे ‘छेदर [लोके] ॥^५

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतद् ।

तक्षो रत्नकर्ता जडितो रत्नविनायी ‘जवाहिरी’ । तक्षति । ‘युवपि—’
(३०११५७) इत्यादिना कनिन् । वर्धं छेदन (यु० प० स०) । वर्ध-
यतीति । बाहुलकाङ्गि । त्वक्षू तनूकरणे (भ्वा० प० से०) । पञ्च ॥^६

ग्रामाधीनो ग्रामतक्ष

ग्रामतक्षा । ‘ग्रामकौटाम्या तक्ष (५४९५) इति टच्’ ॥^७

कोटतक्षोऽनधीनयः ॥९॥

कुट्टया मव । कोट स्वतन्त्र ॥ ९ ॥^८

धुरिमुण्डिदिवाकीर्तिर्नापितान्तावमायिन ।

धुरोऽस्यास्ति^{१०} । मुण्ड करोति । ‘मुण्डमय—’ (३१२१) इति णिच् ।
ग्रह्यादित्वात् (३११३४) णिनि । दिवाकीर्तिरस्य । न आवित । ‘आप्त्
व्याप्त्वा’ (रत्ना० प० व०) । णिजन्तात् क्त । अनुभवसातु नीलमस्य । स्य
तेर्णिनि (३२७८) । ‘आतो युच् (७३३३) । पञ्च ॥^{११}

निर्णेजक स्याद्रजः

निर्णेनेति । णुल् (३११३३) । रजति । हे ‘धावो’ [आव] ॥^{१२}

-
- 1 Blacksmith [2] 2 B and K. रुक्मकारक 3 Goldsmith [4]
4 Dealer (in shell) [2] 5 Coppersmith [2] 6 Carpenter [5]
7 M इत्यच् B A village Carpenter [2] 9 An inde-
pendent Carpenter [1] 10 M धुरास्यास्ति 11 Barber [5]
12 Washerman [2]

शौण्डिको मण्डहारक ॥१०॥

शूण्डा सुरा पण्यमस्य । मण्ड सुराग्रस हरति । द्वे 'कलवार' [लोके]
॥ १० ॥^१

जावाल स्यादजाजीव

जव वेगमालाति जवालोऽज^२, तस्यायम् । अजा आजीवोऽस्य^३ । द्वे ॥^४

देवाजीवस्तु^५ देवल ।

देवेराजीवति । देव देवस्वत्वम् [मालाति] । 'वात —' (३३१०६)
क ॥^६

स्यान्माया ब्राम्हरी

शम्बरस्य दैत्यभेदस्येयम् । द्वे ॥^७

मायाकारस्तु प्रातिहारिक ॥११॥

प्रतिहारो व्याज प्रयोजनमस्य । 'ऐन्द्रजालिकस्य' द्वे ॥११॥^८

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विन ।

भरता इत्यपि नटाः

शैलालिना प्रोक्त नटसूत्रमधीयत । 'पाराशर्य—' (४३११०) इति
गिति । शिलूपास्य ऋपरपत्यम् । जायया जीवन्ति । कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्रमधी-
यते । भरतस्य मुने शिष्या । नटति । पट् ॥^९

चारणास्तु कुशीलवा ॥१२॥

चारयन्ति कीर्तिम् । कुशील वान्ति । 'वन्दिविशेषस्य' द्वे ॥ १२ ॥^{१०}

मार्दङ्गिका मीरजिना

मृदङ्गलवादन शिल्पमस्य । मुरज शिल्पमस्य । द्वे ॥^{११}

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पाणि बादयति । पाणि हन्ति । 'पाणिपताऽद्यौ चिल्पिनि' (३२५५) द्वे ॥^{१२}

1 Distiller and seller of spiritous liquors [2] 2 M
जवालोऽज 3 M आजीवोऽस्य 4 Goat herd [2] 5 B and K
देवाजीवो 6 The attendant upon an idol [2] 7 Jugglery
[2] 8 Juggler [2] 9 Actor [6] 10 Singer dancer [2]
11 Drummer [2] 12 Striking with the hand, a drummer
or one who plays upon any hand instrument [2]

वेणुध्मा स्युर्वेणविका

वेणु धमन्ति । वेणोविकार वंणवम् । 'ओरज्' (४३१३९) । वंणव शिल्पमस्य द्वे ॥^१

वीणावादास्तु वेंणिकाः ॥१३॥

वीणा शिल्पमस्य । द्वे ॥^२

जीरान्तक शाकुनिक

शाकुनाद् हन्ति । 'पक्षिमत्स्य—' (४४३५) इति ठक् । द्वे 'चिरंमार' [लोके] ॥^३

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

वागुलया जालेन च चरति । द्वे ॥^४

वैतसिक कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥१४॥

वीतसेन मृगादिबन्धनादिना चरति । कटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति । मांस पण्यमस्य ॥ १४ ॥^५

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतानिकोऽपि स ।

भृज (भ्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) । भृति वेतन मुङ्क्ते । वेतनेन जीवति । ठक् (४४१२) ॥^६

वार्तावहो वैवधिक

वार्ता वहति । ठक् । द्वे 'ववरि (डि) ओ] लोके] ॥^७

भारवाहस्तु भारिक ॥१५॥

मारोऽस्यास्ति^८ । 'अत —' (५२११५) म (ठ) न् ॥१५॥^९

विचर्ण पामरो नीच प्राकृतश्च पृथग्जन

निहीनोऽपसद्यो जात्मः क्षुल्लवश्चेतरश्च सः ॥१६॥

विगतो वर्णोऽस्य^{१०} । पामान रानि । निवृष्टामी लक्ष्मी चिनोति । प्रवृत्तो भव । सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जन । निनरा हीन । अपवृष्टे सोदति । अच्

1 I lute player [2] 2 Lutanist [2] 3 Bird-Catcher or hunter of birds [2] 4 Fowler [2] 5 Seller of meat [3]

6 A hired labourer [4] 7 Pedlar [2] 8 M मारोऽस्यास्ति

9 Porter [2] 10 M वर्णोऽस्य ।

(३.१.१३४) । जालं करोति । बाहुलजान्म । क्षुधं लाति । कः (३.२.३) ।
इतं शीतं राति । दश ॥१८॥^१

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारका ॥१७॥

भ्रियते । 'भृत्योऽसंज्ञायाम्' (३.१.११२) इति क्यप् । दास्या अपत्यम् ।
'द्वपचः' (४.१.१२१) इति ङक् । 'क्षुद्राम्यो वा' (४.१.१३१) इति ङक् च ।
दास्यते । 'दामृ दाने' (भ्वा० उ० से०) । गुपेः (भ्वा० प० से०) प्यतः
(३.१.१२४) कः । चिट परप्रेष्ये' (भ्वा० प० से०) । कृजादिभ्यो युप्
(उ० ५) । नियुज्यते । प्यत् (३.१.१२४) । किञ्चित् करोति । 'नियत्त
द्वद्वपु (वा० ३.३.२१) इत्यप् । प्रेष्यते । 'प्रादूतो—' (वा० ६.१.८९)
इति वृद्धिः । भुज्यते । 'रचिभुजिम्या किप्यत्' (उ० ४.१७८) । परिचरति ।
पुल् (३.१.१३३) ॥१७॥^२

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरोधिताः

परेण आधितः । परिस्कन्दति । अच् (३.१.१३४) । 'परेश्च' (८.३.७४)
इति वा पः । परस्माज्जातः पररेपितः । चत्वारि ॥^३

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्ठाः ॥१८॥

'मदि स्तुस्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) तुन्द^४ परिमाष्टि ।
'तुन्द शोकयोः—' (३.२.५) इति कः । न लसति । अच् (३.१.१३४) ।
स्वार्थे प्यत् (वा० ५.१.१२४) । शीनं करोति । 'शीतोष्णाम्या कारिणि—'
(५.२.७२) इति कः । उष्णादप्यः ॥१८॥^५

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूथान उष्णश्च ।

दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) अच् (३.१.१३४) । प्यते ।
'चने याचने' (भ्वा० उ० मे०) । चने उरप् (उ० १.३८) । 'विद्य ममापौ'
(तु० प० मे०) । पेशं लाति । पाटयति । 'कलिपाटि—' (उ.१.१८) इति
साधु । मुष्टु उत्थानमुद्योगोऽस्य । उष्णश्चमस्यामि ॥^६

-
1. A low or mean man [10] 2. M. भृत्यो सज्ञायाम्
3. Servant 4. [11] One brought up by other [1] 5. M. दु-द
6. A lazy man [6] 7. A clever or expert man [6].

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनगमा ॥१९॥

निपादश्चपचावन्तेवासिचाण्डाल पुष्कशाः^१ ।

चण्डते । 'पतिचण्डिम्यामालम्' (उ० १११७) । प्लवते । अच् (३११३४) । मतङ्गस्यापत्यम् । दिवा कीर्तिरस्या । अधार्मिकान् जनान् गच्छति ॥ १९ ॥ निपीदति पापमस्मिन् । घञ (३३१२१) । स्वान पचति । अच् (३११३४) । भ्रामादेरन्त वसति । णिनि (३२७८) । प्रज्ञाद्यणि चाण्डाल — अपि इत्येके । तत्र । 'कुलालवह्णिकर्मरनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्य इच्छन्दसि' (५४३६ सूत्रे) इति वार्तिनेन छन्दस्यण्विधानवैयर्थ्यात् । पुर कपति । घृपोदरादि (६३१०९) । दश ॥^२

भेदा किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छज्जातय ॥२०॥

किरातादयो म्लेच्छाश्च चण्डालजातय । इ वक्ष्ये' (तु० प० से०) । विर-मतति । शव राति । पुरि इन्दति । म्लच्छति । अच् (३११३४) ॥ २० ॥^३

व्याधो मृगवधाजोवा मृगयुर्लुब्धकाऽपि स ।

विध्यति । व्याडघषा— (३११४१) इति ण । मृगवधताजोवति । मृगान्वधार्थं याति । लृष्प इव ॥^४

फीलेयक सारमेय कुम्भकुरो मृगदशक ॥२१॥

शुनरो भपक इवास्यान्

कुले भव । 'कुलकुलि-' (१२६६) इति ढक्ञ् । सरमा दुनी, तदपत्यम् । कुक्कु' शब्द राति ॥ २१ ॥ पुनति । 'दान गनो (तु० प० से०) । कवुन् (उ० २३२) भपति । भप पंगय (भ्वा० प० स०) । 'दुर्मास्वि-' (भ्वा० प० से०) । स्वभूक्षन्— (उ० ११६०) इति साधु । सप्त ॥^५

अलर्क्षन् म यागित ।

अलमच्छति । यगि वज्रि (भ्वा० प० स०) । व्यन्तात् स (३२१०२) 'मत्तान्' एवम् ॥^६

इय विद्वक्कुम्भगयानुशु

मृगयाया कुल । इवा । विवक् इवति । एवम् ॥^७

1 B and K पृक्कमा 2 Cardia 3 Three tribes, namely Kurta, Sabara and Pulinda (1 each 4 Hunter [4] 5 Dog [7 E A mad dog '2, 7 Hound 1'

सरमा शुनी ॥२२॥

सरं माति । शुनी । गौरादिः (४.१.४१) । ॥ २२ ॥^१

विट्चरः शूकरो^२ ग्राम्यः

विसं विष्टां चरति । एकम् ॥^३

वर्करस्तरुणः पशुः ॥^४

आच्छेदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥२३॥

आच्छ (चिच्छ) दत्तेऽनेन^५ । मृगा व्यय्यन्तेऽत्र^६ । 'व्यय गती' (भ्वा० उ० से०) । छः (वा० ३.२.१०१) । आचिद्यते । 'खिट्वासे' (भ्वा० प० से०) । मृग्यतेऽत्र^७ । 'परिचर्यामृगया—' (वा० ३.३.१०१) इति साधुः ॥२३॥^८

दक्षिणारुर्लुब्धयागादश्रिणेर्मा कुरद्भकः ।

दक्षिणे अहरस्य । दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोरे' (५.४.१२६) इति साधु ॥^९

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥२४॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटवचरमलिम्लुचाः ।

चुरा शीलमस्य । 'क्षत्रादिभ्यो णः' (४.४.१२) । एकागारं प्रयोजनमस्य । 'एकागादिकट् चोरे' (५.१.११३) । स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (घु० उ० से०) । 'दमु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'जनिमनिदसिभ्यो मुः' (उ० ३.२०) । तत्करोति । 'तद्वृहतोः—' (ग० ६.१.१५७) इति साधुः । मुष्णाति । ष्वुल् (३.१.१३३) ॥२४॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । गिनिः (३.२.७८) । पराम् आस्वन्दितुं शीलमस्य । पटत् चरति पटच्चरम्, तस्यायम् । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । इत् (उ० ४.१.१७) । मलि म्लोचति । 'म्लुच स्तेये' (भ्वा० प० से०) । दश ॥^{१०}

चौरिकास्तेन्यचौर्ये च स्तेयम्

चौरस्य माव., वमं वा । मनोजादित्वान् (५.१.१३३) वृत् । स्तेनस्य

1. Bitch [2] 2. B. एवतो 3. A village hog [1] 4. Any young animal [1] 5. M. आच्छेदनेन 6. M. व्ययन्ते 7. M. मृग्यते 8. Hunting [4] 9. Wounded on the right side (a deer) [1] 10. Thief [10].

भावः । व्यञ्ज (५११२४) । चौरस्य कर्म । 'स्तेनाद्यन्तलोपश्च' (५११२५)
चौरकर्मणः 'चत्वारि ॥^१

लोच्य तु तद्धनम् ॥२५॥

लुप्यते । दृन् (उ० ४१५८) । एकम् ॥२५॥^२

वीतसस्तूपकरणं घन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वितस्यते । 'मृगादिव-घनसाधनस्य' एकम् ॥^३

उन्माथः कूटयन्त्र स्यात्

उन्मथ्यतेऽनेन^४ । घन् (३३१२१) । कूटस्वरूप यन्त्रम् । 'मृगादिव-घन-यन्त्रस्य' द्वे ॥^५

वागुरा मृगबन्धनी ॥२६॥

अवा [गुरते] । गुरी हिंसायाम् (तु० प० से०) । मृगो बध्यतेऽनेन^६ ।
'जालविशेषस्य' द्वे ॥२६॥^७

शुल्यं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

शुल्वयति । 'शुल्व विसर्गे' (चु० प० से०) । वरमटनि । मृग्यते ।
'मृजेरमुम् च' (उ० ११५) । चात्सलोपः । वटति । 'वट वेष्टने' (म्वा० प०
से०) । गुप्यते । 'गुण आभरणे' (चु० उ० से०) । पञ्च ॥^८

उद्धाटन घटीयन्त्र सलिलोद्धादन प्रहे ॥२७॥

उद्धाटयतेऽनेन^९ । 'घट सघान' (चु० उ० से०) । घटीना यन्त्रम् । प्रहे
शूयान् । सलिलमुद्धाहृतेऽनेन^{१०} । द्वे ॥२७॥^{११}

पुसि वेमा वापदण्ड

वपति, अनेन । वेत्र सखेत्र' (उ० ४१४९) इति मनिन् । हुक्
(म्वा उ० से०) । घन् (३३१८) । वापय्य दण्डः । वेचिद् 'वाप'
इत्यन्तरपमध्य पठन्ति । तत्र वेत्रो घत्रि 'आनो य [व]—' (उ० ३३३) । द्वे ॥^{१२}

- 1 Theft [4] 2 The property stolen [1] 3 A net for
Containing beasts and birds [7] 4 M उन्मथ्यनन 5 A trap
for deers, birds &c [2] 6 M बध्यतेऽनेन 7 A trap for catching
deers [2] 8 Rope [5] 9 M उद्धाटयतेऽनेन 10 M सलिलमुद्धाहनन
11 The rope and bucket for a well [2] 12 Loom [2]

सूत्राणि नरि तन्तव ।

सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०) । नरि पुंसि । तन्वते । 'सिननि-'
(उ० १ ६९) इति तुव् । द्वे ॥^१

वाणिव्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वण शब्दे चुरादि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । विशिष्टा ऊति ।
वेज्ज क्तिन् (३ ३ ९७) । 'वस्त्रादिव्यूते' द्वे ॥^२

पुस्त लेप्यादिकर्मणि ॥२८॥

'पुस्त आढरादौ' (चु० प० से०) । एकम् ॥२८॥^३

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभि कृता ।

पञ्चालदेशे मवा । जनपदतदवधौ (४ २ १२४) इति वुञ् । पुत्रीव । द्वे ॥^४

पिटफ पेटकः

पेटति । 'पिट सघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् । ण्वुलि (३ १ १३३)
पेटक । द्वे 'पेटारी' [लोके] ॥^५

पेटा मञ्जूषा

मण्डति । 'मस्तेनुम् च' (उ० ४ ७७) इत्यूपव् । द्वे 'सदूप (ल)'
लोके]^६ । 'चत्वार्येकार्थानि' इत्यन्ये ।

अथ विहङ्गिका ॥२९॥

भारयष्टिः

विहङ्ग इय ॥२९॥ भारस्य यष्टि । द्वे 'कावटि' [लोके] ॥^७

तदालम्ब्य शिष्यं काच

तामालम्बितु क्षीलमस्य । शक्नोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'कच
वघने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३ ३ १२१) द्वे ॥^८

अथ पादुका ।

पादूरुपानत् स्त्री

पद्यते । णिन् (उ० १ ८५) स्वार्थे ण् । पाद उपनहते । 'गह वघन'

1 Thread [2] 2 Weaving [2] 3 Plastering, painting, anointing [1] 4 B prefers पञ्चालिका 5 Doll [2] 6 Basket [2] 7 Box [2] 8 A pole for carrying burdens [2] 9 A string so fastened to the yoke as to support burdens [2]

(दि० उ० अ०) । क्विप् (वा० ३३९४) । 'नहिषृति—' (६३११६)
इति दीर्घं ॥^१

सैवानुपदीना पदायता ॥३०॥

पदस्यानु । अनुपद वद्धा । 'अनुपदसर्वा—' (५२९) इति ख । पदायता ।
पदवदीर्घा । 'योजा' लोके ॥ ३० ॥^२

नध्री यध्री यरत्रा स्याद्

नहृतेऽनया^३ । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति घृन् । यधते । 'वृषिवपिमा
रत्' (उ० २२७) । यर त्रायते । 'चर्ममयरज्जो' त्रीणि ॥^४

अश्वादेस्ताडनी कक्षा ।

ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु० प० से० । कक्षति । 'कक्ष दण्ड' । एष
'कोडा' [लोके] ॥^५

चण्डालिका तु कण्डोलयीणा चण्डालवस्त्रकी ॥३१॥

चण्डालेन वृता । 'कुला [ला] दिम्पो बुब्' (४३११८) । 'वडि
मदे' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादोलच् । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥ त्रीणि
'किगिरी' [लोके] ॥ ३१ ॥^६

नाराची स्यादेपणिका

स्वल्पो नाराचा चाणभेद । गौरादि (४१४१) । इष्यतऽनया । ल्युट्
(३३११७) । क । 'सुवर्णतुलाया' द्वे । 'काटा' [लोके] ॥^७

शाणस्तुनिकपः कपः ।

शण्यते । 'शाण दान' (म्वा० प० से०) । घर् (३३१९) । निवर्षति ।
'कप' हिमाम्नाम् । (म्वा० प० म०) । 'सुवर्णपरीक्षापाषाणस्य' त्रीणि ।
'वसवटी' [लोके] ॥^८

अथ धु) धनः पत्रपरशुः ।

वृक्षव्येष्टेन^९ । पत्रमिव परशु । 'सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य' द्वे । 'मुलान्'
[लोके] ॥^{१०}

1 Shoe, slipper [3] 2 A shoes of the length of the foot [1] 3 M नहृतेऽनया 4 A leather strap [3] 5 Whip [1]
6 The lute of a Candala [3] 7 The scale of a gold smith [2] 8 M वष 9 Touch stone [3] 10 M वृक्षव्येष्टेन
11 File [2]

ईषिका^१ तूलिका समे ॥३२॥

ईषिति । 'ईष उच्छे' (म्वा० प० से०) क्वुम् (उ० २ ३२) । तूल निष्कर्षे (म्वा० प० से०) । 'वारणादिशलाकाया' द्वे ॥ ३२ ॥^२

तेजसावतनी मूषा

तेजसो^३ विकार । सुवर्णादिरावयने पच्यतऽस्याम्^४ । 'मूष स्तेये' (म्वा० प० से०) । व (३ ३ १३५) । द्वे 'परिया' [लोके] ॥^५

मत्ता चर्मप्रसेविका ।

'मस दीप्तौ' (जु० प० से०) । 'हुयामा—' (उ० ४ १६७) इति श्रु । चर्मणा प्रसीष्यते । द्वे ॥^६

आस्फोटनी वेधनिरा

आस्फोटयतेऽज्या^७ । विध्यनेऽज्या^८ । 'मुक्तादिवेधिन्या' द्वे ॥^९

कृपाणी कर्तरी समे ॥३३॥

कृपामणति । कर्तनं कर्तं त राति । द्वे ॥^{१०}

घृभ्रादनो^{११} घृभ्रभेदी

घृगमति । घृभ्र भेत्तु शीलमस्य । 'वाप्लमशनस्य' द्वे ॥^{१२}

टङ्क पापाणदागण ।

टङ्कयति । 'टङ्कि बन्धे' [चुरादि] । पापाणो दायतेऽनेन^{१३} । द्वे 'टाको' [लोके] ॥^{१४}

मरुचोऽरित्री करपत्रम्

'र' इति कचति । 'कच दन्दे' (म्वा० आ० से०) । करपत्रमिति । द्वे 'भारा' [लोके] ॥^{१५}

आरा चर्मप्रभेदिका ॥३४॥

आ राच्छति । 'आरा शस्त्र्याम्' इति माधु । चर्मण प्रभेदिका । द्वे 'रायो' [लोके] ॥ ३४ ॥^{१६}

१ १. एषिका २ The brush or pencil of a painter [2] 3 M तेजसा ४ ५ पच्यतेऽस्याम् 5 Crucible [2] 6 Bellows [2] 7. ५ म्वा० प० से० ८ ५ विध्यनेऽज्या ९ A sharp-pointed instrument for perforating shells and jewels [2] 10 Scissor [2] 11 ॥ घृभ्रादनी 12 Hatcher [2] 13 ५ दायतेऽनेन 14 The chisel of a stone-cutter [2] 15 Saw [2] 16 The awl of a shoe-maker [2]

सूर्मी स्थूणायः प्रतिमा

शोभना ऊर्गिरस्या । गौरादि (४.१७१) । तिष्ठति । 'रास्नासास्ना-
स्थूणा—' (उ० ३.१५) इति साधु । अयसो लोहस्य प्रतिमा । त्रीणि ॥^१

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शल्पशिल्प—' (उ० ३.२८) इति
साधु । कला नृत्यगीतादिश्चतु पष्टि ॥ एकम् ॥^२

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥३५॥

प्रतिरूतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः ।

प्रतिकृत्य भोयतेऽनेन^३ । प्रतिवृत्तिविम्बस्य । प्रतियात्यतेऽनया^४ । यत निवारोप-
स्कारयो' [चुरादिः] ॥३५॥ प्रकृष्टा च्छाया । प्रकृष्टा कृति । 'अर्चं पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३.३.१०३) इत्यः । प्रतिनिधीयते
सदृशीक्रियते । 'प्रतिमाया' अष्टौ ॥^५

उपमोपमानं स्यात् ।

'उपमातेनैव अङ्' (३.३.१०६) । द्वि ॥^६

वाच्यलिङ्गा समस्तुत्य सदृशः सदृशः सदृक् ॥३६॥

साधारणः समानश्च

समति । 'सम वैवलम्बे' (भ्वा० प० से०) । तुलया समितः । समान इव
पश्यति । दृग्दृग्—' (६.३.८६) इति कञ्चिन्नो क्मरश्च ॥३६॥ सदृ आपार-
णेन वर्तते । समानमानमस्य । सप्त वाच्यलिङ्गा अमी ॥^७

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसकाशनीकाक्षप्रतोकाशोपमादयः ॥३७॥

निमादय उत्तरपदस्या एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गा । पिनृनिन पुन,
मानृनिमा नन्या । नियत भाति । स वाशते । निनरा वाशते । 'द्व. वाशे'
(६.३.१२३) इति दोषं ॥३७॥^८

1. An iron image or statue [3] 2. Art (fine or mechanical)
[1] 3 M भोयतेनेन 4 M. प्रतियात्यतेनया 5 Image, Picture [6]
6 Resemblance or similarity [2] 7. Equal (as a thing to
another) [5] 8 Like (only when Compounded) [5]

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरण मूल्यं निर्वेशं पण इत्यपि ॥३८॥

कर्मणा सपद्यते । 'कर्मवेपाद्यत्' (५११००) । कर्माणि विधीयन्तः । 'भ्रियतेऽनया' । सजाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । किति भृति । भृज (भ्वा० उ० अ०) मनिन् (उ० ४१४४) । वीयतेऽनेन । 'नु वी गत्यादौ' (अ० ५० अ०) । 'वीपतिष्मा तनम्' (उ० ३.११०) । भरणे साधु । भ्रियतेऽनेन । मूलानाम्यम् । निर्विशन्ति (न्) अनेन । घञ् । पप्यते । नित्य पण —' (३३९६) इत्यप् । एकादश ॥३८॥^३

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्धरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्व परिस्रुता ॥३९॥

मदिरा कश्यमद्ये चापि^४

सुष्ठु राति । हलिनो बलस्य प्रिया । हलस्यङ्गानि । 'हल विलेखने' (भ्वा० ५० म०) । ज्वलादि (३११४०) । परितः स्रवति । क्विप् । लुक् (११७१) । वरुणालयोऽपि^५ वरण, तस्यात्मजा । गन्धोत्तमा । सीदत क्त (३४७२) । इ काम राति । कादम्ब राति । गौरादि (४१७१) । परितः स्नुता ॥३९॥ माद्यन्त्यनया । 'इमिमदिमुदि—' (उ० १५१) इत्यादिना गिरप् । कस्यामहंति कश्यम्^६ । माद्यन्त्यनन । 'शदमद—' (३११००) इति य् । त्रयोदश ॥^७

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवदश्यन । 'पानरविजननमद्यणस्य' एवम् ॥^८

शुण्ठा पान मदस्थानम्

शुण्यन शुण्डा । 'शुन गती' (शु० ५० से०) । 'जमन्ताह' (उ० १११४) । निबन्धन । मदस्य स्थानम् । शोषि 'पानपृहस्य' ॥^९

मधुवारा मधुनमा ॥४०॥

मधुनो वार । मधुन इम । 'मधुपानावसरस्य' द्वे ॥४०॥^{१०}

१ ॥ विपीयोनया २ ॥ भ्रियतनया ३ ॥ वीयतनन ४ ॥ वि. रातेन ५ Wage, salary, remuneration [11] ६ B कश्यमद्येऽपि ७ ॥ वरुणालया ८ ॥ कश्य ९ Wine [13] १० Any pungent food which excites thirst [1] ११ Dram shop [3] १२ Tippling [2]

मध्वासवो माधवको मधुमाध्वीकमद्वयोः ।

मधूकपुष्प मधु, तस्यासव । मधुना कृतः । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४.३. ११८) । मन्यते । 'फलिपाटि—' (उ० ११८) इति साधु । मधुन इयं माध्वी । 'मृद्रीका द्राक्षा, तस्या विकार'—इत्यन्ये । अद्वयोः वलीवम् । चत्वारि । 'द्वौ द्वौ' इत्यन्ये ॥^१

मैरेयमासवः सी (शी) धुः

मिराया देशविशेषे भवम् । 'नद्यादिभ्यो ङक्' (४.२.९७) । आनूयते । 'पूज् अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३.३.५७) । शेरतेजेन^३ । 'शीडोधुक्' (उ० ४.३८) । त्रीणि ॥^२

मेदको जगल्ल समी ॥४१॥

मेद्यति । 'कृत्रादिभ्यो वुन' (उ० ५.३५) । भृद्य गलति । 'गल भदने' (भ्वा० ५० से०) । यङ्लुगन्तादच् (३.१.१३४) । सज्ञापूवकत्वात् दीर्घः । (७.४.८३) ॥४१॥^४

सधानं स्यादभिपव

घात्रो ल्युट् (३.३.१३) । 'आम्नादिसध नस्य' द्वे ॥^५

किण्व पुसि तु नग्नद्वः ।

'कण शब्दे' (भ्वा० ५० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४.९५) इति साधु । नग्नस्य ह्वानम् । ह्वेन् (भ्वा० उ० अ०) । विवप् (वा० ३.३.९४) । 'नानाद्रव्यहृतधुरावीजस्य' द्वे । 'मत्तनग्नकृताह्वानस्य' इत्यन्ये ॥^६

कारोत्तर सुरामण्डः

कारेण क्रियमा उत्तर । सुराया मण्ड । द्वे ॥^७

आपानं पानगोष्ठिका ॥४२॥

आसम्भूय पिबन्त्यथ ॥ ४२ ॥^८

1 Sweet spiritous liquor made from honey or vine [4]

2. M. शेरतेजेन 3 Rum [3] 4 The liquor used for distillation

[2] 5 Distillation or extraction of liquors [2] 6 The

drug or seed used to cause fermentation in the manufa-

cture of spirits [2] 7 The froth or scum of spiritous liquor

during fermentation [2] 8 A drinking party [2]

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चप्यतेऽनेन । 'चप मक्षणे' (म्वा० उ० से०) । द्वे ॥^१

सरकोऽप्यनुतर्पणम् ।

'मृद् गती' । 'अणि' शब्दात् 'सरक' अप्यस्त्री । 'मद्यपानस्य' द्वे ॥^२

धूर्तोऽश्रदेवी कितवोऽग्नधूर्तो द्यूतकृतसमा ॥४३॥

धूर्वति । 'हसिमृद्—' (उ० ३.८६) इति तम् । अशर्दीष्यति । णिनिः
(३ २.७८) । कितेन वाति । अग्नेषु धूर्तः । पञ्च ॥ ४३ ॥^३

स्युर्लगतका प्रतिमुवः

'आ (ओ) लस्त्री—' (तु० आ० से०) क्त. (३ ४ ७२) । स्वार्थे कः ।
प्रतिनिधिर्भवति । द्वे 'आमिन' [लोके] ॥^४

सभिका द्यूतकारकाः ।

समाद्युतमस्यान्ति । ग्रीहादि. (५ २.१ ६) । द्वे ॥^५

द्यूतोऽस्त्रियामक्षयती कैतव पण इत्यपि ॥४४॥

दिवे. (दि० प० से०) क्त (३.३ ११४) । अक्षा पाशका. सन्त्यस्याम् ।
चितवम्य कर्म । पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्^६ ॥ ४४ ॥^७

पणोऽक्षेपु ग्लहः

पच्यते उन्मृग्यते । ग्लह्यते । 'ग्लह आदाने' (म्वा० आ० से०) 'द्युते
लाभ्यमानस्य' द्वे ॥^८

अक्षारु देवना पाशकाश्च ते ।

अक्षति । 'अक्ष द्याप्ती' (म्वा० प० से०) । पाशयति, पशयति [वा] ।
'पश कचने' घुरादि । प्रीणि ॥^९

परिणायस्तु शारीणां समन्ताग्रयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥

परितो वामदक्षिणो नयाम् । एकम् ॥ ४५ ॥^{१०}

1 Goblet or drinking vessel [2] 2 Drinking [2]
3 Gambler [5] 4 Surety [2] 5 One who keeps a gambling-
house [2] 6 M. ग्लहोऽस्त्यस्मिन् 7. Gambling [5] 8 A thing
staked in gambling [2] 9 Dice [3] 10 Moving a piece at
Chess, draughts &c.

अष्टापदं शारिफलम्

पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । शारीणा फलम् । 'शारीणा खेलनाधार-
पट्टस्य' द्वे ॥^१

प्राणिद्युतं समाह्वय ।

प्राणिनि द्युतं द्युतम् । सम्यगाह्वयन्तेऽत्र^२ । 'पुसि-' (३ ३.११८) इति
य । द्वे ॥^३

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिका ॥४६॥

तादृभ्यादन्यतो युत्तायूहा लिङ्गान्तरेऽपि वै ।

इति शूद्रवर्गः ॥१०॥

यौगिका भार्दङ्गिकादयः । प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिन्लिङ्गे उक्तास्ते तद्वर्ग-
योगादन्यत्र द्युत्तौ सत्या लिङ्गान्तरेऽपि^४ बोध्याः । यथा—'भार्दङ्गिककुलम्'
इत्यादि ॥

इतिशूद्रवर्गः ॥ १० ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रवृत्तायाममरकोशटीकायां द्वितीय काण्ड

समाप्त ॥ २ ॥

1 Draught-board, Chess board 2 M सम्यगाह्वयन्ते 3 Gamb-
ling with fighting animals 4 M लिङ्गान्तरेऽपि ।

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

तृतीयः काण्डः

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादि संग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥१॥

श्रीरामाय नमः । सामान्ये सामान्यकाण्डेऽस्मिन्^१ विशेष्यनिघ्नादिभिः शब्दैः, उपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशाः वर्गाः ? स्वर्गादिवर्गाः पूर्वोक्ताः संश्रय आश्रयो येषाम् । सुहृत्पादयो देवासुरमनुष्येष्वेव संबध्यन्ते । लिङ्गान्यादौ येषां तानि तेषां संग्रहाः । आदिना नाम (या) नि ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशं^२ प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥२॥

स्त्रीदाराद्यैः पदैर्मादृशैर्यल्लिङ्गसंख्याकैर्यादृशं विशेष्यं स्त्रीदारादिकं प्रकान्तम्, तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गवचना भेदका विशेषणानि भवन्ति । गुणशब्दा यथा—‘प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीणं बलत्रम् ।’ द्रव्यशब्दो यथा—‘दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः’ । क्रिया शब्दाः ‘पाचिका स्त्री’ इत्यादि ॥ २ ॥

सुरुती पुण्यवान् धन्यः

सुहृत्तमस्तस्मिन् । धने साधुः । श्रीणि ॥^३

महेच्छन्तु महाशयः ।

महतीच्छात्स्य^४ । महानाशयोऽय्य^५ । द्वे ॥^६

हृदयालुः सहृदयः

प्रशस्तं हृदयमस्य । सह हृदयेन । द्वे ॥^७

1. M. सामान्यकाण्डे अस्मिन् 2. B. यादृशैः 3. A. lucky man [3]

4. M. महतीच्छात्स्य 5. M. महानाशयोऽय्य 6. A noble-minded or magnanimous person [2] 7. A good hearted man [2].

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

महानुत्साहोऽस्य^१ । 'दुस्साध्येऽपि तत्पर' द्वे ॥ ३ ॥

प्रवीणे निपुणामिहविह्वनिष्णातशिक्षिता ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रवृष्टा वीणाऽस्य^३ । निपुणति । 'पुण कर्मणि श्रुते (तु० ५० से०) । का (३११३५) । अभिज्ञानाति । 'आतस्व-' (३११६९) इति क । निवरा स्नात । 'निनदीम्या स्नाते' (८३८९) इति प । शिक्षा सजाताऽस्य^५ । विज्ञान बुद्धि प्रयोजनमस्य । 'तत्र नियुक्त' (४४६९) इति छ् । छद् सस्कृत मुखमस्य । कृत प्रयस्त कर्मास्य । कुश लाति ॥ ४ ॥

पूज्य प्रतीक्ष्य

पूज्यते । प्रतीक्ष्यते । द्वे ॥^६

साशयिकः सशयापन्नमानस ।

सशयमापन । द्वे ॥^७

दक्षिणीयो^८ दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

दक्षिणामहति । कडक (ग) रदक्षिणान्छ च' (११६९) । 'दक्षिण योग्यस्य' प्रीणि ॥ ५ ॥^९

स्युर्वदान्यस्थूलक्षयदानशीण्डा बहुप्रदे ।

'वदेरान्य' (उ० ३ १०४) । स्युर्लर्षहृद्विलम्ब्यने । ण्यत् (१२१२४) । दाने शीण्ड विल्यात । 'बहुप्रदस्य' षत्वारि ॥^{१०}

जीवातृकः स्यादायुष्मान्

जीवति । 'जीवातृकम्—' (उ० १८०) । 'आयुष्मन्' द्वे ॥^{११}

अन्तर्वाणस्तु शास्त्रविन् ॥ ६ ॥

अन्तर्वाण्यस्य । शास्त्र वेत्ति ॥ ६ ॥^{१२}

- 1 M महानुत्साहोऽस्य 2 A man possessed of great energy [2]
3 M वीणास्य 4 M सजातास्य 5 A learned or proficient person [10] 6 A venerable person [2] 7 A doubtful person [2] 8 दक्षिणीयो 9 A person worthy of gift [3] 10 A munificent man [4] 11 A long lived person [2] 12 A very learned scholar [2]

परीक्षकः कारणिकः

परीक्ष्यते । ण्वुल् (३.१.१३३) । करणः प्रयोजनमस्य । ठक् (४.४.८) । द्वे ॥^१

वरदस्तु समर्धकः ।

समृज्योति । 'श्वयु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३.१.१३३) द्वे ॥^२

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हर्षंति । ताच्छोत्ये चानच् (३.२.१२९) । विकुस्ते । प्रकृष्टं मनोऽस्य^३ । चत्वारि ॥ ७ ॥^४

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

दुःस्थितं मनोऽस्य^५ । त्रीणि ॥^६

उत्क उन्मनाः ।

उद्गमं मनोऽस्य^७ । उच्छब्दात्कन् । 'उत्कण्ठितमनसः' द्वे ॥^८

दक्षिणे सरलोदारी

ददात्रे । 'द्रुदक्षिण्यामिनन्' (उ० २.२०) । सरं लाति । उद् आराति । आतः कः (३.१.१३६) त्रीणि ॥^९

सुकलो दातृभोस्त्वरि ॥ ८ ॥

शोमना कलाऽस्य^{१०} । एकम् ॥ ८ ॥^{११}

तत्परे प्रसितासक्तौ

तत्परमुत्तमं यस्य । प्रकर्षेण सितः । 'पिप्त्र् वग्यते' (स्वा० उ० अ०) । आ सजनि स्म । त्रीणि ॥^{१२}

इष्टार्योद्युक्त उत्सुकः ।

इष्टो मः अर्थः तत्र य उद्युक्तः । उच्छब्द उद्योगार्थः मुद्यश्च । शोमने । ततः कन् । द्वे ॥^{१३}

1. Judge; examiner [2] 2. A benefactor or granter of a boon [2] 3. M. मनोऽस्य 4. A happy man [4] 5. M. मनोऽस्य 6. A sad man [5] 7. M. मनोऽस्य 8. An anxious person [2] 9. A courteous man [3] 10. M. कलाऽस्य 11. A person who is liberal in giving gifts and enjoying wealth [1] 12. A man engaged in any work [3] 13. A person striving for any desired object [2].

प्रतीते प्रथितरयातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रतीयते स्म । इण (अ० प० अ०) क्त । 'प्रथ प्रस्थाने' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३४७२) । 'विदलू लाभे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोग प्रत्यययो' (८२५८) इति साधु । पठ् ॥ ९ ॥^१

गुणै प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ

वृत्तमुच्चारित लक्षण नामस्य । आहतमम्यस्त लक्षणमस्य । 'गुणं प्रति द्वस्य' द्वे ॥ १० ॥^२

इभ्य आढ्यो धनी

इममर्हति । णडादि (५.१६६) आघ्यायति । [आ] त क (३११३६) । पृषोदरादि (६३१०९) । 'बहुधनस्य' त्रीणि ॥^३

स्वामी त्वीश्वर पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभु परिवृढोऽधिप ।

स्वमस्यास्ति । 'स्वामिर्नन्दवर्धे' (५२१२६) । ईष्टे । त्येश—' (३११७५) इति वरप् । पातेर्हति ' (उ० ४५७) । ईष्टे । वृच् (३११३३) ॥ १० ॥ अधिमवति । विवप् (३२१७९) । णीज् (भ्वा० उ० से०) 'प्सुतृचौ' (३११३३) । प्रभवति । विप्रसम्य—' (३२१८०) इति डु । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । प्रभौ परिवृढ ' (७२१२१) इति साधु । अधिपाति । क (३११३६) । दत्ता ॥^४

अधिकर्त्रि समृद्धः स्यात्

अधिका ऋद्धिरस्य । 'ऋधु [वृ] ङी' (स्वा० प० से०) । क्त् (३४७२) । 'अतिसम्पन्नस्य' द्वे ॥^५

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्नस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

कुटुम्बपोषणे व्यापृत उद्युक्त ॥ ११ ॥ अभ्यागारे नियुक्त । त्रीणि ॥^६

वराङ्गरूपोपेतो यः मिहमहन्नो हि ॥ १२ ॥

वराणि येष्वपि अङ्गानि रूपाणि च यानि तैरयन । मिहमदव सहन्न देहाऽस्य ॥ १२ ॥^७

1 A famous man [6] 2 A man noted for his good qualities [2] 3 A rich man [3] 4 Lord master [10] 5 A prosperous person [2] 6 One who is diligent in supporting a family [3] 7 A handsome person [1]

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः सपतन् सत्त्वमपदा ।

धृज् (भ्वा० उ० अ०) ण्यत् (३.१.१२४) । 'निर्धार्य' इति पाठे 'धृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । सत्त्वस्य वित्तस्य संपदुत्कर्षः तथा संपतन्संपद्यमानः । 'निस्सार्यकार्यकर्तुः' एकम् ॥^१

अवाचि मूकः

न वागस्य । 'मू' इति कायति । द्वे ॥^२

अथ मनोजवः स पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

मनोजेऽमिलापे^३ वसति । पितेव सम्यग्विभाति । 'पितृसमस्य' द्वे ॥ १३ ॥^४

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कृकुदः ।

कोकति (ते) । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । पृषोदरादिः (६.३. १०९) एकम् ॥^५

लक्ष्मीयांस्तलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

'लक्ष्म्या अच्च' (ग० ५.२.१००) इति दमः । चत्वारि ॥^६

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

'स्निह प्रीतौ' (दि० प० अ०) । क्तः । 'वत्सांशा [सा] भ्यां कामवले' (५.२.९८) इति लच् ॥ १४ ॥^७

स्यादयालुः कारुणिकः क्षुपालुः सूरतः समाः ।

दयाऽस्यास्ति^८ । 'सृष्टिगृहि—' (३.२.१५८) इत्यालुच् । करुणा शील-
मस्य । ठक् (४.४.६१) । सुष्ठु उः संभ्रु, स्वि रतः । चत्वारि ॥^९

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दोऽनिरवग्रहः ॥ १५ ॥

स आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य । अपगतमावृतमावरणमस्य । स्वेनेरितुं शीलः ।
स्वः छन्दोऽभिप्रायोऽस्य^{१०} । निर्गतोऽवग्रहाग्निप्रयमनात्^{११} पञ्च ॥ १५ ॥^{१२}

-
1. One who works diligently [2] 2. A mute [2] 3. M. मनोजेमिलापे 4. A fatherly child [2] 5. One who gives a girl in marriage with due ceremony and suitable decoration [1] 6. A wealthy or fortunate man [4] 7. An affectionate person [2] 8. M. दयास्यास्ति 9. A kind man [4] 10. M. छन्दोभिप्रायोऽस्य 11. M. निर्गतोऽवग्रहाग्निप्रयमनात् 12. An independent man [5].

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

परः अधि उपर्यस्य पराधीनः । 'अपढक्ष—' (५४७) इति ख । परः स्वाम्यस्यास्ति । चत्वारि ॥^१

अधीनो निष्प्र आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥१६॥

इनमधिगतः । निहयते निगृह्यते । क (वा० ३३५८) । आयत्यते । यते (भ्वा० आ० से०) क्त (३४७२) । गृह्यते । 'पदास्वरि—' (३११९) इति क्यप् ॥ १६ ॥^२

खलपू स्याद्बहुकरः

खल पुनाति । 'भुव माजंयत द्वे ॥'^३

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीर्घे सूत्रे व्यवस्था यस्य । विलम्बन क्रियाकर्तुं 'द्वे ॥'^४

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जालयति । बाहुलकामः । द्वे ॥^५

कुण्ठो मन्द क्रियासु यः ॥ १७ ॥

'कुटि जालस्ये' (भ्वा० प० से०) । मन्दोऽलसः एकम् ॥ १७ ॥^६

कर्मक्षमोऽलकर्मिणः

कर्मसु क्षमः । अल समर्थः कर्मणः । 'अपढक्ष—' (५४७) इति ख । द्वे ॥^७

क्रियावान् कर्मसूयतः ।

क्रियाऽस्यास्ति । एवम् ॥^८

स कर्म कर्मशीलो यः

कर्मशीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो ण' (४४६२) । द्वे ॥^९

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥१८॥

1 A person dependent on another [4] 2 A dependent person (in general) [5] 3 Sweeper [2] 4 A man working slowly [2] 5 An inconsiderate person [2] 6 M मन्दोल्म 7 An indolent man [1] 8 A person able to do a work [2] 9 M क्रियास्यास्ति 10 A person engaged in any work [2] 11 An assiduous man [2]

कर्मणि शूरः । 'कर्मणि घटोष्ठच्' (५.२.३५) 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मसमा-
पकस्य' द्वे ॥ १८ ॥^२

कर्म (मर) ण्यमुष्कर्मकरः

कर्मसु साधु । मरण्यं वेतनं मुहुक्ते । 'कर्मणि भृती' (३.२.२२) इति टः ।
कर्मकरः । द्वे ॥^३

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

तत्क्रियः कर्मकारक्रियः । 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥^४

अपस्नातो मृतस्नातः

अपकृष्टं स्नातः । मृते स्नातः । द्वे ॥^५

आमिपाशी तु शौष्कलः ॥१९॥

आमिपमश्नाति । शुष्कं चाति तस्यायम् । द्वे ॥^६

युमुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

बुमुक्षा जाताऽस्य^७ । 'वसतिक्षुधोः—' (७.२.१२) इतीद् । अत्तुमिच्छुः ।
'सनात्स—' (३.२.१६८) इत्युः । अशनाया जाताऽस्य^८ । चत्वारि ॥^९

पराश्रः परपिण्डाद्.

परान्नं नित्यमस्य । परपिण्डमति । द्वे ॥^{१०}

भक्षको घस्मरोऽद्वारः ॥२०॥

भक्षयति । ण्वुल् (३.१.१३३) । 'मृधस्पदः क्मरच्' (३.२.१६०) ।
'भक्षणपरस्य' त्रीणि ॥ २० ॥^{११}

आद्यूनः स्यादीदरिक्तो विजिगीषाधिबर्जिते ॥

दिवेः क्तः (३.४.७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्^{१२}' (८.२.४९) इति नः ।
उदरे प्रसृतः । 'उदरादृगाद्यनू' (५.२.६७) ॥^{१३}

-
1. M. घटोष्ठच् 2. A man completing his work diligently [2]
3. A hired labourer or servant [2] 4. A labourer perform-
ing work without any remuneration [1] 5. One who
has bathed after a death or funeral [2] 6. Non-
vegetarian [2] 7. M. जातास्य 8. M. जातास्य 9. A hungry man
[4] 10. A person living or subsisting on the food of
others [2] 11. A glutton [2] 12. M. दिवोऽविजिगीषायाम् 13. A
voracious person [2].

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥२१॥

आत्मानं च कुक्षिं च विभर्ति । 'बलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३२२६) इति साधु । चात्कुक्षिभरिः द्वे ॥ २१ ॥^१

सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी

सर्वपापनाशि भुङ्क्ते । 'अनुपदसर्वान्—' (५२९) इति ख । द्वे ॥^२

गृध्नस्तु गर्धन ।

लुब्धोऽभिलाषकस्तृष्णक्

'गृधु अमिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'असिगृधि—' (३२१४०) इति कतु । 'लुचड्वयम्' (३२१५०) इति युच् । 'लुभ गार्घ्ये' (दि० प० से०) क्त (३४७२) । अभिलपति । लपयत— (३२१५४) इत्युक्त् । तृप्स्यति । 'स्वपितृपोर्नञिङ्' (३२१७२) । पञ्च ॥^३

समौ लोलुपलोलुभौ ॥२२॥

गर्हित लुम्पति । 'लुपसद—' (३१२४) इति यङन्तादच् । लृप्त लुम्पति । यङन्तादच् । 'अतिलुब्धस्य द्वे ॥२२॥'^४

सोन्माद^५ तून्मदिष्णु स्यात्

उन्माद्यति । तच्छील । अलकवादिना (३२१३६) इत्युच् । द्वे ॥^६

अविनीत समुद्धत ।

न विनीत । हन्ते क्त । द्वे ॥^७

मत्से शीण्डोत्पटक्षीया

मदे क्त (३४७२) । पुण्ड्याया पानागारे मवा । उद्गत वट आवरण मस्य । 'क्षीयृ मदे' (म्वा० आ० से०) । 'अनुपसर्गतिपुल्ल—' (८२५५) इति साधु । चत्वारि ॥^८

कामुके कमितानुक् ॥२३॥

कश्च कामयितामीक कमम कामनोऽमिक ।

कामयते । 'लपयत—' (३२१५४) इत्युक्त् । णिन् भावे नृच् । ऋतु

1 A selfish man Caring to feed his own belly [2]

2 A person accepting meals from every one [2] 3 A greedy person [5] 4 A very greedy man [2] 5 B उ म 6 A

mad man [2] 7 An ill behaved person [2] 8 An intoxicated

man [2]

कामयते । अमिकामयते । 'अनुकामिका—' (५.२.७४) इति साधुः ॥२३॥
 'नमिकम्पि—' (३.२.१६७) इति रः । 'अनुक—' (५.२.७४) इति
 अमोः साधुः । नव ॥^१

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥२४॥

'अचो यत्' (३.१.६७) । विनयं गृह्णाति । आश्रुणोति । अच् (३.१.१३४)
 'विधातुं शक्यस्य' चत्वारि ॥२४॥^२

वश्यः प्रणेयः

'वर्गं गतः' (४.४.८९) यश्च । प्रणयने । यच् (३.१.९७) ॥^३

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।

भृजः (स्वा० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) श्रिजः (स्वा० उ० से०)
 क्तः (३.२.१०२) । 'विनययुक्तस्य' श्रीणि ॥^४

धृष्टे धृष्टुः—विधातश्च

त्रिधृषा (स्वा० प० से०) क्तः । 'त्रसिगृधि—' (३.२.१४०) इति
 क्तुः । 'धृपेश्च' । विरुद्धं यातं गमनमस्य । श्रीणि ॥^५

प्रगल्भः प्रतिभाम्बिते ॥२५॥

प्रगल्भते । अच् (३.१.१३४) । प्रतिभया अम्बितः । द्वे ॥२५॥^६

स्यादधृष्टे तु शालीनः

धाताप्रवेद्यामर्हति । 'शालीनकोपीने—' (५.२.२०) इति साधुः । 'सल-
 पजस्य' द्वे ॥^७

विलक्षो विस्मयाम्बिते ।

विरुद्धं लक्षयते, निष्प्रतिपत्तिरित्यर्थः द्वे ॥^८

अधीरे कातरः

ईपत्तरति ॥^{१०}

1. A lustful person [9] 2. An obedient person [4] 3. A
 submissive man [2] 4. A humble or well-behaved person
 [4] 5. B. prefers धृपेश्च 6. A shameless man [3] 7. A person
 endowed with genius [2] 8. A modest man [2] 9. An
 astonished person [2] 10. An impatient man [2].

त्रस्नो भीरुभीरुकभीलुका ॥२६॥

विभेति । 'मिय क्रुक्लुकनौ' (३ ३ १७४) । 'क्रुकत्रपि' (वा० ३ २ १७४)
'मयशीलस्य' चत्वारि ॥२६॥^१

आशंसुराशसितरि

आशसते । 'सनाशस—' (३ २ १६८) इत्यु । 'इष्टार्थप्राप्तीच्छो' द्वे ॥^२
गृह्यालुर्गहीतरि ।

'गृह ग्रहणे' चुरादि । 'सृहिगृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच् । द्वे ॥^३

श्रद्धालु श्रद्धया युक्त

'सृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच्, यद्वाल् ॥^४

पतयालुश्च पातुके ॥२७॥

पतति । आलुच् (३ २ १५८) । लपपत—' (२ १५४) इत्युक्त् ।
द्वे ॥२७॥^५

लज्जाशीलेऽपत्रपिप्पु

अपत्रपते । अलकृञादिना (३ २.१३६) इप्पुच् । ॥^६

वन्दारमिवादके ।

'शू. वन्दोराह' (३ २ १७३) । द्वे ॥^७

शरारुर्धातुको हिंसे

शू. गाणि । 'शू. हिंसायाम् (क्रया० प० से०) । आ [रु] 'लपपत—'
(३ २ १५४) इत्युक्त् । 'नमिकम्पि—' (३ २ १६७) इति र । प्रीणि ॥^८

स्याद्वर्धिष्णुस्तु^{१०} वर्धन ॥ २८ ॥

वृथ (म्वा० आ० से०) इप्पुच् (३ २ १३६) । 'अनुदारात्च—'
(३ २ १४९) इति युच् ॥२८॥^{११}

उत्पतिष्णुस्तूत्पतित

ऊर्ध्वपतनशील । द्वे ॥^{१२}

1 A timid person [4] 2 A hopeful man [2] 3 Taker
acceptor, holder [2] 4 A faithful man [2] 5 A man
tending to fall [2] 6 A bashful person [2] 7 Saluter [2]
8 B and K. हिंस 9 A noxious man [3] 10 B स्याद्वर्धिष्णुश्च
11 Growing [2] 12 Going up [2]

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

‘कृधमण्डार्थेभ्यश्च’ (३.२.१५१) इति युच् । द्वे ॥^१

भूष्णुर्भविष्णुर्भविता

मवनशीलः । ‘ग्लाबि—’ (३.२.१३९) इति म्नुः । चादभुवः । ‘भुवश्च’ (३.२.१३८) इतीष्णुच् । ऋणि ॥^२

वर्तिष्णुर्वर्तनः समी ॥ २६ ॥

‘वर्तनशीलस्य’ द्वे ॥ २६ ॥^३

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

दिपे (तु० छ० म०) ‘नसि—’ (३.२.१४०) इति न्नुः । द्वे ॥^४

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सान्द्रः स्निग्धः, घनचिक्कणः । ‘मञ्जमासमिदो घुरच्’ (३.२.१६१) द्वे ॥^५

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

वेत्ति । ‘विदिमिदि—’ (३.२.१६२) इति कुरच् । ‘विन्दुरिन्दुः’ (३.२.१६९) इति साधुः । ऋणि ॥^६

विकसिती तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विकसति । ‘वौ कप—’ (३.२.१४३) इति चिनुष् । ‘स्येराभास—’ (३.२.१७५) इति वरच् । ‘विकसनशीलस्य’ द्वे ॥ ३० ॥^७

विसृत्त्यरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

‘सृ गतो’ (भ्वा० प० म०) ‘इष्मयजि—’ (३.२.१६३) इति ववरप् । ‘सृषसि—’ (३.२.१६०) इति वमरच् । प्रे लप्—’ (३.२.१४५) इति सरतेषिदुष् । चरवारि ॥^८

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥

सहेरिष्णुच्—(३.२.१३६) युचो (३.२.१४९) । तित्रेः क्षमायाश्च । सव्र (३.१.५) ॥ ३१ ॥^९

-
1. Decorating [2] 2. Becoming [3] 3. Abiding, staying [2] 4. Repudiating [2] 5. Smooth, soft; thick, dense [2] 6. Awise or learned man [3] 7. Opening or blossoming [2] 8. Sprading about [2] 9. A person who is Capable of enduring [6].

क्रोधनोऽमर्षणः क्रोधी (कोपी)

ब्रुधमण्डा—' (३. १५) इति युच् । कोपी । णिनिः (३.३.१७०) ।
त्रीणि ॥^१

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

'चडिकोपे' (भ्वा० आ० से०) । द्वे ॥^२

जागरूको जागरिता

जागतेर्जागरूकश्च (३.१.१६५) ॥^३

घूर्णित. प्रचलायित. ॥ ३२ ॥

'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३.४.७२) प्रचल इवाचरित —
॥ ३२ ॥^४

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालु

स्वपिति । 'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३.२.१७०) 'शीङश्च' (वा० ३.२.१५८)
इत्यालुच् । 'द्रा कुन्तायाम्' (अ० ५० अ०) । 'सृष्टिगृहि—' (३.२.१५८)
इत्यालुच् । त्रीणि ॥^५

निद्राणशयितौ समौ ।

द्राते क्ते (३.४.७२) 'सयोगादे' (८.२.४३) इति नः । द्वे ॥^६

पराङ्मुखः पराधीन

पराक्षति । 'श्रुतिवृग्—' (३.२.५९) आदिना विवृ । पराङ् मुखमस्य ।
'विमापाक्षे —' (५.४.८) इति स्वायें स. । 'विमुगस्य' द्वे ॥^७

स्यादवाङ्मयधामुखः ॥ ३३ ॥

अवाक्षति । द्वे ॥ ३३ ॥^८

देवानश्चति देवद्रुपह्

'विश्वदेवो —' (६.३.९२) इत्यङि ॥^९

विश्वद्रुपह् विश्वगश्चति ।

विश्वगुर्वन्त, अश्चति गच्छति ॥ ३४ ॥^{१०}

1. An angry man [3] 2. A wrathful person [2] 3. A wakeful man [2] 4. One nodding his head (while asleep in sitting posture) [2] 5. A sleepy person [3] 6. A person who is sleeping [2] 7. A man with his face turned away [2] 8. A Person with his face downwards [2] 9. A worshipper of gods [1] 10. One who is all-pervading, or roams everywhere [1]

य सहस्रञ्चति सध्रगड् स

‘सहस्य सध्रि’ (६३९५) ॥^१

स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥ ३४ ॥

तिरसस्तिरि (६३९४) ॥ ३४ ॥^२

वदो वदावदो वक्ता

वदति । अच् (३११३४) । ‘वल्चिरि—’ (वा० ६११२) इति
द्वित्वादि । त्रीणि ॥^३

वागीशो वाक्पति समौ ।

वाचामीश । ‘पटुवचनस्य’ द्वे ॥^४

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावटूकोऽतिवक्त्रि ॥३५॥

वाचो युक्ते पटु । ‘वाग्दिव्यदम्य’ (वा० ६३९१) इत्यलुक् ।
प्रयस्ता वागस्य । ‘वाचो ग्मिनि’ (५३१८४) । ‘कुवादिपु’ (ग० ४११५१)
‘वावटूक’ शब्दपाठाद् ‘वदे’ ऊक्त । चत्वारि ॥३५॥^५

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

‘जल्पमिश्र—’ (३२१५५) इति पाकः । ‘आल्जाटचो बहुभाषिणि’
(५२१२५) ॥^६

दुमुंक्षे मुजरावदमुखी

दुर्निदित मुखमस्य । ‘लमुख—’ (वा० ५०१०७) इति र । न वद
मुखमस्य । ‘अप्रियवादिन’ त्रीणि ॥^७

शक्तः प्रियवदे ॥३६॥

राते क । प्रिय वदति । द्वे ॥३६॥^८

लोहल स्यादस्फुटवाक्

‘एह नृत्यनादौ । लोह लाति । द्वे ॥३७॥

1 A person going along [1] 2 A person going in an oblique direction [1] 3 Speaker [3] 4 Orator [2] 5 An eloquent man [4] 6 A talkative or garrulous person [4] 7 A scurrilous man [3] 8 B रश्मि 9 A sweet speaking person [2] 10 One who speaks indistinctly [2]

गहांवादी तु कद्वदः

कुत्सित वदति । को क्व (६ ३ १०२) । द्वे ॥^१

समौ कुवादकुचरी

कुत्सितो वादोऽस्य^२ । कुत्सित चरति । 'कुत्सितवादिन' द्वे ।^३

स्यादसीन्मस्वरोऽस्वर ॥३७॥

असौम्यो ह्यस्व स्वरोऽस्य^४ । द्वे ॥३७॥^५

रचण शब्दनः

रति । 'चलनशब्दार्थात्—' (३ २ १४८) इति युष् । द्वे ॥^६

नान्दोवादी नान्दीकर समौ ।

नान्दीवदनशील । नाटकादौ मङ्गलार्थं भेदिदवादन नान्दी ॥^७

जडोऽज्ञो

'जल घातने' (भा० प० से०) । लस्य ड । द्वे ॥^८

अनेडमूकस्तु वक्तु श्रोतुमशिक्षिते ॥३८॥

अनेडराडसदृश , स घातो मूकश्च । वाक्यवृत्तिहीन ॥३८॥^९

तूष्णींश्रोष्ठस्तु तूष्णीक

तूष्णीं शीतयस्य । 'शीले को मलापदश्च' (वा० १ ३ ७१) । 'श्रीनिव' द्वे ॥^{१०}

नग्नोऽवास्ता दिगम्बरः ॥

'ओष्ठस्त्री श्रीडे' (शु० आ० से०) । क्त (३ ४ ७२) । न घातोऽस्य ।^{११}

दिग् मन्वरमस्य । जीणि ॥^{१२}

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

'वस गतो' (भा० प० से०) । ण्यन्तात्क (३ २ १०२) । अवकाशे

निस्सस्यते । द्वे ॥^{१३}

1 One who speaks ill [2] 2 M वादोऽस्य 3 An abusing man [2] 4 M स्वरोऽस्य 5 A harsh voiced person [2] 6 Anything sounding [2] 7 The speaker of nanda (benediction) [2] 8 A stupid [2] 9 M एडमूकस्तु 10 A deaf mute [1] 11 A silent man [2] 12 M वागोऽस्य 14 A nude person [3] 14 One who is expelled or turned out [2]

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥३९॥

ध्वंसेः (म्वा० आ० से०) क्तः (३.२.१०२) । 'धिक्' इति कृतः ।
इ ॥३९॥^१

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तो गर्वोऽस्य^२ । 'गन्धः'— इत्यन्ये । इ ॥^३

दापितः^४ साधितः समी ।

दाप्यते । दापः (जु० उ० अ०) प्यन्तात्कः । दापितस्य घनस्य पुख्यस्य
चा । इ ॥^५

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥

दिष्टेः (तु० उ० अ०) असेः (दि० प० से०) च क्तः (३.२.१०२) ।
चत्वारि ॥४०॥^६

निकृतः स्याद् विप्रकृतः

निः श्रिये खलीक्रियते स्म । इ ॥^७

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

'वञ्चु गती' (म्वा० प० से०) । प्यन्तात्कः (३.२.१०२) । इ ॥^८

मनोहृतः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो हृतश्च सः ॥४१॥

मनो हृतं यस्य । 'हृतमनोमङ्गलस्य' चत्वारि ॥४१॥^९

अधिक्षिप्तः प्रतिभिप्तः

क्षिपेः (तु० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) । 'कृताक्षेपस्य' इ ॥^{१०}

बद्धे कीलितसंयती ।

'कील बध्ने' (म्वा० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । नीलि ॥^{११}

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्

पदेः (दि० आ० अ०) क्तः (३.२.१०२) । आपदं प्राप्तः । इ ॥^{१२}

1. A person reproached [2] 2. M. गर्वस्य 3. A humiliated man [2] 4. B. refers to also another reading दापितः 5. A person or thing caused to be given [2] 6. Anything turned down with contempt [4] 7. An insulted man [2] 8. One who is cheated [2] 9. A disappointed person [4] 10. A person censured [2] 11. One tied or fastened [2] 12. A distressed person [2].

कादिशीको भयद्रुत ॥ ४० ॥

‘का दिश यामि’ इत्याह । पृषोदरादि (६३१०९) । भयाद् द्रुत ।
द्वे ॥ ४० ॥^१

आक्षारित क्षारितोऽभिज्ञस्ते

आक्षायत । ‘क्षर सचलने’ (भ्वा० प० से०) । व्यन्त । ‘शुभु हिंसायाम्’
(भ्वा० प० से०) क्त (३९१०२) । ‘मिथ्याव्यभिचारदिना दूषितस्य’
श्रीणि ॥^२

सकसुकोऽस्थिरे ।

‘समि कस उकम् (उ० २२९) । ‘बलस्वभावस्य’ द्वे ॥^३

व्यसनान्तोपरक्तौ दौ

व्यसनान्तं । रज्जे (भ्वा० प० म०) क्त (३२१०२) । ‘पीडायु
स्तस्य’ द्वे ॥^४

विद्वस्तव्याकुलो समौ ॥ ४३ ॥

विक्षिप्तो हस्तोज्य^५ । व्याकुलति । ‘कुल सस्यान (भ्वा० प० से०) ।
द्वे ॥ ४३ ॥^६

विकलवो विह्वल

विकलवते । कण्डू गती’ (भ्वा० आ० स०) । विह्वलति । ‘ह्वल [बल]
ने’ [भ्वा० प० से०] । ‘पारणायामावनस्य’ द्वे ॥^७

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधी ।

अरिष्टेन मरणचिह्नेन दुष्टा धीर्यस्य ॥^८

कश्य कशार्हे

कशामर्हति । दण्डादि (५१६६) । ताडनाहंस्य’ द्वे ॥^९

सनद्धे स्वातन्त्र्यायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥

मानत यथा तथा अयने । ‘अय गती’ (भ्वा० आ० स०) ॥ ४४ ॥^{१०}

1 A person fleeing from fear [2] 2 A man falsely accused of adultery &c [3] 3 A fickle person [2] 4 A man involved in distress [2] 5 M इन्द्राव 6 A perplexed person [2] 7 An agitated man [2] 8 One apprehensive of his death [2] 9 One who deserves flogging [2] 10 A person endeavouring to kill some one [1]

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

'द्विष्य अश्रोतौ' (ख० उ० ख०) । ण्यत् (३११२४) । अक्षिविषय गत ।

'द्वेषाहंस्य' द्वे ॥^१

अथ्य शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

अथमहं । शीर्षस्य शिरसच्छेद , समर्हति । द्वे ॥^२

विष्यो विषेण यो अथ्यः

विषेण अथ्य । 'नोवय —' (४४९१) इति यत् ।^३

मुश (स) स्यो मुश (स) लेन य ॥ ४५ ॥

मुशलो दण्डादि ॥ ४५ ॥^४

शिष्टिद्वानोऽकृष्णकर्मा

'शिविद्वि ईवेये' (भ्वा० आ० से०) । लिट् क्वावग्या (३२१०६) ।

अकृष्ण शुक्ल कर्मास्य ॥ 'अपापकर्मण' द्वे ॥^५

अपलदिचक्र समौ ।

अपनि । अय सान्त्वत' (भ्वा० प० स०) । वृपादित्वात् (उ० ११०६)

कञ्च् । 'चि' इति अव्यक्त कुरति । 'कुर शब्दे (तु० प० से०) । 'दोषम-
निश्चि'य वधादिकमाचरत' द्वे ॥^६

दोषकष्टक पुरोभागी

दोष एकस्मिन् दृश्यस्य । पुराऽग्रे मजते । द्वे दापयसिन्' ॥^७

निकृतस्त्रनृजु शठ ॥ ४६ ॥

'शुठा छेदन' (तु० प० से०) । क्त । 'शठ वैनवे' (भ्वा० प० से०) ।

जीणि ॥ ४६ ॥^८

कर्णेजप सूचक स्यात्

कर्णे जपति । स्तम्भकर्णयो —' (३२१३) इत्यच् । 'सूच पैगुय' (तु०
उ० से०) । द्वे ॥^९

-
- 1 An eye-sore [2] 2 A person fit to be beheaded [2] 3 A man deserving death by poison [1] 4 A person to be pounded or put to death with a club [1] 5 A sinful or wicked man [2] 6 A rash or inconsiderate person [2] 7 M गुह्ये 8 A fault finding man [2] 9 A rouge [3] 10 Whisperer [2]

पिशुनो दुर्जन खल ।

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुषिपिधि—' (उ० ३ ५५) इति उनम् । दुष्टो जन । ख छिद्र लाति ॥^१

नृशसो घातुक क्रूर पाप

नृन् शसति हन्ति । हति , तच्छील । 'लपपत—' (३ २ १५४) इत्युक्त्वा कृन्तति । कृते (तु० प० से०) '—क्रूच' (उ० २ २१) इति रक्प्रत्यये क्रूभाव । पापमस्यास्ति । 'परब्रह्मकारिण' चत्वारि ॥^२

धूर्तस्तु वयस्क ॥ ४७ ॥

धुर्वति । 'धुर्वी हितायाम्' (म्वा० प० से०) । 'हसिमृषि—' (उ० ३ ८६) इति तद् । राल्लोप (६ ४ २१) । 'वच्चु गतो' (म्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४७ ॥^३

अज्ञे मूढयथाज्ञानमूर्खवैधेयगच्छिशा ।

मुह्यति । क्त । जात जन्मकालविद्यपमनतिक्रम्य वर्तते । 'मुहे लो मूर्ख' (उ० ५ २२) । विधय एव वैधय । वडिशस्याय प्रिय । डस्य ल ॥^४

कदर्ये कृपणक्षुद्ररूपचानमितपचा ॥ ४८ ॥

कुत्सितोऽर्थ्य स्वामी । कन् (६ ३ १०१) ल्यट् (३ ३ ११३) क्षुद्यते । 'स्फायि—' (उ० २ १३) इति रक् । वि पचति । ताच्छील्ये चान् (३ २ १२९) । मित पचति । मितनखे च (३ २ ३४) इति खच् । पञ्च ॥ ४८ ॥^५

नि स्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स ।

गिर्गत स्वमस्य । दुष्टा विधास्य* । दीन् क्षये' (दि० आ० अ०) । क्त (३ ४ ७२) स्वादित्वात् 'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति त्त । दरिद्राति । अच् (३ १ १३४) पञ्च ॥^६

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनी ॥ ४९ ॥

'वनु याचने' (त० आ० स०) । वनिमिच्छति । क्यञ्जताम् (३ १ ८) ण्वुल् (३ १ १३३) । याचे (म्वा० उ० स०) ल्यु (३ १ १३४) । 'दृग अवेषणे' (चु० आ० से०) युच् । अर्थोऽस्यास्ति* ॥ ४९ ॥^७

अहकारवानहयुः शुभयुस्तु शुभान्वित ।

'अहशुभगेयुंस्' (५ २ १४०) ॥^८

1 Slanderer [3] 2 A cruel person [4] 3 A cheat [2] 4 A foolish man [6] 5 Miser [5] 6 M विधास्य 7 A poor person [5] ॥ M अर्थोऽस्यास्ति 9 Begger [5] 10 A proud and an auspicious man [2 each]

दिव्योपपादुका देवाः

देवा दिव्योपपादुका उच्यन्ते । दिवि मवा दिव्याः । 'लपत—' (३.२.१५५)
इत्युक्तम् । दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च ते ॥^१

नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

जरायोगंमज्जाताः ॥५०॥^२

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेद कृमा । तस्माज्जाताः ॥^३

पश्चिसर्पादयोऽण्डजाः^४ ।

उदिमदस्तरुगुल्माद्याः^५ उदिमदुदिमज्जमुदमिदम् ॥५१॥

उदिमनत्ति भुवम् । उदिमदो जातम् । 'इगुपध—' (३.१.१३५) इति
कः ॥ ५१ ॥^६

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनम् ।

फान्तं मनोरमं रुच्यं मनोह्रं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥

मुष्टु द्वियते । 'ग्रहवृद्ध—' (३.३.५८) इत्यप् । वृषोदरादिः (६.३.
१०९) । रचि राति । जराति मनोऽस्मिन्^७ । दृषनि—' (उ० १.३) इति घृण् ।
शोभनं समं सर्वमस्य । 'मुविनिदुम्भः' (८.३.८८) इति षः । साधेः (स्वा०
प० अ०) 'इवापा—' (उ० १.१) इत्युण् शुभेः (म्वा० आ० से०) युच्
(३.२.१४९) । कमेः (म्वा० आ० से०) क्त. (३.२.१०२) । मनो रमयति ।
रच्यते । 'राजमूय—' (३.१.११४) इति साधु । मन एव सं मन । मञ्ज्यते ।
'मजि प्यजो' सौत्रम् । याहूलकादुः । मञ्चु मञ्जुत्वं लाति ॥५२॥^८

तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

आधिष्यते मनोऽत्र^९ । ल्युटः (३.३.११७) षच् (५.३.७१) ॥^{१०}

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्य दयितं चत्लमं प्रियम् ॥५३॥

प्रप्तेः (तु० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । आप्लेः (स्वा० प० अ०)

1. Gods; divine beings [1] 2. Any being born from the womb as man, cow &c. [1] 3. Insects generated by warm vapour or sweat [1] 4. Birds and other beings born from eggs [1] 5. Trees, plants &c. which sprout [1] 6. One which sprouts or germinates [3] 7. M. मनोऽस्मिन् & Beautiful [12] 9. B. वदतेयनकं 10. M. मनोऽत्र 11. Charming [1].

सन (३१७) क्त (३२१०२) । 'हृदयस्य प्रियम्' (४४५) इति यत् । दया जाताऽस्य^१ । वल्लत । 'वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिम्या च' (उ० ३१२५) इत्य भच् । प्रीणाति । प्रीज (कृपा० उ० अ०) क (३११३५) ॥५३॥^२

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमा ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः ॥५४॥

कृपे (भ्वा० प० अ० तु० अ० अ०) क्त (३२१०२) ऋच्छति । कृ गतौ' [भ्वादि] । अवद्यावमाधमावरेफा कुत्सिते' (उ० ५५४) इति निपात् । 'रिफ वत्यनादौ (तु० प० से०) । याप्यते । याते (अ० प० अ०) प्यन्ताद्यत् (३११७) । अर्वाति । पक्षे वकारस्य घकारो निपातात् । कुत्सित पूयते । 'पूयी विशरणे (भ्वा० आ० से०) । कुत्सा जाताऽस्य^३ । न उद्यते । खेटति । 'खिट त्रासे (भ्वा० प० से०) । गृहं कुत्सायाम् (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोप्यंत् (३११२४) । अणति अणक । अच (३११३४) कुत्सामा कन् (५३७४) ॥५४॥^४

मलीमस तु मलिन कच्वर मलदूषितम् ।

मलोऽस्यास्ति^५ । 'ज्योहस्नातमिस्रा- (५२११४) इति साधु । कुत्सितं चरति । रयवदयोश्च (६३१०२) इति चात्त्वात् । चत्वारि ॥^६

पूत पवित्र मेध्य च

पूयते स्म । पूठ (भ्वा० आ० स०) क्त (३२१०२) । 'वत्तिरि अपिदेवतयो (३२१८६) इतीत्र । मघनीयम् । प्यत् । (३११२४) त्रीणि ॥^७

वीध्र तु विमलारमकम् ॥५५॥

विशपण इध । 'वाविध' (उ० २२६) इति क्त्वात् । 'स्वभावनिर्मलस्य' इति ॥५५॥^८

निर्णिक्त शोधित मृष्ट निशोध्यमनवस्करम् ।

णिजे (जु० उ० अ०) क्त (३२१०२) । मृजे (अ० प० से०) क्त (३२१०२) । निष्प्रान्त शाध्यात् । नास्त्यवस्कराऽत्र^९ । 'अपनीतमलस्य' पञ्च^{१०} ॥५६॥

1 M जातास्य 2 Favourite [6] 3 M जातास्य 4 Mean vile [13]
5 M मलोस्यास्ति 6 Dirty [4] 7 Sacred [3] 8 Pure (by
nature) [2] 9 M नास्त्यवस्कराऽत्र 10 Purified, cleansed [5]

असारं फल्गु

न सारोऽत्र^१ । 'त्रिफला-' (म्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—'
(उ० ११८) इति साधु द्वे ॥^२

शून्य तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥

शुने हितम् । 'शुन सप्रसारण वा च क्षीरं' (ग० ११२) [इति यत्] ।
वशीव । इवे कन् । तुदा व्ययया छयति । क^३ । रिक्ते (चु० उ० से०) क्त
(३२१०२) । चत्वारि ॥५६॥^४

कलीत्रे प्रधान प्रमुख प्रवेकानुत्तमोत्तमा ।

मुख्यवर्यत्रयेण्याश्च प्रवर्हानवरार्यवत् ॥५७॥

पराभ्यामप्राप्रहरप्राप्र्याप्र्याप्रीयम्—अप्रिये^५ ।

प्रदपाति । ह्युट् (३१११३) । प्रहृष्ट मुखमस्य । प्रविच्यते । विचिद्—'
(६० उ० अ०) । घञ् (३३१९) । नास्त्युत्तमोऽस्मात्^६ । उत्ताम्यति ।
अच् (३११३४) । मुखमिव । शाखादित्वात् (५३१०३) य । 'वर
ईप्सायाम्' चुरादि । यत् (३११७) । 'वृत्र एष्य' (उ० ३१८) । 'बृह
वृद्धौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । अवरस्मिन्नर्थे भव ।
'अघाद्यत्' (४३४) । स पूर्वाच्च (४३५) न अवराध्यं ॥५७॥ पर-
स्मिन्नर्थे भव । अगति अग्रम् । 'ऋज्ज्—' (उ० २२८) इति साधु ।
प्रहृष्टमग्र हरति प्राप्ते भव । 'अघाद्यत्' (४४११६) । 'घञ्छी च' (४४
११७) । सप्तदश ॥^७

श्रेयान् श्रेष्ठ पुष्कल स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अतिशयन प्रशस्य । 'अतिशयने तमबिष्ठनौ' (५३५५) । 'द्विवचन-
विभज्य—' (५३५७) इत्यमुन् । 'प्रशस्यस्य थ' (५३६०) । पुष्यति ।
'पुष कित्' (उ० ४४) इति करन् । अतिशयेन सन् सत्तम । पञ्च ॥५८॥^८

स्युरुत्तरपदे न्याघ्रपुगावर्पभकुञ्जरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्या पुसि श्रेष्ठार्यगोचरा ॥५९॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र । पुमाश्चासी गौश्च । 'गा —' (५४९२)
इति टच् । एत येष्टस्य वाचका ॥५९॥

१ M नारोत्र २ Worthless [2] ३ M क ४ Void, empty [4]

५ II and K अभियवत् ६ M नास्त्युत्तमोऽस्मात् ७ Chief [17]

८ Excellent, best [5]

अप्राप्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

न प्राप्र्य प्रधानमप्राप्र्यम् । उपसृज्यते । ल्युट् (३ ३ ११३) क्रीणि ॥

विशङ्कट पृथुवृद्धिश्चालं पृथुल महत् ॥६०॥

चट्टोरुधिपुलम्

विस्तृतम् । 'वे चालच्छकटचौ' (५ २ २८) । प्रथते । 'प्रथिम (स) दि' (उ० १ २८) इति कु । बहंति । 'वृह वृद्धौ' (म्वा० प० से०) । महति । 'वर्तमाने पृथन्महत्—' (उ० २ ८४) इति साधु ॥६०॥ वलते । 'वल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रक् । लस्य ड । 'उद् शब्दे' (म्वादि) । विपोलति । 'पुल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । नव ॥

पीनपीन्वी तुः स्थूलपीवरे ।

'प्याय पी' (६ १ २८) । 'ओदितस्व' (८ २ ४१) इति न । प्यायते । 'प्येद् वृद्धौ' (म्वा० आ० अ०) । 'धाप्यो सप्रसारण च' (उ० ४ ११४) इति वनिप् । स्निवा डीप् । 'स्थूल वृहणे' (चु० आ० से०) । अच् (३ १ १३४) । पीवाम राति ॥

स्तोकात्पक्षुस्तुलका इलक्षण सूक्ष्म दभ्रं कृशं तनु ॥६१॥

स्त्रिया मात्रानुटी पुंसि लवलेक्षकणाणवः ।

स्तुभ्यते । 'ष्टुच प्रसादे' (म्वा० आ० से०) । घृन् (३ ३ ११६) । अल्पते । 'अल भुपणादौ' (म्वा० प० से०) । बाहुलकारः । क्षुदिर तापेपने (उ० उ० अ०) । क्षुद साति । सुष्ठु उक्ष्यते । दम्यते । 'स्फामि—' (उ० २ १३) इति रक् । 'वृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । तन्यते । 'तन्निचरि—' (उ० १ ७) इत्यु । ६१ ॥ मीमते । दृषु (उ० ४ १५८) । मुदमते । 'मुट छेदने' (चु० आ० न०) । इन् । लूयते । 'ऋदोरप्' (३ ३ १७) । 'लिप्त गती' (तु० प० अ०) । 'वण निमीलने' (चु० उ० से०) । अच् (३ १ १३४) । 'अण शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'अणदच' (उ० १ ८) इत्यु । चतुर्दश ॥

अत्यल्पोऽल्पिष्ठमल्पीय कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अतिशयनाल । युनाल्पयो वन् (५ ३ ६४) अतिशयनाणु । चत्वारि ॥६२॥

1 Subordinate [3] 2 Large or great (in size) [9] 3 B व
4 Fat [4] 5 B मात्र वृद्धि 6 Little, small [14] 7 Smallest
or least [4]

प्रभूतं प्रचुरं प्राड्यमदभ्रं घटुलं बहु ।

पुरुह (हु) पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥६३॥

प्रगतं चुराया । प्रकर्षेणाप्यते । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (६० प० से०) । 'बहि वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्पिबहोर्लोपद्व' (उ० १.२६) । इत्यु. । 'पुरु' इति हूयने पुरुह । 'पुरुन् हन्ति गच्छति । हतेर्ङ. (वा० ३ २.१०१) ।' —इत्यग्ये । 'पृ चालने' (जु० प० से०) । 'पृमिदि—' (उ० १.२३) इति कृ । अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहो' (६.४.१५८) । स्फायी (भ्वा० आ० से०) । 'अजिरतिशिर—' (उ० १.५३) इति स्फिर. । 'स्फार.' इत्यग्ये । अतिशयन बहु । अदिभूद्युमिम्य. क्तिच् (उ० ४.६५) । द्वादश ॥६३॥^१

परश्चताचास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

शतात्परे । पारस्वरादित्वान् (६ १.१५७) सुट् ॥^२

गणनीये तु गणये (यम्)

गणयितुं शक्य । अनीयर् (३.१.६६) । सञ्ज्ञापूर्वकत्वाणिलोपामावे 'अचो यद्' (३.१.९७) । हे ॥^३

संख्याते^४ गणितम्

ख्याते (अ० प० अ०) क्त (३.२.१०२) । हे ॥^५

अथ समं सर्वम् ॥६४॥

विश्वमशेषं कृत्स्न समस्तनिखिलानि निश्शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमरण्ड स्वादनूनके ॥६५॥

समति । 'यम वैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । सरति । 'सर्वनिघृज्—' (उ० १.१५४) इति साधु ॥ ६४ ॥ विशति । 'अङ्गुप्रुपि—' (उ० १ १५२) इति क्वद् । 'वृत्तां वेष्टने' (रु० प० से०) । 'कृत्यशून्या क्त्वन' (उ० ३ १७) । समस्पते । असे (दि० प० से०) क्त (३ २ १०२) । निवृत्त खिलमत्माद् । संगतमग्रमस्य । सह कलामि । पूर्यते । क्त । न खण्ड्यते । अच् । 'ऊन परिहाणे' (जु० उ० स०) । अच् (३ १ १३४) । न ऊनम् । चतुर्दश ॥ ६५ ॥^६

1 Ample, abundant [12] 2 Figures more than hundred, thousand &c [1 each] 3 Numerable [2] 4 B सद्यान
5. Numbered or counted [2] E All, whole, entire [14].

घनं निरन्तर सान्द्रम्

हृष्यते । 'घृतो घन' (३ ३ ७७) । सह अद्रघते । 'अदि वृष्यते' (स्वा० प० से०) । रक् । श्रीणि ॥^१

पेलथं विरलं तनु ।

पित्यते । 'पिल भेदने' (सु० प० से०) । पेक्षोऽस्यास्ति । वि राति । अन्तराद्वाहुलकात् कल्प् । श्रीणि ॥^२

समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सद्वेशाभ्यास (श) सविधसमर्थावसवेशवत् ।

उपगण्टान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽन्ययम् ॥ ६७ ॥

सगता आपोऽस्मिन् । निकटति । 'वटे वपादी' (स्वा० प० से०) । आ सदे वत । सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यस्यते । 'असू आसी' (सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यस्यते । अष्ट व्यासी' (स्वा० आ० से०) । समाना विधाऽस्य^३ । समाना मर्यादाऽस्य^४ । सपानो वेशोऽस्य^५ । उपगत कण्ठम् । अन्तोऽस्यास्ति^६ । टन् (१ २ ११५) । अभ्यघते स्म । अर्देः (स्वा० प० से०) वत । अभिमुखमग्नस्य । अभेस्तसिच् । पञ्चदश ॥ ६७ ॥^७

ससक्ते स्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

'यज्ज सक्ते' (स्वा० प० अ०) वत (३ २ १०२) । 'दघातेहि' (७ ४ ४२) । नास्ति पटेन अन्तर व्यावधानमत्र । 'अपदान्तरम्' इत्यन्ये । श्रीणि ॥^८

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

अतिपापेनान्तिकम् । 'अन्तिकमाठयोर्नेदस्तापो' (५ ३ ३३) । द्वे ॥^९

स्यादूर मिप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दु सैन^{१०} ईयते । 'दुरीणो लोपद्व' (उ० २ २०) । द्वे ॥ ६८ ॥^{११}

दवीयश्च दविष्ठ च मुदूरे

अत्यन्त दूरम् । श्रीणि ॥^{१२}

1 Dense, thick [3] 2 M पेलोस्यास्ति 3, Sparse [3] 4 M आपोऽस्मिन् 5 M विधास्य 6 M मर्यादास्य 7 M वेशोऽस्य 8 M अन्तोऽस्यास्ति 9 Near, close by, adjacent [15] 10 Contiguous [3] 11 Nearest [2] 12 M दुपेन 13 Far [2] 14 Far away [3]

दीर्घमायतम् ।

दृष्टाति । 'ह विदारणे' (ऋ० ५० से०) । बाहुलकाद् । आयमे क्तः
(३२१०२) । द्वे ॥^१

वर्तुलं निस्तल वृत्तम्

वर्तते । बाहुलकादुलच् । निगंत तलमस्य^२ । वर्तनं स्म । क्त (३४७२) ॥^३

बन्धुर तूञ्जतानतम् ॥ ६९ ॥

बध्नाति गतिम्, बन्धुरम् । उन्नतस्तदुपाधिवधादानतम् ॥ ६९ ॥^४

उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छिस्तास्तुङ्गे

उच्चीयते । उ । प्रकृष्टा अनवोऽस्य^५ । नमे क्त । ऊर्ध्वमग्रमस्य । श्रित्र
(म्वा० ५० से०) क्त (३४७२) । तुज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (म्वा०
५० से०) । पञ् (३३१९) पट् ॥^६

अथ वामने ।

न्यङ्नीचरत्नर्वहस्वाः स्युः

वामोऽस्त्यस्य^७ । न्यञ्चति । ऋत्विगादिना (३२५९) विवृत् । निघ्न
धीयते । लवति । 'लवं गती' (म्वा० ५० से०) । लसति । 'लस धन्दे'
(म्वा० ५० से०) । बाहुलकाद् । पञ्च ॥^८

अवाप्रेऽवनतानतम् ॥ ७० ॥

अवनतमग्रमस्य । अवनमति स्म अवनतम् । आनमति स्मानतम् । शीणि
'अधोमुखस्य' ॥ ७० ॥^९

अरालं घृजिनं जिह्वमूर्मित्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्ध कुटिल भुग्न वेलितं चक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरा सन्तस्य । 'वृजी वजने' (अ० आ० से०) । 'वृजे विज्व' (उ० २.
४७) इतीनन् । 'जहात सन्वदालोपश्च' (उ० १.१४१) इति मन् । अप्येः
(दि० ५० अ०) क्त (३२१०२) । कुटि बोदित्य लाति । 'घृजो बोदित्ये'

1. Long [2] 2 M जलमस्य 3 Round, circular [3]

4 Uneven [2] 5 M अश्वोम्य 6 High, tall [6] 7 M

वामोऽस्त्यस्य 8 Short, small [5] 9 B अवाप्रेऽवनतानत 10 Bent
down or down-Cast [3].

(तु० प० से०) । क्त (३४७२) । 'वेत्तु चलने' (भ्वा० प० से०) ।
वञ्चे (भ्वा० प० से०) 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । एकादश
॥ ७१ ॥^१

अजावजिह्वाप्रगुणौ

'अजं अजने' (भ्वा० प० से०) । 'अजिह्वि—' (उ० १२७) इति
साधु । प्रकृद्यो गुणोऽस्य^२ । श्रीणि ॥^३

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

'कुल सस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'व्याकुलस्य' श्रीणि ॥^४

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातना ॥७२॥

शाश्वद्भव । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । नियत भव । त्यद् नेध्रुवे'
(वा० ४२१०४) । सदा सना च भव । सायधिरम्—' (४३३३) इति
दसुद्गुलौ । पञ्च ॥७२॥^५

स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थानशील । 'म्लजि—' (३२१३९) इति क्स्तु । अतिशयेन स्थिर ।
ईयमुनि (५३५७) 'प्रियस्थिर—' (६४१५७) इति साधु । 'अतिस्थि
रस्य' श्रीणि ॥^६

एकरूपतया तु य ।

कालव्यापी स कूटस्थः

कूटवत्तिष्ठति ॥^७

स्थावरो जङ्गमेतर ॥७३॥

'स्थेशमास—' (३२१७५) इति वरच् । जङ्गमादितर । द्वे ॥७३॥^८

चरिण्युजङ्गमचर त्रसमिद्ध चराचरम् ।

चरति । 'अलवृज्—' (३२१३६) इतीण्यच् । वृत्तिल गच्छति ।
गमयन्तादच् (३११३४) । त्रसति । अच् (३११३४) । इङ्गति ।
'इमि गती' (भ्वा० प० से०) । 'चरिचलि—' (वा० ६११२) इति
द्वित्वादिति ॥^९

1 Crooked curved [1] 2 M गुणस्य 3 Straight [3] 4 Bewil-
dered [2] 5 Eterna, firm [5] 6 Ever lasting [3] 7 Kūṭasth
(Supreme Soul) [1] 8 Immoveable [2] 9 Moveable [5]

चलन कम्पनं कम्पं चल लोल चलाचलम् ॥७४॥

चञ्चल तरल चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।

‘चलनचन्द—’ (३२१४८) इति युच् । ‘नमिकम्पि—’ (३२१६७) इति र । लोडनि । ‘चरिचलि—’ (वा० ६११२) इति द्वित्वादि ॥७४॥ ‘चञ्चु गती’ (भ्वा० प० से०) । तर लानि । परिप्लवन । ‘प्लुङ् गती’ (भ्वा० आ० से०) प्रज्ञाद्यण् (५४३८) । दस ॥^१

अतिरिक्त समधिक

अतिरिच्यते । क्त (३२१०२) । सम्यगधिक । द्वे ॥^२

दृढसधिरस्तु सहत ॥७५॥

दृढसधिरस्य । द्वे ॥७५॥^३

कक्कसट कठिन क्रर कठोर निष्ठुर न्वम् ।

जरठ मूर्तिमन्मूर्तम्

करवति । ‘कस हसने’ (भ्वा० प० से०) । ‘शकादिभ्याऽटम्’ (उ० ४८१) ‘कवर्गद्वितीयादि [खक्वटम्]’ इत्यय । ‘खक्व’ हसने इत्यपरे । ‘कठ कृच्छ्रजीवने’ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिनच् । कृन्तति । कृने कूरक् च । ‘कठिचकिभ्यामोरप्’ (उ० १६४) । नितिष्ठति । मदगुरादि (उ० १४१) । दृढदृहि वृद्धौ’ (भ्वा० प० से०) । क्त । ‘दृढ स्पूल—’ (उ० २२०) इति साधु । जीर्यति । बाहुलकादठच् । मुच्छा (भ्वा० प० ॥०) क्त (३४७२) । नव ॥^४

प्रवृद्धं प्रौढमेवितम् ॥७६॥

प्र वहे (भ्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) । त्रीणि ॥७६॥^५

पुराणं प्रतनप्रलपुरातनचिरतना ।

पुरा भवम् । ‘सायचिरम्—’ (४३२३) इति टप्ठुट्युलौ । ‘नरच पुराणे—’ (वा० ५४२५) पुरास्-स्तननौ प्रादेशश्च । चिर भवम् ॥^६

प्रयप्रोऽभिनयो नव्यो नवीना नूतनो नम ॥७७॥

नूलश्च

प्रति नवमग्रमस्य । अभिनूयते । ‘णु स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘श्रुदारप्’

1 Trembling, shaking [10] 2 Excessive [2] 3 Closely joined or firmly united [2] 4 M शकादिभ्योऽट् 5 Hard, cruel [9] 6 Grown, increased [3] 7 B and K पुराण 8 old, ancient [5]

(३३५७) । 'अचो यन्' (३१९७) नव्य । नवस्य नू लघनपूषाश्च
प्रत्यया (वा० ५४३०) ॥^१

सुकुमार तु कामल मृदुल मृदु ।

सुकुमार्यन्ते । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० प० से०) । काम्यतेरलच्, अत
उत्त्व च । मृदत । 'मृद क्षोदे' (ऋचा प० से०) । 'प्रथि मृदि—' (उ० १२८)
इति कु । चत्वारि ॥^२

अन्वगन्धक्षमनुगेऽनुपद् क्लीबमन्ययम् ॥७८॥

अन्वन्धति । विधम् (३०५९) । अनुगतमक्षमिन्द्रियम् । अनु गच्छति ।
पदस्य पदचन् ॥७८॥^३

प्रत्यक्ष स्यादेन्द्रियकम्

प्रतिगतमक्षमिन्द्रियम् । इन्द्रियेषु भवम् । द्वे ॥^४

अप्रत्यक्षमतोन्द्रियम् ।

'अत्यध्यक्षम्' अपि क्वचित्पाठ । अतिक्रान्तमिन्द्रियम् । 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' द्वे ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥७९॥

अप्येकसर्ग एकाग्रा (ग्रयो) ऽप्येकायनगतोऽपि सः ।

एक अविच्छिन्न तानो विस्तारोऽस्य^५ । अनन्या एकरूपा वृत्तिव्यापारोऽस्य^६ ।
एकमग्र पुरोगत ज्ञेयमस्य । एकमयनमस्य ॥७९॥ एक सर्गो निश्चयोऽस्य^७ ।
एकाग्र एव एकाग्र्य । एकमयन गत । सप्त ॥^८

पुस्यादि पूर्वपीरस्स्यप्रथमाद्या

आ प्रथम दीयते गृह्यते । 'उपसर्गो यो कि' (३३९२) पूषति । 'पूर्व
पूरणे' (म्वा० प० से०) । पुरो भव । 'दक्षिणापदचातुरसस्त्यक्' (४२९८) ।
'प्रप रूपाणे' (म्ब० आ० से०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५६८) । पञ्च ॥^{१०}

अथास्त्रियाम् ॥८०॥

अन्तो जघन्य चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अन्तति । 'अति वघने' (म्वा० प० से०) । जघने भवम् । दिगादि

1 New [7] 2 lender, delicate soft [4] 3 Afterwards
or going after [4] 4 Perceptible to the senses [2] 5 Imper-
ceptible to the senses [2] 6 M विस्तारोऽस्य 7 M वृत्तिव्यापारोऽस्य
8 M निश्चयोऽस्य 9 A concentrated man [7] 10 First [5]

(४३५४) । 'चरेश्च' (उ० ५६९) इत्यमच् । पश्चादमवम् । अप्रादि-
पश्चाद्भिमच्' (वा० ४३२३) ॥^१

मोघ निरर्थकम्

मुह्यन्त्यस्मिन् । घञ् (३३१२१) न्यङ्वादि (७३५३) द्वे ॥^२

स्पष्ट स्पुट प्रत्यक्तमुल्लङ्घनम् ॥८१॥

'स्पष्ट बाधनस्पष्टानयो' (म्वा० उ० से०) । क्त । (३२१०२) । 'वा
दान्त--' (७२२७) इति साधु । स्पुटति । क (३११३५) उद्वणति ।
'वण शब्दे' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥८१॥^३

साधारणं तु सामान्यम्

समानमाधरणमस्य । सम मानमस्य । ध्यञ् । द्वे ॥^४

एकाकी त्वेक एकक ।

'एकादाकिनिच्वासहाये' (५३५२) । चात्कनलुकी ।^५

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥८२॥

मित्तोऽर्थो^६ येषाम् । अन्य एव । 'अल्पाचतरम्' (२२३४) इतिवत्स्वार्थे
तरप् । एति । 'इण्मी--' (उ० ३४३) इति कन् । तनाति । 'ततोतेरनश्च व'
(उ० २६३) । अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अघ्न्यादि (उ०
४१११) । इत् रति ॥८२॥^७

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् चावाक् च । मयूरव्यसकादि (२१७२) । न एको भेदोऽन्यः ।
'अनेकप्रकारस्य' द्वे ॥^८

उरुचण्डमविलम्बितम् ।

'चडि कोपे' (म्वा० आ० से०) घञ् । (३३१८) द्वे ॥^९

अरुन्तुद तु मर्मस्पृक्

अरुपि तुदति । 'विघ्वरपोस्तुद' (३२३५) इति खच् । मर्म स्पृ-
यति । द्वे ॥^{१०}

अबाध तु निर्गलम् ॥८३॥

न बाधाऽस्य^{११} । निष्प्रान्तमर्गलाया । 'अबाधितस्य' द्वे ॥८३॥^{१२}

1 Last [6] 2 Futile [2] 3 Clear [4] 4 General [2]
5 Alone [3] 6 M मित्तो भर्त्ता 7 Other, different [6] 8 M भेदो
9 Various, diverse [2] 10 quick [2] 11 Poignant (as
words) [2] 12 M बाधास्य 13 Unobstructed, unrestrained [2]

प्रसव्यं प्रतिकूल स्यादपसव्यमपटु च ।

प्रगत सव्यात् । प्रतीप कूलात् । अपतिष्ठति । 'अप दु सुपु स्य' (उ० १ २५)
इति कु । 'विस्द्वाथंस्व' त्रीणि ॥^१

वाम शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणे ॥८४॥

सूयते । 'पू पूरणे' (तु० प० से०) । यत् (३ १ ९७) । अपक्रान्त
सव्याम् । एवंकम् ॥^२

सकटं ना तु सबाध

सकटति । 'कटे वर्पादि' (भ्वा० प० से०) । स बाधन्तेऽन^३ । 'सकीर्णस्य' द्वे ॥^४
फलिल गहनं समम् ॥^५

कलते । 'सलिकलि— (उ० १ ५४) इतीलच् । गाहते । पृषोदरादित्वात्
(६ ३ १०६) ह्रस्व । 'दुष्प्रवेशस्य' द्वे ॥^६

सकीर्णं संकुलाकीर्णं

किर (तु० प० से०) क्त (३ २ १०२) । 'कुल सस्याने' (भ्वा० प०
से०) । त्रीणि ॥^७

मुण्डित परिधापितम् ॥८४॥

पर्येष्यन्तात् (३ २ १०२) ॥ द्वे ॥ ८४ ॥^८

ग्रन्थिते^९ सदित दृब्धम्

'ग्रन्थ सदमे' (व्रथा० प० से०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) ।
क्त (३ २ १०२) । 'द्यतिस्यति—' (७ ४ ४०) इतीत्वम् । 'दमी प्रपे'
(तु० प० से०) क्त । त्रीणि ॥^{१०}

विस्तृत विस्तृत ततम् ।

'सृ गतो' (भ्वा० प० अ०) । क्त (३ ४ ७२) । त्रीणि ॥^{११}

अन्तर्गत विस्मृत स्यात्

'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) द्वे ॥^{१२}

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥८५॥

प्राप्ते क्तः । 'दघातेर्हि' (७ ४ ४२) । 'स्थापितस्य' द्वे ॥८५॥^{१३}

1 Contradictory [3] 2 The left and right parts of a body [1 each] 3 M बाध लेत्र 4 Narrow [2] 5 II and K. नमे
6 Impenetrable [2] 7 Crowded [3] 8 Shaved [2] 9 ह-
ग्रथित 10 Strung tied together [3] 11 extended, spread out
[2] 12 Forgotten [2] 13 Obtained attained [2]

वेल्लितप्रेक्षिताधूतचलिताकम्पिता ध्रुते ।

‘वेल्ल चलने’ (भ्वा० प० से०) । ‘इलि गतो’ (भ्वा० प० से०) । ‘ध्रु विधूनने’ (तु० प० से०) । आकम्प्यते । ‘ध्रुम् कम्पने’ (ब्रजा० प० से०) पद् ॥^१

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठयूताविद्वक्षिप्तेरिताः समाः ॥८७॥

‘नुद प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । ‘नुदविद—’ (८.२.५५) इति वा नः । अस्यते. क्त (३.२.१०२) निष्ठीव्यते स्म । ‘च्छवो—’ (६.४.१६) इत्युद् । आविध्यते स्म । सिपेः (तु० उ० से०) क्त । ‘ईर गतो’ (अ० आ० से०) । सप्त ॥^२

परिक्षिप्तं तु निघृतम्

‘बृम् आवरणे’ (ऋषा० उ० से०) । क्त. (३.२.१०२) । ‘परित्तादिना वेधितस्य’ द्वे ॥^३

मूपितं मुपितार्थकम् ।

‘मूप स्तेये’ (भ्वा० प० से०) । ‘वोरितस्य’ द्वे ॥^४

प्रबृद्धप्रसृते

वृरे (भ्वा० आ० से०) क्त (३.४.७२) । ‘सृ गतो’ (भ्वा० प० अ०) द्वे ॥^५

न्यस्तनिस्तृष्टे

असे. (दि० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । सृजे. (दि० आ० अ०) [क्तः] । ‘त्यक्तस्य’ द्वे ॥^६

गुणिताहते ॥८८॥

‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) । आ ‘हृ’ (अ० प० अ०) । ‘गुणितस्य’ द्वे ॥८८॥^७

निदिग्धोपचिते

‘दिह उपचये’ (अ० उ० अ०) । चिच् (स्वा० उ० अ०) । ‘पुटि प्रापितस्य’ द्वे ॥^८

1 Shaken, oscillated [6] 2 A person put or set in motion [7] 3 Surrounded or encircled with trench &c [2] 4 Stolen [2] 5 Full-grown [2] 6 Thrown, laid down [2] 7. Multiplied [2] 8 Increased, accumulated [2].

गूढगुप्ते

गूह्यते । द्वे ॥^१गुण्ठितरूपिते ।^२'गुडि वेष्टने' । रुपिवेष्टनार्थं । द्वे 'गोडालौका' [लोके] ॥^३

द्रुतावदीर्णे

'द्रु गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'दृ विदारणे' (क्रधा० प० से०) ।
'द्रवीकृतस्य' द्वे ॥^४

उद्गूर्णोद्यते

'गुरी उद्यमाने' (दि० आ० से०) । उद् यमे (भ्वा० प० अ०) क
क्त (३२१०२) । 'उत्तोलितस्य' द्वे ॥^५

कारितशिक्षिते ॥८९॥

कायते । शिक्षा कारित । द्वे ॥८९॥^६

घ्राणघ्राते

जिघ्रतेनुंदविद (८२४५) इति वा न । द्वे ॥^७

दिग्धलिप्ते

दिह (अ० उ० अ०) । लिप (तु० उ० अ०) । द्वे ॥^८

समुदत्तोद्धृते समे ।

समु [द] च्यते । 'अञ्चु गती' (भ्वा० प० से०) । 'हञ् हरणे' (भ्वा०
उ० से०) । 'भूपादेर्निष्कासितस्य' द्वे ॥^{१०}

वेष्टित स्याद्वलित सवीत रद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । वलय जातमस्य । व्येज् (भ्वा० उ०
अ०) । क्त (३२१०२) । रुधिर् (ह० उ० अ०) । वृन् आवरणे
(क्रधा० उ० मे०) । 'नद्यादिवेष्टितस्य पञ्च ॥ ९० ॥^{११}

- 1 Hidden [2] 2 B prefers गुण्ठितरूपिते 3 Covered with
dust [2] 4 Liquidised melted [2] 5 Raised lifted up [2]
6 B कारित शिक्षिते 7 Anything put on a hanging loop or swing
made of rope [2] 8 Smelt [2] 9 Smeared or anointed [2]
10 Raised drawn up (as water from a well) [2]
11 Encircled surrounded [5]

रुग्ण भुग्ने

‘रुजो मङ्ग’ (तु० प० अ०) । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प० अ०) ‘वक्र-
स्य’ द्वे ॥^१

अथ निश्चितक्षुण्णतशात्वानि तेजिते ।

स्यते क (३२१०२) । ‘धाञ्जो —’ (७४४१) इति वेत्वम् ।
‘क्षु तेजन’ (अ० प० से०) । ‘तिज निगान’ (चु० प० म०) । ‘धाणादावा-
रोपितस्य’ चत्वारि ॥^२

म्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

‘पक्वो व’ (८२५२) । द्वे ॥^३

ह्रीगहंती तु छज्जिते ॥ ९१ ॥

‘हो लज्जायाम्’ (जु० प० अ०) । ‘नुदविद’ (८२५६) इति वा न ।
प्रीणि ॥ ९१ ॥^४

पृते तु पृत्तमापृत्तौ

वृत्तवृत्तम्या ॥ (३२१०२) । ‘वावृत्तु वरुने’ इति पृते तत्त. क ।
‘वृत्तस्य व’ [रादे] ॥^५

संयोजित उपाहित ।

पुने (१० उ० अ०) क (३२१०३) । ‘वधानहि’ (७४४२) ।
द्वे ॥^६

प्राप्य गम्य समाप्तागम्य

आगम्यं (३११२४) । गम (आ० प० अ०) यत् । पदल (तु०
प० अ०) प्य (३११२४) । प्रीणि ॥^७

स्यन्नं रीण स्तुत स्तुतम् ॥ ९२ ॥

स्पर्दे (आ० आ० म०) छि (३२१०२) ‘रदाभ्याम्—’ (८२.
४२) इति न । ‘रीद गवये’ (दि० आ० अ०) । ‘छु गतौ’ (आ० प०
अ०) । ‘रु (१) प्रयत्ने’ (अ० प० से०) ॥ ९२ ॥^८

1 Broken or shattered [2] 2 Sharpened [4] 3 Ripen or
about to perish [2] 4 Ashamed [3] 5 Chosen, selected as
a husband &c [2] 6 Connected, joined [2] 7 Obtainable,
knowable [3] 8 रु १ ९ Dropped or flowed (as water
&c) [3]

सगृह स्यात्सकलित

गृहते (भ्वा० उ० अ०) [क्त] । 'वठ सख्यान्' (भ्वा० आ० से०) ।
'अङ्कान्तरेणेकीकृतस्य' द्वे ॥^१

अवगीता ख्यातगर्हण ।

'गो शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'धुमास्या—' (६४४६) इति [इत्यम्] ।
सख्यात गर्हणमस्य । 'प्रतिद्वानिन्दस्य' द्वे ॥^२

त्रिविध स्याद्बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ ९३ ॥

विचित्रा विधाऽप्य^३ । नानारूप यस्य । चत्वारि ॥ ९३ ॥^४

अवरीणो धिककृतश्चापि

'रोह स्रवणे' (दि० आ० अ०) अवरोण । निन्दितस्य द्वे ॥^५

अवध्रस्तोऽवचूर्णित ।

'ध्वमु गतो' (भ्वा० आ० से०) । अवधूम्यते । चुरादे क्त । द्वे ॥^६

अनायासकृत फण्टम्

'पण गतो' (भ्वा० प० म०) । दुष्पस्वात्— (७२१८) इति
साधु । 'क्वाथविशेषस्य' द्वे ॥^७

स्वनितं ध्वनित ममे ॥ ९४ ॥

'स्वन ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० म०) ॥ ०८ ॥ द्वे ॥^८

षट्के सदानित मूतमुदित मज्जित सितम् ।

षष्प षष्पने (षष्पा० प० मे०) । दान अव सप्तान (भ्वा० उ० से०) ।
'मूड् षष्पने' (भ्वा० आ० म०) । उत्पूवाद घन (दि० प० ध०) त (३
२१०२) 'घनित्यति—' (३४४०) इतोन्वम् । 'पिन् षष्पने' (स्वा०
उ० अ०) । षट् ॥^९

निष्पक्व कथयितम्

निश्चयेन पक्वम् । 'क्वय निष्पावे' (भ्वा० प० म०) । द्वे ॥ ॥^{१०}

पाके क्षीराज्यहृत्त्रिपा^{११} शृतम् ॥ ९५ ॥

क्षीरादीनां पावे । 'शृत पाक्' (६१२३) इति साधु । षट् ॥ ९५ ॥^{१२}

1 Added (as a figure to another) [2] 2 A notoriously idle person [2] 3 M विषाम्य 4 Manifold, of Various sorts [4] 5 Despised [2] 6 Powdered [2] 7 An infusion or decoction easily prepared [2] 8 S and [2] 9 Fettered tied [1] 10 Well cooked [2] 11 B '—' 12 B iled milk, piece &c. [1]

निर्वाणो मुनिग्रहणादी निर्वातस्तु गतेऽनिले ।

निर्वाति स्म । 'निर्वाणोऽवाते' (८२५०) इति साधु । निर्वातो वात । एकैकम् ॥^१

पक्वे परिणतम्^२

परिणमति स्म । द्वे ॥^३

गूल हन्ने

'गु पुरोगोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'दुग्धोदीर्घश्च' (बा० ८२४४) इति न । हृद् पुरीपोत्सर्गे' (भ्वा० या० अ०) । 'रदाभ्याम्-' (८२४२) इति न । 'मुदतिस्मृतपुरीपस्य' द्वे ॥^४

मीर्दं तु मूत्रिते ॥९६॥

'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । क (३२१०२) । द्वे ॥९६॥^५

पुष्टे तु पुपितम्

'पुप पुरी' (दि० प० अ०) । गोवादिक्स्फटिद् । 'कृतपोषणस्य' द्वे ॥^६

सोढं क्षान्तम्

सहे (भ्वा० या० से०) क (३२१०२) । 'क्षमुप सहने' (दि० प० से०) ।^७

उद्धान्तमुद्गतम्^८ ।

'द्ववम् उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । क (३२१०२) यमे (भ्वा० प० अ०) क (३२१०२) । 'वमित्वा त्यक्तस्य' द्वे ॥^९

दान्तस्तु दमिते

दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) 'वा दान्तदान्त-' (७२२७) इति साधु । 'हतदमनस्य नृपादे' द्वे ॥^{१०}

क्षान्त शमिते

शम क (३२१०२) । द्वे ॥^{११}

1 B गगनिले 2 An extinguished lamp and a liberated man, and a place sheltered from wind [1 each] 3 B and K पक्व परिणते 4 Ripened, fully developed [2] 5 Voided by stool as ordure [2] 6 Discharged or voided as urine [2] 7 Nourished, brought up [2] 8 B and K मोडे 9 Forgiven [2] 10 B उद्धान्तमुद्गने 11 Vomited [2] 12. Tamed [2] 13 Appeased [2]

निष्प्रभे विगतारोक्ती

नास्ति रोचनं रोको दीप्तिरस्य । शीणि ॥^१

विलीने विद्रुतद्रुतो ।

‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । ‘स्वादय बोदिन’ इति न ॥ शीणि ॥^२

सिद्धे निवृत्तनिष्पन्नौ

‘पिपु—’ (दि० प० अ०) । ‘धुतु—’ (म्वा आ० से०) । ‘पद्—’ (दि० आ० अ०) । शीणि ॥^३

दारिते भिन्नभेदितौ ॥१००॥

दमिदो. क्त (३.२.१०२) । शीणि ॥१००॥^४

उतं स्यूतमुत चेति त्रितयं तन्तुसतते ।

‘ऊयो तन्तुसन्ताने’ (म्वा० आ० से०) । सिवे. (दि० प० से०) ‘०ठो—’ (६४.१९) इत्यूङ् । ‘वेङ्—’ (म्वा० प० अ०) क्त. (३.२.१०२) । तन्तुमि. सतनम् ॥^५

स्याद्दहितं नमसित नमस्त्यनं मपचायितार्चितापचितम् ॥१०१॥

‘अहं पूजायाम्’ (म्वा० प० मे०) । नमः कृतम् । ‘नमो वरिव —’ (३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’ (६४.५०) इति यलोऽ. । अपचायते स्म । ‘वापृ पूजानिनामनयो’ (म्वा उ० से०) । ‘अर्चं पूजायाम्’ (म्वा० प० से०) । ‘वापतेदिच’ । ‘नमस्कृतस्य’ पद् ॥१०१॥^६

वरिवसिते वरिवस्त्यनमुपासितं चोपचरित च ।

वरिवः कृतम् ‘नमो वरिव —’ (३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’ (६४.५०) । ‘मास उरवेगने’ (अ० आ० मे०) । ‘बह (र) गतो’ । चचारि ॥^७

मंतापितस्तु मंत्प्रो धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥

‘तपदाङि’ घुरादि । ‘तप सनाप’ (म्वा० प० अ०) । ‘पूय सनापे’ (म्वा० प० मे०) । ‘आयादय —’ (३.१.३१) इति वा आय । दुडु उतापते’ (त्या० प० अ०) । ‘दुग्धो दीर्घश्च’ (वा० ८.४.४४) पथ ॥१०२॥^८

1. Lustreless, pale-looking [3] 2 Dissolved [3] 3 Accomplished, effected [3] 4 Broken, torn, split [3] 5 Woven; sewn (as cloth) [5] 6 II and K. नमस्त्यनममि- 7. Saluted, respected [6] 8. Worshipped, adored [4] 9 B मगानिमगनी and K मगानिमगनी गतो 10 Heated, tormented [5]

दृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदित प्रीतः ।

‘हृप तुष्टौ’ (दि० प० से०) । क्त (३४७२) । ‘मदी हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘तृप प्रीणने’ (दि० प० अ०) । ‘ह्लादी मुखे च’ (म्वा० आ० से०) । ‘ह्लादी निष्ठायाम्’ (६४९५) इति ह्रस्वः । पठ् ॥^१

छिन्नं छातं लूनं कुल दातं दित छित वृक्णम् ॥१०३॥

छिदे (६० उ० से०) क्त (३२१०२) । ‘छो ज्येदने’ (दि० प० अ०) । ‘वाञ्छोरन्यतरस्याम्’ (७४४१) इति वा वेत्त्वम् । ‘लून्’ (कृपा० उ० से०) । ‘वृत्तौ’ (तु० प० से०) छेदने । ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । दौ (दि० प० अ०) । ‘द्यतिस्थिति—’ (७४४०) इत्यात्वम् । ‘ओवश्चू—’ (तु० प० से०) अष्टौ । १०३ ॥^२

अस्तं अस्तं अष्ट रुन्नं पन्न च्युत गलितम् ।

‘समु ध्वमु भ्रमु—’ (म्वा० आ० से०) । स्कन्दिर (म्वा० प० से०) पठ् (दि० आ० अ०) गतौ । ‘च्युङ् गतौ’ (म्वा० आ० अ०) । ‘गल अदने’ (चु० उ० से०) ॥^३

लब्धं प्राप्त त्रिन्नं भावितमासादित च भूत च ॥१०४॥

‘विद्लु लाभे’ (तु० उ० अ०) । ‘भू प्राप्ता’ (चु० आ० से०) । आसाद्यन् स्म । पठ् ॥१०४॥^४

अन्वेषित गत्रेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वेष्यते स्म । ‘एप् गतौ’ (म्वा० आ० से०) । ‘गत्रेष मार्गणे’ (चु० उ० से०) । ‘इप् इच्छायाम्’ (तु० प० म०) । ‘मार्गं अन्वेषणे’ (चु० उ० से०) । ‘मृग अन्वेषणे’ (चु० आ० से०) । पञ्च ॥^५

आर्द्रं मार्द्रं त्रिलिन्नं तिमित स्तिमितं समुन्नतमुत्तं च ॥१०५॥

‘अर्द्रं गतौ’ (म्वा० प० से०) । ‘अर्द्रोर्दीर्घद्व’ (उ० २१८) इति रक् । सह आर्द्रत्वेन । ‘किट् आर्द्राभावे’ (दि० प० से०) । ‘त्रिम त्रिम आर्द्राभावे’ (दि० प० से०) । ‘उन्दी वन्दने’ (६० प० से०) । ‘नुदविद—’ (८२५५) इति वा न । सप्त ॥१०५॥^६

1 Pleased, satisfied [6] 2 Cut, lopped [8] 3 Fallen, dropped down [7] 4 Got, obtained received [6] 5 Searched, sought, inquired or looked for [5] 6 Wet, moisten [7]

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोरायित [च] गुप्तं [च] ।

त्रेड् (म्वा० आ० अ०) । 'नुद—' (८.२.५५) इति वा न. । पट् ॥^१

अवगणितमयमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥१०६॥

'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । यन (दि० आ० अ०) । 'मान
पूजायाम्' (म्वा० आ० से०) । पञ्च ॥१०६॥^२

त्यक्तं हीनं विधुत समुञ्जितं धृतमुत्सृष्टम् ।

'त्यज हानौ' (म्वा० प० अ०) । ओहाक् (जु० प० अ०) । 'धुमास्या'
(१.४.६६) इतीन्वम् । 'पूज् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । 'उज्ज उरसर्गे'
(तु० प० से०) । 'पू [विधु] नने' (तु० प० से०) । 'मृज विसर्गे'
[दिवादि] । पट् ॥^३

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥१०७॥

यचमापवदजल्पस्यास्य त्त (३.२.१०९) । 'दधातेहि.' (७.४.४२) ।

'लप व्यक्त या वाचि' (म्वा० प० से०) । सप्त ॥१०७॥^४

बुद्धं बुधितं मनित विदितं प्रतिपन्नमजसिद्धावगते ।

'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । अनिट् । 'बुधिर् बोधने' सेट् व ।
'मनु अवबोधने' (स० आ० से०) । 'यस्य विमापा' (७.२.१५) इत्यस्या-
नित्यत्वादित् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'पद गतो' (दि० आ० अ०)
अव स्यते 'यनिम्यनि—' (७.४.४०) इतीन्वम् ॥ सप्त ॥^५

ऊरीरुतमुरीरुतमङ्गीरुतमाश्रुत प्रतिज्ञावम् ॥ १०८॥

सर्गार्णवविदितमश्रुतसमाहितेष्वश्रुतोपगतम् ।

अनङ्गमङ्गं वृत्तम् । 'धु धवधे' (म्वा० प० अ०) ॥१०८॥ 'गृ निगत्ने'
(तु० प० से०) । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'दधातेहि.' (७.४.४२) ।
उपभ्रमने स्म । एवादि ॥^६

ईन्निशमनपगाग्रिपनायिनप्रसुनपञ्चननितानि ॥१०९॥

अपि गीर्गर्गिताभिष्टुतेष्टानि स्तुतायैनि ।

'ईन् गृती' (अ० आ० से०) । 'नमु स्तुती' (म्वा० प० से०) । 'पण

-
1. Saved, preserved, protected [6] 2. Contemned,
disregarded [5] 3 Abandoned, forsaken, left; quitted [6]
4 Said spoken, uttered [7] 5 Known; understood [7]
6 Accepted, removed [11]

व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'णु स्तुतो' (अ० प० से०) ॥१०९॥ 'गृ
शब्दे' (क्त्र्या० प० से०) । 'वर्णं वर्णक्रियादौ' (चु० उ० से०) । 'धृञ्
स्तुतो' (अ० उ० अ०) । द्वादश ॥^१

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिरितर्यादितप्सातम् ॥ १०॥

अभ्यवहृतान्नजग्धमस्तग्लस्ताशित भुक्ते ।

'मक्ष भदने' (चु० प० से०) । 'प्सा भक्षण' (अ० प० अ०) ॥ ११० ॥
अद्यते स्म । 'अदोऽनने' (३२६८) इति आपकाज्जग्धिर्वा । 'प्रमु ग्लसु
भदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अद्य भोजने' (क्त्र्या० प० से०) ॥^२

क्षेपिष्ठभ्रोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबहिष्ठा ॥ १११ ॥

क्षमस्तुद्राभीप्सितपृथुवीवरबहुप्रकर्षार्था ।

अतिशयेन क्षिप्र । 'स्थूलदूर—' (६४५६) इतीष्टनि साधु । अतिशयेन
शुद्ध । प्रिय । 'प्रियस्थिर' (६४७) इति साधु । एव गुरस्थूलयो 'स्थू
लदूर—' (६४५६) इति साधु । बहुलस्य बहु ॥^३

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्टगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥

वाढव्यायतघट्टगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥

इति विशेप्यनिष्पन्नवर्ग ॥ १॥

'अतिशयवाढयोर्नैदसाधी (५३६३) । एव दीर्घगुरहृस्ववृन्दारकाणाम् ॥^४

इतिविशेष्यनिष्पन्न [वर्ग] ॥ १ ॥

प्रवृत्तिप्रत्ययार्थाद्यै सकीर्णै लिङ्गमुन्मयेत् ।

सकीर्णै अस्मिन् वर्गे लिङ्ग प्रवृत्त्यर्थादिना बोद्धव्यम् । तद्यथा प्रवृत्तिभूतस्य
परशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात्तेन सह समास 'अपरस्पर' शब्दोऽपि त्रिलिङ्ग । प्रत्ययन
त्तिना 'स्रोत्वादि' । अर्थेन 'कर्मव कामणम्' इत्यादौ ।

- 1 Praised, commended, applauded [12] 2 M भक्षने
3 Eaten, chewed licked, swallowed [14] 4 Quickest,
smallest, dearest, greatest, fattest, and most [1 each]
5 Best or most excellent, largest, most abundant,
haviest, shortest, and very great or handsome [1 each]
E M सप्तदश ।

कर्म क्रिया

क्रियते यत्तत्कर्म । मनिव् (उ० ४ १४४) । वृव वच' (३३ १००) । रिड् (७४ २८) । इयड् (६४ ७७) । 'क्रियाया' द्वे ॥^१

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्वरा ॥ १ ॥

क्रियाया सातत्ये त्वर्थे । 'अपरस्वरा क्रिया सातत्ये' (६१ १४४) इति निपात ॥१॥^२

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

साकल्य च आसङ्गश्च तयोर्वचने बोधने । पाग्यन येन । 'पूर्वपदात्—' (८४ ३) इति ण । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । कु (तु) रस्य अयन-मसक्त गमनम् । 'परायणम्' इति पाठान्तरम् ॥^३

यदृच्छा स्वरिता

'यदृच्छ शत्यादी' (तु० प० से०) । 'गुरोश्च' (३३ १०४) इत्य । या यामी दृच्छा च । स्वेनेरितु चीलमस्य, तस्य भाव । 'स्वातन्त्र्यस्य' द्वे ॥^४

हेतुशून्या त्वास्या^५ विलक्षणम् ॥ २ ॥

हेतुना कारणेन शून्या या आस्या स्थिति । विगत लक्षणमालोचन यत्र । एकम् ॥ २ ॥^६

शमथरतु शम शान्ति

'यमादिन्योऽथच्' । भवि 'नोदात्त—' (७४ ३३) इति न वृद्धि । 'त्रोषा-धमावस्य' श्रीणि ॥^७

दान्तिरतु दमथो दम ।

क्लेदादिमहिष्णुता दम ॥^८

अवदान कर्मवृत्तम्

'दैव शायने' (स्वा० प० अ०) । त्युट् (३३ ११४) । वृत्ते (स्वा० का० से०) भावे क्त (३३ ११४) । 'प्रस्तुतकर्मणो' द्वे ॥^९

1 Action, work [2] 2 Continuous work or worker [1]
3 Full and relevant statements [1 each] 4 Independence
[2] 5 B त्राण्य 6 Vain or useless state [1] 7 Calmness
or absence of passion &c. [3] 8 Self restraint or forbear-
ance of pain &c [3] 9 Valorous or glorious act [2]

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

काम्यस्यादानम् । 'वृज् वरणे' चुरादिः । 'कामनापूर्वकं दानम्' द्वे ॥३॥^१

वशक्रिया संवननम्

वशस्य क्रिया करणम् । संपूर्वंः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थं । 'वशीकरणस्य' द्वे ॥^२

मूलकर्म तु कर्मणम् ।

मूलरोपधिमिर्यद्वशीकरणम् । कर्मैव कर्मणं [म्] '[त] द्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५.४.३६) । द्वे ॥^३

विधूननं विधुवनम्

'धूज् कम्पने' (चु० प० अ०) 'धन् प्रीतो—' (वा० ७.३.३७) इति मुक् । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । स्पृट् ३.३ ११५ । '—कुटाव—' (१.२.१) इति डित्वादगुणाभावः । 'कम्पनस्य' द्वे ॥^४

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तृप (दि० प० अ०) । प्रीज् (ऋषा० उ० अ०) । अव (भ्वा० प० से०) । 'प्रीतौ' प्रीणि ॥ ४ ॥^५

पर्याप्तिः स्यान्परित्राण हस्तधारणमित्यपि ।

हस्तेन हस्तस्य वा धारणम् । प्रहर्तुमुद्यतस्य रोध इत्यर्थः । प्रीणि ॥^६

सेधनं सीवनं स्यूतिः

सीव्यने. पृषोदरादिन्वार (६.३.१०९) वा दीर्घः । तिनि (३.३.९४) 'च्छवो —' (६.४.१९) इत्युट् । प्रीणि ॥^७

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

'श्वदोरप्' (३.३.५७) ॥ ५ ॥^८

आक्रोशनमभीपद्गः

'पज्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । 'उपगमस्य यत्रि—' (६.३.१२२) दीर्घः । 'शापस्य' द्वे ॥^{१०}

-
1. A free-will offering [2] 2. Subjection [2] 3. Bewitching by means of herbs [2] 4. Shaking; trembling [2] 5. Pleasing, satisfying [3] 6. Some read हस्तधारणमित्यपि 7. Protection or warding off a blow (with the hand) [3] 8. Sewing, stitching [3] 9. Breaking, bursting, tearing [3] 10. Curse [2]

सवेदो वेदना न ना ।

वेत्तेषां (३ ३ १८) । 'विद चेदनास्यानादौ' चुरादि । 'अनुभवस्य' द्वे ॥^१

समूर्च्छतमभिन्वाप्ति

'आप्त व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । तिन् (वा० ३ ३ ९४) । 'सर्व-
व्याप्तस्य' द्वे ॥

याश्चा भिक्षार्यनार्दना ॥ ६ ॥

अर्थ (चु० आ० स०) । ग्यन्त । चत्वारि ॥६॥^२

वर्धनं छेदने

'वर्धं छेदनपूरणयो' (चु० प० स०) । द्वे ॥^३

अथ द्वे आनन्दनसमाजने ।

आप्रच्छन्नम्

'दुनदि-' (स्वा० प० से०) । 'समाज प्रीतिसेवनया' (चु० उ० से०) ।
प्रच्छ शीप्तायाम् (तु० प० अ०) । 'आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य' त्रीणि ॥^४

अथाग्नाय सप्रदाय

'ग्ना अग्न्यासे' (स्वा० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । दाज (चु०
उ० अ०) घञ् (३ ३ १८) । 'परम्परानुगतसदुपदेशस्य' द्वे ॥^५

क्षये श्रिया ॥७॥

'सि क्षये' (स्वा० प० अ०) । अच् (३ ३ ५३) । 'क्षीप् हितायाम्'
(कृपा० प० अ०) । मिदादि (३ ३ १०४) । 'हाने' द्वे ॥७॥^६

ग्रहे ग्राह

'ग्रहण—' (३ ३ ५८) इत्यप् । घञि ग्राह । 'ग्रहणस्य' द्वे ॥^७

वश कान्ती

'वशिरप्यो—' (वा० ३ ३ ५८) इत्यप् । द्वे ॥^८

रक्षणस्त्राणे

रक्षे (स्वा० प० से०) । 'यजयान—' (३ ३ ९०) इति नङ् । द्वे ॥^९

-
- 1 Experience [2] 2 Universal pervasion [2] 3 Begging [4]
4 Cutting [2] 5 M आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य ■ The courteous
treatment of a friend or guest at meeting and parting [3]
7 Traditional teaching, doctrine [2] 8 Decay, loss [2]
9 Taking, holding [2] 10 Wish, desire [2] 11 Protection [2]

रण वधणे ।

'रण वधण शब्दे' (म्वा० प० से०) द्वे ॥^१

व्यधो वेधे

'व्यधजपो —' (३ ३ ६१) इत्यप् । 'विघ विधान' (तु० प० से०) ।

घज् (३ ३ १८) । 'वेधनस्य' द्वे ॥

पचा पाके

पचे. (म्वा० उ० अ०) अङ् (३ ३ १०४) । द्वे ॥^२

हचो हूती

ह्वेन् (म्वा० उ० अ०) । 'ह्व सप्रसारणम्—' (३ ३ ७२) इत्यप् । द्वे ॥^३

चरो घृती ॥८॥

'घृज्—' (म्वा० उ० से०) । 'ग्रहवृ—' (३ ३ ५८) इत्यप् द्वे ॥८॥^४

ओषः प्लोषे

'उप प्लुप दाहे' (म्वा० प० से०) । घज् (३ ३ १८) ॥^५

नयो नाये

'णीज्—' (म्वा० उ० अ०) । एरच् (३ ३ ५६) 'श्रिणीभुजोऽनुपसर्गे' (३ ३ २४) इति घज् । 'न्ययो न्याय' इति पाठात्तरम् । 'नीते' द्वे ॥^६

ज्या निर्जीर्णौ

'श्लाज्याहान्या नि' (वा० ३ ३ ९५) । 'श्रुत्वादिभ्यः तिप्रिष्टवन्—' (वा० ८ २ ४४) इति न । 'जीर्णताया' द्वे ॥^७

भ्रमो भ्रमी ॥

'दक् दृप्पादिभ्यः' (वा० ३ ३ १०८) । भ्रमि । द्वे ॥^८

स्फातिर्घृद्धी

'स्फायी घृद्धी' (म्वा० आ० मे०) । द्वे ॥^९

प्रथा द्यताती

'प्रथ प्रथान' (म्वा० आ० मे०) । निदादि (३ ३ १०४) ॥^{१०}

भृष्टि घृष्टी

'भृष्ट स्फो' (तु० प० अ०) । 'घृष्टी मन्त्र' (१० प० से०) । द्वे ॥^{११}

1 Sound [2] 2 Piercing, perforation [2] 3 Cuckling [2]
 4 Calling [2] 5 Boon [2] 6 Burning [2] 7 M. ३ ३ २४
 8 Policy [2] 9 Old age, decrepitude [2] 10 M. ३ ३ २४
 roaming about [2] 11 Growth, increase [2] 12 I am [2]
 13 Touch. Contact [2]

स्नवः छवे ॥९॥

‘ष्णु प्रस्रवणे’ (अ० प० से०) । ‘घृ गतौ’ (स्वा० प० अ०) ।
‘प्रस्रवणस्य’ द्वे ॥९॥^१

एधाः समृद्धौ

एध (स्वा० आ० से०) । मिदादिः (३.३.१०४) ‘ऋधु वृद्धौ’ (स्वा०
आ० से०) । द्वे ॥^२

स्फुरणे स्फुरणा

‘स्फुर स्फुरणे’ कुटादिः । स्वार्थे ष्यन्ताद्युक् (३.३.१०७) संज्ञापूर्वकत्वात्
गुणः ॥ द्वे ॥^३

प्रमिती प्रमा ।

‘हुमिद् प्रलोपणे’ (स्वा० उ० अ०) । ‘मातरश्च—’ (३.३.१०६)
इत्यद् । प्रमा यथायंज्ञानम् ॥^४

प्रसूतिः प्रसवे

‘कृदोरप्’ (३.३.५७) द्वे ॥^५

इच्छयोते प्राधारः

इच्छुतिर् (स्वा० प० से०) । धञ् (३.३.१८) । ‘यु क्षरणदोषयोः’
(जु० प० अ०) । ‘उपसर्गस्य—’ (६.३.११२) इति दीर्घः । द्वे ॥^६

कलमयः कलमः^७ ॥१०॥

‘रामादिभ्योऽयच्’^८ । घनि (३.३.१८) ‘नोदात्त—’ (७.३.३४) इति
न वृद्धिः । ‘घा (घा) न्ते.’ द्वे ॥१०॥^{१०}

उत्कर्षोऽतिशये

‘इय—’ (स्वा० प० अ०) । घञ् (३.३.१८) शीङः (अ० आ० से०)
एत् (३.३.५६) द्वे ॥^{११}

संधिः श्लेषे

पाप्रः ञिः (३.३.९२) । दिभ्य् (दि० प० अ०) । घञ् (३.३.१८) द्वे ॥^{१२}

1. Oozing; trickling [2] 2. Some read (स्वा) 3. Prosperity [2]
4. Throbbing or quivering [2] 5. Valid knowledge [2]
6. Delivering or giving birth to [2] 7. Flowing [2] 8. B.
and K. वञ् 9. M. गवादिभ्यश्च 10. Fatigue [2] 11. Elevation;
excellence [2] 12. Union [2].

विषय आश्रये^१ ।

‘पिङ्गवन्धने’ (स्वा० उ० अ०) एरच् (३३.५६) । थिञ् (स्वा० उ० अ०) । एरच् (३३.५६) । द्वे ॥^२

श्लिषाया श्लेषणम्

‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । मिदादि (३३.१०४) । द्वे ॥^३

गीणिर्गिरौ

गिरते , तु० प० से०) । क्तिम् (३३.१४) । निष्ठावत् (वा० ८२.४४) ।
‘हृत्कृप्यादिभ्य’ (वा० ३३.१०८) । द्वे ॥^४

गुरणमुद्यमे ॥११॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) । कुटादि । द्वे ॥११॥^५

उन्नयाये उन्नय^६

‘अवोदोनिय’ (३३.२६) इति घञ् । बाहुलकादच् ॥द्वे॥^७

आयः श्रयणे

‘धिणोभुव —’ (३३.२४) इति घञ् । द्वे ॥^८

जयने जय ।

‘जि जये’ (स्वा० प० अ० । ल्युट् (३३.१५) । अच् । द्वे ॥^९

निगादो निगदे

‘नौ गद —’ (३३.६४) इत्यप् । घञ् (३३.१८) । द्वे ॥^{१०}

मादो मदे

‘मदोजुष^{११} —’ (३३.६७ इत्यप् । ‘सदमादस्त्वयो —’ (६३.९९)
इति निर्देशाद् घञ् । द्वे ॥^{१२}

उद्देश उद्भ्रमे ॥१२॥

भ्रमे (दि० प० अ०) घञि (३३.१८) ‘नोदात्त —’ (७३.३४)
इति न वृद्धिः । द्वे ॥१२॥^{१३}

1 Some read म१ये 2 Substratum, as, lcn [2] 3 Throwing, directing [2] 4 Swallowing [2] 5 Effort, perseverance [2] 6 II and h उन्नय उन्नये 7 Elevation, height [2] 8 Service, shelter [2] 9 Victory [2] 10 Discourse [2] 11 M मजेन 12 Pleasure [2] 13 Anxiety [2]

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (कभा० प० से०) । परि ‘मल धारणे’ (म्वा० आ० से०) ।
‘कुङ्कुमादिमर्दस्य’ हे ॥^१

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

‘पद गती’ (दि० आ० अ०) । ‘ग्रहवृ—’ (३.३.५८) इत्यम् । ‘हित-
संपादनादेः’ हे ॥^२

निग्रहस्तु निरोधः स्यात्

रुधेः (रु० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) । हे ॥^३

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

‘युजेः’ (रु० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) ॥१३॥^४

मुष्टिबन्धस्तु संग्रहः

‘समिमुष्टौ’ (३.३.३६) इति ग्रहेष्वम् । हे ॥^५

डिन्ध्वे डमरविप्लवी ।

‘डि विनोदे’ घञ् (३.३.१८) । ‘डम्’ इति शब्दं पठति । ‘फ्लुड्, गता’
(म्वा० आ० अ०) । अप् (३.३.५७) दास्त्रं विना कलहः ॥^६

बन्धनं प्रसितिश्चारः

‘पिन् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । सिन् (३.३.९४) स्वरति । ‘स्व—’
(म्वा० प० से०) ॥^७

स्पर्शः स्पष्टोपतत्परि ॥१४॥

स्पृष्टे (चु० आ० से०) तुव् (३.१.१३३) । तपेः (म्वा० प० अ०)
तुव् (३.१.१३३) । ‘संतप्तस्य’ त्रीणि ॥१४॥^८

निफारो विप्रकारः स्यात्

निट्पट्टीकरणम् । ‘घञ्’ (३.३.१८) ‘अप्रकारस्य’ हे ॥^९

आकारस्त्विह इहिवम्

आकरणम् । ‘इति गती’ (म्वा० प० से०) । ‘अभिप्रायानु (रु) पवेष्टायाः’
त्रीणि ॥^{१०}

-
1. Grinding, crushing, rubbing or pounding of saffron
; &c. [2] 2. Favour, kindness [2] 3. K. निरोधः 4. Restraint
- check [2] 5. Challenge [2] 6. Clenching the fist [2]
7. An affray without weapons [3] 8. Tie or fetter [3].
9. Afflicted, distressed [3] 10. Injury [2] 11. Indication of
a sentiment by the gesture [3].

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥१५॥

‘कृज न च’ (३ ३ १००) ‘प्रवृत्तेरन्यथामावे’ चत्वारि ॥१५॥^१

अपहारस्त्वपचय

चित्र (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३ ३ ५६) द्वे ॥^२

समाहार. समुच्चयः

हज घञ् (३ ३ १८) द्वे ॥^३

प्रस्थाहार उपादानम्

उपादात्रो ल्युट् (३ ३ ११५) । ‘विपयेभ्य इन्द्रियपरावृत्ते’ द्वे ॥^४

विहारस्तु परिक्रम ॥१६॥

क्रमे (भ्या० प० से०) घञि (३ ३ १८) नोदात्त— (७ ३ ३४)
इत्यवृद्धि ॥१६॥^५

अभिहारोऽभिग्रहणम्

आभिमुख्येन ग्रहणम् । द्वे ॥^६

निर्हारोऽभ्यनर्कणम् ।

निर्हारो निस्सारणम् ॥^७

अनुहारोऽनुकार स्यात्

अनुकरण सद्व्यकरणम् । घञ् (३ ३ १८) ॥^८

अर्थस्यापगमे ङय ॥१७॥

‘व्यय वित्तसमुत्सर्गं’ (जु० उ० से०)—इत्येके ॥१७॥^९

प्रवाहस्तु प्रवृत्ति स्यात्

अविच्छेदेन प्रवृत्ति प्रवाह ॥१८॥^{१०}

प्रवहो गमनं वाहि ।

गोचरमचर— (३ ३ ११९) इति ‘बह’ साधु ॥११॥

1 Transformation evolution [4] 2 Taking, carrying away [2] 3 Collection [2] 4 Drawing back sense-organs from their objects [2] 5 Walking (for pleasure) [2] 6 Robbing stealing, [2] 7 Extraction, drawing out [2] 8 Imitation copy [2] 9 Expanse [1] 10 Continuous flow [2] 11 Flowing, streaming forth [2]

विद्यामो वियमो आमो यमः संयामसंयमौ ॥१८॥

'यमः समुपनिविषु च' (३.३.६३) इत्यप् । पञ्चे षट् । षट् ॥१८॥^१

हिंसा कर्माभिचारः स्थात्
अतिमवितुं चरणं मारणादि ॥^२

जागर्या जागरा द्वयोः ।

'जागर्तारकारो वा' (वा० ३.३.१०१) । पञ्चे यक् (३.१.६६) द्वे ॥^३

विघ्नोऽन्तर्गयः प्रत्यूहः

हृत्तेः क. (वा० ३.३.१८) । अन्तरस्य व्यवधानस्य अयनम् । प्रत्यूहः ।
षट् (३.३.१८) । त्रीणि ॥^४

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

'वपघ्न आश्रये' (३.३.८५) इति साधुः ॥१९॥^५

निर्वेक्ष उपभोगः स्यात्

विरोपन् (३.३.१८) द्वे ॥^६

परिसर्पेः परिक्रिया ।

मृपेपन् (३.३.१८) । परिजनादिना वेदलम्प्य' द्वे ॥^७

विधुरं तु प्रविश्लेषः^८

विपना धूमरांश्र ॥^९ द्वे ॥^{१०}

अभिप्रायश्छन्द आश्रयः ॥ २० ॥

मीनः (प्रपा० उ० अ०) षट् (३.३.१८) । 'एदि संवरणे' (पु० प० से०)
षीट् (अ० आ० से०) । त्रीणि ॥२०॥^{११}

मंश्लेपण मममनम्

शिपाम्योर्षट् (३.३.११५) । द्वे ॥^{१२}

पर्यवस्था विगोचनम् ।

स्या । 'आश्रय—' (३.३.१०६) इत्यप् । 'विगोचय' द्वे ॥^{१३}

-
1. The concentration of mind [6] Cf. yoga-sūtra 3-4
2. Killings, slaying [2] 3. Waking [2] 4. Obstacle [3]
5. Contiguous support or restoring to what is near [2]
6. Enjoyment [2] 7. Encircling surrounding [2] 8. B. and K.
[11] 9. M. पृथक् 10. Separation [2] 11. Meaning, purpose
[3] 12. Abatement, abatement [2] 13. Opposition,
resistance [2]

परिसर्या परोसारः

‘नृ गतो’ (भ्वा० प० अ०) । ‘परिचर्यापरिसर्या—’ (वा० ३ १.१०१)
इति साधु । परितः सारो गमनम् । द्वे ॥^१

स्यादास्या त्वासना स्थिति ॥ २१ ॥

आसे (अ० वा० से०) ष्यत् (३ १ ११३) । युच् (३ ३ १०६) ।
श्रीणि ॥ २१ ॥^२

विस्तारो विग्रहो व्यासः

‘स्तृञ् आच्छादने’ (ऋषा० उ० से०) । ‘प्रघने वावशाब्दे’ (३ ३ ३३)
इति घञ् । असे (दि० प० से०) घञ् (३ ३ १८) । श्रीणि ॥^३

स च शब्दस्य विस्तरः ।

स व्यासः । अप् (३ ३ ५७) । एकम् ॥^४

स्यान्मर्दनं संवहनम्

वहे (भ्वा० उ० अ०) ष्यन्तात्त्युट् (३ ३ ११५) । द्वे ॥^५

विनाशः स्यादर्शनम् ॥ २२ ॥

णश्च (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) ॥ २२ ॥^६

सस्तय स्यात्परिचय

हुज् (अ० प० अ०) । अप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^७

प्रमरस्तु विसर्पणम् ।

सरतेरप् । मृपेत्युट् (३ ३ ११५) । द्वे ॥^८

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

वतेर्षञ् (३ ३ १८) । ‘उपसर्गस्य दीर्घः’ (६ २ १२२) । ‘घान्यसर्व-
मस्य’ द्वे ॥^९

सनिवि सनिरर्पणम् ॥ २३ ॥

घाञ् वि (३ ३ १२) । द्वे ॥ २३ ॥^{१०}

1 Wandering about, perambulation [2] 2 Stay [3] 3 Ex-
tension, expansion [3] 4 Detailed description [1] 5 Sham-
pooing, massaging [2] 6 Destruction [2] 7 Acquaintance,
intimacy [2] 8 Diffusion, dilation [2] 9 The collection
of grain [2] 10 Proximity [2]

छवोऽभिलाषो लघने

लूज (श्रृधा० उ० अ०) अप् (३.३ ५७) । 'निरम्यो —' (३ ३ ५८) इति घञ् । 'छेदनस्य' शीणि ॥^१

निष्पानः पवने पवः ।

पूज (श्रृधा० उ० अ०) घञ्पौ । शीणि । 'धान्यादेर्निबुसीकरणम्' । 'पछोरव (न)' लोने ॥^२

प्रस्तान स्याद्वसर

'प्रे द्रुस्तुयुव' (३.३ २७) इति घञ् । सरते (म्वा० प० अ०) रप् । 'प्रगङ्गस्य' द्वे ॥^३

त्रसरः सूत्रेष्टनम् ॥ २४ ॥

'प्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरत् । सूत्रस्य वेष्टनम् ॥२४॥^४

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजायनेऽस्मिन् प्रजन, पशूना समग्रहणकाल । 'प्रजने सते' (३ ३ ७१) इत्यप् द्वे ॥^५

प्रसरप्रणयी^६ समी ।

सरते (म्वा० प० अ०) अप् । णीञ् (म्वा० उ० अ०) अप् । 'प्रोयाप्रार्थनम्' द्वे ॥^७

धीशक्तिर्निष्क्रम

शक्तिग्रहणपारणादि । द्वे ॥^८

अह्वी तु मन्त्रमो दुर्गसचरः ॥ २५ ॥

ह्रमेर्षीञ् (३ ३ १८) वृद्धयनाव । 'सब्राम' इत्यपे । दुर्गस्य सचरणम् । प्रेरण । द्वे ॥२५॥^९

प्रत्युत्क्रम प्रयोगार्थ

प्रमज्जिन्त्या घञ् (३ ३ १८) । 'वमारम्भे प्रथमप्रयासस्य' द्वे ॥^{१०}

-
- 1 Mowing, cutting [3] 2 Winnowing corn [3] 3 Opportunity [2] 4 Shuttle [2] 5 M ख ५१ मन्त्र 6 Impregnating [2] 7 Majority prefers प्रसङ्गप्रसङ्गौ 8 Love, affection [2] 9 Intellectual faculty [2] 10 The passage to a fort [2] 11 The first step towards any business or work [2]

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षते । 'गुरोश्च—' (३.३.१०३) इत्यः । जाग्रतेः (अ० प० मे०)
घञ् (३.३.१८) । 'जाग्रोऽविचि—' (७.३.८५) इति गुणः । 'अवेक्षणस्य'
द्वे ॥ २८ ॥^२

निपाठनिपठौ पाठे

'नौ गद—' (३.३.६४) इति पठेः (म्वा० प० से०) रप्, पक्षे घञ्
(३.३.१८) । त्रीणि ॥^३

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

'तिम छिम आर्द्रमावे' (दि० प० मे०) । घञ् (३.३.१८) । 'उग्दी—'
र० प० से०) । 'आर्द्रोमावस्य' त्रीणि ॥^४

आदीन चाश्रयः क्लेशे

'दोद् दाये' (दि० आ० अ०) । क्तः । 'स्वादय भोवितः' इति नः ।
मासवतीन्द्रियाभ्यनेन । सवतेः (म्वा० प० अ०) अप् (३.३.५७) 'क्लिद्गु'
विधापने' (प्रप्ता० प० से०) । त्रीणि ॥^५

मेलके संगमो गमः ॥ २९ ॥

मिल (तु० प० मे०) घञन्ताक्तः । पञ्च (म्वा० प० अ०) । घञ्
(३.३.१८) । 'ग्रहवृ—' (३.३.५८) इति गमः (म्वा० प० से०) ।
अप् ॥ २९ ॥^६

मंथीश्रुणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

मंथिचित्रम्यो त्पुद् (३.३.११५) द्वे । मार्गं (चु० उ० से०) मृग
(चु० आ० से०) भन्वेपणे त्पुद्गुची । घञ् । पञ्च ॥^७

परिरम्भः परिप्लव्नः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

'रम रामम्ये' (म्वा० आ० ज०) । 'रभेः—' (७.१.६३) इति तुम् ।
'प्लव्न परिप्लव्न' (म्वा० आ० अ०) । स्त्रियेः (दि० प० अ०) घञ् (३.
३.१८) । घञारि ॥ ३० ॥^८

1. M. अद्विनि 2. Vigilance, watchfulness [2] 3. Reading, recitation, study [3] 4. wetting, moistening [2] 5. B. and K. अश्रयः 6. Sorrow [3] 7. B. and K. मंथनम् 8. Meetings; union [3] 9. Search; inquiry [2] 10. Embracing [4].

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप—' (३१२५) इति णिच् । पञ्च ॥^१

प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'निराकरणस्य' चत्वारि ॥ ३१ ॥^२

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥

'व्युपयो शेते —' (३३३९) इति षीङ् (अ० आ० से०) घञ् ।
पयपिण क्रमेण शयनमर्थो ययो । यथा—'तवाद्यराजोपशाय' ॥^३

अर्तन च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋति' मौत्र । इयङ्पक्षे 'अ प्रत्ययात्' (३३१०२) । हृणीङ् 'कण्-
त्वादि । यङ्' (३१२७) । चत्वारि 'जुगुप्सनस्य' ॥ ३२ ॥^४

स्याद्वयत्यासो विपर्यासा न्यत्ययश्च विपर्यये ।

अस्ते (दि० प० से०) घञ् (३३१८) । इण (अ० प० अ०)
'एरच्' (३३५६) । चत्वारि ॥^५

पर्ययोऽतिग्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय ॥ ३३ ॥

इण (अ० प० अ०) अच् । पते (भ्वा० प० से०) घञ् (३३१८)
'चत्वारि ॥ ३३ ॥^६

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशामनम् ।

शास्त (अ० प० अ०) ल्युट् (३३११५) । 'भृत्यादिप्रेषणस्य' एषम् ॥

म सस्ताव क्रतुपु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समस्य मिलित्वा द्विजा स्तुवन्ति यस्या भूमौ । 'यज्ञे समि स्तुव' (३३-
३१) इति घञ् ॥ ३४ ॥^७

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

उर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन्^८ । उद्धनोऽन्याधानम्^९ (३३८०) इति साधु ॥^{१०}

- 1 Seeing; beholding [5] 2 Repudiation, refutation [4]
3 Sleeping in turn (while watching in the night) [2]
4 Disgust [4] 5 Inversion [4] 6 Violation, deviation (from
established customs [4] 7 Sending on an errand [1] 8 The
place which Brāhmanas repeating hymns and prayers
occupy at a sacrifice [1] 9 M इ-यनस्मिन् 10 A plank on
which a carpenter works [1]

स्तम्बघनस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ २५ ॥

स्तम्बस्तृणादिगुच्छो हन्यत उन्मूल्यते येन । 'स्तम्ब क च' (३३८३) इति
कापो घनश्च । द्वे ॥ ३५ ॥^१

आविधो विध्यते येन

व्यधे (दि० प० अ०) घञ् । 'वरमा' लोके ॥

तत्र विष्वक्समे निधः ।

विष्वक्, आरोहपरिणाहादिना सर्वत्र तुल्ये । 'निधोनिमितम्-' (३३८७)
इति साधु ॥^२

उत्तरारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वं करण निक्षेपणम् ॥ ३६ ॥^३

निगारोद्गारविश्रावोद्ग्राहा — तु गरणादिषु^४

'उन्मूल्यते' (३३२९) इति गिरते (तु० प० से०) घञ् । 'गृ शब्दे'
(ब्र० प० से०) । 'वौ क्षुधुव' (३३२५) इति घञ् । 'उदि ग्रह' (३
३३५) इति [घञ् । एककम् ॥^५

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

रमे (भ्वा० आ० से०) क्तिन्—(३३९४)—घञौ (३३१८) ।
चत्वारि ॥^६

अथास्त्रियां तु निष्ठेव ॥ ३७ ॥

निष्ठयूतिर्निष्ठेन निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

ठिठे (दि० प० से०) घञ् (३३१८) ॥ ३७ ॥ ठिठेर्लुटि (३३.
११५) बाहुलकाद् दीर्घोऽपि^७ ॥^८

जघने जूतिः

'जू' सौत्रो वेगे । क्तिन् (३३९४) 'ऊतियूति'—(३३९७) इति
साधु । द्वे ॥^९

-
- 1 A hoe for weeding clumps of grass [2] 2 A carpenter's
instrument for piercing [1] 3 A tree having equal height
and breadth [1] 4 Winnowing corn [2] 5 B निगरणदिषु
6 Swallowing, vomiting, sneezing and eructating
[1 each] 7 Cessation; stop [4] 8 M दीर्घे 7 Spitting [4]
10 Speed [2]

सातिस्त्रयसाने स्यात्

स्यते त्तिनि (३३९८) 'ऊतियूति—' (३३९७) इति साधु । द्वे ॥^१

अथ ज्वरे जूर्ति ॥ ८ ॥

'ज्वरत्वर—' (६४२१) इत्युठ् ॥३८॥^२

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

'अज गनी' (म्वा० ५० म०) । समुदोरज पशुपु' (३३६९) इत्यप् द्वे ॥^३

अकरणिरित्यादय शपे ।

न करणम् । 'आप्रोक्षे नञ्यनि' (३३११२) ॥^४

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् । ३९॥

गोत्रान्तेभ्य, अपत्यप्रत्ययान्तेभ्य । औपगवाना समूह । 'गोनासोष्टृ—' (४२३९) इति बुद्ध् ॥३९॥^५

आपूयिक शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अपूपाना शाष्कुलीना च समूहम् । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठव्' (४२१७) ॥^६

माणवानां तु माणव्यम्

'ब्राह्मणमाणव—' (४२४२) इति यत् । [माणवाना समूहस्य] एकम् ॥^७

सहायाना सहायता ॥४०॥

'गजसहायाम्याम्—' (वा० ४२४३) इति तल् ॥४०॥^८

हल्या हलानाम्

हलान् 'पाशादिभ्यो य' (४२४९) ॥^९

ब्राह्मण्यवाङ्मये तु द्विजन्मनाम् ।^{१०}

द्वे पशुकाना वृष्टाना पाद्वं वृष्टयमनुक्रमात् ।^{११} ॥४१॥

'पद्वी गन्—' (वा० ४२४३) । 'वृष्टाद्यन्—' (वा० ४२४२) ।

पञ्चविपये एतन् ॥४१॥^{१२}

1 End, conclusion [2] 2 Fever [2] 3 Driving of cattle [2]
4 Curse [2] 5 An assemblage of aupagavas [1] 6 A quantity of two sorts of cakes [1 each] 7 A company of lads or boys [1] 8 A number of companions [1] 9 A multitude of ploughs [1] 10 A collection of Brahmanas [2] 11 B i २ निमित्त-वाङ् 12 A multitude of ribs, and blacks of a cattle [1 each]

सलाना सलिनी सल्यापि

‘खलगोरथात्—’ (४२५०) इति य । इनित्रकटयचरव’ (४२५१) ॥^१

अथ मानुष्यक नृणाम् ।

मनुष्यान् गोश्लक्ष्ण—’ (४२३९) इति वुञ् ॥^२

ग्रामता जनता धूम्या पादया गल्या पृथक् पृथक् ॥४२॥

‘ग्रामजन—’ (४२४२) इति तल् । घमपाशगल्भ्य ‘पाशादिभ्यो य’
(४२५९) । गलो [वृहत्काश] ॥४२॥^३

अपि साहस्रकारीपचार्मणायर्वणादिवम् ।

इति सकीर्णवर्ग ॥२॥

एव सहस्रकारीप, चर्मन्, अयवन्, एभ्या मिक्षादिभ्योऽण्^४ (४२३८) ॥^५

सकीर्णार्थत्वमयान्तरे विहिताना प्रत्ययाना [म] र्थान्तरे निदर्शनम् ।
यथा—घनादे कर्त्रादौ ॥

इति सकीर्णवर्ग ॥२॥

नानार्था केऽपि कान्तादिष्वर्गेष्वेवात्र कीर्तिता ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वापि तपु ते ॥१॥

केचन नानार्था इह तावत्कान्तस्त्रान्तादिवर्गेष्वेव कीर्तिता । य तु केचन
शब्दा कस्मिदिचदर्थे भूरिप्रयोगा प्रसिद्धा, त तत्पदमिष्वपि युक्ता, तेन पौन-
रुक्त्य नोद्भावनियम् ॥१॥

आकाशे त्रिदिशे नाक^६ लोक^७ तु भुवने जने ।

जने गतानुगतिको लोक ॥

1 A multitude of threshing floors [2] 2 A collection of men
[1] 3 A number of villages, and people, a volume or cloud
of smoke, a collection of nets, and a multitude of throats
[1 each] 4 M मिश्र णिभ्यो 5 An aggregate of thousand, a
heap of dried cow-dung, a multitude of hides or shields,
and a number of Brahmanas knowing or studying the
Atharvaveda [1 each] 6 Nakah mas means (a) sky and
(b) heaven 7 Lokah mas means (a) world and (b) mankind

पने यशसि च इगः

पथ पववदे वृत्ते ॥^१

शरे खड्गे च सायक^२ ॥२॥

जम्बुकी^३ क्रोण्टुचरुणौ पृथुकी^४ चिपिटार्भकी^५ ।

अर्भको बाल ।

आलोकी^६ दर्शनोद्याती

उद्योत प्रकाश ॥

भेरोपटहमाणकी^७ ॥३॥

अन्तस्त शोका ढक्का भेरी । पटहो इदुमि । अणति आणक । ^८दत्त्यम्
[आनक] अये ॥३॥

उत्तमङ्गचिह्नयो — अङ्क^९ ।

अङ्कयतेऽनेन^{१०} । उत्तङ्ग त्रोट ॥

कलङ्को^{११}ऽङ्गापवादयो ।

अपवादाऽपवाया ॥

तक्षका नागवर्धक्यो^{१२}

वर्धकिस्तक्षा ॥

अर्क^{१३} रक्तिकसूर्ययो ॥४॥

मारुत रेधमि ब्रध्ने पुमि रु^{१४} क^{१५} शिरोऽभ्युनो ।

रेधमि ब्रध्मणि । ब्रध्ने सूर्ये । रु (वा० ३२१०१) ॥

1 d'lokaḥ mas means (a) verse and (b) fame 2 d'iyakaḥ mas means (a) arrow and (b) sword 3 Janbukaḥ mas means (a) jackal and (b) varuṇa 4 Pṛthukaḥ mas means (a) parcelled and flattened rice and (b) Child 5 Alokaḥ mas means (a) seeing and (b) light or lustre 6 Ānakaḥ mas means (a) kettle-drum and (b) wardrum 7 Apkaḥ mas means (a) lap and (b) mark 8 M चूचयनेन 9 Kalapkaḥ mas means (a) mark and (b) obloquy or disrepute 10 M अणति आणक 11 Takṣakaḥ mas means (a) principal serpent and (b) carpenter 12 Arkah mas means (a) crystal and (b) sun 13 Kah mas means (a) wind or air (b) Brahman and (c) sun 14 Kam n means (a) head and (b) water

स्यात् पुलक^१ तुच्छधान्ये सक्षेपे भक्तसिक्थके ॥५॥

पोलति । 'पुल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४ १४)
इति माधु । सक्षप यथा—'पुलाककारा विपुलाशय स्यात् ।' सिक्थे यथा—
'स्यान्नीपुलाकयायेन' ॥५॥

उल्के करिण. पुच्छमूलोपान्ते च पेचक ।

'पश्चिमव्योरिच्छोपघाया' (उ० ५ ३७) ॥

कमण्डली च करकः^३

कमण्डलु पात्रम् । करको दाडिमेऽपि ।^४

सुगते च विनायक^५ ॥५॥

विष्कु^६-हस्ते घितस्ती च शूककीटे च वृश्चिक^७ ।

'वृश्चिकस्तु द्रुणो राशौ शककीटोपधी मिदो' (मेदिनी १३ १६०) ॥

प्रतिकूले प्रतीक^८ त्रिष्वेकदेशे तु पुस्त्यम् ॥७॥

प्रतिगता ई ल'मोर्धेन । 'नपृतश्च' (५ ४ १५३) ॥७॥

स्याद् भूतिक^९ भूनिम्बे कट्फलेभूस्तृणेऽपि च ।

भूनिम्बे, लोके 'चिराइता' । भूस्तृण, कुकुरमुत्ता लोके ॥

ज्योतिस्नकाया च घोषे च कोशातकी^{१०}

ज्योतिस्नका पटोल । घोषा अपामार्गं ॥

- 1 Pulakah mas means (a) bad grain (b) abridgement (c) a lump of boiled rice and (d) rice water 2 Pacakah mas means (a) owl and (b) the root of an elephant's tale 3 Karakah mas means (a) water pot and (b) hail + M = द्विमेदि 5 Vinayakah mas means (a) Ganges and (b) Buddha 6 Kiskuh mas means (a) scorpion and (b) cubit 7 Vrschikah mas means (a) scorpion (b) scorpion sign of the zodiac (c) Crab (d) Centipede and (e) a kind of medicine 8 Pratikah mas f and n means contrary or unfavourable, and prat kah mas means part or portion 9 Bhutikah n means (a) a medical plant (b) campher and (c) a kind of grass 10 Kasataki f means (a) a kind of vegetable and (b) a medicinal plant

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च गदिरे सोमवलक^१ स्यात्

अथ सिद्धके ।

तिलकल्के च पिण्डक^२ बाह्लीक^३ रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

रामठ हिङ्ग । अपिना कुङ्कुमे ॥

महेन्द्रगुग्गुल्लकन्यालग्राहिपु कौशिक^४ ।

कुशिकस्यापत्यम् । महेन्द्र इन्द्र ।

रक्तापशङ्कास्वातङ्क^५ स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिपु^६ ॥ १० ॥

'क्षुल्लकस्त्रिपु नीचेऽल्प' [मदिनी ६ ७०] ॥ १० ॥

जैवातृकः^७ शशाङ्केऽप

जैवातृको दीर्घायु ।

खुरेऽप्यश्नस्य चर्तकः^८ ।

वर्तक पक्षी च ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको^९ ना यवान्यामपि दीपक^{१०} ॥ ११ ॥

पुण्डरीक पद्म च ॥ ११ ॥

शालावृक्षा^{११} कपिकाष्टुश्वान

शाला वृणोति । स्यति शाला इति स्वामी ॥

1 Somavalkah mas means (a) a sort of karañja tree and (b) a medicinal substance 2 Piṇḍikah mas means (a) oil cake and (b) incense 3 Bahlikam n means (a) saffron and (b) asafoetida 4 Kauṣikah mas means (a) Indra (b) a fragrant grom resin (c) owl and (d) snake-catcher 5 Atankah mas means (a) disease (b) pain or affliction (of the mind) and (c) apyrehetior 6 Kṣallakah mas, f, n means (a) little or minute and (b) low, vill 7 Jaiṁtṛkah mas means (a) long lived and (b) moon 8 Vartakah mas means (a) quail (bird) and (b) the hoof of a horse 9 Puṇḍar kah mas means tiger, and puṇḍarikam n means white lotus 10 Dipakah mas means (a) lamp and (b) a kind of barley 11 Śaiṁtṛkah mas means (a) monkey (b) jackal and (c) dog

स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।

पीढार्थेऽपि ढ्यलीक स्याद् अलीक^३ त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

विदोषेणालीकृतम् ॥ १२ ॥

शीलान्वयाग्रनूके^४

अनूच्यन्ते । 'उच्च समवाये' [दिवादि] । क (३११३५) । अन्वय
कुलम् ॥

द्वे शलक^५ शकलवल्कले ।

शलति । 'शल् चलने' (म्वा० प० से०) । 'इण्मोका-' (उ० ३ ४३)
इति १३ । शकल वल्कलम् ॥

साष्टे दशते सुवर्णानां हेमन्युरोमृषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्को^६ऽस्त्री

सहाष्टमिर्वनते साष्ट सुवर्णं पादशमापका । पल स्वर्णचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
दीनारपदे दीनार, रूपकम् । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशत दीनाररूपयो' [मेदिनी
३२८] ॥

कर्त्तु^७ऽस्त्री शमलेनसां ।

दम्भेऽपि

शमस्त विष्टा । एन पापम् ॥

* अथ पिनाको^८ऽस्त्री शूलशकरधन्वने ॥ १४ ॥

[स्रष्टम्] ॥ १४ ॥

धेनुका^१ तु करेष्वां च मेघजाले च कालिका^२ ।

कालिका स्यामा च

कारिका^३ यातनाकृत्योः

यातना नारकी व्यया । कृति क्रिया ॥

कर्णिका^४ कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुलौ पद्मचीजकोश्याम्

करि हस्तस्याङ्गुलावधे । एष कर्णिका ॥

त्रिपूचरे ।

वृन्दारकौ^५ रूपिमुख्यौ

इतो वाच्यलिङ्गा 'वृन्दारक. सुरे पुंसि मनोज्ञधेष्टयोस्त्रिपु' [मेदिनी १७.

२०४] ॥

एके^६ मुखयान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्याहम्भिक^७ कीककुटिको^८ यश्चादूरेरितक्षणः ।

बुक्कुटी माया, बुक्कुटी पादयानश्च, ती पत्यति । 'संज्ञायां ललाटवृक्कुटयो पत्यति' (४.४.६९) इति ठक् ॥

लालाटिक^९ प्रभोर्भालदर्शी कार्याश्रमश्च यः ॥ १७ ॥

'भृश्वन्नितम्यवलयचक्रेषु कटको^{१०}ऽग्निश्याम [१]

सूच्यमे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च कण्टक^{१०} [२]

1. Dhenukā f means (a) a female elephant and (b) a milch-cow 2. Kālikā f. means (a) a line or multitude of clouds and (b) blackness 3. Karikā f means (a) torment or fortune and (b) a kind of verse 4. Kārnikā f. (a) an earring (b) the tip of an elephant's trunk (c) the middle finger and (d) pericarp of a lotus. 5. Vṇḍārakah mas f, n. means (a) pleasing, attractive and (b) chief of any thing 6. Ēkah all c. means (a) chief, supreme (b) other and (c) single, alone 7. Kṛkkūṣkah all g means (a) hypocrite and (b) a mendicant who walks always fixing his eyes on the ground 8. Lalāṭikah all c means (a) an attentive servant and (b) an idler 9. Kaṭakah mas, n means (a) the ridge of a mountain (b) bracelet and (c) circle, wheel 10. Kantakah mas n means (a) the point of a pen or needle (b) a paltry foe and (c) the erection of the hair of the body in thrilling emotions

पाकौ^१ पक्तिशिखू मध्यरत्ने नेतरि नायक^२ [३]
 पर्यङ्क^३ स्यात्परिकरेऽथार्द्रायामपि लुब्धक^४ [४]
 पेटक^५ त्रिपु वृन्देऽपि गुरौ देश्यं च देशिक^६ [५]
 रेतकौ^७ ग्रामफलकौ धोररेऽपि च जालिक^८ [६]
 पुष्परेणौ च किञ्जल्कः^९शुल्को^{१०}ऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च [७]
 स्यात्कल्लोलेऽप्युत्तरलिका^{११} बादक^{१२} भाववृन्दयो [८]
 करिण्या चापि गणिका^{१३} दारकौ^{१४} बालभेदकौ [९]
 अन्धेऽप्यनेडमूकः^{१५} स्यादृङ्कौ^{१६} दर्पाश्मदारणौ [१०]
 मृदभाण्डेऽप्युष्टिका^{१७}मन्थे खजको^{१८} रसदीवके [११]
 इति कान्ता ।

- 1 Pakah mas means (a) cooking and (b) a child
 2 Nayakah mas means (a) the central gem of a necklace and (b) a leader 3 Paryankah mas means (a) attendants, followers and (b) bed, couch 4 Lubdhakah all means (a) Sinus (star) and (b) a covetous or greedy man
 5 Petakah all g means (a) a basket and (b) a multitude or quantity 6 Desikah all g means (a) a teacher and (b) any thing pertaining to native 7 Khetakah all g means (a) a village and (b) a shield 8 Jalikah all g means (a) a fisherman and (b) a fowler or bird catcher 9 Kujjalkah mas, n means (a) the blossom of any flower and (b) filament of a lotus 10 Sulkah mas, n means (a) the private property of a woman (b) tax, custom 11 Utkalikah f means (a) a wave (b) wanton sport and (c) anxiety 12 Virdhakam all g means (a) old age and (b) a collection of old men 13 Ganika f means (a) a female elephant and (b) a harlot or courtesan 14 Dīrakah mas means (a) a boy or a son and (b) splitting or breaking 15 Anedamukah mas means (a) a blind and (b) a deaf and dumb 16 Tapkah all g means (a) pride and (b) a stone-cutter's chisel 17 Uṣṭrikah f means (a) an earthen vessel and (b) a she-camel 18 Khajakah mas means (a) a churning stick and (b) a ladle or spoon

ललाटं कोपप्रसादचित्तं पश्यति । यत्न ललाटमेव पश्यति न करोति
सोऽपि^१ ॥१७॥ [इति कान्ता ।]

मयूखस्त्वट्करज्जालासु

मयूख त्वट्करो मरीचि. ॥

अलिवाणीशिलीमुखौ^२

शिली मुखं मुखेज्ज्व^३ ॥

शङ्खो^४ निधौ ललाटास्थिन् कम्भी न स्त्रोन्त्रियेऽपि खम्^५ ॥१८॥

घृणिज्जाले अपि शिखे^६

[उपलेपेऽपि गोमुखम्^७]

इति खान्ताः ।

घृणिमरीचि । अपिना घृडा ॥

[इति खान्ता ।]

शैलघृन्नी नगावगौ^८ ।

आशुगो वायुविशिखी^९ शराकंबिहगा^{१०} खगा^{११} ॥१९॥

विशिखं शर ॥१९॥

पतङ्गी^{१२} पञ्जिसूर्यो च

पूगः^{१३} कमुकयुन्दयोः ।

पञ्जि पञ्जम् ॥

- 1 M ५/५ 2. Mayūkhah mas means (a) beauty (b) a ray and (c) a flame 3. Śīlmukhah mas means (a) a bee (black) and (b) an arrow 4 M. शङ्खः 5. Śankhah mas. means (a) one of the nine treasures of Kubera and (b) the bone of the forehead, and Śankhah mas, n means a conch shell 6. Kham n. means (a) organ of sense and (b) the eye 7. Śikhā f. means (a) a ray of light (b) a flame and (c) a lock of the hair on the hair on the crown of the head 8 Gomukham mas, n means (a) a kind of musical instrument and (b) smearing 9. N-gah and avah mas mean (a) a mountain and (b) a tree 10. Āśukah mas means (a) the wind (b) the sun and (c) an arrow 11. Khacah mas. means (a) an arrow (b) the sun and (c) a bird 12. Patangah mas means (a) a bird and (b) the sun 13. Pūgah mas means (a) the areca or betel-nut tree and (b) a multitude or quantity.

पशवोऽपि भृगा १ वेग १ प्रवाहजवयोरपि ॥२०॥

प्रवाहे यथा—‘नदी वेगेन द्युध्यति’ । जवे यथा—‘वायुवेग’ । अपि शब्दा-
न्मूत्रादिप्रवृत्तौ यथा—‘वेगान्न घारयेत्’ इति ॥२०॥

पराग १ कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यापि ।

स्नात्यनेन । रजश्चूर्णम् ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ १

मातङ्गश्चण्डालोऽपि १ ॥

अपाङ्ग १-स्तिल १-ऽपि च ॥२१॥

अपाङ्गो नेत्रान्तेऽपि १ ॥२१॥

सर्ग १ स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

स्वभावे यथा—निसर्ग । निर्मोक्ष त्याग —यथा विसर्ग । निश्चये यथा—
‘गृहाण क्षत्र यदि सर्ग एष ते’ (रघुवत्) । अध्याय काव्यादौ विश्रान्तिस्थानम् ।
‘सर्गबन्धो महाकाव्यम्—’ (काव्यादर्श) इति । सृष्टि यथा—‘सर्गश्च प्रति-
सर्गश्च—’ (विष्णु पुराण) ॥

योग १ सहननोपायध्यानसर्गातिर्युक्तिषु ॥२२॥

सहनन क्वचानि । उपाय सामाधि । युक्तियोजनम् ॥२२॥

- 1 Mrgah mas means (a) a quadruped or animal and (b) a deer or an antelope 2 Vegah mas means (a) stream, current and (b) speed, velocity
3 Paragah mas means (a) the pollen of a flower (b) the fragrant powder for bath and (c) dust in general
4 Nrgah mas means (a) an elephant and (b) a snake, matangah mas means (a) an elephant and (b) a Copdala
5 M -चरट लापि 6 Apingah mas means (a) a mark on the forehead and (b) the outer corner of the eye 7 M नेत्रान्तेऽपि 8 Sargah mas means (a) nature (b) relinquishment (c) determination, resolve (d) a chapter, canto and (e) creation 9 Yogah mas means (a) an armour (b) the four upayas as sama &c (c) deep and abstract meditation (d) propriety and (e) a plan

भोगा^१ सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणमाययो ।

स्त्र्यादीना पण्याना दासादीना च भृतो भरणे ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्ग^२ शवले त्रिपु ॥२३॥
शवले चित्रे ॥२३॥

कपो च प्लवग^३
प्लवगो भेषोऽपि^४ ॥

शापे त्वमिपङ्ग^५ पराभव ।
मिथ्याग्निशसने पराभवे चाभिपङ्ग ॥

यानाद्यङ्गे युग पुंसि युग्म यम्मे कृतादिपु^६ ॥२४॥
यानादे रथादेरङ्गे । कृतादिपु सस्यादिपु ॥२४॥

स्वर्गोपुपशुवाग्रज्जदिङ्नेत्रघृणिभूतले ।
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पुंसि गी^७
नृ गौ । ह्युर्वाणि । दिशि नन्ने रत्नो भुवि लक्ष्यदृष्ट्या स्त्राःवादि ।
यथा—वागादौ स्त्रीलिङ्ग । स्वर्गादौ पुल्लिङ्ग ॥

लिङ्ग^८ चिह्नशेफसो ॥२५॥
लिङ्ग चिह्नादि । शेफो मेदुम् ॥२५॥

भृङ्ग^९ प्राधान्यसान्नेक्ष
प्राधान्येव प्राधान्यम् । सानुगिरिदिल्लरम् ॥

-
- 1 Bhogah mas means (a) an enjoyment (b) the wages of women and servants (c) the hood of a snake and (d) the body of a snake 2 Sarangah mas means (a) a cuckoo and (b) a deer, strangah all g means (a) spotted or variegated. 3 Plavagah mas means (a) a monkey and (b) a frog 4 भेषोऽपि 5 Abhugangah mas means (a) a curse (b) defeat and (c) an oath 6 Yugah mas Means a yoke, and yugam n means (a) pair, couple and (b) an age of the world 7 Gauh mas means (a) heaven (b) an arrow (c) Cattle (d) speech, words (e) the thunderbolt (f) a direction (g) the eye (h) the sun (i) the earth and (j) water 8 Lngam n means (a) a mark, symbol and (b) the male organ of generation 9 Srgam n means (a) supremacy, eminence and (b) the summit of a mountain

वराह^१ मूर्धगुह्यो ।

गुह्य योनि ॥

भग^२ श्रीराममाहात्म्यरीर्यक्तनार्करीतिपु ॥ २६ ॥

इति गान्ता ।

कामोऽत्र^३ योनि ॥ २६ ॥

[इति गान्ता]

परिघः^४ परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिघोऽगंला^५ । वि (परि) घातो हननम् ॥

ओघो^६ बुन्देऽम्भसां रये ।

अम्भसा रये जलवेगे ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घ^७ अघो^८ दु रग्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽपि लघु^९

[इति गान्ताः]

काचा^{१०} शिख्यमृद्भेददृष्टुज ।

सि शि) क्य रज्जुयन्त्रम् । मृद्भेदो घातुविशेषो बलयादियेन रच्यते ।
चप्राग तिमिरपरिणाम ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्च^{११}

विपर्यासो भाषा ॥

1 Varāṅgam n means (a) the head and (b) the female organ of generation 2 Bhagaṁ n means (a) beauty (b) the female organ of generation (c) strength (d) indifference to worldly objects (e) glory, fame (f) desire and (g) effort, and bhagah mas means the sun 3 M कामो 4 Parighah mas means (a) an iron or wooden bar and (b) a stick studded with iron 5 M परिषगला ॥ Oghah mas means (a) quantity, multitude and (b) a stream or Current 7 Arghah mas means (a) a kind of offering in worship and (b) price, value 8 Anghah mas means (a) sorrow, grief (b) evil habit and (c) sin 9 Laghuh all g means (a) desirable and (b) little, small 10 Kacah mas means (a) a swinging shelt (b) glass, Crystal and (c) [an eye-disease 11 Prapancah mas means (a) fraud, illusion and (b) elucidation

पावके शुचि^१ ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

मासि ज्यैष्ठ्ये शुचि । धर्मार्थादिभि सचिवपरीक्षा उपधा, तामतिरुन्तो-
ऽत्युध तादृशे सचिवे ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहाया च गभस्तौ च रुचि^२ स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

इति चान्ता ।

अभिष्वङ्गो राम । गभस्तिर्दाम्नि ॥ २९ ॥

[इति चान्ता]

केकिताक्ष्यावहिभुजौ^३

केकी मयूर । ताभ्यो गरुड

दन्तविप्राण्डजा द्विजा^४ ।

अजा^५ विष्णु हरच्छाया गोप्रा ध्वनिवहा व्रजाः^६ ॥ ३० ॥

‘गोचर—’ (३३११९) इति साधु ॥ ३० ॥

धर्मराजौ^७ जिनयमौ कुञ्जो^८ दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

दन्ते हस्तिदन्ते । अपिना लतादिगृहम् ॥

बलजे^९ क्षेत्रपूद्गारे बलजा बल्युदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जायते क्षेत्र पुरदार च । बलजा वरयोपा ॥ ३१ ॥

1 S'ucih mas means (a) fire (b) the āśādhā month (c) a minister and (d) the sentiment of love, Sucih all g means (a) white colour (b) pure, clean and (c) virtuous 2 Rucih f means (a) liking, love (b) wish, desire (c) a ray of light and (d) lustre, splendour 3 Ahibhuk mas means (a) a peacock and (b) Garuda 4 Dvijah mas means (a) a tooth, and (b) a man of any of the first three castes and (iii) a bird 5 Ajah mas means (a) Viṣṇu (b) Śiva and (c) a ram or goat 6 Vrajah mas means (a) a cowshed (b) a road and (c) a flock or multitude 7 Dharmarajah mas is an epithet of (a) Buddha (b) yamarāja and (c) Yudhiṣṭhira 8 Kuñjah mas means (a) a bower and (b) the tusk of an elephant 9 Balajam n means (a) a field and (b) a City gate, balaj f means a handsome woman

समेऽक्षमाशे रणेऽप्याजि ।

समेऽक्षमाशे भूमागे ।

प्रजा स्यात्सतती जने ।

अब्जौ^१ शङ्खशङ्खाङ्कौ च स्वके नित्ये निज^२ त्रिषु ॥ ३० ॥

इति जान्ता ।

नियत जायते निजम् ॥ ३२ ॥

[इति जान्ता] ।

पुण्यात्मनि प्रधाने तु^३ क्षेत्रज्ञो^४ वाच्यलिङ्गक ।

क्षेत्र शरीर पात्र जानाति क्षेत्रज्ञ । आत्मा मुख्यश्च ॥

सज्ञा^५ स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

सज्ञान सज्ञायतेऽन्या^६ वा । अर्थः प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

दोषज्ञौ^७ वैद्यविद्वासौ ज्ञो^{१०} विद्वान् सोमजोऽपि च^{११} ।

इति ब्रान्ता ।

काफेभगण्डी करटो^{१२}

इमस्य हस्तिनो गण्ड ॥

गजगण्डकटी कटी^{१३} ॥ ३४ ॥

1 Ajih f means (a) equal ground or field and (b) a battle or fight 2 Prajā f means (a) issue Child and (b) subjects, people 3 Abjah mas n means (a) a Conch shell (b) the moon and (c) a lotus 4 Nijam all g means (a) perpetual, Continual and (b) one's own 5 ॥ प्र ण च and क प्र ण च 6 Ksetrajñah mas means the Soul, and ksetrajñah all g means one who is knower of the body 7 Sanjñā f means (a) consciousness, knowledge (b) name and (c) hint, gesture 8 M म द्वावननया 9 Doṣajñah mas means (a) a learned or wise man and (b) a physician 10 Jñah mas means (a) a wise or learned man and (b) Mercury 11 B and K read it among interpolated verses 12 Karatah mas means (a) an elephant's cheek and (b) a crow 13 Katah mas means (a) the temples of an elephant and (b) the waist

शिपिग्रिष्टः^१ तु सलतो दुश्चर्मणि महेश्वरे ।

शिपिश्चर्मं विष्ट दोषव्याप्तमस्य ॥

देवशिल्पिन्यपि त्रष्टा^२

त्वष्टा देवशिल्पितदणो ॥

विष्ट^३ दैवेऽपि न द्वयो ॥ ३५ ॥

दिष्ट कालोऽपि^४ ॥ ३५ ॥

रसे कटु^५ कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतोऽक्षयो ।

रिष्ट^६ क्षेमाशुभभावेपु-अरिष्टे^७ तु शुभाशुभे ॥ ३६ ॥

'तत्रे मरणविह्वले चारिह च क्षत्रफेनिले । सुराया च शुभेऽपि स्यात्' ॥ ३६ ॥

मायानि-अल्यन्त्रेषु कैतवानृतगशिषु ।

अयोधने शैलशङ्के सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्^८ ॥ ३७ ॥

माया इन्द्रनालम् । निन्दनं यथा— कूटस्थोऽक्षर^९ उच्यते (गीता १५
१६) । यन्त्र मृगादिव घनायं छल यथा— छित्वा पाशमपास्य कूटरचनाम्—
(पञ्चतन्त्र, २ ८८) । कैतव व्याजम् । राशिर्षाभ्यादिपुञ्ज । अयोमयो घन,
आघातार्थं । सीराङ्ग फलाधार कूटाख्य ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मलाया नुटि^{१०} स्त्री स्यात्कालेऽस्ये सशयेऽपि सा ।

अल्पे काले क्षणद्वयारम्भ । सशय यथा— नुटिप्राप्तो रोगी ॥

1 Sipivigrah mas means (a) a bald headed man (b) a man having bad skin and (c) Siva 2 Tvasta mas means (a) a carpenter and (b) Vidyaharman, the architect of gods 3 Dīṣṭam n means fate or destiny, and diṣṭah mas means time 4 M कालः 5 Katuh mas means pungency, kaṭu n means an improper act, and katuh all g means (a) envious and (b) bitter or caustic (words) 6 Kṣiṣṭam n means (a) good luck, prosperity and (b) absence of misfortune or evil 7 Anṣṭam n means (a) bad or ill luck evil, misfortune and (b) good fortune or luck 8 Kaṣṭam n mas means (a) fraud, deception (b) immoveable, steady (c) a trap for catching deer (d) a trick (e) falsehood, untruth (f) heap, mass (g) a hammer or an iron mallet (h) the summit of a mountain and (i) a plough share 9 M हस्त्यक्षर 10 Truthi f means (a) small cardamoms (b) a very minute space of time (c) small and (d) doubt uncertain)

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः^१

अतिर्धेनु' कोटिः । उत्कर्षे यथा—पराकोटिमारूढाः । अश्रिः कोणः । यथा—
शतकोटिवंशः ॥

मूले लग्नकचे जटा^२ ॥ ३८ ॥

निरस्थिताः वेशाश्च जटाः ॥ ३८ ॥

व्युष्टिः^३ फले समृद्धौ च

फलं प्रयोजनम् ॥

दृष्टिः^४ ज्ञानेऽक्षिण दर्शने

दृश्यतेऽनेनेति^५ दर्शनम् ॥

इष्टि^६यागिच्छयोः सृष्टि^७-निश्चिते बहुनि त्रिप् ॥ ३९ ॥

कष्टे^८ तु कृच्छ्रगहने

वशानि सामानि गहनानीत्यर्थः ॥

दशममन्दागदेषु तु ।

पटुः^९

दशोऽनलसः । अमन्दा भट्टः । अगदो नीर [क्] ।

द्वौ धान्यलिङ्गौ च

इति टान्ताः ।

द्वौ वटपट्ट ॥

[इति टान्ताः] ।

1. Kotih f. means (a) the curved end of a bow (b) excellence (c) an angle and (d) a crore 2. Jata f. means (a) a root in general and (b) the hair matted end twisted together 3. Vyushtih f. means (a) fruit; consequence and (b) prosperity 4. Dristih f. means (a) knowledge, knowing (b) the eye and (c) a look, glance 5. M. दृश्यतेऽनेनेति 6. Istih f. means (a) desire, wish and (b) a sacrifice 7. Sristih f. means (a) nature and (b) creations 8. Kstih all g. means (a) ascertained or determined and (b) much, abundant 9. Kastam all g. means (a) painful, distressful and (b) difficult 10. Patuh all g. means (a) clever; skilful (b) active and (c) healthy.

नीलकण्ठः^१ शिवेऽपि च ॥ ४० ॥

नीलकण्ठो मयूरोऽपि^२ ॥ ४० ॥

गुप्ति काष्ठो^३ अन्तर्जठर कुशलोऽन्तर्गृह तथा ।

अन्तर्जठरमुदराम्बन्तरम्^४ कुशलो धायाघार ॥

निष्ठा^५ निष्पत्तिनाशान्ता^६ काष्ठोत्सर्प स्थितौ दिशि ॥ ४१ ॥

स्थितिर्मर्यादा ॥ ४१ ॥

त्रिषु ज्येष्ठो^७ अतिशस्तेऽपि कनिष्ठो^८ अति युवाल्पयो ।

इति ठान्ताः ।

दण्डो^९ अस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्डो दमादिरपि ।

गुडो^{१०} गोलेक्षुपाकयो ॥ ४२ ॥

गोलो वृत्तो यथा— मसिताश्वाययोगुण (चरकसंहिता) ॥ ४२ ॥

सर्पमासात्पशू वयाडी^{१०}

मासमसि मासात् स चासौ पशुश्च सिंहादि ॥

गोभूवाचस्त्रिण्डा^{११} इत्याः ।

इडा इला दण्डौ गवादिषु ॥

1 Nilakanthah mas means (a) Siva and (b) peacock 2 M मयूरो 3 Kogthah mas means (a) the abdomen (b) a granary and (c) an inner apartment 4 Nistha f means (a) perfection (ii) death, destruction and (c) end 5 Kogthah f means (a) extremity excess (b) limit and (c) a direction 6 Jyesthah all g means (a) elder brother and (b) eldest or mostsenior, and jyesthah mas means the month, Jyestha 7 Kamstah all g means (a) the youngest and (b) the smallest or least 8 Danlah mas, n means (a) a stick and (b) punishment 9 Gudah mas means (a) a globe or ball and (b) molasses 10 Vayafah mas means (a) a snake and (b) a carnivorous animal, as tiger 11 Id- 11 f mean (a) a cow (b) the earth and (c) speech

ध्रूणोऽर्भके^१ स्त्रैणगर्भे

अर्भको बालः । स्त्रैणगर्भे स्त्रीगर्भे ॥

घाणो^२ घलिसुते श्वरे ।

बलिमुतो बाणसुर ॥

कणो^३ ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

धान्यस्याशः कणिका ।

सघाते प्रमथे गणः^४ ॥ ४६ ॥

पणो^५ घृतादिपूस्सृष्टे भृती मूल्ये घनेऽपि च ।

घृतादावुत्सृष्टे जयत्येव स्याद्विषयम् । भृतिर्वर्तनम् ।

मौर्व्या^६ द्रव्याभितः सत्त्वशुक्लसंख्यादिके^७ गुणः^८ ॥ ४७ ॥

मौर्वी ज्या । द्रव्याभितः घटादौ रूपादि आत्मादी बुद्ध्यादि च । सत्त्वादा सत्त्वरजस्तमासि । शुक्लादि शौर्मोद्यादि । सख्यादि सधिर्वा विप्रहोयानाम् स्यादि ॥ ४७ ॥

निर्व्यापारस्थितौ बालविशेषोऽसवयो^९ क्षणः ॥

निर्व्यापारस्थितौ यथा—क्षणो नास्ति रहो नास्ति' (पञ्चतन्त्र) । बाल-विशेषो नाडीपक्षात् । उत्सवे यथा—'क्षणे रक्ष्या कुलस्त्रिय' ।

- 1 Bhruṇaḥ mas means (a) a child, boy and (b) an embryo
- 2 Bṛaṇaḥ mas means (a) the son of Bali, Ilupura and (b) an arrow
- 3 Kanah mas means (a) a very small quantity and (b) an atom or particle of gram
- 4 Gaṇah mas means (a) a flock, multitude or group and (b) attendants on śiva
- 5 Paṇah mas means (a) the money or thing staked in gambling (b) wages, hire (c) price and (d) wealth, property
- 6 B ११ री १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००
- 7 Guṇah mas means (a) the bow string (b) a quality or property of all substances, one of the seven categories or padarthas of the Vaiśeṣikas (c) the guṇas known as sattva, rajas and tamas (d) a good quality and (e) the peace and other five expedients to be used by a king in foreign politics
- 8 Kṣaṇah mas means (a) an actionless state (b) a measure of time and (c) a festi- val, joy or delight

वर्णो^१ द्विजादी शुक्लादी स्तुतो वर्णं तु चाक्षरे ॥४८॥

शुक्लादी रूपे । चाक्षरे पुंसि ॥४८॥

अरुणो^२ भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिपु ।

स्थाणु^३ शरंऽपि च

शर्वो हर । अपि शब्दाद् वृक्षेऽपि ॥

द्रोण^४ काकेऽप्यथ^५ रवे रण^६ ॥४९॥

रवे शब्दे ॥४९॥

ग्रामणी^७ नापिते पुंसि श्रष्टे ग्रामाधिपे त्रिपु ।

ग्राम खेटका वृन्द च ।

उर्णा^८ मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवी ॥५०॥

भावर्तस्त्वक्रवर्तिचिह्न [यथा]—ऊर्णयमन्तभ्रुवो । यतरा—' (२३-४) इति द्वितीया ॥५०॥

हरिणी^९ स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ।

हेम्न प्रतिमा ॥

त्रिपु पाण्ढी च हरिण^{१०} स्थूणा^{११} स्तम्भेऽपि वेश्मन ॥५१॥

स्थूणा लौही प्रतिमा ॥

1 Varnah mas means (a) a caste (b) a colour and (c) a prayer varnam n means a word or syllable 2 Arunah mas means (a) the sun and (b) the charoteer of the sun, and arunah all g means the red Colour 3 Sthanuh mas means (a) Siva and (b) a post pillar 4 Dronah mas means (a) Dronacarya (b) a measure and (c) a crow 5 B राक्षेपि च 6 Rarah mas means (a) war, battle and (b) noise or sound 7 Gramani mas means a barber, and gramani all g means (a) a chief and (b) a leader or the chief of a village 8 Ūṇa f means (a) wool and (b) a circle of hair between the eye brows 9 Harini f means (a) = female deer (b) a golden image and (c) a greenish thing 10 Harinah all g means (a) yellowish white and (b) a deer 11 Sthūṇa f means (a) the post or pillar of a house (b) an iron image and (c) anvil

तृष्णे स्पृहापिपासा द्वे^१

जुगुप्साकरुणे धृण ।

वणिक्पथे च त्रिपणि^३

वणिक्पथो हट्ट ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी^४ ॥५२॥

प्रत्यक् प्रताचा [ची] दिक् सा हि वरुणस्य ॥५२॥

रुरेणु^५ रिभ्या स्त्री नेभे

इभी हस्तिनो । इभे तु ना पुमान् ॥

द्रविण^६ तु बल धनम् ।

क्षरण^७ गृहराक्षत्रो श्रोपणं^८ कमलेऽपि च ॥५३॥

श्रोपणंमणिमथोऽपि^९ ॥५३॥

विपाभिमरलोद्वेषु तीक्ष्ण^{१०} क्लीवे खरे त्रिपु ।

अभिमरो मरक युद्ध च ॥

प्रमाण^{११} हेतुमर्यादा शास्त्रेयत्ता प्रमातृप ॥५४॥

प्रमीयतेऽनेन^{१२} । प्रति हेतु धूमादि । मर्यादाऽवधि^{१३} । इयत्ता परिच्छेदः ।

यथा कियत्प्रमाण जलम् । प्रमाता यथा—अनार्ये प्रभु प्रमाणम् ॥५४॥

- 1 Tṛṣṇā f means (a) desire and (b) thirst 2 Ghṛṇā f means (a) disgust and (b) Compassion 3 Vipanih f means (a) market, market place and (b) anything for sale 4 Vārūṇī f means (a) any spirituous liquor and (b) the west 5 Kārenuh f means a female elephant karenuh mas means an elephant 6 Dravinam n means (a) strength, power and (b) wealth, property 7 ś'aranam n means (a) a house and [b] a protector 8 ś'riparnam n means [a] a lotus and [b] the wood producing fire by friction 9 M श्रीरगम र्नम र्शेः 10 Tīkṣṇam n means [a] poison [b] war [c] death and [d] iron, and tīkṣṇam all g means sharp 11 Pramāṇam n means [a] Cause, reason [b] limit [c] scripture [d] extent or magnitude [e] one whose word is authority and [f] means of certain knowledge 12 M प्रमीयतेनेन 13 M मर्यादावधि

करण^१ साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ।

प्राण्युत्पादे ससरण^२-मसंवाधचमूगतौ ॥५५॥

घण्टापथे

प्राण्युत्पादो जीवमात्रं ससाराख्यः । असंवाधेनासकटन सेनागमने ॥५५॥
घण्टापथं पुरं समीपं विग्रामभूमिस्फुटकराख्या ॥

अथ बान्तान्ने समुद्धरण^३-मुन्नये ॥

समुद्धृतं यत् । उन्नय ऊर्ध्वं नयनम्, कृपादिभ्यो जलाद ॥

स्वतस्त्रिषु विपाण^४ स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तया ॥५६॥

स्वतो न तु वाच्यत्तिङ्गन्तया ॥५६॥

प्रवण^५ क्रमनिम्नोर्ध्वा प्रहे ना तु चतुष्पथे ।

निम्ना उर्ध्वा भूस्तत्र यथा—श्राद्धे दक्षिणप्रवणाम् । प्रहे नत्र, यथा—
मत्तिप्रवणः । चतुष्पथे, प्रवर्तनेन प्रवणः ॥

सकीर्णौ^६ निचिताशुद्धौ

निचितं व्याप्तम् । अशुद्धं यतो मिश्रीभवति ॥

ईरिण^७ शून्यमूपरम् ॥५७॥

इति णान्ता ।

शून्यं निराश्रयो देशः ॥५७॥

[इति णान्ता] ।

-
- 1 Karanam n means [a] an instrument or means of an action [b] a field [c] the body and [d] an organ of sense
2 Sansaranam n means [a] the birth of worldly being [b] the unresisted march of troops and [c] a highway
3 Samuddharanam n means [a] the vomited food and [b] drawing or lifting out 4 Vigānam all g means [a] a horn and [b] the tusk of an elephant 5 Pravanam all g means [a] steep and [b] modestly humble or submissive and pravanah mas means a place where four roads meet
6 Sankirnah all g means [a] spread and [b] mixed or impure 7 Irinam n means [a] a desert and [b] barren soil

देवसूयौ^१ विवस्वन्तौ^२

विवस्तेजोऽस्यास्ति^३ ॥

सरस्वन्तौ^३ नदार्णवौ ।

पक्षिताक्ष्यौ^४ गरुत्मन्तौ^५ शकुन्तौ^६ भासपक्षिणौ ॥५८॥

‘भासो भासि समाख्यातो शोष्टकुक्कुटगृध्रयो’ इति विश्व [१७४२] ॥५८॥

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू^७ जीमूतौ^८ मेघपर्वतौ ।

हस्तौ^९ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ^{१०} पवनामरौ ॥५९॥

धूम केतुलिङ्गमस्य । धूमप्रधानश्च केतु ॥५९॥

यन्ता^{११} हस्तिपके सूते

सूत सारथि ।

भर्ता^{१२} धातरि पोष्टरि ।

दधातीति धाता । यज्ञस्य भर्ता । पोष्टा रक्षक । स्त्रिया भर्ता ॥

यानपात्रे शिशौ पोत^{१३}

‘पोत शिशौ वहिने च गृहस्थाने च वासति’ [मेदिनी, ५६३८] ॥

प्रेतः^{१४} प्राण्यन्तरे मृते ॥६०॥

प्रकर्षेण इतः । प्राण्यन्तरं नारकम् ॥६०॥

- 1 Vivasvat mas means [a] a god and [b] the sun 2 M विवस्तेजोऽस्यास्ति 3 Sarasvat mas means [a] a male river as Sonabhadra and [b] the ocean 4 Garutmat mas means [a] a bird and [b] Garuda 5 Sakuntah mas means [a] the blue jay and [b] a bird in general 6 Dhumketuh mas means [a] fire and [b] a comet 7 Jimūtah mas means [a] a Cloud and [b] a mountain 8 Hastah mas means [a] the hand and [b] the star so named 9 Marutah mas means [a] the wind and [b] a god 10 Yantṛ mas means [a] the driver of an elephant and [b] a chrioteer 11 Bhartṛ mas means [a] Brahmā [b] a protector, supporter and [c] a husband 12 Potah mas means [a] a ship and [b] the young of any animal 13 Pretah mas means [a] a ghost, evil spirit and [b] the departed spirit

व्यक्त^१ प्राज्ञेऽपि

व्यस्तो निश्चितोऽपि^२ ॥

दृष्टान्तो^३ उभे शास्त्रनिदर्शने ।

क्षत्ता^४ स्यात्सारथी द्वा स्थे क्षत्रियाया च शूद्रे ॥ ६३ ॥

दृष्टोन्ता^५ निश्चयोऽस्य^६ । निदर्शनमुदाहरणम् ॥ ६३ ॥

वृत्तान्त^७ स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयो ।

वृत्तोऽन्तोऽस्य^८ । प्रकरण प्रक्रिया । प्रकारो विशेष वार्ता जनश्रुति ॥

आनर्त^९ समरे नृत्त (त्य स्थाननीवृद्धिशेषयो ॥ ६४ ॥

आनृत्पन्त्यत्र । नीवृद्धिशेषो जनपद ॥ ६४ ॥

वृत्तान्ता^{१०} यमसिद्धान्तदेवाकुशलकर्मसु ।

वृत्त अन्तोऽजनास्य^{११} वा ॥

इलेष्मादिरस्थिरक्तादि^{१२} महाभूतानि तद्गुणा ॥ ६५ ॥

इन्द्रियाण्यश्ममिच्छतिः शब्दयोनिश्च धातव^{१३} ॥

इलेष्मादि वातपित्त (ते) । अस्थ्यादिरस्थिमज्जामासादि । रक्तादि
रक्तशुक्ररसादि । महामूतानि पृथिव्यादीनि । तद्गुणा गन्धादय ॥ ६५ ॥
अश्ममिच्छतिर्हरितालादि । शब्दयानि पञ्चपलादि ॥

- 1 Vyaktah mas means [a] a wise or learned man and [b] clear distinct 2 M निश्चिनो 3 Drstāntah mas means [a] = śāstra or science and [b] an example, illustration 4 Kṣattā mas means [a] a Charioteer [b] a door keeper and [c] = man born of Sudra man and Kṣātrīya woman 5 M दृष्टोन्ता 6 M निश्चयोऽस्य 7 Vrttāntah mas means [a] an event or occurrence [b] practice, mode of life [c] Completeness and [d] news, tidings 8 M वृत्तान्तस्य 9 Ānartah mas means [a] war [b] a dancing half and [c] a country 10 Krtāntah mas means [a] yamo the god of death [b] a demonstrated Conclusion dogma [c] fate, destiny and [d] a sinful or inauspicious action 11 M च नानानास्य 12 B इलेष्मादि रक्तादि 13 Dhātuh mas means [a] an essential ingredient of the body [b] any of the five elements : e pṛthivī ap tejas, vāyu and ākāś [c] any one of the properties of these elements [d] a sense-organ [e] a mineral, metal and [f] a verbal root

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्ती^१ नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६६ ॥

‘नृपस्य’ इति पूर्वस्यैव विशेषणम् । कक्षान्तरे राजघातीस्थानविशेषे वास-
गृहात् । अपि राजदारेषु दृष्टं अन्तोऽस्य ॥ ६६ ॥

वासूसामर्थ्यो शक्ति^२ मूर्तिः^३ काठिन्यकाययोः ।

विस्तारवत्स्थोर्नतति^४ वसती^५ रात्रिवेदमनोः ॥ ६७ ॥

मातृ सक्त्याप्य दास्यम् ॥ ६७ ॥

अयार्चयोरपचिति^६

चित्र कितम् (३३ ९४) । ‘चायू पूजादौ च (म्वा० उ० से०) ।

‘चाय वि -’ (वा० उ० ३२०) ॥

साति^७दानाप्रसानया ।

‘पणु दाने’ (त० उ० स०) ॥

अति^८ पीडाधनुष्फोटोर्जातिः^{१०} सामान्यजन्मनो ॥ ६८ ॥

‘जनसन—’ (६४ ४२) इत्यात्वम्, स्यनश्च क्तिन् ॥ ६८ ॥

प्रचाररह्यन्दयो रीति^{११}

प्रचार शैली । ‘री गती’ (कृपा० ५० उ०) । ‘रीड् चवणे’ (दि०
आ० अ०) ॥

इनि^{१२} तिभ्यप्रयासयोः ॥

दिभ्य उपद्रव अतिवृष्टपादय सप्त इति य ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्ति^{१३}

उदयो काम । अधिगम आमादन [५] ॥

1 Suddhantah mas means (a) harem and (b) a pure hearted man 2 १। च गाम्ब 3 Sakthi f means (a) a missile and (b) power, ability, strength 4 Murtih f means (a) solidity, hardness and (b) the body 5 Vratatih f means (a) extension, expansion and (b) a creeper 6 Vasatih (ti) f means (a) the night and (b) a house, residence 7 Apacatih f means (a) decline, loss and (b) worship 8 Satih f means (a) a gift or donation and (b) end, conclusion 9 Artih f means (a) pain and (b) the end of a law 10 Jatih f means (a) a universal and (b) birth, production 11 Ritih f means (a) usage, custom, practice (b) flowing and (c) style, diction 12 Ith f means (a) a calamity and (b) dwelling in a certain place 13 Praptih f means (a) rise production and (b) attainment, acquisition

त्रेता^१ त्वग्नित्रये युगे ॥ ६९ ॥

वीणाभेदेऽपि महती^२

शततन्त्री वीणा महती ॥

भूति^३भस्मनि संपदि ।

नदीनगयोर्नागानां भोगवती^४

भोग , उपभोगः सर्पकायश्चास्त्यस्या , भोगवती नागपुरी ।

अथ संगरे ॥ ७० ॥

सङ्ग^५ सभायां समिति^६

समयनम् । सम्यगागच्छन्त्यस्या वा ।

क्षयवासायपि श्रितिः^७ ॥

वासो निवास । 'क्षि निवासादौ' (तु० ५० अ०) ॥

रोरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्जाला च हेतयः^८ ॥ ७१ ॥

शस्त्रमायुधम् ॥ ७१ ॥

जगती^९ जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि श्रितावपि ॥

जगति समारे । छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥

पङ्क्ति^{१०}श्छन्दोऽपि दशमम्

दशमदशाक्षरपादम् ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायति^{१०} ॥ ७२ ॥

आयतिरागामिनालोऽपि ॥ ७२ ॥

1 Tretā f means [a] the triad of sacred fires and [b] the second yuga 2 Mahatī f means [a] the lute of Narada and [b] greatness 3 Bhūtī f means [a] ash [b] prosperity, wealth, riches and [c] decoration of an elephant 4 Bhogavati f means [a] the river of the lower world [b] the city of the Nagas inhabiting the lower world and [c] a snake 5 Samīti f means [a] war or battle [b] meeting, assembly and [c] association 6 Kaitī f means [a] destruction [b] a dwelling and [c] the earth 7 Hetī f means [a] a ray of the sun [b] flame and [c] a missile 8 Jagatī f means [a] the world [b] a metre [c] the earth and [d] people 9 Panktī f means [a] a line, row [b] a metre and [c] the number 'ten' 10 Āyatī f [a] majesty, dignity and [b] future time

पत्ति'-गर्तौ च

पत्तिः पदातो च ॥

मूले तु पक्षति ² पक्षभेदयोः ॥

पक्षविशेषयोः मूलं प्रतिपदादिः ॥

प्रकृतिः³ योनिलिङ्गे च

योनिरुपादानकारणम् । लिङ्गमव्यक्तं स्त्रीपुंनपुंसकं च, यथा—'तृतीयाप्रकृतिः पण्डः' (अ० को० २.६.३९) ॥

वैशिक्याद्याश्च वृत्तयः⁴ ॥ ७३ ॥

वैशिक्यारम्भस्याद्याः वृत्तयः जीवन् च ॥ ७३ ॥

सिकताः⁵ स्युर्वालुकाऽपि

सिकताः सिकतिलदेद्येऽपि⁶ ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः⁷ ।

श्रवः श्रोत्रम् ।

चनिता⁸ जनितास्त्वर्थानुरागायां च योपिति ॥ ७४ ॥

चनिता स्त्रीमात्रम् । अत्यन्तानुरक्तयोपिति च ॥ ७४ ॥

गुप्तिः⁹ भित्तिव्युदासेऽपि

भित्तिव्युदासः भूगर्तः ।

धृति¹⁰-धरिणधैर्ययोः ।

धृती¹¹ धुद्रावार्ताकी छन्दोभेदे महत्त्वपि ॥ ७५ ॥

धुद्रावार्ताकी वण्टकारिका । छन्दोविशेषो नवाक्षरपादः ॥ ७५ ॥

1. Pattih f. means [a] going [b] a foot-soldier and [c] a pedestrian 2. Pakṣatih f. means [a] the first day of a lunar fortnight and [b] the root of a wing 3. Prakṛti f. means [a] the original or material cause and [b] the radical or crude form of a word 4. Vṛttih f. means (a) any of the four styles in composition and [b] livelihood 5. Sikatih f. means [a] sand and [b] sandy soil 6. M. सिकतिलदे. ७. Śrutih f. means [a] the Vedas [b] the car and [c] hearing 8. Vanit f. means [a] a woman in general and [b] any beloved woman 9. Guptih f. means [a] a hole in the ground [b] prison and [c] protection 10. Dhṛti f. means [a] holding and [b] fortitude, courage 11. Bṛhatī f. means [a] variety of Clenopodium [b] a metre and [c] great, high, tall.

वासिता^१ स्त्रीकरिण्योश्च

वास्यते ॥

वार्ता^२ वृत्तौ जनश्रुतौ ।

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृत्तिः इविपात्यादि । फल्गु तुच्छं, यथा—वार्तमेतत् ॥

अप्सु च^३ घृतामृते ॥ ७६ ॥

घृतं हविषि । अमृतं सुधाया च ॥ ७६ ॥

कलधौतं^४ सप्यहेम्नोः

कलः कालिका धौताज्य^५ ।

निमित्तं^६ हेतुलक्ष्मणोः ।

हेतुः कारणम् । लक्ष्म नेत्ररूपन्दादि ॥

भुतं^७ शास्त्रावधृतयोः

अवधृतमाकर्णितम् ।

युगपर्याप्तयो वृत्तम्^८ ॥ ७७ ॥

युगं सत्ययुगम् । पर्याप्तं यथा—कृतमतिविस्तरेण ॥ ७७ ॥

अत्याहितं^९ महाभीति कर्म जीवनपेशि च ।

जीवनानपेशि कर्म साहसक्यम्

युक्ते क्षमादायुते भूतं^{१०} प्राण्यतीति समे त्रिषु ॥ ७८ ॥

युक्ते यथा—यथाभूतवादी प्रामाणिक स्यात् । क्षमादौ यथा—महाभूतानि ।

1. Vāsita f means [a] a woman and [b] a female elephant
 2. Vartā f. Means [a] talk [b] livelihood and [c] news;
 and vartam all g means [a] unsubstantial or weak and
 [b] healthy, hale 3. Ghṛtam n means [a] ghee or clarified
 butter and [b] water Amṛtam n means [a] nectar [b]
 water [c] immortality and [d] unsolicited alms 4. Kala-
 dhauttam n means [a] silver and [b] gold 5. M. औशन्य 6
 Nimittam n. means [a] a cause and [b] any good or bad
 omen 7. Śrutam n. means the Vedas; and śrutam all g.
 means heard 8. Kṛtam n means [a] the first of the four
 yugas of the world and [b] enough 9. Atyāhitam n means
 [a] a great Calamity and [b] a daring deed 10. Bhūtam =
 means [a] right, proper [b] the five elements and [c] true,
 a matter of fact, bhūtam all g means [a] a living being
 [b] past or gone [c] obtained and [d] like or similar.

ऋत सत्य 'भूतमप्यनुबन्धस्त ह्यियते व्यवहारत' इति यथा । प्राणिनि यथा—
'भूतग्राम । अतीते यथा—भूते लिट् । समस्तुल्यो यथा—मुहदभूतोऽयम्' ॥ ७८ ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिप्पनीते दृढनिस्तले ।

पद्य पादग्रन्थ श्लोकादि चरित्र शीलम् । अतीत यथा—'वृत्तोत्सव पुरम्'
('मुद्राराक्षस') । दृढे यथा—वृत्तदेह स्नायुसार । निस्तल वस्तुलम् ॥

महाद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हितं त्रिपु ॥ ७९ ॥

अवगीत निन्दितम् । जननीयो जन्य जनस्य जल्पा (लो) वा ॥ ७९ ॥

श्चेतं रूप्येऽपि रजतं हेमिन् रूप्ये सितं त्रिपु ।

रज्यते रजतम् ॥

त्रिप्पित्त

इतस्त्रिपु, वाच्यलिङ्गा ॥

'जगदिङ्गेऽपि

इङ्गे जङ्गमे ॥

रक्तं नील्यादि रागि च ॥ ८० ॥

रागि अनुरक्तम् ॥ ८० ॥

अवदात सितं पीते शुद्धे श्रद्धार्जुनी सिती^{१०} ।

अर्जुन चुबल । पित्र् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ॥

1 M सुहृदभूतायम् 2 Vṛttam n means [a] a verse and [b] Conduct, manner, vṛttah all g means [a] past gone [b] firm, fixed [c] round, Circle and [d] studied 3 Mahat all g means great, and mahat n means kingdom 4 Avagītam n means reproach and avag tam all g means [a] reproached, censured and [b] wicked, vile 5 Svetam n means silver, and svetam all g means white or any white thing 6 Rajatam n means [a] gold and [b] silver, and rajatah all g means whitish 7 Jugat all g means moveable, jagat m means wind, and jagat n means the world 8 Raktam n means [a] red colour [b] blood and [c] saffron, and raktam all g means [a] affected with love and [b] coloured 9 Avadītah all g means [a] pure Clear and [b] white or yellow Colour 10 Sitah all g means [a] faste red, tied [b] finished, ended and [c] white

युक्तेऽतिमस्तुते मर्षिण्यभिनीत^१

मर्षिण्यगोषे ।

अथ सस्तुतम्^२ ॥ ८१ ॥

कृत्रिमे ऋगपेतेऽपि

लभ्योपेत प्रहृष्टादिविवाग्न माधितम् ॥

अनन्तो^३ जनधात्रपि ।

ग्यते हृष्टे स्ततो^४ ऽभिजातस्तु^५ कुन्ते^६ बुधे ॥ ८२ ॥

अनन्तो विष्णुनागर ॥ ८२ ॥

त्रिविकी^७ पूतविचनो मृच्छिंती^८ मृदमान्द्रुथी ।

त्रियिक्ती रह गृची ॥

द्वी चाम्पयस्थी शुक्ती^९

अम्ल बुधम् । धन्यो मारम ॥

शिक्ती^{१०} धयग्मेचनी । ८३ ।

मेचक वृष्ण ॥ ८३ ॥

मत्स्ये मार्या विगमान प्रक्षन्तेऽभ्यक्षिते च मत्^{११} ।

भस्ते (अ० १० ग) मत् (३ ० १२४) गम् ॥

पुरस्त^{१२} पूर्ननेऽरा यमिगुत्तऽप्रत वृजे ॥ ८४ ॥

भस्मिन्नामवृत्तो मिमेत्ति । ८४ ॥

निवाता^१ वाश्रयावाती शास्त्राभेद्य च वर्म यत् ।

निवायत गम्यत निवात । निवृत्तो वातोऽत्र^२ । शास्त्राभेद्य वर्म [यथा—]
निवातकवचा ॥

जातोन्नद्वप्रवृद्धा स्युरुच्छ्रिता^३

ऊर्ध्वकं उच्चक ॥

^४वर्तियतास्त्वमी ॥८५॥

वृद्धिमत्प्रोद्यतास्पन्ना

जातादिषु त्रिषु अयम् ॥८५॥ प्रोद्यत् साधय ॥

आहती^५ सादरार्चितौ ।

इति तान्ता ।

अर्थो^६ऽभिधेयैर्घस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥८६॥

अभिधेय शक्यार्थं । रै धनम् । वस्तु पदार्थं । निवृत्तौ मया— मदाका-
र्थोऽयं धूम ॥८६॥

निपानागमयोस्तीर्थं^७ मृष्यजुष्टज्जले गुरौ ।

निपान जलाशय । आगम शास्त्रम् । ऋषिमिजुष्ट सखितम् ॥

^८समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे षड्वद्वार्थैर्हितेऽपि च ॥८७॥

समर्थयत समर्थते । सगतोऽर्थोऽस्य^{१०} । समर्थं ॥८७॥

1 Nivatah all g means [a] a refuge [b] a place sheltered from the wind and [c] a strong armour 2 M वातो 3 Uccrhitah all g means [a] born [b] raised lifted up and [c] high tall 4 Uthitah all g means [a] raised or gone up [b] born produced and [c] alive 5 Ādrtah all g means [a] full of honour and [b] worshipped 6 Arthah mas means [a] a matter of message [b] wealth, riches [c] an object thing [d] a purpose aim and [e] prevention 7 M मया धौव 8 Tirtham n means [a] a place of water (b) the scripture [c] the water used by sages and [d] a sacred preceptor or teacher 9 Samarthah all g means [a] strong, powerful [b] Connected in sense and [c] suitable, Proper 1 M मयागमयस्य ।

दशमीस्थोः क्षीणरागवृद्धौ

दशम्या कामावस्थाया वयसि च तिष्ठति । क्षीणा रागेण ।

वीथी पदव्यपि ॥

पदवी मार्गं । जपिना गृहप्रान्त ॥

आस्थानीयत्नयोरास्थाः प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयो ॥८८॥

इति थान्ता ।

आस्थानी आलम्बनम् ॥८८॥

[इति थान्ता]

अभिप्रायप्रशौ छन्दौ

यथा छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्द ॥

अब्दीः जीमूतवत्तमरो ।

जीमूतो मेघ ॥

अपरादौ तु निन्दाह

आशा शासनम् ।

दायादीः सुतबान्धवी ॥८९॥

दायमृक्चमादत्ते । दान्धव सपिण्ड ॥८९॥

पादाः रश्मिह्मिनुयांशा

रश्मिः किरण । अह्मिस्परण ।

1 Dayamisthah mas means [a] one whose affection or love is diminished [b] an old man 2 Vthi f means [a] a road, way [b] a row and [c] the skirt of a house 3 Astha f means [a] an assembly [b] effort and [c] support 4 Pristhah mas n means [a] the top of a mountain and [b] a measure 5 Chandah mas means [a] meaning, intention and [b] free will 6 Abdah mas means [a] a cloud and [b] a year 7 Aparidah mas means [a] blame [b] exception and [c] an order, Command 8 Dayidah mas means [a] a son and [b] a relative or kinsmen 9 Padah mas means [a] a ray [b] the foot and [c] a quarter, fourth part

चन्द्रान्यर्कास्तमोनुदः^१ ।

निर्वादो^२ जनापवादेऽपि

निर्वादो वादाभावो निश्चितवादश्च ।

शादो^३ जम्बालशष्पयोः ॥९०॥

जम्बालः पट्टः । शष्पः वृणम् ॥९०॥

आरावे^४ रुदिते घ्रातर्याम्रन्दो^५ दारुणे रणे ।

आराय आत्मानम् । घ्राता विजिगीषो रक्षिता ॥

स्यात्प्रसादो^६ऽनुरोधेऽपि

अनुरोधे यथा—'प्रसादे यतस्व' । अपिना नैर्मत्ये ॥

सूदः^७ स्याद्वषज्जनेऽपि च^८ ॥९१॥

सूदः गृपवारोऽपि^९ व्यञ्जनं गृपः ॥९१॥

गोष्ठाभ्यश्रेऽपि गोविन्दः^{१०}

गोविन्दो विष्णुश्च ॥

हर्षेऽप्यामोदः^{११} वन्मदः ।

भ्रामोदो मन्धोऽपि^{१२} । एवं मदे हर्षे गर्वादो च ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे क्युतो^{१३}ऽस्त्रियाम् ॥९२॥

प्रधानमेव प्राधान्यम् । राजलिङ्ग उनादि ॥९२॥

स्त्री सविज्ञानसभापाक्रियाकाराजिनामसु ।

स'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । सभापा सकेतो यथा—'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च सविद स्थापयेद्वेषे' । क्रियाकारो व्यवस्थापनं यथा—'सविद लङ्घयेच्च य । आजिपुण्डम् । नाम सर्वव ॥

धर्मे रहस्युपनिषत् स्यादन्तौ वत्सरे शरत् ॥५३॥

पठतु , आदिक्नवातिकयो ॥६३॥

पद^१ व्ययसितित्राणस्थानलमाह ध्रिवस्तुपु ।

व्ययसितिर्ध्वसाय । यथा—व्ययपद । त्राण शरणं यथा—पदमापदि माधव । स्थान—लङ्घनपद । रुदम यथा—नवनक्षपदलंखालाञ्छित बाहुमूलम् । अङ्घ्रिवरण । वस्तु यथा—पदार्थ ॥

गाण्पद^२ सेविते माने

गामि सेवित गाण्पदम् । —मविन— (६१ १४५) इति साधु । माने—'गाण्पद [प्र] विष्टा देव' ।

प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्^३ ॥५४॥

'आस्पद प्रतिष्ठायाम्' (६१ १४६) [इति] साधु । कृत्य च ॥५४॥

त्रिभिष्टमधुरी स्वाद्^४

'स्वादुमिष्टमनाजयो' (मदिनी ७१ १६) ।

मृदु^५ पानीक्षणमोमली ।

अतीगोष्ठादि ॥

- 1 Samvid f means [a] knowledge [b] a sign, symbol [c] an established usage (d) war, fight [e] a name [f] pleasure, gratification and [g] promise, agreement 2 Upaniṣad f means [a] a sacred or religious lore [b] secrecy and [c] Vedānta 3 Sarat f means [a] a season and [b] a year 4 Padam n means [a] take possession of, occupation [b] protection [c] Position, station [d] a mark, trace [e] a fact [f] a complete or intirect word and [g] a thing, object 5 Goṣṭhāṁ n means [a] a spot frequented by cows and [b] a measure equal to cows footsteps 6 Prathā f means [a] a high position and [b] work 7 Śīṭhalā f means [a] sweet [b] tasteful and [c] pleasing ॥ Mṛdū f means [a] feeble, weak and [b] soft, tender

मृदाल्पापदुर्निर्भाग्यमन्दा 'स्युः

मृगो यथा—'मन्दः कवियसः प्रार्थी' (रघु० १.३) । अल्पे-मन्दोदरी ।

अत्रु —मन्दं गच्छति । निर्भाग्यो मन्दभाग्य ॥

द्वौ तु शारदौ ॥९५॥

प्रत्ययाप्रतिभौ

प्रत्ययो नवः ।

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥

इति दान्ताः ।

विगत शारदोऽप्रतिमत्वदोऽप्य' विशारदः ॥

[इति दान्ताः]

व्यामो घटश्च न्यमोघौ

आमस्तियंकृतं बाह्वन्तरम् । न्यक्, रण्डि ॥

उत्सेध * काय उन्नाति ॥६०॥

ऊर्ध्वं तिष्ठत्यनेन । ऊर्ध्वं सेवनं च ॥ ९६ ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च वियधी धीवधौ' च तौ ॥

परित आहरणं घ्रीहृत्पादे । विविष्टो बध्यो गमनमन ॥

परिधि* रक्षित्यनगे क्षात्रायामुपसूर्यं ॥९७॥

बाहुद्रमाणं परिधिरिच्छन्नायोनि वनन । उपसूर्यकः गृह्यमण्डम् ॥ ९७ ॥

बन्धक व्यसन चेत् पौडाधिष्ठानमाधय^१ ।

बन्धक तदयुत्तमणाय भूम्यादाधीयते । व्यसन यथा—आधि प्राप्तो यो न मुह्येत्यधीर । आध्यानमाधि मानसो पौडा । आधीयतेऽस्मिन्नाधिराधार ।

स्यु ममर्थननीवास्मिन्मात्रेच समाधय ॥५८॥

सीमाको वचनोमाय ॥ ९८ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्ध^२ प्रकृत्यादिपिनश्चरे ।

मुख्यानुयायिनि शिक्षा प्रकृतस्यानुवर्तने ॥९९॥

दोषोत्पादे यथा—अनुबन्धमवस्था च ज्ञात्वा दण्ड प्रकल्पयेत् । प्रकृतिप्रत्यया दोषा कार्यायमासज्यते विनश्चर उच्चरितप्रदक्षी संऽनुबन्ध^३ । मुख्य पित्रादिक ननुयाति य शिष्यस्तेन प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तने, अनिवर्तने यथा—वैराग्य बन्ध ॥ ९९ ॥

विधु^४ विदु^५ च द्रमसि परिच्छेदे विलेऽर्वाधः^६ ।

विधि^७ विधाने दैवऽपि प्रणिधि^८ प्रार्थने चरे ॥१००॥

चरा हूत ॥ १०० ॥

बुद्धबुधो^९ पण्डितेऽपि

बुध जिने ॥

स्कन्धः^१ समुदयेऽपि च ।

समुदये यथा—सप्तवातस्व या ॥

-
- 1 Adhuh mas means [a] pawn, mortgage [b] a bad habit [c] mental pain, anguish and [d] location
 2 Samadhih mas means [a] agreement [b] silence and [c] abstract meditation 3 Anubandhah mas means [a] fault [b] a grammatical term [c] a child or pupil who imitates an example set by a parent or preceptor and [d] continuity 4 M सोनुव च 5 Vidhuh mas means [a] Vishnu [b] the moon [c] camphor and [d] a demon 6 Avadhuh mas means [a] boundary, limit [b] a hole or pit and [c] time 7 Vidhih mas means [a] a rule, precept [b] fate [c] Brahman and [d] time 8 Prapadhih mas means [a] a request and [b] a spy 9 Buddhah mas means [a] Gautama Buddha and [b] a wise or learned man Budhah mas means [a] the planet Mercury and [b] a wise or learned man 10 Skandhah mas means [a] a multitude or group [b] the shoulder and [c] the trunk or stem of a tree

देशे नदविशेषेऽधौ सिन्धु^१ नां सरिति स्त्रियाम् ॥१०१॥

सिन्धुदेशविशेष ॥ १०१ ॥

विधा^२ विधौ प्रकार च

विधिविधानम् । प्रकारे ग्या—द्विविध ॥

साधू^३ रम्येऽपि च त्रिषु ।

वधू^४ रजाया स्नुषा स्त्रीषु^५

स्त्रीत्विति स्त्रीमात्रम् ।

सुधा लेपोऽमृत स्नुही ॥१०२॥

लिप्यतेऽनेन^६ लेप द्युत्तिकावूर्णादि । स्नुही सीदुण्ड ॥ १०२ ॥

सधा^७ प्रतिज्ञा मर्यादा

प्रतिज्ञा यथा—सत्यसध ॥

श्रद्धा^८ सप्रत्ययः स्पृहा ।

सप्रत्ययो मत्वप्रतिशब्द । यथा—श्रद्धया सामुदासत (भगवद्गीता, १२ ६) ।

स्पृहा यथा—मोजने श्रद्धालु ॥

मधु^९ मन्त्रे पुष्परसे क्षीद्रेऽप्यन्ध^{१०} तमस्यपि ॥१०३॥

अतन्निषु समुन्नद्धौ^{११} पण्डितम्मन्यगर्हितौ ।

इतो भान्तास्त्रिलिङ्गा ।

1 Sindhuḥ mas means [a] the country, Indus [b] a river and [c] the sea, sindhuḥ f means river 2 Vidhṛ f means (a) mode, manner, form and (b) sort or kind 3 Vidhṛ all g means (a) pleasant (b) good, virtuous (c) a merchant 4 Vadhṛ f means (a) bride (b) a wife (c) a daughter in law and (d) a woman 5 Sudhṛ f means (a) white wash (b) nectar and (c) the milk hedge plant 6 लिप्यते 7 Sandhṛ f means (a) acceptance (b) promise and (c) limit, boundary 8 Sradhḥ f means (a) belief, faith (b) deep devotion and (c) strong desire 9 Madhu n means (a) wine (b) the juice of flowers and (c) honey madhuḥ mas means (a) a season and (b) the month, Cūtra III Andham n means darkness, and andhṛ all f means blind 11 Samunaddhah all g means (a) to think oneself to be learned and (b) proud

ब्रह्मबन्धु^१ रघिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मणो बन्धुस्तज्जातिमान च नतक्रियावान् । निर्देशो यथावस्थितं
कथनम् ॥

अथावलम्बितः ॥ १०४ ॥

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः^२

अविद्विषितो वस्त्रादौ रुद्ध ॥ १०४ ॥ अविदूरे समीपे यथा—अवष्टब्ध
सेना ॥

प्रसिद्धौ^३ ख्यातभूषितौ ॥

इति धान्ताः ।

सूर्यबह्वी चित्रभानू^४ भानू रश्मिदिवाकरी ॥ १०५ ॥

भूतान्मानौ^५ धातृदेही

भूतानामात्मा । भूतान्येवात्माऽस्येति च ।

मूर्खनीची पृथग्जनी^६ ।

पृथक्कार्यौ जन ।

प्राचाणी^७ शैलपापानी पतित्रिणी^८ शरपक्षिणी ॥ १०६ ॥

पत्राणि पक्षा सन्त्यस्य ॥ १०६ ॥

तरुदौली शिखरिणी^९

शिखरमस्त्यस्या ।

-
- 1 Brahmbandhuh all g means (a) a contemptible Brahmana and (b) an instruction 2 Avastabdhah all g means (a) supported (b) near and (c) bound 3 Prasiddhah all g means (a) renowned and (b) ornamented, decorated 4 Citrabhānuh mas means (a) the sun and (b) fire-Bhānuh mas means (a) a ray and (b) the sun 5 Bhūtātman mas means (a) the Creator, Brahman and (b) the individual soul 6 Prthagjanah mas means (a) a fool and (b) a low man 7 Grāvan mas means (a) a mountain and (b) a stone 8 Patrin mas means (a) an arrow (b) a bird in general and (c) a falcon 9 Shikharin mas means (a) a tree and (b) a mountain

शिरिनौ^१ वहिर्वर्हिणौ ।

प्रतियत्ना^२ वुभौ लिप्सापग्रही

प्रतिवृत्त यत्नोऽन^३ । लिप्सा लाभेच्छा । उपग्रहो बन्दिग्रहणादि ।

अथ सादिनौ^४ ॥ १०७ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनो^५ ऽश्वेषुपक्षिण ।

वाजा पक्षा सन्त्यस्य । अश्वानामपि पूर्वं पक्षा अमवन् । इषुः शर ॥

कुन्तेऽप्यभिजनो^६ जन्मभूम्यामपि

अभिजायतेऽस्मात्^७ । जन्मनो भूमि ॥

अथ हायन^८ (ना) ॥ १०८ ॥

वर्षार्चिर्ग्रीहिभेदाश्च

वर्षे वर्षणे । अर्चिषि चाग्रहाण्यन्तर्लोचम् । ग्रीहिभेदः पक्षिकात्म्य ॥

चन्द्रान्यर्का विरोचना^९ ।

फेरोऽपि वृजिन^{१०}

वृजिन पापवि^{११} ॥

^{१२}विश्वकर्माकर्मुरशिल्पिनो ॥ १०९ ॥

विश्वस्य वर्मास्मात् । विश्व च वर्मास्य ॥ १०९ ॥

आत्मा^{१३} यत्नो धृतिर्युद्धि स्वभावां ब्रह्म वर्म च ।

यत्ने यथा—महात्मा । स्वभावे—दुष्टात्मा । ब्रह्मणि—आत्मैवेद सर्वम्^१
(छा० उ० ७ २४ २) । वर्मं शरीरं तत्र यथा—कृसात्मा ॥

1 Sikhun mas means (a) fire and (b) a peacock

2 Pratiyatnah mas means (a) wish, desire and (b) making Captive or taking prisoner 3 M यत्नेव 4 Sadin mas means

(a) a charioteer and (b) a horse rider 5 Vajin mas

means (a) horse (b) an arrow and (c) a bird 6 Abhiyanah

mas means (a) a noble descent (b) family and (c) mother

land 7 M अभिजायतेस्मात् 8 Hriyanah mas means (a) a year (b)

a flame and (c) a kind of rice 9 Virocanah mas means (a)

the moon (b) fire and (c) the sun 10 Vajin mas means (a)

hair and (b) the wicked man 11 M पापवि 12 Vishvakarma

mas means (a) the sun and (b) the architect of gods

13 Atman mas means (a) the soul (b) effort (c) spirit,

Courage (d) mind (e) the natural temperament (f) Supreme

Soul, Brahman and (g) the body

शक्रो घातुकमत्तेभो वर्पुकाब्दो घनाघन^१ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसनशील । स चासौ मत्तेमरच । वर्पुको वर्पणशील । हतौति घन । एत त्रय ॥ ११० ॥

अभिमानो ऽर्यादिदपेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्राधना । मानेर्मन्यतेरच । 'मोज् हिंसायाम्' (ब्रधा० उ० न०) इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^२ मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्त्तिगुणः काठिन्यम् । दशनं स्पर्शनं च मूर्त्तयः । निरन्तर निविडम् ॥ १११ ॥

इन^३ सूर्ये प्रभा

प्रभुः स्वामी ।

राजा^४ भृगाङ्क क्षत्रिये नृपे ।

'सौमो राजा द्विजातीनाम्' इति धृति ॥

वाणिन्यो^५ नर्तकीदूत्यौ

अवश्य वणति वाणिनी । 'वण दान्दे' (म्वा० १० स०) । णिनि ॥

ज्वन्त्यामपि वाहिनी ॥ ११२ ॥

स्रजन्ती नदी । अग्निना सेना ॥ ११२ ॥

हादिन्यो^६ वज्रतडितो वन्दायामपि कामिनी^७ ।

वदा यत्र प्ररोहविशेष ॥

-
- 1 Ghanighanah mas means (a) Indra (b) a vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānah mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (a) = cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all g means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) = lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a Kṣatriya
6 Vāṇinī f means (a) a dancing girl [b] a female messenger and [c] a clever woman
7 Vāhinī f means [a] river and [b] an army
8 Hṛdini f means [a] the thunderbolt and [b] lightning
9 Kāmī f means [a] = plant [b] a woman and [c] a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनुः^१

तनुः सूक्ष्मेऽपि^२ ॥

सूना^३-धोजिह्विकापि च ॥ ११३ ॥

अधोजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वधस्यानं च ॥ ११३ ॥

ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

विनम्यते ऋतुः । विगतं [त] ननमत्रेति । वितानो मन्दः ॥

अथ केतनं^५ कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

‘विन ज्ञाने’ । कृत्ये, अवश्यकार्ये यथा—कार्यकेतनम् । केतुर्ध्वजः ।
उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणो निकेननं नातिज्ञामेत् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

वेदतत्त्वतपस्तु बन्धनं द्वयोः पुंसि । तत्त्वं ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमायां सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

‘गन्धनं सूचनोत्साहसनेषु प्रकाशने’ [विश्व ११.७४] ॥ ११५ ॥

आतश्चनं^८ प्रतीवापत्रचनाप्यायनार्थकम् ।

दृष्याशिसिद्धये दुग्धादी तत्रादेः प्रतीपः प्रतीवापः, निक्षेपो वा । जघनं वेगः ।
आप्यायनं तर्पणम् ॥

-
1. Tanuh f. means [a] skin and [b] the body; tanuh all g. means [a] thin, lean and [b] small, little 2. M. सूक्ष्मेऽपि 3. Sūna f. means [a] uvula [b] a slaughter-house and [c] a daughter 4. Vitanam n. mas. means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy; vitanam all g. means [a] pithless and [b] stupid, dull 5. Ketanam n. means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6. Brahman n. means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahman and Prahmā mas. means [a] a Brahmana and [b] the Creator of the world 7. Gandhanam n. means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8. Ātancaram n. means [a] Causing to Coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction.

शक्रो घातुकमनेभो वर्षु कालदो घनाघन^१ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसनशील । स चासौ मत्तेमश्च । वर्षुको वर्षणशील । हतीति घन । एत वय ॥ ११० ॥

अभिमानो ऽर्थादिद्वेषेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्रार्थना । मानेमन्यतेश्च । 'मीञ्' हिसायाम् (ऋचा० उ० अ०) इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^२ मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्त्ते निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्त्तिगुणः काठिन्यम् । दर्शन स्पर्शन च मूर्त्तम् । निरन्तर निविडम् ॥ ११ ॥

इन^३ सूर्ये प्रभौ

प्रभुः स्वामी ।

राजा^४ मृगाङ्ग क्षरित्रये नृपे ।

'सोमो राजा द्विजातीनाम्' इति श्रुति ॥

वाणिन्यौ^५ नर्तकीदूतौ

अवश्य वणति वाणिनी । वण दब्दे^६ (भा० १० स०) । गिति ॥

स्रवन्त्यामपि बाहिनी ॥ ११२ ॥

स्रवन्ती नदी । अपिना सेना ॥ ११२ ॥

ह्लादिन्यौ^७ वज्रतडितो वन्दायामपि कामिनी^८ ।

वदा यत्र प्ररोहविशेष ॥

- 1 Ghanaghanaḥ mas means (a) Indra (b) ■ vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānah mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (1) a cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all ■ means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) a lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a
ḥṣatriya
6 Vṇani f means (a) 1 dancing girl (b) a female messenger and (c) a clever woman
7 Vṇini f means (a) river and (b) an army
8 Hṛdini f means (a) the thunderbolt and (b) lightning
9 Ḥamini f means (a) a plant (b) a woman and (c) a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनु^१

तनु सूक्ष्मेऽपि^२ ॥

सूना^३ घोजिह्विरपि च ॥ ११३ ॥

अघाजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वधस्थान च ॥ ११३ ॥

कतुविस्तारयोरस्त्री वितान^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

वितन्पने कतु । विगत [त] नमनेति । वितानो मन्द ॥

अथ केतन^५ कृत्ये केतायुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

‘किन ज्ञाने’ । कृत्य, अवश्यकार्यं यथा—कायकेतनम् । केतुध्वज ।

उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणा निवचनं नातिब्राम् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्तत्र तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्र प्रजापति ।

वेदतत्त्वतस्सु बन्धोव द्या पुंसि । तत्तत्र ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमाया सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

‘गन्धन सूचनसाहसिसनपु प्रवासन’ [विश्व ९१ ७४] ॥ ११५ ॥

आतद्धन^८ प्रतीवापनयनाप्यायनार्थकम् ।

ध्यादित्तिद्वय दुग्धादा तत्राद प्रप प्रतीवाप, निर्गो वा । जघन वेग ।

आप्यायन तर्पणम् ॥

1 Tanuh f means [a] skin and [b] the body, tanuh all g means [a] thin, lean and [b] small, little 2 मन्त्रेति 3 Sūna f means [a] uvula [b] a slaughter house and [c] a daughter 4 Vitanam n mas means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy, vitanam all g means [a] pathless and [b] stupid, dull 5 Ketanam n means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6 Brahma n means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahma and Brahma mas means [a] a Brahmapa and [b] the Creator of the world 7 Gandhanam n means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8 Atarcaram n means [a] causing to Coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction

द्वन्द्वजनं लाञ्छनश्च निष्ठानावयवेष्वपि ॥ ११६ ॥

म्यज्यतेऽनेन^१ । निष्ठानं मत्ताचुपसेचनं दध्यादि । अवयव, स्थादिविद्भू
[५] ॥ ११६ ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वदिपक्षिणाम् ।

कुलीने मयं कौलीनम् । लोकवादो लोकप्रवादः । पश्वादोना युद्धे वेदम् ॥

स्यादुद्यानं^२ निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उद्याने वनम् । उद्यान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अथकाशे स्थिती स्थानम्^३

तिष्ठन्त्येति । अधिकरणे (३.२.११७) भावे (३.३.११५) च ह्युद् ॥

क्रीडादावपि देवनम्^४ ।

देवं विनिगीषादापि ॥

उद्यानं^५ पौरुषे सन्ने सन्निविष्टादुद्यमेऽपि च ॥ ११८ ॥

पौरुषगुणोऽयं । उद्यमः शैवम् । सन्निविष्टस्य उद्यम ऊर्ध्वोभावात् ॥ ११८ ॥

द्व्युत्थानं^६ प्रतिरोधे च विरोधावगणेऽपि च ।

विद्युत्प्रतापम् ॥

आरण्ये धृतगोपारं गतीं द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निवर्तनोपपादनादुत्थानम् च साधनम्^७ ।

उत्पादे साधनात् । द्रव्यं धनम् । उपपादितगुणपाद ॥ ११९ ॥ उपकरण

१. अनेन । २. उद्यानम् । ३. उद्यमम् । ४. देवनम् । ५. उद्यमम् । ६. उद्यमम् । ७. उद्यमम् ।

1. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
2. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
3. *Kaushanam* n. means (a) a sandal
4. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
5. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
6. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
7. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
8. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
9. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the
10. *Udyanam* n. means (a) a mark or tope (b) the

निर्यातनं^१ वैरशुद्धौ दाने न्यामार्पणेऽपि च ॥ १२० ॥

‘यत् निकारादौ’ (चु० उ० से०) । न्यामार्पणं निमित्तं प्रतिदानं ॥ १२० ॥

व्यसनं^२ विपादि भ्रंशे दोषे कामजरोपजे ।

कामजो दाया मृगयाद्यतृपानादि । कोपजा वाक्पारप्याद्यद्वयणादि ॥

‘पद्ममाक्षिलोमिनि विञ्जल्के तन्त्राद्यशेऽप्यर्णायसि ॥ १२१ ॥

‘पद्ममृन्नादिमूकमाद्ये विञ्जल्के नेत्रलोमिनि’ इति विद्व [९५.१२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे परं^३

तिथिभेदोऽष्टमौ पूर्णिमादि^४ । अणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वत्सं^५ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽग्निपुट^६ ॥

अकार्यगुह्य कौपीनम्^७

कूपपतनमर्हति । ‘शालीनकौपीने अपृष्टाकार्ययो’ (५०२०) इति माधु ।

सुखगता विद्ध तदाच्छादनं च कौपीनम् ।

मैथुनं^८ सगती रती ॥ १२२ ॥

मिथुनं युग्म स्त्रीपुंसौ च तस्यैव कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधानं^९ परमात्मा धा

प्रणीयान्मिन्^{१०}, प्रवर्तने च ॥

1 Niryatanam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c. and (c) evil or bad habit 3 Pakaman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M नैत्रच्छदेऽध्वनि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M कौपीनम् 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maithunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connection 10 Prad' anam n means (a) the system 4 (b) the road and (c) the Prakṛti of Sankhya system 11 M नैत्रच्छदेऽध्वनि

व्यञ्जनं^१ लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठावायवेष्वपि ॥ ११६ ॥

व्यज्यतेऽनेन^२ । निष्ठान भक्ताद्युपसेचन दध्यादि । अवयव स्थादिचिह्न
[म] ॥ ११६ ॥

स्यात्कौलीन^३ लोकवादे युद्धे पश्वदिपक्षिणाम् ।

कुलीने भव कौलीनम् । लोकावादे लोकापवादः । पश्वादीना युद्धे वेदम् ॥

स्यादुद्यान^४ निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उद्याने गमने । उद्यान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्^५

तिष्ठन्त्यनेति । अधिकरणे (३ ३ ११७) भावे (३ ३ ११५) च ल्युट् ॥

क्रीडाद्यावपि देवनम्^६ ।

देवनं विजिगीषादावपि ॥

सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११८ ॥

पीरुपमुद्योग । सन्निविष्टस्य उद्गम ऊर्ध्वभावः ॥ ११८ ॥

व्युत्थान^७ प्रतिरोधे च विरोधावगणेऽपि च ।

विगतमुत्थानम् ॥

मारणे मृतसंस्कारे गती द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निवर्तनोपकरणानुप्रवृत्तासु च साधनम्^८ ।

साधन मारणादौ । द्रव्य घनम् । उपपादनमुपपादः ॥ ११९ ॥ उपकरण

साधनसामग्री । अनुप्रवृत्त्याऽनुगमनम्^{१०} ॥

1 Vvañjanam n means [a] a mark or token [b] the beard [c] a Condiment or seasoned article and [d] a limb or member 2 M व्यज्यतेनेन 3 Kaulinam n means [a] a sandal [b] Combat of animals and birds and [c] high birth. 4 Udyānam n means (a) going out (b) a garden and (c) aim purpose 5 Sthānam n means (a) an occasion (b) state condition and (c) stay, residence 6 Devanam n means (a) desire to excel, devanah mas means gambling 7 Uthyanam n means (a) activity effort (b) an army and (c) the act of rising or standing up 8 Vyuthanam n means (a) opposition and (b) independent action 9 Sadhanam n means (a) killing (b) funeral rites (c) going (d) causing the delivery of money (e) earning money (f) accomplishment (g) means (h) following and (i) cause (hetu) 10 M अनुप्रवृत्त्याऽनुगमनम् ।

निर्यातन^१ वैरशुद्धी दाने न्यासार्पणेऽपि च ॥ १२० ॥

‘यत निकारादौ’ (चु० उ० से०) । न्यासार्पण निक्षेप प्रतिदाने ॥ १२० ॥

व्यसन^२ विपदि भ्रशे दोषे कामजमोपजे ।

कामजो दापो मृगयाधूतपानादि । कोपजो वाक्पाट्याथदूषणादि ॥

‘पद्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्राद्यशेऽप्यणीयसि ॥ १२१ ॥

‘पद्मसूत्रादिमूदमाथे किञ्जल्के नेत्रलोमनि’ इति विद्व [९५ १२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व^३

तिथिभेदोऽष्टमौ पूर्णिमादि^४ । क्षणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वल्म^५ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽक्षिपुट^६ ॥

अकार्यगुह्य कौपीनम्^७

रूपतनमर्हति । ‘शालीनकौपीने अष्टाकार्ययो’ (५ २ २०) इति साधु ।

रुदाणया लिङ्ग तदाच्छादन च कौपीनम् ।

मैथुन^८ सगतो रती ॥ १२२ ॥

मिथुन युग्म स्त्रीपुंसौ च तस्येद कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधान^{१०} परमात्मा धी

प्रधीयतेऽस्मिन्^{११}, प्रवर्तते च ॥

1 Niryatanam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c and (c) evil or bad habit 3 Pakaman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M निविभेदोऽष्टमौ पूर्णिमादि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M नेत्रच्छदोऽक्षिपुट 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maithunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connections 10 Pradhyanam n means (a) the supreme Soul (b) the mind and (c) the Prakṛti of Sāṃkhya system 11 M प्रधीयतेऽस्मिन् ।

प्रज्ञानं^१ बुद्धिचिह्नयोः ।

प्रज्ञायते इति, अनेन वा ॥

प्रसूनं^२ पुष्पफलयो
प्रसूयते ।

निधनं^३ कुलनाशयोः ॥ १२३ ॥

नियतं धनं यत्र निवृत्तिश्च धनस्य ॥ १२३ ॥

क्रन्दने^४ रोदनाह्वाने वर्ष्मं^५ देहप्रमाणयोः ।

प्रमाणमत्रोच्यते यथा—व्यास व्यामनि वर्ष्मणा ॥

गृहदेहत्विदप्रभावा धामानि^६
त्विद् तेज ॥

अथ चतुष्पथे ॥ १२४ ॥

संनिवेशे च संस्थानम्
संनिवेशो रचना ॥

लक्ष्मं^७ चिह्नप्रधानयोः ।

आच्छादनं^८ संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२५ ॥

'आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके' इति धराणि ॥ १२५ ॥

आराधनं^९ साधने स्यादवाप्नोति तपोऽपि च

अधिष्ठानं^{१०} चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ॥ १२६ ॥

चक्रं रणाङ्गम् । पुरे प्रभावेऽध्यासने ॥ १२६ ॥

-
- 1 Prajñānam n means (a) intelligence and (b) a mark, sign
 2 Prasunam n means (a) a flower and (b) a fruit 3 Nidhanam n means (a) a family and (b) death, destruction
 4 Krandanam n means (a) weeping and (b) calling
 5 Varsman n means (a) body and (b) a measure 6 Dharmānam n means (a) a house (b) the body (c) light, splendour and (d) glory 7 Sansthānam n means (a) a place where four roads meet (b) configuration and (c) form, shape
 8 Lakṣman n means (a) a sign, token and (b) chief, foremost 9 Acchādanam n means (a) covering, concealing (b) a cover and (c) cloth 10 Aradhanam n means (a) means (b) accomplishment, attainment and (c) satisfaction
 11 Adhiṣṭhānam n means (a) a wheel (b) town, village (c) glory and (d) an abode

गोधुग्गोष्ठपतिर्गोपो^१

गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्ष ॥

हरा विष्णुर्वृषारूपि^२ ॥ १३० ॥

वृष धर्मं न कम्पयति । 'अहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४ १४३) इति
इ ॥ १३० ॥

^३वाप्समूष्माश्रु

वाप्सयते वाप्स ॥

कशिपु^४ त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ।

भक्ताच्छादने च कशिपु ॥

तल्प^५ शय्यादृदारेषु

शय्या यथा— तल्प भूस्तरणं तृणानि (भर्तृहरि) । अट्ट अट्ट अट्टालिका ।
दारेषु [यथा—] गुरुतल्प ॥

स्तम्भेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

स्तम्भो गुल्म । विटप शाखाऽपि^६ ॥ १३१ ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा^७ बुधमनाश्च यो ।

प्राप्त रूप येन । स्वमेव रूप यस्य । अभि लट्य रूपस्य । एते त्रयो बुध-
मनोज्ञया ।

भेषलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी^८ ॥ १३२ ॥

इति पान्ता ।

कूर्मी कमठी । वीणाविणय सारस्वत्याख्या कच्छपी ॥ १३२ ॥

[इति पान्ता]

1 Gopah mas means (a) a cowherd (b) The chief of a cowpen and (c) the superintendent of a village 2 Harah mas means (a) Siva (b) Visi u and (c) fire 3 Vṛṣpam n means (a) mist, vapour and (b) tear, tears 4 Kāṣipuh mas means (a) food and (b) clothing 5 Talpam n means (a) a bed, couch and (b) an upper story 6 Vitapah mas means (a) a cluster (b) extension and (c) a branch 7 M शय्यायि 8 Prīptarupa, svarīpa and abhirupa mean (a) a scholar and (b) a beautiful man 9 Kacchapi f means (a) a female tortoise and (b) the lute of Sarasvatī

खर्णे पुसि रेफ । स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गः ।

इति वान्ता ।

अन्तरामवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वोऽदिव्यगायने ॥ १३३ ॥

‘अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्व यातनाशरीरम्’ इति न युक्त लक्ष्यविरोधाद् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूता ’ इति स्वामी । ‘गन्धर्व’ पशुभेदे स्यात्पुष्कोकिलतुरङ्गयो । अन्तरामवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च इत्यन्ये [मेदिनी १०५ ११] ॥ १३३ ॥

कम्बु^१र्ना वलये शङ्खे

वलयः, बाहुमूपणम् ।

द्विजिह्वो^२ सर्पसूचको ।

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वो^३ ऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुधहुत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३४ ॥

इति वान्ता ।

पूर्वो वाच्यलिङ्गः । प्रागिति दिशः देशः कालः चाह । पुसि बहुत्वे च वर्तमान-पूर्वजातादिपुत्पानाह ॥ १३४ ॥

[इति वान्ता]

कुम्भी^४ घटेभमूर्धांशौ

इमस्य मूर्धाशः शिरोभागः ॥

दिम्भी^५तु^६ शिशुबालिशौ

बालिशः मूर्ध्नि ॥

1 Rephah mas means (a) the letter ‘र’, and rephah all g means contemptible, vile 2 Gandharvuh mas means (a) the soul after death and previous to its being born again (b) a horse (c) a musk-deer and (d) a celestial musician 3 Kambuh mas means (a) a bracelet and (b) a conch shell 4 Divyuhah mas means (a) a snake and (b) an informer 5 Purvah all g means (a) former, previous, purvah mas means east and purve pl means forefathers 6 Kumbharh mas means (a) a water-pot and (b) the frontal globe on the forehead of an elephant 7 Dimbliah mas means (a) a child and (b) a fool

स्तम्भौ^१ स्थूणाज्जहाभावी

स्थूणा स्तम्भनकाष्ठम् ॥

शम्भू^२ ब्रह्मत्रिलोचनी ॥ १३५ ॥

कुक्षिभ्रूणाभक्ता गर्भा^३

कुक्षौ यथा-गर्भस्थेन समस्तदा । भ्रूण उदरस्थो जतु । अमके यथा-
गर्भरूप ॥

विस्त्रम्भ^४ प्रणयेऽपि च ।

प्रणयः शृङ्गारप्रार्थना । अपिना विश्व से ॥

स्याद्भेर्या दुन्दुभि^५ पुमि स्यादक्षे दुन्दुभि स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥

भेर्या यथा-'दुन्दुमिस्ताडिताज्यम्' (वेणीसहार) । अक्ष पाशक ॥ १३६ ॥

स्यान्महारजने क्लीव कुसुम्भ^६ करके पुमान् ।

महारजन पद्मकम् । करकः^७ कमण्डलु ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

ना पुमाद् ॥

सुरभि^८ गन्त्रि च स्त्रियाम् ॥ १३७ ॥

सभा^९ ससदि सभ्ये च

सभ्ये तु तात्स्यात् सभा ॥

त्रिप्रध्यक्षेऽपि वल्लभ^{१०} ।

इति भान्ताः ॥

अध्यभोज^{११} गवामध्यक्ष ॥

[इति भाष्या]

- 1 Stambhah mas means (a) the post or pillar and (b) stupefaction 2 Sambhuh mas means (a) Brahma and (b) Siva 3 Garbhah mas means (a) the womb (b) the child in the womb and (c) a child 4 Visrambhah mas means (a) trust, Confidence and (b) an affectionate enquiry 5 Dandubhih mas means (a) a drum and (b) demon slain by श्री, dundubhih f means dice 6 Kusumbham n means (a) safflower and (b) gold, kusumbhah mas means the water pot of an ascetics 7 Nabhih mas means (a) the navel of a wheel (b) a Ksatriya and (c) navel, nabhih f means musk 8 Surabhih all g means (a) fragrant and (b) pleasing, surabhih f means a cow 9 Sabhā f means (a) an assembly and (b) a hall 10 Vallabhah all g means (a) supreme, head and (b) beloved, dear 11 m अध्यभोजः ।

किरणप्रगर्ही रश्मी'

प्रग्रहो रज्जुः ॥

कपिभेकी प्लवङ्गमो' ॥ १३८ ॥

इच्छामनोभवौ कामी'

मनोभवः कंदपः ॥

शक्त्युद्योगौ' पराक्रमौ' ।

शक्तिः प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणा । उद्योगः शत्रुं प्रति बलोत्साहः ॥

धर्माः' पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३९ ॥

यमो धर्मराजः । न्याये यथा—धर्माधिकरणम् । स्वमावेक्रूरधर्मा । आचारे—
धर्मशास्त्रम् । सोमपे—एष धर्मः सनातनः ॥ १३९ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः' ।

उपधा अमात्यपरीक्षा । चिकित्साप्युपायपूर्वारम्भत्वाद् ॥

वणिक्पथः पुरं वेदा निगमाः'

'निगमो वाणिजे पुरां' वटे वेदे वणिक्पथे' इति विश्वः [११३.४२] ॥

नागरो वणिक् ॥ १४० ॥

नैगमी' द्वौ

निगमे' भवः । 'नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च' [विश्व ११३.४२] ॥

-
1. Raḡ'mih mas. means (a) a ray and (b) a rope, string 2. Plavaṅgamah mas means (a) a monkey and (b) a frog 3. Kamah mas. means (a) desire, wish and (b) Cupid 4. B. गौर्वाणी 5. Parakramah mas. means (a) heroism, Courage and (b) endeavour, enterprise 6. Dharmah mas. means (a) religion (b) merit (c) yama (d) nature, Character (e) duty, prescribed code of conduct and (f) a drinker of the soma juice 7. Upakramah mas. means (a) beginning, Commencement (b) trial or test of a minister's honesty and (b) the treatment (of a patient) 8. Nigamah mas. means (a) trade (b) a city and (c) the Veda 9. Nigamah all g. means (a) relating to the Vedas and (b) a Citizen, and nigamah mas. means (a) an Upaniṣad and (b) a merchant 10. M. नैगमी ।

बले रामो^१ नीलचारुसिते त्रिषु ।

बले हलधरे । श्वेतासितमनोज्ञेऽपि^२ राम ॥

शब्दादिपूर्वो घृन्देऽपि ग्रामः^३

शब्दादिपूर्वो यथा—शब्दग्राम , गुणग्राम ॥

क्रान्तौ च विक्रम^४ ॥ १४१ ॥

क्रान्तौ पादादिमिराक्रमणे ॥ १४१ ॥

स्तोमः^५ स्तोत्रेऽध्वरे घृन्दे जिह्वस्तु^६ कुटिलेऽलसे ।

उष्णेऽपि घर्म^७-श्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः^८ ॥ १४२ ॥

गुल्मा^९ रुक्स्तम्बसेनाश्च

रुक् उदरव्याधिविशेष । स्तम्बो रताप्रतानतृणादिसमूह । सेनाऽक्षीहिण्य-
ङ्गम्^{१०} ॥ १० ॥

जामि^{११} स्वसृकुलस्त्रियो ।

क्षितिक्षान्त्यो^{१२} क्षमा^{१३} युक्ते क्षम शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४३ ॥

‘योग्ये शक्ते हित क्षमम् इति धरणि ॥ १४३ ॥

त्रिषु श्यामी^{१३} हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिषानिशा ।

हरिन्नीलोवर्ण^{१४} । शारिषा जम्बूपद्माकृतिलता ॥

- 1 Rāmah mas means (a) Rāma (b) Balarāma and (c) Parāsurāma, rāmah all g means (a) blue (b) beautiful and (c) white 2 M—मनानुरि 3 Grāmah mas means (a) a village and (b) a multitude or collection of any thing 4 Vikramah mas means (a) stepping over and (b) heroic valour 5 Stomah mas means (a) praise, hymn (b) a sacrifice and (c) a multitude 6 Jihmah all g means (a) wicked and (b) lazy 7 Gharimah mas means (a) heat, warmth (b) summer and (c) sweat 8 Vibhramah mas means [a] gesticulation [b] an ornament [c] stepping over [d] an error, mistake and [d] beauty 9 Gulmah mas means [a] disease [b] a clump, cluster and [c] an army 10 M मनश्चक्षुःपङ्क्तम् 11 Jamih f means [a] a sister and [b] a virtuous woman 12 Kṣamā f means [a] the earth and [b] forgiveness, kṣamam means suitable and kṣamam all g means [a] Competent, able and [b] favourable or friendly 13 Śyamah all g means green or blue colour, śyamā f means [a] a kind of medicinal plant and [b] a woman

ललामं^१ पुच्छपुण्ड्राद्वभूपाप्राधान्यकेतुषु ॥१४४॥

ललममनि ललाम् । पुण्ड्र, अश्वादीनां ललाटचिह्नम् । अश्वो वाजी । भूपा सामर्थ्यादश्वस्यैव । प्राधान्यं यथा—नृपललाम् । केतौ—कपिललामो-
ज्जुनं । स्व [प्र] भावे शृङ्गे च [ललामम्] नान्तोऽप्ययं यथा—‘कन्या-
ललामकमनीयमजस्य’ (रघु० ५६४) इति ॥१४४॥

^२सूक्ष्ममध्यात्ममपि

आत्मनि इति अध्यात्मम् । अपि शब्दादत्योऽपि^३ ॥

आदौ प्रधाने प्रथमं^४ त्रिषु ।

वामौ^५ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वल्गु सुन्दरम् । प्रतीप विपरीतम् ॥

अधमौ^६ न्यूनकुत्सितौ ॥१४५॥

जीर्णं च परिभुक्तं च^७ यातयाममिदं द्वयम् ।

इति मान्ता ।

जीर्णं यथा—‘यातयाम गतरम पूति रस्यं पित च तत्’ (गीता १७१०) ।
परिभुक्तं यथा—‘दर्मा वृष्णाजिन मन्त्रा ब्राह्मणा हविरन्वय । आयातयामान्येतानि
नियोग्यानि पुन पुन ॥

[इति मान्ता ।]

तुरङ्गगण्डौ ताक्ष्यौ^८ निलयापचयौ श्रयौ^९ ॥१४६॥

निलयो गृहम् । ‘नि निवाने’ (ऋ० ५० ज०) ॥१४६॥

1 Lalāmam n means [a] a tail [b] the mark made on the forehead of a horse &c [c] the ornament or decoration of a horse [d] anything best of its kind [e] a flag [f] a horn [g] beautiful, Charming and [h] eminence, glory
2 M नन्वीयम् 3 Sūkāmam ■ means [a] the Supreme Soul and [b] fraud, sukāmah all g means [a] subtle, minute and [b] little, small 4 M रथादपि 5 Prathamah all g means [a] first, foremost and [b] chief 6 Vīmah all g [a] lovely, beautiful [b] reverse, contrary and [c] left 7 Adhamah all g means [a] low and [b] vile 8 Yitayāmam all g means [a] aged and [b] used, spoiled, rejected 9 Tarkāyah mas means [a] a horse [b] Garu'a [c] a snake and [d] Garud's elder brother 10 Kāyah mas means [a] a house [b] loss, decay [c] destruction and [d] a disease

भवशूर्यो^१ देवरश्मालो भ्रातृव्यो^२ भ्रातृजद्विपो ।

स्वमुत्स्यापत्ये ॥

पर्जन्यो^३ रसदब्देन्द्रो^४ स्यादय^५ स्वामिवैश्यो ॥४७॥

रसदब्दो गजं मेघ । आगर्जत्यपि याग्यत्वान् ॥१४७॥

तिष्ठ्य^६ पुण्ये कलियुगे पर्यायो^७ऽवसरे क्रमे ।

प्रत्ययो^८ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥१४८॥

रन्ध्रे शब्दे

अधीन आद्यत, यथा—राजप्रत्यया प्रजा । विस्वामे—न दात्रो प्रत्यय ।
हेतौ—स्त्रीप्रत्यय कलह ॥१४८॥ रन्ध्रेरिपो प्रत्ययमासाद्य प्रहरेत् । दब्ध
वृत्तद्वितादि ।

अथानुशयो^९ दीर्घद्वेषानुत्तापयो ।

दीर्घे द्वेष ॥

^{१०}स्थूलोच्चयस्त्वसाकस्ये गजाना मध्यमे गते ॥१४९॥

स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयनमन्यस्यासग्रहान्, स्थूलावलोकनेत्यर्थं हस्तिना मध्यगत्रौ,
तदुक्त पालकाप्ये—नीचगंत स्थूलाच्चयो वीचिमाणं इति तिस्रो गतय ॥१४९॥

समया^{१०} शपथाचारकालसिद्धान्तसचिद् ।

शपथे यथा—वृत्तसमय । आचारे—समयात् आचयेच्छिष्यम् । काले—
सध्यासमय । सिद्धान्त—बौद्धसमय । सचिदि—अन्योचसमय ।

1 Svaśurvaḥ mas means [a] a husband's younger brother and [b] a wife's brother 2 Bhratṛvyah mas means [a] a nephew and [b] an enemy 3 Parjanyaḥ mas means [a] a cloud [b] Indra and [c] the thunder of a cloud 4 Aryaḥ mas means [a] a master, lord and [b] a Vaiśya 5 Tīṣṭyaḥ mas means [a] the star, puṣya and [b] the last of the four yugas 6 Paryāyāḥ mas means [a] an opportunity, Occasion and [b] turn, succession 7 Pratyāyāḥ mas means [a] a dependent [b] an oath [c] knowledge, cognition [d] faith, Confidence [e] a cause [f] a hole and [g] a termination, an affix or suffix 8 Anuśāyāḥ mas means [a] acute hatred and [b] repentance 9 Sthūloccayaḥ mas means [a] incompleteness [b] the middle pace of an elephant and [c] rock 10 Samayaḥ mas means [a] an oath [b] an established rule of conduct, [c] time [d] a doctrine [e] mind and [f] a sign, indication

व्यसनान्यशुभ दैव विपदित्यनया^१-स्त्रय ॥१५०॥

व्यसने, विरुद्धो नयोऽनय । अगुमदंवे—नयो नामानुकूल दैव तद्विरु-
मित्यर्थ । विपदि, विरुद्ध नयनमनय ॥१५०॥

अत्ययो^२ऽतिग्रमे कृच्छ्रे दापे दण्डेऽपि

अतिग्रम उल्लङ्घ, यया—धमात्यय । कृच्छ्रे प्राणत्यय । दोष—गुणिना
नात्यय कुर्यात् । दण्डे वाक्यारूप्य—अत्यय शतम् ।

अथापदि ।

युद्धायत्यो सपराय^३

सम्पराय सम्पक्वरागमनम् [यया]—यत्र सापरायिक दुग कुर्यात् ॥

पूज्य^४स्तु श्वशुरेऽपि च ॥१५१॥

पश्चादद्यस्थायिबल ममवायश्च सनयी^५ ।

पश्चादवस्थायिबलमनुबलाख्यम् । समवाया मलनम् । सनयति सनयन चेति
श्रमेणार्थ ॥

सघाते सनिवेशे च सस्त्याय^६

'सर्वं सघात (श्वा० प० अ०) स्त्याय ।

प्रणया^७ स्त्रमी ॥१५२॥

विश्रम्भयाद्वाप्रेमाण

विश्रम्भो विन्वात ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रय^८ ॥

समुल्लङ्घ्य श्रयणमूर्ध्वधरण च समुच्छ्रय ।

1 Anayaḥ mas means (a) a bad conduct (b) misfortune and (c) adversity, distress 2 Atyayaḥ mas means (a) transgression (b) distress (c) defect and (d) punishment 3 Samparayaḥ mas means (a) a war (b) a calamity and (c) future 4 Pujyaḥ mas means (a) vulnerable and (b) a father in law 5 Sinnyaḥ mas means (a) the rear-guard of an army and (b) a collection 6 Samstyayaḥ mas means (a) a collection (b) vicinity and (c) expansion 7 Pranayaḥ mas means (a) faith (b) solicitation (c) love and (d) intimacy 8 Samucchrayaḥ mas means (a) elevation, height and (b) opposition, enmity

विषयो^१ यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्ददिकेऽपि ॥१५३॥

विशिनोति विषय । यस्य मत्स्यादेया जलादिर्ज्ञातं स तस्य विषय । गोवरो
देशश्च । शब्दादयः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा ॥१५३॥

निर्यासे^२ऽपि कपायोऽखी

निर्यास कषाथरस । कपायस्तुवराख्यो रस । रक्तपीतवर्णयोगे च, यथा—
कपायवस्त्र ॥

स्यात्सभायां^३ प्रतिश्रयाः^४ ।

प्रतिश्रय आस्पदेऽपि^५ ।

प्रायो^६ भून्त्यन्तगमने

भूमि वाहुल्ये, यथा—प्रायेण याज्ञिक । अन्तगमन नाय, यथा—प्रायो-
राविष्ट । तुल्येऽपि—मूलं प्राय ॥

भन्तुर्धैन्ये क्रतौ क्षुधि ॥१५४॥

क्रतौ यथा—शतमनुचिन्त ॥१५४॥

रहस्योपस्ययोगुहम्^७

रहस्य गोप्यम् । उपस्यो मान्यादि ॥

सत्य^८ शपथतथ्ययो ।

शपथे यथा—‘सत्येन शपथेद्विषम्’ । तथ्ये—सत्यवादी

वीर्यं^{१०} घले प्रभाये च

घले—वीर्यसपन्न । प्रभाये द्रव्यशक्ति, यथा—रसवीर्यविपाका ॥

1 Vidyah mas Means [a] a place [b] a country and [c] an object of sense 2 Kaṣayah mas n means [a] decoction [b] astringent flavour and [c] red colour 3 B मन्त्रादि ४ Pratiśrayah mas means (a) a shelter, asylum and [b] an assembly 5 M अस्पदि 6 Prayah mas means [a] excess, abundance and [b] death 7 Manyuh mas means [a] a wretched or miserable state [b] a sacrifice and [c] anger 8 Guhyam n means [a] a secret and [b] the male or female organ of generation 9 Satyam n means [a] an oath [b] truth and [c] like 10 Viryam n means [a] valour, strength [b] dignity, and [c] semen wine

द्रव्य भव्ये^१ गुणाश्रये ॥ १५५ ॥

भव्ये याग्ये । 'द्रव्यं च भव्ये' (५ ३ १०४) इति साधु । गुणानां
रूपादीनामाश्रयं पृथिव्यादि ॥ ५५ ॥

धिष्ण्य स्थाने गृहे भेऽग्नी
भे नक्षत्रे ॥

भाग्य^३ कर्म शुभाशुभम् ।

पुराकृतं नाम माध्यम् ।

कसे (शे) रूहेन्नेर्गाङ्गेयम्^४
कसेर्जलजकन्द ।

विशल्या^५ दन्तिकापि च ॥ १५६ ॥

विशल्या लाङ्गली । 'करिआरी' लोके 'दन्तीहूली' [च] लोके ॥ १५६ ॥

वृषाकपायी श्रीगौर्यो

वृषाकपे स्त्री^६ । वृषाकप्यग्नि—' (४ १ ३७) इति ङीप् ए (ए) त्वम् ॥

अभिख्या^७ नामशाभयो ।

शामाया यया—'काप्यमित्वा तयोरासीत्' ('रघुवज्रम्') ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजन सप्रधारणम् ॥ १५७ ॥

उपाय^८ कर्मचेष्टा च चिकित्सा च न तत्र क्रिया^९ ।

आरम्भे क्रियाशब्दो यया—क्रिया मन्त्रमूला निष्कृतिरपराधपरिहारः ,

1 Dravyam n means [a] a fit or suitable object [b] an elementary substance, the substratum of properties and [d] wealth 2 Dhiṣṇyam n means [a] a place [b] a house [c] a star and [d] fire 3 Bhāgyam n means [a] fate, destiny and [b] prosperity 4 Gaṅgeyam n means [a] a kind of grass and [b] gold gaṅgayah mas means Bhīṣma Pitamaha 5 Viśalyā f means [a] the flame of fire and [b] various medicinal plants 6 Vṛṣakapī f = an epithet of [a] Lakṣmī and [b] Sarasvatī 7 Abhikhyā f means [a] = name [b] beauty and [c] fame 8 Kṛyā f means (a) an action, undertaking (b) expiation (c) teaching, instruction (d) worship (e) thinking (f) any of the four means of success known as conciliation &c (g) bodily action or work (h) effort and (i) medical treatment

यथा—महापातकिना प्राणान्तिका क्रिया । शिखा यथा—त्रियाहि द्रव्य विनयति नाद्रव्यम् । पूजने—गुरुदेवक्रियारत । सप्रधारणा (ष) विचार , यथा—क्रिया विना को हि जानाति कृत्यम् ॥ १५७ ॥ उपायेसामादिका क्रिया । कर्मणि—पाकक्रिया । चेष्टा यथा मूर्च्छाया निष्क्रिय^१ । चिकित्साया, [यथा] ग्रहण्यामतीसारक्रिया ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप ॥ १५८ ॥

छाया सूर्यस्य प्रिया पत्नी । कान्तौ यथा—विच्छायाः । प्रतिबिम्बे सज्जान्तच्छाप आदर्श । अनातप घर्माभाव वृक्षच्छाया ॥ १५८ ॥

कक्ष्या^२ प्रगोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्ये भवन्धने ।

राजगृहादे प्रारम्भकोष्ठके यथा—सप्त कक्ष्या अतिव्रज्य । काञ्चीबन्धदाम यथा—‘परिधानाद्बहि । कक्ष्या निवध्या स्वामुरी मता ।’ मध्ये हर्मस्य बन्धने, यथा—हेमकक्ष्या गजा । उद्योगेऽपि लक्षणया-परार्थं बद्धकक्ष्याणाम् ॥

कृत्या^३ क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ १५९ ॥

त्रियाया यथा—वा कृत्यामवापीत् । देवता मारणह्नु । धनादिना य. शत्रो मकारादमिच्छते सोऽपि^४ कृत्य ॥ १५९ ॥

जन्य^५ स्याज्जनवादेऽपि

जनस्य जल्प । ‘मतजन—’ (४.४.९७) इति यत् । अपिना मग्राम ॥

जघन्यो^६ऽन्तेऽधमेऽपि च ।

गर्हाधीनौ च वक्तव्यौ^७ कृत्यौ^८ मज्जनिरामयौ ॥ १६० ॥

कलामु माधु कृत्य । सज्जाऽत्र^{१०} नव , दसद्वय । कृत्यतु प्रमाते ॥ १६० ॥

- 1 M नि- क्रियः 2 Chrya Means (a) the wife of the sun (b) lustre, beauty (c) reflection and (d) shadow 3 Kakya means (a) an inner apartment (b) a girdle and (c) the girth of an elephant 4 Kṛtyā means (a) an action, deed and (b) a female diety, and kṛtya all g means one who may be subdued from allegiance 5 M नि C Janvāh means (a) rumour and (b) war 7 Jaghanvāh all g means (a) last (b) worst and (c) of low origin 8 Vaktavvāh all g means (a) fit to be said (b) censurable and (c) dependent 9 Kaktvāh all g means (a) ready, prepared and (b) healthy 10 m कृत्यः ।

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो^१

आत्मवान् साधुः । अर्थादनपेतः, युक्त । 'धर्मपथ्यं—' (४.४.९२)
इति यत् ॥

पुण्य^२ तु चार्वापि ।

रूप्य^३ प्रशस्ते रूपेऽपि

'कपादाहतप्रशंसयोः' (५.२.१२०) यत् (प) । अपिना आहते हेमरूप्यं ॥

वदान्यो^४ वत्सुधागपि ॥ १६१ ॥

वदान्यो दाताऽपि^५ ॥ १६१ ॥

न्याय्ये^६ऽपि मध्यम्^७

न्याय्ये यथा-मध्यस्थः ॥

सौम्यं^८ तु सुन्दरे सोमदेवते ।

[इति यान्ताः]

सोमो देवताऽयं^९ । 'सोमाटृषण्' (४.२.३०) ॥

[इति यान्ताः]

निग्रहायसरौ वारौ^{१०}

निग्रहो यथा—ग्रामवारः । अवतारे—वारंवारम् ॥

संस्तरौ^{१०} प्रस्तराध्यरौ ॥ १६२ ॥

संस्तारयति संस्तरः । प्रस्तरः शय्या । अध्वरो यज्ञः ॥ १६२ ॥

1. Arthyah all g. means (a) wise (b) rich and (c) appropriate 2. Puṇyam all g. means (a) holy, pure and (b) Charming; puṇyam n. means merit 3. Rūpyam all g. means beautiful, lovely; and rūpyam n. means (a) stamped coin rupee and (b) silver 4. Vādānyah all g. means (a) eloquent and (b) munificent 5. M. दाता 6. Madhyam all g. means (a) justifiable (b) waist and (c) the middle 7. Saumyam all f. means (a) gentle (b) handsome and (c) a thing related to Soma 8. M. संस्तर 9. Varah mas. means (a) multitude, herd (b) an opportunity and (c) a day of the week 10. Sanstarah mas. means (a) a bed, couch and (b) a sacrifice.

गुरु^१ गोप्यतिपित्राची

गोप्यतिर्जीव ॥

द्वापरी^२ युगसशयी ॥

द्वाम्या कृतनेताम्या पर युगम् । सशये, द्वौ परो मुख्यावत्र, उभयकोटि-
कत्वात् । पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) आत्वम् ॥

प्रकारी^३ भेदसादृश्ये

भेदो विशेष, यदा—पलाण्डुप्रकारो गृञ्जन । सादृश्येविप्रप्रकार पिशुन ॥

‘आकारात्रिज्जिताकृती ॥ १६३ ॥

शङ्कित भावसूचकचेष्टा । आकृतिर्वैवर्ण्यादि ॥ १६३ ॥

किंशारु^४ धान्यशूकेषु

ह्यु शर ॥

मरु^५ धन्वधराधरी ।

धन्व (न्या) निजलदेव ॥

अद्रयो^७ द्रुमशैलार्का स्त्रीस्तनाब्दी पयोधरी^८ ॥ १६४ ॥

अब्दो मेघ ॥ १६४ ॥

ध्वान्तारिदानवाः घृत्राः^९

बलिहस्ताशयः करा^{१०} ।

राजप्राह्यमाणो बलि ॥

1 Guruh mas means [a] Jupiter [b] a father and [c] a teacher 2 Dvāparah mas means [a] one of the four yugas and [b] doubt 3 Prakārah mas means [a] kind and [b] similitude 4 Ākarah mas means [a] gesticulation [b] hunt and [c] form, shape 5 Kiṃśāruh mas means [a] the beard of corn and [b] an arrow 6 Maruh mas means [a] a desert or any region destitute of water and [b] a mountain 7 Adrih mas means [a] a tree [b] a mountain and [c] the sun 8 Payodharah mas means [a] the breast and [b] a cloud 9 Vṛtrah mas means [a] darkness [b] an enemy [c] the demon Vṛtrasura and [d] a kind of mountain 10 Karah mas means [a] tax [b] the hand [c] a ray of light and [d] an elephant's trunk.

प्रदरा^१ भङ्गनारीरुग्वाणाः
नारीरुग्धिरस्रावः ॥

अस्याः^२ कचा अपि ॥१६५॥

अस्यन्ते असा ॥ १६५ ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च तूवरी^३ ।

काले अजातशृङ्गो गौर्ना च काले अजातश्मथुः । तूवरः । 'तु' सौत्रः, तस्मा-
द्धरः दीर्घस्य दाहलकात् ॥

स्वर्णेऽपि रा^४

'रं' सभ्दः स्वर्णे वित्ते च ॥

परिकरः^५ पर्यङ्कपरिवारयोः ॥१६६॥

परिश्रियते परिचीयते ॥ ॥ १६६ ॥

मुक्तांशुद्धौ च तारः^६ स्यात्

मुक्तानां शुद्धिस्तारः ॥

शारो^७ वायी स तु त्रिषु ।

कर्पुरे

'शुभावयुषणं—' (भा० ३.३.२१) इति घञ् । कर्पुरो नानावर्णः ॥

अथ प्रतिज्ञानिसंविदापस्तु संगरः^८ ॥१६७॥

प्रतिज्ञाया मया—संग्रहसंगरः । आजी युदे । सविदि-अन्वोन्मं यृतसंगरो ।
घातदि-संगरे शरणं गृह्ण ॥ १६७ ॥

-
1. Pradarah mas. means [a] a fracture (b) a kind of female disease and [c] an arrow 2. Asrah mas means [a] an angle and [b] the hair; asram; n means [a] tear and [b] blood 3. Tūvarah mas. means [a] a homeless cattle (b) a beardless man and [c] astringent flavour 4. Rāh mas means [a] riches, wealth and [b] gold 5. Parikarah mas. means [a] bed and [b] family 6. Tarah mas. means [a] the clearness of a pearl and [b] a beautiful pearl; tarām n, f. means [a] a star and [b] the pupil of the eye 7. Śarah mas. means [a] air, wind, sarah all g. means variegated 8. Sangarah mas means [a] a promise [b] war [c] knowledge [d] misfortune, calamity and [e] poison.

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्र^१

मन्त्रातिरिक्तो वेदभाषा ब्राह्मणम् । गुह्यवादो रहसि वक्तव्यम् ।

मित्रो^२ स्वावपि ।

मत्सेपुयूपखण्डेषु^३ स्वरुः^४

मखो याग । इषु शर । 'यूपस्य खण्ड' इत्येके । 'चत्वारोऽर्धा' इति स्वामी । 'खण्ड' स्थाने 'खड्गम्' अन्य ॥

गुह्योऽप्यवस्कर^५ ॥१६८॥

अवस्करो वचस्कोऽपि^६ ॥ १६८ ॥

'आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणा च गर्जिते ।

अभिहारो^७ अभियोगे च चौर्ये सहननेऽपि च ॥१६९॥

अभियोग = अभ्याजमणम् सहनन कवचादिधारणम् ॥ १६९ ॥

स्याज्जङ्गमे परीवार^८ खड्गकोशे परिच्छदे ।

'परिवार परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' [मेदिनी १४३ २८०] । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो^{१०} विटपी दर्ममुष्टि पीठाग्रमासनम् ॥१७०॥

विस्तीर्यते । 'वृक्षासनयोर्विष्टर' (८ ३.९३) इति साधु । दर्ममुष्टि धाढादी ब्राह्मणासनत्वेनाम्नाता ॥ १७० ॥

-
- 1 Mantrah mas means [a] a Vedic hymn and [b] a secret plan, Consultation 2 Mitrah mas means the sun and mitram n means a friend 3 B and K मत्सेपुयूपखण्डेऽपि 4 Svaruh mas means [a] a sacrifice [b] an arrow and [c] a part of the sacrificial post 5 Avaskarah mas means [a] ordure and [b] privities 6 M वचस्वपि 7 Adambarah mas means [a] a drum [b] din and [c] the roaring of an elephant 8 Abhiharah mas means [a] an attack [b] accusation [c] stealing and [d] arming oneself with armour and other weapons 9 Parivarah mas means [a] attendants or followers taken collectively [b] a sheath and [c] Covering 10 Vistarah mas means [a] a tree [b] a hand ful of kuṣa grass and [b] a seat

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहार^१ प्रतीहायप्यनन्तरे ।

प्रतिह्रियनेऽत्रानेन वा । अनन्तरे द्वा स्थे ॥

विपुले नकुले विष्णी वभ्रु^२ स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥१७१॥

सारो^३ बले स्थिराशे च न्याय्ये क्लीव वरे त्रिपु ।

बले यथा—घृतान्मास तु सारकृत् । स्थिराशे—चन्दनसार, मज्जामार ।

न्याय्य—नैतत्सारम् । वरे यथा—जये परिश्रया पुरमेव सारम् ॥

दुरोदरो^४ द्यूनकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥

पणे ग्लहे ॥ १७२ ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तार^५ पुंनपुसकम् ।

मत्सरो^६ अन्यशुभद्वेपे तद्वत्कृष्णयोस्त्रिपु ॥ १७३ ॥

अन्यदीयशुभस्य द्वेप । तद्वत् = अन्यशुभद्वेपवान्, तत्र वाच्यलिङ्ग ॥१७३॥

देवादूष्टते वर^७ श्रेष्ठे त्रिपु क्लीवे मनाक्प्रिये ।

देवादिभ्य सतुष्टेभ्य वृत्ते प्राप्ते, यथा—वरो लब्ध । श्रेष्ठेवरश्च । त्रिपु

ईपस्त्रिये—वर कृपयताद्वापी ॥

वशाङ्कुरे करोरो^८ ऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७४ ॥

तरुभेदघटयोर्ना ॥ १७४ ॥

-
- 1 Pratīhārah mas means [a] a door and [b] a door keeper, pratīhārī f means a female door keeper 2 Babhruh mas means [a] big [b] a mongoose [c] Viṣṇu and [d] a sage, babhruh all g means deep-brown 3 Sarah mas means [a] strength, vigour and [b] essence of any thing, saram n means justifiable and sarah all g means best or excellent 4 Durodarah mas means [r] a gamester and [b] a stake, durodaram n means gambling 5 Kāntīrah mas n means [a] a large forest [b] a bad road and [c] a hole 6 Matsarah mas means envy or jealousy, maskarah all g means [a] envious and [b] miser 7 Varah mas means [a] a boon [b] gift, dowery and [c] a bridegroom, varah all g means best, and varam n means a bit favourable 8 Karīrah mas means [a] the shoot of a bombo, karīram means [a] a tree and [b] a water jar

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरो^१ ऽस्त्रियाम् ।

चमूजघन सेनापद्मादभाग । हस्तसूत्र विवाहादौ कङ्कणाद्याकृति ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कवष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७५ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

यमादिषु हरि ॥ १७५ ॥ कपिले पोतवर्णे ॥

शर्करा^२ कर्पराशेऽपि

कर्पराशे मृत्कपालखण्डे

यात्रा^३ स्याद्यापने गती ॥ १७६ ॥

यापन भोजनादिनिर्वाह, यथा—प्राणयाना ॥ १७६ ॥

इरा^४ भूवाक्सुरापसु स्यात्, तन्द्रा^५ निद्राप्रमीलयोः ।

प्रमीला इन्द्रियग्लानि (न) ता ॥

धात्री^७ स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥

धयति धत्ते च धात्री । उपमाता क्षीरपायिनी ॥ १७७ ॥

क्षुद्रा^८ व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्र

व्यङ्गा हीनाङ्गी । वेश्येति नीचोपलक्षणम् । सरघा मधुमक्षिका । अधनो निस्त्व ॥

- 1 Pratisarah mas means (a) the near of an army (b) a marriage string and (c) a bracelet 2 Harih mas means (a) Yamartja (b) wind (c) Indra (d) the moon (e) the sun (f) Vishnu (g) a lion (h) a ray (i) a horse (j) a parrot (k) a snake (l) a monkey and (m) a frog, and harih all g means yellow or green colour 3 S'arkara f. means (a) Candied sugar and (b) a piece of clay 4 Yatra f means (a) going, journey and (b) livelihood, maintenance 5 Ira f means (a) earth (b) speech (c) liquor and (d) water 6 Tandra f means (a) sleepiness and (b) lassitude 7 Dhatri f means (a) earth (b) a foster mother and (c) myrobalan 8 Kṣudra f means (a) a woman maimed or Crippled (b) a female dancer (c) a prostitute (d) a bee and (e) a medicinal plant, kṣudrah mas means (a) Cruel (b) poor and (c) wicked or vile

मात्रा' परिच्छदे ॥ १७८ ॥

अल्पे च परिमाणे सा मात्रा' कात्स्न्येऽवधारणे ।

परिच्छदे, यथा—महामात्रः ॥ १७८ ॥ अल्पे—मात्रया व (वि) लेपनं ययुः ।

परिमाणे—मात्रादौ सर्वकालं स्यात् ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं' कलत्रं' श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥

श्रोणिनितम्बः ॥ १७९ ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्'

पाति दीयतेऽनेन' च ।

पत्रं' वाहनपश्वयोः ।

पतन्ति दान्त्यनेन ॥

निदेशप्रत्ययोः शास्त्रम्'

निदेश भाषा ।

'शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १८० ॥

स्याऽऽदांशुकयोर्नेत्रम्^{१०}

जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं पटः ॥

क्षेत्रं^{११} पत्नीशरीरयोः ।

क्षिणोति क्षीयते वा ॥

1. Matra f. means [a] a measure [b] a little quantity and [c] a part of Nagari Characters 2. Matram n. means [a] the full measure of anything, totality and [b] mere, only
3. Citram n. means [a] a picture, painting [b] wonder and [c] the variegated colour 4. Kalatram n. means [a] the waist and [b] a wife 5. Patram n. means [a] a fit or worthy person and [b] a vessel in general 6. M. दीयते 7. Patram n. means [a] a Carriage [b] the wing of a bird and [c] a leaf 8. Śāstram n. means [a] an order, Command and [b] scripture, science 9. Śāstram n. means [a] a weapon and [b] iron 10. Netram n. means [a] the root of a tree [b] the Woven silk [c] the eye and [d] the string of a Churning stick 11. Kṣetram n. means [a] a field [b] a wife and [c] the body.

मुखाग्रे क्रोडहल्यो पोत्रम्^१

क्रोडं शूकर, तस्य मुखार्धं घोणा । 'हलसूकरयो पुत्र' (३२१८३)
[इति] ध्रु ॥

गोत्रं^२ तु नाम्नि च ॥ १८१ ॥

गूयते दान्यतेजेन^३ ॥ १८१ ॥

मत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने बनेऽपि च ।

सदा नियमेन दानम्^४ ॥

अजिरं^५ विषये दृष्टेऽप्यम्बरं^६ व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥

'अजिरं प्राज्ञे काये' ॥ १८२ ॥

चक्रं^७ राष्ट्रैऽपि

चक्रं रथाङ्गादावपि ॥

अक्षरं^८ तु मोक्षेऽपि

अक्षरं ब्रह्मण्यपि ॥

क्षीरमप्सु च ।

क्षीरं दुग्धेऽपि ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ^{१०} द्वौ

भूरिचन्द्राब्दौ स्वर्णेऽपि ॥

द्वारमात्रेऽपि गोपुरम्^{११} ॥ १८३ ॥

गोपुरं पुरद्वारे ॥ १८३ ॥

1 Potram n means [a] the snout of a hog [b] a ploughshare and [c] a boat, ship 2 Gotram n means [a] a lineage, family and [b] a name 3 M दान्यतेजेन 4 Satram n means [a] covering [b] a sacrifice [c] liberality, munificence and [d] a wood, forest 5 Ajiram n means [a] a court yard [b] an object of sense and [c] the body 6 Ambaram n means [a] sky, ether and [b] cloth, garment 7 Cakram n means [a] a wheel and [b] a sovereignty, and cakrah mas means a ruddy goose 8 Akṣaram n means [a] a letter of the alphabet [b] Brahman and [c] final beauty 9 Āśiram n means [a] water and [b] milk 10 Bhūri n means gold, and bhūri all g means much or abundant 11 Gopuram n means [a] a door in general and [b] a town gate

गुहादम्भौ गह्वरे^१ द्वौ

गाहन गाह्यते वा गह्वर गुह्या दम्भे च ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे^२ ।

उपह्वर समीपे स्यादेकान्ते च ॥

पुरो^३ऽधिकमुपर्यग्राणि

पुरो यथा—अप्रेसर । अधिके—ताम्र उतम् । उपरि—वशात्तम् ॥

अगारे नगरे पुरम्^४ ॥ १८४ ॥

मन्दिर^५ च

पुर नगरागारमन्दिरेषु ॥ १८४ ॥

अथ राष्ट्रो^६ ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

विषयो जनपद । उपद्रवे — परराष्ट्रमयम् ॥

दरो^७ ऽस्त्रिया भये श्वभ्रे

श्व (श्व) भ्रे गते ॥

वज्रा^८ ऽस्त्री हीरके पत्नी ॥ १८५ ॥

वज्रोऽग्नि^९ ॥ १८५ ॥

तन्त्र^{१०} प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

प्रधान यथा—द्वित्वमनन्तम् । सिद्धान्ते वतुणीठमिदं तन्त्रम् । सूत्रवाय —
तन्त्रवाय । परिच्छदे—तन्त्रपति ॥

-
- 1 Gahvaram n means [a] a cave and [b] hypocrisy
2 Upahvaram n means [a] loneliness and [b] proximity
3 Agram n means [a] foremost [b] excess and [c] top, summit
4 Puram n means [a] a house and [b] a City
5 Mandiram n means [a] a house and [b] a City
6 Rastrah mas n means [a] a Country and [b] a Calamity
7 Darah mas n means [a] fear, terror and [b] a Cavity, hole
8 Vajrah mas n means [a] a diamond and [b] a thunder bolt
9 M वज्रः १० Tantra n means [a] main, Chief [b] a doctrine, theory [c] a weaver and [d] subservience or dependence

औशीरं^१ चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनाशने ॥ १८६ ॥

उशीरस्येदम् । दण्डे यद्यौ । शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

पुष्करं^२ करिहस्ताग्रे वाद्यमाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौपधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥

वाद्यमाण्डे मुरजस्य मुखे । ओपधिविशेषे—पुष्करमूलम् । अष्टौ अर्थाः ॥ १८७ ॥

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनायहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥

अन्तं—रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा अन्तरं देहि । अवधौमासान्तरे । परिधाने—अन्तरे शाटका । अन्तधौ—पर्वतान्तरिता सुहृदः । भेदो विशेष — अन्तरज्ञो भव । तादर्थ्ये—ओदनान्तरस्तण्डुलः । छिद्रे अन्तरं लब्ध्वा रिपुं हन्याद् । आत्मीये—अयमाभ्यन्तरो मम । विनार्थे—अन्तरेण हरिं न सुखम् । बहिरर्थे अन्तरे वण्डालगृहा , बाह्या इत्यर्थः । अवसरे—अन्तरज्जः सवकः । मध्ये—आवयोरन्तरे जाता पर्वता । अन्तरात्मनि—दृष्ट्वान्तरं ज्योतिस्त्वारराम ॥ १८८ ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्^३

पिठरं स्थाल्यपि ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्^४ ।

नागरं दृण्यपि ॥

शार्वरं^५ त्वन्धतमसे घातुकेभे नृलिङ्गकम्^६ ॥ १८९ ॥

शर्वया भवं दृणाति वा । घातुकश्चासाविमो हस्ती च ॥ १८९ ॥

1. Auguram n. means [a] the handle of a chowri [b] a bed and a seat [c] an unguent made of usira 2. Puṣkaram n means [a] the tip of an elephant's tongue [b] the skin of a drum (c) water (d) sky (e) the blade of a sword (f) a lotus [g] a place of pilgrimage and [h] a plant 3. Antaram n means [a] a hole [b] intermediate time or space [c] a garment a Concealment [e] difference [f] intended for that [g] weak or defective point (h) intimate, dear (i) without (j) exterior (k) opportunity (l) between and (m) the inner soul 4. Piṭharam n means (a) a kind of gross (b) a pot and (c) a Churning stick 5. Nāgaram n. means (a) dry ginger and [b] a plant 6. Sarvaram n means darkness, thick gloom, and sarvarah mas means a wild elephant 7. B. joins this with the last letter of the preceding word and reads भेषजिङ्गकम् ।

गीरो^१ ऽरुणे सिते पीते व्रणकार्येऽप्यरुद्धर^२ ।

अरुद्धरो मन्त्रगतकोऽपि^३ ॥

जठर^४ कठिनेऽपि स्यात्

जठर कुसा च ॥

अधस्तादपि चाधरः^५ । १९० ॥

अधर आठेऽपि^६ ॥ १९० ॥

अनाकुलेऽपि चैकाम^७

एकमग्र चिन्तनीयमस्य । अपिना अवहिते ।

व्यग्रो^८ व्यासक्त आकुले ।

उपर्युदीच्यश्रेष्ठपुत्तर^९ स्यात्

उपरि यथा—इत् उत्तरम् । उदीच्य यथा—उत्तरे कुरव । श्रेष्ठोक्तात्तरम् ।

अनुत्तर^{१०} ॥ १९१ ॥

एषा विपर्यये श्रेष्ठे

एषामुपर्यादीना विपर्यय । दुष्ण दक्षिणऽधर^{११} च ।

दूरानात्मात्तमा परा^{१२} ।

अनात्मा = आत्मनाऽय^{१३} । उत्तमोऽनोत्तर^{१४} ॥

- 1 Gaurah all g means (a) white (b) red (c) yellow and (d) pure 2 Aru, karah mas means the marking nut plant and oruṣkarah all g means causing or inflicting wounds 3 M मन्त्रगतोऽपि 4 Jatharah mas n means belly and jatharah all g means difficult 5 Adharah all means (a) low and (b) vile adhras mas means the lip 6 M को देवि 7 Ekagrah all g means (a) Concentrated and (b) alone 8 Vyagrah all g means (a) eagerly or intently Occupied and (b) distracted 9 Uttarah all g means (a) upper (b) growing in the north and (c) excellent 10 Anuttarah all g means (a) low (b) growing in directions other than north (c) vile and (d) best 11 M दक्षिण अपने च 12 Parah all g means (a) far (b) an enemy (c) best and (d) other, and param n means only 13 M अत्यनोच 14 M उत्तमानोत्तरः ।

स्वादुप्रियो च मधुरी^१ क्रूरी^२ कठिननिर्दयी ॥ १९२ ॥

उदारो^३ दातृमहतो

उच्चैराराति ।

‘इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः^४ शुभ्र ‘मुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९३ ॥

इति रान्ताः ।

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयः^५ स्त्रयः ।

संयता वद्धाः केशा मौलि ॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः^६ ॥ १९४ ॥

द्रुमप्रभेदः पीलु । मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः ॥ १९४ ॥

कृतान्तानेहसो कालः^७

अनेहा क्षण , नृदयादि ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः^{१०} ।

कलि कलहेऽपि^{११} ॥

स्थात्कुरङ्गेऽपि कमलः^{१२} प्रावारैऽपि च कम्बलः^{१३} ॥ १९५ ॥

कम्बल सास्ताऽपि^{१४} ॥ १९५ ॥

1 Madhurah all g means [a] sweet and [b] pleasant, agreeable 2 Krūrah all g means [a] Cruel and [b] pitiless 3 Udarah all g means [a] generous and [b] high, great 4 Itarah all g means [a] another and [b] low, mean 5 Svairah all g means [a] dull, lazy and [b] self-willed, independent 6 S'ubhram all g. means [a] shining, radiant and [b] white 7. Maulih mas f. means [a] hair on the Crown of the head [b] a Crown and [c] braided hair 8 Pyluh mas means [a] a tree [b] an elephant [c] an arrow and [d] a flower 9 Kalah mas means [a] yame [b] time [c] death and [d] black 10 Kalih mas means [a] fighting, Combat and [b] the fourth yuga 11. M कलहनि 12 Kamalah mas means [a] a deer, kamalam n means a lotus 13. Kambalah mas means [a] an upper garment [b] a blanket and [c] dewlap 14. M. कम्बलनि

करोपहारयो पुमि बलि^१ प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजप्राह्म । उपहार पूजोपकरणम् । प्राण्यङ्ग [ज] स्त्वक्सकोव ।

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बल^२ ना काकसोरिणो ॥ १९६ ॥

स्थौल्यादो बल बलीव काकादो ना पुमान् । सीरी बलमद्र ॥ १९६ ॥

वातूल^३ पुसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वात्या वातसमूह ॥

भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः^४ पुसि श्वापदसर्पयो ॥ १९७ ॥

मलो^५ स्त्री पापविदकिट्टानि

विद् विष्टा । किट्ट लोहादिमलम् ॥

अस्त्री शूल^६ रुगायुधम् ।

‘शूलोऽस्त्री रोग आयुधे ’ [मेदिनी० १४८ ५३] ॥

शङ्काषपि द्वयोः कील^७

कीलो ज्वालाऽपि^८ ॥

पालि^९ स्यस्रयङ्कपट्क्लिपु ॥ १९८ ॥

‘पालि कर्णलताया स्यात्प्रदेशे कर्णचिह्नयो ’ । अस्त्रि धारा । अङ्गे यया—
कपोलपाली, ‘कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थ ’ इत्यये । षड्क्षीपालीय चम्पकानाम् ॥ १९८ ॥

- 1 Balih mas means [a] a tax [b] an allation, offering and [c] worship, adoration and balih f means wrinkle 2 Balam n means a stoutness (of the body) [b] might, vigour and [c] an army and balah mas means [a] a Crow and [b] Balarima 3 Vatūlah mas means whirlwind and vatulah all g means mad 4 Vyālah all g means wicked vyalah mas means [a] a vicious animal or elephant and [b] a snake 5 Malah mas n means [a] sin [b] ordure and [c] excrement, dirt 6 sūlam mas n means [a] a disease and [b] a weapon 7 Kilah mas f means [a] a wedge, pin and [b] a flame 8 M ज्वालापि 9 Ptilh f means [a] the sharp adge or point of anything [b] the lip [c] a line, row [d] the tip of the ear and [e] a woman with the beard

कला^१ शिल्पे कालभेदेऽपि

शिल्पे गीतादौ । कालभेद 'अष्टादशनिमेषास्तु—' (अ० को० १४११)
इत्यादिनोक्त ॥

आली^२ सख्यावली अपि ।

आ अलति । इत् (उ० ४११७) 'कृदिकारात्—' (वा० ४१४५)
इति वा डीप् (प्) । आवलि पङ्क्ति ॥

अट्थम्बुचिकृतौ वेला^३ कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥

'बेलु चलने' (भ्वा० प० से०) । अट्ठिः समुद्र । अम्बुचिकृतिर्गल
विकार । कालोऽवसर ^४ । मर्यादाया यथा—उद्वेल ॥ १९९ ॥

बहुला^५ कृत्तिका गावो बहुलाऽग्नि ^६ शितौ त्रिपु ।

कृत्तिका नक्षत्र तारकाणा बहुत्वात् बहुला । बहति हव्य बहुलोऽग्नि ^७ ।
शितौ कृष्णवर्णे ॥

लीला^८ विलासक्रिययोः

'लीड् स्लेपणे' (दि० आ० अ०) । विलासे शृङ्गारादिचेष्टायाम् । क्रिया
कायिक परिस्पदः ॥

उपला^९ शर्करापि च ॥ २०० ॥

उपलाति उपला । शर्करा, अश्मरूपा मृत् । अपिना इक्षुविकार —यथा—
सितोपला ॥ २०० ॥

- 1 Kalā f means (a) art (b) a division of time and (c) a digit of moon 2 Ālī f means (a) a female friend (of a woman) and (b) a row, line 3 Velā f means (a) boundary of sea and land (b) time and (c) limit, boundary 4 M कालावसर 5 Bahulā f means (a) the star, Kṛttikā and (b) a cow, bahulah mas means (a) fire and (b) the dark half of a month, and bahulah all g means black 6 II and K बहुलोऽग्नि 7 M बहुलग्नि 8 Līlā f means (a) play, pastime (b) amorous pastime and (c) a bodily action 9 Upalā f means refined sugar, and upalah mas means (a) a stone and (b) a jewel

शोणितेऽम्मसि कीलालं^१ मूल^२-माद्ये शिफाभयोः ।

आद्ये प्रथमे । शिफा वृक्षादिजटा । भं नक्षत्रम् ॥

जालं^३ समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥

जलन्ति (ति) 'जल घातने' (म्वा० प० से०) ण (३.१.१४०) ।
आनायो रज्जुवितानो मत्स्यादिवन्धनः । गवाक्षे यथा—जालान्तरगते भानौ ।
क्षारकौ मुकुलवृन्दम् ॥ २०१ ॥

शीलं^४ स्वभावे सद्वृत्ते

स्वभावे—धर्मशीलः । सद्वृत्ते—शीलधनः साधुः ।

सस्ये हेतुकृते फलम्^५ ।

सस्ये वृक्षादिभिर्जनिते हेतुना कृतम्, यथा—अविश्रयणादेः पाकः फलम् ॥

छदिर्नेत्ररुजोः छीवे^६ समूहे पटलं^७ न ना ॥ २०२ ॥

छदिपि गृहाच्छादने । नेत्ररोगे यथा—तिमिरं काचता याति पटलं तदु-
पेक्षया । समूहे—पयोदपटली ॥ २०२ ॥

अध स्वरूपयोरस्त्री तलम्^८

अधो यथा—पादतलम् । स्वरूपे—तनुतलोदरो । पृष्ठं—भूतलम् । वपेटे—
तलप्रहारः ॥

स्याच्चामिपे पलम्^{१०} ।

अमिपे मासे, पलं वर्षचतुष्टयम् ॥

1. Kīlālam n. means [a] blood and [b] water 2. Mūlam n. means (a) first, foremost (b) root and (c) a star 3. Jālam n. means (a) a collection (b) a net (c) a window and (d) an unblown flower 4. M. रज्जुवितानः 5. Śīlam n. Means (a) nature, character and (b) good conduct or character 6. Phalam n. means [a] fruit (as of a tree) [b] result effect, and [c] profit 7. Majority reads क्लीवे ॥ Pāṭalam n. means [a] a thatch, roof and [b] an eye-disease; patalam n, f. means a heap, multitude, quantity 9. Talam mas. n, f. means [a] a surface [b] form [c] the lower part and [d] a slap 10. Palam n. means [a] flesh, meat [b] a weight and [c] a measure of division of time

और्वानलेऽपि पाताल^१ चेल^२ वस्त्रेऽधमे त्रिपु ॥ २०३ ॥

अधमे चेल पचादि, यथा ग्राहणचेली ॥ २०३ ॥

कुक्कुल^३ शङ्कुभि कोर्णे श्वध्रे ना ॥ तुपानले ।

को कुलम् । शङ्कुः कृते गर्ते ॥

निर्णीति केऽल^४ मिति त्रिलिङ्ग त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥

‘इति शब्दो मान्तमव्यय ध्वनयति—साधुश्चैत्र केवल मूर्ख । एको सहाय’ ।
कृत्स्ने यथा—न केवल भुवो भर्ता ॥ २०४ ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशल^५ शिक्षिते त्रिपु ।

पर्याप्ति सामर्थ्यम् यथा—कुशल (लम्) कटकरणे । क्षमे—कुशल ते
भूयान् । पुण्ये—कुशलकृत् । शिक्षितो निपुण ॥

‘प्रवालमङ्कुःऽप्यस्त्री

भङ्कुरोऽत्र^७ किसलय । अपिना विद्रुम ॥

त्रिपु^८ स्थूल जडेऽपि च ॥ २०५ ॥

स्थूल पीवरोऽपि^९ । जडे मूर्खे ॥ २०५ ॥

करालो^{१०} दन्तुरे तुङ्गे

दन्तुरे उन्नतदन्ते । तुङ्गे उच्चे ॥

चारी दक्षे च पेशल^{११} ।

1 Patalam n means [a] a world under the earth and [b] submarine fire 2 Celam n means a garment, and celam all means wicked 3 Kukulam n means a ditch filled with stakes and kukulah mas means the fire made of chaff 4 Kevalam ind means only, kevalam all means [a] alone and [b] entire 5 Kusalam n means [a] ability [b] welfare and [c] virtue, kusalam all g means skilful, well versed 6 Pravalam n, mas means [a] a new leaf and [b] a coral 7 M चङ्कुरात्र 8 Sthulam all g means [a] fat, stout and [b] stupid, dull 9 M पीवरोऽपि 10 Karalah all means [a] having long teeth [b] height and [c] dreadful 11 Pesalah all g means [a] beautiful, charming and [b] clever, expert

मूर्खेऽर्भकेऽपि बाल^१ स्यात् लोल^२ अलसवृष्णयो ॥ २०६ ॥
इति लान्ता ।

बालो बालकमूर्खयो ॥ २०६ ॥

[इति लान्ता] ।

दवदावी^३ वनारण्यवह्नी

‘दवो वनगनो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते’ [इति काव्य^४] ॥
जन्महरी भनी^५ ।

मवन मवत्पस्मादिति मव ॥

मन्त्री सहाय सचिवौ^६

मन्त्री धीसचिव । सहाय कर्मसचिव ॥

पतिशास्त्रिनरा धन^७ ॥ २०७ ॥

पतिमंता, दासी वृक्षविशेष, धन ॥ २०७ ॥

अय^८ शैलमेपाका

अयि शैलादि ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवा^९ ।

हवन हव । ह्यतःस्मिन्निति^{१०} च ॥

भाव^{१०} सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥

सत्ताया यथा—बालभावयो सप्तमी स्वभावे—भावानुरक्तवनितासुरते
(तं) शपेयम् । अभिप्राये—भावानुवर्तो मृत्यु । तात्पर्ये—अस्याय भाव ।
षेष्टा क्रिया । आत्मनि—स्व भाव भाव्यद्योगी । जन्मनि—‘नासता विद्यते
भाव —’ (गीता, २ १६) ॥ २०८ ॥

-
- 1 Balah all ॥ means (a) a fool (b) a child and (c) the hair
2 Lolah all ॥ means (a) fickle, unsteady and (b) longing
anxious for 3 Davah and dāvah mas mean (a) a wood,
forest and (b) wild fire 4 Bhavah mas means (a) birth
and (b) s'iva 5 Sacivah mas means (a) a minister and (b)
a follower, companion 6 Dhavah mas, (a) a husband (b) a
kind of tree and (c) a man 7 Avih mas (a) a mountain (b)
a ram and (c) the sun ॥ Havah mas means (a) an order,
command (b) calling and (c) a sacrifice ॥ M ह्यतस्मिन्निति
10 Bhavah mas means (a) existence (b) nature (c) meaning
(d) movement, gesture (e) Soul and (f) birth

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो^१ गर्भमोचने ।

प्रसवन प्रसूयते च (वा)

अविश्वासेऽपह्वेऽपि निहृव^२ ॥ २०९ ॥

निकृति शठ्यम् ॥ २०९ ॥

उत्सेकामर्पयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सव^३ ।

अनुभाव^४ प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥

उत्सेक उद्रेक । इच्छाया प्रसव उत्पत्ति । मह इति सप्तमी ॥ २१० ॥

स्याज्जन्महेतु प्रभवः^५ स्थान चाद्योपलब्ध्यर्थे ।

जमहेतु पित्रादि । प्रथममुपलब्ध्यर्थो देगश्च प्रभव, यथा—हिमवतो गङ्गाया प्रभव ॥

शूद्राया विप्रतनये क्षत्रे पारशवो^६ मत ॥ २११ ॥

शूद्राया ब्राह्मणाज्जात परस्त्रिया अपत्य च ॥ २११ ॥

ध्रुवो^७ भभेदे क्लीघे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

भस्य नक्षत्रस्य भेद औत्तानपादि । निश्चिते क्लीघे यथा—ध्रुव मूर्खोऽयम्^८ । शाश्वते—जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु (गीता २ २७) ॥

स्वो^९ ज्ञातावात्मनि स्य त्रिप्नात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥

आत्मनि यथा—हृदि स्वमवलोकयन् । आत्मीये—स्वदारल ॥ २१२ ॥

- 1 Prasavah mas means (a) an issue (b) birth, origination (c) a fruit (d) a flower and (e) delivery 2 Nihnavah mas means (a) mistrust (b) concealment and (c) fraud 3 Utsavah mas means (a) elevation (b) wrath (c) rising of a wish and (d) a festive occasion 4 Anubhavah mas means (a) dignity (b) determination and (c) the manifestation of a feeling 5 Prabhavah mas means (a) source, origin and (b) birth place 6 Parshavah mas means (a) the son of a Brahmana by a Sudra woman and (b) an adulterine 7 Dhruvah mas means the polar star Dhruva, dhruvam n means certain, sure, and dhruvah all means eternal, perpetual 8 M मूर्खोऽयम् 9 Svah mas means (a) a relative and (b) the Soul, svah all g means one's own or belonging to oneself, and svah mas n means wealth

स्त्रोऋटीवस्त्रन्न्येऽपि नीवी' परिपणेऽपि च ।

स्त्रिया कट्या यद्वस्त्र तस्य बन्धने । परिपणो राजपुत्रादिबन्धक ॥

शिवा' गौरोफेरवयोः

फेरया शृगाली ॥

द्वन्द्व' कटहयुग्मयो ॥२१३॥

द्वौ द्वौ । 'द्वद्व रहस्य—' (८११५) इति साधु ॥२१३॥

द्रव्यामुच्यवसायेषु सत्त्व' मस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्य पारिमाणिक यथा—मत्त्वे निविद्यतेऽपि । असुषु—उत्क्रात—सत्त्वा ।

उच्यतसायोगतिशयित' वीर्यं यथा—सत्त्ववान् । जन्तुषु प्राणिषु ॥

क्लीब' नपुसके पण्डे वाच्यलिङ्गमविव्रमे ॥२१४॥

इति वान्ता ।

पण्ड सृतीयप्रकृति । 'अस्त्री नपुसके क्लीब वाच्यलिङ्गमविव्रमे' इति

शब्द ॥२१४॥

[इति वान्ता] ।

द्वौ त्रिशी' वैश्यमनुजी द्वौ चराभिमरी स्पशी' ।

अभिध्रियतेऽभिमर' ॥

द्वौ राशी' पुञ्जमेपाद्यौ

पुञ्जे यथा—धा'यराशि । मेपद्याद्या द्वादश ॥

1 Nivi f means (a) the knot of a cloth worn round a woman's waist (b) capital and (c) a stake 2 Śiva f means (a) Pārvaṭī and (b) a female jackal 3 Dvandvam n means (a) night, war and (b) couple, pair 4 Sattvam n means (a) a substance, thing (b) spirit, life (c) determination and (d) strength, and sattvam mas, means a living being 5 M स्त्र्यवसायानिधिय 6 Kṣyam n means neuter, kṣyam all g means a eunuch 7 Viś mas means (a) a Vaisya and (b) a man ॥ Spag'ah mas means (a) a messenger and (b) war ॥ M अभिध्रियतेऽभिमर 10 Raś'ah mas means (a) a heap, collection and (b) a sign of the zodiac

द्वी वंशौ^१ कुलमस्करो ॥२१५॥

मस्करो वेणु. ॥२१५॥

रहः प्रकाशौ वीकाशौ^२

विगतः काशः । प्रकाशो विशिष्टश्च ॥

निर्वेशो^३ भृतिभोगयोः ।

भृती यथा—विक्रमनिर्वेशाधिगतर्यैः । भोगे—स्वयम्भोगं निर्वेशः ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः^४ क्षुद्रकर्पकयोस्त्रिषु ॥२१६॥

पदे लक्ष्ये निमित्तंऽपदेशः^५ स्यात्

पदे स्थाने यथा—स्त्रिपदपदेशो यतिः । लक्ष्ये—लक्ष्यव्यपदेशः ।

^६कुशमप्सु च ।

^७दशावस्थानैकविधापि

दशा पटान्तेऽपि^८ । अनेकविधा वात्यादिरूपा ॥

आशा^९ तृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥

वशा^{१०} स्त्री करिणी च स्यात्

स्त्री योषित् ॥

^{११}दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

स्यात्कर्कशः^{१२} साहसिकः कठोरावस्तृणावपि ॥ २१८ ॥

अममृणो दुःस्पर्शः ॥२१८॥

- 1 Vamsah mas means (a) a family, lineage and (b) bamboo 2 Vikasah mas. means (a) privacy and (b) manifestation 3 Nirvegah mas means (a) salary, wage and (b) enjoyment, eating 4 Kināṣah mas means (a) yama and (b) a monkey, kināṣah all g. means (a) mean and (b) a farmer 5. Apadesah mas means (a) deceit (b) a place (c) a butt and (d) a reason 6 Kusam = means water, kuṣah mas means (a) Rama's son and (b) sacred grass 7. Daśa f. means (a) state, condition (b) a period or stage of life and (c) the fringe of a garment 8 M. पञ्चतेपि 9. Āśa f. means (a) hope, expectation and (b) a direction as east &c. 11. Vaśa f. means (a) a woman (b) a female elephant and (c) one remaining dependent 12 Dṛṣ f. means (a) knowledge and (b) the eye; dṛs all g. means a knower 12. Karkaṣah all g. means (a) cruel (b) courageous (c) hard and (d) difficult to comprehend

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धोऽपि^२ शिशावज्जो च बालिशः^३ ।

इति शान्ताः ।

सुरमत्स्यावनिमिषी^४

न [नि] मिपति । 'मिप श्लेषणे' (तु० प० से०)

पुरुषावात्ममानवी ॥ २१९ ॥

काकमत्स्यास्त्रगौ ध्वांश्रौ^५

मत्स्यमत्ति मत्स्यात्, स चासौ खगः, वक्रः ॥

कक्षी^६ तु लृणवीरुधौ ।

चीरुत् = लता ॥

अभीपुः^७ प्रग्रहे रश्मौ

अभिगत इपुः । प्रग्रहे पत्यादिः । रश्मिर्मरीचिः ॥

प्रेपः^८ प्रैपगमर्दने ॥ २२० ॥

पक्षः^{१०} महायेऽपि, उष्णीपं^{११} शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णभीपने हिनस्ति । 'ईप गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । शिरसो वेष्टने चस्त्रादौ । किरीटे मुकटे ॥

शुक्ले मूपिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः^{१२} ॥ २२१ ॥

शुक्ले वृष्यप्रयोगे । मूप (पि) के गया—वृषदंशका धेष्टे—पुरषवृषः सुकृते—वृषो हि भगवान्पमः ॥ २२१ ॥

-
1. Prakāśah mas. means (a) a renowned Person (b) light and (c) sunlight 2. M. Prakaśaniprasiddhē pi 3. Bāliśah mas. means (a) a boy and (b) a fool 4. Animigah mas. means (a) a god and (b) a fish 5. Puruṣah mas. means (a) the soul and (b) a man 6. Dhvaṅkṣah mas. means (a) a crow (b) a crane and (c) a beggar 7. Kakṣah mas. means (a) grass (b) creeper and (c) a forest 8. Abhiṣuḥ mas. means (a) rein, bridle and (b) a ray of light 9. Praiśah mas. means (a) sending and (b) squeeging 10. Pakṣah mas. means (a) wing (b) a follower (c) a fortnight and (d) flank of a thing 11. Uṣṇīṣam n. means (a) a turban and (b) a crown 12. Vṛṣah mas. means (a) a strong man (b) a rat (c) the best of its kind (d) Dharma (e) Taurus and (f) a bull.

कोपोऽस्त्री कुड्मले सङ्गपिधानेऽर्थोघदिव्ययोः ।

कुड्मले कलिकामध्ये । अर्थस्य ओष समूह ॥

युतेऽक्षे सा (शा) रिफल्केऽप्याकर्षः^२

अक्षे पाशके । शारिफल्कमक्षपीठिका ॥

अथाश्र^३-मिन्द्रिये ॥ २२२ ॥

ना नृताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

इन्द्रिये चक्षुरादौ नृताङ्गे पाशके । कर्षे पोडशमापके । चक्रं रथकाष्ठोप-

लक्षणम् । व्यवहार आयव्ययादि-न्याय , यथाक्षपटलम् । कलिद्रुमे विनीतके ॥

कर्पू^४ वार्ता करीपाग्नि कर्पू कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥

वार्ता वृषि । करीप शुष्कगोमयम् । कुल्या यथा—चतस्रः कर्पूः पितृभ्यां
कुर्यात् ॥ २२३ ॥

पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम्^५

पुसो भावः कर्म वा ॥

‘विपमत्सु च ।

‘विप्लु व्यासौ’ (जु० उ० अ०) ॥

उपादानेऽप्यामिष^६ स्यादपराधेऽपि क्लिष्टिपम्^७ ॥ २२४ ॥

उपादानमुत्कोच ॥ २२४ ॥

स्याद्वृष्टी लोकधात्वक्षे वत्सरे वर्ष^८-मस्त्रियाम् ।

लोके (लोक) यत्ते लोकधातुजं नृदीप , तस्याशो नवधामिन्न इलावृतादि ॥

1 Koṣah mas n means () a bud (b) a sheath (c) a treasure and (d) an oath 2 Ākarṣah mas means (a) playing with dice (b) a die (c) a board for dice game (d) attracting or drawing towards oneself 3 Akṣam n means (a) an organ of sense and (b) social salt, akṣah mas means (a) a die (b) a weight (c) a wheel (d) usury and (e) a tree 4 karpū mas means (a) cultivation and (b) a fire of dried cowdung and karsuh f means a canal 5 Pauruṣam n means (a) virility and (b) human action 6 Viṣam n means (a) water and (b) poison 7 Āmiṣam n means (a) bribe and (b) meat 8 Kilviṣam n means (a) an offence (b) sin and (c) a disease 9 Varṣam n mas means (a) rain (b) a division of the world and (c) a year

प्रश्ना^१ नृत्येक्षणे प्रज्ञा

'प्रश्ना नृत्यक्षणे बुद्धौ [मदिना १६६ १९] ॥

मिक्षा सेवार्थना भृति ॥ २०५ ॥

अथना यात्रा । भृतिर्वेतनम् ॥ २२५ ॥

त्रिट्^३ शोभापि, त्रिपु परे

इत परे पातास्त्रिपु वाच्यलिङ्गा ॥

न्यक्ष^४ कात्स्न्यनिरुष्टयो ।

नियताक्ष निरुष्टाक्ष वा न्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षे-धिकृतेऽध्यक्ष^५

अधिगतोऽक्षरध्यक्ष^६ । अक्षेष्वायस्थानेष्वधिकृतोऽध्यक्ष^७ अध्यक्षो नियुक्त ॥

*रुक्षस्त्वप्रमृण्यचिक्षणे ॥ २०६ ॥

इति पान्ता ।

अचिक्षणे निस्नेह ॥

[इति पान्ता]

रविश्वेतच्छदी हसी^८

हन्ति गच्छति [इति] हस ॥

सूर्यवह्नी विभावसू^{१०} ।

वत्सी^{११} तर्णवधर्पो द्वी मारङ्गाश्च दिवौकस^{१२} ॥ २२७ ॥

तर्णको गवादिनिग ॥ २२७ ॥

- 1 Prekṣa f means (a) enjoying a dance and (b) intellect 2 Bhikṣa f means (a) service (b) begging (c) wages and (d) alms 3 Tvit f means (a) beauty (b) speech and (c) lustre 4 Nyakṣam all g means (a) entirety and (b) vile, mean 5 Adhyakṣah all g means (a) perceptible to the senses and (b) a superintendent 6 M अधिगतोऽक्षरध्यक्ष 7 M अनृत्यक्षणे 8 Ruḍḍah all g means (a) unkind and (b) rough, harsh 9 Hamsah mas means (a) the sun and (b) a swan 10 Vibhavasuh mas (a) the sun and (b) fire 11 Vatsah mas means (a) a Calf and (b) a year 12 Divaukasah mas means (a) a peacock and (b) a god

शृङ्गारादो विषे वीर्ये गुणे रागे द्वे रसः^१ ।

विषे यथा—तोषणरसा मिश्रुकी । वीर्ये—रसस्यातिरसः सपि ॥ गुणे मधुर-
लवणादौ । रागे—रसिक पुस्त्यः ॥

पुस्त्युत्तंसावतंसौ^२ कर्णपूरेऽपि^३ शेखरे ॥ २२८ ॥

कर्णपूर कर्णामरणम् । शेखरः [भूपणम्] ॥ २२८ ॥

देवभेदेऽनले रश्मी वसू^४ रत्ने धने वसु ।

देवभेदे यथा—अष्टौ वसवः । अनल = अग्नि । रश्मिस्तंजः ॥

विष्णी च घेघाः^५ स्त्री त्वाशी^६ हितागसाहिदंष्ट्रयो^७ ॥ २२९ ॥

भहे सपंस्य दष्टा ॥ २२९ ॥

लालसे^८ प्रार्थनीत्सुक्ये

उत्कण्ठातृप्नयोर्लालसा ॥

हिंसा^९ चीर्यादिकर्म च ।

प्रसूरदवापि

अदवा वडवा ॥

भूद्याधो रोदस्थी रोदसी^{१०} च ते ॥ २३० ॥

‘रोदसी’ शब्द ईदम् । मान्ती ‘रोद.’ शब्दस्तु बलावे । ‘रोदसी’ इत्य-
व्ययमपि ॥ २३० ॥

1. Rasah mas means (a) a sentiment (b) poison (c) semen virile (d) taste, flavour (e) love, affection (f) liquid, fluid (g) mercury and (h) water 2. Uttansah and avatansah mas mean (a) an ear-ornament and (b) an ornament 3 ॥ कर्णपूरे च 4 Vasuh mas means (a) a class of dieties (b) fire and (c) a ray of light, vasu n means wealth or riches 5. Vedbhā f means (a) Viṣṇu (b) Brahmā and (c) a scholar 6 Āśih f means (a) blessing and (b) the tooth of a snake 7. Lalasī f. means (a) soli- citation and (b) eagerness, longing 8 Himśā f means (a) killing and (b) stealing or any other bad work 9. Prusūh f means (a) a mother and (b) a mare 10 Rodas- yau f. and rodasī m means (a) earth and (b) ether.

ज्वालाभासोर्नपुंस्यचि^१

‘अचिमंमूलशिखयो’ [मेदिनी १७१ १५] ॥

ज्योतिर्भद्योत दृष्टिषु ।

म तारका । द्योत प्रकाश । दृष्टि कनीनिकामध्यम् ॥

पापापराधयोगाग^२

पापे अपराधे च ॥

रजगत्रास्यादिनोर्वय^३ ॥ २३१ ॥

वयतेरमुम् (उ०४१८८) वय । बालादिनोरिति मुम्-निर्देशाद्वय.
कलीबम् ॥ २३१ ॥

तेजः पुरीषयोर्वचो^४ मह^५ स्तूत्सवतेजसो ।

रजो^६ गुणे च स्त्रीपुण्ये

गुणे सत्त्वात्परे । स्त्रीगुण्ये—रजस्वला ॥

राहो ध्वान्ते गुणे तम^७ ॥ २३२ ॥

छन्द^८ पद्येऽभिलाषे च

पद्ये गायत्र्यादौ । अभिलाष, अकारान्तोऽपि^{१०} ॥

तप^{११} कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपा मातेऽपि^{१२} ग्रीष्मार्धस्त्वदन्त ॥

1 Archish f n means (a) a flame and (b) a ray of light

2 Jyotih n means (a) a star (b) light and (c) the faculty of

seeing 3 Agah n means (a) sin and (b) offence 4 Vayah

n means (a) a bird and (b) stages of life 5 Varcah n

means (a) light, lustre and (b) Ordure 6 Mahah n means

(a) a festival and (b) light, lustre 7 Rajah n means (a)

rajoguna (b) menstrual discharge and (c) dust 8 Tamah

n means (a) Rahu (b) darkness and (c) tamoguna 9 Chan-

dah n means (a) a metre (b) a desire and (c) the veda

10 M चरति गोपि 11 Tapah n means [a] penance and [b] a

world, taph mas means the month māgha 12 M मातेपि

सहो^१ बल सहा मार्गो नम^२ स आधणो नभा ॥ २३३ ॥

सहा नमसोद्वि पाठो लिङ्गभेदार्थं ॥ २३३ ॥

आकः^३ सद्माश्रयश्चौकाः

अदत्त आक , सान्त्तद्व चयाश्रये ॥

पय^४ क्षीर पयोऽम्बु च ।

आजो^५ दीप्तौ धले स्रात^६ इन्द्रिये निम्नगाय्ये ॥ २३४ ॥

इन्द्रिये इन्द्रियद्वारे । निम्नगाया नद्या रय प्रवाहे ॥ २३४ ॥

तेज^७ प्रभावे दीप्तौ च धले शुक्रेऽपि

शुक्रे रेतमि ।

अतस्त्रिपु ।

इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गा ॥

विद्वान्^८ विद्वच्च

वेत्ति विद्वान् । विदन् पण्डित ॥

घोभत्सो^९ हिंस्रोऽपि

घामत्सो गुत्तितोऽपि^{१०} ॥

अतिशये त्यमी ॥ २३५ ॥

अमी वक्ष्यमाणा ॥ २३५ ॥

4 Sahah n means power or energy, and sahañ mas means the month agahana 2 Nabhah n means sky, nabhah mas means the month śravāṇa 3 Okah n means (a) a house and (b) an asylum 4 Payah n means (a) milk and (b) water 5 Ojah n means (a) splendour (b) vigour, energy and (c) light 6 Srotah n means (a) an organ of sense and (b) stream, Current 7 Tejah n means (a) majesty, dignity (b) brilliance, lustre (c) strength and (d) semen virile 8 Vidvān all g means (a) a wise, learned and (b) a self knower 9 Bībhatsah all g means (a) Cruel ferocious and bībhatsah mas means a poetical sentiment 10 M शुक्लितः ।

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्¹

‘ज्य च’ (५.३.६१) वृद्धस्य च² (५.३.६२) ॥

³कृतीयांस्तु युवात्पयो. ।

‘वरीयास्तून्वरयोः साधीयान्’ साधुवाढयोः ॥ २३६ ॥

इति सान्ता ।

‘युवात्पयोः क्व—’ (५.३.६४) ॥ २३६ ॥

[इति सान्ताः]

दलेऽपि घर्हम्⁴

दले पणम् । बर्हं मयूरपिच्छेऽपि ॥⁵

निर्यन्धोपरागाकांदयोः प्रहाः ।⁶

उपरागो राट्टप्रहणम् ॥

द्वायोपीडे क्वाथरसे निर्यूहो⁷ नागदन्तके ॥ २३७ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके भित्ति-
रपकीलके ॥ २३७ ॥

तुलासूत्रेऽन्वादिरश्मौ प्रग्राहः⁸ प्रग्रहोऽपि च ॥

प्रगृह्यतेऽनेन⁹ । अरवस्य रज्जो ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः पग्निहाः¹⁰ ॥ २३८ ॥

आदानं स्वीकारः । पापः दण्डः ॥ २३८ ॥

1. Jyāyah all g. means (a) elder and (b) superior, most excellent 2. Kanyān all g. means (a) younger and (b) smaller, shorter 3. Varīan all g. means (a) most extensive and (b) very good 4. Sādhyān all g. means (a) better and (b) harder, stronger 5. Barham mas. n. means (a) a leaf and (b) a peacock's tail 6. मयूरपिच्छेऽपि 7. Grahah mas. means (a) Seizing (b) an eclipse of the sun or the moon and (c) a planet 8. Niryūhah mas. means (a) a door (b) a head-ornament (c) decoration and (d) a peg 9. Pragrahah and pragrāhah mas. means (a) the string of a balance and (b) rein 10. M. प्रगृह्यतेऽनेन 11. Parigrahah mas. means (a) wife (b) an attendant, follower and (c) receiving, taking (d) root, origin (e) an oath and (f) the eclipse of the sun or the moon.

दारेषु च ग्रहा^१ श्राण्यामप्यारोहा^२ वगम्व्रिया ।

श्राण्या यथा—वरारोहा ॥

व्यूहो^३ घृन्देऽपि

व्यूह सैन्यविन्यासोऽपि^४ ॥

^५अहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्रकार्कस्तमोपहा^६ ॥ २३९ ॥

परिच्छदे नृपाहो^७ऽर्थे परिवह^८ ।

[इति हान्ता]

इति [शब्देषु] नानार्थवर्ग ॥ ३ ॥

नृपाहो छत्रचामरादा । अर्थे वस्तुनि ॥

[इति हान्ता]

[इति नानार्थवर्ग ॥ ३ ॥]

अव्यया परे ।

इत ऊर्ध्वमव्ययवर्ग ॥

^९आङोपदर्थेऽभिध्याप्ती सीमार्थे धातुयोगजे ॥ १ ॥

अततेर्डाङ् ईपद्रक्तमारक्तम् । अभिध्याप्तिरभिविधि । सीमा मयादा, तेन सहेत्यभिविधि, तेन विनेति मर्यादा । आप्रयाग वृष । धातुना योगे सति याज्यो^{१०} जायत तत्र यथा—आराहति ॥ १ ॥

आ^{१०} प्रगृह्य स्मृती वाक्येऽपि

आप्नोत विवृप् । स्मृति सूचन—आ एव किल तत् । वाक्ये=पूर्वो

- 1 Gṛhah mas pl means (a) wife, gṛham n means a house
 2 Ārohaḥ mas means (a) the buttocks of a woman and (b) height, elevation 3 Vyūhah mas means (a) a military array and (b) multitude 4 M मेवनि यामनि 5 Ahih n means (a) Vṛtrasura and (b) a snake 6 Tamopahah mas means (a) fire (b) moon and (c) the sun 7 Parivarhah mas means (a) furniture (b) a royal insignia and (c) wealth 8 Āṇḍ ind means (a) little (b) the limit inceptive (c) the limit a exclusive or inclusive and (d) the meaning obtained from its joinder with a verb 9 यावो 10 ऋ ind means (a) recollection and (b) sentence

स्तित्यान्वयात्त्वद्योत्ये—आ एव नु मन्यसे, पूर्वमेव न ग्रन्था इदानीं तु मन्यस
इत्यर्थः । 'निपात एकाच्—' (१११४) इति प्रयुक्ता ॥

‘आस्तु स्यात्कोपपीडयो ।

आस्ते क्विप् । कोपे—आ मा पतिष्ठ । पीडायाम्—आ किमकार्षी ॥

पापकुत्सेषदर्थे कुः

क्रवतेहुं (वा० ३२१८०) पाप यथा—पापो बह्या, कुत्रह्या । कुत्साया—
कुतुहल । ईपन्जल नाजलम् ॥

‘धिग्निर्भर्त्सननिन्दयो ॥ २ ॥

निर्मत्सर्ग—धिग्मास्तिकान् । निन्दाया—धिक्कृताऽयम् ॥२॥

‘चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चय ।

चन्दे (वा० ३२१०१) अन्वाचयो मुख्यप्रसङ्गादगौणस्यापि सिद्धिः ।
[यथा]—मिसामत गा चानय । समाहारे—पाणिनाम् । इतरेतरयोर्योग—ध्व-
खदितौ । समुच्चय एकत्रानेक सचय—घट पदश्च आनयो (आनीयो) ॥

‘स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादी

सु पूर्वादत्ते तिक् (३३१७४) स्वरित तेऽस्तु । स्वस्वस्ति प्रजाम् ।
पुण्ये—कामभिद त स्वस्ति । आदिना मङ्गलेस्वस्ति श्रीधर्मपुरात् ।

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥३॥

प्रकर्षे—अतिवृद्ध । लङ्घने—अतिसर्व ॥३॥

‘स्वितप्रश्ने च वितर्के च

सुप्ठु एति, स्विप् । [प्रश्ने] च स्वित्देवावो चरति । वितर्को मानापशो-
दमावतम्—इह स्वित्दस्ति, अन्यत्र स्वित्दस्ति ।

1 Ah ind means (a) anger, with and (b) pain 2 Ku ind means (a) sin (b) badness and (c) littleness 3 Dhik ind means (a) menace and (b) reproach 4 M निष्कृताय 5 Ca ind means (a) anvtaya (joining a subordinate fact with principal one (b) samithra (collective combination) (c) iteretaraavoga (mutual Connection) and (d) samuccaya (aggregation) 6 Svasti ind means (a) blessing (b) welfare (c) merit and (d) benediction 7 M नेष्टु 8 At ind means (a) very, exceedingly and (b) above, surpassing 9 Svit ind implies (a) inquiry and (b) either or

तु^१ स्याद् भेदेऽवधारणे ।

तुदे (तु० उ० अ०) द्वु (३२१८०) भेदो विशेष — क्षोरामास तु
पुष्टिकृत् । अवधारणे—भीमस्तु पाण्डवाना रौद्र ।

सकृन्^२ सहैकनारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५४१९) इति सुच् । सहाधे—सकृद्याति

'आराद्दूरसमीपयोः ॥४॥

एतेराति , आरात् ॥४॥

प्रतीच्या चरमे पश्चात्^३

चरमे—पश्चाद्याति ॥

'उताप्यर्थविकल्पयो ।

'उद् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त (३३१७४) । अप्यर्थं समुच्चये
प्रश्ने [च] । समुच्चये—उत भीम उताजुन । प्रश्ने उत दण्ड पतिष्यति ।
विकल्पे—स्थाणु उत पुरुष ॥

पुन सहाधर्यो शश्वत्^४

'शश प्लुतगतौ (भ्वा० प० से०) वत् । पुरार्ये पौन पुन्येशश्वद्याति ।
सहार्ये शश्वद् भुञ्जते ॥

साक्षात्^५ प्रत्यक्षतुल्ययो ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षे—साक्षात्करोति । तुल्ये—इय साक्षात्कामी ॥ ५ ॥

सेदानुकम्पासतापत्रिस्मयामन्त्रणे यत्^६ ।

सेदे—अहो वत महत्कष्टम् । अनुकम्पाया—वत निस्वोर्जसि^७ । सतोप—वत्
प्राप्ता सोता । विस्मय—यतातिवीर्योर्जसि^८ । आमन्त्रणे—यन विसर (तरत)
तोय [तोय] बाहा नितान्तम् ॥

1 Tu ind means (a) difference and (b) certainty 2 Sakṛt ind means (a) once and (b) together with 3 Ārit ind means (a) far and (b) near 4 Paścāt ind means (a) west, westward and (b) lastly, finally 5 Uta ind means [a] association, connection [b] interrogative [c] alternative [d] doubt, uncertainty [e] amazement and [f] address 6 Sasvat ind, means [a] again and again [b] together with and [c] always 7 Sākṣat ind means [a] direct and [b] like, similar 8 Bata ind means [a] regret (alas) [b] compassion, pity [c] satisfaction, pleasure 9 M निरन्तरं च

हन्त^१ हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविपादयो ॥ ६ ॥

हन्ते त । हर्षे—हन्त जीविता स्म । अनुकम्पाया—पुत्र हन्त ते बालका । वाक्यारम्भे—‘हन्त ते कथयिष्यामि’ (गीत १० १९) । विपादे—हन्त ता पथिकाङ्गना ॥ ६ ॥

प्रति^२ प्रतिनिधौ वीष्मालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्रथे (भ्वा० आ० से०) इति । प्रतिनिधौ—प्रद्युम्न कृष्णा प्रति । वीष्माला—वृक्ष वृक्ष प्रतिसिञ्चति । लक्षणे—वृक्ष प्रति विद्योतने विद्युत् । आदिना इत्यभूताख्यानादौ ॥

इति^३ हेतुप्रकरणप्रकर्षादि^४ समाप्तिषु ॥ ७ ॥

एते कित्च् (३ ३ १७४) इति । हेतौ—हन्तीति पलायते । प्रकरण प्रकार — हन्ती गौरस्व इति जाति । प्रकर्षे—इति शान्ति, पाणिनिशब्द प्रकर्षात्प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राच्या पुरस्तात्प्र^५थमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन्पुरस्तान् । ‘अस्ताति च’ (५ ३ ४०) । पुरार्थे अतीते—पुरस्ताद् रामोऽभूत्^६ । अग्रतोऽर्थे^७—पुरस्तात्सेनानीर्याति ॥

यावत्तावच्च^८ साकल्येऽनघौ मानाववरणे ॥ ८ ॥

यत्परिमाणमस्य । साकल्ये—यावत्सकल्य तावदमुक्तम् । अवधोयावदङ्गता तावदङ्गच्छ । माने—याव [हृत् ताव] दमुक्तम् । अवधारणेयावदमत्र ब्राह्मणाना मनसस्व ॥ ८ ॥

1 Hanta ind means [a] joy [b] compassion [c] the beginning of a sentence and [d] grief 2 Prati ind means [a] a representative of [b] in each, in or at every [c] toward, in direction of and [b] with regard or reference to 3 Iti ind means [a] cause (expressed by ‘since’ or ‘because’) [b] description, of this nature [c] quotation [d] thus and [e] conclusion 4 B—यकारादि— Purastāt and agratah ind mean [a] eastward [b] past time [c] foremost and [d] before, in front 6 M रामोभूत् 7 M अग्रतोर्थे 8 Yavat and tavat ind mean [a] totality [b] as long as [c] as much as and [d] as soon as

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येध्वयो^१ अथ

मङ्गले—अथ परस्मैपदानि । आरम्भे—अथ सद्दानुशासनम् । प्रश्ने—अथ
[श] क्तोऽसि^२ मोक्तुम् । कात्स्न्यो—अथ ब्रतून ब्रूम । अर्धंयते (चु० आ०
से०) डोडंश्च ॥

वृथा^३ निरर्थकाविध्या

वृत्र थाक् । अविधिर्विध्यमात्र । वृथादान नटादा ॥

‘नानानेको भयार्थया ॥ ९ ॥

उभयार्थे—नानापक्षावमप सक्षय ॥ ९ ॥

नु^४ प्रच्छाया विकल्पे च

प्रश्ने—को नु धावति । विकल्पे—भीमो नु अजुनो नु ।

पश्चात्सादृश्ययोरनु^५ ।

पश्चादर्थे—तमनुधावति । सादृश्ये—अनुकार ॥

प्रश्नाधधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु^६ ॥ १० ॥

प्रश्ने—ननुर्षदस्यसि । अधधारणे—नन्वद्य गच्छाम । अनुज्ञा इच्छा—नवादिद्य ।

अनुनयामन्त्रणं—ननु चण्डि प्रसीद मे ॥ १० ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्वपि^७ ।

गर्हायाम्—अपि स्तुयादवलम् । समुच्चय—भीमोज्जुनोऽपि^८ । प्रश्ने—अपिधासि ।
शङ्कायाम्—अपि प्रसीदेत् । समावने—अपि शिरसा गिरि निघात् ॥

उपमाया विकल्पे वा^९

उपमाया—आसीविषो वा सन्नृद्ध ।

1 Atho and atha Ind mean [a] auspiciousness [b] beginning [c] interrogation [d] totality, entirety and [e] then, afterward 2 M क्तोमि 3 Vृथ्वा ind means [a] useless and [b] improper 4 Nana [b] ind means [a] different, manifold and [b] both 5 Nu ind means [a] interrogation and [b] alternative (or) 6 Anu ind means [a] after, behind [b] like, in imitation of 7 Nanu ind means [a] inquiry, interrogation [b] certainly [c] any desire and [d] pray or be pleased 8 Api ind means [a] contempt [b] and, also [c] interrogation [d] doubt, uncertainty and [e] possibility supposition 9 M आसीवोऽपि 10 Vā ind means [a] like and [b] or

सामि^१ त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ ११ ॥

अर्धे—सामि समोल्लिखिता (क्षी) । जुगुप्सिते—सामि कृतमकृत स्यात् ॥ ११ ॥

अमा^२ सह समीपे च

सहार्थे—अमा वसतश्चन्द्रार्कवित्याममावास्या । समीप अमा भवो मास ॥

क^३ वारिणि च मूर्ध्नि च^४ ।

जले—कञ्ज कमलम् मूर्ध्नि—कञ्जा केशा ॥

इवेत्यमर्थयोरेवम्^५

इवार्थे—अग्निरेव विप्र । इत्यमर्थे—एवमिदम् ॥

नून^६ तक्तथनिश्चये ॥ १२ ॥

तर्के—नूनमय विद्वान् । अर्थनिश्चये—नून गमिष्यामि ॥ १२ ॥

तूष्णीमर्थे स्तुते जोषम्^७

तूष्णीमर्थे—जोषमास्व । स्तुते—जोषमास्त जितेन्द्रियः ॥

किं^८ पृच्छायां जुगुप्सने ।

प्रश्ने—किं गतोऽसि^९ । जुगुप्सने—किं राजा या न रक्षति ।

नाम^{१०} प्राकाश्यसम्भाव्यज्ञोपगमकुत्सने ॥ १३ ॥

प्राकाश्ये—‘हिमालया नाम नगाधिराज’ (कु० म० ११) । सम्भावने—
कथं नाम समेप्यति । सम्भाव्य स्मृति —स नामाय बन्धु । ज्ञो—ममापि नाम
परं परामिभव । उपगमोऽङ्गीकार^{११}—एवमस्तु नाम । कुत्सने—को
नामायम् ॥ १३ ॥

-
- 1 Sami ind means [a] half and [b] contemptible
2 Ama ind means (a) together with and (b) near, close
to 3 Kam ind means [a] water [b] the hair and [c] the
mouth 4 ॥ omits ३, and reads मूर्ध्नि for मूर्ध्नि 5 Evam ind
means [a] like, similar and [b] thus, so 6 Nūnam ind
means [a] probably, in all probability and [b] decidedly,
surely 7 Joṣam ind means [a] silently and [b] with ease
8 Kim ind means [a] enquiry and [b] censure 9 M १ तोसि
10 Nama ind means [a] named, called [b] probably,
perhaps [c] anger [d] acceptance and [e] censure 11 M
उपगमोऽङ्गीकार ।

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

भूषणे—अलङ्कार. पर्याप्ति पूर्णता—अलमस्य घनम् । शक्ती—अलं
मल्लो मल्लाय । वारणे—अलमिति विस्तरेण ॥

हुं^३ वितर्के परिप्रश्ने

वितर्के - चिन्तो हु मैत्रो हुम् । [परि] प्रश्ने—हु स त्वं सुहृद् ॥

^३समयान्तिरुमध्ययो ॥ १४ ॥

ग्राम समया समीपे मध्ये चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

‘पुनरप्रथमे भेदे

अप्रथमे—पुनरुक्तम् । भेदो विशेष—‘हि पुनर्ब्राह्मणा पुण्या’ (गीता
९.३३) ॥

नि निश्चयनिषेधयो^४ ।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा^५ ॥ १५ ॥

प्रबन्धे—उपाध्यायेन स्म पुराधीयते अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीने—पुरा
भव पुरातनम् । निकटागामिके नविध्यदासन्ने—गच्छ पुरा देवो वर्पति, समनन्तरं
वर्षिष्यतीत्यर्थः । ‘यावत्पुरानिपातनयालंद्’ (३ ३ ४) ॥ १५ ॥

‘ऊर्यूरी चाररी च विस्तारेऽङ्गीकृती त्रयम् ।

उररीकृत्य पट विस्तार्येत्यर्थः । आज्ञामुररीकृत्य ॥

स्वर्गे परे च लोके स्व^६

परलोके—स्वर्गतस्य ह्यपुनस्तस्य ॥

-
1. Alam ind means [a] ornamenting [b] enough, sufficient for [c] = match for, equal to [d] prohibition and [e] useless 2 Hum ind means [a] doubt [b] interrogation and [c] aversion 3 Samya ind means [a] near [b] in and [c] between 4 Punah ind means [a] again and [b] distinction 5 Nis ind means [a] surely and [b] without 6 Pura ind means [a] incessantly [b] formerly, in the old time and [c] shortly 7 Ūrari, ūri and urari ind means [a] extension and [b] acceptance 8 Svah ind means [a] heaven and [b] the next or future world

वार्तासभाव्ययो किल^१ ॥ १६ ॥

वार्तायाम्—जघान कस किल वासुदेव । समाध्य—अजुन किल विजेष्यते
कृत्स्न ॥ १६ ॥

निषेधवाक्यालङ्कारे जिज्ञासानुनये खलु^२ ।

निषेध—खलु कृत्वा—भा कुरु, इत्यर्थ । वाक्यालङ्कारे—अथा खत्वाहु ।
जिज्ञासाया—स खलु अधीते । अनुनये 'न खलु न खलु मुग्धे साहस कायमेतद्'
(नागानन्द० १०) ॥

समीपेभ्यस्त शीघ्रसाकल्यामिमुखेऽभित^३ ॥ १७ ॥

अनितो ग्राम समीपे उभयत्र चेत्यर्थ । शीघ्रे—गच्छामित । साकल्ये—
व्याप्नोत्यभितो रज । मामिमुख्ये—आपतन्तमभितोऽरिमपश्यन् ॥ १७ ॥

नामप्राकाशयोः प्रादु^४

नाम्नि—विष्णोर्दश प्रादुर्भावा ॥

मिथो^५ अन्योन्य रहस्यपि ।

अन्योन्यायै परस्परायै । रहसि मिथो मन्त्रयते ।

तिरोन्तर्धो तिर्यगर्थे

अन्तर्धो—तिरोहितुः (त) । तिर्यगर्थे—तिर काष्ठ कुरु ॥

• 'हा विपादशुगर्तिषु ॥ १८ ॥

विपादे—हाऽप्यो 'वन गत । शोके—हा प्रिये जानकि । अतो—हा
हृतोऽस्मि^६ ॥ १८ ॥

1 Kila ind means [a] verily [b] traditional saying and [c] probability 2 Khalu ind means [a] prohibition [b] grace to the sentence [c] inquiry [d] entreaty, Conciliation and [e] surely, indeed 3 Abhitah ind. means [a] near [b] on both sides [c] soon [d] entirety and [e] in front of 4 Prāduh ind means [a] name and [b] appearance 5 Mithah ind means [a] mutually, reciprocally and [b] secretly 6 Tirah ind means [a] Concealment and [b] awry, Crookedly 7 Hī ind means [a] affliction [b] grief and [c] sorrow 8 M ११ ९ M १० ११ ।

‘अहहेत्यद्भुते खेदे

अद्भुते—अहह प्रज्ञाप्रकर्षोऽस्य^१ । खेदे—अहह वयं हता ॥

हि^३ हेतावधारणे ।

इत्यव्ययेष्वनेकार्थवर्गः ॥ ४ ॥

अवधारणे—को हि हस्तगत पादगत कुर्यात् ॥

[इत्यव्ययेषु] अनेकार्थवर्गः^२ ॥४॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिराय निर्धनो भूत्वा । आद्यशब्दाच्चिरेण, चिरात्, चिरम्^४ ॥

मुहु पुन पुनः शब्दभोक्षणमसकृतसमा ॥ १ ॥

मुहुरादयः समानार्थाः^५ ॥ १ ॥

स्नाग्नादित्यङ्गमाहायसर्पादद्वाङ्मङ्गु च द्रुते^६ ।

‘चै पाके’ (म्वा० प० अ०) । लामकति । अक गती (म्वा० प० से०) ।
एते शीघ्रार्थाः^७ ॥

बलवत्सुष्ठुकिमुत स्वस्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलवदपि शिक्षितानाम् । विमुत ब्रह्मविभ्रमि । सुसितम् । अतीव क्षुधित ।
एते पङ्, अतिशयार्थाः^८ ॥ २ ॥

पृथग्विनान्तरेणते^९ हिङ्ङ नाना च वर्जने ।

पृथग्वेवदतादयम् । हिरक् कर्मणा माक्ष , कर्मक्षय इत्यर्थः । नाना नारो
निष्फला लोक्याना^{१०} ॥

यत्तद्यत्तस्ततो हेतौ

यज्जातासि तत्पूज्योऽमि^{१०} । यता जानासि^{११} ॥

1 Ahaha ind means [a] wonder and [b] regret, sorrow

2 M प्रज्ञाप्रकर्षो य 3 H₁ ind means [a] for, because and [b] surely, indeed 4 Late, longtime [3] 5 Repeatedly, again and again [5] 6 B स्व गन्तव्यमस्मद्ब्रह्ममहद्ब्रह्ममहद्ब्रह्म 7. Soon, at once [7] 8 Very much, excessively [6] 9 Without [6]

10 M तत्पूज्योऽमि 11 Since, because [4]

असाकल्ये तु चिच्छन ॥ ३ ॥

कदाचिन् कञ्चित् कुतश्चन एतौ असाकल्यायौ^१ ॥ ३ ॥

कदाचिज्जातु

न जातु काम कामानामुपमोगेन शाम्यति^२ ।

सार्धं तु साक सत्रा सम मह ।

पुत्रेण सार्धं यामि । सत्रा कलत्रैर्गर्हस्थ्यम् । पञ्च सहार्या^३ ॥

आनुकूल्यार्थक प्राध्वम्

प्राध्व कुलध्व बुधा^४ ॥

द्वयर्थके तु वृधा मुधा ॥ ४ ॥

मुग्धे मुधा ताम्यसि^५ ॥ ४ ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।

स्थाणु उताहो पुष्य । किमुत रज्जु किमुत सर्प । किं रज्जु किं सप ।

किमु दद्यात् किमु हन्यात् । एकमेव^६ वर पुसामुतराज्यमुताश्रम ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

न हि न हि करि कलमोष्यम्^७ । इति ह स्वाह्वराचार्या । पद^८ ॥

पूजने स्थिति ॥९॥

सु स्तुतम् । अति स्तुतम्^९ ॥५॥

दिवाह्वीति

‘दिवातनम्’ इति शब्देन दिवार्थं सप्तम्यन्त इति सूच्यते^{१०} ॥

अथ दोषा च नक्त च रजनाविति ।

नक्त चर । रजनौ रात्रौ^{११} ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

साचि लोचनयुग नमयन्ती^{१२} ॥

1 Indefinitely, incompletely [4] 2 At any time [2] 3 With, together with [5] 4 Favourably, suitably [1] 5 In vain, uselessly [2] 6 Either, or [5] 7 न कलमोष्यम्
8 Expletory indeclinables [6] 9 Praise, applause [2]
10 In day [2] 11 In night [2] 12 Crookedly [2]

अथ संबोधनार्थका ॥६॥

स्युः पाट् प्याडङ्ग हे हे भो

पट् संबोधनाया ^१ ॥

समया निकषा हिरुक्

लङ्का निकषा हनिष्यति । समया निकषा हिस्क् त्रय समीपार्था ^२ ॥

अतर्किते तु सहसा

अतर्किते अविचारिते—'सहसा विदधीत न क्रियाम्' (किराताजुनीयम्, २३०) ^३ ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽप्रत ॥७॥

पुरार्था त्रय ^४ ॥७॥

स्वाहा देवहविर्दानि थोपडवोपड् वपट् स्वधा ।

हविषो दाने—अग्नये स्वाहा । अस्तु थोपड् वपट् इन्द्राय । पितृभ्य स्वधा ^५ ॥

किञ्चिदीपन्मनागल्पे

मनाग् मृद (दु) । [त्रय] अल्पार्था ^६ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥८॥

अन्यो धन प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते । इहामुत्र च मोदते ^७ ॥८॥

व वा यथा ^८ तथैवेव साम्ये

शात्रव वपुर्यश । केचित्तु वतु वत् इति पठन्ति । 'वपिनी' वान्यरूपाम्
(मेघ० २२३) । शारदाभ्रमिव वेल्वमामु । यथाकं [एव क] र्ण ^९ ॥

अहो हीति ^{१०} विस्मये ।

अहा आश्चर्यम् । हत विधिलुलिताना ही विचित्रो विपाक । (शिशुपाल०
११६५) ॥ ^{११}

मौने तु तूष्णीं तूष्णीक (का)

मौनमात्रे तूष्णीम् । विशिष्टे मौन तूष्णीकम् । तूष्णीम् वाम् लोपश्च ^{१२} ॥

- 1 Vocative indeclinables [6] 2 Near [3] 3 Suddenly, all at once [1] 4 Before, in front [3] 5 Exclamatory indeclinables used in offering oblation to gods [5] 6 Little slighty [3] 7 The next world or the life to come [2] 8 K वत् तथा 9 As like [6] 10 B ही च, 11 Surprise wonder [2] 12 In silence, silently [2]

सद्य सपट्टि तत्क्षणे ॥९॥

सद्य पतति मामेन ॥९॥^१

दिष्ट्या समुपजोष चेत्यानन्दे

दिष्ट्या पुत्रो जात समुपजोष वर्तते ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्यु

आवयारन्तरा हरि ३ ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रसह्य हरति चोर ॥१०॥^४

युक्ते द्वे साप्रत स्थाने

न साप्रतमिदम् । स्थान प्रदत्त । इद द्वय युक्तार्थकमित्यर्थ ५ ॥

अभीक्ष्ण शश्वदनारते ।

अतारत अविरत ६ ॥

अभावे नह्यनो नापि

न हि प्रयोजनापेक्ष प्रेम । अविप्र इव मापसे, विप्रवन्न वूप इत्यर्थः । नो जानीम । न हन्यात् ॥^७

मास्म माल च वारण ॥११॥

वास्म करो । मा कार्षी । अल रादनेन ॥११॥^८

पश्चान्तरे चेगदि च

सन्तश्चदमृतेन किम् । यदि खलास्तत्कालकूट मृषा ॥^९

तत्स्थे त्यद्वाङ्मसा द्वयम् ।

अदा पुरष । अञ्जसा वक्ति माषु ॥^{१०}

प्रकाशे^{११} प्रादुरावि स्यात्

प्रादुरासोत् ॥^{१२}

1 Instantly, immediately [2] 2 To, [2] 3 Between [3] 4 Forcibly, Violently [1] 5 In the right or proper place, properly, rightly [2] 6 Constantly [2] 7 Not, no [4] 8 No need of no use of, (Expressing prohibitive farce) [3] 9 It, in case [2] 10 Truly [2] 11 B प्राशये 12 Before the eyes Openly or Evidently [2]

ओमेव परम मते ॥१२॥

मनमस्युपगम । [ओ] कुरु । एव कुरु । परम तत्रावसम् ॥१२॥^१

ममन्तस्तु परितः सर्वतो विष्णुगित्यपि ।
समन्तो धावति ॥^२

अशामानुमतौ शामम्

अशामे—आदावनिच्छाया पश्चादङ्गी [कारे]—काम करोमि ॥^३

असूयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥

असूयायाम् अस्तुकार । अङ्गीकारे—एवमस्तु को दोष ॥१३॥^४

ननुच स्थाद्विरोधोक्तौ

ननुच क दब्ध ॥^५

कच्चित्कामप्रवेदने

कामप्रवेदनमिष्ट [प्र] इति—कचिज्ज्ञोवति ॥^६

नि पम दु पम गर्ह्ये

नि पम वक्ति मूलं, बालानुनितमित्यर्थः । निपन्तान्ता दुष्टा समाश्च समा
वत्सरा यन । तिष्ठदगुप्रभृतिस्त्वात् (२११७) अव्ययत्वम् ॥^७

यथास्त्वं तु यथायथम् ॥१४॥

यथास्त्वं यथास्वीयमित्यर्थः ॥१४॥^८

मृषा मिथ्या च वितथे^९

यथार्थं तु यथातथम् ।

‘तथा’ इति सत्यमनतिब्रम्भ यथातथम् ॥^{१०}

स्युग्व तु पुनर्वैचेत्यनधारणवाचकाः ॥१५॥

एवमेतत् । आत्मा सर्वं तु पश्यति । विप्रं पुन पूज्य । गुरुरां धनिन मोक्ष
या । त्वग्व सर्वं जानाति ॥ १५ ॥^{११}

1 Accepted (Expressed as 'well' 'yes') [2] 2 From every side, all around or on all sides [4] 3 Acceptance followed by unwillingness [1] 4 Envious acceptance [1] 5 Objection [1] 6 Interrogation (expressed as 'I hope') [1] 7 Improperly [2] 8 Each his own, respective [2] 9 Falsely, wrongly [2] 10 Exactly, precisely [1] 11 Surely or decidedly [5]

प्रागतीतार्थक नूनम्

‘प्राक्’ इति प्रतीतार्थे प्राक् कृतम् ॥^१

नूनमवश्य निश्चये द्वयम् ।^२

सबद्धर्पे,^३ अवरे त्वर्वाग्^४ आमेवम्^५

अङ्गीकारार्थे—आम् कुम् ।

स्वयमात्मना ॥१६॥^६

अरूपे नीचैः

नीचं वाति ॥^७

महत्युरुचै^८ प्रायो भूमि

भूमि बाहुत्ये ॥^९

अद्भुते ज्ञाने ।

अद्भुते आशीघ्राय ॥^{१०}

सना नित्ये

सनातन ॥^{११}

बहिर्घाष्टे

बहिर्गच्छ ॥^{१२}

स्मातीते

वक्ति स्म ॥^{१३}

अस्तमदर्शने ॥१७॥

अस्त गत ॥ १७ ॥^{१४}

अस्ति सत्त्वे

अस्ति क्षीरा गौ ॥^{१५}

रुपाक्तायु

कोपनोक्ती^{१६}—उ सैवास्मि तव प्रिया ॥^{१७}

1 Previously, in the east [1] 2 Verily, certainly [2]
 3 year [1] 4 Afterwards (the posterior time) [1]
 5 yes [2] 6 Oneself [1] 7 Low, small, short or gently
 [1] 8 High, verymuch, greently [1] 9 Mostly [1]
 10 Slowly [1] 11 Always, perpetually [1] 12 Outside,
 out of [1] 13 Denoting past tense [1] 14 Disappearance
 [1] 15 Being, existence [1] 16 m कोपनोक्ती 17 Wrathful
 statement [1]

ॐ प्रश्ने

‘उड शब्द’ क्विप्, भुक् । स्प्रत्येव-ॐ न जानासि स्वार्थम् । अया तन्तुसन्तान’
(भ्वा० आ० स०) भुक्प्रत्ययः ॥^१

अनुनये त्वयि ।

इण् (नृ), इ (उ० ४ ११७) अपि । अप्ययि साहसकारिणि ॥^२

हुं तर्के स्यात्

स्पादायु ॥^३

उषा रात्रेरवसाने

उपसि उत्थाय ॥^४

नमो ततौ ॥१८॥

नमस्ते ॥ १८ ॥^५

पुनरर्थेऽङ्ग

भूलोऽप्यादत्तव्य * विमङ्ग विद्वान् कि पुनरित्यर्थं ॥^६

निन्दाया दुष्टु सुष्टु प्रशंसने ॥

‘अपडु सुपु स्थ’ (उ० १ २५) कृ ॥^७

साय साये

सायते क्षीयते साय ॥^८

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगतनो वायु ॥^{१०}निकृषान्ति के ॥१९॥^{११}

परस्परार्थेऽपमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे पर१ । पूर्वतरे वर्षे परारि । ‘प्रति’ इत्यस्य शब्दछतीत्यर्थं । वर्तमान
वर्षे एषम । ‘मद्य परस्परारि’ (५ ३ २२) इति साधव ॥^{१२}

1 Interrogation [1] 2 Entreaty or solicitation (expressed as ‘I pray’) 3 Supposition or conjecture [1] 4 Dawn, morning [1] 5 Bow, salutation [1] 6 M भूलो-वाप्तव्य 7 How much more, how much less [1] 8 Blame, applause [1 each 9 Evening [1] 10 At day break, early in the morning [2] 11 Near, Close by [1] 12 the last year, the year before last, the present year [1 each]

अद्यात्राहि

अस्मिन्नहनि, अद्य ॥^१

अथ पूर्वोऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥२०॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युराद्य ।

पूर्वोऽह्नि पूर्वद्यु । आदिसब्दादुत्तरेद्यु, अपरेद्यु ॥ २० ॥ अधरेद्यु, अन्येद्यु,
अन्यतरेद्यु, इतरेद्यु ॥^२

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयोरह्नोरुभयेद्युः । [द्यु] श्चोभयाद्वचनव्य. (वा० ५३२२) ॥^३

परे त्वहि परे द्यवि ॥२१॥

परस्मिन्नहनि ॥ २१ ॥^४

ह्योऽतीते

अतीतेऽह्नि ह्य. ॥^५

अनागतेऽह्नि श्व परश्चअ परेऽहनि ।

स्वादिनात्परमहः परस्व ॥^६

तदा तदानीम्

तस्मिन्काले तदा ॥^७

युगपदेकदा

युगं पद्यते तस्मिन् युगपत् ॥^{१०}

सर्वदा सदा ॥ २॥

सर्वस्मिन्काले ॥^{११}

एतर्हि मप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमो हिल्' (५.३.१६) । अधुना, इदानीम् । 'एतेतौ
रयो' (५.३.४) । सम्प्रत्येव साम्प्रतम् ॥^{१२}

-
1. To-day [1] 2. M. पूर्वदि 3. Yeasterday, tomorrow on the following day, on the other day, on either of two days and another day [1 each] 4. Both days [2] 5. The other day [1] 6. M. अतीते 7. Yeasterday [1] 8. Tomorrow and the day after tomorrow [1 each] 9. Then or at that time [2] 10. Simultaneously or all together [2] 11. Always or all the time [2] 12. Now, at present or at this time [5].

दिग्देशकाले पूर्वादी प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥ ५ ॥

प्राच्या दिशि प्राचि देशे काले वा—प्राग्वसति । प्राच्या दिशि प्राची स्त्रि ।
‘—मप्तमीपञ्चमोप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति’ (५ ३ २७) ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्ते संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

इह, अस्मिन् लिङ्गसंग्रहवर्गे लिङ्गमूहेत् । सन्नादयः सन्क्य-[*] जादयः ।
तदन्तर्लिङ्ग [सहित] कार्यविधायकानिमूनाणि ‘स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४),
‘नपुसके भावे क्त’ (३ ३ ११४) इत्यादीनि, यैश्च सन्नादयः कृदादयश्च
जायन्ते तैः शास्त्रैः । गोबलीवर्दन्यायेन सुब्धातुजाना कृदन्तात्पृथगुदाहरण
चाध्यम् । सुब्धातुजयंथा—‘अ प्रत्ययात्’ (३ ३ १०२) ‘प्रासथ्यन्यो भुष्
(३ ३ १०७) । कृदन्तजयंथा—‘स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४), ‘पुसि सज्ञाया
च—’ (३ ३ ११८) । तद्धितवृत्तिजयंथा—सत्रीढाया प्रहरण चेन्मौटादि ।
समासवृत्तिजयंथा—अदन्तो द्विगु स्त्रियामिष्ट । शास्त्रेण यथा—स्त्रियामीदूद्विरा-
मैकाच् । कथमुन्नयेत् ? इत्याह—सकीर्णवदिति, यथोक्त प्राक्—‘प्रकृतिप्रत्ययार्थं
सकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत्’ (अ० को० ३.२१) इति । प्रकृत्या, यथा—‘अर्धर्वा
पुसि च’ (२ ४ ३१) इति । प्रत्ययेन, यथा—स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४) ।
अर्थद्वारेण यथा—स्म्यादोनाम् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिर्यापी विशेषैर्यथाधाधितः ।

प्रागुक्ताना लिङ्गाना शेषविधिसंज्ञाऽयः । वर्गो शेषः, यो विशेषैरपवादैः
चाधितः । स उत्सर्गत्वाद्व्यापकः यथा—असन्नन्तः पुसि, ‘वन्दमा’ इत्यादि ।
अस्यापवादः—द्वधञ्चमसन्नन्तः वत्रीध, यस्तेज इत्यादि ॥

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

ईदन्तमूदन्तचैत्रस्वरं स्त्रीलिङ्गमवनि, धा, धी, भू, मू । यानिनं,
सत्सहिताना प्राणिना यन्नाम तस्त्रिया, यथा—माता स्वसा, योषिन्, वानरी ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशात्स्लीरीणादिभून्दीद्वियाम्

विद्युदादौना नाम स्त्रियाम् । विद्युन्, तद्विन् । निशा, रात्रि । वल्ली, वान् ।

बीणा, परिवादिनी । बीणाग्रहण चिन्त्यफलम्, विपञ्चीत्यादर्शोद्, क्षत्वा-सद्धे-
पक्षीग्रहणमपि । दिक्, ककुप् । भू, कु । नदी, सरित् । ह्रीं, लज्जा ॥

अदन्तैर्दिगुरेकार्थं

अकारान्तं दन्तं सह यो दिगुरेकार्थं समाहारस्त्रियाम् । त्रयाणां लोकाणां
समाहारस्त्रिलोकी । एकार्थं किम् ? पञ्चकपाल, पञ्चकपाली ॥

न स पात्रयुगादिभि ॥ ३ ॥

स दिगु पात्रयुगादिभिरुत्तरपदैर्घटितश्चेन्न स्त्रियाम् । पञ्चपात्र, चतु-
र्गुणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वृन्दे येनिरुद्वरा वरमैथुनकादिषुन् ।

स्त्रीभाषादायनक्तिण्वुर्णचूक्णुचय्युजिञ्ज-शा' ॥ ४ ॥

उणादिषु निरुरीश्च उघायूडन्त चल स्थिरम् ।

तलप्रत्ययान्तम्, गोर्मावो गोता । समूहार्थं यादिप्रत्ययान्ता, पाशानां समूह
पाश्या । 'इति [अ] कटषचश्च' (४ २ ५१), खलिनी गोता, रणकट्या ।
'द्वन्द्वाद्भुन् वरमैथुनिकयो' (४ ३ १२५), अश्वमहिषगोर्वरमश्वमहिषिका ।
अत्रिभरद्वाजयोर्मैथुनप्रयोजने विवाह, अत्रि [अ] रद्वाजिका । 'विवाह वरमित्यर्थ'
इत्यये । 'दण्डव्यवसर्गायाश्च' (५ ४ २), द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिका दण्डित । द्व-
मनाज्ञादिभ्यश्च (५ १ १३३) इति वुञ्-दि (शं) व्योषाध्यायिका । 'स्त्रि-
याम्—' (३ ३ ९४) इत्यधिकृत्य भाव कर्तरि च ये अ-यादिप्रत्ययान्तास्त
स्त्रियाम् । 'आक्रोशे नञ्यनि' (३ ३ ११२)—अजननिस्त भूयात् । स्त्रिया त्तिन्'
(३ ३ ९४)—कृति । 'रोगाख्याया ण्वुल्बहुलम्' (३ ३ १०८)—प्रवाहिका ।
'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३ ३ ४३)—अन्याय व्याकरणेन व्याक्रोशो वर्तते ।
'णच्' स्त्रियामत्र' (५ ४ १४) ॥ 'पर्यायाहंणोत्पत्तिषु ण्वुच' (३ ३ १११)—
भवत शायिका । 'व्रजयजो [नावे] क्यप्' (३ ३ ९८)—व्रज्या, इज्या । 'ष्वास्तथन्यो
मुच्' (३ ३ १०७)—वामना । 'प्रश्नाख्यानयोरिञ्च' [चाद्रमू०]—का
कारिमकार्पी । पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' (३ ३ १०४)—त्रपा, मित्रा । 'अ प्रत्ययान्'
(३ ३ १०२)—चिवीर्षा । 'वृज श च' (३ ३ १००)—त्रिया ॥ ११ ॥ उणादौ
न्यन्त इदं तस्त्रियाम्—रगनि, अरणि, अन्ता जम्बू न्दमौ । इषन्तमावन्तमू-
डन्त चल विण्वलिङ्ग स्थिर नियतलिङ्ग च स्त्रियाम् । 'वर जङ्गम स्थिर
स्यावरम्' इत्यये ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णदिक् ॥१॥

मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडाया मौष्टा । पाल्लवा प्रहरणमस्या पाल्लवा ।
'तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण' (४२५७) । 'णदिक्' इति णप्रत्ययस्य
दिगुदाहरण न तु परिगणन तेन दाण्डा, मौमलेत्याद्यपि ॥१॥

घबो बः सा क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।

इयैनपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञ् साऽस्याः क्रियति अ' (४२५८) घञ्, घञन्तात् क्रियावाचिनो-
ऽस्यामित्यर्थे^१ अ स्यात्तदन्त स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्या^२ तिथौ वर्तते दाण्डपाता ।
इयेनपातोऽस्या^३, मृगयाया वर्तते इयैनपाता । तिलपातोऽस्या^४ स्वधायी वर्तते ।
'दिक्' इति, तेन मासलपाता भूमिरित्यादि ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अपचये अल्पत्वे यदि विवक्षा तदा मृणाल्यादय स्त्रीलिङ्गा । मृणाली,
तटी, मठी । 'काचिन्' इत्यनेन सर्वत्र स्त्रीत्वविवक्षा नेति सूच्यते ॥

लङ्का शेफालिका टीका घातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

लक्षणे लङ्का, रावणपुरी । लक्ष आस्वादाने^१ [चुरादि] । पृषोदरादित्वाद्
(६३१०६) नुम् । दोने दोत फालगति शेफालिका 'निपुण्डो' । टीक्यतेऽर्थो
जनया^२ टीका, वृत्ति । 'टीङ् ग्नौ' (भ्वा० आ० से०) । घातु करोति ।
णिजन्ताद् (वा० ३३२६) क्त्वा (उ० २३२), घातकी । 'घवई' इति
प्रसिद्धो वृक्ष । पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्या^३ पञ्जिका, विषमपदव्याख्या । 'पिञ्जि भाषार्थ'
(चु० उ० से०) । पृषोदरादित्वादे—(६३१०९) रत् । आढीक्षणे आढकी,
श्रीहिविद्येय ॥ ७ ॥

सिघ्रका सारिका हिरा प्राचिकात्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी रुणिका मङ्गी^४ सुरङ्गा सूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सिघ्रत सिघ्रका । 'सीघ' इति प्रसिद्धो वृक्ष । 'पिषु गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । सिरकादिवा^५ (वा० ७३५०) इन्व
न । सरति सारिका । ण्वुल् पञ्चभेद । 'पक्षिभेद' इत्यन्य । 'हिरा' अथस्ते

1 M सास्या 2 M—वाचिनोस्यामित्यर्थे 3 M दण्डपातोऽस्या 4 M
इयेनपातोऽस्याम् 5 M तिलपातास्या 6 M टीक्यतेऽर्थोऽस्या 7 M पिञ्ज्यते
पौत्स्या 8 B and K मङ्गी ।

शब्दे' (म्वा० ५० से०) । हिवका । ऊर्ध्वंवातप्रवृत्ती शब्दविशेष । 'हुचकी' लोके । प्राचति प्राचिका । 'अच (चु) गतौ' (म्वा० ३० से०) । 'वनमक्षिका' इत्यके । 'पक्षिभेद' इत्यन्ये । ऋच्छति उत्त्वा, तेज पुञ्ज । 'शुक्वल्कोल्का' (उ० ३ ४२) इति साधु । 'लूक' इति लोके । अपि पीत्यत । 'पील प्रतिष्टम्भे' (म्वा० ५० से०) । वल्मीककृमि पिपीलिक पुमानपि । 'चिउटा' लोके । तिम्बति तिन्दुकी । 'विम आर्द्रीमावे' (दि० ५० से०) । बाहुलकादुगादि । 'तेन्दु' इति प्रसिद्धो वृक्ष । कणति कणिका, सूक्ष्मकण । 'कण गतौ' (म्वा० ५० से०) । नङ्गस्य करण नङ्ग, विच्छिन्त । प्यन्तात् (ना० ३ १ ३६) 'अच इ' (उ० ४ १३८) । मृष्टु रज्यतेऽस्याम्^१ । 'रञ्ज रागे' (म्वा० ५० अ०) । घन । 'बजो —' (७ ३ ५२) इति कु । मुरङ्गा तिर्यक् । भूखात सूच्यतेऽन्या^२ सूचि, सीवनी । माढि क्वचम् । 'मह (म्वा० ५० से०) वितनि (३ ३ ९१) ठत्वादी माढि' इत्यन्ये ॥ ८ ॥

पिच्छानितण्डासकिन्वच्चूर्णिं क्षाणी द्रुणी द्रत् ।

साति कन्या तथासन्दी नाभी रासभापि च ॥ ९ ॥

पिच्छघने । 'पिच्छ वाधे' (चु० ५० से०) । पिच्छ शान्मलिनिर्यास । आवामश्च । वितण्ड्यतेऽन्या^३ । 'तडि आघाते' (म्वा० आ० से०) । त्रितण्डा स्वपथस्यापनाहीना जल्प । काकमनिति । 'अन प्राणन (अ० ५० से०) । केचिभूर्धन्य [काकिणी] पठन्ति । 'नाकिनी' नाम विद्यति वपदा । चूर्णस्य 'तत्त्वाति—' (वा० ३ १ २६) इति प्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । 'चूर्णिर्माष्यम्' इत्यन्ये । घणस्य विकार । क्षाणो निरूप । द्रुणनि । 'द्रुण गतौ' (तु० ५० से०) । व (३ १ १३५) । 'जाते —' (४ १ ६३) इति डीप् । द्रुणी वर्णजलोका । दीर्यते । 'गृह्णमसादि' (उ० १ १३०) । द्रत्, म्लेच्छनाति । 'ऊतिभूति—' (३ ३ ९७) इत्यादिना साति साधु । 'सातिशानावसानयो' [ईम २. २०९] । कन्ये कन्या । आस्यतेऽस्याम्^४ । 'अब्दादयदच' (उ० ४ ६८) इति साधु । आसन्दी पीटिका । नम्यतऽनया^५ । नम हितायाम् (म्वा० आ० से०) ॥ ९ ॥

क्षालरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।

लाभ्रा लिता च गण्डूषा गृधमी चममी ममी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेष

क्षालरी पायभेद । चर्चने चर्चरी, हर्षणीया । पारयति पारी पानमागम् ।

१ ॥ रज्यतेऽस्याम् २ ॥ सूच्यतेऽनया ३ ॥ वितण्ड्यतेऽनया ४ ॥ आस्यतेऽस्याम् ५ ॥ नम्यतेऽनया ६ ॥ मन्वतेऽनया ।

होलति होरा लग्नम् । 'हुल हिसादो' (भ्वा० प० से०) । लटति । 'ल
 बाल्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अश्रुपिलटि—' (उ० ११२) इति वृत्तम् ।
 लट्वा पक्षिभेदः फलभेदश्च । सिध्मला पामा । लोक्षा जतु । लिक्षा मुका
 गर्म । 'गण्डश्च' (उ० ४७८) इत्युपन् । गण्डूपा अ (आ) स्यचुत्तुम् ।
 गृध्रमपि स्यति । जङ्घाया पोडाविशेषः । चम्पते चमसी मापादिपिष्टम् । ममी
 रञ्जनी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गरोपः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचरा सपर्याया सुरासुरा ।

स्वर्गयागाद्रिभेषादिधद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

सुरासुरयोरे विशेषा अनुचरा पर्यायाश्च ते पुंसि । सुरा देवा इहो
 विहोजा यज्ञो रवि विष्ण्वनुचर—जयो विजय इत्यादि । असुरेषु—दैत्या
 दानवा, तद्विशेषा—विरोचन, बलि । स्वर्गादयः सभेदा सपर्याया पुंसि ।
 स्वर्गो—नाक, त्रिदिव । यागे—मुख, क्रतु । यागविशेष—अग्निष्टोम, सोम ।
 अद्रि पर्वत तद्विशेषो मेरु । भेषो घन । विशेष पुष्करावत । अग्नि समुद्र ।
 विशेष स्त्रीरोदः । द्रु वृक्ष । विशेष । विशेष—आम्र । काल समय ।
 विशेष—धन । असि खड्ग । विशेषो नन्दक । शरौ बाण । अरि
 धनुः ॥ ११ ॥

वरगण्डीष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनराशतनाः ।

अह्लाहान्ता स्वेडभेदा रात्रान्ता प्रागसख्यकाः ॥ १२ ॥

वर हस्त । गण्ड कपोल । जोष्ठ, अघर । दोर्घादृ । दन्ता रदन ।
 कण्ठो गणः । सामाह्न, मध्याह्न उत्तमाह्न । 'राजाह्न सखिन्म दृक्'
 (१४.९१) । अह्लोऽह्न^१ एतस्य^२ (५४८८) । [स्वेडभेदा] विपभेदा पुंसि—
 गरल काकूट । कनेत्रेऽपि^३ प्रागुक्ता । प्रचुरप्रयोगार्थं वेदोक्तिः । असख्यापूर्व
 रात्रास्त पुंसिजहारात् । सख्यापूर्वं तु पञ्चरात्रम् ॥ १२ ॥

श्रीरेण्वाद्याश्च निर्यासा अमन्न्ता अवाधिताः ।

कश्चेज्जतुयस्तूनि हित्या तुरचिरामकाः ॥ १३ ॥

भावश्च सर्जरत्नः । नियामा वृषाद्रजः । असत्रनाश्च अपवादेनावाधिता
 पुंसि—पुरोधा, उग्रा । अवाधिता इति किम् ? यादाणि चरन्त्यत्र, इदं लोम ।

द्वयच्, अक (व) मस इत्याद्यपवादो वक्ष्यते । कसे (शे) वीदीनि वर्जयित्वा
त्वन्ता इत्यादितादृच पुंसि—सक्तु, धातु, ^१ कुरु, मह । 'कसेरु' जलचन्दविशेष ।
जतु लाक्षावस्तुपदार्थ । 'तु' 'रु' एतौ विरामे येषां ते ॥ १३ ॥

कणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्रार्याश्ररणाह्वया ॥ १४ ॥

ककारादय उपान्त उपधाया येषां त अदन्ता पुंसि । क—कुल्क, वा (व)
राटक । प—पृक्ष । ण—क्षण [भ] कुम्भ, कलभ । [म—] धूम,
वाम । [र—] वर, अङ्कुर । सृष, सृषं । शपथ, सार्यं । नन्दन,
पैन । तनय, व्यय । दासः, सारस । कट, पट । गात्रार्या अपत्यप्रत्ययान्ता -
गार्ग्यं, वासिष्ठ इति न सन् अपत्यप्रत्ययान्ता' (अ० का० ३५ ३७) इत्यनेन
पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्गोत्रस्यादिपुराणा गात्रम, भरद्वाज इत्युदाहर्यम् ।
चरणाह्वया शाखाध्यायिन, छदोग ॥ १४ ॥

नाभ्यकर्तारि भात्रे च घञप्रचनङ्णद्याधुच ।

ह्युः कर्तरीमनिउभावे को घोः कि प्रादितोऽन्यनः ॥ १५ ॥

नाभ्नि सज्ञायाम्, अवर्तारि कारके भावे चार्थे घञन्तादय पुंसि । प्रसीदन्त्य-
स्मिन्प्रामाद । प्रत्रियन् प्राकार । 'अवर्तारि च कारके सज्ञायाम्' (३३ १९)
घञ् । भावे—याव, त्याग । अच्—जय, जय । 'एरच् (३३ ५६) अप
(५)—वर, स्त्र । 'श्रुदारच्' (३३ ५७) । नच्—यज्ञ, यज्ञ । 'यजयाच्—'
(३३ ९०) । इति नङ् । ण—न्यदन न्याद । 'नीणच् (३३ ६०) इति ण । घ—
गोषर, निगम । 'पुंसि सज्ञायाम्—' (३३ ११८) घ । अयुच्—स्वययु, वेपयु ।
'द्विकतोऽयुच्' (३३ ८९) । नन्दयतीति नन्दन । रमयति रमण । 'नदिप्रहि—'
(३१.१३४) इति कर्तारि ल्यु । इमनिजन्ता पृथगानां प्रथिमा । भावे किम् ?
तरिमा । 'पृष्ठी' आणादिव इमनिच् । एतच्च 'इन कर्तार्येसज्ञायाम्' [अ०को०,
३.६ ४५] इत्ययं मिदम, तस्माद्भावे इति नास्य विशेषणेषु भाव कप्रत्ययान्त-
पुंसि—आणूतामुत्पानमासूत्या कर्तारि, 'गुणि स्व' (३२ ४) इति धातु (ण)
विभागात् । प्रादरन्त्यस्मान्न मुरन्ता इरा घा घुञ्जकमन्तर विप्रचय पुंसि-
निधि, सधि । 'उपसर्गे द्या वि' (३३ ९२) । अदिप्र, इपुधि ।
'कर्मसंधितरण च' (३३ ६४) इति वि ॥ १५ ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवाचश्चवडवा न समाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽय पूर्वकोऽपि च ॥१६॥

अश्ववच वडवा च अश्ववडवो, अश्ववडवा । समाहारे तु-अश्ववडवम् ।
सूर्यादिपूर्वकं कान्तशब्दं पुंसि सूर्यकान्ता, चन्द्रकान्त, अयस्कान्त ॥१६॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडञ्जक ।

पुहो न्युहः समुद्रगश्च विटपट्टघटाः खट ॥१७॥

वदन्ति । 'वट वेष्टन' (म्वा० प० से०) । वटको मातपिष्टविकार । अनुवाक
मन्त्रसमूह । रल्लक पदमकम्बल । कुट कौटिल्य' (तु० प० स०) । कुट
अङ्गमस्य । कुडञ्जको वृक्षलतागहनम् । पुसा खन्यत । पुह [काण्ड] मूलम् ।
न्युहति । 'यज्ञकर्मभ्यजपन्यूह— (१२३४) इति निर्देशादीर्घ । न्यूह
आकारा पोडघ । समुद्रगक सपुटक । विट कामुकानुचर । 'पट गती' (म्वा०
प० से०) पट्ट उ [ऊ] णोपादि । 'घन शब्दे' (म्वा० प० से०) । नस्य
ट, थट, तुला । खट तुणम् ॥१७॥

कोटारयट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥१८॥

कुट्यते । कोटो दुर्गम् (गं) । अरिदक्षक्रावयवसहस्रं बाण्टं पट्यते अरपट्ट ।
कूपाञ्जलनिस्सारणार्थं घटीयन्त्रमित्येके । 'वृहत्कूप इति स्वामी । केचित्कोटार
इति चिच्छन्दन्ति । 'कोटारो नागरे कूपे पुष्करिण्या च पाटके' इति रत्नस, [मदिनीट्ट
१३३ १४४, विटवच १३९ १७७] 'हट दीप्तौ' (म्वा० प० से०) ट, हा
आपण । पिण्डघते । पिण्डो ग्रास । गौड गुडक, जातिविशेष । पिचण्ड उदरम्
,— पिचण्डवत् पुंसि' इत्यन्वय । गडु, गलरागविशेष । करे अण्ड इव करणम् ।
समुद्रगक । लगति । लगुडो यष्टि । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वरणः
समूह । 'कण गती' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादि (६३ १०९) । किणो
मासग्रन्थि । 'घुण भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । घुण बाष्पकृमि ॥१८॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्योद्गीयबुद्बुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुद कुन्द फेनस्तूपी सयूपकी ॥१९॥

'हट् आदरे' (तु० आ० अ०) । दृतिमंथा । सीमन्त केशविभास ।
हरित, नीलवर्ण । रोगस्थ मन्यो रोमन्य, पगूना चर्वित चर्वणम् । पृषोदरादि

(६३१०९) । उद्गीयत । उद्गीथ , ओकार । गायत (न्वा० प० अ०)
यक् । 'बुद्' इत्यव्यक्त वदति बुद्बुद् , फेनविशेष । पृषोदरादि (६३१०९) ।
कासमर्द ओषधिविशेष । अर्घुदो व्याधिविशेष । कुन्द पुष्पभेद । स्तूपो मृदा-
दिकूट । यूपो यज्ञोस्तम्भ ॥ १९ ॥

आतपे^१ क्षत्रियं नामि कु (क) णपक्षुरकेदरा ।

पूरक्षुरप्रचुकाश्च गोल्हिङ्गुलपुद्गला ॥२०॥

आतप धर्म । 'क्षत्रिय' इति ताम्रविशेषणम् । नेह इय नामिस्तुन्दि । कण
पाति । कणप प्राप्तभेद । 'कुणर' इति पाठे शव इत्यर्थः । 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) क्षुरो नापितास्त्रम् । के दीयते । केदरो वृक्षभेद । 'रूपकम्'
इति स्वामी । पूरस्तोयोन्लास । क्षुरप्रो वाणभेद । चुलाऽम्लभेद^२ । गोले
वर्तुल पिण्ड । हिङ्गुल इङ्गल । 'पुत्र' इति कुत्सार्थमव्ययम् । पुत्र गलति ।
पुद्गलो जीव ॥२०॥

वेतालमल्लभल्लाश्च^३ पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुन्मापो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रह ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

वे वायी ताल प्रतिष्ठाऽस्य^४ । वेतालो भूताविष्ट । मल्लो बाहुवाद्य । मल्ल-
काण्डभेद । पुरोडाशो देववलि । पट्टि^५ इयति । पट्टिश आयुधभेद । इत्यान्त-
[पट्टिश] अपि । कुन्माप स्विन्नो माप इत्येके, 'बोडा' लोके । रभस-
पौर्वापर्यं विचार । कटाह पात्रभेद । पतद्ग्रह, 'पौकदानो लोके ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

द्विहीनेऽन्यच्च तारण्यपर्णद्वभ्रहिमादकम् ।

शीताण्णमासरधिरमुखाक्षिद्रविण घलम् ॥२२॥

अन्य शेषो वक्ष्यमाण द्वाभ्या स्त्रीपुत्राभ्या हीन क्लीब बोध्य । सादयः
सपर्यायविशेषा क्लीबे । तमिर्द्वयमाकाश च । अरण्य वनम् । पर्ण यन्त्रम् । सप्र
विलम् । हिम तुहिनम् । उदक जलम् । शीत तिगिरम् । उष्ण धर्म [म] ।
मास पल्लम् । रधिर रक्तम् । मुखमास्यम् । अक्षि नत्रम् । द्रविण घनम् ।
घलं सैयम् ॥२२॥

1 D and K आतः 2 M चुकाश्च 3 K वन वमन्नयल्लारच 4 M
प्रतिष्ठास्य 5 M पट्टिः ।

फलहेमशुक्ललोहं सुवहुःरशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लघणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलं विदोषा —आम्र वपित्थम् । हेम मुवर्णम् । शुक्लं ताम्रम् । व्यञ्जनस्य भेदः । अनुलेपनस्य भेदा —चन्दनं कुङ्कुमम् ॥ २३ ॥

कांठ्याः शतादिः संख्याभ्या वा लक्षा नियुक्तं च तत् ।

द्व्यचक्रमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेरन्या घतादिका संख्या क्लीबे—अत [स], सहस्रम् । इयं कोटिः लक्षा दशदो वा क्लीबे यथा—वियती लक्षाऽयवा^१ कोटिः, लक्षमेव प्रयुतम् । अमन्तमि-
सन्तमुसन्तमन्नन्तं च द्विस्वरं क्लीबे—यस्रः, तेजः, सर्पिः, वह्निः, धनुः, यनुः । ताम्रं,
पर्वं । अनप्रत्ययान्तं यदकर्तरि—पचनं, पठनम् । कर्तरि तु—मधुसूदनं ॥ २४ ॥

श्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्र प्राक् संख्यायान्वितम् ।

पात्राद्यदन्तरेकार्थो द्विगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

केवलं श्रान्तं क्लीबे—पानं, दात्रम् । सकारतकारोपधं च श्रान्तं—वस्त्रं,
सन्नम् । शिष्टं पूर्वोक्ततादन्यत्, तेनेह न गन्तुं, सत्रः । संख्यापूर्वं रात्र क्लीबे—
त्रिरात्र, पञ्चरात्रम् । 'संख्या' इति किम् ? वर्षारित्र । पात्रादिमिरदन्तरेतरपद-
घटितं समाहारो द्विगु क्लीबे—पञ्चपात्रं, त्रिभुवनम् । 'पात्रादि' इति किम् ?
त्रिलोकी । 'एवार्थ' इति किम् ? पञ्चकपालः, पुरोडाशः । 'लक्ष्यानुसारतः' इति
किम् ? त्रिपुरी, पञ्चमूली ॥ २५ ॥

द्वन्द्वैकरथाव्ययोभार्या पथः संख्याव्ययात्परः

पठ्यपाइत्याया बहूनां चेद्विच्छायं संहर्तौ सभा ॥ २६ ॥

द्वन्द्वस्य एवत्वं समाहारः, अव्ययोभावश्च, एतो क्लीबे—गणिपादम्, बधिहरिः ।
तिष्ठद्गु गोदोहनकालः । संख्याव्ययाभ्या परः वृत्तसमासान्तः पथिराद्यः क्लीबे
[धम्]—त्रयाणां पन्था त्रिपथम् । विरूपः पन्था विपथम् । पच्छीवद्भुवश्चनान्तात्पर्य-
कृतसमासा छान्धा क्लीबे—चीना छाया विच्छायं, वकाना छाया वक्छायम् । वृद्धे
विम् ? वृक्षस्य च्छाया वृक्षच्छाया । संहर्तौ समूहेभ्यः^२ समा क्लीबं—प्राज्ञप्राज्ञा
समा ब्राह्मणममम् ॥ २६ ॥

शालार्थापि परा राजामनुप्यार्थादराजकात् ।

दासीसर्भं नृपसर्भं रभ्राःसभमिमादिशः ॥ २७ ॥

शालार्थापि सभा नृपसर्भं नृपवृहमित्यर्थः । राजपयायेभ्यः, अमनुस्यायेभ्यश्च

पण्डपन्तेभ्य परा सभा क्लीव न तु राजस दात्परा चेत्-ईश्वरसम, पिनाससम ।
'अराज' इति किम् ? राजसभा । इमा दिश इमान्युदाहरणानि ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमान्नश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्योशीनरनामसु ॥ २८ ॥

पाणि युपज्ञ व्याकरणम् । उपज्ञायते इति उपज्ञा । पाणिनिप्रथमज्ञानविषय इत्यर्थः । उपक्रम्यत इति, उपक्रम । नन्दस्य उपक्रम नन्द पञ्चमम् । नन्दसद्वन्धि-
प्रथमारम्भविषय इत्यर्थः । तयोरादित्व प्रायम्य तद् वास्तव्य इत्यर्थः । कस्य उपज्ञा
कोपज्ञम् । कस्य उपक्रम कोपक्रमम् । उगीनरदेस या कया तदन्त सज्ञाया
क्लीव सीसमीना कन्या सीसमीकयम् ॥ २८ ॥

भावे नगकचिद्रघोऽन्ये समूहे भावरर्मणो ।

अदन्तप्रत्यया पुण्यमुदिनाभ्या राह पर ॥ २९ ॥

न ण क चित्, एस्याऽये^१ ये भावेऽयै^२ वृत्तस्त क्लीवे ब्रह्मणो भवन ब्रह्म भूय
गत । भुवा भावे' (३१ १०७) इति क्यप् । नणन्तास्तु पुंसि यत्न, प्रत्न ।
न्यदन 'याद', 'नौ ण च' (३३ ६०) । आखूनामुत्थानमाकूत्प । मृषि स्थ'
(३२४) इति क । श्वयम्, 'दिवतोऽयुच्'^३ (३३ ८९) । समूहऽयै^४ भाव
कर्मणोश्च ये तद्वितास्तेऽपि^५ क्लीवे-अभाणा समूहो मैक्ष, गोमविरो मोहन, स्तयम् ।
पुण्यमुदिनाभ्या पर वृत्तसमासात्ताऽह^६ क्लीवे पुण्यमह पुण्याहम् । सुदिनस्य
शोभनवाची ॥ २९ ॥

त्रियाव्ययाना मेदकाम्येकतेऽप्युक्त्यतोदके ।

चोचमुक्त गृहस्थूण तिरीट मर्मयोजने ॥ ३० ॥

त्रियाव्यययोनिदापणानि च नलीवे एकवचनान्तानि च भवन्तिमृदु पचति, स्व
शोभनम् । उक्त्यादय शब्दा क्लीवे, उक्त्य सामविशेष । तोटक वृत्तभेद । चोच
त्वक् । उक्तमकाशरच्छन्द । गृहस्य स्तूणा गृहस्थूणम् । तिरीट शिरोवेष्टनम् ।
मर्म सपित्तानम् । याजन चतु क्रोशो ॥ ३० ॥

राजसूय वाजपेय गद्यपद्यो कृती कवे ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरबीरबीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

कविर्मणि इद द्वयम् । गद्य दण्डवचप । पद्य श्लोकवचप । कवे कृता-
वति किम् ? गद्यास्त्रो पद्या चक्रा । मणिक एव माणिक्य मणिविशेष । भाष्ये

१ M एस्या वे २ M भवेयै ३ M शिवतेषु ४ M मयूयै ५ M
तद्वितास्तो ६ M समामान्ताह

सूत्रार्थोऽनेनेति^१ भाष्यम् । चीर वृक्षत्वक् । चीवर मुनिवस्त्र [म्] । 'पिञ्जि सपक्व' (अ० आ० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । पञ्जरं पक्षिबन्धगृहम् ॥ ३१ ॥

लोकायत हरिताल विदल स्थालबाहुनम् ।

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेषः ।

लोके आयतते, लोकायत नास्तिकग्रन्थः । विदलति । विदल दाडिमवत् । स्थालत्यत्र स्थालं भोजनपात्रम् । बाहुनदेशे भव बाहुनम् ॥

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेषः ॥

पुनपुसकयो शेषोऽधर्चपिण्याककण्टका ॥ ३२ ॥

शृच अधर्मधर्च । 'पण व्यवहारे' (म्वा० आ० से०) । 'पितावादमारच' (उ० ४.१५) इति साधु । पिण्याकस्तिलसालि । कण्टति । 'कटि गदो' (म्वा० प० से०) ॥ ३२ ॥

मोदकरतण्डुल्लु शाटकः खर्चटोऽर्चुद ।

पातकोऽगचरफत्तमालामलका नड ॥ ३३ ॥

'तडि आपाते' (म्वा० आ० से०) । तण्डुक परिवार, तण्ड (४४) न च । 'टकि बध' (पु० प० से०) । टङ्क पापाणभेदः । शाटक पट । 'खर्चट नाम नदीमिरिगमाश्रयम्' । अर्चुदोऽक्षिरोगः । उद्योग उत्साह । खर्च वृत्तग्रन्थः । तमाल वृक्षभेदः । आमलक धात्रीफलम् । नडस्तृणभेदः ॥ ३३ ॥

स्वमुखबन्धनम् । कन्दो मूलभेद । पार नद्या पर पार्श्वम् । अवारमवाक्पार्श्वम् । युगध [२] रथकाष्ठम् । पूय मज्जा । केचित् 'यूपम्' इति स्तम्भार्थकं पठन्ति । प्रगता ग्रीवाऽस्मिन्^१ । प्रग्रीव वातायनम् । पात्री वाति । पानीच यज्ञोपकरणम् । यूपो मुदगादिरस । चमस यज्ञेऽम्बुप्रणयनम्^२ । 'चिक्' इति कसति चिक्कस यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥

अर्धर्चादी घृतादीना पुंस्त्वाय वैदिक ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

इति पुनपु सकसग्रह ॥

अर्धर्चादी घृतामृतादीना यत्पुस्त्वपुक्त तच्छान्दसम् अत इह लोकेनोक्तम् । अयं यदि लोकेऽपि^३ तच्चेत्ववचिदृश्येत्, तर्हि लिङ्गशेषत्वादस्तु ॥ ३६ ॥

इति पुनपुसकशेष ॥

स्त्रीपुसयोरपत्यान्ता द्विचतु पदपदोरगा ।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगै सह मल्लक ॥ ३७ ॥

अपत्यप्रत्ययान्ता द्वयो — वासिष्ठ, वासिष्ठी । द्विपदादयो जातयश्च स्त्रीपुसयो — रूप, पुरुषी, मृगो मृगी, भ्रमर, भ्रमरी, [उरग,] उरगी । ब्राह्मणी शूद्री । स्त्रीयोगै सह पुमाख्या स्त्रीनरलिङ्गा इत्ययं । 'मल्ल धारण । मल्लव पुष्प-भेदो मीनमृत्पात्रभेदश्च ॥ ३७ ॥

मुनिर्वराटक स्वातिवर्णको शाटर्लिमनु ।

मूपा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसग्रहः ॥

मन्यते मुनि । वराटकः कपर्दं । मुष्टु अतति । स्वातिर्नक्षत्रभेद । वर्णं यति । वर्णकश्चारणश्चन्दनादिलेपश्च । 'शट सघात' (म्वा० प० से०) । शाट लाति । शाटा (ट) लिङ्गभेद । मन्यते मनु । 'मूपस्तेये' (म्वा० प० स०) । मूपति । 'मूपा स्वर्णादिविलेपनमाण्डम् । 'सृप्नु गतो' (म्वा० प० से०) । चाटुलकात् कोट (पाठ) । सृपाटी परिमाणभेद । कर्कन्धूर्वदरो । 'यन् पूजायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिच् (३३ १७४) । यष्टिर्दण्ड । 'शट शलाघायाम्' (?) । शाटी पट । 'कट वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसग्रहः ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः प्यञ् स्वचिच्च वुञ् ।

औचित्यमौचित्री मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

प्यञ्चित् प्यञ् वुञ् च स्त्रीनपुंसकयोः । उचितस्य भावः कर्म वा औचित्य-
मौचित्री । ग्राह्यादिभ्यः कर्मणि प्यञ् (५.१.१२४) । पित्वात् (४.१.४१)
ह्रीप् । चौरस्य भावः कर्म वा चौरिका, चौरिकम् । क्वचिदग्रहणाच्चेह-ग्राह्यं
शौक्यम् । वुञ्-मानोज्ञकं, रामणीयकम् ॥ ३९ ॥

पद्यन्तप्राक्पञ्चा. सेनाच्छायाशालासुरानिशा ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशाछमितरे च दिक् ॥ ४० ॥

पद्यन्तपूर्वपरा. सेनाद्यन्ता. स्त्रीपुंसयोः । नृणां सेना नृसेना, नृसेना । श्वना
निशा श्वनिशा । गवां शाला गोशाला । एवमितरे छायासुरे च उदाहार्ये-वृक्षच्छायं
वृक्षच्छाया, दिगिति उदाहरणमेतद्विपर्ययः ॥ ४० ॥

आषन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नञ् लुप् ।

[पञ्चतद्वं पञ्चतद्वी पञ्चतद्वं पञ्चतद्वयपि] ॥४१॥^१

इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः ॥

आषन्नन्तोत्तरपदो द्विगुरन्तोत्तरपदो द्विगुश्च अपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः, नञ्
च लुप्भवति^२ प्रसङ्गात्स्लक्षणाभुवादाऽप्यमः—पञ्चतद्वो, पञ्चतद्वं, पञ्चतसी,
पञ्चतमम् ॥४१॥

[इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः]

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुलदादिभ्यो ।

एवे त्रिलिङ्गाः ॥

एवे त्रिलिङ्गाः । पात्री पात्रं पात्रो भाजनम् । पुट आच्छादनम् । वाटी
पूतिः । पेटा संहतिः । कुपलं बालिफलम् ॥

[इति त्रिलिङ्गसंग्रहाः ॥]

1. The latter half of this verse is not found in the manu-
script, and the bracketed reading is based on our author's
Commentary on the verse. But the usual reading is as
follows : त्रितद्वं च त्रितद्वी च त्रितद्वं च त्रितद्वयपि 2. M. दृप् भवति

3. M —नुवादोयम् ।

परलिङ्ग स्वप्रधाने द्वन्द्व तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वप्रधाने, इत्येतत्पुरुषे द्वन्द्वे तत्पुरुषे च उत्तरपदस्य लिङ्ग भवति—कुक्कुटम-
द्वयाविमे मयूरीकुक्कुटाविमे । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥ ४२ ॥

अर्थान्ता प्राचलप्राप्तापन्नपूर्वा परोपगाः ।

तद्विताय द्विगु सख्यासर्वनामसदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थसद्वान्तास्त्रिपु । तथा प्राचलमादिपूर्वास्व परोपगा वाच्यलिङ्गाः—ब्राह्म-
णायं सुप, ब्राह्मणायं यवायू, ब्राह्मणायं पथ । प्रगत आचार्यं । प्राचार्यं, प्राचार्यं
इत्यादि । अतिषट्प, अतिषट्पम् । अल जीविकार्यं—अलजीविक । प्राप्ता
जीविका प्राप्ताजीविक, आपन्नजीविक इत्यादयस्त्रिपु । तद्वितार्थे द्विगु—पञ्चषु
कपालेषु सस्कृत पञ्चकपाल पुरोडाश, पञ्चकपाला । सख्या—एका एक एकम् ।
सर्वनाम—सर्वं सर्वा सर्वम् । सदन्त—प्रियत्रय, प्रियवित्त, प्रियश्रीणि, प्रियतर्का
इत्यादि ॥ ४३ ॥

बहुव्रीहिरदिगन्तामुग्नेया तदुदाहृतिः २ ।

गुणद्रव्यक्रियायोमोपाधय परगामिन ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासस्त्रिपु । दिगन्ता तु न—दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च अन्तराल
दिक्, दक्षिणपूर्वा वा । गुणादिभिर्वाग् उपाधि प्रवृत्तिविमित्त येना ते परगामिनो
वाच्यलिङ्गा । गुणोपाधि—शुक्ला घनी, शुक्ल वस्त्रम् । द्रव्योपाधि—दण्डी
पूनाय, दण्डिनी स्त्री । क्रियोपाधि—पाचक, पापिका ॥ ४४ ॥

कृतः कर्तव्यसमाया कृत्या कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेन रत्नचयं नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

कर्तव्यं कृतप्रत्यया त्रिपु—वक्ता, वक्त्री, वक्तृ । समाया तु—व्याध, ग्रह ।
कर्तरि कर्मणि चार्थे इत्या त्रिपु—वास्तव्य, वास्तव्य, वास्तव्या, कर्तव्य,
कर्तव्या, कर्तव्यम् । 'तेन रत्नम्—' (४२१) इत्याद्यर्थे अणाद्य त्रिपु—हरिद्रया
रक्त, हारिद्र, हारिद्रा, हारिद्रम् । नानाविधार्थविशेषा यथा ते वाच्यलिङ्गा—
को ब्रह्मा, क विर ॥ ४५ ॥

पदसङ्कास्त्रिपु समा गुप्सदस्मत्तिङ्ग्ययम् ।

परं विरोधे शेष तु शेषं शिष्टप्रयोगत ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसंग्रह ॥ ६ ॥

१ M आचार्यं ॥ B—पुरीयं तदुदाहृतम् ३ M गुणापाधि ४ M विर
५ B and K पदसङ्कास्त्रिपु ।

पान्ता नान्ताश्च सख्यावाचकस्त्रिषु समाः । युष्मदस्मदौ तिङन्तमव्ययं च
 त्रिषु समम् । लिङ्गविशेषविधौ पूर्वापरविरोधे परं लिङ्गं ज्ञेयम् । अमु [२]
 पर्यायाः पुंसीत्युक्तं तथा असन्तं क्लीबमित्युक्तं रक्ष इत्यत्र सं [३] योर्विराचे
 क्लीबमेव भवति । इह यन्नाक्त तत्तल्लयनो ज्ञेयः, यथा पोटा नपुंसकमपि
 स्त्री ॥ ४६ ॥

[इति लिङ्गसंग्रहः ॥६॥]

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रकृतायाममरकोशटीकाया तृतीयः काण्डः

समाप्तः ॥३॥



अमरकोश-मूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

अ]

[अखिल

शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः	शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः
अ	३	५	११	अक्षदशक	२	८	५
अश	२	९	८९	अक्षदेविन्	२	१०	४३
अङ्गु	१	३	३३	अक्षधूर्त	२	१०	४३
अङ्गुक्	२	६	११५	अक्षर	३	३	१८२
अङ्गुमती	२	४	११५	अक्षरचण	२	८	१५
अङ्गुमरफला	२	४	११३	अक्षरचुन्वु	२	८	१५
अस	२	६	७८	अक्षरविन्यास	२	८	१५
अमल	२	६	४४	अक्षवती	२	१०	४४
अहति	२	७	३०	अक्षायकीलक	२	८	५६
अहस्	१	४	२३	अक्षान्ति	१	७	२८
अह्नि	२	६	७१	अक्षि	२	६	९३
अक्षरणि	३	२	३९	"	३	६	२२
अक्षूपार	१	१०	१	अक्षिवूटक	२	८	३८
अक्षुण्वर्भन्	३	१	४६	अक्षिगत	३	१	४५
अक्ष	२	४	५८	अक्षीव	२	४	३१
"	२	९	४३	"	२	९	४१
अक्ष	२	९	८६	अक्षोट	२	४	०९
"	२	१०	४५	अक्षोहिणी	२	८	८१
"	३	३	२२२	अगण्ड	३	१	६५
अक्षत	२	९	४७	अगान	१	१०	२७
				अतित्र	३	१	६५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अग	३	३	१९	अग्निय	२	६	४३
अगद	२	६	५०	"	२	१	५८
अगदङ्कार	२	६	५७	"	३	१	५८
अगम	२	४	५	अग्रेदिधीपू	२	६	२३
अगस्त्य	१	३	२०	अग्रेसर	२	८	७२
अगाध	१	१०	१५	अग्रज	३	१	५८
अगार	२	२	५	अघ	१	४	२३
अगुरु	२	६	१२६	"	३	३	२७
"	२	६	१२७	अघ	३	१	२७
अगुरुशिखापा	२	४	६२	अघमर्षण	२	७	६७
अग्नायी	२	७	२५	अघ्नया	२	९	६७
अग्नि	१	१	५३	अङ्क	१	३	१७
अग्निकण	१	१	५७	"	३	३	४
अग्निचित्	२	७	१२	अङ्कुर	२	४	६
अग्निज्वाला	२	४	१२४	अङ्कुश	२	८	४१
अग्निभू	१	१	३९	अङ्कोट	२	४	७९
अग्निमन्य	२	४	६६	अङ्कप	१	७	५
अग्निमुखी	२	६	४२	अङ्ग	१	६	४
अग्निशिख	२	६	१२६	"	१	७	१६
अग्निशिखा	२	४	११८	"	३	६	७०
"	२	४	१३६	"	३	५	७
अग्न्युत्पात	१	४	१०	"	३	५	१९
अग्र	२	४	१२	अङ्गद	३	६	१०७
"	३	१	५८	अङ्गन	२	७	१३
"	३	३	१८६	अङ्गना	२	६	१
अग्रज	२	६	८३	अङ्गविशेष	१	७	१६
अग्रजन्मन्	२	७	८	अङ्गमन्वार	२	६	१०१
अग्रत सर	२	८	७२	अङ्गनार	१	७	१६
अग्रतम्	३	४	८	अङ्गार	२	९	३८
"	३	५	७	अङ्गाग्र	१	३	२६
अग्रमाग	२	६	६४	अङ्गाग्रधानिका	२	९	२९

शब्दाः	का०	ख०	ङलो०	शब्दाः	का०	ख०	ङलो०
अक्षरवल्गु	२	४	४८	अजाजी	२	९	३६
अक्षरवली	२	४	९०	अजाजीव	२	१०	११
अक्षरगणदी	२	९	२९	अजिन	३	३	६१
अक्षीमार	१	५	५	अजिन	२	७	६६
अक्षीहिन	२	१	१०८	अजिनपत्रा	२	५	२६
अक्षगुलिमान	२	९	८५	अजिनयोन	२	५	८
अक्षगुलिमुद्रा	२	६	१०८	"	२	५	९
अक्षगुली	२	६	८२	अजिर	२	२	१३
अक्षगुलीयव	२	६	१०३	अजिर	३	३	१८२
अक्षगुण्ट	२	६	८२	अजिह्व	३	१	७२
अक्षि	२	६	७१	अजिह्वग	२	८	८६
अक्षिनामर	२	६	१०	अज्जुरा	१	७	११
अक्षिपणिसा	२	६	९२	अज्जटा	२	४	१२३
अक्षेण्डी	२	९	७०	अज	३	१	३८
अक्षल	२	३	१	"	३	१	६८
अक्षला	२	१	२	अज्ञान	१	५	३
अक्षुण	१	१	१९	अक्षिण	३	१	९८
अक्षुणाग्रज	१	१	२३	अक्षिण	१	३	६
अक्षु	१	१०	१४	अक्षिणरेणी	२	४	१३०
अक्षुन्न	२	५	६	अक्षिना	१	३	५
अक्ष	२	९	७६	अक्षिनाराणी	१	३	५
"	३	३	३०	अक्षिदि	२	६	८५
अक्षगणिसा	२	४	१२९	अक्षिगा	३	५	७
अक्षगर	१	८	५	"	३	५	१०
अक्षगव	१	१	३५	अक्षी	२	८	८४
अक्षग	२	८	१०९	अक्षि	२	६	१०३
अक्षमोदा	२	४	१८५	अक्षी	२	६	१
अक्षभूमी	२	६	११९	अक्षि	२	३	२९
अक्ष	१	१	९६	अक्ष	२	२	१०
अक्ष	२	६	८६	अक्ष	३	१	५६
अक्ष	२	९	३६	अक्ष	३	८	५८

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
अणिमन्	१	१	३६	अतिवेल	१	१	६६
अणीयस्	३	१	६२	अतिशक्तिता	२	८	१०२
अणु	२	९	२०	अतिशक्तिभाक्	१	७	२९
"	३	१	६२	अतिशय	१	१	६६
अण्ड	२	५	३७	"	३	२	११
अण्डकोश	२	६	७६	अतिशोभन	३	१	५८
अण्डज	१	१०	१७	अतिसर्जन	३	२	२८
"	२	५	३३	अनिसारकिन्	२	६	५९
"	३	१	५१	अतीतनीक	१	१०	१४
अतट	२	३	४	अतीन्द्रिय	३	१	७९
अतलस्पर्श	१	१०	१५	अतीव	३	५	२
अतसो	२	९	२०	अनिका	१	७	१५
अति	३	४	३	अत्यन्तकोपन	३	१	३२
"	३	५	५	अत्यन्तीन	२	८	७६
अतिनम	३	२	३३	अत्यय	२	८	११६
अतिचरा	२	४	१४६	"	३	३	१५१
अतिच्छन्न	२	४	१६७	अत्यर्थ	१	१	६६
अतिच्छन्ना	२	४	१५२	अत्ययमधुर	१	६	१८
अतिजव	२	८	७३	अत्यल्प	३	१	६२
अतिथि	२	७	३४	अत्याहित	३	३	७८
अतिनु	१	१०	१८	अत्युच्च	१	७	६
अतिपाथिन्	२	१	१६	अत्रि	१	३	२३
अतिपान	२	७	३७	अथ	३	८	१
"	३	२	३३	अथो	३	४	१
अतिमान	१	१	६६	अदम्य	३	१	६१
अतिमुक्त	२	४	७२	अदम्य	३	२	२९
अतिमुक्तव	२	४	२६	अदिनिनन्दन	१	१	८
अतिग्वि	३	१	७५	अदृग्	२	६	६१
अनिवक्तृ	३	१	३५	अदृष्ट	२	८	३०
अनिवाद	१	६	१८	अदृष्टि	१	७	३३
अनिविषा	२	४	१९	अदृष्ट	३	५	१०

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
अद्भुत	१	७	१७	अवृष्ट	३	१	२६
"	१	७	१९	अवोशुक	२	६	११७
अद्मर	३	१	२०	अवोक्षज	१	१	२१
अद्य	३	५	२०	अघोमुवन	१	८	१
अद्रि	२	३	१	अघोमुख	३	१	३३
"	३	३	१६४	अघ्यक्ष	२	८	६
"	३	६	११	"	३	३	२२६
अद्वयवादिन्	१	१	१४	अध्यवनाय	१	७	२९
अधम	३	१	५४	अध्यापक	२	७	७
"	३	३	१४५	अध्याहार	१	५	३
अधमर्ग	२	९	५	अध्यूढा	२	६	७
अधर	२	६	९०	अध्येषण	२	७	३२
"	३	३	१९०	अध्वग	२	८	१७
अधिक	२	९	८०	अध्वन्	२	१	१५
अधिकर्धि	३	१	११	अध्वनीन	२	८	१७
अधिकाङ्ग	२	८	६३	अध्वन्य	२	८	१७
अधिकार	२	८	३१	अध्वर	२	७	१३
अधिरूत	२	८	६	अध्वर्यु	२	७	१७
अधिक्षिप्त	३	१	४२	अनक्षर	१	६	२१
अधित्यक्ता	२	३	७	अनङ्ग	१	१	२५
अधिप	३	१	११	अनच्छ	१	१०	१६
अधिभू	३	१	११	अनङ्गह	२	९	६०
अधिरोहिणी	२	२	१८	अनधीनक	२	१०	९
अधिवासन	२	६	१३४	अनन्त	१	२	१
अधिविश्रा	२	६	७	"	१	८	४
अधिप्रयणी	२	९	२९	"	३	३	८२
अधिष्ठान	३	३	१२६	अनन्ता	२	१	२
अधीन	३	१	१६	"	२	४	९०
अधीर	३	१	२६	"	२	४	११२
अधीद्वर	२	८	२	"	२	४	१३६
अधुना	३	५	२३	"	२	४	१५८

शब्दाः	का०	घ०	ङलो०	शब्दाः	का०	घ०	ङलो०
अनन्यज	१	१	२६	अनुवम्पा	१	७	१८
अनन्यवृत्ति	२	१	७९	अनुवर्प	२	८	५७
अनय	३	३	१५०	अनुवन्प	२	७	४०
अनथं व	१	६	१५	अनुवामीन	२	८	७६
"	१	६	२०	अनुवार	२	३	१७
अनग	१	१	५४	अनुक्रम	२	७	२६
अनवधानता	१	७	२०	अनुमोश	१	७	१८
अनवरत	१	१	६६	अनुग	३	१	७८
अनवस्वर	३	१	५६	अनुग्रह	३	२	१३
अनवराध्यं	३	१	५७	अनुचर	२	८	७१
अनम्	२	८	५२	अनुज	२	६	४३
अनागिनार्तवा	२	६	८	अनुजीवन	२	८	९
अनादर	१	७	२२	अनुतर्पण	२	१०	४३
अनामय	२	६	५०	अनुताप	१	७	२१
अनामिका	२	६	८२	अनुत्तम	३	१	५७
अनायासकृत	३	१	९४	अनुत्तर	३	३	१९१
अनारत	१	१	६५	अनुपद	३	१	७८
अनार्यतिक्त	२	४	१४३	अनुपदीना	२	१०	३०
अनाहत	२	६	११०	अनुपमा	१	३	५
अनिमिष	३	३	२१९	अनुपप्लव	२	८	७१
अनिरुद्ध	१	१	२७	अनुबन्ध	३	३	९९
अनिल	१	१	१०	अनुबोध	२	६	१२२
"	१	१	६०	अनुभव	३	२	२७
अनिश	१	१	६५	अनुभाव	१	७	२१
अनीव	२	८	७८	"	३	३	२१०
"	२	८	१०८	अनुमति	१	४	८
अनीवस्य	२	८	६	अनुयोग	१	६	१०
अनीविनी	०	८	७८	अनुरागज	१	६	११
"	२	८	८१	अनुरोध	२	८	१२
अनु	३	४	१०	अनुलाप	१	६	१६
अनुव	३	१	२३	अनुलेपन	३	६	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अनुवर्तन	२	८	१२	अन्तरेण	३	५	१०
अनुवाक	३	६	१७	अन्तर्गत	३	१	८५
अनुशय	३	३	१४९	अन्तर्द्वार	२	२	१४
अनुष्ण	२	१०	१८	अन्तर्धा	१	३	१३
अनुहार	३	२	१७	अन्तर्धि	१	३	१३
अनूक	३	३	१३	अन्तर्गमनस्	३	१	८
अनूचान	२	७	१०	अन्तर्बत्नी	२	६	२२
अनूनक	३	१	६५	अन्तर्बाणि	३	१	६
अनूप	२	१	१०	अन्तर्बशिक	२	८	८
अनून	१	१	३२	अन्तावसायिन्	२	१०	१०
अनूजु	३	१	४६	अन्तिक	३	१	६७
अनूत	१	६	२१	अन्तिकतम	३	१	६८
"	२	९	२	अन्तिका	२	९	२९
अनेकप	२	८	३४	अन्तिकाश्रय	३	२	१९
अनेडमूक	३	१	३८	अन्तेवासिन्	२	७	११
"	३	३	१७	"	२	१०	२०
अनेहस्	१	४	१	अन्त्य	३	१	८१
अनोक्कह	२	४	५	अन्त्र	२	६	६६
अन्त	२	८	११६	अन्तुक	२	८	४१
१० "	३	१	८१	अन्ध	२	६	६१
अन्तपुर	२	२	११	अन्ध	३	३	१०३
अन्तक्	१	१	५९	अन्धकरिपु	१	१	३४
अन्तर	३	३	१८८	अन्धकार	१	८	३
अन्तरा	३	५	१०	अन्धतमस	१	८	३
अन्तराय	३	२	१९	अन्धस्	२	९	४८
अन्तराल	१	३	६	अन्धु	१	१०	२६
अन्तरीक्ष	१	२	१	अन्न	२	९	४८
अन्तरीप	१	१०	८	"	३	१	१११
अन्तरीय	२	६	११७	अन्य	३	१	८२
अन्तरे	३	५	१०	अन्यतर	३	१	८२
अन्तरेण	३	५	३	अन्वक्	३	१	७८

शब्दः	का०	व०	श्लो०	शब्दः	का०	व०	श्लो०
अन्वक्ष	२	१	७८	अपराजिता	२	४	१४९
अन्वय	२	७	१	अपराद्धपूषत	२	८	६८
अन्वयाय	२	७	१	अपराध	२	८	२६
अन्वाहायं	२	७	२१	अपराह्ण	१	४	३
अन्विष्ट	२	१	१०५	अपर्णा	१	१	३७
अन्वपणा	२	७	३२	अपत्ताप	१	६	१७
अन्वेपित	२	१	१०५	अपवर्ग	१	५	७
अप्	१	१०	३	अपवर्जन	२	७	३०
अपनारगिर	१	६	१४	अपवाद	१	६	१३
अपनम	२	८	१११		३	३	८९
अपघन	२	६	७०	अपवारण	१	३	१३
अपचय	३	२	१६	अपगब्ध	१	६	२
अपचामित	३	१	१०१	अपष्टु	३	१	८४
अपचित	३	१	१०१	अपसद	२	१०	१६
अपचिति	२	७	३४	अपसर्प	२	८	१३
"	३	३	६८	अपमव्य	३	१	८४
अपटान्तर	३	१	६८	अपम्बर	२	८	५५
अपटु	२	६	५८	अपस्नात	३	१	१९
अपत्य	२	६	२८	अपहार	३	२	१६
अपभ्रषा	१	७	२३	अपाङ्ग	२	६	९४
अपभ्रषिष्णु	३	१	२८	"	३	३	२१
अपथ	२	१	१७	अपाङ्गदर्शन	२	६	९४
अपथित	२	१	१७	अपान	१	१	६३
अपदिश	१	३	६	"	२	६	७३
अपदेश	१	७	३३	अपामागं	२	४	८८
"	३	३	७१७	अपाम्पति	१	१०	२
अपध्वस्त	३	१	३९	अपावृत	३	१	१५
अपध्वस्त	१	६	२	अपासन	२	८	११२
अपयान	२	८	१११	अपि	३	४	११
अपरम्पर	३	२	१	अपिज्ञान	१	३	१३
अपराजिता	२	४	१०४	अपिन्द्र	२	८	६५

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
अक्षर	२	९	४८	अभिध्या	३	३	१७
अप्पति	१	१	६१	अभिग्रह	३	२	१०
अप्पित्त	१	१	५६	अभिग्रहण	३	२	१७
अप्रगुण	३	१	७२	अभिघातिन	०	८	११
अप्रत्यक्ष	३	१	७९	अभिचार	३	२	१९
अप्रधान	३	१	६०	अभिजन	२	७	१
अप्रहत	२	१	७		३	३	१०८
अप्राप्रय	३	१	६०	अभिजात	३	३	८२
अप्पनम	१	१	११	अभिज	३	१	४
	१	१	५०	अभितम	३	१	६७
अप्प	०	४	७		३	४	१७
अनद्ध	१	६	००	अभिधान	१	६	८
अनद्धमुल	३	१	३६	अभिध्या	१	७	२८
अवध्य	१	७	१४	अभिनय	१	७	१६
अवध्य	२	४	६	अभिनव	३	१	७७
अवग	०	६	०	अभिनवाभिद	२	४	८
अवाध	३	१	८०	अभिनितुवत	०	७	३
अवा	१	३	१	अभिनिर्याण	०	८	९०
	३	३	३०	अभिनीत	०	८	८
अजयानि	१	१	१७		३	३	८१
अज	१	४	२०	अभिपन्न	३	३	१२९
	३	३	८०	अभिप्राय	०	०	२०
अपि	१	१०	१	अभिभूत	३	१	६०
	३	६	११	अभिमान	१	७	२०
अधिषक्	०	०	१००		३	३	१११
अत्रहान्न	१	७	१४	अभियोग	३	२	१३
अभय	०	८	१६८	अभिरूप	३	३	१२०
अभया	०	८	५०	अभिगय	३	३	५४
अभाषण	०	७	००	अभिगय	१	७	५८
अभिव	०	१	५६	अभिगय	०	१	५५
अभिवम		८	००	अभिगय	३	१	८८

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
अभिवादन	२	७	४१	अभ्यमिश्रीष	२	८	७१
अभिव्याप्ति	३	२	६	अभ्यमिश्र	२	८	७१
अभिव्यम्	३	१	८३	अभ्यर्ण	३	१	६७
अभिदाप	१	६	११	अभ्यवर्ण	३	२	१७
अभिपन्न	२	३	२८	अभ्यवमन्दन	२	८	११०
अभिपव	२	७	४७	अभ्यवहुत	३	१	१११
,	०	१०	४२	अभ्याख्यान	१	६	१०
अभिपस्ति	२	७	३२	अभ्यागम	२	८	१०१
अभिपुत	२	९	३९	अभ्यागारिक	३	१	१२
अभिपेणन	२	८	९१	अभ्यादान	३	२	२६
अभिच्छुन	३	१	११०	अभ्यान्त	२	६	५८
अभिसपात	२	८	१०५	अभ्यामद	२	८	१०५
अभिसर	२	८	७१	अभ्याग	३	१	६७
अभिसारिका	२	६	१०	अभ्यासादन	२	८	११०
अभिहार	३	२	१७	अभ्युदित	२	७	५५
,	३	३	१६९	अभ्युपगम	१	५	५
अभिहित	३	१	१०७	अभ्युपपत्ति	३	२	१३
अभीर	३	१	२४	अभ्यूप	२	९	४७
अभीक्षणम्	२	५	१	अभ्र	१	२	१
"	३	५	११	,	१	३	७
अभीप्ति	३	१	५३	अभ्रव	२	९	१००
"	३	१	११२	अभ्रपुष्प	२	४	३०
अभीर	२	४	१००	अभ्रमानङ्ग	१	१	४६
अभीरुपत्नी	२	४	१०१	अभ्रमु	१	३	५
अभीपन्न	३	२	६	अभ्रमुवल्ग	१	१	४६
अभीपु	३	३	२२०	अभि	१	१०	१३
अभीष्ट	३	१	५३	अभिय	१	३	८
अभ्यग्र	३	१	६७	अभ्येय	२	८	२४
अभ्यन्तर	१	३	६	अमत्र	२	९	३३
अभ्यमित	२	६	५८	अमर	१	१	७
अभ्यमिश्रीण	२	८	७१	अमरावती	१	१	४१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अरर	७	२	१७	अर्वाह	२	४	८०
अरल	२	८	५७	अर्गल	२	२	१३
अरविन्द	१	१०	३९	अर्घं	३	३	२३
अरानि	२	८	११	अर्घ्यं	२	७	३३
अराल	३	१	७१	अर्चा	२	७	३६
अरि	२	८	१०	"	२	१०	३६
"	३	६	११	अर्चिन्	३	१	१०१
अरित	१	१०	१३	अर्चिस्	१	१	५७
अरिमेद	२	८	५०	"	३	३	२३१
अरिष्ट	२	२	८	अर्चिप्	१	१	५७
"	२	४	३१	अर्जव	२	६	८०
"	२	४	६२	अर्जुन	१	५	१३
"	२	६	१४८	"	२	४	४५
"	२	५	२०	"	२	४	१६७
"	२	९	५३	"	२	९	६७
"	३	३	३६	अर्जुनी	१	१०	१
अरिष्टदुष्टधी	३	१	४६	अर्णव	१	१०	४
अरुण	१	३	३०	अर्णस्	३	२	३२
"	१	३	३२	अर्तन	३	३	६८
"	१	५	१५	अर्ति	२	९	९०
"	३	३	४९	अर्थ	३	३	८६
अरुणा	२	४	९९	"	२	७	३२
अरुनुद	३	१	८३	अर्थना	३	२	६
अरुक्क	२	६	४२	"	२	९	४
"	३	३	१९०	अर्थप्रयोग	१	६	५
अरन्	२	६	५४	अर्थमास्त्र	२	८	९
अरोक्	३	१	१००	अर्थिन्	३	१	४९
अर्क	१	३	२९	"	२	९	२०४
"	३	३	४	अर्थ्यं	३	३	१६१
अर्वापणं	२	४	८१	"	३	२	६
अर्वावन्धु	१	१	१५	अर्थना	३	१	९७
				अर्दिन	३		

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अर्धं	१	३	१६	अलगदं	१	८	५
"	१	३	१६	अलङ्कुरिणु	२	६	१००
अर्धचन्द्रा	२	४	१०९	"	३	१	२९
अर्धनाव	१	१०	१४	अलङ्कृतं	२	६	१००
अर्धरात्र	१	४	६	अलङ्कर्मण	३	१	१८
अर्धचं	३	६	३२	अलङ्कार	२	६	१०१
अर्धहार	२	६	१०६	अलङ्कृत	२	६	१००
अर्धोत्क	२	६	११९	अलङ्कितया	२	६	१०१
अर्धुद	३	६	१९	अलम्	२	४	१४
"	३	६	३३	"	३	५	११
अर्धक	२	५	३८	अलकं	२	४	८१
अर्म	३	६	३४	"	२	१०	२२
अयं	२	९	१	अलम	२	१०	१८
"	३	३	१४७	अलात	२	९	३०
अयमन्	१	३	२८	अलावू	२	४	१५६
अया	२	६	१४	अलि	२	५	१४
अयाणी	२	६	१४	"	२	५	२९
अयी	२	६	१५	अलिक	२	६	९२
अवंन्	२	८	४४	अलिञ्जर	२	९	३१
"	३	१	५४	अलिन्	२	५	२९
अवाक्	३	५	१६	अलिन्द	२	२	१२
अशम्	२	६	५४	अलीक	३	३	१२
अशंस	२	६	५९	अल्य	३	१	६१
अशोघ्न	२	४	१५७	अल्पतनु	२	६	४८
अशोरोगमुन	२	६	५९	अल्पमागिष	२	४	१३६
अहृणा	२	७	३४	अल्पमरम्	१	१०	२८
अहित	३	१	१०१	अल्पिष्ठ	३	१	६२
अलक	२	६	९६	अल्पीयन्	३	१	६२
अलवा	१	१	७०	अवकर	२	२	१८
अलकन	२	६	१२५	अवशीणिन्	२	७	५६
अलदमी	१	९	२	अवकृष्ट	३	१	३९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अवकेशिन्	२	४	७	अवनाय	२	२	२७
अवक्रय	२	९	७९	अवनि	२	१	३
अवगणित	३	१	१०६	अवन्तिसोम	२	९	३९
अवगत	३	१	१०८	अवभृथ	२	७	२७
अवगीत	३	१	९३	अवघ्नट	२	६	४५
"	३	३	७९	अवम	३	१	५४
अवग्रह	१	३	११	अवमत	३	१	१०६
,	२	८	३८	अवमर्द	२	८	१०९
अवग्राह	१	३	११	अवमानना	१	७	२३
अवचूर्णित	३	१	९४	अवमानित	३	१	१०६
अवज्ञा	१	७	२३	अवयव	२	६	७०
अवज्ञात	३	१	१०६	अवर	२	८	४०
अवट	१	८	२	अवरज	२	६	४३
अवटीट	२	६	६५	अवरति	३	२	३७
अवटु	२	६	८८	अवरवर्ण	२	१०	१
अवतम	३	३	२२८	अवरीण	३	१	९४
अवतमम	१	८	३	अवरोघ	२	२	१२
अवतोक्ता	२	९	६९	अवरोधन	२	२	११
अवदग	२	१०	४०	अवरोह	२	४	१२
अवदात	१	५	१३	अवर्ण	१	६	१३
"	३	३	८१	अवलग्न	२	६	७९
अवदान	३	७	३	अवगुज	२	४	९५
अवदाह	२	४	१६५	अववाद	२	८	२५
अवदारण	२	९	१२	अवश्यम्	३	५	१६
अवदीर्ण	३	१	८९	अवश्याय	१	३	१८
अवद्य	३	१	५४	अवष्टब्ध	३	३	१०५
अवधि	३	३	१००	अवमर	३	७	७६
अवध्वस्त	३	१	९६	अवमान	३	२	३८
अवन	३	७	४	अवमिन	२	१	९८
अवनन	३	१	७०	"	३	१	१०८
अवनाट	२	६	४५	अवम्बर	७	६	६७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अवस्कर	३	३	१६८	अव्यय	३	६	३४
अवम्या	१	४	२९	अव्यवहित	३	१	६८
अवहार	१	१०	२१	अगनाया	२	९	५४
अवहित्या	१	७	३४	अगनायित	३	१	२०
अवहेलन	१	७	२३	अगनि	१	१	४७
जवाकुप्यी	२	४	१५२	अगित	३	१	१११
अवाग्र	३	१	७०	अगिम्बी	२	६	११
अवाच्	३	१	१३	अनुभ	३	६	२३
"	३	१	३३	अनेप	३	१	६५
जवाची	१	३	१	अनोव	२	४	६६
अवाच्य	१	६	२१	अनोकगोहिणी	२	४	८५
अपार	१	१०	८	अदमगमं	२	९	९२
अवामम्	३	१	३९	अदमज	२	९	१०४
अवि	२	६	२०	अदमन्	२	३	४
"	३	३	२०८	अदमन्त	२	९	२९
अविन	२	४	६७	अदमपुण्य	२	४	१२२
अविन	३	१	१०६	अदमरी	२	६	५६
जविद्या	१	५	७	अदमगार	२	९	९८
अविनीन	३	१	२३	अधान्त	१	१	६५
जविरन	१	१	६५	अध्रि	२	८	९३
अविदम्या	१	१	६५	अध्रु	२	६	९३
"	३	१	८३	जन्गील	१	६	१९
अविमप्ट	१	६	२२	जन्व	२	८	४३
अवीनी	१	९	१	अन्वार्ग	२	८	४६
अवीग	२	६	११	अन्वय	२	८	२१
अवंशा	३	०	०८	जन्वनेपीन	३	८	६५
अप्यज्ञा	०	८	८६	अन्वयुज्	१	३	००
अप्यज्ञा	३	३	६१	अन्वयवद	३	६	१६
अन्वयगग	१	५	१५	जन्वा	०	८	६५
अप्यदा	०	८	५९	अन्वयो	०	८	६०
"	३	८	१६६	अश्विन	१	१	०१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अश्विनी	१	१	२२	अस्त	२	३	२
अश्विनीमुत्त	१	१	५१	"	३	१	८७
अश्वीय	२	८	४८	अस्तम्	३	५	१७
अपडक्षीण	२	८	२२	अस्ति	३	५	१८
अष्टापद	२	९	९५	अस्तु	३	५	१३
"	२	१०	४६	अस्त्र	२	८	८२
अष्टीवत्	२	६	७२	अस्त्रिन्	२	८	६९
अमृत्	३	५	१	अस्थि	२	६	६८
असती	२	६	१०	अम्यिर	३	१	४३
असतीमुत्त	२	६	२६	अस्पृष्ट	१	७	२
असत	२	४	४४	अस्पृष्टवाच्	३	१	३७
असमीक्ष्यकारिन्	३	१	१७	अल	२	६	६४
असार	३	१	५६	"	२	६	९३
असि	२	८	८९	"	३	६	१६५
"	३	६	११	अग्नय	१	१	५९
असिदनी	२	६	१८	अग्न्यु	२	६	९३
असित	१	५	१४	अस्वच्छन्द	३	१	१६
असिधाषण	०	१०	७	अम्बज्ज	१	१	८
अग्निधेनुका	२	८	९२	अस्वर्ग	३	१	१७
असिपुत्री	२	८	९२	अम्बाध्याय	२	७	५३
असिहेनि	२	८	७०	अह्यु	३	१	५०
अमु	२	८	११९	अहङ्कार	१	७	२६
अमुधारण	२	८	११९	अहङ्कारवन्	३	१	५०
अमुर	१	१	१२	अहन्	१	८	३
" "	३	६	११	अहमहमिरा	२	८	१०१
अमूया	१	७	२८	अहपूर्विका	२	८	१०१
अमूर्क्षण	१	७	२३	अहमनि	१	५	७
अमृगपरा	२	६	६२	अहर्षति	१	३	३१
अमृज	०	६	६४	अहर्मुग्य	१	४	०
अगौम्यम्बर	३	१	३७	अहम्बर	१	३	०९
अगौम्यंशिप	१	७	३७	अहह	३	८	११

शब्द	व०	व०	श्लो०	शब्द	व०	व०	श्लो०
अहायं	०	३	१	आशोभन	०	०	६
अहि	१	८	६	आशारणा	१	६	१५
"	३	३	०३९	आशाग्नि	३	१	८३
अहित	२	८	११	आशेष	१	६	१३
अहितुण्डि	१	८	११	आश्वत्थ	१	१	८८
अहिभय	०	८	२०	आगु	२	५	१०
अहिभुज्	३	३	२०	आगुभुज्	२	५	६
अह	०	६	१०१	आग्रेट	०	१०	०३
अहो	३	५	९	आग्या	१	६	८
अहाराय	१	६	१०	आग्यान	३	१	१०३
"	१	६	२१	आग्यायिका	१	६	५
अहाम	३	५	०	आगन्तु	०	७	३६
आ				आगम्	२	८	०६
आ	३	८	२	"	३	३	०३१
आ	३	८	०	आगार	२	०	५
आम्	३	७	१६	आगू	१	५	५
आवर्गित	३	१	८७	आग्नीध	०	७	१७
आवर	३	३	७	आग्रहायणि	१	६	१६
आवर्ष	३	३	०२०	आग्रहायणी	१	३	०३
आरण	०	६	९९	आग्र	३	६	१
आहार	३	०	११	आग्नि	१	७	१६
"	३	३	१६३	आग्निम्	१	३	०६
आहारणुजि	१	७	३६	आवमन	०	७	३६
आशारणा	१	६	८	आताम	०	९	४९
आशाग	१	२	०	आशाव	०	७	७
आशीन	३	१	८८	आशाया	०	६	१६
आशुग	३	१	७०	आशयादी	०	६	११
आशु	३	३	९१	आशिन	०	९	८७
आशु	३	६	३	आशुग	१	३	१३
आशु	३	६	१०	"	०	६	१११
आशु	३	६	१०	"	३	३	१००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
आच्छुरितक	१	७	३४	आतुर	२	६	५८
आच्छोदन	२	१०	२३	आतोद्य	१	७	५
आजक	२	९	७७	आत्तगर्व	३	१	४०
आजानेय	२	८	४४	आत्मगुप्ता	२	४	८९
आजि	२	८	१०६	आत्मघोष	२	५	२०
"	३	३	३२	आत्मज	२	६	२७
आजीव	२	९	१	आत्मन्	१	४	२९
आजू	१	९	३	"	३	३	११०
आशा	२	८	२६	आत्मभू	१	१	१६
आज्य	२	९	५२	"	१	१	२६
आडम्बर	२	८	१०८	आत्मम्भरि	३	१	२१
"	३	३	१६९	आनेयी	२	६	२०
आडि	२	५	२५	आयर्वण	३	३	४३
आडक	२	९	८८	आदर्श	२	६	१४०
आडकिक	२	९	१०	आदि	३	१	८०
आडकी	२	४	१३०	आदिकारण	१	४	२८
"	३	६	७	आदितेय	१	१	८
आडध	३	१	१०	आदित्य	१	१	८
आणक	३	३	३	"	१	१	१०
आतङ्क	३	३	१०	"	१	३	२८
आतञ्चन	३	३	११६	आदीन	३	२	२९
आततायिन्	३	१	४४	आदुत	३	३	८६
आतप	१	३	३५	आद्य	३	१	८०
"	३	६	२०	आद्यमापक	२	९	८५
आतपत्र	२	८	३२	आद्यून	३	१	२१
आतर	१	१०	११	आधार	१	१०	२९
आतायिन्	२	५	२१	आधि	१	७	२८
आति	२	५	२५	"	३	३	९८
आतिथेय	२	७	३३	आधूत	३	१	८७
आतिथ्य	२	७	३३	आधोरण	२	८	५९
				आध्यान	१	७	२९

शब्दा	का०	व०	इला०	शब्दा	का०	व०	इला०
आनय	१	७	६	आप्य	१	१०	५
आनयदुदुभि	१	१	२२	आप्रच्छन्न	३	२	७
आनत	३	१	३०	आप्रपद	२	६	११९
आनद्ध	१	७	४	आप्रपदीन	२	६	११०
आनन	२	६	८९	आप्यव	२	६	१२१
आनद	१	४	५७	आप्यव	२	६	१२१
आनदधु	१	४	२७	आप्यनप्रतिन	२	७	८
आनदन	३	२	७	आवद्धमुख	२	१	३६
आनत	३	३	६४	आवय	२	९	१३
आनाय	१	१०	१६	आमग्न	३	६	१०१
आनाय्य	२	७	२१	आमागण	१	६	१५
आनाह	२	६	७७	आमाभ्वर	१	१	१०
	२	६	११६	आमाग	२	०	५७
आपुपूर्वी	२	७	२६	आभीरपणी	२	२	२०
आपगिक	२	९	२८	आभीरी	२	६	१२
आभीरित्री	१	६	७	आभीर	१	०	८
आपयय	२	०	६७	आभाग	२	६	१२७
आपगा	१	१०	३०	आमगधिन	१	७	१०
आपण	२	२	२	आमनम्य	१	०	३
आपणिय	२	०	७८	आमय	२	६	७१
आपप्राप्त	३	१	८२	आमयाकिन	२	३	७८
आपन	२	८	८३	आमयव	३	६	२३
आपन	२	१	८३	आमयकी	२	८	७
आपनमया	२	६	२२	आमिधा	२	७	२३
आपनियव	२	०	८	आमिद	२	६	६३
आपन	२	१०	४२		२	३	५८
आभीर	२	६	१२६	आमिपानिन	३	१	१०
आभीर	२	०	७१	आम	२	७	१६
आभीरि	२	०	८	आमुष	२	८	६
	२	०	४	आम	१	८	८
	२	८	११		१		१०

शब्दाः	वा०	व०	श्लो०	शब्दाः	वा०	व०	श्लो०
आमोद	३	३	९२	आराव	३	३	९१
आमोदिन्	१	५	११	आरेवत	२	४	२४
आम्नाय	१	६	३	आरोग्य	२	६	५०
"	३	३	७	आरोह	३	३	२३९
आम्न	२	४	३३	आरोहण	२	२	१८
आम्नान्व	२	४	२७	आर्तगल	२	४	७४
आम्नेति	१	६	१२	आर्तव	२	६	२१
आयत	३	१	६९	आर्द्र	३	१	१०५
आयतन	२	२	७	आर्द्रव	२	९	३७
आयति	२	८	२९	आर्य	१	■	१४
"	३	३	७२	"	२	७	३
आयत्त	३	१	१६	आर्यावर्त	२	१	८
आयाम	२	६	११४	आर्यम्भ	२	९	६२
आयुध	२	८	८२	आल	२	९	१०३
आयुधिव	२	८	६७	आलम्भ	२	८	११५
आयुधीय	२	८	६७	आलय	२	२	५
आयुष्मत्	३	१	६	आलवाल	१	१०	२९
आयुस्	२	८	१२०	आलस्प	२	१०	१८
आयोधन	२	८	१०३	आलान	२	८	४१
आरकूट	२	१	९७	आलाप	१	६	१५
आरग्वध	२	४	२३	आलि	२	१	१४
आरनाल्व	२	९	३९	"	२	४	४
आरति	३	२	३७	"	२	६	१२
आरम्भ	३	२	२६	आलिङ्गन	१	७	५
आरव	१	६	२४	आली	३	३	१९९
आरा	२	१०	३४	आलीढ	२	८	८५
आरात्	३	४	४	आलु	२	९	३१
आराधन	३	३	१२६	आलोव	३	३	३
आराम	२	४	२	आलोक्न	३	२	३१
आरालिव	२	९	२८	आवपन	२	९	३३
आराव	१	६	२४	आवर्त	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
आगुरी	२	९	१९	इक्षुगन्धा	२	४	१०६
आमेचनक	३	१	५३	,	२	४	११०
आम्बन्दन	२	८	१०६	"	२	६	१६३
आम्बन्दिन	२	८	६८	इक्षु	२	४	१०४
आम्बर्गण	२	८	४२	इक्षुवाकु	२	४	१५६
आस्था	३	३	८८	इक्षु	३	१	७४
आम्ब्यान	२	७	१७	,	३	२	१५
आस्थानी	२	७	१५	इक्षित	३	२	१५
आस्पद	३	३	९४	इक्षुगुदी	२	४	४६
आम्फोटनी	२	१०	३३	इच्छा	१	७	२७
आम्फोट	२	४	८०	इच्छावनी	२	६	९
आम्फोता	२	४	७०	इज्यामील	२	७	८
"	२	४	१०६	इट्चर	२	९	६२
आस्य	२	६	८९	इडा	३	३	४२
आस्या	३	२	२१	इतर	२	१०	१६
आहत	१	६	२१	"	३	१	८२
"	३	१	८८	"	३	३	१९३
आहतलक्षण	३	१	१०	इतहेयुम्	३	५	२१
आहव	२	८	१०५	इति	३	४	७
आहवनीय	२	७	१९	इतिह	२	७	१२
आहार	२	९	५६	इतिहास	१	६	४
आहाव	१	१०	२६	इत्वरी	२	६	१०
आहेय	१	८	९	इदानीम्	३	५	२३
आहो	३	५	५	इध्म	२	४	१३
आहोपुरुषिका	२	८	१०१	इन	३	३	११२
आह्वय	१	६	७	इन्दीवर	१	१०	३७
आह्वा	१	६	७	इन्दीवरी	२	४	१००
आह्वान	१	६	७	इन्दु	१	३	१४
	३			इन्द्र	१	१	४१
इक्षु	२	४	१६३	"	१	३	२
इक्षुगन्धा	२	४	९८	इन्द्र	२	४	४५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
इन्द्रयव	२	४	६७	ई			
इन्द्रवारुणी	२	४	१५६	ईक्षण	२	६	९३
इन्द्रमुरस	२	४	६८	"	३	२	३१
इन्द्राणिका	२	४	६८	ईक्षणिका	२	६	२०
इन्द्राणी	१	१	४५	ईडिन	३	१	११०
इन्द्रायुध	१	३	११	ईति	३	३	६९
इन्द्रारि	१	१	१२	ईरिण	३	३	५७
इन्द्रावरज	१	१	२०	ईरिन	३	१	८७
इन्द्रिय	१	५	८	ईमं	२	६	५८
"	२	६	६२	ईर्ष्या	१	७	२४
इन्द्रियार्थ	१	५	८	ईलित	३	१	१०९
इन्धन	२	४	१३	ईली	२	८	९१
इभ	२	८	३४	ईश	१	१	३०
इभ्य	३	१	१०	"	१	३	५
इरमद	१	३	१०	ईशान	१	१	३०
इरा	२	१०	३९	ईशितृ	३	१	१०
"	३	३	१७७	ईश्वर	१	१	३०
इला	३	३	४२	"	३	१	१०
इल्लाल	१	१०	२४	ईश्वरी	१	१	३६
इव	३	५	९	ईपन्	३	५	८
इप	१	४	१७	ईपत्पाण्डु	१	५	१३
इपीका	२	८	३८	ईपा	२	९	१४
इपु	२	८	८७	ईपिका	२	१०	३२
इपुधि	२	८	८८	ईहा	१	७	२७
इष्ट	२	७	२८	ईहामृग	२	५	७
"	२	९	५७				
इष्टवापय	२	४	१६५	उ			
इष्टगन्ध	१	५	११	उ	३	५	१८
इष्टार्थोशुक्ल	३	१	९	उक्थ	३	१	१०७
इष्टि	३	३	३९	उक्ति	१	६	१
इष्ट्यास	२	८	८३	उक्थ	३	६	३०

शब्दाः	वा०	घ०	ङलो०	शब्दाः	वा०	घ०	ङलो०
उधान्	२	९	७९	उत्त	३	१	८
उगा	२	९	३१	उगट	२	४	१३४
उगर	२	९	८०	"	३	१	२३
उग्र	१	१	३०	उगण्डा	१	७	२९
"	१	७	२०	उगर	२	५	४०
"	०	१०	०	उग्रपं	३	२	११
उग्रगन्धा	२	४	१००	उग्रलिखा	१	७	२९
"	२	८	१८५	८	३	३	१७
उच्च	३	१	७०	उच्चार	३	०	३६
उच्चटा	२	४	१६०	उत्तमोश	२	५	२३
उच्चण्ट	३	१	८३	उत्त	३	१	१०५
उच्चार	२	६	६७	उत्तम	३	७	२२८
उच्चावच	३	१	८३	उत्तप्त	२	६	६३
उच्चै श्रवस्	१	१	४५	उत्तम	३	१	५७
उच्चैर्घुष्ट	१	६	१२	उत्तमर्ण	२	९	५
उच्चैम्	३	५	१७	उत्तमा	२	६	४
उच्छ्रय	२	४	१०	उत्तमान्न	२	६	९५
उच्छ्राय	२	४	१०	उत्तर	१	३	२
उच्छ्रित	३	१	७०	"	१	६	१०
"	३	३	८५	"	३	३	१९१
उज्झासन	२	८	११५	उत्तरासङ्ग	२	६	११७
उज्ज्वल	१	७	१७	उत्तरीय	२	६	११८
उज्ज	२	९	२	उत्तान	१	१०	१५
उटज	२	२	६	उत्तानशया	२	६	४१
उडु	१	३	२१	उत्थान	३	३	११८
उडुप	१	१०	११	उत्थित	३	३	८५
उड्डीन	३	५	२७	उत्पतितृ	३	१	२९
उत्त	३	१	१०१	उत्पत्ति	१	४	३०
"	३	४	५	उत्पत्तिष्णु	३	१	२९
"	३	५	५	उत्पल	१	१०	३७
उताहो	३	५	५	"	३	४	१२६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उत्पलक्षारिवा	२	४	११२	उदात्त	१	६	४
उत्पात	२	८	१०९	उदान	१	१	६३
उत्पुल्ल	२	४	७	उदार	३	१	८
उत्प	२	३	५	"	३	३	१९३
उत्पज्जन	२	७	२९	उदासीन	२	८	१०
उत्पव	१	७	३८	उदाहार	१	६	९
"	३	३	२१०	उदिन	३	१	१०७
उत्पादन	२	६	१२१	उदीची	१	३	२
उत्पाह	१	७	२९	उदीच्य	२	१	७
"	२	८	१९	"	२	४	१२२
उत्पाहवर्धन	१	७	१८	उदुम्बर	२	४	२२
उत्पुन	३	१	९	"	२	९	९७
उत्पुष्ट	३	१	१०७	उदुम्बरपर्णी	२	४	१८६
उत्पेध	२	४	१०	उद्गल	२	९	२५
"	३	३	९६	उद्गत	३	१	९७
उदर	३	५	२३	उद्गमनीय	२	६	११२
उदव	१	१०	४	उद्गात्र	२	१	६६
"	३	६	२२	उद्गानु	२	७	१७
उदवपा	२	६	२१	उद्गार	३	२	३७
उदप्र	३	१	७०	उद्गीय	३	६	१९
उदज	३	२	३९	उद्गुम्	३	१	८९
उदधि	१	१०	१	उद्ग्राह	३	२	३७
उदन्त	१	६	७	उद	१	६	७७
उदग्या	२	९	५५	उद्वन	३	२	३१
उदग्यन्	१	१०	१	उद्वपाटन	२	१०	७७
उदपान	१	१०	२६	उदात्त	३	२	७६
उदप	२	३	७	उदान	२	८	७६
उदर	२	६	७७	उदाल	२	६	३६
उदा	२	८	२९	उदिन	३	१	९५
उद्वमिन	२	२	६	उद्गद	२	८	१११
उद्विनन्	२	९	५३	उद्वर्ग	१	७	३८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उद्भव	१	७	३८	उन्मनम्	३	१	८
उद्धान	२	९	२९	उन्माथ	२	८	११५
उद्धार	२	९	४	"	२	१०	२६
उद्धृत	३	१	९०	उन्माद	१	७	२६
उद्भव	१	४	३०	उन्मादवत्	२	६	६०
उद्भिभञ्ज	३	१	५१	उपकण्ठ	३	१	६७
उद्भिद्	३	१	५१	उपकारिका	२	२	१०
उद्भिद	३	१	५१	उपकार्या	२	२	१०
उद्भ्रम	३	२	१२	उपकुञ्चिका	२	४	१२५
उद्यत	३	१	८९	"	२	९	३७
उद्यम	३	२	११	उपकुल्या	२	४	९६
उद्यान	२	४	३	उपकूप-लाशय	१	१०	२६
"	३	३	११७	उपनम	२	७	१३
उद्योग	३	६	३३	"	३	२	२६
उद्र	१	१०	२०	"	३	३	१४०
उद्धर्तन	२	६	१२१	उपक्रोश	१	६	१३
उद्धान्त	२	८	३६	उपगत	३	१	१०६
"	३	१	९७	उपगूहन	३	२	३८
उद्दामन	२	८	११५	उपग्रह	२	८	११९
उद्वाह	२	७	५६	उपग्राह्य	२	८	२८
उद्देग	२	४	१६९	उपघ्न	३	२	१९
"	३	२	२२	उपचरित	३	१	१०२
उन्दुरु	२	५	१२	उपचाय्य	२	७	२०
उन्नत	३	१	७०	उपचित	३	१	८९
उन्नतानत	३	१	६९	उपचित्रा	२	४	८७
उन्नय	३	२	१२	उपजाप	२	८	२१
उन्नाय	३	२	१२	उपज्ञा	२	७	१३
उन्मत्त	२	४	७७	उपतप्नु	३	२	१४
"	२	६	६०	उपनाप	२	६	५१
उन्मुद	३	१	२३	उपन्यरा	२	३	७
उन्मदिष्णु	३	१	२३	उपदा	२	८	२८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उपधा	२	८	२१	उपविषा	२	४	९९
उपधान	२	६	१३७	उपवीत	२	७	४९
उपधि	१	७	३०	उपशाय	२	२	२०
उपनाह	१	७	७	उपगाय	३	२	३२
उपनिधि	२	९	८१	उपश्रुत	३	१	१०९
उपनिषद्	३	३	९३	उपमव्यान	२	६	११७
उपनिष्कर	२	१	१८	उपमपन्न	२	७	२६
उपन्यास	१	६	९	"	२	९	४५
उपपति	२	६	३५	उपमर	३	२	२५
उपबह्वं	२	६	१३७	उपमर्ग	२	८	१०९
उपभूत	२	७	२५	उपमर्जन	३	१	६०
उपभोग	३	२	२०	उपमर्षा	२	९	७०
उपमा	२	१०	३६	उपमूर्त्यंक	१	३	३३
"	२	१०	३७	उपस्कर	२	९	२५
उपमान	२	१०	३६	उपस्य	२	६	७५
उपसम	२	७	५६	उपस्यर्ग	२	७	३६
उपसाम	२	७	५६	उपहार	२	८	२८
उपरक्त	१	४	१०	उपह्वर	३	३	१८४
"	३	१	४३	उपाशु	२	८	२३
उपरक्षण	२	८	३३	उपाकरण	२	७	८०
उपराग	१	४	९	उपाकृत	२	७	२५
उपराम	३	२	३७	उपात्यय	२	७	३७
उपल	२	३	४	"	३	२	३३
उपलब्धार्था	१	६	५	उपादान	३	२	१६
उपलब्धि	१	५	१	उपाधि	१	७	२८
उपलम्भ	३	२	२७	"	३	१	१२
उपला	३	३	२००	उपाध्याय	२	७	७
उपवन	२	४	२	उपाध्याया	२	६	१४
उपवर्तन्	२	१	८	उपाध्यायानी	२	६	१५
उपवस्त	२	७	३८	उपाध्यायी	२	६	१४
उपवास	२	७	३८	"	२	६	१५

शब्दा.	का०	घ०	ङली०	शब्दाः	का०	घ०	ङली०
उपानह्	२	१०	३०	उग	३	१	६१
उपाय (चनुष्टय)	१	८	२०	उग्वूब	२	४	५१
उपायन	२	८	२८	उयंग	२	१	४
उपावृत्त	२	८	५०	उयंगी	१	१	५१
उपासप्त	२	८	८८	उवी	२	१	३
उपामन	२	७	३५	उलप	२	४	९
,	२	८	८६	उलूब	२	५	१५
उपासित	३	१	१०२	उलूखल	२	९	२५
उपाहित	१	४	१०	उलूखलब	२	४	३४
"	३	१	९२	उलूपिन	१	१३	१८
उपेन्द्र	१	१	२०	उरका	३	६	८
उपौदका	२	४	११३	उरमुक	०	९	३०
उपौद्धात	१	६	९	उल्लाघ	२	६	५७
उप्तवृष्ट	२	९	८०	उल्लाघ	२	६	१२०
उभयद्युम्	३	५	२१	उल्लोल	१	१०	५
उभयेद्युम्	३	५	२१	उरव	२	६	३८
उमा	१	१	३६	उत्वण	३	१	८१
"	२	९	२०	उदानस्	१	३	२५
उमापति	१	१	३४	उमीर	२	४	१६४
उग मूत्रिका	२	६	१०४	उपणा	२	४	९७
उग	१	८	८	उपबुध	१	१	५४
उरण	२	९	७६	उपस्	१	४	२
उरणाख्य	२	४	१४७	उपा	३	५	१८
उरग्र	२	९	७६	उपापति	१	१	२७
उररी	३	४	१६	उपित	३	१	९९
उररीवृत्त	३	१	१०८	उप्	२	९	७५
उरश्छद	२	८	६४	११ उप्तिवा	३	३	१७
उरस्	२	६	७८	उण	१	४	१९
उरमि	२	८	७६	"	२	१०	१९
उरस्य	२	६	२८	,	३	६	२२
उरस्वत्	२	८	७६	उप्पारमि	१	३	२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उष्णिवा	२	९	५०	ऊप	२	१	४
उष्णोप	३	३	२२१	ऊपण	२	९	३६
उष्णोपगम	१	८	१९	ऊपर	२	१	५
उभ	१	३	३३	ऊपवन्	२	१	५
उभ्या	२	९	६६	ऊप्मर	१	४	१८
	ऊ			ऊप्मागम	१	८	१९
ऊन	३	१	१०१	ऊह	१	५	३
ऊयम्	३	९	७३		श्र		
ऊम	३	५	१८	श्रवय	२	९	९०
ऊररी	३	४	१६	श्रक्ष	१	३	७१
ऊरका	२	९	१	"	२	४	५७
ऊरी	३	४	१६	"	२	५	४
ऊरीवृत	३	१	१०८	श्रदागन्धा	२	४	१३७
"	३	१	१०८	श्रक्षगन्धिका	२	८	११०
ऊर	२	६	७३	श्रव	१	६	३
ऊरज	२	९	१	श्रजीण	२	९	३२
ऊपवन्	२	६	७७	श्रजु	३	१	७२
ऊर्ज	१	४	१८	श्रजुरोहित	१	३	११
ऊर्जस्वल	२	८	७५	कृण	७	९	३
ऊर्जम्बिन्	७	८	७५	कृत	१	६	७७
ऊर्जमाभ	२	५	१३	"	७	९	७
ऊर्जा	३	३	५०	कृतीया	२	७	३७
ऊर्जायु	७	९	७६	कृतु	१	४	१३
"	७	९	१०७	"	१	४	७०
ऊर्ध्व	१	७	५	"	३	३	६१
ऊर्ध्वजा	७	६	६७	कृतुमती	७	६	७१
ऊर्ध्वः	७	६	६७	कृतं	३	५	३
ऊर्मि	१	१०	५	कृमिन्	२	७	१७
ऊर्मिरा	७	६	१०७	कृष्ट	७	१	७३
ऊर्मिर	३	७१	१	कृष्टि	६	६	११७

शब्दः	पा०	व०	श्लो०	शब्दः	पा०	व०	श्लो०
शब्दु	१	१	८	एवाग्र	३	१	७९
शब्दुशब्दु	१	१	८४	'	३	३	१९१
शब्दुय	२	५	१०	एवाग्रय	३	१	८०
शब्दुभ	१	७	१	एवान्न	१	१	६७
"	२	८	११६	एवान्दा	२	९	६८
"	२	९	५९	एवायन	३	१	७९
"	३	१	५९	एवायनगत	३	१	८०
शब्दुपि	२	७	८३	एवावन्तो	२	६	१०६
शब्दुप्यवेतु	१	१	२७	एवाप्टील	२	४	८१
शब्दुप्यप्रावना	२	८	८७	एवाप्टीला	२	४	८५
"	२	४	१०१	एव	२	६	४८
ए				एडक	२	९	७६
एक	३	१	८२	एडगज	२	४	१४७
"	३	१	८२	एडूक	२	२	४
"	३	३	१६	एण	२	५	१०
एकक	३	१	८२	एत	१	५	१७
एकगुर	२	७	१२	एतहि	३	५	२३
एकतान	३	१	७९	एव	२	४	१३
एकताल	१	७	३	एधम्	२	४	१३
एकदन्त	१	१	३८	एधा	३	२	१०
एकदा	३	५	२२	एधित	३	१	७६
एकधुर	२	९	६५	एनस्	१	४	२३
एकधुरावह	२	९	६५	एरण्ड	२	४	५१
एकधुरीण	२	९	६५	एवाह	२	४	१५५
एकपदी	२	१	१५	एला	२	४	१२५
एकपिङ्ग	१	१	६९	एलापर्णी	२	४	२४०
एकयष्टिवा	२	६	१०६	एलावालुक्	२	४	१२१
एकसर्ग	३	१	८०	एवम्	३	४	१२
एकहायनी	२	९	६८	"	३	५	९
एकान्तिन्	३	१	८०	"	३	५	१२
				"	३	५	१५

शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०	शब्दाः	का०	घ०	ङ्लो०
एवम्	२	५	१६	ओपधी	२	६	१३५
एपणिना	२	१०	३२	ओपधीन	१	३	१८
	ऐ			ओष्ठ	२	६	१०
ऐकामारिका	०	१०	०६	ओष्ठ	३	६	१२
ऐङ्गुद	०	६	१८	औ			
ऐण	२	५	८	औक्षर	०	१	६०
ऐणेष	२	५	८	औचिनी	३	६	३१
ऐनिष्ठ	२	७	१२	औचिन्ध	३	६	३१
ऐन्द्रियन	३	१	७९	औनानपादि	१	३	२०
ऐगवण	१	१	४६	औदनिव	०	१	२८
ऐगवन	१	१	४६	औदरिव	३	१	३१
"	१	३	६	औगवण	३	२	३१
"	२	४	३८	औरयिव	२	८	२६
ऐगवनी	१	३	९	औरघ्नर	२	१	३३
ऐलविन्द	१	१	६९	औग्ग	२	६	२८
ऐलेय	२	४	१०१	और्ध्वदंष्ट्रि	२	७	३०
ऐश्वर्य	१	१	३६	औरं	१	१	५६
ऐपमम्	३	५	२०	औगीर	३	३	१८६
औ				औगप	०	६	१३५
औनम्	३	३	२३६	"	०	६	५०
औप	२	५	३१	औपुन	२	१	३३
"	३	३	२३	क			
औक्षर	१	६	६	क	२	३	५
औत्रम्	३	३	२३६	कग	०	१	३३
औपुन	२	६	३६	कगार्गादि	१	१	२१
आतु	३	६	६	ककुद	३	३	१०
औल्ल	०	१	४८	ककुदोः	३	६	३६
आम्	३	५	१२	ककुम्	१	३	१
और	३	०	१	ककुम्	१	३	३
औपधी	०	६	६	"	०	६	६०

शब्दाः	पा०	य०	श्लो०	शब्दाः	पा०	य०	श्लो०
पानट	३	१	७६	वटव ,	२	६	१०३
वश	२	६	७९	१,,	३	३	१३
"	३	३	२२०	वटभी	२	४	१५०
वदपा	२	८	८२	वटम्भरा	२	८	१५३
"	३	३	१५९	वटाक्ष	२	६	९८
वद्व	७	५	१६	वटाह	३	६	२१
वद्वटव	२	८	६८	वटि	२	६	७४
वद्वण	२	६	१०८	वटी	३	६	३८
वद्वनिया	२	६	१३९	वटीप्रोथ	२	६	७५
१ वद्वपत्र	२	८	८७	वटु	१	५	९
वद्वाल	२	६	६९	'	२	४	८१
वद्वोख	२	६	१३०	"	३	३	३६
वद्वगु	२	९	२०	वद्वनुम्बी	२	४	१५६
वच	२	६	९१	वद्वुराहिणी	२	४	८१
वचवर	३	१	५१	वद्वपद	२	४	४०
कच्चित्	३	५	१४	वद्ववङ्ग	२	४	५६
वचल	२	१	१०	वद्विज्वर	२	४	७९
"	७	४	१२८	वठिन	३	१	७६
वचलपी	३	३	१३२	वठिलक	२	४	१५४
वचलुर	२	६	५८	कठोर	३	१	७६
वचलुरा	२	८	९२	वडङ्गर	२	९	२२
वचलू	२	६	५३	वडम्ब	२	९	३५
वञ्चुक	१	८	९	वडार	१	५	१६
"	२	८	६३	वण	३	१	६२
वञ्चुकिन्	२	८	८	"	३	३	४६
वट	२	६	७४	वणा	२	४	९६
"	२	८	३७	"	२	९	३६
"	२	९	२६	वणिका	२	४	६६
"	३	३	३४	"	३	६	८
वटभरा	२	४	८५	वणिज	२	९	२१
वटव	२	३	५	२ वण्टक	३	३	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वपिदा	१	५	१६	वम्बि	२	९	३४
वपीतन	२	८	२७	वम्बु	१	१०	२३
"	२	४	८३	"	३	३	१३६
"	२	४	६३	वम्बुग्रीवा	२	६	८८
वपीत	२	८	१४	वम्ब	३	१	२४
वपीतपालिका	२	२	१५	कर	१	३	३४
वपीताङ्घ्रि	२	८	१२९	"	२	८	२७
वपील	२	६	९०	"	३	३	१६५
वफ	२	६	६२	"	३	६	१२
वफिन्	२	६	६०	करव	१	३	१२
वफोणि	२	६	८०	'	२	४	६४
वबन्ध	१	१०	४	'	३	३	६
"	२	८	११८	वरज	२	४	४७
वम्	३	४	१२	"	२	४	१२९
वमठ	१	१०	२१	वरञ्जक	२	४	४७
वमठी	१	१०	२४	वरट	२	५	२०
वमण्डलु	२	७	४६	"	३	३	३४
वमन	३	१	२४	वरण	२	१०	२
वमल	१	१०	३	"	३	३	५५
"	१	१०	४०	वरण्ट	३	६	१८
"	३	३	१९५	वरतोया	१	१०	३३
वमला	१	१	२७	वरपत्र	२	१०	३४
वमलामन	१	१	१७	वरम	२	६	८१
वमलोत्तर	२	९	१०६	करम	२	९	७५
वमितृ	३	१	२३	वरभृषण	२	६	१०८
वम्प	१	७	३८	वरमदंक्	२	४	६७
वम्पन	३	१	७४	वरम्भ	२	९	४८
वम्प्र	३	१	७४	वरम्ह	२	६	८३
वम्बल	२	६	११६	वरवाल	२	८	८९
"	३	३	१९५	वरवालिवा	२	८	९१
वम्बल्लिवाहक	२	८	५२	वरवीर	२	४	७७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
करशाखा	२	६	८२	कर्ण	२	६	९४
करशीकर	२	८	३७	कर्णजलौकम्	२	५	१३
करहाट	१	१०	४३	कर्णधार	१	१०	१२
करहाटव	२	४	५२	कर्णवेष्टन	२	६	१०३
कराल	३	३	२०६	कर्णिका	२	६	१०३
करिगजित	२	८	१०७	"	३	३	१५
करिणी	१	३	५	कर्णिकार	२	४	६०
करिणी	२	८	३६	कर्णोरथ	२	८	५१
करिन्	२	८	३४	कर्णजप	३	१	४७
करिपिप्पली	२	४	९७	कर्तरी	२	१०	३३
करिशावक	२	८	३५	कर्दम	१	१०	९
करीर	२	४	७७	कर्पट	२	६	११५
"	३	३	१७४	कर्पर	२	६	६८
करीप	२	९	५१	कर्परी	२	९	१०१
करुण	१	७	१७	कर्पास	३	६	३५
करुणा	१	७	१८	कर्पूर	२	६	१३०
करेटु	२	५	१९	कर्बुर	१	१	६०
करेणु	३	३	५३	"	१	५	१७
करोटि	२	६	६९	"	२	९	९४
कर्क	२	८	४६	कर्मकर	२	१०	१५
कर्कटक	१	१०	२१	"	३	१	१९
कर्कटी	२	४	१५५	कर्मकार	३	१	१९
कर्कन्धू	२	४	३६	कर्मक्षम	३	१	१८
"	३	६	३८	कर्मठ	३	१	१८
कर्करी	२	९	३१	कर्मण्या	२	१०	३८
कर्करेटु	२	५	१९	कर्मन्	३	२	१
कर्कश	२	४	१४६	कर्मन्दिन्	२	७	४१
"	३	३	२१८	कर्मवृत्त	३	२	३
कर्कार	२	४	१५५	कर्मशील	३	१	१८
कर्चूर	२	४	१५४	कर्मगूर	३	१	१८
कर्चूरक	२	४	१३५	कर्मसचिव	२	८	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कर्मरि	२	४	१६०	कलाय	२	९	१६
कर्मन्द्रिय	१	५	८	कलि	२	८	१०५
कर्प	२	९	८६	"	३	३	१९५
कर्पक	२	९	६	कलिका	२	४	१६
कर्पफल	२	४	५८	कलिङ्ग	२	४	६७
कर्पू	३	३	२२३	"	२	५	१६
कल	१	७	२	कलिद्रुम	२	८	५८
कलकल	१	६	२६	कलिमारक	२	४	४८
कलङ्क	१	३	१७	कलिल	३	१	८४
"	३	३	४	कल्प	१	४	२३
कलत्र	३	३	१७९	"	१	१०	१४
कलघात	३	३	७७	कलेवर	२	६	७०
कलभ	२	८	३५	कलक	३	३	१४
कलम	२	९	२४	कल्प	१	४	२१
कलम्ब	२	८	८७	"	१	४	२२
"	२	९	३५	"	२	७	३९
कलम्बी	२	४	१५७	"	२	८	२४
कलख	२	५	१४	कल्पना	२	८	४२
कलल	२	६	३८	कल्पवृक्ष	१	१	५०
कलविद्ध	२	५	१८	कल्पान्त	१	४	२२
कलशि	२	४	९३	कल्मष	१	४	२३
कलस	२	९	३१	कल्माष	१	५	१७
कलहस	२	५	२३	कल्प	१	४	२
कलह	२	८	१०४	"	२	६	५७
कला	१	३	१५	"	३	३	१६०
"	१	४	११	कल्या	१	६	१८
"	३	३	१९९	कल्याण	१	४	२५
कलाद	२	१०	८	कल्पोल	१	१०	६
कलानिधि	१	३	१५	कवच	२	८	६४
कलाप	२	६	९८	कवरी	२	८	१३९
"	३	३	१२९	"	२	६	९७

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
ववरी	२	९	४०	काकपीलुक	२	४	३९
कवल	२	९	५४	काकमाची	२	४	१५१
कवि	१	३	२५	काकमुद्रा	२	४	११३
"	२	७	५	काकली	१	७	२
कविका	२	८	४९	काकाङ्गी	२	४	११८
कविय	३	६	१७	काविणी	३	६	९
कवोष्ण	१	३	३५	काकु	१	६	१२
कव्य	२	७	२४	काकुद	२	६	९१
कदा	२	१०	३१	काकेन्दु	२	४	३९
कदाहं	३	१	४४	काकोदुम्बरिका	२	४	६१
कशिपु	३	३	१३१	काकोदर	१	८	७
कशेरु	३	६	१३	काकोल	१	८	१०
कशेरुका	२	६	६९	काकोल	१	८	१०
कश्मल	२	८	१०९	"	२	५	२१
कश्य	२	८	४७	काक्षी	२	४	१३१
"	२	१०	४०	काइसा	१	७	२७
"	३	१	४४	काच	२	९	९९
कष	२	१०	३२	"	२	१०	३०
कपाय	१	५	९	"	३	३	२८
"	३	३	१५४	कावस्थाली	२	४	५४
कष्ट	१	९	४	काञ्चन	२	९	९५
कष्ट	३	३	४०	काञ्चनाह्वय	२	४	६५
कल्लूरी	२	६	१२९	काञ्चनी	२	९	४१
कल्लार	१	१०	३६	काञ्ची	२	६	१०८
कल्ल	२	५	२२	काञ्जिक	२	९	३९
कास्पताल	१	७	४	१ काण्ड	२	८	८७
काक	२	५	२०	"	२	९	२२
काकचिञ्ची	२	४	९८	"	३	३	४३
काकतिन्दुव	२	४	३९	काण्डपुष्ट	२	८	६६
काकनासिका	२	४	११८	काण्डवत्	२	८	६९
काकपक्ष	२	६	९६	काण्डीर	२	८	६९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वाण्डेशु	२	४	१०४	कामम्	३	४	१३
वातर	३	१	२६	कामयितृ	३	१	२४
वात्यायनी	१	१	३६	कामिनी	२	६	३
"	२	६	१७	"	३	३	११३
कादम्ब	२	५	२३	कामुक	३	१	२३
कादम्बरी	२	१०	३९	कामुका	२	६	९
कादम्बिनी	१	३	८	कामुकी	२	६	९
काद्रवेय	१	८	८	काम्पित्य	२	४	१४६
कामन	२	४	१	काम्बल	२	८	५४
कानीन	२	६	२४	काम्बविक	२	१०	८
कान्त	३	१	५२	काम्बोज	२	८	४१
कान्तलक	२	४	१२८	काम्बोजी	२	४	१३८
कान्ता	२	६	३	काम्पदान	३	२	३
कान्तार	२	१	१७	काय	२	६	७१
"	३	३	१७३	काय (तीर्थ)	२	७	५०
कान्तारक	२	४	१६३	कायस्था	२	४	५९
कान्ति	१	३	१८	कारण	१	४	२८
,	३	२	८	कारणा	१	९	३
कान्दविक	२	९	२८	कारणिक	३	१	७
कान्दिशीक	३	१	४०	कारण्डव	२	५	३४
कापथ	२	१	१६	कारम्भा	२	४	५६
कापोत	२	५	४३	कारबी	२	४	१११
"	२	९	१०९	"	२	४	११०
कापोताञ्जन	२	९	१००	"	२	९	३७
काम	१	१	७५	"	७	९	६०
"	१	७	२८	कारवेन्ल	२	४	१०६
"	२	९	५७	कारा	२	८	११९
"	३	३	१३९	कारिका	३	३	१०
कामझामिन्	२	८	७६	काग्नि	३	१	८९
कामन	३	१	२४	कारीप	३	२	४३
कामपाल	३	१	२३	कारु	२	१०	५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वारुणिक	३	१	१५	वालमूत्र	१	९	२
वारुण्य	१	७	१८	वालम्बन्ध	२	४	३८
वारोत्तर	२	१०	४२	"	२	४	६८
वातस्वर	२	९	९५	वाला	२	४	९४
वार्तान्तिक	२	८	१४	"	०	८	१०९
कार्तिक	१	४	१७	"	२	९	३७
कार्तिकिक	१	४	१८	वालामुह	२	६	१२७
कार्तिदेय	१	१	३९	वालानुसार्य	२	४	१२२
कार्पास	२	६	१११	"	२	६	१२६
कार्पासी	२	४	११६	वालायस	२	९	९८
कार्म	३	१	१८	वालिका	३	३	१५
कार्मण	३	२	४	वालिन्दी	१	१०	३२
कार्मुक	२	८	८३	वालिन्दीभेदन	१	१	२४
कार्पापण	२	९	८८	वाली	१	१	३६
कार्पिक	२	९	८८	कालोपक	२	४	१०१
कार्प्य	२	४	४४	"	२	६	१२६
काल	१	१	५९	काल्पक	२	४	१३५
"	१	४	१	काल्पा	२	९	७०
"	१	५	१४	कालनिक	२	८	६६
"	३	३	१९५	कावेरी	२	१०	३५
"	३	६	११	काव्य	१	३	२५
वालक	२	६	४९	काश	२	४	१६२
वालकण्ठक	२	५	२१	काश्मरी	२	८	३५
वालकूट	१	८	१०	काश्मर्य	२	४	३६
वालव्यण्ड	२	६	६६	काश्मीर	२	४	१४५
वालधर्म	२	८	११६	काश्मीरजन्मन्	२	६	१२४
वालपृष्ठ	२	८	८३	वाग्यपि	१	३	३२
वालमेपिका	२	८	९०	वाग्यपी	२	१	२
"	२	४	१०९	काष्ठ	२	४	१३
वालमेपी	२	४	९६	वाष्पतुहाल	१	१०	१३
वालसेय	२	९	५३	वाष्पतश्	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
काष्ठा	१	३	१	किम्	३	४	१३
"	१	४	११	"	३	५	५
"	३	३	४१	किमु	३	५	५
काष्ठाम्बुवाहिनी	१	१०	११	किमुत	३	५	२
काष्ठिला	२	४	११३	"	३	५	५
कास	२	६	५२	किम्पचान	३	१	४८
कासमर्द	३	६	१९	किरण	१	३	३३
कासर	२	५	४	किरात	२	१०	२०
कासार	१	१०	२८	किराततिक्त	२	४	१४३
किनर	१	१	११	किरि	२	५	२
किनरेश	१	१	६९	किरीट	२	६	१०२
किपुरप	१	१	७१	किर्मीर	१	५	१७
किवदन्ती	१	६	७	किल	३	४	१६
किशार	२	९	२१	किलास	२	६	५३
"	३	३	१६८	किलासिन्	२	६	६१
किशुक्	२	४	२९	किलिञ्जक	२	९	२६
किकीदिवि	२	५	१६	कित्विप	१	४	२३
किङ्कर	२	१०	१७	"	३	३	२२४
किङ्किणी	२	६	११०	किशोर	२	८	४६
किञ्चित्	३	५	८	किष्टु	३	३	७
किञ्चुलक	१	१०	२२	विमलय	२	४	१४
किञ्जम्ब	१	१०	४३	कीचम	२	६	६८
७ ,	३	३	१७	कीचक	२	४	१६१
किटि	२	५	२	कीनाश	३	३	०१९
किट्ट	२	६	६५	कीर	२	५	०१
किण	३	६	१८	कीनि	१	६	११
किणिही	२	४	८९	कील	१	१	५७
किण्व	२	१०	४२	"	३	३	१०८
कितव	२	४	७७	कील्व	२	९	७३
"	२	१०	४३	कीलाल	१	१०	३
किन्नर	१	१	७१	"	३	३	००१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कीलित	३	१	४२	कुटघट	२	४	१३१
कीदा	२	५	३	कुटिल	३	१	७१
कीदापर्णी	२	४	८९	कुटी	२	२	६
कु	२	१	३	"	३	६	३८
"	३	४	२	कुटुम्बव्यापृत	३	१	११
कुकर	२	६	४८	कुटुम्बिनी	२	६	६
कुकुन्दर	२	६	७५	कुट्टनी	२	६	१९
कुकूल	३	३	२०४	कुट्टिम	३	६	३४
कुक्कुट	२	५	१७	कुठर	२	९	७४
कुक्कुभ	२	५	३५	कुठार	२	८	९२
कुक्कुर	२	४	१३२	कुठेरव	२	४	७९
"	२	१०	२१	कुडव	२	९	८९
कुक्षि	२	६	७७	कुडज्जक	३	६	१७
कुक्षिम्भरि	३	१	२१	कुडमल	२	४	१६
कुक्कुम	२	६	१२३	कुड्य	२	२	४
कुच	२	६	७७	कुणप	२	८	११८
कुचन्दन	२	६	१३२	"	३	६	२०
कुचर	३	१	३७	कुणि	२	४	१२८
कुचाप्र	२	६	७७	"	२	६	४८
कुज	१	३	२६	कुण्ठ	३	१	१७
कुञ्चित	३	१	७१	कुण्ड	२	६	३६
कुञ्ज	२	३	८	"	२	९	३१
"	३	३	३१	कुण्डल	२	६	१०३
कुञ्जर	२	८	३४	कुण्डलिन्	१	८	७
"	३	१	५९	कुण्डी	२	७	४६
कुञ्जरासन	२	४	२०	कुतप	२	७	३३
कुञ्जल	२	९	३९	कुतुव	१	३	३१
कुट	२	४	५	कुतुप	२	९	३३
"	२	९	३२	कुतू	२	९	३३
कुटज	०	४	६६	कुतूहल	१	७	३१
कुटघट	२	४	५७	कुत्सा	१	६	१३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुत्सित	३	१	५४	कुमुदत्	२	१	९
कुय	२	४	१६६	कुमुद्वती	१	१०	२८
"	२	८	४२	कुम्वा	२	७	१८
कुद्दाल	२	४	२२	कुम्भ	२	४	३४
कुनटी	२	९	१०८	"	२	८	३७
कुनाशक	२	४	९१	"	३	३	१३५
कुन्त	२	८	९३	कुम्भकार	२	१०	६
कुन्तल	२	६	९५	कुम्भमम्भव	१	३	२०
कुन्द	२	४	७३	कुम्भिका	१	१०	३८
"	२	४	१०१	कुम्भी	२	४	४०
"	३	६	१९	कुम्भीर	१	१०	२१
कुन्दुर	२	४	१२१	कुरङ्ग	२	५	८
कुन्दुरात्री	२	४	१२४	कुरण्टक	२	४	७४
कुपय	३	१	५४	"	२	४	७५
कुप्य	२	९	९१	कुरवव	२	४	७४
कुवेर	१	१	६८	"	२	४	७५
"	१	३	३	कुरर	२	५	२३
कुवेरक	२	४	१२७	कुरविन्द	२	४	१५९
कुवेराशी	२	४	५५	कुरविम्भ	२	९	८६
कुञ्ज	२	६	४८	कुल	२	५	४१
कुमार	१	१	४०	"	२	३	१
"	१	७	१०	कुलव	२	४	३९
कुमारव.	२	४	२५	"	२	४	१५५
कुमारी	२	४	७३	"	०	१०	५
"	२	६	८	कुलटा	०	६	१०
कुमुद	१	३	३	कुलट्या	२	९	१००
"	१	१०	३७	कुलट्या	०	६	७
कुमुदप्राय	२	१	९	कुलट्या	०	१०	५
कुमुदवान्धव	१	३	१४	कुलट्या	०	७	०
कुम्दिना	२	४	४०	कुलट्या	०	६	७
कुमुदिनी	१	१०	३९	कुलट्या	२	५	३७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुलाल	२	१०	६	कुसीदिक	२	९	५
कुलाली	२	९	१०२	कुसुम	२	४	१७
कुन्दिश	१	१	४७	कुमुमाञ्जन	२	९	१९३
कुली	२	४	९४	कुसुमेपु	१	१	२६
कुलीन	२	७	३	कुसुम्भ	२	९	१०६
"	२	८	४४	"	३	३	१३७
कुलीर	१	१०	२१	कुसृति	१	३	३०
कुल्माप	२	९	१८	कुस्तुम्बुरु	२	९	३८
"	२	९	३९	कुहना	२	७	५३
"	३	६	२१	कुहर	१	८	१
कुल्मापाभिपुत्र	२	९	३९	कुह	१	४	९
कुल्य	२	६	६८	कूकुद	३	१	१४
कुल्या	१	१०	३४	कूट	२	३	४
कुवल	२	४	३६	"	२	५	४२
"	३	६	४२	"	३	३	३७
कुवल्य	१	१०	३७	कूटक	२	९	१३
कुवाद	३	१	३७	कूटयन्त्र	२	१०	२६
कुविन्द	२	१०	६	कूटशात्मलि	२	४	४७
कुवेणी	१	१०	१६	कूटस्थ	३	१	७३
कुश	२	४	१६६	कूप	१	१०	२६
"	३	३	२१७	कूपक	१	१०	१०
कुशल	१	४	२६	"	१	१०	१२
"	३	१	४	"	२	६	७५
"	३	३	२०५	कूवर	२	८	५८
कुशी	२	९	९९	कूर्च	२	६	९२
कुशीलव	२	१०	१२	कूर्चशीर्ष	२	४	१४२
कुशेगय	१	१०	४०	कूर्चिका	२	९	४४
कुष्ठ	२	४	१२६	कूर्दैन	१	७	३३
"	२	६	५४	कूर्पर	२	६	८०
"	३	६	३४	कूर्पागक	२	६	११८
कुमीद	२	९	४	कूर्म	१	१०	२१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कूल	१	१०	७	कृपीटयोनि	१	१	५३
कूप्माण्डक	२	४	१५५	कृमि	२	५	१३
कृकण	२	५	१९	कृमिकोमोत्थ	२	६	१११
कृकलास	२	५	१२	कृमिघ्न	२	४	१०६
कृकवाकु	२	५	१७	कृमिज	२	६	१२६
कृवाटिका	२	६	८८	कृग	३	१	६१
कृच्छ्र	१	९	४	कृशानु	१	१	५४
"	२	७	५२	कृशानुरेतम्	१	१	३३
कृत	३	३	७७	कृशाश्विन्	२	१०	१२
कृतपुङ्ख	२	८	६८	कृपक	२	९	६
कृतमाल	२	४	२४	कृपि	२	९	२
कृतमुख	३	१	४	कृपिक	२	९	१३
कृतलक्षण	३	१	१०	कृपीवल	२	९	६
कृतसापत्निका	२	६	७	कृष्ट	२	९	८
कृतहस्त	२	८	६८	कृष्टि	२	७	६
कृतान्त	१	१	५८	कृष्ण	१	१	१८
"	३	३	६५	"	१	४	१२
कृतिन्	२	७	६	"	१	५	१४
"	३	१	४	"	२	९	३६
कृत्त	३	१	१०३	कृष्णपाक्फल	२	४	६७
कृत्ति	२	७	४६	कृष्णफला	२	४	९६
कृत्तिवासम्	१	१	३१	कृष्णभेदी	२	४	८६
कृत्पा	३	३	१५९	कृष्णला	२	४	९८
कृत्रिमधूपक	२	६	१२८	कृष्णलोहित	१	५	१६
कृत्रिमा (सरिन्)	१	१०	३४	कृष्णवर्मन्	१	१	५४
कृत्स्न	३	१	६५	कृष्णवृन्ना	२	४	५५
कृपण	३	१	४८	कृष्णमार	२	५	१०
कृपा	१	७	१८	कृष्णा	२	४	९६
कृपाण	२	८	८९	कृष्णिका	२	९	१९
कृपाणी	२	१०	३३	वेकर	३	६	४९
कृपालु	३	१	१५	वेका	२	५	३१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
केकिन्	२	५	३०	कैदारिक	२	९	११
केतकी	२	४	१७०	कैदार्य	२	९	११
केतन	२	८	९९	कैरव	१	१०	३७
"	३	३	११४	कैलाम	१	१	७०
केतु	३	६	६१	कैवर्न	१	१०	१५
केदर	३	६	२०	कैवर्नोमुस्तक	२	४	१३२
केदार	२	९	११	कैवन्ध	१	५	६
केनिपानक	१	१०	१३	कैशिक	२	६	९६
केयूर	२	६	१०७	कैश्य	२	६	९६
केलि	१	७	३२	कोक	२	५	७
केवल	२	३	२०४	"	२	५	२०
केस	२	६	९५	कोकनद	१	१०	४२
"	३	६	१२	कोकनदच्छवि	१	५	१५
केसपानी	२	६	९७	कोकिल	२	५	१९
केसर	२	४	२५	कोकिलाक्ष	२	४	१०४
"	२	४	६४	कोटर	२	४	१३
"	२	४	६५	कोटरी	२	६	१७
केसरिन्	२	५	१	कोटि	२	८	८४
केसव	१	१	१८	"	०	८	९३
"	२	६	४५	"	३	३	३८
केसवेदा	२	६	९७	कोटिवर्षा	३	४	१३३
केसाभ्युनामन्	२	४	१२२	कोटिस्त	२	९	१०
केशिक	२	६	४५	कोट्टार	३	६	१८
केशिन्	२	६	४५	कोठ	२	६	५४
केशिनी	२	४	१२६	कोण	१	७	६
केसर	१	१०	४३	"	२	८	९३
कैटभजिन्	१	१	२२	कोदण्ड	२	८	८३
कैड्यं	०	४	४०	कोद्रव	०	९	१६
कैतय	१	७	३०	कोश	१	७	२६
"	२	१०	४४	कोशना	०	६	४
कैदार	२	९	११	कोपिन्	३	१	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
कोमल	३	१	७८	कौतूहल	१	७	३१
कोयष्टिव	२	५	३५	कौद्रवीण	२	९	८
कोरक	२	४	१६	कोन्तिक	२	८	७०
कोरङ्गी	२	४	१२५	कोन्ती	२	४	१२०
कोरदूप	२	९	१६	कोपीन	३	३	१२२
कोल	१	१०	११	कौमुदी	१	३	१७
"	२	४	३६	कौमोदकी	१	१	२८
"	२	५	२	कौलटिनेय	२	६	२७
कोलक	२	६	१२९	कौलटेय	२	६	२६
"	२	९	३६	"	२	६	२७
कोलदल	२	४	१३०	कौलटेर	२	६	२६
कोलम्बक	१	७	७	कौलीन	३	३	११७
कोलवल्ली	२	४	९७	कौलेयक	२	१०	२१
कोला	२	४	९७	कौशिक	२	४	३४
कोलाहल	१	६	२६	"	३	३	१०
कोलि	२	४	३६	कौशेय	२	६	१११
कोविद	२	७	५	कौस्तुभ	१	१	२८
कोविदार	२	४	२२	क्रकच	२	१०	३४
कोग	२	८	१७	क्रवर	२	४	७७
"	२	९	९१	"	२	५	१९
कोशफल	२	६	१३०	क्रतु	२	७	१३
कोशातवी	३	३	८	क्रतुध्वमिन्	१	१	३४
कोष	३	३	२२२	क्रतुभुज्	१	१	९
कोष्ठ	३	३	४०	क्रथन	२	८	११५
कोष्ण	१	३	३५	क्रन्दन	२	८	१०७
कोषकुटिव	३	३	१७	"	३	३	१२४
कीक्षेयक	२	८	८९	क्रन्दिन	१	७	३५
कीटतक्ष	२	१०	९	क्रम	३	७	३९
कीटिक	२	१०	१४	क्रमुक्	२	८	४१
कीणप	१	१	५९	"	२	४	४१
कीनुक्	१	७	३१	"	३	८	१६९

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
रुमेलक	२	९	७५	कल्म	३	२	१०
त्रयविभ्रयिक	२	९	७८	कलमथ	२	२	१०
त्रयिक	२	९	७९	किल्ल	३	१	१०५
त्रय्य	२	९	८१	किल्लभाक्ष	२	६	६०
नव्य	२	६	६३	किल्लष्ट	१	६	१९
कव्याद्	१	१	५९	"	३	१	९८
"	१	१	५९	कलीतक	२	४	१०९
प्रायक	२	९	७९	कलीतकिक्का	२	४	९४
त्रिया	१	६	२	कलीव	२	६	३९
"	३	२	१	"	३	३	२१४
"	३	३	१५८	कलेदा	३	२	२९
क्रियावत्	३	१	१८	कलेसित	३	१	९८
प्रीडा	१	७	३३	कलोम	२	६	६५
"	१	७	३३	कवण	१	६	२४
कृड्	२	५	२२	"	३	२	८
कृध्	१	७	२६	कवणन	१	६	२४
कृष्ट	१	७	३५	कवणित	१	६	१५
कूर	३	१	४७	कवधित	३	१	९५
"	३	१	७६	कवाण	१	६	२४
"	३	३	१९२	क्षण	१	४	११
क्रेय	२	९	८१	"	१	७	३८
क्रोड	२	५	२	"	३	३	४७
"	२	६	७७	क्षणदा	१	४	४
क्रोध	१	७	२६	क्षणन	२	८	११४
क्रोधन	३	१	३२	क्षणप्रमा	१	३	९
क्रोधिन्	३	१	३२	क्षतज	०	६	६४
क्रोष्टु	२	५	५	क्षनश्चन	२	३	५४
क्रोष्टुविप्रा	२	४	९३	क्षतु	०	८	५९
क्रोष्ट्री	२	४	११०	"	२	१०	३
क्रोञ्च	२	५	२२	"	३	३	६३
क्रोञ्चशरण	१	१	४०	क्षत्रिय	२	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
क्षत्रिय	३	६	२०	क्षिया	३	२	३
क्षत्रिया	२	६	१४	क्षीव	३	१	२३
क्षत्रियो	२	६	१५	क्षीर	१	१०	४
क्षत्रियाणी	२	६	१४	"	२	९	५१
क्षन्तृ	३	१	३१	"	३	३	१८३
क्षपा	१	४	४	क्षीरविकृति	२	९	४४
क्षपाकर	१	३	१५	क्षीरविदारी	२	४	११०
क्षम	३	३	१४३	क्षीरशुक्ला	२	४	११०
क्षमा	३	३	१४३	क्षीरावी	२	४	१००
क्षमितृ	३	१	३१	क्षीरिका	२	४	४५
क्षमिन्	३	१	३१	क्षीरोद	१	१०	२
क्षय	१	४	२२	क्षुत्	२	६	५२
"	२	६	५१	क्षुत	२	६	५२
"	२	८	१९	क्षुद्र	३	१	४८
"	३	२	७	"	३	३	१७८
"	३	३	१४६	क्षुद्रघण्टिका	२	६	११०
क्षव	२	६	५२	क्षुद्रगङ्गा	१	१०	२३
"	२	९	१९	क्षुद्रा	२	४	९४
क्षवथु	२	६	५२	"	३	३	१७८
क्षान्त	३	१	९७	क्षुद्राण्डमत्स्यसघात	१	१०	१९
क्षान्ति	१	७	२४	क्षुष	२	९	५४
क्षार	२	९	९९	क्षुषाभिजनन	२	९	१९
क्षारक	२	४	१६	क्षुषित	३	१	२०
क्षारमृत्तिका	२	१	४	क्षुष	२	४	८
क्षारित	३	१	४३	क्षुमा	२	९	२०
क्षिति	२	१	२	क्षुर	२	४	१०४
"	३	३	७१	"	३	६	२०
क्षिपा	३	२	११	क्षुरक	२	४	४०
क्षिप्त	३	१	८७	क्षुरप्र	३	६	२०
क्षिप्नु	३	१	३०	क्षुरिन्	२	१०	१०
क्षिप्र	१	१	६४	क्षुल्लक	२	१०	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुल्लक	३	१	६१	ख	३	३	१८
"	३	२	१०	"	३	६	२२
क्षेत्र	२	९	११	खग	२	५	३२
"	३	३	१८१	"	२	८	८६
क्षेत्रज्ञ	१	४	२९	"	३	३	१९
"	३	३	३३	खगेश्वर	१	१	२९
क्षेत्राजीव	२	९	६	११ खञ्जक	३	३	१९
क्षेपण	३	२	११	खजाका	२	९	३४
क्षेपणी	१	१०	१३	खञ्ज	२	६	४९
क्षेपिष्ठ	३	१	१११	खञ्जन	२	५	१५
क्षेमन्	१	४	२६	खञ्जरीट	२	५	१५
क्षेमन्	२	४	१२८	खट	३	६	१७
"	३	६	३४	खट्वा	२	६	१३८
क्षेत्र	२	९	११	खङ्ग	१	८	२८
क्षोणी	२	१	२	"	२	५	४
क्षोद	२	८	९९	"	२	८	८९
क्षोदिष्ठ	३	१	१११	खड्गिन्	२	५	४
क्षोम	२	२	१२	खण्ड	१	३	१६
क्षोद्र	२	९	१०७	खण्डपरगु	१	१	३१
क्षोम	२	६	११३	खण्डविकार	२	९	४३
क्षुत्त	३	१	९१	खण्डिव	२	९	१६
क्षमा	२	१	३	खदिर	२	४	४९
क्षमाभून्	२	३	१	खदिरा	२	४	१४१
"	२	८	१	खद्योत	२	५	२८
क्षेड	१	८	९	खनि	२	३	७
क्षेडा	२	८	१०७	खनित्र	२	९	१२
"	३	३	४३	खपुट	२	४	१६९
क्षेडित	३	६	३४	खर	१	३	३५
				"	२	९	७७
	ग			खरणम्	२	६	४६
ख	१	२	१	खरणम	२	६	४६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सरपुष्पा	२	४	१३९	खोड	२	६	४९
खरमञ्जरी	२	४	८९	र्यात	३	१	९
सरा	२	४	६९	र्यातमर्हण	३	१	९३
खरादवा	२	४	१११	र्याति	३	२	९
खर्जू	२	६	५३				
खर्जूर	२	४	१७०	ग			
"	२	९	९६	गगन	१	२	१
खर्जूरी	२	४	१७०	गङ्गा	१	१०	३१
खर्व	२	६	४६	गङ्गाधर	१	१	३४
"	३	१	७०	गज	२	८	३४
खर्वट	३	६	३३	गजता	२	८	३६
खल	३	१	४७	गजबन्धनी	२	८	४३
खलपू	३	१	१७	गजमध्या	२	४	१२३
खलिनी	३	२	४२	गजामन	१	१	३८
खलीन	२	८	४९	गञ्जा	२	२	८
खलु	३	४	१७	गडक	१	१०	१७
खत्या	३	२	४२	गडु	३	६	१८
खात	१	१०	२७	गडुल	२	६	४८
खादित	३	१	११०	गण	२	५	४०
खारी	२	९	८८	"	२	८	८१
खारीक	२	९	१०	"	३	३	४६
खारीवाप	२	९	१०	गणक	२	८	१४
खिल	२	१	५	गणदेवना	१	१	१३
खुर	२	४	१३०	गणीय	३	१	६४
"	२	८	४९	गणरात्र	१	४	६
खुरणम्	२	६	४७	गणरूप	२	४	८०
खुरणम	२	६	४७	गणहामक	२	४	१२८
खेट	३	१	५४	गणाधिप	१	१	३८
६ खेटक	३	३	१७	गणिका	१	७	११
खेम	१	१०	२९	"	२	४	७१
खेला	१	७	३३	"	२	६	१९

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
गणिका	३	३	१७	गन्धर्व	१	१	५२
गणिकारिका	२	४	६६	"	२	५	११
गणित	३	१	६४	"	२	८	४४
गणैय	३	१	६४	"	३	३	१३३
गण्ड	२	६	९०	गन्धर्वहस्तक	२	४	५०
"	२	८	३७	गन्धवह	१	१	६२
"	३	६	१२	गन्धवहा	२	६	८९
गण्डक	२	५	४	गन्धवाह	१	१	६२
गण्डवाली	२	४	१४१	गन्धमार	२	६	१३१
गण्डगोल	२	३	६	गन्धादमन्	२	९	१०२
गण्डाली	२	४	१५९	गन्धिनी	२	४	१२३
गण्डीर	२	४	१५७	गन्धोत्तमा	२	१०	३९
गण्डुपदी	१	१०	२४	गन्धोली	२	५	२७
गण्डूपद	१	१०	२२	गभस्ति	१	३	३३
गण्डूपा	३	६	१०	गभीर	१	१०	१५
गतनासिक	२	६	४६	गम	२	८	९५
गद	२	६	५१	"	३	२	२९
गदा	१	१	२८	गमन	२	८	९५
गद्य	३	६	३१	गम्भारी	२	४	३५
गन्त्री	२	८	५२	गम्भीर	१	१०	१५
गन्ध	१	५	७	गम्य	३	१	९२
गन्धक	२	९	१०२	गरण	३	२	३७
गन्धकुटी	२	४	१२३	गरल	१	८	९
गन्धन	३	३	११५	गरिष्ठ	३	१	११२
गन्धनावुली	२	४	११४	गरी	२	४	६९
गन्धफली	२	४	५६	गरुड	१	१	२९
"	२	४	६४	गरुडध्वज	१	१	१९
गन्धमादन	२	३	३	गरुडाग्रज	१	३	३२
गन्धमूली	२	४	१५४	गरुत्	२	५	३६
गन्धरस	२	९	१०४	गरुत्पत्	१	१	२९
गन्धर्व	१	१	११	"	२	५	३४

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
गुरुमत्	३	३	५८	गवेघु	२	९	२५
गगरी	२	९	७४	गवेघुका	२	९	२५
गजित	१	३	९	गवेपणा	२	७	३२
"	२	८	३६	गवेपित	३	१	१०५
गर्त	१	८	२	गव्य	२	९	५०
गर्दभ	२	९	७७	गव्या	२	९	६०
गर्दभाण्ड	२	४	४३	गव्यूति	२	१	१८
गर्धन	३	१	२२	गहन	२	४	१
गर्भ	२	६	३९	"	३	१	८५
"	३	३	१३६	गह्वर	२	३	६
गर्भक	२	६	१३५	"	३	३	१८४
गर्भागार	२	२	८	गाङ्गेय	२	९	९४
गर्भाशय	२	६	३८	"	३	३	१५६
गभिणी	२	६	२२	गाङ्गेरवी	२	४	११७
गर्भोपधातिनी	२	९	६९	गाढ	१	१	६७
गर्मुत्	२	४	१६५	गाणिक्य	२	६	२२
गर्व	१	७	२२	गाण्डिव	२	८	८४
गर्हण	१	६	१३	गाण्डीव	२	८	८४
गर्ह्य	३	१	५४	गात्र	२	६	७०
गर्ह्यवादिन्	३	१	३७	"	२	८	४०
गल	२	६	८८	गात्रानुलेपनी	२	६	१३३
गलवम्बल	२	९	६३	गान	१	६	२६
गलन्तिका	२	९	३१	गान्धार	१	॥	१
गलित	३	१	१०४	गायत्री	२	४	४९
गलोद्देश	२	८	४८	"	२	७	२२
गन्या	३	२	४२	गारुन्मन्	२	९	९२
गवय	२	५	११	गाभिष	२	६	२२
गवल	२	९	१००	गाहंपत्य	२	७	१९
गवाक्ष	२	२	९	गालव	२	४	३३
गवाक्षी	२	४	१५६	गिरि	१	६	१
गवीश्वर	२	९	५८		२	३	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गिरि	३	२	११	गुण	३	३	४७
गिरिकर्णौ	२	४	१०४	गुणवृक्षक	१	१०	१२
गिरिका	२	५	१२	गुणित	३	१	८८
गिरिज	२	९	१००	गुणित्त	३	१	८९
"	२	९	१०४	गुद	२	६	७३
गिरिमल्लिका	२	४	६६	गुन्द्र	२	४	१६२
गिरिषा	१	१	३१	गुन्ना	२	४	५५
गिरीश	१	१	३१	"	२	४	१६०
गिलित	३	१	११०	गुप्त	३	१	८९
गीत	१	६	२६	"	३	१	१०६
"	१	७	१०	गुप्ति	३	३	७५
गीर्ण	३	१	११०	गुरण	३	२	११
गीर्णि	३	२	११	गुरु	१	३	२४
गीर्वाण	१	१	९	"	२	७	७
गीष्पति	१	३	३४	"	३	३	१६३
गुगुलु	२	४	३४	गुविणी	२	६	२२
गुच्छ	२	६	१०५	गुल्फ	२	६	७२
"	२	९	२१	गुल्म	२	४	९
गुच्छक	२	४	१६	"	२	६	६६
गुच्छार्ध	२	६	१०५	"	२	८	८१
गुञ्जा	२	४	९८	"	३	३	१४३
गुड	३	३	४२	गुन्मिनी	२	४	९
गुडपुष्प	२	४	२७	गुवाक	२	४	१६९
गुडफल	२	४	२८	गुह	१	१	३९
गुडा	२	४	१०५	गुहा	२	३	६
गुडूची	२	४	८१	"	२	४	९३
गुण	१	४	२९	गुह्य	३	३	१५५
"	१	५	१७	गुह्यक	१	१	११
"	२	८	१९	गुह्यकेश्वर	१	१	६८
"	२	८	८५	गूट	३	१	८९
"	२	१०	२७	गूटपाद	१	८	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गूढपुरूप	२	८	१३	गोवर्णी	२	४	८४
गूथ	२	६	६८	गोकुल	२	९	५८
गूत	३	१	९६	गोक्षुरक	२	४	९९
गूञ्जन	२	४	१४८	गोचर	१	५	८
गूधु	३	१	२२	गोजगघा	२	४	१५६
गूध्र	२	५	२१	गोजिह्वा	२	४	११९
गूध्रसी	३	६	१०	गोण्ड	३	६	१८
गूण्टि	२	४	१५१	गोत्र	२	३	१
गूह	२	२	४	"	२	७	१
"	२	२	५	"	३	३	१८१
"	३	३	२३९	गोत्रभिद्	१	१	४२
गूहगोधिका	२	५	१२	गोत्रा	१	१	३
गूहपति	२	८	१५	"	२	९	६०
गूहयालु	३	१	२७	गोदारण	२	९	१४
गूहस्थूण	३	६	३०	गोदुह	२	९	५७
गूहाराम	२	४	१	गोधन	२	९	५८
गूहावग्रहणी	२	२	१३	गोघा	२	८	८४
गूहिन्	२	७	३	गोधापदी	२	४	११९
गूह्यक	२	५	८३	गोधि	२	६	९२
"	३	१	१६	गोधिका	१	१०	२२
गेन्दुक	२	६	१३८	गोधिकारमज	२	५	६
गेह	२	२	४	गोधूम	२	९	८१
गेरिक	२	३	८	गोनर्द	२	४	१३२
"	३	३	१२	गोनम	१	८	४
गेरेय	२	९	१०४	गोप	२	८	७
गो	२	९	६०	"	७	९	५७
"	२	९	६६	"	३	३	१३०
"	३	३	२५	गोपनि	२	९	६२
गोमण्टन	२	४	९९	गोपगम	७	९	१०८
गोमर्ण	२	५	१०	गोपानमी	७	७	१५
"	२	६	८३	गोपायिन	३	१	१०६

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
गोपाल	२	९	५७	गोस्तनी	२	४	१०७
गोपी	२	४	११२	गोस्थानक	२	४	१३
गोपुर	२	२	१६	गोनम	१	१	१५
"	२	४	१३२	गोधार	२	५	६
"	३	३	१८३	गोधेय	२	५	६
गोप्यक	२	१०	१७	गौर	१	५	१३
गोमत्	२	९	५८	"	१	५	१४
गोमय	२	९	५०	"	३	३	१९०
गोमायु	२	५	५	गोरी	१	१	३६
गोमिन्	२	९	५८	"	२	६	८
*गोमुख	३	३	१९	गोप्त्रीन	२	१	१३
गोरम	२	९	५३	ग्रन्थि	२	४	१६२
गोर्द	२	६	६५	ग्रन्थिक	०	९	११०
गोळ	३	६	२०	ग्रन्थित	३	१	८५
गोळक	२	६	३६	ग्रन्थिपणं	२	४	१३२
गोला	२	९	१०८	ग्रन्थिल	२	४	३७
गोलीढ	२	४	३९	"	२	४	७७
गोलोमी	२	४	१०२	ग्रन्थ	१	६	२०
"	२	४	१५९	"	३	१	१११
"	२	९	१११	ग्रह	१	४	९
गोबन्दनी	२	४	५५	"	३	२	८
गोबिन्द	१	१	१९	"	३	३	२३७
"	३	३	९२	ग्रहणीग्नू	०	६	५५
गोविप्	२	९	५९	ग्रहपति	१	३	३१
गोवाल	३	६	४०	ग्रहीनू	३	१	२७
गोदीपं	०	६	१३१	ग्राम	२	२	१९
गोष्ठ	२	१	१३	"	३	२	१४१
गोष्ठी	२	७	१५	ग्रामणी	३	३	५०
गोष्पद	३	३	९४	ग्रामनक्ष	३	१०	९
गोमध्य	०	९	५७	ग्रामना	३	२	८०
गोग्गन	२	६	१०८	ग्रामाधीन	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ग्रामान्त	२	२	२०	घन	१	७	९
ग्रामीणा	२	४	९४	"	२	८	९१
ग्राम्य	१	६	१९	"	३	१	६६
ग्राम्यधर्म	२	७	५७	"	३	३	१११
ग्रावन्	२	३	१	घनरस	१	१०	५
"	२	३	४	घनसार	२	६	११०
"	३	३	१०६	घनाघन	३	३	११०
ग्रास	२	९	५४	घर्म	१	७	३३
ग्राह	१	१०	२१	"	३	३	१४२
"	३	२	८	घस्मर	३	१	२०
ग्राहिन्	२	४	२१	घस	१	४	२
ग्रीवा	२	६	८८	घाटा	२	६	८८
ग्रीष्म	१	४	१८	घाण्टिक	२	८	९७
ग्रीवैयक	२	६	१०४	घात	२	८	११५
ग्लस्त	३	१	१११	घातुक	३	१	२८
ग्लह	२	१०	४५	"	३	१	४७
ग्लान	२	६	५८	घास	२	४	१६७
ग्लास्नु	२	६	५८	घुटिका	२	६	७२
ग्ली	१	३	१५	घुण	३	६	१८
घ				घूणित	३	१	३२
घट	२	९	३२	घूणा	१	७	१८
घटना	२	८	१०७	"	३	२	३२
घटा	२	८	१०७	"	३	३	५२
घटीयन्त्र	२	१०	२७	घूणि	१	३	३३
घट्ट	३	६	१८	घूत	२	९	५२
घण्टापय	२	१	१८	"	३	३	७६
घण्टापाटलि	२	४	३९	घृष्टि	०	५	२
घण्टारवा	२	४	१०७	घोटक	२	८	४३
घन	१	३	८	घोणा	२	६	८९
"	१	७	४	"	२	८	४९
				घोणिन्	३	५	२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
घोष्ठा	२	४	३७	चत्रिन्	१	८	७
"	२	४	१६९	चत्रीवत्	२	९	७७
घोर	१	७	२०	चक्षु श्रवस्	१	८	६
घोष	२	२	२०	चक्षुप्	२	६	९३
घोषक	२	४	११७	चक्षुष्या	२	९	१०२
घोषणा	१	६	१२	चञ्चल	३	१	७५
घ्राण	२	६	८९	चञ्चला	१	३	९
"	३	१	९०	चञ्चु	२	४	५१
घ्राणतर्पण	१	५	११	"	२	५	३६
घ्रात	३	१	९०	चटक	२	५	१८
घ				चटका	२	५	१८
घ	३	४	३	चटकाशिरम्	२	९	११०
"	३	५	५	चणक	२	९	१८
चकोरक	२	५	३५	चण्ड	३	१	३२
चक्र	१	१०	७	चण्डा	२	४	८८
"	२	५	२२	"	२	४	१२८
"	२	८	५६	चण्डान	२	४	७६
"	२	८	७८	चण्डानव	२	६	११९
"	३	३	१८३	चण्डाल	२	१०	४
चदकारक	२	४	१२९	"	२	१०	१९
चदपाणि	१	१	२०	चण्डालवन्ल्की	२	१०	३१
चदमदं	२	४	१४७	चण्डिका	१	१	३७
चक्रला	२	४	१६०	चनु शाल	२	२	६
चक्रत्रिन्	२	८	२	चनुर	२	१०	१९
चक्रवर्तिनी	२	४	१५३	चनुरङ्गुल	२	४	२३
चक्रवार	२	५	२२	चनुरानन	१	१	१६
चक्रवाल	१	३	६	चनुमंद	२	७	५८
"	२	३	२	चनुमंड	१	१	२०
चक्रात	२	५	२३	चनुवंश	२	७	५७
चक्राती	२	४	८६	चनुमंशणी	२	९	६८
				चनुपथ	२	१	१७

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
चत्वर	२	२	१३	चर	२	८	१३
	२	७	१८		३	१	७४
चन	३	५	३	चरक	३	६	३३
चदन	२	६	१३१	चरण	२	६	७१
चद्र	१	३	१०	चरणायुध	२	५	१७
	२	८	१४६	चरम	३	१	८१
	३	३	१८३	चरमक्षमाभृत	२	३	२
चद्रक	२	५	३१	चराचर	३	१	७४
चद्रभागा	१	१०	३४	चरित (शुचि)	१	७	२६
चद्रमस	१	३	१४	चरिण्यु	३	१	७४
चद्रवाला	२	४	१२५	चरु	२	७	३२
चद्रशखर	१	१	३०	चचरी	३	६	१०
चद्रसङ्ग	२	६	१३०	चर्चा	१	५	२
चद्रहास	२	८	८९		२	६	१२२
चद्रिका	१	३	१७	चमकपा	२	४	१४३
चपल	१	१	६५	चमकार	२	१०	७
	२	९	१९	चमन	३	७	४६
	३	१	४६		३	८	१०
चपला	१	३	९	चमप्रभविवा	२	१०	३४
	२	४	९६	चमप्रमविवा	२	१०	३३
चपेट	२	६	८४	चमिन	२	४	४६
चमर	२	५	१०		२	८	७१
चमरिङ्ग	२	४	२२	चर्चा	२	७	३५
चमस	३	६	३५	चवित	३	१	११०
चमसी	३	६	१०	चल	३	१	७४
चमू	२	८	७८	चलदड	२	४	२०
	२	८	८१	चलन	३	१	७६
चमूरु	२	५	९	चलाचल	३	१	७४
चम्पव	२	४	६३	चञ्चित	२	८	९६
चय	२	२	३	,	३	१	८७
	२	५	४०	चविका	२	४	९८

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
चव्य	२	४	९८	चित्	१	५	१
चपक	२	१०	४३	चित्	३	५	३
चपाल	२	७	१८	चिता	२	८	११७
चान्त्रिक	२	८	९७	चिति	२	८	११७
चाङ्गेरी	२	४	१४०	चित्त	१	४	३१
चाटकर	२	५	१८	चित्तविग्रम	१	७	२६
चाण्डाल	२	१०	२०	चित्तसमुद्यति	१	॥	२२
चाण्डालिका	२	१०	३१	चिताभोग	१	५	२
चातक	२	५	१७	चित्पा	२	८	११७
चातुर्वर्ण्य	२	७	२	चित्र	१	५	१७
चाप	२	८	८३	"	१	॥	१९
चामर	२	८	३१	"	३	३	१७९
चामीरुट	२	९	९५	चित्रक	२	४	५१
चाम्पेय	२	४	६३	"	२	४	८०
"	२	४	६५	"	२	६	१२३
चार	२	८	१३	चित्रवार	२	१०	७
चार	३	२	१४	चित्रवृत्	२	४	२७
चारदो	२	४	१४६	चित्रनष्टला	२	४	१०६
चारण	२	१०	१२	चित्रपर्णी	२	४	९२
चार	३	१	५२	चित्रभानु	१	१	५६
चाचिवद	२	६	१२२	"	१	३	३०
चामण	३	२	४३	"	३	३	१०५
चालनी	२	९	२६	चित्रगिरिचित्र	१	३	२४
चार	२	५	१६	चित्रगिरिचिन्	१	३	२७
चित्रिगक	२	६	५७	चित्रा	२	४	८७
चित्रिगा	२	६	५०	"	२	४	१५६
चित्रु	२	६	९५	चिन्ना	१	७	२९
"	३	१	४६	चिपिटक	२	९	४७
चित्रग	२	९	६६	चिबुक	२	६	९०
चित्रग	३	६	३५	चिरचिर	३	१	१७
चित्रवा	२	४	४३	चिरष्टी	२	६	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
चिरन्तन	३	१	७७	चूलिका	२	८	३८
चिरप्रमृता	२	९	७१	चेटव	२	१०	१७
चिरविल्व	२	४	४७	चेत्	३	५	१२
चिररात्राय	३	५	१	चेतकी	२	४	५९
चिरस्य	३	५	१	चेतन	१	४	३०
चिराय	३	५	१	चेतना	१	५	१
चिलिचिम	१	१०	१८	चेतम्	१	४	३१
चिल्ल	२	५	२१	चेल	२	६	११५
"	२	६	६०	"	२	३	२०३
चिह्न	१	३	१७	चैत्य	२	२	७
चीन	२	५	९	चैत्र	१	४	१५
चीर	३	६	३१	चैत्ररथ	१	१	७०
चीरी	२	५	२८	चैत्रिव	१	४	१५
चीरवा	२	५	२८	चोच	२	४	१३४
चीवर	३	६	३१	"	३	६	३०
चुक्र	२	८	१४१	चोरपुष्पी	२	८	१२६
"	२	९	३५	चोत्र	२	६	११८
"	३	६	२०	चौर	२	१०	२४
चुत्रिना	२	८	१४०	चौरिका	२	१०	२५
चुल्ल	२	६	६०	चौर्य	२	१०	२५
चुल्लि	२	९	२९	च्युत	३	१	१०४
चुचुक्	२	६	७७				
चूडा	२	५	३१				
"	२	६	९७	छगन्न	२	१	७६
चूडामणि	२	६	१०२	छगलान्दी	२	८	११७
चूडाला	२	८	१६०	छत्र	२	८	१०५
चूत	२	४	३३	छत्रा	२	८	१६७
चूर्ण	२	६	१३४	"	२	१	३७
"	२	८	९९	"	२	८	११५
चूर्णकुल्ल	२	६	९६	छत्राची	२	८	१४
चूणि	३	६	९	छद	२	८	

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जतु	२	६	१२५	जप	२	७	४७
"	३	६	१३	जपापुष्प	२	४	७६
जतुक	२	९	४०	जम्पती	२	६	३८
जतुका	२	५	२६	जम्बाल	१	१०	९
जतुकृत्	२	४	१५३	"	२	१	१०
जतुका	२	४	१५३	जम्बीर	२	४	२४
जनु	२	६	७८	"	२	४	७९
जनक	१	७	१२	जम्बु	२	४	१९
"	२	६	२८	जम्बुक	२	५	५
जनज्जम	२	१०	१९	"	३	३	३
जनता	३	२	४२	जम्बू	२	४	१९
जनन	१	८	३०	जम्भ	२	४	२४
"	२	७	१	जम्भभेदिन्	१	१	६१
जननी	२	६	२९	जम्भल	२	४	२४
जनपद	२	१	८	जम्भीर	२	४	२४
जनयित्री	२	६	२९	जय	२	४	६६
जनश्रुति	१	६	७	"	७	८	११०
जनादेन	१	१	१९	"	३	२	१७
जनाश्रय	७	२	९	"	३	२	१७
जनि	१	८	३०	जयन	३	१	६६
जनी	२	४	१५३	जयन्त	१	१	६६
"	२	६	९	जयन्ती	२	४	६७
जनुम्	१	४	३०	जया	२	४	६७
जन्तु	१	४	३०	जय्य	२	८	७६
जन्तुपद	७	४	२२	जग	३	१	७६
जन्मन्	१	४	३०	जग	२	९	३६
जग्मिन्	१	४	३०	जगत्	२	६	८७
जन्म	२	७	५८	जगन्	३	९	६१
"	७	८	१०३	जगद्गव	२	६	६१
"	३	३	१६०	जग	७	६	३८
जग्यु	१	४	३०	जरायु	३	१	५०
				जरायुज	१	१०	३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जलजन्तु	१	१०	२०	जात	१	४	३१
जलघर	१	३	७	जातरूप	२	९	९५
जलनिधि	१	१०	२	जानवेदस्	१	१	५३
जलनिर्गम	१	१०	७	जातापत्या	२	६	१६
जलनीली	१	१०	३८	जाति	१	४	३१
जलपुष्प	३	६	२३	"	२	४	७२
जलप्राय	२	१	१०	"	३	३	६८
जलमुष्	१	३	७	जातीकोश	२	६	१३२
जलध्याल	१	८	५	जातीफल	२	६	१३२
जलशुक्ति	१	१०	२३	जातु	३	५	४
जलाधार	१	१०	२५	जातोक्ष	२	९	६१
जलाशय	१	१०	२५	जानु	२	६	७२
"	२	४	१६४	जावाल	२	१०	११
जलोच्छ्वात	१	१०	१०	जामातृ	२	६	३२
जलीकस्	१	१०	२२	जामि	३	३	१४३
जलीका	१	१०	२२	जाम्बव	२	४	१९
जल्पाक	३	१	३६	जाम्बूनद	२	९	९५
जल्पिन	३	१	१०७	जायक	२	६	१२५
जव	१	१	६४	जाया	२	६	६
"	२	८	७३	जायाजीव	२	१०	१२
जवन	२	८	४५	जायापनि	२	६	३८
"	२	८	७३	जाम्बू	२	६	५०
"	३	२	३८	जार	२	६	३५
जवनिवा	२	६	१२०	जाल	१	१०	१६
जह्नननया	१	१०	३१	"	३	३	२०१
जागरा	३	२	१९	जालक	२	४	१६
जागरितृ	३	१	३२	जालिक	२	१०	१४
जागरूक	३	१	३२	६ जालिक	३	३	१७
जागर्या	३	२	१९	जान्म	२	१०	१६
जाङ्गलिक	१	८	११	"	३	१	१७
जाङ्गिक	२	८	७३	जिघन्तु	३	१	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जिज्ञी	२	४	९०	जीवातु	२	८	१२०
जित्वर	२	८	७७	जीवान्तक	२	१०	१४
जित	१	१	१३	जीविका	२	९	१
जिष्णु	१	१	४२	जीवितकाल	२	८	१२०
"	२	८	७७	जुगुप्सा	१	६	१३
जिह्वा	३	१	७	जुह	२	४	१३७
जिह्वा	३	३	१४२	जुह	२	७	२५
जिह्वाग	१	८	८	जूति	३	२	३८
जिह्वा	२	६	९१	जूति	३	२	३८
जीन	२	६	४२	जृम्भ	१	७	३५
जीमूत	१	३	७	जृम्भण	१	७	३५
"	२	४	६९	जेतृ	२	८	७४
"	३	३	५९	"	२	८	७७
जीरक	२	९	३६	जेमन	२	९	५६
जीर्ण	२	६	४२	जेय	२	८	७४
जीर्णवस्त्र	२	६	११५	जैन	२	८	७४
जीर्णि	३	२	९	जैवानुक	१	३	१५
जीव	१	३	२४	"	३	१	६
"	२	८	११९	"	३	३	११
जीवक	२	४	४४	जोङ्गक	२	६	१२६
"	२	४	१४२	जोषम्	३	४	१३
जीवजीव	२	५	३५	ज्ञ	३	७	५
जीवन	१	१०	३	"	३	३	३४
"	२	९	१	ज्ञपिन	३	१	९८
जीवनी	२	४	१४२	ज्ञप्त	३	१	९८
जीवनीया	२	४	१४२	ज्ञप्ति	१	५	१
जीवनोपघ	२	८	१२०	ज्ञानमिद्वान्त	२	८	१५
जीवन्तिवा	२	४	८२	ज्ञानि	२	६	३४
"	२	४	८३	ज्ञानृ	३	१	३०
जीवन्ती	२	४	१४२	ज्ञातेय	२	६	३५
जीवा	२	४	१४२	ज्ञान	१	५	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ज्ञानिन्	२	८	१४	ज्ञावुक	२	४	४०
ज्या	२	१	२	ज्ञिष्टी	२	४	७४
"	२	८	८५	"	२	४	७५
ज्यानि	३	२	९	ज्ञिल्लिका	२	५	२८
ज्यायस्	२	६	४३		८		
"	३	३	२३६	टङ्क	२	१०	३४
ज्येष्ठ	१	४	१६	१० "	३	३	१७
"	३	३	४२	"	३	६	३३
ज्योतिरिङ्गण	२	५	२८	टिट्टिमक	२	५	३५
ज्योतिष्मती	२	४	१५०	टोका	३	६	७
ज्योतिस्	३	३	२३१	टुष्टुक	२	४	५६
ज्योत्स्ना	१	३	१७		७		
ज्योत्स्नी	२	४	११८	डमर	३	२	१४
ज्योतिषिक	२	८	१४	डमरु	१	७	८
ज्योत्स्नी	१	४	५	डयन	२	८	५२
ज्वर	२	६	५६	डहु	२	४	६०
"	३	२	३८	डिण्डिम	१	७	८
ज्वलन	१	१	५३	डिम्ब	३	२	१४
ज्वाल	१	१	५७	डिम्भ	२	५	३८
	३			"	३	३	१३५
झटा	२	४	१२७	डिम्भा	२	६	४१
झटिति	३	५	२	डुण्डुभ	१	८	५
झर	२	३	५		३		
झर्झर	१	७	८	ढक्का	१	३	६
झल्लरी	३	६	१०		८		
झप	१	१०	१७		२	९	५३
"	१	१०	१९	तक्षक	३	३	४
झपा	२	४	११७	तक्षन्	२	१०	९
झाटल	२	४	३९	तट	१	१०	
झाटलि	३	६	३८				

शब्दाः	पा०	य०	श्लो०	शब्दाः	पा०	य०	श्लो०
तटिनी	१	१०	३०	तनूग्रह	२	५	३६
तडाग	१	१०	२८	"	२	६	१९
तडित्	१	३	१०	तन्तु	२	१०	२८
तडित्स्वत्	१	३	७	तन्तुभ	२	९	१७
तण्डकः	३	६	३३	तन्तुवाय	२	५	१३
तण्डुल	२	४	१०६	"	२	१०	६
तण्डुलीय	२	४	१३६	तन्तुसन्तत	३	१	१०१
तत	१	७	४	तन्त्र	३	३	१८६
"	३	१	८५	तन्त्रक	२	६	११२
ततम्	३	५	३	तन्त्रिका	२	४	८२
तत्काल	२	८	२९	तन्त्री	१	७	३
तत्त्व	१	७	९	तन्द्रा	३	३	१७७
तत्पर	३	१	९	तन्त्री	१	७	३७
तथा	३	५	९	तप	१	४	१९
"	३	५	२३	तप क्लेशमह	२	७	४२
तथागत	१	१	१३	तपन	१	३	३१
तथ्य	१	६	२२	"	१	९	१
तद्	३	५	३	तपनीय	२	९	१४
तदर्पण	२	९	८१	तपस्	१	४	१५
तदा	३	५	२२	"	३	३	२३३
तदात्व	२	८	२९	तपस्य	१	४	१५
तदानीम्	३	५	२२	तपस्विन्	२	७	४२
तनय	२	६	२७	तपस्विनी	२	४	१३४
तनु	२	६	७१	तम	१	३	२७
"	३	१	६१	तमम्	१	४	२९
"	३	१	६६	"	१	८	३
"	३	३	११३	"	३	३	२३२
तनुग्र	२	८	६४	तमस्विनी	१	४	४
तनू	२	६	७१	तमाल	२	४	६८
तनूकृत	३	१	१९	"	३	६	३३
तनूनपात्	१	१	५३	तमालपत्र	२	६	१२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तमिस्र	१	८	३	तर्पण	२	९	५६
तमिस्रा	१	४	५	"	३	३	४
तमी	१	४	४	तर्मन्	२	७	१९
तमोनुद्	३	३	९०	तर्प	१	७	२८
तमोपट्ट	३	३	२३९	"	२	९	५५
तरक्षु	२	५	१	तल	२	८	८४
तरङ्ग	१	१०	५	"	३	३	२०३
तरङ्गिणी	१	१०	३०	तलिन्	३	३	१२७
तरणि	१	३	३०	तल्प	३	३	१३१
"	१	१०	१०	तल्लज	१	४	२७
"	२	४	७३	तष्ट	३	१	९९
तरपण्य	१	१०	११	तस्कर	२	१०	२४
तरल	२	६	१०२	ताण्डव	१	७	१०
"	३	१	७५	"	३	६	३४
तरला	२	९	५०	तात	२	६	२८
तरम्	१	१	६४	तान्त्रिक	२	८	१४
तरम्	२	८	१०२	"	२	८	१५
तरम	२	६	६३	तापस	२	७	४२
तरस्विन्	२	८	७३	तापसनरु	२	४	४६
"	३	३	१२८	तापिच्छ	२	४	६८
तरि	१	१०	१०	तामरस	१	१०	४०
तर	२	४	५	तामलकी	२	४	१२७
तरुण	२	६	४२	तामसी	१	४	५
तरुणी	२	६	८	ताम्बूलबल्ली	२	४	१२०
तर्क	१	५	३	ताम्बूली	२	४	१२०
तर्कविद्या	१	६	५	ताम्रक	२	९	९७
तर्करी	२	४	६५	ताम्रकर्णौ	१	३	५
तर्जनी	२	६	८१	ताम्रकुट्टुक	२	१०	८
तर्णक	२	९	६१	ताम्रचूड	२	५	१७
तर्ङ्	२	९	३४	तार	१	७	२
तर्पण	२	७	१४	"	३	३	१६७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग्यजित्	१	१	४०	तिन्तिडी	२	४	४३
तारवा	१	३	२१	तिन्निडीक	२	९	३५
"	२	६	९०	तिन्दुक	२	४	३८
तारा	१	३	२१	तिन्दुकी	३	६	८
तारप्य	२	६	४०	तिमि	१	१०	१९
ताक्ष्यं	१	१	२९	तिमिङ्गल	१	१०	२०
"	३	३	१४६	निमित	३	१	१०५
ताक्ष्यंशैल	२	९	१०२	निमिर	१	८	३
ताल	१	७	९	तिरम्	३	४	१८
"	२	४	१६८	"	३	५	६
"	२	६	८३	तिरम्करिणी	२	६	१२०
"	२	९	१०३	तिरस्त्रिया	१	७	२२
"	२	६	१०३	तिरीट	२	४	३३
तालपत्र	२	४	१२३	"	३	६	३०
तालपर्णी	२	४	११९	तिरोधान	१	३	१३
तालमूलिका	२	६	१४०	तिरोहिन	२	८	११२
तालवृन्तक	१	१	२४	तिर्यञ्	३	१	३४
तालाङ्क	२	४	१२७	तिलक	२	४	४०
ताली	२	४	१७०	"	२	६	४९
"	२	६	९१	"	२	६	६५
तालु	३	४	८	"	२	६	१२३
तावत्	१	५	९	"	२	९	४३
तिक्क	२	४	१५५	"	२	६	४९
तिक्कक	२	४	२५	तिलकालक	२	६	१३२
तिक्कराव	१	३	३५	तिलपर्णी	२	९	१९
तिग्म	२	९	२६	तिलपिञ्ज	२	९	१९
तितड	१	७	२४	तिलपेज	१	८	५
तिनिक्षा	३	१	३१	तिलित्म	२	९	७
तितिक्षु	२	५	३५	तिल्य	२	३	३३
तित्तिरि	१	४	१	तिन्व	१	३	२२
तिथि	२	४	२६	तिप्य	३	३	१४८
तिनिश				"			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तिष्यफला	२	४	५७	तुलनाय	२	१०	६
तीक्ष्ण	१	३	३५	तुमुल	२	८	१०६
"	२	९	९८	तुम्बी	२	४	१५६
"	३	३	५४	तुरग	२	८	४३
तीक्ष्णगन्धक	२	४	३१	तुरङ्ग	२	८	४३
तीर	१	१०	७	तुरङ्गम	२	८	४३
तीर्थ	३	३	८७	तुरङ्गवदन	१	१	७१
तीव्र	१	१	६७	तुरायण	३	२	२
तीव्रवेदना	१	९	३	तुरामाह	१	१	४४
तु	३	४	४	तुरुष्क	२	६	१२८
"	३	५	५	तुल्या	२	९	८५
"	३	५	१५	"	२	९	८७
तुङ्ग	२	४	२५	तुलाकोटि	२	६	१०९
"	३	१	७०	तुलामान	२	९	८५
तुङ्गी	२	४	१३९	तुल्य	२	१०	३६
तुच्छ	३	१	५६	तुल्यपान	२	९	५५
तुण्ड	२	६	८९	तुवर	१	५	९
तुण्डिकेरी	२	४	११६	तुवरिका	२	४	१३१
"	२	४	१३९	तुप	२	४	५८
तुण्डिम	२	६	६१	"	२	९	२२
तुण्डिल	२	६	६१	तुपार	१	३	१८
तुन्य	२	९	१०१	"	१	३	१९
तुन्या	२	४	९५	तुपिन	१	१	१०
"	२	८	१२५	तुहिन	१	३	१८
तुन्याञ्जन	२	९	१०१	तूण	२	८	८८
तुन्द	"	६	७७	तूणी	२	८	८९
तुन्दपरिमृज	१	१०	१८	तूणीर	२	८	८८
तुन्दिव	२	६	४४	तूणं	१	१	६५
तुन्दिन्	२	६	४४	तूल	२	४	८२
तुन्दिल	२	६	४४	"	२	९	१०६
तुप्त	२	४	१२७	तूलिका	२	१०	३२

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
सूवर	३	३	१६६	तैलपर्णिक	२	६	१३१
सूष्णीशील	३	१	३९	तैलपायिना	२	५	२६
सूष्णीक	३	१	३९	तैलम्पाता	३	६	६
सूष्णीकाम्	३	५	९	तैलीन	२	९	७
सूष्णीम्	३	५	९	तैप	१	४	१५
तृण	२	४	१६५	तोक्	२	६	२८
"	२	४	१६७	तोक्म	२	९	१६
तृणद्रुम	२	४	१७०	तोटक	३	६	३०
तृणधान्य	२	९	२५	तोत्र	२	८	४१
तृणध्वज	२	४	१६०	"	२	९	१२
तृणराज	२	४	१६८	तोदन	२	९	१२
तृणगून्य	२	४	६९	तोमर	२	८	९३
तृण्या	२	४	१६८	तोय	१	१०	४
तृतीयावृत	२	९	९	तोयपिप्पली	२	४	१११
तृतीयाप्रवृत्ति	२	६	३९	तोरण	२	२	१६
तृप्त	३	१	१०३	तीयंत्रिक	१	७	१०
तृप्ति	२	९	५६	त्यक्न	३	१	१०७
तृप्	१	७	२७	त्याग	२	७	२९
"	२	९	५५	त्रपा	१	७	२३
तृणाय्	३	१	२२	त्रपु	२	९	१०५
तृणा	३	३	५२	त्रयी	१	६	३
तेजन	२	४	१६१	"	१	६	१
तेजतर	२	४	१६०	त्रग	३	१	७६
तेजनी	२	४	८३	त्रगर	३	२	२४
तेजम्	२	६	६०	त्रग्न	३	१	८६
"	३	३	२३५	त्राण	३	१	१०६
तेजिन्	३	१	९१	"	३	७	८
तेम	३	२	२९	त्रान	३	१	१०६
तेमन	२	९	४६	त्रायन्ती	७	८	१५०
तेजमावननी	७	१०	२२	त्रायमाणा	२	४	१५०
तेन्नि	२	५	४३	त्राय	१	७	८१

शब्दाः	का०	ख०	ङलो०	शब्दाः	का०	ख०	ङलो०
श्रिक	२	६	७६	श्रुटि	३	१	६२
श्रिककुद्	२	३	२	"	३	३	३८
श्रिकटु	२	९	१११	श्रेता	२	७	२०
श्रिका	१	१०	२७	"	३	३	६९
श्रिकूट	२	३	२	श्रोति	२	५	३६
श्रिगुणावृत	२	९	९	श्र्यम्बक	१	१	३३
श्रिदम	१	१	७	श्र्यम्बकसत्त्व	१	१	६८
श्रिदशालय	१	१	६	श्र्यूपण	२	९	१११
श्रिदिव	१	१	६	त्व	३	१	८२
श्रिदिवेश	१	१	७	त्वक्षदीरो	२	९	१०९
श्रिदिवीनम्	१	१	५२	त्वक्पत्र	२	४	१३४
श्रिपथगा	१	१०	३१	त्वक्मार	२	४	१६०
श्रिपुटा	२	४	१२५	त्वक्	२	४	१२
"	२	४	१०८	"	२	६	६२
श्रिपुरान्तव	१	१	३३	त्वक्	२	४	१३६
श्रिफगा	२	९	१११	त्वक्मिमार	२	४	१६०
श्रिभण्डी	२	४	१०८	त्वरा	३	२	२६
श्रियामा	१	४	४	त्वरित	१	१	६६
श्रिन्मोचन	१	१	३२	"	२	८	७३
श्रिवर्ग	२	७	५७	स्वरितोदिता	१	६	२०
"	२	८	१९	स्वष्ट	३	१	९९
श्रिविभ्रम	१	१	२०	स्वष्ट	२	१०	९
श्रिविष्टम	१	१	६	"	३	३	३५
श्रिवृ	२	६	१०८	स्वित्	१	३	३६
श्रिवृता	२	६	१०८	"	३	३	२०९
श्रिगन्ध	१	६	३	स्विसाग्नित	१	३	३०
श्रिगीप	२	९	९	ग	२	८	१०
श्रिगारा	१	१०	३१				
श्रिहृष्य	२	९	९				
श्रिहृष्या	२	९	६८	ह	२	५	२७
श्रुटि	२	४	१२१	हगा	२	८	६६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दशित	२	८	६५	दन्तभाग	२	८	४०
दशी	२	५	२७	दन्तशठ	२	४	२१
दष्टिन्	२	५	२	"	२	४	२४
दक्ष	२	१०	१९	दन्तशठा	२	४	१४०
दक्षिण	१	३	२	दन्तावल	२	८	३४
"	३	१	८	दन्तिवा	२	४	१४४
दक्षिणस्थ	२	८	६०	दन्तिन्	२	८	३४
दक्षिणाग्नि	२	७	१९	दन्दशूक	१	८	८
दक्षिणाहं	३	१	५	दघ्न	३	१	६१
दक्षिणीय	३	१	५	दम	२	८	२१
दक्षिणैर्मन्	२	१०	२४	"	३	२	३
दक्षिण्य	३	१	५	दमय	३	२	३
दाघ	३	१	९९	दमित	३	१	९७
दग्धिवा	२	९	४९	दमुनम्	१	१	५६
दण्ड	१	३	३२	दम्पती	२	६	३८
"	२	८	२०	दम्भ	१	७	३०
"	२	८	२१	दम्भोलि	१	१	४७
"	२	८	७९	दम्य	२	९	६०
"	३	३	४२	दया	१	३	१८
दण्डधर	१	१	५९	दयालु	३	१	१५
दण्डनीति	१	६	५	दयित	३	१	५३
दण्डविष्यम्भ	२	९	७४	दय	१	७	२१
दण्डाहत	०	९	५३	"	३	३	१८५
ददुष्म	२	६	१४७	दग्न्	३	६	९
दधित्य	०	६	०१	दग्नि	३	१	६९
दधिपल	०	४	०१	दगी	२	३	६
दधिगक्तु	२	९	४८	ददृग्	१	१०	२६
दनुज	१	१	१२	ददृण	०	६	७९
दन्	२	६	९१	ददृरोयिन्	०	६	७९
"	३	६	१२	दपंक	१	१	२५
दन्तधावन	०	४	४०	दपण	०	६	१४०

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
दर्भ	२	४	१६६	दान	२	४	२९
दर्वि	२	९	३४	,	२	८	२०
दर्वीकर	१	८	८	,	२	८	३७
दर्श	१	४	८	दानव	१	१	१२
"	२	७	४८	दानवारि	१	१	९
दर्शक	२	८	६	दामशीण्ड	३	१	६
दर्शन	३	२	३१	दान्त	२	७	४२
दल	२	८	१४		३	१	९७
दव	३	३	२०७	दान्ति	३	२	३
दविष्ठ	३	१	६९	दापित	३	१	४०
दवीयम्	३	१	६९	दामन्	२	९	७३
दशन	२	६	९१	दामनी	२	९	७३
दशनवामस्	२	६	९०	दामोदर	१	१	१८
दशवल	१	१	१४	दायाद	३	३	८९
दशमिन्	२	६	४३	९ दारक	३	३	१७
दशमीस्थ	३	३	८८	दारा	२	६	६
दशा	२	६	११४	दारद	१	८	११
"	३	३	२१७	दारित	३	१	१००
दस्यु	२	८	१०	दार	२	४	१३
"	२	१०	२४	"	२	४	५३
दस्य	१	१	५१	दारुण	१	७	२०
दहन	१	१	५५	दाग्दृष्टि	२	४	१०२
दाक्षायणी	१	३	२१	दाग्दृष्टक	२	९	३४
दाक्षाय्य	२	५	२१	दार्वाघाट	२	५	१७
दाडिम	२	४	६४	दाविवा	२	४	११९
,	३	६	४२	,	२	९	१०१
दाडिमपुष्पक	२	४	८९	दार्वा	२	४	१०२
दाण्डपाता	३	६	६	दाव	३	३	२०७
दान	३	१	१०३	दाविक	१	१०	२६
दात्यूह	२	५	२१	दाग	१	१०	१५
दात्र	२	९	१३	दागपुर	२	४	१३१

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दाम	२	१०	१७	दिस्	१	३	६
दामी	२	४	७४	"	३	६	३
दासीसभ	३	५	२७	दिश्य	१	३	१
दासेय	२	१०	१७	दिष्ट	१	४	१
दासेर	२	१०	१७	"	१	४	२८
दिगम्बर	३	१	३९	"	३	३	३५
दिग्गज	१	३	४	दिष्टान्त	२	८	११६
दिग्ग	२	८	८८	दिष्ट्या	२	५	१०
"	३	१	९०	दीक्षित	२	७	८
दिग्भव	१	३	२	दीदिवि	२	९	४८
दित	३	१	१०३	दीधिति	१	३	३३
दितिसुत	१	१	१२	दीन	३	१	४९
दिधिपु	२	६	२३	दीप	२	६	१३८
"	२	६	२३	दीपक	३	३	११
दिधिपू	२	६	२३	दीप्ति	१	३	३४
दिन	१	४	२	दीप्य	२	४	१११
दिनान्त	१	४	३	दीर्घ	३	१	६९
दिब्	१	१	६	दीर्घकोशिका	१	१०	२५
"	१	२	१	दीर्घदशिन्	२	७	६
दिब्रम	१	४	२	दीर्घपृष्ठ	१	८	८
दिब्रस्पति	१	१	४२	दीर्घवृन्त	२	४	५७
दिवा	३	५	६	दीर्घसूत्र	३	१	१७
दिवाकर	१	३	२८	दीर्घिका	१	१०	२८
दिवाकीर्ति	२	१०	१०	दुक्ष	१	९	३
"	२	१०	१९	"	३	६	२३
दिविपद्	१	१	८	दुपमम्	३	५	१४
दिवीवस्	१	१	७	दुस्पर्श	२	४	९१
"	३	३	२२७	दुस्पर्शा	२	४	९४
दिध्य	१	४	२१	दुकूल	२	६	११३
दिव्योपपादुक्	३	१	५०	दुग्ध	२	९	५१
दिग्	१	३	२	दुग्धद	२	६	२९

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
*दुग्धदा	२	६	२९	दुहितृ	२	६	२८
दुग्धिका	२	४	१००	द्वत	२	८	१६
दुन्दुभि	१	७	६	द्वती	२	६	१७
"	३	३	१३६	द्वत्य	२	८	१६
दुरध्व	२	१	१६	द्वन	३	१	१०२
दुरालभा	२	४	९२	द्वर	३	१	६८
दुरित	२	४	२३	द्वरदशिनृ	२	७	६
दुरोदर	३	३	१७२	द्वरशून्योध्वन्	२	१	१७
दुर्ग	२	८	१७	द्वर्वा	२	४	१५८
दुर्गत्त	३	१	४९	द्वयिका	२	६	६७
दुर्गति	१	९	१	द्वय्य	२	६	१२०
दुर्गन्ध	१	५	१२	द्वय्या	२	८	४२
दुर्गसञ्चर	३	२	२५	दृढ	१	१	६७
दुर्गा	१	१	३७	"	३	१	७६
दुर्जन	३	१	४७	"	३	३	४५
दुर्दिन	१	३	१२	दृढसन्धि	३	१	७५
दुर्दुम	२	४	१४८	दृति	३	६	१९
दुर्नामक	२	६	५४	दृग्ध	३	१	८५
दुर्नामिन्	१	१०	२५	दृश्	२	६	९३
दुर्बल	२	६	४४	"	३	३	२१८
दुर्ननम्	३	१	८	दृपद्	२	३	४
दुर्मुख	३	१	३६	दृष्ट	२	८	३०
दुर्वर्ण	२	९	९६	दृष्टरजस्	२	६	८
दुर्विध	३	१	४९	दृष्टान्त	३	३	६२
दुर्हृद्	२	८	१०	दृष्टि	२	६	९३
दुर्लि	१	१०	२४	"	२	३	३९
दुश्च्यवन	१	१	४४	देव	१	१	७
दुष्टत	१	४	२३	"	१	७	१३
दुष्टु	३	५	१९	देवकीनन्दन	१	१	२१
दुष्पत्र	२	४	१२८	देवनुमुम	२	६	१२५
दुष्प्रधापिणी	२	४	११४	देवतातक	१	१०	२७

शब्दा.	का०	घ०	ङलो०	शब्दाः	का०	घ०	ङलो०
देवमातृविल	२	२	६	दैत्या	२	४	१२३
देवच्छन्द	०	६	१०५	दैत्यारि	१	१	१९
देवजग्धक	२	४	१६६	दैर्घ्य	२	६	११४
देवतर	१	१	५०	दैव	१	४	२८
देवता	१	१	९	दैव (अहोरात्र)	१	४	२१
देवताड	२	४	६९	दैव (तीर्थ)	२	७	५०
देवदारु	२	४	५४	दैवज्ञ	२	८	१४
देवद्रव्यम्	३	१	३४	दैवज्ञा	२	६	२०
देवन	२	१०	४५	दैवत	१	१	९
"	३	३	११८	दैवत (अहोरात्र)	१	४	२१
देवभूय	२	७	५२	दोला	२	४	९५
देवमातृक	२	१	१२	"	२	८	५३
देवयोनि	१	१	११	दोपज्ञ	२	७	५
देवर	२	६	३२	"	३	३	३४
देवल	२	१०	११	दोपा	३	५	६
देववल्लभ	२	४	२५	दोपकदम्	३		४६
देवसभा	१	१	४८	दोम्	२	६	८०
देवाजीव	२	१०	११	"	३	६	१२
दक्षिणा	१	१०	३६	दोहद	१	७	२७
देवी	१	७	१३	दोहदवती	२	६	२१
"	२	४	८३	द्युति	१	३	१७
"	२	८	१३३	"	१	३	३४
देव	२	६	३२	द्युमणि	१	३	३०
देश	२	१	८	द्युम्न	२	९	९०
देशरूप	२	८	२४	द्युतवारक	२	१०	४४
५ देशिक	३	३	१७	द्युतवृत्	२	१०	४३
देह	२	६	७१	द्यो	१	१	६
देहली	२	२	१३	"	१	२	१
दैनेय	१	१	१२	द्योन	१	३	३४
दैत्य	१	१	१२	द्रव्य	२	९	५१
दैत्यगुरु	१	३	२५	द्रव	१	७	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
द्रव	२	८	१११	द्रोणदुग्धा	२	९	७२
द्रवन्ती	२	४	८७	द्रोणी	१	१०	११
द्रविण	२	८	१०२	"	२	४	९५
"	२	९	९०	द्राहचिन्तन	१	५	४
"	३	६	२२	द्रोणिक	२	९	१०
"	३	३	५३	द्रम्ह	२	५	३८
द्रव्य	२	९	९०	"	३	३	२१३
"	३	३	१५५	द्रयातिम	२	७	४४
द्राक्	३	५	२	द्रा म्य	२	८	६
द्राक्षा	२	४	१०३	द्रा म्यिन	२	८	६
द्राघिष्ठ	३	१	११२	द्रादशाङ्गुल	२	६	८८
द्राविडन	२	४	१३५	द्रादशात्मन्	१	३	२८
द्रु	२	४	५	द्रापर	१	५	३
"	३	६	११	"	३	३	१६३
द्रुक्लिम	२	४	५३	द्रा	२	२	१६
द्रुघण	२	८	९१	"	२	२	१६
द्रुण	२	५	१४	द्रारपाल	२	८	६
द्रुणी	३	६	९	द्रिगुणावृत	२	९	९
द्रुत	१	१	६४	द्रिज	२	५	३२
"	१	७	८	"	३	३	३०
"	३	१	८९	द्रिजराज	३	१	१५
"	३	१	१००	द्रिजा	२	४	१२०
द्रुम	२	४	५	द्रिजाति	२	७	४
द्रुमामय	२	६	१२५	द्रिजिह्व	३	३	१२४
द्रुमोत्पन्न	३	४	६०	द्रिनीया	२	७	८
द्रुवय	२	९	८५	द्रिप	२	८	३४
द्रुहिण	१	१	१७	द्रिपात्र	२	८	२७
द्रोण	२	९	८८	द्रिरद	२	८	२४
"	३	२	४९	द्रिरेष	२	५	२९
द्रोणधाव	२	५	२१	द्रिप्	२	८	११
द्रोणधीरा	२	९	७२	द्रिपत्	२	८	१०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
द्वित्रिंशत्त	१	६	१२	घन्विन्	२	८	६९
द्विहायनी	२	९	६८	घमन	२	४	१६२
द्वीप	१	१०	८	घमनि	२	६	६५
द्वीपवती	१	१०	३०	घमनी	२	४	१३०
द्वीपिन्	२	५	१	"	२	६	६५
द्वेषण	२	८	१०	घम्मिरल	२	६	९७
द्वेष्य	३	१	४५	घर	२	३	१
द्वैध	२	८	१८	घरणी	२	१	२
द्वैप	२	८	५३	घरा	२	१	२
द्वैमातुर	१	१	३८	घरित्री	२	१	२
द्वेष्य	२	९	९७	घर्म	१	४	२४
घ				"	१	६	३
घट	३	६	१७	"	३	३	१३९
घसूर	२	४	७७	घर्मचिन्ता	१	७	२८
घन	२	९	९०	घर्मध्वजिन्	२	७	५४
घनञ्जय	१	१	५३	घर्मपत्तन	२	९	३६
घनद	१	१	६८	घर्मराज	१	१	१३
घनहरी	२	४	१२८	"	१	१	५८
घनाधिप	१	१	६८	"	३	३	३१
घनिन्	३	१	१०	घर्मसहिता	१	६	६
घनिष्ठा	१	३	२२	घर्षणी	२	६	१०
घनुर्धर	२	८	६९	घव	२	६	३५
घनुर्मध्य	२	८	८५	"	३	३	२०७
घनुष्पट	२	४	३८	घवल	१	५	१३
घनुष्मत्	२	८	६९	घवला	२	९	६७
घनुम्	२	८	८३	घविश्र	२	७	२३
घन्य	३	१	३	घातकी	२	४	१२४
घन्वन्	२	१	५	"	३	६	७
"	२	८	८३	घानु	२	३	८
घन्वयाग	२	४	९१	"	३	३	६६
				घान्	१	१	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
धानूपुष्पिका	२	४	१२४	धीर	२	७	५
॥ धात्री	२	६	२९	धीवर	१	१०	१५
"	३	३	१७७	धीराग्नि	३	२	२५
धाना	२	९	४७	धीमचिव	२	८	४
धानुष्क	२	८	६९	धुत	३	१	८७
धान्य	२	९	२१	धुनी	१	१०	३०
धान्यत्वच्	२	९	२२	धुर्	२	८	५५
धान्याक	२	९	३८	धुरन्धर	२	९	६५
धान्याम्क	२	९	३९	धुरीण	२	९	६५
धामन्	३	३	१२४	धुर्यं	२	९	६५
धामार्गव	२	४	८८	धूत	३	१	१०७
"	२	४	११७	धूपायिन	३	१	१०२
धाव्या	२	७	२२	धूपित	३	१	१०२
धारणा	२	८	२६	धूमकेतु	३	३	५९
धारा	२	८	४९	धूमयोनि	१	३	३
धाराधर	१	३	७	धूमल	१	५	१६
धारासम्पात	१	३	११	धूम्या	३	२	४२
धातंराष्ट्र	२	५	२४	धूम्याट	२	५	१६
धावनी	२	४	९३	धूम्र	१	५	१६
॥ धाविक	२	६	२९	धूर्जटि	१	१	३३
॥ धाविका	२	६	२९	धूतं	२	४	७७
धिक्	३	४	३	"	२	१०	४३
धिक्कृत	३	१	३९	"	३	१	४७
"	३	१	९४	धूर्वह	२	९	६५
धिपण	१	३	२४	धूलि	२	८	९८
धिपणा	१	५	१	धूमर	१	५	१३
धिप्य	३	३	१५६	धृति	३	३	७५
धी	१	५	१	धृष्ट	३	१	२५
धीन्द्रिय	१	५	८	धृष्णि	२	४	३३
धीमनी	२	६	१२	धृणु	३	१	२५
धीर	२	६	१२४	धेनु	२	९	७१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
धेनुका	२	८	३६	नक्तम्	३	५	६
"	३	३	१५	नक्तमाल	२	४	४७
धेनुष्या	२	९	७२	नक्र	१	१०	२१
धेनुक्	२	९	६०	नक्षत्र	१	३	२१
धंवत	१	७	१	नक्षत्रमाला	२	६	१०६
घोरण	२	८	५८	नक्षत्रेश	१	३	१५
घोरितक	२	८	४८	नख	२	४	१३०
घातकौशेय	२	६	११३	"	२	६	८३
घांरेय	२	९	६५	"	३	६	१२
घ्याम	२	४	१६६	नम्बर	२	६	८३
ध्रुव	१	३	२०	नग	३	३	१९
"	२	४	८	नगरी	२	२	१
"	३	१	७२	नगीवस्	२	३	३३
"	३	३	२१२	नग्न	३	१	३९
ध्रुवा	२	४	११५	नग्नह	२	१०	४२
"	२	७	२५	नग्निका	२	६	८
ध्वज	२	८	९९	"	२	६	१७
ध्वजिनी	२	८	७८	नट	०	८	५६
ध्वनि	१	६	२३	"	२	१०	१२
ध्वनि (मूढम)	१	७	३	नटन	१	७	१०
ध्वनित	३	१	९४	नटी	२	४	१२९
ध्वन्त	३	१	१०४	नड	२	४	१६२
ध्वाद्दक्ष	२	५	२०	"	३	६	३३
"	३	३	२२०	नङ्प्राय	२	१	९
ध्वान	१	६	२६	नङ्घा	२	४	१६८
ध्वान्त	१	८	३	नङ्घन	०	१	९
न	३	५	११	नङ्घन्	२	१	९
नकुलेष्टा	०	४	११५	नत्त	३	१	७१
नक्तव	२	६	११५	नतनामिक	०	६	४५
				नदी	१	१०	२०
				"	३	६	३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नदीमातृक	२	१	१०	नर्तव	१	७	१०
नदीसर्ज	२	४	४५	नर्मदा	१	१०	३२
नद्यो	१	१०	३१	नर्मन्	१	■	३२
ननान्द	२	६	२९	नल	२	४	१६५
ननु	३	४	१०	नलखर	१	१	७०
ननुष	३	५	१८	नलद	२	४	१६४
नन्दव	१	१	०८	नलमीन	१	१०	१८
नन्दन	१	१	४७	नलिन	१	१०	३९
नन्दिवृक्ष	०	४	१०८	नलिनी	१	१०	३९
नन्यावर्त	०	२	१०	नली	२	४	१२९
नपुमव	०	६	३९	नन्ध	२	१	१८
नप्री	२	६	०९	नव	३	१	७७
नभम्	१	२	१	नवदल	१	१०	४३
"	१	४	१६	नवनीत	■	९	५०
"	३	३	०३३	नवमालिका	०	८	७०
नभगद्गम	२	५	३४	नवमूर्तिबा	०	९	७१
नभस्य	१	८	१७	नवाम्बर	०	६	११०
नभस्यन्	१	१	६३	नवीन	३	१	७७
नभम्	३	५	१८	नवोद्भूत	०	९	५०
नभमित	३	१	१०१	नव्य	३	१	७७
नभम्पारी	२	४	१८१	नष्ट	०	८	११०
नभम्या	२	७	३४	नष्टवेष्टता	१	७	३३
नभम्यन	३	१	१०१	नष्ट्याग्नि	०	७	१३
नभुविगूदन	१	०	४३	नभित	०	९	६३
नय	३	■	९	नस्योन	०	९	६३
नयन	०	६	९३	नहि	३	५	११
नर	२	६	१	नार	१	१	६
नरर	१	९	१	"	३	३	०
नरषाहा	१	१	६९	नाहु	०	१	१८
नार	१	७	१०	नाहुभी	०	८	११८
नारी	१	७	८	नाग	१	८	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग	२	८	३४	नान्दीवादिन्	३	१	३८
"	२	९	१०५	नापित	२	१०	१०
"	३	१	५९	नाभि	२	८	५६
"	३	३	२१	"	३	३	१३७
नागकेशर	२	४	६५	"	३	६	२०
नागजिह्विका	२	९	१०८	नाभि	३	६	१
नागबला	२	४	११७	नाम	३	४	११
नागर	२	९	३८	नामधेय	१	६	८
"	३	३	१८९	नामन्	१	६	८
नागरङ्ग	२	४	३८	नाय	३	२	१
नागलोक	१	८	१	नायक	३	१	११
नागबल्ली	२	४	१२०	३ "	३	३	१७
नागसम्भव	२	९	१०५	नारक	१	९	१
नागान्तक	१	१	२९	नारद	१	१	४८
नाट्य	१	७	१०	नाराच	२	८	८७
नाडिका	२	९	३४	नाराची	२	१०	३२
नाडिन्धम	२	१०	८	नारायण	१	१	१८
नाडी	२	६	६५	नारायणी	२	४	१०१
"	२	९	२२	नारी	२	६	२
"	३	३	४३	नाल	१	१०	४२
नाडीव्रण	२	६	५४	"	२	९	२२
नायवत्	३	१	१६	नाला	१	१०	४२
नाद	१	६	२३	नालिकेर	२	४	१६८
नादेयी	२	४	३०	नाविक	१	१०	१२
"	२	४	३८	नाव्य	१	१०	१०
"	२	४	६५	नाम	२	८	११६
"	२	४	११८	नामत्य	१	१	५१
नाना	३	४	९	नामा	२	२	१३
"	३	५	३	"	२	६	८९
नानास्व	३	१	९३	नामिका	२	६	८९
नान्दीकर	३	१	३८	नाम्निवता	१	५	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नि शलाक	२	८	२२	निक्वण	१	६	२४
नि शेष	३	१	६५	निक्वाण	१	६	२४
नि शोध्य	३	१	५६	निखिल	३	१	६५
नि श्रेणि	२	२	१८	निगड	२	८	४१
नि श्रेयस	१	५	६	निगद	३	२	१२
नि षमम्	३	५	१४	निगम	२	२	१
नि सरण	२	२	१९	"	३	२	१४०
नि स्व	३	१	४९	निगाद	३	२	१२
निकट	३	१	६६	निगार	३	२	३७
निकर	२	५	३९	निगाल	२	८	४८
निर्कर्षण	२	२	१९	निग्रह	३	२	१३
निकष	२	१०	३२	निष	३	२	३६
निकषा	३	५	७	निषस	२	९	५६
"	३	५	१९	निघ्न	३	१	१६
निकषात्मज	१	१	६०	निचुल	२	४	६१
निकामम्	२	९	५७	निचोल	२	६	११६
निकाय	२	५	४२	निज	३	३	३२
निकाय्य	२	२	५	नितम्ब	२	६	७४
निकार	३	२	१५	नितम्बनी	२	६	३
"	३	२	३६	नितान्त	१	१	६७
निकारण	२	८	११२	नित्य	१	१	६६
निकुञ्चन	२	९	८८	"	३	१	७२
निकुञ्ज	२	३	८	निदाघ	१	४	१९
निकुम्भ	२	४	१४४	"	१	७	३३
निकुरम्य	२	५	४०	निदान	१	४	२८
निवृत्त	३	१	४१	निदिग्ध	३	१	८९
"	३	१	४६	निदिग्धवा	२	४	९३
निवृत्ति	१	७	३०	निदेश	२	८	२५
निवृष्ट	३	१	५४	निद्रा	१	७	३६
निवेतन	२	२	४	निद्राण	३	१	३३
निवाचक	२	४	२९	निद्रालु	३	१	३३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
निधन	७	८	११६	नियुद्ध	२	८	१०६
निधि	१	१	७१	नियोज्य	२	१०	१७
निधुवन	२	७	५७	निर्	३	४	१५
निध्यान	३	२	३१	निरन्तर	३	१	६६
निनद	१	६	२३	निरय	१	९	१
निनाद	१	६	२३	निरगल	३	१	८३
निन्दा	१	६	१३	निरर्थक	३	१	८१
निप	२	९	३२	निरवग्रह	३	१	१५
निपठ	३	२	२९	निरमन	३	१	३१
निपाठ	३	२	२९	निरम्न	१	६	२०
निपातन	३	२	२७	"	२	८	८८
निपाम	१	१०	२६	"	३	१	४०
निपुण	३	१	४	निराकरिण्यु	३	१	३०
निबन्धन	१	७	७	निराकृत	३	१	४०
"	२	८	९०	निराकृति	२	७	५३
निभ	२	१०	३७	"	३	२	३१
निभृत	३	१	२५	निरामय	२	६	५७
निमय	२	९	८०	निरीष	२	९	१३
निमित्त	३	३	७७	निरोध	३	२	१३
निमेष	१	८	११	निर्हति	१	९	१
निम्न	१	१०	१५	निर्गुण्डी	२	४	६८
निम्नगा	१	१०	३०	"	२	४	७०
निम्ब	२	४	६२	निर्ग्रन्थन	२	८	११३
निम्बतरु	२	४	२६	निर्घोष	१	६	२३
नियति	१	४	२८	निर्जर	१	१	७
नियन्तृ	२	८	५९	निर्जितेन्द्रियग्राम	२	७	४३
नियम	१	५	५	निर्ज्ञेय	२	३	५
"	२	७	३७	निर्णय	१	५	३
"	२	७	४९	निर्णय	३	१	५६
नियामक	१	१०	१२	निर्णयक	२	१०	१०
नियुत	३	६	२४	निर्देश	२	८	२५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
निर्घायं	३	१	३१	निवाप	२	७	३१
निभंर	३	१	६६	निधीत	२	६	११३
निमंद	२	८	३६	"	२	७	५०
निर्मुक्क	१	८	६	निवृत	३	१	८८
निर्मोकि	१	८	९	निवेश	२	८	३३
निर्याण	२	८	३८	निघ्रा	१	४	४
निर्यातन	३	३	१२०	"	३	६	३
निर्यास	३	६	१३	निघ्राकर	१	४	८
निर्यामिन	२	८	११३	निघ्नान्त	२	२	५
निर्पूह	३	३	२३७	निघ्रापति	१	३	१४
निर्वपण	२	७	३०	निघ्राह्वा	२	९	४१
निर्वणंन	३	२	३१	निशित	३	१	९१
निर्वहण	१	७	१५	निशीय	१	४	६
निर्वाण	१	५	६	निशीयनी	१	४	४
"	३	१	९६	निश्चय	१	५	३
निर्वात	३	१	९६	निश्चेणी	२	२	१८
निर्वाद	१	६	१३	निपङ्ग	२	८	८८
"	३	३	९०	निपङ्गिन्	२	८	६९
निर्वापण	२	८	११४	निपद्या	२	२	२
निर्वृत्त	३	१	१००	निपद्वर	१	१०	९
निर्वेश	२	१०	३८	निपव	२	३	३
"	३	२	२०	निपाद	१	७	१
"	३	३	२१६	"	२	१०	२०
निर्व्यंघन	१	८	२	निपादिन्	२	८	५९
निर्हार	३	२	१७	निपूदन	२	८	११३
निर्हारिन्	१	५	११	निष्क	२	३	१४
निर्ह्राद	१	६	२३	निष्कन्ता	२	६	२१
निलय	२	२	५	निष्कामित	३	१	३९
निवहण	२	८	११२	निष्पुट	२	४	१
निवह	२	५	३९	निष्पुटि	२	४	१२५
निवात	३	३	८४	निष्पुह	२	४	१३

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
निष्कम	३	२	२५	नीच	२	१०	१६
निष्ठा	१	७	१५	"	३	१	७०
"	३	३	४१	नीचैस्	३	५	१७
निष्ठान	२	९	४४	नीढ	२	५	२३
निष्ठीवन	३	२	३८	नीडोद्भव	२	५	२४
निष्ठुर	१	६	१९	नीघ्न	२	२	१४
"	३	१	७६	नीष	२	४	४२
निष्ठेव	३	२	३७	नीर	१	१०	४
निष्ठेवन	३	२	३८	नीर	१	५	१४
निष्ठघूत	३	१	८७	नीरकण्ठ	२	५	३०
निष्ठघूति	३	२	३८	"	३	३	४०
निष्ठात	३	१	६	नीरदगु	२	५	१३
निष्पव	३	१	९५	नीरगोहित	१	१	३३
निष्पतिमुता	२	६	११	नीला (मक्षिका)	२	५	२६
निष्पन्न	३	१	१००	नीलाम्बर	१	१	२४
निष्प्रवाणि	२	६	११२	नीलाम्बुजमन्	१	१०	२७
निर्गर्ग	१	७	३८	नीलिका	२	४	७०
निर्मृष्ट	३	१	८८	नीलिनी	२	४	९५
निस्त	३	१	६९	नीली	०	४	९४
निस्तर्हण	०	८	११४	नीलान	३	०	६१
निस्तत्रा	२	८	८९	नीवार	०	९	२०
निष्ठाव	२	९	८९	नीवी	०	९	८०
निस्वन	१	६	२३	"	३	३	२१३
निम्बान	१	६	२३	नीर	०	१	८
निहना	२	८	११६	नीरा	३	६	११८
निहावा	१	१०	२०	नीरा	१	३	१८
निहिमन	०	८	११३	नू	३	४	१०
निहीन	०	१०	१६	नूनि	१	६	११
निहव	१	६	१३	नून	३	१	८३
"	०	२	२०५	नून्न	३	१	८३
नीवान	०	१०	२३	नूनन	३	१	३३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नूल	३	१	७८	नैष्किक्	२	८	७
नूद	२	४	४१	नैम्नशिक	२	८	७०
नूनम्	३	४	१२	नो	३	५	११
"	३	५	१६	नो	१	१०	१०
नूपुर	२	६	१०९	नोकादण्ड	१	१०	१३
नृ	२	६	१	नोतार्य	१	१०	५०
नृत्य	१	७	१०	न्यस	३	३	२२६
नृप	२	८	१	न्यग्रोष	२	४	३२
नृपलक्ष्मन्	२	८	३२	"	३	३	९६
नृपसभ	३	६	२७	न्यग्रोषो	२	४	८७
नृपासन	२	८	३१	न्यच्	३	१	७०
नृषस	३	१	४७	न्यङ्कु	२	५	१०
नृगेन	३	६	४०	न्यस्त	३	१	८८
नेतृ	३	१	११	न्याद	२	९	५६
नेप	२	६	९३	न्याय	२	८	२४
"	३	३	१८१	न्याय्य	२	८	२५
नेषाम्बु	२	६	९३	न्यास	२	९	८१
नेदिष्ठ	३	१	६८	न्युज	२	६	६१
नेपथ्य	२	६	९९	न्युङ्गल	३	६	१७
नेमि	१	१०	२७	न्यून	३	३	१२८
"	२	८	५६				
नेमी	२	४	२६				
नैकभेद	३	१	८३	पक्व	३	१	९१
नैगम	२	९	७८	"	३	१	९६
"	३	३	१४१	पक्वण	२	२	२०
नैचिकी	२	९	६७	पश	१	४	१२
नैपाली	२	९	१०८	"	२	५	३६
नैमेय	२	९	८०	"	२	६	९८
नैयग्रोष	२	४	१८	"	२	८	८७
नैर्ऋत	१	१	६०	"	३	३	२२१
"	१	३	२	पशक्	२	२	१४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
पक्षति	१	४	१	पञ्चगाक्ष	२	६	८१
	२	५	३६	पञ्चाङ्गुल	२	४	५१
	३	३	७३	पञ्चाम्य	२	५	१
पक्षद्वार	३	२	१४	पञ्जर	३	६	३१
पक्षभाग	२	८	४०	पञ्जिका	३	६	■
पक्षमल	२	५	३६	पट	२	६	११६
पक्षान्त	१	४	७	पटच्चर	२	६	११५
पक्षिन	२	१	३२	पट्ट	३	२	१४
पक्षिणी	१	६	५		३	३	२०७
पक्षमन	३	३	१२१	पट्टप्रान	■	२	१४
पङ्क	१	४	२३	पट्टवामक	२	६	१३९
	१	१०	०	पट्ट	१	७	६
पङ्क्ति	२	१	१०		२	८	१०८
पङ्कटह	१	१०	८०	पट्ट	७	४	१५
पङ्क्ति	२	४	४		७	१०	३९
	२	९	८४		३	३	६०
	३	३	७७	पट्टपर्णी	७	४	१०८
पङ्क्तु	७	६	४८	पट्टा	२	६	१५
पञ्चम्पचा	२	४	१०७	पट्टालिका	२	६	११८
पचा	३	२	८	पट्ट	७	६	१७
पञ्चगटव	३	६	४१	पट्टिराम्य	■	६	६१
पञ्चगटवी	३	६	४१	पट्टिन	७	१	६१
पञ्चजम	२	६	९	पट्टिना	३		६१
पञ्चतम	३	६	६१	पण	७	०	८८
पञ्चतमी	३	६	४१		७	१०	१
पञ्चता	७	८	११६		७	१०	८६
पञ्चत्पा	१	४	७		७	१०	८
पञ्चधारा	७	८	४०		७		४१
पञ्चम	१	०	१	पण	१	७	१
पञ्चम	१	६	१	पणम	७	८	६९
पञ्चमार	१	१	२०	पणयित	७	१	१००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पणित	३	१	१०९	पत्तिसहनि	२	८	६७
पणितव्य	२	९	८२	पत्नी	२	६	५
पण्ड	२	६	३९	पत्र	२	४	१४
पण्डित	२	७	५	"	२	५	३६
पण्य	२	९	८२	"	२	८	५८
पण्यवीथिका	२	२	२	"	३	३	१८०
पण्या	२	६	१५०	पत्रपरसु	२	१०	३२
पण्याजीव	२	९	७८	पत्रपास्या	२	६	१०३
पनरा	२	५	३३	पत्रपेला	२	६	१२२
पनङ्ग	२	५	२८	पत्राङ्ग	२	६	१३२
"	३	३	२०	"	२	९	१११
पनङ्गिका	२	५	२७	पत्राङ्गलि	२	६	१२२
पनत्	२	५	३३	पत्रिन्	२	५	१५
पनत्र	२	५	३६	"	२	५	३३
पनत्रय	२	५	३३	"	२	८	८७
पनत्रि	२	५	३३	"	३	३	१०६
पतत्रिन्	२	५	३३	पत्रोर्ण	२	४	५६
पतद्रुपह	२	६	१३९	"	२	६	११३
"	३	६	२१	पथिक	२	८	१७
पतयाळु	३	१	२७	पथिन्	२	१	१५
पतारा	२	८	९९	पथ्या	२	४	५९
पताकिन्	२	८	७१	पद्	२	६	७१
पति	२	६	३५	पद	३	३	९४
"	३	१	१०	पदग	२	८	६६
पतिवरा	२	६	७	पदवी	२	१	१५
पतिवनी	२	६	१२	पदात्रि	२	८	६६
पतिवभा	२	६	६	पदात्रि	२	८	६६
पतन	२	२	१	पदि	२	८	६७
पति	२	८	६६	पदुग	२	८	६७
"	२	८	८०	पदुनि	२	१	१५
"	३	३	७३	पघ	१	१	७१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पद्य	१	१०	३९	परपिण्डाद	३	१	२०
पद्यक	२	८	३९	परभृत्	२	५	२०
पद्यचारिणी	२	४	१४६	परभृत	२	५	२०
पद्यनाभ	१	१	२०	परमम्	३	५	१२
पद्यपत्र	२	४	१४५	परमान्न	२	७	२४
पद्यराग	२	९	९२	परमेष्ठिन्	१	१	१६
पद्या	१	१	२७	परम्पराक	२	■	२६
"	२	४	८९	परवत्	३	१	१६
"	२	४	१४६	परशु	२	८	९२
पद्याकर	१	१०	२८	परश्वध	२	८	९२
पद्याट	२	४	१४७	परदवस्	३	५	२२
पद्यालया	१	१	२७	पराक्रम	२	८	१००
पद्यिन्	२	८	३५	"	३	३	१३९
पद्यिनी	१	१०	३९	पराग	२	४	१७
पद्य	३	६	३१	"	३	३	२१
पद्या	२	१	१५	पराङ्मुख	३	१	३३
पनायित	३	१	१०९	पराचित	२	१०	१८
पनित	३	१	१०९	पराचीन	३	१	३३
पन	३	१	१०४	पराजय	२	८	१११
पन्नग	१	८	८	पराजित	०	८	११२
पन्नगाशन	१	१	२९	पराधीन	३	१	१६
पयस्	१	१०	३	पराध्न	३	१	२०
"	२	९	५१	पराभूत	२	८	११०
"	३	३	२३४	परारि	३	५	२०
पयस्य	२	९	५१	परार्ध्य	३	१	५८
पयोधर	३	३	१६४	परामन	२	८	११३
पर	२	८	११	परासु	२	८	११३
"	३	३	१९२	परास्वन्दिन्	२	१०	२५
पर शत	३	१	६४	परिहर	३	३	१६६
परजात	२	१०	१८	परिहर्म्मन्	२	६	१०१
परतन्त्र	३	१	१६	परिक्रम	३	२	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
परिक्रिया	३	२	२०	परिवर्हं	३	३	२४०
परिक्षिप्त	३	१	८८	परिभव	१	७	२२
परिक्षा	१	१०	२९	परिभाषण	१	६	१४
परिग्रह	३	३	२३८	परिभूत	३	१	१०६
परिष	२	८	९१	परिमल	१	५	१०
"	३	३	२७	"	३	२	१३
परिघातन	२	८	९१	परिमाण	२	९	८९
परिचय	३	२	२३	परिरम्भ	३	२	३०
परिचर	२	८	६२	परिवर्जन	२	८	११४
परिचर्या	२	७	३५	परिवादिनी	१	७	३
परिचाध्य	२	७	२०	परिवाहित	३	१	८४
परिचारक	२	१०	१७	परिवित्ति	२	७	५६
परिणत	३	१	९६	परिवृद्ध	३	१	११
परिणय	२	७	५६	परिवेतु	२	७	५५
परिणाम	३	२	१५	परिवेष	१	३	३३
परिणाय	२	१०	४५	परिव्याध	२	४	३०
परिणाह	२	६	११४	परिव्याध	२	४	६०
परिणम्	३	५	१३	परिवाञ्	२	७	४१
परिमाण	३	२	५	परिपद्	२	७	१५
परिदान	२	९	८०	परिप्यार	२	६	१०१
परिदेयन	१	६	१६	परिप्युन	२	६	१००
परिधान	२	६	११७	परिप्युन	३	२	३०
परिधि	१	३	३३	परिमन्	२	१	१४
"	३	३	९७	परिमन्	३	२	२०
परिधिग्न्य	२	८	६२	परिमन्	३	२	२१
परिपण	२	९	८०	परिम्बन्ध	२	१०	१८
परिपण्धिन्	२	८	११	परिम्बान्ध	२	८	४२
परिपाटी	२	७	३६	परिम्बन्ध	२	६	१३७
परिपूनाता	२	६	१३७	परिपूना	२	१०	३१
परिवेष	२	४	१३१	परिपूना	२	१०	३१
परिप्युन	३	१	७१	परिपूना	३	१	७

शब्दाः	प०	व०	श्लो०	शब्दाः	प०	व०	श्लो०
परीभाव	१	७	२२	पर्यय	३	२	३३
परीवर्त	२	९	८०	पर्यवम्या	३	२	२१
परीवाद	१	६	१३	पर्याप्त	२	९	७७
परीवाप	३	३	१२०	पर्याप्ति	३	२	५
परीवार	३	३	१६९	पर्याय	२	७	३७
परीवाह	१	१०	१०	,	३	३	१६८
परीष्टि	२	७	२७	पर्युदञ्चन	२	९	३
परीमार	३	७	७१	पर्येषणा	२	■	३२
परीहाम	१	७	३२	पर्यन्	२	३	१
परम्	३	५	२०	पर्यन्	१	४	७
परम्पू	२	४	१६२	"	२	४	१६२
परम्प	१	६	१९	"	३	३	१०२
परेत	२	८	११७	पर्युक्ता	२	६	६९
परेतराज्	१	१	५८	पल	२	९	८६
परेद्यवि	३	५	२१	"	३	३	२०३
परेष्टुका	२	९	७०	पलगण्ड	२	१०	६
परैधित	७	१०	१८	पलङ्कपा	२	४	९८
परोष्णी	२	५	२६	पलल	२	६	६३
पर्यंटी	२	४	३२	पलाण्डु	२	४	१४७
पर्यंती	२	४	१०२	पगाल	२	९	२२
पर्यंन्य	३	३	१४७	पलाश	२	४	१४
पर्यं	२	४	१४	"	२	४	२२
,	२	४	२९	"	२	४	१५४
"	३	६	२२	पलाशिनू	७	४	५
पर्यंशाला	२	७	६	पलिकनी	२	६	१२
पर्याम्	२	४	७९	पलित	२	६	४१
पर्यङ्क	२	६	१३८	पल्यङ्क	२	६	१३८
४ "	३	३	१७	पल्लव	२	४	१६
पर्यटन	२	७	३५	पल्लव	१	१०	२८
पर्यन्तभू	२	१	१४	पव	३	२	२४
पर्यय	२	७	३७	पवन	१	१	६३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पवन	३	२	२८	पाटच्चर	२	१०	२५
पवनाशन	१	८	८	पाटल	१	५	१५
पवमान	१	१	६३	"	२	९	१५
पवि	१	१	४७	पाटला	२	४	५४
पवित्र	२	४	१६६	पाटलि	२	४	५४
"	२	७	८५	पाठ	२	७	१४
"	३	१	५५	"	३	२	२९
पवित्रक	१	१०	१६	पाठा	२	४	८४
पशुजानि	२	५	११	पाठिन्	२	४	८०
पशुपति	१	१	३०	पाठीन	१	१०	१८
पशुप्रेरण	३	२	३९	पाणि	२	६	८१
पशुरज्जु	२	९	७३	पाणिगृहीनी	२	६	५
पश्चात्	३	४	५	पाणिष	२	१०	१३
पश्चात्ताप	१	७	२७	पाणीपीडन	२	७	५६
पश्चिम	१	३	२	पाणिवाद	२	१०	१३
"	३	१	८१	पाण्डर	१	५	१२
पाशु	२	८	९८	पाण्डु	१	५	१३
पाशुला	२	६	११	पाण्डुकम्बलिन्	२	८	५४
पाक	२	५	३८	पाण्डुर	१	५	१३
"	३	२	८	पानक	३	६	३३
"	३	३	१७	पानाल	१	८	१
पाकल	२	४	१०६	"	३	३	२०३
पाकशामन	१	१	८१	पातुक्	३	१	२७
पाकशोषति	१	१	६६	पान	१	१०	८
पाकम्यान	२	९	२७	"	२	७	२८
पाक्य	२	९	८२	"	२	९	३३
"	२	९	१०९	"	३	३	१८०
पाण्ड	२	७	४५	पात्री	३	६	४२
पाण्डजन्य	१	१	२८	पात्रीव	३	६	३५
पाण्डालिका	२	१०	२९	पायम्	१	१०	४
पाट	३	५	७	पाद	२	३	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पाद	२	६	७१	पायस	२	६	१२८
"	२	९	८९	"	२	७	२४
"	३	३	९०	पायु	२	६	७३
पादकटक	२	६	११०	पाय्य	२	९	८५
पादग्रहण	२	७	४१	पार	१	१०	८
पादप	२	४	५	पारद	२	९	९९
पादवन्धन	२	९	५८	पारजव	३	३	२११
पादस्फोट	२	६	५२	पारज्वधिव	२	८	७०
पादाग्र	२	६	७१	पारसीव	२	८	४५
पादान्नद	२	६	१०९	पारम्भ्रणय	२	६	२४
पादात	२	८	६७	पारायण	३	२	२
पादातिव	२	८	६६	पारावन	२	५	१४
पादुका	२	१०	३०	पारावताङ्घ्रि	२	४	१५०
पादू	२	१०	३०	पारावार	१	१०	१
पादूवृत्	२	१०	७		३	६	३५
पाद्य	२	७	३३	पारागमिन्	२	७	४१
पान	२	१०	४०	पारिवादिशन्	२	७	४२
पानगोष्ठिरा	२	१०	४२	पारिजानव	१	१	५०
पानपात्र	२	१०	६३		२	४	२६
पानभाजन	२	९	३०	पारिगध्या	२	६	१०३
पानीय	१	१०	४	पारिगाद्वेव	१	३	३२
पानीयगान्धिका	२	२	७	पारिगन्ध	३	१	३५
पान्य	२	८	१३	पारिगन्ध	२	४	२६
पाप	१	४	२३	पारिगन्ध	२	४	५३
"	३	१	६७	पारिगन्ध	२	४	१२६
पापचेनी	२	४	८५	पारिगन्ध	२	३	३
पाप्मन्	१	४	२३	पारिगन्ध	१	३	३५
पापन्	२	६	५३	पारिगन्ध	२	६	१०७
पापन	२	६	५८	पागी	३	६	१०
पापनर	२	१०	१५	पाग्य	१	६	१४
पाप्मा	२	६	५३	पाग्य	२	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पावंती	१	१	३७	पिचण्ड	३	६	१८
पावंतीनन्दन	१	१	३९	पिचण्डिल	२	६	४४
पाश्व	२	६	७९	पिचु	२	९	१०६
"	३	२	४१	पिचुमन्द	२	५	६२
पाश्वभाग	२	८	४०	पिचुल	२	४	४०
पाणि	२	६	७२	पिचुट	२	९	१०५
पाणिग्राह	२	८	१०	पिच्छ	२	५	३१
पालघ्न	२	४	१६७	पिच्छा	२	४	८७
पालङ्की	२	४	१०१	"	३	६	९
पालाश	१	५	१४	पिच्छिल	२	९	४६
पालि	२	८	९३	पिच्छिला	२	४	८६
"	३	३	१९८	"	२	४	६२
पालिन्दी	२	४	१०८	पिञ्ज	२	८	११५
पाल्दवा	३	६	५	पिञ्जर	२	९	१०३
पावक	१	१	५४	पिञ्जल	२	८	९९
पाश	२	६	९८	पिट	२	९	२६
पाशक	२	१०	४५	पिटव	२	६	५३
पामिन्	१	१	६१	"	२	१०	०९
पानुपत	२	४	८१	पिठर	२	९	३१
पानुपाल्य	२	९	२	"	३	३	१८९
पाश्चात्य	३	१	८१	पिण्ड	२	९	९८
पादया	३	२	४२	"	२	९	१०४
पापाण	२	३	४	"	३	६	१८
पापाणशरण	२	१०	३४	पिण्डक	०	६	१३८
पिब	२	५	१९	पिण्डिका	०	८	८६
पिङ्ग	१	५	१६	पिण्डीनक	०	४	५२
पिङ्गल	१	३	३१	पिण्डाव	३	३	९
"	१	३	३०	"	३	६	३३
"	१	५	१६	पिनामह	१	१	१६
पिङ्गला	१	३	५	"	२	६	३३
पिपण्ड	२	६	३३	पितृ	२	६	०८

शब्दाः	वा०	घ०	ङलो०	शब्दाः	वा०	घ०	ङलो०
पिन्	२	६	३७	पिन्नुना	२	४	१३३
पिन्नुदान	२	७	३१	पिप्पन	२	९	४८
पिन्नुपति	१	१	५८	पिप्पनन	२	९	३९
	१	३	२	पिप्पान	२	६	१३९
पिन्नुपिन्	२	६	३३	पीठ	२	६	१३८
पिन्नुप्रगू	१	६	३	पीठन	२	८	१०९
पिन्नुषन	२	८	११८	पीडा	१	९	३
पिन्नुष्य	२	६	३१	पीन	१	५	१४
पिन्नुगनिभ	३	१	१३	पीनदार	२	४	५३
पिन	२	६	३०	पीनङ्	२	४	६०
पिप्य (तीर्थ)	२	७	५१		२	४	१०१
पिरामत्	२	५	३८	पीनन	२	४	२७
पिधान	१	३	१३		२	६	१२४
पिनद्ध	२	८	६५		२	९	१०३
पिनाफ	१	१	३५	पीनमालक	२	४	४३
"	३	३	१४	पीना	२	९	४१
पिनाकिन्	१	१	३१	पीनाम्बर	१	१	१९
पिपासा	२	९	५५	पीन	३	१	६१
पिपीलिका	३	६	८	पीनस	२	६	५१
पिप्पल	२	४	२०	पीनोष्णी	२	९	७१
पिप्पली	२	४	९७	पीयूष	१	१	४८
पिप्पलीमूल	२	९	११०	"	२	९	५४
पिप्लु	२	६	४९	पीलु	२	४	२८
पिप्याल	२	४	३५	"	३	३	१९४
पिल्ल	२	६	६०	पीलुपर्णी	२	४	८४
पिशङ्ग	१	५	१६	"	२	४	१३९
पिशाच	१	१	११	पीवन्	३	१	६१
पिशित	२	६	६३	पीवर	३	१	६१
पिशुन	२	६	१२४	पीवरस्तनी	२	९	७१
"	३	१	४७	पुश्चली	२	६	१०
"	३	३	१२८	पुम्	२	६	१

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०*
पुद्गल	३	६	१७	पुनर्भू	२	६	२३
पुद्गल	३	१	५९	पुद्गल	२	४	२५
पुच्छ	२	८	५०	पुमान्	२	६	१
पुञ्ज	२	५	४२	पुर्	२	२	१
पुटभेद	१	१०	७	पुर्	२	४	३६
पुटभेदन	२	२	१	"	३	३	१८६
पुटी	३	६	४२	पुर् मर	२	८	७२
पुण्डरीक	१	३	४	पुस्तम्	३	५	७
"	१	१०	८१	पुस्तार	२	७	१६
"	३	३	११	पुस्तदर	१	१	४१
पुण्डरीकाक्ष	१	१	१९	पुस्तधी	२	६	६
पुण्डरीक	२	८	१२७	पुस्त	३	३	७
पुण्ड	२	६	१६३	पुस्तव	३	३	८६
पुण्डक	२	४	७२	पुस्तान्	३	६	८
पुण्य	१	४	२६	पुरा	३	६	१५
"	३	३	१६१	पुराण	१	६	५
पुष्प	२	७	३७	"	३	१	७७
पुष्पजन	१	१	६०	पुरातन	३	१	७७
पुष्पजनेदवर	१	१	६९	पुरावृत्त	१	६	४
पुष्पभूमि	२	१	८	पुरी	२	२	१
पुष्पवन्	३	१	३	पुरीतन्	२	६	६९
पुस्तिका	२	५	२७	पुस्तिका	२	६	६८
पुन	२	६	२७	पुन	३	१	६३
"	२	६	३७	पुन्य	१	६	२९
पुनिका	२	१०	२९	"	२	३	२९
पुनगल	३	६	२०	"	२	६	१
पुन पुनर्	३	५	१	"	३	३	२१९
पुनर्	३	६	१५	पुण्योत्तम	१	१	२१
"	३	५	१०	पुन	३	१	६३
पुनर्नश	२	६	१६९	पुन	१	१	८१
पुनर्भेद	२	६	८३	पुन	२	८	७२

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
पुरोगम	२	८	७०	पुष्पलिहू	२	५	२९
पुरोगामिन्	२	८	७२	पुष्पवती	२	६	२०
पुरोडास	३	६	२१	पुष्पवन्	१	४	१०
पुरोधम्	२	८	५	पुष्पममय	१	४	१८
पुरोभागिन	३	१	४६	पुष्य	१	३	२२
पुरोहित	२	८	५	पुम्न	२	१०	२८
पुलाक	३	३	५	पूष	२	४	१६९
पुलिन	१	१०	९		३	३	२०
पुलिन्द	२	१०	२०	पूजा	२	७	३४
पुलामजा	१	१	४५	पूजित	३	१	९८
पुपित	३	१	९७	पूज्य	३	१	५
पुष्कर	१	२	१		३	३	१५१
"	१	१०	४	पूत	२	७	४५
"	१	१०	४१	"	२	९	२३
"	२	४	१४५	"	३	१	५५
"	३	३	१८७	पूतना	२	४	५९
पुष्कराक्ष	२	५	२२	पूतिवरज	२	४	४८
पुष्करिणी	१	१०	२७	पूतिवाष्ट	२	४	७४
पुष्कल	३	१	५८	"	२	४	६०
पुष्प	२	१०	२०	पूतिगन्धि	१	५	१२
पुष्ट	३	१	९७	पूतिफली	२	४	९६
पुष्प	२	४	१७	पूतीक	२	४	४८
"	२	४	१३२	पूष	२	९	४८
"	२	६	२१	पूय	३	६	३५
पुणक	१	१	७०	पूर	३	६	२०
पुणवेतु	२	९	१०३	पूरणी	२	४	४६
पुष्पदन्त	१	३	५	पूरित	३	१	९८
पुष्पधन्वन्	१	१	२६	पूरुष	२	६	१
पुष्पफल	२	४	२१	पूर्ण	३	१	६५
पुष्परथ	२	८	५१		३	१	९८
पुष्परस	२					८	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पोटा	२	६	१५	प्रवृत्ति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतबाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रक्रम	३	२	६६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	२	८	११
पोत्रिन्	२	५	७	प्रवृण	१	६	२५
पोत्री	२	६	२९	प्रववाण	१	६	२५
पोर	२	६	१६६	प्रवेष्टन	२	८	८७
पोरस्त्य	२	१	८०	प्रगण्ड	२	६	८०
पोष्य	२	६	८७	प्रमनमानुष	२	६	४७
"	३	३	७७६	प्रमन्त्र	३	१	२५
पोरोगव	२	९	२७	प्रपाद	३	३	६५
पोर्णमाम	२	७	६८	प्रगुण	३	१	७२
पोर्णमासी	१	६	७	प्रमे	३	५	१९
पोलस्त्य	१	१	६९	प्रपाद	२	८	११९
पोप	२	९	६७	"	३	३	७१८
पोष्य	१	६	१५	प्रपाद	३	३	७३१
पोष्य	२	६	१८०	प्रदीप	३	६	१५
पोष्य	२	९	१०३	प्रपण	२	७	१२
प्याद्	१	१	१	प्रपाद	२	७	१५
				प्रवत्र	२	८	६६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रज्ञा	१	५	१	प्रतिधा	१	७	२६
"	२	६	१२	प्रतिधातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	३५
प्रज्ञु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रज्ञीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदाय	२	९	८१
प्रणय	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	३६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	४	१
प्रणिधि	२	८	१३	"	१	५	१
"	३	३	१०१	प्रतिपन्न	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
"	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिबिम्ब	२	१०	३५
प्रणय	३	१	२५	प्रतिभय	१	॥	२०
प्रणोदनी	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४४
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
"	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त	२	८	६५
प्रतापम	२	४	८१	प्रतिपल	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतिपातना	२	१०	३५
प्रतिकर्मन्	२	६	९९	प्रनिरोधिन्	२	१०	२५
प्रतिकूल	३	१	८४	प्रनिवाक्य	१	६	१०
प्रतिकृति	२	१०	३६	प्रनिविपा	२	६	९९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पोटा	२	६	१५	प्रकृति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतबाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रक्षम	३	२	२६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	७	८	३१
पोत्रिन्	२	५	७	प्रकृण	१	६	२५
पोत्री	७	६	२९	प्रकवाण	१	६	७५
पोर	७	८	१६६	प्रवेष्टन	७	८	८७
पोरस्य	३	१	८०	प्रगण्ड	२	६	८०
पोरप	७	६	८७	प्रगनजानुव	७	६	४७
"	३	३	७२४	प्रगभ	३	१	२५
पोरोगव	७	९	७७	प्रगाह	३	३	६४
पोर्णमाग	७	७	६८	प्रगुण	३	१	७२
पोर्णमामी	१	६	७	प्रगे	३	५	१९
पोरस्य	१	१	६९	प्रघट	७	८	११९
पोति	७	९	६७	"	३	३	७१८
पोष	१	६	१५	प्रघाट	३	३	७१८
पोषक	७	६	१६५	प्रधीव	३	६	३५
पोषक	७	९	१०३	प्रपण	७	७	१७
प्याट्	३	५	७	प्रपान	७	७	१७
प्रवर	७	८	८६	प्रपत्र	७	८	९६
प्रवाण	१	६	७७	प्रवर्णानि	३	१	३७
"	७	६	१०	प्रमुट	३	१	६१
प्रवामम्	७	९	७७	प्रवेतम्	१	१	६१
प्रवार	३	३	१६३	प्रवृत्त	७	६	१३६
प्रवान	१	३	३४	प्रवृत्त	७	७	१४
"	३	३	७७७	प्रवृत्ति	७	६	७७
प्रवीण	७	८	३१	प्रवृत्त	३	७	२४
प्रवीण	७	६	६८	प्रवृत्त	७	८	७३

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रज्ञा	१	५	१	प्रतिषा	१	७	२६
,	२	६	१२	प्रतिषातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	५५
प्रज्ञु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रडीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदान	२	९	८१
प्रणव	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	२६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	६	१
प्रणिधि	२	८	१३	"	१	५	१
,	३	३	१०१	प्रतिपन्न	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
"	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिबिम्ब	२	१०	६५
प्रणय	३	१	२५	प्रतिभय	१	७	२०
प्रणोदनो	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४४
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
"	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त	२	८	६५
प्रतापस	२	४	८१	प्रतियत्न	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतियातना	२	१०	३७
प्रतिवर्धन्	२	६	१९	प्रतिरोधिन्	२	१०	२७
प्रतिक्ल	३	१	८४	प्रतिवाक्य	१	६	१०
प्रतिवृत्ति	२	१०	३६	प्रतिविषया	२	६	९९

शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
प्रतिभासन	३	२	३४	प्रत्यग्र	३	१	७३
प्रतिश्याय	२	६	५१	प्रत्यन्त	२	१	७
प्रतिश्रय	३	३	१५४	प्रत्यन्तपर्वत	२	३	■
प्रतिश्रव	१	५	५	प्रत्यय	३	३	१४८
प्रतिश्रुत	१	६	२६	प्रत्ययित	२	८	१३
प्रतिष्ठम्भ	३	२	२७	प्रत्यर्षिन्	२	८	११
प्रतिसर	३	३	१७५	प्रत्यवमित	३	१	११०
प्रतिमीरा	२	६	१२०	प्रत्याख्यात	३	१	४०
प्रतिहत	३	१	४१	प्रत्याख्यान	३	२	३१
प्रतीक	२	६	७०	प्रत्यादिष्ट	३	१	४०
"	३	३	७	प्रत्यादेश	३	२	३१
प्रतीकार	२	८	११०	प्रत्यालीढ	२	८	८५
प्रतीकाश	२	१०	३७	प्रत्यासार	२	८	७९
प्रतीक्ष्य	३	१	५	प्रत्याहार	३	२	१६
प्रतीची	१	३	१	प्रत्युत्क्रम	३	२	२६
प्रतीत	३	१	९	प्रत्युपसृ	१	४	२
"	३	३	८२	प्रत्यूप	१	४	२
प्रतीपवर्शिनी	२	६	२	प्रत्यूह	३	२	१९
प्रतीर	१	१०	७	प्रथम	३	१	८०
प्रतीहार	२	२	१६	"	३	३	१४५
"	२	८	६	प्रथा	३	२	९
"	३	३	१७१	प्रथित	३	१	९
प्रतीहारी	३	३	१७१	प्रदर	३	३	१६५
प्रतीहास	२	४	७६	प्रदीप	२	६	१३८
प्रतोली	२	२	३	प्रदीपन	१	८	१०
प्रत्न	३	१	७७	प्रदेशन	२	८	२७
प्रत्यक्	३	५	२३	प्रदेशनी	२	६	८१
प्रत्यक्षपर्णी	२	४	८९	प्रदेशिनी	२	६	८२
प्रत्यक्ष्येणी	२	४	८८	प्रदोष	१	४	६
"	२	४	१४४	प्रद्युम्न	१	१	२५
प्रत्यक्ष	३	१	७९	प्रभाव	२	८	१११

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रधन	२	८	१०३	प्रमदवन	२	४	३
प्रधान	१	४	२९	प्रमदा	२	६	३
"	२	८	५	प्रमनस्	३	१	७
"	३	१	५७	प्रमा	३	२	१०
"	३	३	१२३	प्रमाण	३	३	५४
प्रधि	२	८	५६	प्रमाद	१	७	३०
प्रपञ्च	३	३	२८	प्रमापण	२	८	११२
प्रपद	२	६	७१	प्रमिति	३	२	१०
प्रपा	२	२	७	प्रमीत	२	७	२६
प्रपान	२	३	४	"	२	८	११७
प्रपितामह	२	६	३३	प्रमीला	१	७	३७
प्रपुष्पाड	२	४	१४७	प्रमुख	३	१	५७
प्रपीण्डरीक	२	४	१२७	प्रमुदित	३	१	१०३
प्रफुल्ल	२	४	७	प्रमोद	१	४	२४
प्रबन्धकल्पना	१	६	६	प्रयत	२	७	४५
प्रबोधन	२	६	१२२	प्रयस्त	२	९	४५
प्रभञ्जन	१	१	६३	प्रयाम	३	२	२३
प्रभव	३	३	२११	प्रयोगार्थ	३	२	२६
प्रभा	१	३	३४	प्रलम्बघ्न	१	१	२३
प्रभाकर	१	३	२८	प्रलय	१	४	२२
प्रभात	१	४	३	"	१	३	३३
प्रभाव	२	८	१९	"	२	८	११६
"	२	८	२०	प्रलाप	१	६	१५
प्रभिन्न	२	८	३६	प्रवण	३	३	५७
प्रभु	३	१	११	प्रवयम्	२	६	४२
प्रभूत	३	१	६३	प्रवहं	३	१	५७
प्रभ्रष्टक	२	६	१३५	प्रवह	३	२	१८
प्रमथ	१	१	३५	प्रवहन	२	८	५२
प्रमयन	२	८	११५	प्रवहिलना	१	६	६
प्रमयाधिप	१	१	३१	प्रवारण	३	२	३
प्रमद	१	४	२४	प्रवाल	१	७	७

शब्दा.	पा०	य०	श्लो०	शब्दाः	पा०	य०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रगव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवग्रन्थन	२	८	१५
प्रवागन	०	८	११३	प्रमव्य	३	१	८४
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिका	२	६	५५	प्रमाद	१	३	१७
प्रविश्याति	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविश्लेष	३	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रसाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रसारिणी	२	४	१५२
प्रवृद्ध	३	१	७६	प्रमित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	७७	प्रमिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यक्त	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रक्ष	१	६	१०	प्रसूतिका	२	६	१६
प्रक्षित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्ठवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्ठोही	२	९	७०	प्रसूजनयितु	२	६	३७
प्रमथ	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमथता	१	३	१७	प्रसूता	२	६	७२
प्रमता	२	१०	३९	प्रसूति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रमेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रमेवन	१	७	७
"	३	२	२५	प्रमतर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	२४
प्रमव	३	२	१०	प्रम्य	२	३	५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रस्थ	२	९	८५	प्राज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्राज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्राज्ञी	२	६	१२
प्रस्थपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्बिवाक	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	७६	"	२	८	१०२
प्रखवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रस्त्राव	२	६	६७	"	२	९	१०४
प्रहर	१	४	६	प्राणिचूत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रहूलन	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्रागु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्राकृत	२	१०	१६	प्रादेशन	२	७	३०
प्राग्वश	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राप्रहर	३	१	५८	प्रान्तर	२	१	१७
प्राप्रघ	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राप्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिका	३	६	८	प्राप्तरूप	३	३	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	६	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राच्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजिन	२	८	५९	प्राथित	३	१	९७

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रमव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवब्रन्धन	२	४	१५
प्रवागन	२	८	११३	प्रमव्य	३	१	८६
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिवा	२	६	५५	प्रसाद	१	३	१७
प्रविद्यमानि	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविशेप	३	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रमाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रसारिणी	२	६	१५२
प्रबुद्ध	३	१	७६	प्रसित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	५७	प्रसिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यक्त	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रक्षन	१	६	१०	प्रसूतिका	२	६	१६
प्रश्रित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्ठवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्ठोही	२	९	७०	प्रसूजनयितु	२	६	३७
प्रमन्न	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमन्नता	१	३	१७	प्रसृता	२	६	७२
प्रमत्ता	२	१०	३९	प्रसृति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रसेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रमेवक	१	७	७
"	३	२	२५	प्रस्तर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	२४
प्रमव	३	२	१०	प्रस्थ	२	३	५

शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
प्रस्थ	२	९	८५	प्राज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्राज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्राज्ञी	२	६	१२
प्रस्थपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्निवाक	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	२६	"	२	८	१०२
प्रस्रवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रस्राव	२	६	६७	"	२	९	१०४
प्रहर	१	४	६	प्राणिद्युत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रहलस्र	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्राशु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्राकृत	२	१०	१६	प्रादेशन	२	७	३०
प्राग्वत्	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राग्रहर	३	१	५८	प्रास्तर	२	१	१७
प्राग्रध	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राच्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिवा	३	६	८	प्राप्तरूप	३	३	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	३	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राच्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजित्	२	८	५९	प्राथित	३	१	९७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रालम्ब	२	६	१३६	प्रेक्षित	३	१	८७
प्रालम्बिका	२	६	१०४	प्रेत	१	९	२
प्राग्नेय	१	३	१८	"	२	८	१७
प्रावार	२	६	११७	"	३	३	६०
प्रावृत्त	२	६	११३	प्रेत्य	३	५	८
प्रावृष	१	४	१९	प्रेमन्	१	७	२७
प्रावृषायणी	२	४	८६	"	१	७	२७
प्रास	२	८	९३	प्रेष्ठ	३	१	१११
प्रासङ्ग	२	८	५७	प्रेष	३	३	२२०
प्रासङ्ग्य	२	९	६४	प्रेष्य	२	१०	१७
प्रासाद	२	२	९	प्रोक्षण	२	७	२६
प्रासिक	२	८	७०	प्रोक्षित	२	७	२६
प्राह्म	१	४	३	प्रोथ	२	८	४९
प्रियवद	३	१	३६	प्रोष्ठपदा	१	३	२२
प्रिय	१	६	१९	प्रोष्ठी	१	१०	१८
"	२	६	३५	प्रौढ	३	१	७६
"	३	१	५३	प्रौष्ठपद	१	४	१७
प्रियक	२	४	४२	प्लक्ष	२	४	३२
"	२	४	४४	"	२	४	४३
"	२	४	५६	प्लव	१	१०	११
"	२	५	९	"	१	१०	२४
प्रियगु	२	४	५५	"	२	४	१३२
"	२	९	२०	"	२	५	३४
प्रियता	१	७	२७	"	२	१०	१९
प्रीणन	३	२	४	प्लवण	२	५	३
प्रीन	३	१	१०३	"	३	३	२४
प्रीति	१	४	२४	प्लवङ्ग	२	५	३
प्रुष्ट	३	१	९९	प्लवङ्गम	३	३	१३८
प्रेक्षा	१	५	१	प्लास	२	४	१८
"	३	३	२२५	प्लीहन्	२	४	६६
प्रेक्षा	२	८	५३	प्लीहमनु	२	४	४९

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
प्लुत	२	८	४८	फाण्ट	३	१	९४
प्लुष्ट	३	१	९९	फाल	२	६	१११
प्लोप	३	२	९	"	२	९	१३
प्रात	३	१	११०	फाल्गुन	१	४	१५
	क			फाल्गुनिक	१	४	१५
फणा	१	८	९	फुल्ल	२	४	८
फणिज्जक	२	४	७९	फेन	२	९	१०५
फणिन्	१	८	"	"	३	६	१९
फल	२	४	१५	फेनिल	२	४	३१
"	२	८	९०	"	२	४	३६
"	२	९	१३	फेरव	२	५	५
"	२	९	८०	फेर	२	५	५
"	३	३	२०२	फेला	२	९	५६
"	३	६	२३		ब		
फन्क	२	८	९०	बहिष्ठ	३	१	१११
फलकपाणि	२	८	७१	बक	२	५	२२
फलनिक	२	९	१११	बकुल	२	४	६४
फलपूर	२	४	७८	बडवानल	१	१	५६
फलवत्	२	४	७	बडिग	१	१०	१६
फलाध्यक्ष	२	४	४५	बत	३	८	६
फलिन्	२	४	७	बदर	२	४	३७
फलित	२	४	७	बदरा	२	४	११६
फलिनी	२	४	५५	"	२	४	१५१
"	२	४	१३६	बदरी	०	४	३६
फली	२	४	५५	बन्दिन्	२	८	९७
फलेग्रहि	२	४	६	बट्ट	३	१	८२
फलेरहा	२	४	५४	"	३	१	९५
फन्गु	२	४	६१	बधिर	२	६	४८
"	३	१	५६	बन्धकी	२	६	१०
फणिन	२	९	४३	बन्धन	२	८	२६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
वन्धन	३	२	१४	वलभद्रिका	२	४	११०
वन्धनालय	२	८	११९	वलवत्	२	६	५४
वन्धस्तम्भ	२	८	४१	"	३	५	२
वन्धु	२	६	३४	वलविन्यास	२	८	७९
वन्धुजीवक	२	४	७३	वला	२	४	१०७
वन्धुता	२	६	३५	वलाका	२	५	२५
वन्धुर	३	१	६९	वलात्कार	२	८	१०८
वन्धुल	२	६	२६	वलाराति	१	१	४३
वन्धूक	२	७	७३	बलाहक	१	३	७
वन्धूकपुष्प	२	४	४४	बलि	२	७	१४
वन्ध्य	२	६	७		२	८	२७
वन्त्र्या	२	९	६९		३	३	१९६
वधु	३	३	१७१	बलिध्वमिन्	१	१	२१
वर्ह	२	५	३१	बलिन	२	६	४५
"	३	३	२३७	बलिपुष्ट	२	५	२०
वर्हपुष्प	२	६	१३२	बलिभ	२	६	४५
बहिण	२	५	३०	बलिभुज्	२	५	२०
बहिन्	२	५	३०	बलिमृगम्	१	८	१
बहिर्मुख	१	१	९	बलीवर्द	२	९	७९
बहिम्	१	१	५४	बल्लव	२	९	२७
बहिष्ठ	२	४	१०२	"	२	९	५७
बल	१	१	२४	बन्वज	२	४	१६३
"	२	८	१७	बस्त	२	९	७६
"	२	८	७८	बहिर्द्वार	२	२	१६
"	२	८	१०२	बहिम्	३	५	१७
"	३	६	२२	बहु	३	१	६३
"	३	३	१९६	बहुवर	३	१	१७
बलज	३	३	३१	बहुगर्वाच्	३	१	३६
बलजा	३	३	३१	बहुपाद्	२	६	३२
बलदेव	१	१	२३	बहुप्रद	३	१	६
बलभद्र	१	१	०३	बहुमून्य	२	६	११३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
बहुरूप	२	६	१२८	वालिस	३	३	२१९
बहुल	३	१	६३	वालुक्	२	४	१२१
"	३	३	२००	वालेय	२	९	७७
बहुला	२	४	१२५	वालेयशाक	२	४	९०
"	३	३	२००	वात्य	२	६	४०
बहुलीकृत	२	९	२३	वाष्प	३	३	१३१
बहुवारक	२	४	३४	वाष्पिका	२	९	४०
बहुवेतस्	२	१	९	बाहु	२	६	८०
बहुविध	३	१	९३	बाहुज	२	८	१
बहुमुता	२	४	१००	बाहुदा	१	१०	३३
बहुमूति	२	९	७०	बाहुमूल	२	६	७९
बाढ	१	१	६७	बाहुयुद्ध	२	८	१०६
"	३	३	४५	बाहुल	१	४	१८
बाण	२	८	८६	बाहुलेय	१	१	६०
"	३	३	४६	बाहुलव	३	६	३२
बाणा	२	४	७४	बाहुलिक	२	८	४५
बादर	२	६	१११	बाहुलीक	२	६	१२४
बाधा	१	९	३	"	२	९	४०
बान्धकिनेय	२	६	२६	"	३	३	९
बान्धव	२	६	३४	बिन्दु	१	१०	६
बाहंत	२	४	१९	बिन्दुजालर	२	८	३९
वाल	२	८	१२२	बिम्ब	१	३	१५
"	२	६	४२	बिम्बिका	२	४	१३९
"	३	३	२०६	बिल	१	८	१
वालमभिणी	२	९	७०	बिलेशय	१	८	८
वालतनय	२	४	४९	बिल्व	२	४	३२
वालतृण	०	४	१६७	विम	१	१०	४०
वालपाश्या	२	६	१०३	"	१	१०	४२
वालमूपिका	२	५	१२	विसक्ष्टिका	२	५	२५
वाला	१	७	१४	विमप्रमून	१	१०	४१
वालिस	३	१	४८	विमिनी	१	१०	३९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विस्त	२	९	८६	बृहत्कुक्षि	२	६	४४
बीज	१	४	२८	बृहद्भानु	१	१	५४
"	२	६	६२	१ बृहस्पति	१	३	२
बीजकोश	१	१०	४३	"	१	३	२४
बीजपूर	२	४	७८	बोधकर	२	८	९७
बीजावृत्त	२	९	८	बोधिद्रुम	२	४	२०
बीज्य	२	७	२	बोल	२	९	१०४
बीभत्स	१	७	१७	ब्रघ्न	१	३	७८
"	१	७	१९	ब्रह्मचारिन	२	७	३
"	३	३	२३५	"	२	७	४२
बुक्का	२	६	६४	ब्रह्मण्य	२	४	४१
बुद्ध	१	१	१३	ब्रह्मत्व	२	७	५१
"	३	१	१०८	ब्रह्मदर्भा	२	४	१४५
"	३	३	१०१	ब्रह्मदारु	२	४	४१
बुद्धि	१	५	१	ब्रह्मन्	१	१	१६
बुद्बुद्	३	६	१९	"	३	३	११५
१ बुध	१	३	२	ब्रह्मपुत्र	१	८	१०
"	१	३	२६	ब्रह्मवन्धु	३	३	१०४
"	२	७	५	ब्रह्मविन्दु	२	७	३९
"	३	३	१०१	ब्रह्मभूय	२	७	५१
बुधित	३	१	१०८	ब्रह्मयज्ञ	२	७	१४
बुध्न	२	४	१२	ब्रह्मवचंस्	२	७	३८
बुभुक्षा	२	९	५४	ब्रह्ममायुग्ये	२	७	५१
बुभुक्षित	३	१	२०	ब्रह्मसू	१	१	२७
बुस	२	९	२२	ब्रह्माञ्जलि	२	७	३९
बुस्त	३	६	३४	ब्रह्मासन	२	७	४०
बृहत्	२	८	१०७	ब्राह्म (तीर्थ)	२	७	५१
बृहती	२	४	९३	ब्राह्म (अहोरात्र)	१	४	२१
"	३	३	७५	ब्राह्मण	२	७	४
बृहत्	३	१	६०	ब्राह्मणपट्टिका	२	४	८९
बृहन्निवा	२	६	११७	ब्राह्मणी	२	४	८९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ब्राह्मण्य	३	२	४१	भद्र	२	९	५९
ब्राह्मी	१	१	३५	भद्रकुम्भ	२	८	३२
"	१	६	१	भद्रदार	२	४	५३
"	२	४	१३७	भद्रपदा	१	३	२३
भ				भद्रपर्णी	२	४	३६
भ	१	३	२१	भद्रवला	२	४	१५३
भक्त	२	९	४८	भद्रमस्तक	२	४	१६०
भक्षक	३	१	२०	भद्रयव	२	४	६७
भक्षकार	२	९	२८	भद्रथी	२	६	१३१
भक्षित	३	१	११०	भद्रासन	२	८	३१
भग	२	६	७६	भग	१	७	२१
"	३	३	२६	भगङ्कुर	१	७	२०
भगन्दर	२	६	५६	भगद्रुत	३	१	४२
भगवन्	१	१	१३	भयानक	१	७	१७
भगिनी	२	६	२९	"	१	७	२०
भगिनीपति	१	७	१२	भर	१	१	६६
भङ्ग	१	१०	५	भरण	२	१०	३८
"	२	८	१११	भरण्य	२	१०	३८
भङ्गा	२	९	२०	भरण्यभुज्	३	१	१९
भङ्गि	३	६	८	भरत	२	१०	१२
भजमान	२	८	२४	भरद्वाज	२	५	१५
भट	२	८	६१	भर्ग	१	१	३३
भट्टिय	२	९	४५	भर्तृ	२	६	३५
भट्टारक	१	७	१३	"	३	३	५९
भट्टिनी	१	७	१३	भर्तृदारक	१	७	१२
भण्टाकी	२	४	११४	भर्तृदारिका	१	७	१३
भण्डल	२	४	६३	भर्त्सन	१	६	१४
भण्डी	२	४	९१	भर्मन्	२	९	९४
भण्डीरी	२	४	९१	"	२	१०	३८
भद्र	१	४	२५	भल्ल	३	६	२१
				भल्लानकी	२	८	८२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मल्लुक	२	५	३	भानुज	१	३	२
मल्लूक	२	५	४	भामिनी	२	६	४
भव	१	१	३४	भार	२	९	८७
"	३	३	२०७	भारत	२	१	६
भवन	२	२	५	भारती	१	६	१
भवानी	१	१	३७	भारद्वाजी	२	४	११६
भविक	१	४	२६	भारयष्टि	२	१०	३०
भवितृ	३	१	२९	भारवाह	२	१०	१५
भविष्णु	३	१	२९	भारिक	२	१३	१५
भव्य	१	४	२६	भागंव	१	३	२५
भपक	२	१०	२२	भागंबी	२	४	१५८
भस्त्रा	२	१०	३३	भार्गी	२	४	८९
भस्मगन्धिनी	२	४	१२०	भार्या	२	६	६
भस्मगर्भा	२	४	६३	भार्यापति	२	६	३८
भा	१	३	३४	भालूक	२	५	४
भाग	२	९	८९	भाव	१	७	१२
भागधेय	१	४	२८	"	१	७	२१
"	२	८	२७	"	३	३	२०८
भागिनेय	२	६	३२	भावबोधक	१	७	२१
भागीरथी	१	१०	३१	भावित	२	६	१३४
भाग्य	१	४	२८	"	२	९	४६
"	३	३	१५६	"	३	१	१०४
भाजन	२	९	३३	भावुक	१	४	२६
भाण्ड	२	९	३३	भाषा	१	६	१
"	३	३	४४	भाषित	१	६	१
भाद्र	१	४	१७	"	३	१	१०७
भाद्रपद	१	४	१७	भाष्य	२	६	३१
भाद्रपदा	१	३	२२	भाम्	१	३	३६
भानु	१	३	३१	भाम्यर	१	३	२८
"	१	३	३३	भास्वन	१	३	२९
"	३	३	१०५	मिश्रा	३	२	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
भिक्षा	३	३	२०५	भुजङ्ग	१	८	६
भिक्षु	२	७	३	भुजङ्गभुज्	०	५	३०
"	२	७	१४	भुजङ्गम	१	८	६
भित्त	१	३	१६	भुजङ्गाक्षी	०	४	११५
भित्ति	२	२	४	भुजसिरम्	०	६	३८
भित्ता	२	९	४८	भुजान्तर	३	६	३३
भिक्षा	३	०	७	भुजिष्य	२	१०	१७
भिक्षुर	१	१	४७	भुवन	१	१०	३
भिक्षिपाल	०	८	९१	"	२	१	६
भिक्ष	३	१	८२	भू	२	१	२
"	३	१	१००	"	३	६	३
भिक्षज्	०	६	५७	भूत	१	१	११
भिक्षटा	०	९	६९	"	३	३	७८
भी	१	७	२१	भूतवेश	२	९	१११
भीति	१	७	०१	भूतवेशी	२	४	३१
भीम	१	१	३४	भूतामन्	३	३	१०६
"	१	३	२०	भूतावाग	२	६	७८
भीर	०	६	३	भूति	१	१	३६
"	३	१	२६	"	३	३	३०
भीरव	३	१	०६	भूतिव	३	३	८
भीरुव	३	१	०६	भूतग	१	१	३१
भीषा	१	३	००	भूदार	०	७	०
भीष्म	१	७	००	भूदव	२	३	६
भीष्मभू	१	१०	३१	भूनिध	२	४	१६३
भुक्ता	३	१	१११	भुग	२	८	१
भुक्तमभुग्निका	०	९	७६	भूपदी	०	६	३०
भुग्न	२	६	६१	भूमन्	३	३	६१
"	३	१	७१	भूमि	०	१	०
"	३	१	९१	भूमिजम्बुका	०	६	०८
भुज	०	६	१०	"	०	६	११
भुजा	१	८	६				

शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
भूमिस्पृग्	२	९	१	भेदित	३	१	१००
भूयम्	३	१	६३	भेरी	१	७	६
भूयिष्ठ	३	१	६३	भेषज	२	६	५०
भूरि	३	१	६३	भैक्ष	२	७	४६
"	३	३	१८३	भैरव	१	७	१९
भूरिफेला	२	४	१४३	भैषज्य	२	६	५०
भूरिमाय	२	५	५	भोग	३	३	२३
भूरण्डी	२	४	६९	भोगवती	३	३	७०
भूजं	२	४	४६	भोगिन्	१	८	८
भूपा	२	६	१०१	भोगिनी	२	६	५
भूपित	२	६	१००	भोजन	२	९	५५
भूष्णु	३	१	२९	भोजनशेष	२	७	२८
भूस्तृण	२	४	१६७	भोस्	३	५	७
भृगु	२	३	४	भौम	१	३	२५
भृङ्ग	२	४	१३४	भौरिक	२	८	७
"	२	५	१६	भकुस	१	७	११
"	२	५	२९	भकुटि	१	७	३७
भृङ्गराज	२	४	१५१	भ्रम	१	५	४
भृङ्गार	२	८	३२	"	१	१॥	७
भृङ्गारी	२	५	२८	"	३	२	९
भृतक	२	१०	१५	भ्रमर	२	५	२९
भृति	२	१०	३८	भ्रमरक	२	६	९६
भृतिभुज्	२	१०	१५	भ्रमि	३	२	९
भृत्य	२	१०	१७	भ्रष्ट	३	१	१०४
भृत्या	२	१०	३८	भ्राजिष्णु	२	६	१०१
भृश	१	१	६६	भ्रान्	२	६	३६
भृष्टयव	२	९	४७	भ्रानृज	२	६	३६
भेक	१	१०	२४	भ्रातृजाया	२	६	३०
भेकी	१	१०	२४	भ्रातृभगिनी	२	६	३६
भेद	२	८	२०	भ्रातृव्य	३	३	१४७
"	२	८	२१	भ्रात्रीय	२	६	३६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ग्रान्ति	१	५	४	मञ्जु	३	१	५२
ग्राष्ट	२	९	३०	मञ्जुल	३	१	५२
ध्रुवम	१	७	११	मञ्जूपा	२	१०	२९
ध्रुकुटि	१	७	३७	मठ	२	२	८
ध्रू	२	६	९०	महद्दु	१	७	८
ध्रुकुस	१	७	११	मणि	२	९	९३
ध्रुकुटि	१	७	३७	मणिव	३	९	३१
ध्रूण	२	६	३९	मणित	१	६	२१
ध्रूण	३	३	४६	मणिवन्ध	२	६	८१
ध्रैप	२	८	२३	मण्ड	२	४	५१
	म			"	२	९	४९
मकर	१	१०	२०	मण्डन	२	६	१०२
मकरध्वज	१	१	३६	"	३	१	२९
मकरन्द	२	४	१७	मण्डप	२	२	९
मकुष्ठक	२	९	१७	मण्डल	१	३	६
मकूलक	२	४	१४४	"	१	३	१६
मक्षिका	२	५	२६	"	१	३	३३
मल	२	७	१३	मण्डलक	२	६	५४
मगध	२	८	९७	मण्डलाग्र	२	८	८९
मधवत्	१	१	४१	मण्डलेद्वर	२	८	२
मद्भु	३	५	२	मण्डहारक	२	१०	१०
मङ्गल	१	४	२५	मण्डित	१	६	१००
मङ्गल्यक	२	९	१७	मण्डूक	१	१०	०४
मङ्गल्या	२	६	१२७	मण्डूकपर्ण	२	४	५६
मचचिका	१	४	२७	मण्डूकपर्णी	२	४	९१
मग्जन	२	४	१२	मण्डूर	२	९	९८
मञ्च	२	६	१३८	मनङ्गज	२	८	३८
मञ्जरि	२	४	१३	मतन्त्रिका	१	४	०७
मन्त्रिप	२	४	९०	मनि	१	५	१
मन्त्रीर	२	६	१०९	मत	२	८	३६
				"	३	१	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मत्त	३	१	१०३	मधुनम	२	१०	४०
मत्तकाशिनी	२	६	४	मधुद्रुम	२	४	२७
मत्सर	३	३	१७३	मधुप	२	५	२९
मत्स्य	१	१०	१७	मधुपर्णिका	२	४	३५
मत्स्यण्डी	२	९	४३	"	२	४	९४
मत्स्यपित्ता	२	४	८६	मधुपर्णी	२	४	८३
मत्स्यवेधन	१	१०	१६	मधुमलिका	२	५	२६
मत्स्याक्षी	२	४	१३७	मधुयष्टिका	२	४	१०९
मत्स्याधानी	१०	१	१६	मधुर	१	५	९
मधित	२	९	५३	"	१	७	२
मधिन्	२	९	७४	"	३	३	१९२
मद	२	८	३७	मधुरब	२	४	१४२
"	३	२	१२	मधुरमा	२	४	८३
"	३	२	१२	"	२	४	१०७
मदबल	२	८	३५	मधुरा	२	४	१५२
मदन	१	१	२५	मधुग्वि	२	४	१०१
मदन	२	६	५३	मधुरिपु	१	१	१०
"	२	४	७८	मधुमिह	२	५	७९
मदस्थान	२	१०	४०	मधुवार	२	१०	४०
मदिरा	२	१०	४०	मधुव्रत	२	५	२९
मदिरागुह	२	२	८	मधुनिपु	२	४	३१
मदोत्कट	२	८	३५	मधुश्रेणी	२	८	८८
मद्गु	२	५	३४	मधुखवा	२	६	१४२
मद्गुर	१	१०	१९	मधुप्लील	०	८	२८
मद्य	२	१०	४०	मधूव	२	८	२७
मधु	१	८	१५	मधूच्छिष्ट	२	९	१०७
"	२	९	१०७	मधूलव	२	४	७८
"	२	१०	८१	मधूल्वि	०	८	८६
"	३	३	१०३	मध्य	३	६	७९
मधुव	०	४	१०९	"	३	३	१६०
मधुवर	२	५	७९	मध्यदेन	२	१	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मध्यम	१	७	१	मन्य	२	९	७६
"	२	१	७	मन्यदण्डम्	२	९	७६
"	२	६	७९	मन्यनी	२	९	७६
मध्यमा	२	६	८	मन्यर	२	८	७२
"	२	६	८२	मन्यान्	२	९	७४
मध्याह्न	१	४	३	मन्द	२	१०	१८
मध्वामव	२	१०	४१	"	३	३	९५
मन शिला	२	९	१०८	मन्दगामिन्	२	८	७२
मनस्	१	४	३१	मन्दाकिनी	१	१	६९
मनमिज	१	१	२६	मन्दाक्ष	१	७	२३
मनस्कार	१	५	७	मन्दाग	१	१	५०
मनाव्	३	५	८	"	२	४	२६
मनित	३	१	१०८	"	२	४	८१
मनीषा	१	५	१	मन्दिर	२	२	५
मनीषिन्	२	७	५	"	३	३	१८५
मनु	३	६	३८	मन्दुरा	२	२	७
मनुज	२	६	१	मन्दोष्ण	१	३	३५
मनुष्य	२	६	१	मन्द्र	१	७	२
मनुष्यधर्मन्	१	१	६८	मन्मथ	१	१	२५
मनोगुणा	२	९	१०८	"	२	६	२१
मनोजवम्	३	१	१३	मन्या	२	६	६५
मनोज्ञ	३	१	५२	मन्यु	१	७	२५
मनोरथ	१	७	२७	"	३	३	१५४
मनोरम	३	१	५२	मन्वन्नर	१	४	२२
मनोहत	३	१	४१	मय	२	९	७५
मनोह्रा	२	९	१०८	मयु	१	१	७१
मन्तु	२	८	२६	मयुष्टक	२	९	१७
मन्त्र	३	३	१६८	मयूख	१	३	३३
मन्त्र (शक्ति)	२	८	१९	"	३	३	१८
मन्त्र व्याख्याकृन्	२	७	७	मयूर	२	४	१११
मन्त्रिन्	२	८	४	"	२	५	३०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मपूरक	२	४	८८	मलपू	२	४	६१
"	२	९	१०१	मलयज	२	६	१३१
मरकत	२	९	२२	मलिन	३	१	५५
मरण	२	८	११६	मलिनी	२	६	२०
मरिच	२	९	३६	मलिम्बुच	२	१०	२५
मरीचि	१	३	२७	मलीमम	३	१	५५
"	१	३	३३	मल्ल	३	६	२१
मरीचिका	१	३	३६	मल्लक	३	६	३७
मर	२	१	५	मल्लिका	२	४	६९
"	३	३	१६४	मल्लिकाद्य	२	५	२४
मरु	१	१	६२	ममी	३	६	१०
"	१	३	२	ममूर	२	९	१७
"	३	३	५९	ममूरविदला	२	४	१०९
मरुत्वत्	१	१	४१	ममूण	२	९	४६
मरुमाला	२	४	१३३	मस्कर	२	४	१६१
मरुवक	२	४	५२	मस्करिन्	२	७	४१
मरुवक	२	४	७९	मस्तक	२	६	९५
मकंट	२	५	३	मस्तिष्क	२	६	६५
मकंटक	२	५	१३	मस्तु	२	९	५४
मकंटी	२	४	४८	मह	१	७	३८
"	२	४	८७	महत्	३	१	६०
मत्यं	२	६	१	"	३	३	७९
मर्दन	३	२	२२	महती	३	३	७०
मर्दल	१	७	८	महम्	३	३	२३२
मर्मन्	३	६	३०	महावन्द	२	४	१४८
मर्मर	१	६	२३	महाकुल	२	७	३
मर्मस्पृश	३	१	८३	महाज्ञ	२	९	७५
मर्यादा	२	८	२६	महाजाली	२	४	११७
मल	२	६	६५	महादेव	१	१	३२
"	३	३	१९८	महाघन	२	६	११३
मलद्रूपित	३	१	५५	महानम	२	९	२७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
महामात्र	२	८	५	महोपघ	२	४	१००
महायज्ञ	७	७	१४	"	२	४	१४८
महारजत	२	९	९५	"	२	९	३८
महारजन	२	९	१०६	मा	३	५	११
महारण्य	२	४	१	मास	२	६	६३
महाराजिक	१	१	१०	"	३	६	२२
महारौरव	१	९	१	मासल	२	६	४४
महाशय	३	१	३	मासिष	२	१०	१४
महामूढी	२	६	१३	माशिव	२	९	१०७
महाश्वेता	२	४	११०	मागघ	२	८	९७
महामहा	२	४	७३	"	२	१०	२
"	२	४	१३८	मागधी	२	४	७१
महासेन	१	१	३९	"	२	४	९६
महिला	२	६	२	माघ	१	४	१५
महिला ह्वया	२	४	५५	माघ्य	२	४	७३
महिष	२	५	४	माठर	१	३	३१
महिषी	२	६	५	माठि	३	६	८
मही	२	१	३	माणव	२	६	४२
महीक्षित्	२	८	१	"	२	६	१०६
महीध	२	३	१	माणव्य	३	२	८०
महीरह	२	४	५	माणिक्य	३	६	३१
महीलना	१	१०	२१	माणिवन्ध	२	९	४२
महीमुन	१	३	२५	मातङ्ग	२	१०	१९
१ महीगुनु	१	३	२	"	३	३	२१
महच्छ	३	१	३	मानरपिन्	२	६	३७
महेरणा	२	८	१२४	मानरिध्वन्	१	१	६१
महेश्वर	१	१	३०	मातलि	१	१	४५
महोभ	२	९	६१	मातापिन्	७	३	३७
महोपपत्र	१	१०	३९	मानामह	२	६	३३
महोत्तमाह	३	१	३	मानुज	२	४	७८
महोत्तम	३	१	३	"	२	६	३१

शब्दः	पृ०	पं०	श्लो०	शब्दः	पृ०	पं०	श्लो०
मानुषपुत्रक	२	६	३८	मायादेवीगुप्त	१	१	१५
मानुषानी	२	६	३०	मायु	२	६	६२
"	२	९	२०	मायूर	२	५	४३
मानुषाहि	१	८	६	मार	१	१	२१
मानुली	२	६	३०	मार्गजित्	१	१	१३
मानुषतृप्तक	०	८	३८	मारण	२	८	११४
मानु	१	१	३५	मारिष	१	■	१४
"	१	३	१६	मार्गत्	१	१	६२
"	२	६	२९	मार्कव	२	४	१५१
"	२	९	६६	मार्ग	१	४	१४
मात्र	३	३	१३९	"	२	१	१५
मात्रा	३	१	६०	मार्गण	२	८	८७
"	३	३	१३८	"	३	१	४९
माद	३	२	१२	"	३	२	३०
माधव	१	१	१८	मार्गशीर्ष	१	४	१४
"	१	४	१६	मार्गित	३	१	१०५
माधवक	२	१०	४१	मार्जन	२	४	३३
माधवी	२	४	७२	मार्जना	२	६	१२१
माध्य	२	४	७३	मार्जार	२	५	६
माध्वीक	२	१०	४१	मार्जिता	२	९	४४
मान	१	७	२२	मार्तण्ड	१	३	२९
"	२	९	८५	मार्दङ्गिक	२	१०	१३
मानव	२	६	१	मार्ष्टि	२	६	१२१
मानम	१	४	३१	मालक	२	४	६२
मानसविकार	१	७	२१	मालती	२	४	७२
मानसौवर्ग	२	५	२३	माला	२	६	१३५
मानिनी	२	६	३	मागवार	२	१०	५
मानुष	२	६	१	मालातृणक	२	४	१६७
मानुष्यक	३	२	४२	मालिक	२	१०	५
माया	२	१०	११	मालुघान	१	८	६
मायावार	२	१०	११	मालूर	२	४	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मान्य	२	६	१२५	मुकुन्द	२	४	१२१
मान्यवन्	२	३	३	मुकुर	२	६	१४०
मापपर्णी	२	४	१३८	मुकुल	२	४	१६
माम	१	४	१२	मुक्तवञ्चुक	१	८	६
मामर	२	९	४९	मुक्ता	२	९	९३
मानिक	२	७	३१	मुस्तावली	२	६	१०५
माम्म	३	५	११	मुक्ताम्फोट	१	१०	२३
माहिष्य	२	१०	३	मुक्ति	१	५	६
माहेयी	२	९	६६	मुख	२	२	१९
मितम्पच	३	१	४८	"	२	६	८९
मित्र	१	३	३०	"	३	६	२२
"	२	८	९	मुखर	३	१	३६
"	२	८	१२	मुखवासन	१	५	११
"	३	३	१६८	मुख्य	२	७	४०
मिथस्	३	४	१८	"	३	१	५७
मिथुन	३	५	३८	मुषड	२	६	४८
मिथ्या	३	५	१५	"	३	६	३६
मिथ्यादृष्टि	१	५	४	मुण्डित	२	६	४८
मिथ्याभियोग	१	६	१०	"	३	१	८५
मिथ्याभिशसन	१	६	१०	मुण्डन्	२	१०	१०
मिथ्यामति	१	५	४	मुद्	१	४	२४
मिश्रेय	२	४	१०५	मुदिर	१	३	७
मिमि	२	४	१०५	मुद्गपर्णी	२	८	११३
"	२	४	१५२	मुद्गर	२	८	९१
मिसी	२	४	१३४	मुघा	३	५	४
मिहिमा	१	३	१९	मुनि	१	१	१६
मिहिरा	१	३	२९	"	२	७	४२
मीढ	३	१	९६	"	३	६	३८
मीन	१	१०	१७	मुनीन्द्र	१	१	१६
मीनवेतन	१	१	२५	मुरज	१	७	५
मुकुट	२	६	१०२	मुरा	२	४	१२३

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
मुगशी	२	५	१२	मुर्द्धाभिपिवन	२	८	१
मुगन्ध	३	१	४५	"	३	३	६२
मुगिा	३	१	८८	मूर्वा	२	४	८३
मुप	२	६	७६	मूल	२	४	१२
मुप्यक	७	४	३९	"	३	३	२०१
मुष्टिवाध	३	२	१६	मूल्य	२	४	१५७
मुगल	२	९	२५	मूलवर्मन्	३	२	६
मुगलित्	१	१	२६	मूलधन	२	९	८०
मुमरी	२	६	११९	मून्य	२	९	७९
मुम्तक	२	६	१५९	"	२	१०	३८
मुम्ता	२	६	१५९	मुपा	२	१०	३३
मुहुम्	३	५	१	"	३	६	३८
मुहुर्भाषा	१	६	१६	मुपिक	२	५	१२
मुहुतं	१	४	११	मुपिवर्णो	२	४	८८
मूष	३	१	१३	मुपिन	३	१	८८
मूढ	३	१	४८	मूष	२	५	■
मूत	३	१	९५	"	२	५	१०
मूष	२	६	६७	"	३	२	३०
मूषकृच्छ्र	२	६	५६	"	३	३	२०
मूषित	३	१	९६	मूगणा	३	२	३०
मूष	३	१	४८	मूगनृणा	१	३	३६
मूच्छा	२	८	१०९	मूगदशक	२	१०	२१
मूच्छाल	२	६	६१	मूगधूर्नक	२	५	५
मूच्छित	२	६	६१	मूगनाभि	२	६	१२९
"	३	३	८३	मूगवधाजीव	२	१०	२१
मूतं	२	६	६१	मूगमद	२	६	१२९
मूतं	३	१	७६	मूगवन्धनी	२	१०	२६
मूति	२	६	७१	मूगया	२	१०	२३
"	३	३	६७	मूगयु	२	१०	२१
मूतिमत्	३	१	७६	मूगव्य	२	१०	२३
मूखेन्	२	६	९५	मूगशिरम्	१	३	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मृगशीर्षं	१	३	२३	मेवलकन्यका	१	१०	३२
मृगाङ्कु	१	३	१४	मेखला	२	६	१०८
मृगादन	२	५	१	"	२	८	९०
मृगित	३	१	१०५	मेघ	१	३	६
मृगेन्द्र	२	५	१	"	३	६	११
मृजा	२	६	१२१	मेघच्छन्न	१	३	१२
मृड	१	१	३१	मेघज्योतिस्	१	३	२०
मृडानी	१	१	३७	मेघनादानुलासिन्	२	५	३०
मृणाल	१	१०	४२	मेघनामन्	२	४	१५९
मृणाली	३	६	७	मेघनिर्घोष	१	३	८
मृत्	२	१	४	मेघपुष्प	१	१०	५
मृत	२	८	११७	मेघभव	१	३	८
"	२	९	३	मेघमाला	१	३	८
मृतस्नात	३	१	१९	मेघवाहन	१	१	४४
मृतालक	२	४	१३१	मेचक	१	५	१४
मृत्तिका	२	१	४	"	२	५	३१
मृत्यु	२	८	११६	मेदु	२	६	७६
मृत्युञ्जय	१	१	३१	"	२	९	७६
मृत्ता	२	१	४	मेदक	२	१०	४१
मृत्तना	२	१	४	मेदस्	२	६	६४
"	२	४	१३१	मेदिनी	२	१	३
मृदङ्ग	१	७	५	मेदुर	३	१	३०
मृडु	३	१	७८	मेघा	१	५	२
"	३	३	९५	मेधि	२	९	१५
मृदुत्वस्	२	४	६६	मेध्य	३	१	५५
मृदुल	३	१	७८	मेह	१	१	४९
मृद्रीका	२	४	१०७	मेहज	३	२	२९
मृध	२	८	१०४	मेप	१	३	२८
मृषा	३	५	१५	"	२	९	७६
मृषार्थं	१	६	२१	मेपकम्बल	२	९	१०७
मृष्ट	३	१	५६	मेह	२	६	५६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
मेहन	२	६	७६	म्लेच्छमुख	२	९	९७
मैत्रावरुणि	१	३	२१	य			
मैत्री	३	६	३९	यकृत्	२	६	६६
मैत्र्य	३	६	३९	यक्ष	१	१	११
मैथुन	२	७	५७	यक्ष	१	१	६९
"	३	३	१२२	"	२	६	१३३
मैरेय	२	१०	४१	यक्षकर्म	२	६	१२७
मोक्ष	१	५	७	यक्षधूप	१	१	६८
"	२	४	३९	यक्षराज्	२	६	५१
मोघ	१	७	९	यक्षमन	२	७	८
"	३	१	८१	यजमान	१	६	३
मोचक	२	८	३१	यजुम्	२	७	१३
मोचा	२	४	६६	यज्ञ	२	७	२८
,	२	८	११३	यज्ञशेष	२	४	२२
मोदक	३	६	३३	यज्ञमूत्र	२	७	२७
मोरट	२	९	११०	यज्ञाङ्ग	२	७	८
मोरटा	२	४	८३	यज्ञिय	२	५	३
मोषक	२	१०	२४	यतस्	२	७	४३
मोह	२	८	१०९	यति	२	७	४३
मौक्तिक	२	९	९२	यतिन्	३	८	९
मौद्गीन	२	९	८	यथा	३	१	४८
मौन	२	७	३६	यथाजात्	३	५	१५
मौरजिक	२	१०	१३	यथातयम्	३	५	१४
मौर्वी	२	८	८५	यथायथम्	३	५	१५
मौलि	३	३	१९४	यथार्थम्	२	८	१३
मौष्टा	३	६	५	यथाह्वर्ण	३	५	१४
मोहूर्त	२	८	१४	यथात्वम्	२	९	५७
मोहूर्तिव	२	८	१४	यथेप्पिन	३	५	१२
म्लिष्ट	१	६	२१	यदि			
म्लेच्छजाति	२	१०	२०				
म्लेच्छदेश	२	१	७				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
यदृच्छा	३	२	२	याचितक	२	९	४
यन्तु	२	८	५९	याज्वा	२	७	३२
"	३	३	६०	"	३	२	६
यम	१	१	५८	याजक	२	७	१७
"	२	७	४८	यातना	१	९	३
"	३	२	१८	यातयाम	३	३	१४६
यमराज्	१	१	५८	यातु	१	१	६०
यमुना	१	१०	३२	यातुधान	१	१	६०
यमुनाभ्यातु	१	१	५८	यानृ	२	६	३०
ययु	२	८	४५	यात्रा	२	८	९५
यव	२	९	१५	"	३	३	१७६
यवक्षार	२	९	१०८	याद पति	१	१०	२
यवफल	२	४	१६१	यादस्	१	१०	२०
यवव्य	२	९	७	यादसापति	१	१	६१
यवस	२	४	१६७	यान	२	८	१८
यवागू	२	९	५०	"	२	८	५८
यवाप्रज	२	९	१०८	यानमुख	२	८	५५
यवानिका	२	४	१४५	याप्य	३	१	५४
यवास	२	४	९१	याप्ययान	२	८	५३
यवीयम्	२	६	४३	याम	१	४	६
यव्य	२	९	७	"	३	२	१८
यस पटह	१	७	६	यामिनी	१	४	४
यसस्	१	६	११	यामुन	२	९	१००
यष्टि	३	६	३८	यायजूक	२	३	८
यष्टीमधुक	२	४	१०९	याव	२	६	१०५
यष्टु	२	७	१३	यावक	२	९	१८
याग	२	७	१२	यावत्	३	४	८
"	३	६	११	यावन	२	६	१२८
याचक	३	१	४९	याष्टीक	२	८	७०
याचनक	३	१	४९	यास	२	४	९१
याचना	२	७	३२	युक्त	२	८	२८

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
युक्तरना	२	४	१४०	योजन	३	६	३०
युग	२	५	३८	योजनवल्ली	२	४	९१
"	३	३	२४	यंत्र	२	९	१३
युगवीलय	२	९	१४	योद्धु	३	८	६१
युगन्धर	२	८	५७	योधे	२	८	६१
"	३	६	३५	योधमराव	२	८	१०७
युगपद्	३	५	२२	योन	२	६	७६
युगपन्नध	२	४	२२	योपा	२	६	२
युगपादवंग	२	९	६३	योपित	२	६	२
युगल	२	५	३८	योनक	२	८	२८
युग्म	२	५	३८	योनव	२	९	८५
युग्य	२	८	५८	यीवत	२	६	२२
"	२	९	६४	यीवन	२	६	४०
युद्ध	२	८	१०३		२		
युध्	२	८	१०६				
युवति	२	६	८	रहस्	१	१	६४
युवन्	२	६	४२	रक्त	१	५	१५
युवराज	१	७	१२	,	२	६	६४
यूथ	२	५	४१	"	२	६	१२४
यूथनाथ	२	८	३५	"	३	३	८०
यूथप	२	८	३५	रक्तव	२	४	७३
यूथिका	२	४	७१	रक्तचन्दन	२	६	१३२
यूप	२	४	४१	"	२	९	१११
"	३	६	१९	रक्तपा	१	१०	२२
यूपकटके	२	७	१८	रक्तफला	२	४	१३९
यूपाग्र	२	७	१९	रक्तमन्थक	१	१०	३६
यूप	३	६	३५	रक्तसरोरुह	१	१०	४१
यौक्त्र	२	९	१३	रक्ताङ्ग	२	४	१४६
योग	३	३	२२	रक्तोत्पल	१	१०	४२
योगेष्ट	२	९	१०५	रक्ष सभ	३	६	२७
योग्य	२	४	११२	रक्षस्	१	१	११

रक्षम्]

मूल-श्लेषकम्यशब्दानुक्रमणिका (१२७)

[रत्नक

शब्दाः	का०	व०	दलो०	शब्दाः	का०	व०	दलो०
रक्षम्	१	१	६०	रत्नमानु	१	१	४९
रक्षित	३	१	१०६	रत्नाकर	१	१०	२
रक्षिवर्ग	२	८	६	रत्नि	२	६	८६
रक्षण	३	२	८	रय	२	४	३०
रडकु	२	५	१०	"	२	८	५१
रङ्ग	२	९	१०६	रयकट्या	२	८	५५
रङ्गाजीव	२	१०	७	रयवार	२	१०	४
रचना	२	६	१३७	"	२	१०	९
रजक	२	१०	१०	रयगुप्ति	२	८	५७
रजत	२	९	९६	रयद्रु	२	४	२६
"	३	३	८०	रयग्रज	२	८	५५
रजनी	१	४	८	रयाङ्ग	२	५	२२
"	२	४	१५३	"	२	८	५५
रजनीमुख	१	४	६	"	२	८	५६
रजम्	१	४	२९	रयिक	२	८	७६
"	२	६	७१	रयिन्	२	८	६०
"	२	८	९८	"	२	८	७६
"	३	३	२३२	रयिन	२	८	७६
रजस्वला	२	६	७०	रय्य	२	८	८६
रज्जु	२	१०	२७	रय्या	२	२	३
रज्जन	२	६	१३२	"	२	८	५५
रज्जनी	२	४	९५	रदे	२	६	९१
रण	२	८	१०४	रदन	२	६	९१
"	३	२	८	रदनच्छद	२	६	९०
"	३	३	४९	रन्ध्र	१	८	२
रणमकुल	२	८	१०६	रभम	३	६	७१
रत	२	७	५७	रमणी	२	६	६
रतिवूजित	१	६	२१	रम्मा	२	४	११३
रतिपति	१	१	७६	रय	१	१	५४
रत्न	२	९	९३	रर	२	५	१०
"	३	३	१७७	ररन्ध्र	२	६	११६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	१२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९३
रात्रिचर	१	१	६०	॥	३	३	६९
रात्रिचर	१	१	६०	रीतिगुण	२	९	१०३
राडान्त	१	५	४	रूपप्रतिप्रिया	२	६	५०
राध	१	४	१६	रुम	२	९	९५
राधा	१	३	२२	रुमभारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	रुम	३	१	९१
"	२	५	११	रुच्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रुचक	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्म	२	७	४५	"	२	९	१०९
राज	२	६	१२७	रवि	१	३	३४
रागि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रविर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रुम्य	३	१	५२
राष्ट्र	३	३	१८५	रुम्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९६	रुजा	२	६	५१
राष्ट्रिग	१	७	१६	रुन	१	६	२६
रानम	२	९	७३	रुति	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रुड	३	१	९०
"	२	४	१४०	रुड	१	१	१०
राष्ट्र	१	३	२७	"	१	१०	३४
रामिक	३	१	५६	रुद्रापी	१	१	३७
रामि	२	९	९०	रुधिर	२	६	६६
रामिग	१	७	३६	"	३	६	२२
रामि	२	८	१०	रुम	२	५	१०
रामि	३	३	३६	रुद्रपी	१	९	१८
रामि	२	८	८९	रुद्र	१	७	२६
रामा	१	७	७३	रुद्र	२	४	१५८

(१२८) अमरकोशे

[राजीव]

का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
३	६	१७	राक्षस	१	१	५९
१	६	२३	राक्षसी	२	४	१२८
३	१	३८	राक्षा	२	६	१२५
१	३	२	राङ्गव	२	६	१११
१	३	३१	राज्	२	८	१
१	३	३३	राजक	२	८	३
३	३	१३८	राजन्	१	७	१३
१	५	७	"	२	८	२
१	५	९	"	३	३	११२
१	७	१७	राजन्य	२	८	१
२	९	२९	राजन्यव	२	८	४
३	३	२०८	राजन्वन्	२	१	१३
२	९	१०२	राजवन्ता	२	४	१५३
२	६	९१	राजवीजिन्	२	७	२
२	६	९१	राजराज	१	१	६८
२	६	१०८	राजवग	२	७	२
२	९	२७	राजवन्	२	१	१३
२	१	२	राजवृक्ष	२	४	२३
२	४	८८	राजन्याल	१	७	१६
२	४	१२३	राजमदन	२	२	१०
२	९	१०१	राजमभा	३	६	९
१	८	१	राजमूय	३	६	३१
२	४	३३	राजहम	२	५	२६
२	४	१६३	राजादन	२	४	३५
२	९	४४	"	२	६	४५
१	३	८	गजाहं	२	६	१२६
२	४	१४८	राजि	२	९	१९
२	८	२०	राजिवा	१	८	५
२	८	२३	राजिल	१	१०	१३
२	८	२३	राजीव	१	१०	६१
१	४	८	"			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	९२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९७
रात्रिचर	१	१	६०	"	३	३	६९
रात्रिञ्चर	१	१	६०	रीतिपुण्य	२	९	१०३
रादान्त	१	५	४	रूपप्रतिक्रिया	२	६	५०
राध	१	४	१६	रूपम	२	९	९५
राधा	१	३	२२	रूपमकारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	रण	३	१	९१
"	२	५	११	रह्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रचि	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्म	२	७	४५	"	२	९	१०९
राल	२	६	१२७	रचि	१	३	३४
रामि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रचिर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रघ्य	३	१	५२
राष्ट्र	३	३	१८५	रज्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९४	रजा	२	६	५१
राष्ट्रिग	१	७	१४	रज	१	६	२६
रामम	२	९	७७	रदिन	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रठ	३	१	९०
"	२	४	१४०	रुद्र	१	१	१०
राष्ट्र	१	३	२७	"	१	१	३४
रिक्तक	३	१	५६	रुद्रापी	१	१	२७
रिक्त	२	९	९०	रुधिर	२	६	६४
रिक्तप	१	७	३६	"	३	६	२७
रिपु	२	८	१०	रु	२	५	१०
रिष्ट	३	३	३६	रुपनी	१	६	१८
रिष्टि	२	८	८९	र्यू	१	७	२६
रीडा	१	७	२३	रहा	२	४	१५८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
रुक्ष	३	३	२२६	रोष	२	८	८७
रूप	१	५	७	रोमन्	२	६	९९
रूपाजीवा	२	६	१९	रोमन्य	३	६	१९
रूप्य	२	९	९१	रोमहर्षण	१	७	३५
"	२	९	९६	रोमाञ्च	१	७	३५
"	३	३	१६१	रोष	१	७	२६
रू याध्यक्ष	२	८	७	रोहिणी	२	९	६७
रूपित	३	१	८९	रोहित	१	३	११
रेचनी	२	४	१०८	"	१	५	१५
रेचित	२	८	४८	"	१	१०	१९
रेणु	२	८	९८	"	२	५	१०
रेणुका	२	४	१२०	रोहितक	२	४	४९
रेतस्	२	६	६२	रोहिताश्व	१	१	५५
रेफ	३	१	५४	रोहिन्	२	४	४९
"	३	३	१३३	रौद्र	१	७	१७
रेवतीरमण	३	१	२३	"	१	७	२०
रेवा	१	१०	३२	रौमव	०	९	६२
रै	२	९	९०	रौगव	१	९	१
"	३	३	१६६	रौहिण्य	१	१	०४
रौक्	१	८	०	"	१	३	२६
रोग	२	६	५१	रौहिण्य	०	४	१६६
रोगहारिन्	२	६	५७	"	०	५	१०
रोचन	२	४	८७				
रोचनी	२	६	१४६	रुक्च	०	४	६०
रोचिष्णु	२	६	१०१	रुक्ष	०	८	८६
रोचिम्	१	३	३४	रुक्षण	१	३	१७
रोदन	२	६	९३	रुक्षमण	३	१	१८
रोदनी	२	४	९२	रुक्षमणा	०	५	०५
रोदम्	३	३	२३०	रुक्षमन्	१	३	१७
रोदमी	३	३	२३०	"	३	३	१०५
रोधम्	१	१०	७				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
लक्ष्मी	१	१	२७	लब्धवर्ण	२	७	६
"	२	४	११२	लभ्य	२	८	२४
"	२	८	८२	लम्बन	२	८	१०४
लक्ष्मीवत्	३	१	१४	लम्बोदर	१	१	३८
लक्ष्य	१	७	३३	लय	१	७	९
लक्ष्य	२	८	६६	ललना	२	६	३
लगुड	३	६	१८	ललन्तिका	२	६	१०४
लग्न	१	३	२७	ललाट	२	६	९२
लग्नक	२	१०	४४	ललाटिका	२	६	१०३
लघु	१	१	६४	ललाम	३	३	१४४
"	२	४	१३३	ललामक	३	३	१३५
"	३	३	२८	ललित	१	७	३१
लघुलप	२	४	१६५	लव	३	१	६२
लङ्का	३	६	७	"	३	२	२४
लङ्कोपिका	२	४	१३३	लवङ्ग	२	६	१२५
लज्जा	१	७	२३	लवण	१	५	९
लज्जाशील	३	१	२८	"	३	६	२३
लज्जित	३	१	११	लवणोद	१	१०	२
लट्वा	३	६	११	लवन	३	२	२४
लना	२	४	९	लवित्र	२	९	१३
"	२	४	१०	लशुन	२	४	१४८
"	२	४	११	लस्तक	२	८	८५
"	२	४	५५	लामा	२	६	१२५
"	२	४	७२	"	३	६	१०
"	२	४	१३३	लासाप्रसादन	२	४	४१
"	२	४	१५०	लाङ्गल	२	९	१३
लतार्क	२	४	१४८	लाङ्गलदण्ड	२	९	१४
लपन	२	६	८९	लाङ्गलपदति	२	९	१४
लपित	१	६	१	लाङ्गलिकी	२	४	११८
"	३	१	१०७	लाङ्गली	२	४	१११
लभ्य	३	१	१०४	"	२	४	१६८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
लोह	२	९	९८	वचा	२	४	१०२
"	३	६	२३	वज्र	३	१	४७
लोहकारक	२	१०	७	"	३	३	१८५
लोहपृष्ठ	२	५	१६	वज्रदु	२	४	१०५
लोहल	३	१	३७	वज्रनिर्घोष	१	३	१०
लोहाभिमार	२	८	९४	वज्रपुष्प	२	४	७६
लोहित	१	५	१५	वज्रिन्	१	१	४२
"	२	६	६४	वज्रचक्र	२	५	५
लोहितक	२	९	२२	"	३	१	४७
लोहितचन्दन	२	६	१२४	वज्रचित	३	१	८१
लोहिताङ्ग	१	३	२६	वज्रजुल	२	४	२७
लौह	२	९	९९	"	२	४	३०
	व			"	२	४	६४
व	३	५	९	वट	२	४	३२
वग	२	४	१६०	वटक	३	६	१७
"	२	७	१	वटी	२	१०	२७
"	३	३	२१५	वडवा	२	८	४६
वराव	२	६	१२६	वडवानल	१	१	५६
वगरोचना	२	९	१०९	वडू	१	१	६१
वकुल	०	८	६६	वणिग्भाव	२	९	३
वक्त्रम्	३	३	१६०	वणिज्	२	९	७८
वक्त्रु	३	१	३५	वणिग्ग्रा	३	९	७९
वसन	२	६	८९	वष्टन	२	९	८९
वश	३	१	७१	वम	२	६	७८
वशात्	२	६	७८	"	०	९	६२
वष्टाग	२	६	७३	"	३	३	२०७
वष्ट	२	९	१०६	वमर	२	४	६६
वचन	१	६	१	वमनर	०	९	६२
वचनेग्नित	३	१	२४	वमनाम	१	८	११
वचम्	१	६	१	वमर	१	४	१३
				"	१	४	२०

वत्सर]

(१३४) अमरकोशे

[वरवर्णिनी

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
वत्सल	३	१	१४	वन्दिन्	२	८	९७
वत्सादनी	२	४	८२	वन्दी	२	८	११९
वद	३	१	३५	वन्धा	२	४	४
वदन	२	६	८९	वपा	१	८	२
वदान्य	३	१	६		२	६	६४
	३	३	१६१	वपुस	२	६	७०
वदावद	३	१	३५	वप्र	२	२	३
वध	२	८	११५		२	९	११
वधू	२	४	१३३	वमयु	२	६	५५
"	२	६	२	वमयु	३	८	३७
"	२	६	९	वमि	२	६	५५
वध्य	३	३	१०२	वयस	३	३	२३१
वन	३	१	४५	वयस्य	२	६	४२
	१	१०	३	वयस्या	२	४	५८
	२	८	१		२	४	१३७
	३	३	१२७		२	४	१४४
वनतिवित्वा	२	४	८५	वयस्य	२	८	१२
वनप्रिय	२	५	१९	वयस्या	२	६	१२
वनमक्षिका	२	५	२७	वर	२	६	१२४
वनमालिन्	१	१	२१		३	२	८
वनमुद्ग	२	९	१७		३	३	१७४
वनमृङ्गार	२	४	९९	वरटा	२	५	२५
वनसमूह	२	४	४		२	५	२७
वनस्पति	२	४	६	वरण	२	२	३
वनायुज	२	८	४५		२	४	२५
वनिता	२	६	२	वरण्ड	३	६	१८
	३	३	७४	वरत्रा	२	८	४२
वनीयव	३	१	४९		२	१०	३१
वनीवस्	२	५	३	वरद	३	१	७
वन्दा	२	४	८२	वरवर्णिनी	२	६	४
वन्दा	३	१	२८		२	९	४१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वराङ्ग	३	३	२६	वर्णित	३	१	११०
वराङ्गक	२	४	१३४	वर्णिन्	२	३	४२
वराटक	१	१०	४३	वर्तक	२	५	३५
"	२	१०	२७	"	३	३	११
"	३	६	३८	वर्तन	२	९	१
वरारोहा	२	६	४	"	३	१	२९
वराणि	२	६	११६	वर्तनी	२	१	१५
वराह	२	५	२	वर्ति	२	६	१३३
वर्त्तिसित	३	१	१०२	वर्तिक	२	५	३५
वर्त्तिस्या	२	७	३५	वर्तिष्णु	३	१	२९
वर्त्तिस्यित	३	१	१०२	वर्तल	३	१	६९
वर्त्तिष्ठ	२	९	९७	वर्त्तन्	२	१	१५
"	३	१	१११	"	३	३	१२२
वरी	२	४	१००	वर्धक	२	४	९०
वरीयम्	३	३	२३६	वर्धकि	२	१०	९
वरण	१	१	६१	वर्धन	३	१	२८
"	१	३	२	"	३	२	७
"	२	४	२५	वर्धमान	२	४	५१
वरणात्मजा	२	१०	३९	वर्धमानक	२	९	३२
वरुध	२	८	५७	वर्धिष्णु	३	१	२८
वरुपिनी	२	८	७८	वर्ध्र	२	९	१०५
वरेण्य	३	१	५७	वर्ध्री	२	१०	३१
वर्वर	२	१०	२३	वर्मन्	३	८	६६
वर्ग	२	५	४१	वर्मिन	२	८	६५
वर्जम्	३	३	२३२	वर्ष	३	१	५७
वर्चम्भः	२	६	६८	वर्षा	२	६	३
वर्ग	२	७	१	वर्षणा	२	५	२६
"	२	८	५०	वर्वर	२	४	१०
"	३	३	४८	वर्वग	२	४	१३९
वर्ज	२	६	१३३	वर्ष	१	३	११
"	१	६	३८	"	३	३	२२५

वर्षंवर]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वर्षंवर	२	८	९	वशा	२	९	६९
वर्षा	१	४	१९	"	३	३	२१८
वर्षाभू	१	१०	२४	वशिक	३	१	५६
वर्षांम्बो	१	१०	२४	वशिर	२	९	४१
वर्षोयस्	२	६	४३	वश्य	३	१	२५
वर्षोपल	१	३	१२	वपद्	३	५	८
वर्षमन्	२	६	७०	वपद्कृत	२	७	२७
"	३	३	१२४	वष्कयिणि	२	९	७१
वलक्ष	१	५	१३	वसति	३	३	६७
वलभी	२	२	१५	वसन	२	६	११५
वलप	२	६	१०७	वसन्त	१	४	१८
वलपित	३	१	९०	वसा	२	६	६४
वलिर	२	६	४९	वसिर	२	४	९७
वलीक	२	२	१४	वसु	१	१	१०
वलीमुख	२	५	३	"	२	४	८१
वल्फ	२	४	१२	"	२	९	९०
वत्थल	२	४	१२	"	३	३	२२९
वत्थित	२	८	४८	वमुक	२	४	८०
वत्मीक	२	१	१४	"	२	९	४२
वत्तकी	१	७	३	वमुदेव	२	१	२२
वत्तलभ	३	१	५३	वमुधा	२	१	३
"	३	३	१३७	वसुन्धरा	२	१	३
वत्तलव	२	९	५७	वमुमती	२	१	३
वत्तलरी	२	४	१३	वस्ति	२	६	७३
वत्ली	२	४	९	"	२	६	११४
"	३	६	३	वस्तु	३	५	१३
वत्तूर	२	६	६३	वस्त्य	२	२	५
वत्तवज	२	४	१६३	वस्त्र	२	६	११५
वरा	३	२	८	वस्त्रयोनि	२	६	११०
वराश्रिया	३	२	४	वस्त्र	२	९	७९
वरा	२	८	३६	वस्नता	२	६	६६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वह	२	९	६३	वाटी	३	६	४२
वह्नि	१	१	५३	वाट्यालक	२	४	१०७
"	१	३	२	वाडव	१	१	५६
वह्निशिख	२	९	१०६	"	२	७	४
वह्निसशक	२	४	८०	"	२	८	४६
वा	३	४	११	वाडव्य	३	२	४१
"	३	५	९	वाणा	२	४	७४
"	३	५	१५	वाणि	२	१०	२८
वाकुची	२	४	९६	वाणिज	२	९	७८
वाक्प्रति	१	१	३५	वाणिज्य	२	९	२
वाक्य	१	६	२	"	२	९	७९
वागीश	३	१	३५	वाणिनी	३	२	११२
वागुरा	२	१०	२६	वाणी	१	६	१
वागुरिक्	२	१०	१४	वात	१	१	६३
वाग्मिन्	३	१	३५	वातक	२	८	१४९
वाङ्मुल	१	६	९	वातकिन्	२	६	५९
वाच्	१	६	१	वातपोथ	२	४	२९
वाचयम	२	५	४२	वातप्रमी	२	५	७
वाचस्पति	१	३	२४	वातमृग	२	५	७
वाचाट	३	१	३६	वातरोगिन्	२	६	५९
वाचाल	३	१	३६	वानायन	२	२	९
वाचिक	१	६	१७	वानायु	२	५	८
वाचोमुक्षितपट्ट	३	१	३५	वानूल	३	३	१९७
वाज	२	८	८७	वात्मक	२	९	६०
वज्रपेय	३	६	३१	वादित्र	१	७	५
वाजिदन्तक	२	४	१०३	वादित्र	१	७	५
वाजिन्	२	५	३३	वाल	१	७	५
"	२	८	४४	वान	२	८	१५
"	३	३	१०८	वानप्रस्थ	२	४	२८
वाजिपाला	२	२	७	"	२	७	३
वाञ्छा	१	७	२७	वानर	२	५	३

वानस्पत्य]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वानस्पत्य	२	४	६	वारि	१	१०	३
वानीर	२	४	३०	वारिद	१	३	७
वानेय	२	४	१३१	वारिपर्णी	१	१०	३८
वापदण्ड	२	१०	२८	वारिप्रवाह	२	३	५
वापी	१	१०	२८	वारिवाह	१	३	७
वाम	३	३	१४५	वारी	२	८	४३
वामदेव	१	१	३२	वाग्णी	३	३	५२
वामन	१	३	४	वार्त	२	६	५७
"	२	६	४६	"	३	३	७६
"	३	१	७०	वार्ता	१	६	७
"	३	१	११३	"	२	९	१
"	२	१	१४	"	३	३	७६
वामलूर	२	६	३	वार्ताकी	२	४	११४
वामलोचना	२	६	२	वार्तावह	२	१०	१५
वामा	२	८	४६	वार्धक	२	६	४०
वामी	२	५	२०	"	३	३	१७
वायम	२	५	१५	वार्धुपि	२	९	५
वायमारति	२	४	१५१	वार्धुपिक	२	९	५
वायमी	२	४	१४४	वापिक	२	४	१५०
वायसोली	१	१	६१	वाल	२	६	९५
वायु	१	१	६३	वालधि	२	८	५०
"	१	१	५५	वालपाश्या	२	६	१०३
वायुसल	१	१०	३	वालहस्त	२	८	५०
वार्	२	५	३९	वाल्क	२	६	१११
वार	३	३	१६२	वावदूक	३	१	३५
"	२	८	३४	वावृत	३	१	९२
वारण	२	४	११३	वाजिका	२	४	१०३
वारणवृक्षा	२	८	६३	वाजित	१	६	२५
वारवाण	२	६	१९	वाम	२	४	१०३
वारमुख्या	२	६	१९	वामक	२	४	८
वारमूत्री	२	४	१५१	वामगृह	२	२	
वाराही	२	४	१५१				

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वासन्ती	२	४	७२	विकषा	२	४	९०
वासयोग	२	६	१३४	विकसित	२	४	८
वामर	१	४	२	विकस्वर	३	१	३०
वासव	१	१	४२	विकार	३	२	१५
वामन्	२	६	११५	विकामिन्	३	१	३०
वामित	२	६	१३४	विकिर	२	५	३३
"	२	९	४६	विकीरण	२	४	८०
वासिता	३	३	७६	विकुर्वाण	३	१	७
वामुकि	१	८	४	विकृत	१	■	१९
वामुदेव	१	१	२०	"	२	६	५८
वामू	१	७	१४	विकृति	३	२	१५
वाम्नु	२	२	१९	विक्रम	२	८	१०२
वास्तूक	२	४	१५८	"	३	३	१४१
वास्तोष्पति	१	१	४३	विनय	२	९	८३
वास्त	२	८	५४	विनयिक	२	९	७९
वाह	२	८	४४	विक्रान्त	२	८	७७
"	२	९	८८	विक्रिया	३	२	१५
वाहद्विपत्	२	५	४	विनेतृ	२	९	७९
वाहन	२	८	५८	विनेय	२	९	८२
वाहम	१	८	५	विकृत्व	३	१	४४
वाहित्य	२	८	३९	विक्षाव	३	२	३७
वाहिनी	२	८	७८	विगत	३	१	१००
"	२	८	८१	विगतार्नवा	२	६	२१
"	३	३	११२	विग्र	२	६	४६
वाहिनीपनि	२	८	६२	विग्रह	२	६	७०
वि	२	५	३३	"	२	८	१८
वियनि	२	९	८३	"	२	८	१०४
विकङ्कत	२	४	३७	"	३	२	२२
विकच	२	४	७	विषम	२	७	२८
विरतंन	१	३	२९	विघ्न	३	२	१९
विकलाङ्ग	२	६	४६	विघ्नराज	१	१	३८

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
विचक्षण	२	७	६	वितात	३	३	११४
विचयन	३	२	३०	वितुन्न	२	४	१४९
विचर्चिवा	२	६	५३	वितुन्नक	२	४	१२६
विचारणा	१	५	२	"	२	९	३७
विचारित	३	१	९९	"	२	९	१०१
विचिक्लिमा	१	५	३	वित्त	२	९	९०
विच्छन्दक	२	२	११	"	३	१	९
विच्छाय	३	६	२६	"	३	१	९९
विजन	२	८	२२	विदर	३	२	५
विजय	२	८	११०	विदल	३	६	३२
विजिल	२	९	४६	विदारक	१	१०	१०
विज्ञ	३	१	४	विदारिगन्धा	२	४	११५
विज्ञात	३	१	९	विदारी	२	४	११०
विज्ञान	१	५	६	विदित	३	१	१०८
विट	३	६	१७	"	३	१	१०९
विटङ्क	२	२	१५	विदिश	१	३	५
विटप	२	४	१४	विदु	२	८	३७
"	३	३	१३२	विदुर	२	४	३०
विटपिन्	२	४	५	"	३	१	३०
विट्पदिर	२	४	५०	विदुल	२	४	३०
विट्चर	२	१०	२३	विदुल	३	१	९९
विड	२	९	४२	विद्व	२	४	८४
विडङ्ग	२	४	१०६	विद्वकर्णी	१	१	११
विटाल	२	५	६	विद्याधर	१	३	९
विडौजम्	१	१	४१	विशुत्	१	३	३
वितण्डा	३	६	९	"	३	६	५६
वितथ	१	६	२२	विद्रधि	२	८	१११
वितरण	२	७	२९	विद्रव	२	८	१११
वितदि	२	२	१६	विद्राव	२	८	१११
वितन्ति	२	६	८४	विद्रुत	३	१	१००
विनात	२	६	१२०	विद्रुम	२	९	९३
				विद्रुमलता	२	४	१२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विद्वम्	१	७	१२	विन्व्य	२	३	३
"	२	७	५	विघ्न	३	१	९९
"	३	३	२३५	"	३	१	१०४
विघ्नेप	१	७	२५	विपक्ष	२	८	११
विपक्षा	२	६	११	विपञ्ची	१	१०	३
विघा	२	१०	३८	विपण	२	९	८२
"	३	३	१०२	विपणि	२	२	२
विघातु	१	१	१७	"	३	३	५२
विधि	१	१	१७	विपत्ति	२	८	८२
"	१	४	२८	विपथ	२	१	१६
"	२	७	३९	विपद्	२	८	८२
"	३	३	१००	विपर्यय	३	२	३३
विधु	१	१	२७	विपर्याम	३	२	३३
"	१	३	१४	विपदिचत्	२	७	५
"	३	३	१००	विपादिका	२	६	५७
विधुत	३	१	१०७	विपाद्	१	१०	३३
विद्युन्तुद	१	३	२७	विपागा	१	१०	३३
विधुर	३	२	२०	विपिन	२	४	१
विधुवन	३	२	४	विपुल	३	१	६१
विधुतन	३	२	४	विप्र	२	७	४
विधेय	३	१	२४	विप्रकार	३	२	१५
विनयग्राहिन्	३	१	२४	विप्रकृत	३	१	८१
विना	३	५	३	विप्रकृष्टक	३	१	६८
विनायक	१	१	१४	विप्रतीमार	१	७	२५
"	१	१	३८	विप्रयोग	३	२	७८
"	३	३	६	विप्रलब्ध	३	१	४१
विनाश	३	२	२२	विप्रलम्भ	१	७	३६
विनाशोन्मुख	३	१	९१	"	३	२	७८
विनीत	२	८	४४	विप्रलाप	१	६	१६
"	३	१	२५	विप्रश्निका	२	६	२०
विन्दु	३	१	३०	विप्रूप्	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
विप्लव	३	२	१४	विरिञ्चि	१	१	१७
विचन्य	२	६	५५	विम्पाद्य	१	१	३२
विबुध	१	१	७	विरोचन	१	३	३०
विभव	२	९	९०	"	३	३	१०९
विभाकार	१	३	२८	विरोध	१	७	२५
विभावरी	१	४	४	विरोधन	३	२	२१
विभावसु	१	१	५६	विरोधोक्ति	१	६	१६
"	१	३	३१	विलक्ष	३	१	२६
"	३	३	२२७	विलक्षण	३	२	२
विभीतक	२	४	५८	विलम्बित	१	७	९
विभूति	१	१	३६	विलम्भ	३	२	२८
विभूषण	२	६	१०१	विलाप	१	६	१६
विभ्रम	१	७	३१	विलास	१	७	३१
"	३	३	१४२	विलीन	३	१	१००
विभ्राज्	२	६	१०१	विलेपन	२	६	१३३
विमनस्	३	१	८	"	३	२	२७
विमर्दन	३	२	१३	विलेपी	२	९	५०
विमला	२	४	१४३	विषय	३	३	९७
विमलारमक	३	१	५५	विवर	१	८	१
विमातृज	२	६	२५	विवरणं	२	१०	१६
विमान	१	१	४८	विवश	३	१	४४
वियत्	१	२	२	विवस्वत्	१	३	२९
वियद्गङ्गा	१	१	४९	"	३	३	५८
वियम	३	२	१८	विवाद	१	९	९
वियात	३	१	२५	विवाह	२	७	५६
वियाम	३	२	१८	विविक्ता	२	८	२२
विरजस्तमस्	२	७	४४	"	३	३	८३
विरति	३	२	३७	विविध	३	१	९३
विरल	३	१	६६	विवेक	२	३	२८
विराज्	२	८	१	विवेक	१	७	३१
विराव	१	६	२३	विश्वोक्त	२	६	६८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
विश्व	२	९	१	विश्वम्भर	१	१	२२
"	३	३	२१५	विश्वम्भरा	२	१	२
विश्वङ्कट	३	१	६०	विश्वसृज्	१	१	१७
विश्वद	१	५	१२	विश्वस्ता	२	६	११
विश्वर	२	८	११५	विश्वा	०	४	९९
विश्वस्या	२	४	८३	विश्वास	२	८	२३
"	२	४	१३६	विष्	२	६	६८
"	३	३	१५६	विष	१	८	९
विश्वमन	२	८	११४	"	३	३	२३४
विश्वस्र	१	१	४०	विषधर	१	८	७
विश्वस्रा	१	३	२२	विषमच्छद	२	४	२३
विश्वस्य	३	२	३२	विषय	१	५	७
विश्वारण	२	८	११२	"	२	१	८
विश्वारद	३	३	९६	"	३	२	११
विश्वाल	३	१	६०	"	३	३	१५३
विश्वालता	२	६	११४	विषयीन्द्रिय	१	५	८
विश्वान्त्वच	२	४	२३	विषवैद्य	१	८	११
विश्वाला	२	४	१५६	विषा	२	४	९९
विश्विव	२	८	८६	विषाकन	२	८	८८
विश्विस्रा	२	२	३	विषाण	३	३	५६
विश्वेपक	२	६	१२३	विषाणी	२	४	११९
विश्वराणम	२	७	२९	विषुव	१	४	१०
विश्वरा	३	२	२८	विषुवन्	१	४	१४
विश्वसृ	३	१	९	विष्वम्भ	२	२	१७
विश्व	१	१	१०	विष्किर	२	५	३३
"	२	९	३८	विष्टप	२	१	६
"	३	१	६५	विष्टर	३	३	१७०
विश्वकट्टु	२	१०	२२	विष्टरश्रवम्	१	१	१८
विश्वकर्म्मन्	३	३	१०९	विष्टि	१	९	३
विश्ववेनु	१	१	२७	विष्टा	२	६	६८
विश्वभेषज	०	९	३८	विष्णु	१	१	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विष्णुप्रान्ता	२	४	१०४	वित्तसा	२	६	४१
विष्णुपद	१	२	२	विहग	२	५	३२
विष्णुपदी	१	१०	३१	विहङ्ग	२	५	३२
विष्णुरय	१	१	२९	विहङ्गम	२	५	३२
विष्य	३	१	४५	विहङ्गिवा	२	१०	२९
विष्वक्मेन	१	१	१९	विहसित	१	३	३५
विष्वक्सेनप्रिया	२	४	१५१	विहस्त	३	१	६३
विष्वक्सेना	२	४	५६	विहायस्	१	३	२
विष्वच्	३	५	१३	"	२	५	३२
विष्वद्रघच्	३	१	३४	विहायित	२	७	२९
विसवाद	१	७	३६	विहार	३	२	१६
विसर	२	५	३९	विह्वल	३	१	४४
विसर्जन	२	७	२९	वीकाश	३	३	२१६
विसर्पण	३	२	२३	वीचि	१	१०	५
विसार	१	१०	१७	वीणा	१	७	३
विसारिन्	३	१	३१	"	३	६	३
विसृत	३	१	८६	वीणादण्ड	१	७	७
विसृत्वर	३	१	३१	वीणावाद	२	१०	१३
विसुमर	३	१	३१	वीत	२	८	४३
विस्तर	३	२	२२	वीतस	२	१०	२६
विस्तार	२	४	१४	वीति	२	८	४३
"	३	२	२२	वीतिहोत्र	१	१	५३
विस्तृत	३	१	८६	वीथी	२	४	४
विस्फार	२	८	१०८	"	३	३	८८
विस्फोट	२	६	५३	वीघ्न	३	१	५५
विस्मय	१	७	१९	वीनाह	१	१०	२७
विस्मयान्वित	३	१	२६	वीर	१	७	१७
विष्मृत	३	१	८६	"	१	७	१८
विष्य	१	५	१२	"	२	८	७७
विष्यम्भ	२	८	२३	वीरण	२	४	१६४
	३	३	१३६	वीरतर	२	४	१६४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वीरतरु	२	४	४५	वृत्ति	३	२	८
वीरपत्नी	२	६	१६	वृत्त	३	१	६९
वीरपाण	२	८	१०३	"	३	१	९२
वीरभार्या	२	६	१६	"	३	३	७९
वीरमातृ	२	६	१६	वृत्ताध्ययनद्वि	२	७	३८
वीरवृक्ष	२	४	४२	वृत्तान्त	१	६	७
वीरमू	२	६	१६	"	३	३	६४
वीरहन्	२	७	५२	वृत्ति	२	९	१
वीराशसन	२	८	१००	"	२	९	२
वीरघ	२	४	९	"	३	३	७३
वीर्यं	१	७	२९	वृत्त	३	३	१६५
"	२	६	६२	वृत्तहन्	१	१	४२
"	३	३	१५५	वृथा	३	४	९
वीवध	३	३	९७	"	३	५	४
वुक	२	४	८१	वृद्ध	२	४	१२२
वृहित	२	८	१०७	"	२	६	४२
वृक	२	५	७	"	३	३	१००
वृकभूप	२	६	१२८	वृद्धत्व	२	६	४०
"	२	६	१२९	वृद्धदारक	२	४	१३७
वृक्षण	३	१	१०३	वृद्धनाभि	२	६	६१
वृक्ष	२	४	५	वृद्धयवत्	१	१	४१
वृक्षभेदिन्	२	१०	३४	वृद्धमङ्ग	२	६	४०
वृक्षरहा	२	४	८२	वृद्धा	२	६	१२
वृक्षघाटिका	२	४	२	वृद्धि	२	४	११२
वृक्षादन	२	१०	३४	"	२	८	१९
वृक्षादनी	२	४	८२	"	३	२	९
वृक्षाम्ल	२	९	३५	वृद्धजीविका	२	९	४
वृजिन	१	८	२३	वृद्धोऽ	२	९	६०
"	३	१	७१	वृद्धपाजीव	२	९	५
"	३	३	१०९	वृन्त	२	४	१५
वृत्	३	१	९२	वृन्द	२	५	८०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वृन्दारक	१	१	९	वेणुधूम	२	१०	१३
"	३	३	१६	वेतन	२	१०	३८
वृन्दिष्ठ	३	१	११२	वेतस	२	४	२९
वृश्चन	२	१०	३२	वेतम्बत्	२	१	९
वृश्चिक	२	५	१४	वेताल	३	६	२१
"	२	५	१४	वेत्रवती	१	१०	३४
"	३	३	७	वेद	१	६	३
"	१	३	२८	वेदना	३	२	६
वृष	१	४	२८	वेदि	२	७	१८
"	२	४	१०३	वेदिका	२	२	१६
"	२	४	११६	वेध	३	२	८
"	२	९	५९	वेधनिका	२	१०	३३
"	३	३	२२१	वेधमुष्ट्यक	२	४	१३५
वृषण	२	६	७६	वेधम्	१	१	१७
वृषदशक	२	५	६	"	३	३	२२९
वृषध्वज	१	१	३४	वेधित	३	१	९९
वृषन्	१	१	४२	वेपथु	१	७	३८
"	२	४	८७	वेमन्	२	१०	२९
वृषभ	२	९	५९	वेला	३	३	१९९
वृषल	२	१०	१	वेल्ल	२	४	१०६
वृषस्पन्ती	२	६	९	वेल्लज	२	९	३५
वृषाकपायी	३	३	१५७	वेल्लित	३	१	७१
वृषाकपि	३	३	१३०	"	३	१	८७
वृषी	२	७	४६	वेश	२	२	२
वृष्टि	१	३	११	वेशान्त	१	१०	२८
वृष्णि	२	९	७६	वेदमन्	२	२	४
वेग	३	३	२०	वेदमभू	२	२	१९
वेगिन्	२	८	७३	वेद्या	२	६	१९
वेणि	२	६	९८	वेद्याजनसमाश्रय	२	२	२
वेणी	२	४	६९	वेप	२	६	९९
वेणु	२	४	१६१	वेष्टित	३	१	९०

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
वेसवार	२	९	३५	वैर	१	७	२५
वेहत्	२	९	६९	वैरनिर्यातिन	२	८	११०
वै	३	५	५	वैरशुद्धि	२	८	११०
"	३	५	१५	वैरिन्	२	८	१०
वैकशक	२	६	१३६	वैषधिक	२	१०	१५
वैकुण्ठ	१	१	१८	वैवस्वत्	१	१	५९
वैजनन	२	६	३९	वैशाख	१	४	१६
वैजयन्त	१	१	४६	"	२	९	७४
वैजयन्तिक	२	८	७१	वैद्य	२	९	१
वैजयन्तिका	२	४	६५	वैश्वण	१	१	६९
वैजयन्ती	२	८	९९	वैश्वानर	१	१	५३
वैज्ञानिक	३	१	८	वैमारिण	१	१०	१७
वैणव	२	४	१८	वौपट्	३	५	८
वैणविक	२	१०	१३	व्यक्न	३	३	६२
वैणिक	२	१०	१३	व्यक्ति	१	८	३१
वैणुक	२	८	८१	व्यग्र	३	३	१९१
वैतमिक	२	१०	१४	व्यजन	२	६	१८०
वैतरणी	१	९	७	व्यञ्जक	१	७	१६
वैतानिक	२	१०	१५	व्यञ्जन	३	३	११६
वैतालिक	२	८	९७	"	३	६	२३
वैदेहक	२	९	७८	व्यडम्बर	२	४	५१
"	२	१०	३	व्यत्यय	३	२	३३
वैदेही	२	४	९६	व्यत्याम	३	२	३३
वैद्य	२	६	५७	व्यथा	१	९	३
वैद्यमात्	२	४	१०३	व्यध	३	२	८
वैधात्र	१	१	५१	व्यध्व	२	१	१६
वैधेय	३	१	४८	व्यय	३	२	१७
वैनतेय	१	१	२९	व्यलीक	३	३	१०
वैनीतक	२	८	५८	व्यवधा	१	३	१२
वैमाश्रेय	२	६	२५	व्यवहार	१	६	९
वैमात्र	२	८	५२	व्यवाय	२	७	५७

व्यमन]

(१४८) अमरकोशे

[शबर

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
व्यमन	३	३	१००	व्युष्टि	३	३	३९
व्यमनांतं	३	१	६३	व्यूढ	३	३	४५
व्यमन्त	३	१	७२	व्यूढकङ्कट	२	८	६५
व्याधुल	३	१	४३	व्यूति	२	१०	२८
व्याश्रोम	२	४	७	व्यूह	२	५	३९
व्याघ्र	२	५	१	"	२	८	७९
"	३	१	५९	"	३	३	२३९
व्याघ्रनग्न	२	४	१२९	व्यूहपाणिं	२	८	७९
व्याघ्रपाद	२	४	३७	व्योवार	२	१०	७
व्याघ्रपुच्छ	२	४	५०	व्योमवेश	१	१	३४
व्याघ्रायुध	२	४	१२९	व्योमन्	१	२	१
व्याघ्राट	२	५	१५	व्योमयान	१	१	४८
व्याघ्री	२	४	९३	व्योप	२	९	१११
व्याज	१	७	३०	व्रज	२	५	३९
"	१	७	३३	"	३	३	३०
व्याड	३	३	४२	व्रज्या	२	७	३९
व्याघ	२	१०	२१	"	२	८	९५
व्याधि	२	४	१२६	व्रण	२	६	५४
"	२	६	५१	व्रत	२	७	३७
व्याधिघात	२	४	२४	व्रतति	२	४	१
व्याधित	२	६	५८	"	३	३	६७
व्यान	१	१	६३	व्रतिन्	२	७	७
व्यापाद	१	५	४	व्रात	२	५	३९
व्याप्य	२	४	१२६	व्रात्य	२	७	५३
व्याम	२	६	८७	व्रीडा	१	७	२३
व्याल	१	८	७	व्रीही	२	१	१५
"	३	३	१९७	"	२	१	२१
व्यालगाहिन्	१	८	११	व्रंहय	२	१	६
व्याम	३	२	२२				
व्याहार	१	६	९				
व्युत्थान	३	३	११९	शबर		१	१०

शवर]

मूल-क्षेपकस्यशब्दानुगमणिका (१८९)

[शतवेदिन्

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
शवर	२	४	१०	शव	१	१	७१
शवट	२	८	५२	"	१	१०	२३
शवल्	१	३	१६	"	२	४	१३०
शकलिन्	१	१०	१७	"	३	३	१८
शकुन	२	५	३२	शखनख	१	१०	२३
शकुनि	२	५	३२	शखिनो	२	४	१२६
शकुन्त	२	५	३२	शची	१	१	४५
"	३	३	५८	शचीपति	१	१	४३
शकुन्ति	२	५	३२	शटी	२	४	१५४
शकुल	१	२०	१९	शठ	३	१	४६
शकुलाक्षक	२	४	१५९	शषपर्णी	२	४	१४९
शकुलादनी	२	४	८६	शषपुष्पिका	२	४	१०७
"	२	४	१११	शषसूत्र	१	१०	१६
शकुलार्भक	१	१०	१७	शष	२	६	३९
शकुत्	२	६	६७	"	२	८	९
शकुत्करि	२	९	६२	शत	२	९	८८
शक्त	३	१	३६	शतकोटि	१	१	४७
शक्ति	२	८	१९	शतद्रु	१	१०	३३
"	२	८	१०२	शतपत्र	१	१०	४०
"	३	३	६७	शतपत्रक	२	५	१६
शक्तिघर	१	१	४०	शतपदी	२	५	१३
शक्तिहेनिक	२	८	६९	शतपर्वन्	२	४	१६१
शक्र	१	१	४२	शतपर्विज्ञा	२	४	१०२
"	२	४	६६	"	२	४	१५८
शक्रयनुम्	१	३	१०	शतपुष्पा	२	४	१५०
शक्रभादप	२	४	५३	शतप्राप्त	२	४	७६
शक्रपुष्पी	२	४	१३६	शनमन्यु	१	१	४२
शङ्कर	१	१	३०	शनमान	३	६	३४
शङ्क	१	१०	२०	शतमूली	२	४	१००
"	२	४	८	शतवीर्या	२	४	१५९
"	२	८	९३	शतवेदिन्	२	४	१४१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शतह्रदा	१	३	९	शम्पा	१	३	९
शताङ्ग	२	८	५१	शम्पाक	२	४	२३
शतावरी	२	४	१०१	शम्ब	१	१	४७
शश्रु	२	८	९	शम्बर	१	१०	४
"	२	८	११	"	२	५	१०
शनैश्चर	१	३	२६	शम्बरी	२	४	८७
शनैस्	३	५	१७	शम्बल	२	६	३४
शपय	१	६	९	शम्बाकृत	२	९	९
शपन	१	६	९	शम्बूक	१	१०	२३
शफ	२	८	४९	शम्बूक	२	६	१९
शफरी	१	१०	१८	शम्बली	१	१	३०
शबर	२	१०	२०	शम्भु	३	३	१३५
शबरालय	२	२	२०	"	२	९	१४
शबल	१	५	१७	शम्पा	२	६	८१
शबली	२	९	६७	शय	१	७	३६
शब्द	१	५	७	शयन	२	६	१३७
"	१	६	२	"	२	६	१३७
"	१	६	२३	शयनीय	३	१	३३
शब्दग्रह	२	६	९४	शयालु	३	१	३३
शब्दन	३	१	३८	शयित	१	८	५
शम	३	२	३	शयु	१	६	१३७
शमथ	३	२	३	शय्या	२	४	१६२
शमन	१	१	५८	शर	२	८	८७
"	२	७	२६	"	३	६	११
शमनस्त्वम्	१	१०	३२	"	१	१	३९
शमल	२	६	६७	शरजन्मन्	३	३	५३
शमित	३	१	९७	शरण	१	४	१९
शमी	२	४	५२	शग्द्	१	४	२०
"	२	९	२३	"	३	३	९३
शमीधान्य	२	९	२४	शरभ	२	५	११
शमीर	८	४	५२	शरव्य	२	८	८६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शाण	२	१०	३२	शालि	२	८९	२४
शाणी	३	६	९	शालीन	३	१	२६
शाण्डिल्य	२	४	३२	शालूक	१	१०	३८
शात	१	४	२५	शालूर	१	१०	२४
"	३	१	९१	शालेय	२	४	१०५
शातकुम्भ	२	९	९४	"	२	९	६
शान्नव	२	८	११	शात्मलि	२	४	४६
शाद	१	१०	९	शात्मलीवेष्ट	२	४	४७
"	३	३	९०	शावक	२	५	३८
शादहस्ति	२	१	१०	शाम्बत	३	१	७२
शाद्वल	२	१	१०	शाम्बुलि	३	२	४०
शान्त	२	१	९७	शासन	२	८	२५
शान्ति	३	२	३	शास्तृ	१	१	१४
शाबर	२	४	३३	शास्त्र	३	३	१८०
शाम्बरी	२	१०	१२	शास्त्रविद्	३	१	६
शार	३	३	१६७	शिक्ष्य	२	१०	१०
शारद	२	४	२३	शिक्षा	१	६	४
"	३	३	९५	शिक्षित	३	१	४
शारदी	३	४	१११	"	३	१	८९
शारिफल	२	१०	४६	शिवण्ट	२	५	३१
शारिवा	२	४	११२	शिवण्टव	२	६	९६
शार्कर	२	१	११	"	०	८	८७
शार्ङ्गिन्	१	१	१९	"	२	३	८
शार्दूल	२	५	१	शिवर	२	६	१२
"	३	१	५९	"	२	८	१
शार्कर	३	३	१८९	शिविरिन्	०	३	१०३
शाल	१	१०	१९	"	३	३	८३
शास्त्रणी	२	४	११५	शिया	१	१	८३
शाग	०	०	६	"	२	५	३१
"	२	४	११	"	०	६	९७
शाखावृक्ष	३	३	१२	"	३	३	१९
				शियावृक्ष	१	१	८५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मिवावल्	२	५	३०	मिलाजतु	२	९	१०४
मिवाव्रीव	२	९	१०१	मिलो	१	१०	२४
मिवाव्	२	५	३०	मिलोमुम्	३	३	१८
"	३	३	१०३	मिलोच्चय	२	३	१
मिवावहन	१	१	४०	मित्य	२	१०	३५
मिपु	२	४	३१	मिन्पिन्	२	१०	५
"	२	९	३४	मिन्पिनाला	२	२	७
मिपुज	२	९	११०	मिव	१	१	३०
मिञ्जित	१	६	२४	"	१	४	२५
मिञ्जनी	२	८	८५	मिवक	२	९	७३
मिन्ति	३	३	८३	मिवमल्ली	२	४	८१
मितिकृष्ट	१	१	३२	मिवा	१	१	३७
मितिसारक	२	४	३८	"	२	४	५२
मिपिविष्ट	३	३	३४	"	२	४	५९
मिफा	२	४	११	"	२	४	१२७
मिफाकन्द	१	१०	४३	"	२	५	५
मिविका	२	८	५३	"	३	३	२१३
मिविर	२	८	३३	मिशिर	१	३	११
मिम्बा	२	९	२३	"	१	४	१८
मिरम्	२	४	१२	मिगु	२	५	३८
"	२	६	९५	मिगुक्	१	१०	१८
मिरम्भ	२	८	६४	मिगुख	२	६	४०
मिरम्भ	२	६	९८	मिगुमार	१	१०	२०
मिरीप	२	४	६३	मिग्न	२	६	७६
मिरोधि	२	६	८८	मिग्नदान	३	१	४६
मिरोरन्	२	६	१०२	मिष्टि	२	८	२८
मिरोर	२	६	९५	मिन्व	२	७	११
मिरोरम्भ	२	६	६९	मोकर	१	३	१२
मिल	२	९	२	मोप्र	१	१	६४
मिन्ना	२	२	१४	मोउ	१	३	१९
"	२	३	४	"	१	३	२०

गीत]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गीत	२	४	३०	शुक्ल	१	५	१२
"	२	४	३४	शुक्	१	७	२५
"	३	६	२२	शुचि	१	१	५६
"	२	१३	१८	"	१	४	१६
गीतक	२	४	७०	"	१	५	१२
गीतभीर	१	३	२०	"	१	७	१७
गीतल	२	४	१४९	"	३	३	२८
"	२	४	१०५	"	२	१	३८
गीतशिव	२	४	१२२	शुष्की	२	१०	४०
"	२	४	४२	शुष्का	१	१०	३३
"	२	९	४१	शुतुत्रि	२	२	१२
शीघ्र	२	१०	४१	शुद्धान्त	२	३	६६
शीर्ष	२	६	९५	"	२	१०	२२
शीर्षक	२	८	६३	शुनक	२	१३	२२
शीर्षच्छेद्य	३	१	४५	शुनी	१	४	२५
शीर्षण्य	२	६	९८	शुभ	२	१	७६
"	२	८	६४	"	३	६	२३
शील	१	७	२६	"	३	१	५०
"	३	३	२०२	शुभयु	१	६	१८
"	२	४	१३२	शुभास्मिता	३	१	५०
शुक	२	५	२१	शुभान्वित	१	५	१२
"	२	४	५७	शुभ्र	२	३	१९३
शुक्नाम	३	३	८३	"	१	३	५
शुक्ल	१	१०	२३	शुभ्रदली	१	३	१४
शुक्लित	२	४	१३०	शुभ्रानु	२	८	२७
"	१	१	५६	शुत्व	३	३	१७
शुभ	१	३	२	"	२	९	९७
"	१	३	२५	शुव्व	३	१०	२७
"	१	४	१६	"	३	६	०३
"	२	६	६२	"	२	७	३५
"	१	१	१०	शुश्रूपा	१	८	०
शुश्रूष्य	१	४	१२	शुश्रू			
शुक्ल							

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शुपिर	१	८	१	शृङ्गिणी	२	९	६६
"	१	८	२	शृङ्गी	१	१०	२५
शुष्कमास	२	६	६३	"	२	४	१००
शुष्म	२	८	१०२	"	२	४	११६
शुष्मन्	१	१	५४	शृङ्गीवनक	२	९	९६
शूक्	२	९	२३	शृणि	२	८	४१
शूककीट	२	५	१४	शृत	३	१	९५
शूकधान्य	२	८	२४	शेखर	२	६	१३६
शूकर	२	५	२	शेफम्	२	६	७६
शूकशिम्बि	२	४	८७	शेफालिका	२	४	७०
शूद्र	२	१०	१	"	३	६	७
शूद्रा	२	६	१३	शेमुपी	१	५	१
शूद्री	२	६	१३	शेलु	२	४	३४
शून्य	३	१	५६	शेवधि	१	१	७१
शूर	२	८	७७	शेवाल	१	१०	३८
शूरण	२	४	१५७	शेष	१	८	४
शूर्प	२	९	०६	शैक्ष	२	७	११
शूल	३	३	१९८	शैखरिक्	२	४	८८
शूलाकृत	२	९	४५	शैल	२	३	१
शूलिन्	१	१	३०	शैलालिन्	२	१०	१२
शून्य	२	९	४५	शैलूप	२	४	३२
शृगाल	२	५	५	"	२	१०	१२
शृङ्खल	२	६	१०९	शैलेय	२	४	१२३
"	२	८	४१	शैबल	१	१०	३८
शृङ्खल	२	९	७५	शैबलिनी	१	१०	३०
शृङ्ग	२	३	४	शैशव	२	६	४०
"	२	४	१४२	शोक	१	७	२५
"	३	३	२६	शोचिषेन	१	१	५४
शृङ्गवेर	२	९	३७	शोचिम्	१	१	३४
शृङ्गादव	२	१	१७	शोच	१	५	१५
शृङ्गार	१	७	१७	"	१	१०	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
श्रीपर्णा	२	४	३६	श्रोत्रिय	२	७	६
श्रीपिष्ट	२	६	१२९	श्रीपट्	३	५	८
श्रीफल	२	४	३२	श्लक्ष्ण	३	१	६१
श्रीफली	२	४	९५	श्लेष	३	२	११
श्रीमत्	२	४	४०	श्लेष्मण	२	६	६०
"	२	७	६	श्लेष्मन्	२	६	६२
"	३	१	१४	श्लेष्मल	२	६	६०
शील	३	१	१४	श्लेष्मातक	२	४	३४
शीवत्सलान्छन	१	१	२२	श्लोक	३	३	२
शीवास	२	६	१२९	श्व श्रेयस	१	४	२५
श्रीवेष्ट	३	६	१३	श्वदष्टा	२	४	९८
शीसज्ञ	२	६	१२५	श्वन्	२	१०	२२
श्रीहस्तिनी	२	४	६९	श्वनिश	३	६	४०
ध्रुत	३	३	७७	श्वपच	२	१०	२०
ध्रुति	३	३	७७	श्वग्र	१	८	२
ध्रुति	१	६	३	"	३	६	२२
ध्रुति	२	६	९४	श्वयधु	२	६	५२
"	३	३	७३	श्ववृत्ति	२	९	२
श्रेणि	२	१	५	श्वमुर	२	६	३१
श्रेणी	२	४	४	"	२	६	३७
श्रेयस्	१	४	२४	श्वमुख्य	३	३	१४७
"	१	५	६	श्वश्रू	२	६	३१
"	३	१	५८	श्वश्रूश्वशुर	२	६	३७
श्रेयसी	२	४	५९	श्वम्	३	५	२२
"	२	४	८४	श्वसन	१	१	६१
"	२	४	९७	"	२	४	५२
श्रेष्ठ	३	१	५८	श्वविध	२	५	७
श्रोण	२	६	४८	श्वित्र	२	६	५४
श्रोणि	२	६	७४	श्वेत	१	५	१२
श्रोणिफलक	२	६	३४	"	२	९	९६
श्रोत्र	२	६	९४	"	३	३	८०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
श्वेतगरत	२	५	२३	मवनन	३	२	४
श्वेतमरिच	२	९	११०	मवरारि	१	१	२६
श्वेतरक्त	१	५	१५	मवर्त	१	४	२२
श्वेतसुरसा	२	४	७१	सर्वतिका	१	१०	४३
	॥			सवसथ	२	२	१९
पट्कर्मन्	२	७	४	सवहन	३	२	२२
पट्पद	२	५	२९	मविद्	१	५	१
पडभिज्ञ	१	१	१४		१	५	५
पडानन	१	१	३९	मवीक्षण	२	२	३०
पङ्ग्रन्थ	२	४	४८	मवीत	३	१	९०
पङ्ग्रन्था	२	४	१०२	सवेग	१	॥	३४
पङ्ग्रन्थिका	२	४	१५४	सवेद	३	२	६
पङ्ज	१	७	१	सवेश	१	७	३६
पण्ड	१	१०	४२	सव्यान	२	६	११८
"	२	९	६२	मशप्तक	५	८	९८
पण्डिक	२	९	२४	मशय	१	५	३
पण्डिक्य	२	९	७	सशयापन्नमानस	३	१	५
पाण्मातुर	१	१	४०	मश्रव	१	५	५
	स			मश्रुत	३	१	१०९
सयत्	२	८	१०६	सस्लेष	३	२	३०
सयत	३	१	४२	समवत	३	१	६८
सयम	३	२	१८	ससद	२	७	१५
सयाम	३	२	१८	ससरण	२	१	१८
सयुग	२	८	१०५	"	३	३	५५
सयोजित	३	१	९२	ममिद्धि	१	७	३७
सराव	१	६	२३	मम्बारहीन	२	॥	५३
सलाप	१	६	१६	सस्वृत	३	३	८१
सवत्	३	५	१६	सम्तर	३	३	१६१
सवन्मर	१	४	२०	मन्तव	२	२	२३
				मन्ताव	३	२	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मञ्जय	२	५	३९	मदम्	२	७	१५
मञ्जयारिवा	२	६	१७	मदम्य	२	३	१६
मञ्जयन	२	२	६	मदा	२	५	२२
मञ्जवर	१	१	५७	मदायत	१	१	६१
मञ्जपन	२	८	११३	मदातन	३	१	७०
मञ्जा	३	३	३३	मदानीरा	१	१०	३३
मञ्जु	२	६	४७	मदृश	२	१०	३६
मटा	२	६	९७	मदृश	२	१०	३६
मडीन	२	५	३७	मदृश	२	१०	३६
सत्	२	७	५	मदेश	३	१	६७
"	३	३	८४	मद्यन्	२	२	४
सतत	१	१	६५	मद्यम्	३	५	९
मती	२	६	६	मध्ययच्	३	१	३४
सतीनक	२	९	१६	सनत्कुमार	१	१	५१
सतीर्ष्य	२	७	१२	सना	३	५	१७
सत्तम	३	१	५८	सनातन	३	१	७२
सरव	१	४	२९	सनाभि	२	६	३३
"	३	३	२१४	सनि	२	७	३२
सत्यथ	२	१	१६	सनीड	३	१	६६
सत्य	१	६	२२	सन्तत	१	१	६५
"	३	३	१५५	सन्तति	२	७	१
सत्यङ्कार	२	९	८२	सन्तप्त	३	१	१०२
मत्यवचस्	२	७	४३	सन्तमम	१	८	४
सत्याकृति	२	९	८२	सन्तान	१	१	५०
सत्यानृत	२	९	३	"	२	७	१
सत्यापन्न	२	९	८२	सन्ताप	१	१	५७
सत्त्र	३	३	१८२	सन्तापित	३	१	१०२
मन्त्रा	३	५	४	सन्तानित	२	९	७३
सत्रिन्	२	८	१५	सन्दान	३	१	९५
मत्वर	१	१	६५	सन्दानित	३	१	८६
सदन	२	२	५	सन्दिता	३	१	९५
				"			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सन्देशवाच	१	६	१७	सप्तला	२	४	१४३
सन्देशहर	२	८	१६	सप्ताचिस्	१	१	५६
सन्देश	१	५	३	सप्ताश्व	१	३	२९
सन्दोह	२	५	३९	सप्ति	२	८	४४
सन्त्राव	२	८	१११	सप्तह्यचारिन्	२	७	११
सन्धा	३	३	१०३	सप्तर्तुका	२	१	१२
सन्धान	२	१०	४२	सभा	२	२	६
सन्धि	१	४	७	"	२	७	१५
"	२	८	१८	"	३	३	१३८
"	३	२	११	सभाजन	३	२	७
सन्धिनी	२	९	६९	सभासद	२	७	१६
सन्ध्या	१	४	३	सभास्तार	२	७	१६
सप्तबद्रु	२	४	३५	सभिक	२	१०	४४
सप्तद्व	२	८	६५	सम्य	२	७	३
सप्तय	३	३	१५२	"	२	७	१६
सप्तिकर्पण	३	२	२३	सम	२	१०	३६
सप्तिकृष्ट	३	१	६६	"	३	१	६४
सप्तिति	३	२	२३	समग्र	३	१	६५
सप्तिवेश	२	२	१९	समङ्गा	२	४	९०
सप्तल	२	८	१०	"	२	४	१४१
सपदि	३	५	२	समज	२	५	४२
"	३	५	९	समज्ञा	१	६	११
सपर्षा	२	७	१४	समज्या	२	॥	१५
"	२	॥	३४	समज्जस	२	८	२४
सपिण्ड	२	६	३३	समधिक	३	१	७५
सपीति	२	९	५५	समन्तस्	३	५	१३
सप्तजी	२	६	१०८	समन्तदुग्धा	२	४	१०६
सप्तानन्तु	२	७	१३	समन्तभद्र	१	१	१३
सप्तपर्ण	२	४	३३	समम्	३	५	४
सप्तपि	१	३	२७	समय	१	४	१
सप्तश	२	४	७२	"	३	३	१५०

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
गमया	३	४	१४	समाह्वय	२	१०	४६
"	३	५	७	समित्	२	८	१०६
समर	२	८	१०४	समिति	२	७	१५
समर्थ	३	३	८७	"	२	८	१०६
समर्थन	२	८	२५	"	३	३	७१
समर्थक	३	१	७	समिष्	२	४	१३
समर्पाद	३	१	६७	समीव	२	८	१०४
समवर्तिन्	१	१	५८	समीप	३	१	६६
समवाय	२	५	४०	समीर	१	१	६२
समष्टिला	२	४	१५७	समीरण	१	१	६२
समसन	३	२	२१	"	२	४	७१
समस्त	३	१	६५	समुच्चय	३	२	१६
समस्या	१	६	७	समुच्छ्रय	३	३	१५३
समा	१	४	२०	समुज्झित	३	१	१०७
समासमीना	२	९	७२	समुत्पिञ्ज	२	८	९९
समाकर्षिन्	१	५	११	समुदकत	३	१	९०
समाधात	२	८	१०५	समुदय	२	५	४०
समाज	२	५	४२	समुदाय	२	५	४०
समाधि	१	५	५	"	२	८	१०६
"	३	३	९८	समुद्ग	३	६	१७
समान	१	१	६३	समुद्गक	२	६	१३९
"	२	१०	३७	समुद्गरण	३	३	५५
"	३	३	१२८	समुद्धत	३	१	२४
समानोदर्य	२	६	३४	समुद्धरण	३	३	५६
समालम्भ	३	२	२७	समुद्ग	१	१०	१
समावृत्त	२	७	१०	समुद्रान्ता	२	४	९२
समासाद्य	३	१	९२	"	२	४	११६
समासार्या	१	६	७	"	२	४	१३३
समाहार	३	२	१६	समुन्दन	३	२	२९
समाहित	३	१	१०९	समुन्नत	३	१	१०५
समाहृति	१	६	६	समुनद्ध	३	३	१०४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
समुपजीपम्	३	५	१०	सरयू	१	१०	३६
समूह	२	५	९	सरल	२	४	६०
समूह	२	५	३९	"	३	१	८
समूह	२	७	२०	सरलद्रव	२	६	१२९
समूह	३	१	११	सरला	२	४	१०८
समृद्धि	३	२	१०	सरस्	१	१०	२८
सम्पत्ति	२	८	८२	सरसी	१	१०	२८
सम्पद्	२	८	८१	भरमौरह	१	१०	४०
सम्पराय	३	३	१५१	सरस्वत्	१	१०	१
सम्पुटक	२	६	१३९	"	३	३	५८
सम्प्रति	३	५	२३	सरस्वती	१	६	१
सम्प्रदाय	३	२	७	"	१	१०	३४
सम्प्रधारणा	२	८	२५	सरिक्	१	१०	२९
सम्प्रहार	२	८	१०५	सरित्पति	१	१०	१
सम्पुल्ल	२	४	७	सरीशृप	१	८	७
सम्वाध	३	१	८५	सर्ग	३	३	२२
सम्भेद	१	१०	३५	सर्ज	२	४	४४
सम्भ्रम	१	७	३४	सर्जक	२	४	४४
"	३	२	२६	सर्जरस	२	६	१२७
सम्मद	१	४	२४	सर्प	१	८	६
सम्मार्जनी	२	२	१८	सर्पराज	१	८	४
सम्भूच्छेन	३	२	६	सर्पिण	२	८	५२
सम्मृष्ट	२	९	४६	सर्व	३	१	६४
सम्पच्	१	६	२२	सर्वरस	२	६	१२७
सम्प्राज्	२	८	३	सर्वरमाश्र	२	९	४९
सरक	२	१०	४३	सर्वसहा	२	१	३
सरपा	२	५	२६	सर्वज्ञ	१	१	१३
सरट	२	५	१२	"	१	१	३३
सरणा	२	४	१५२	सर्वतम्	३	५	१३
सरणि	२	१	१५	सर्वतोमद्र	२	२	१०
सरमा	२	१०	२२	"	२	४	६२

शब्दाः	का०	ख०	ङलो०	शब्दाः	का०	ख०	ङलो०
सर्वतोभद्रा	२	४	३५	सहकार	२	४	३३
सर्वतोमुख	१	१०	४	सहचरी	२	४	७५
सर्वदा	३	५	२२	सहज	२	६	३४
सर्वपुरावह	२	९	६६	सहर्षामिणी	२	६	५
सर्वधुरीण	२	९	६६	सहन	३	१	३१
सर्वमङ्गला	१	१	३७	सहमोजन	२	९	५५
सर्वरस	२	६	१२७	सहस्र	१	४	१४
सर्वला	२	८	९३	"	२	८	१०२
सर्वलिङ्गिन्	२	७	४५	"	३	३	२३३
सर्ववेदस्	२	७	९	सहसा	३	५	७
सर्वसनहन	२	८	९४	सहस्य	१	४	१५
सर्वानुभूति	२	४	१०८	सहस्र	२	९	८४
सर्वान्नभोजिन्	३	१	२२	सहस्रदण्ड	१	१०	१८
सर्वान्नीन	३	१	२२	सहस्रपत्र	१	१०	४०
सर्वान्भितार	२	८	९४	सहस्रवीर्या	२	४	१५८
सर्वार्थसिद्ध	१	१	१५	सहस्रवेधिन	२	४	१४१
सर्वोप	२	८	९४	"	२	९	४०
सर्वप	२	९	१७	सहस्राशु	१	३	३१
सलिल	१	१०	३	सहस्राक्ष	१	१	४४
सल्लकी	२	४	१२४	सहस्रिन्	२	८	६२
सव	२	७	१३	सहा	२	४	७३
सवन	२	७	४७	"	२	४	११३
सवयस्	२	८	१२	सहाय	२	८	७१
सवितृ	१	३	३१	सहायता	३	२	४०
सविध	३	१	६७	सहिष्णु	३	१	३१
सवेद	३	१	६७	सहृदय	३	१	३
सव्य	३	१	८४	सायात्रिन	१	१०	१२
सव्येष्ट	२	८	६०	सायुगीन	२	८	७७
सत्य	२	४	१५	सावत्सर	२	८	१४
सत्यसम्बर	२	४	४४	साशयिव	३	१	५
सह	३	५	४	सावम्	३	५	४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
साक्षात्	३	४	५	माप्तपदीन	२	८	१२
सागर	१	१०	१	सामन्	१	६	३
साधि	३	५	६	"	२	८	२०
मातला	२	४	१४३	"	२	८	२१
सानि	३	२	३८	सामाजिक	२	७	१६
"	३	३	६८	सामान्य	१	४	३१
"	३	६	९	"	३	१	८२
सातिसार	२	६	५९	सामि	३	४	११
सात्त्विक	१	७	१६	सामिधेनि	२	७	२२
सादिन्	२	८	६०	साम्प्रदायिक	२	८	१०४
"	३	३	१०७	साम्प्रतम्	३	५	११
साधन	३	३	१२०	"	३	५	२३
साधारण	२	१०	३७	साय	१	४	३
"	३	१	८२	१ मायक	३	३	८७
साधित	३	१	४०	"	३	३	२
साधिष्ठ	३	१	११२	मायम्	३	५	१९
साधीयम्	३	३	२३६	सार	२	४	१२
साधु	२	७	३	"	३	३	१७२
"	३	१	५२	सारङ्ग	२	५	१७
"	३	३	१०२	"	३	३	२३
साधुवाहिन्	२	८	४४	सारथि	२	८	५९
साध्य	१	४	१०	सारमेय	२	१०	२१
साध्वस	१	७	२१	सारव	१	१०	३६
साध्वी	२	६	६	सारम	१	१०	४०
सागु	२	३	५	"	२	५	२२
सान्त्व	१	६	१८	सारमन	२	६	१०९
"	२	८	२१	"	२	८	६३
सान्द्रष्टिक	२	८	२९	सारिका	३	६	८
सान्द्र	३	१	६६	सार्थ	२	५	४१
सान्द्रस्निग्ध	३	१	३०	सार्थवाह	२	९	७८
सानाम्य	२	७	२७	साद्रं	३	१	१०५

सार्धम्]

(१६६) अमरकोशे

[मीमा

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सार्धम्	३	५	४	सिता	२	९	४३
सार्वभौम	१	३	४	सिताभ्र	२	६	१३०
"	२	८	२	सिताम्भोज	१	१०	४१
साल	२	२	३	मिद्ध	१	१	११
"	२	४	५	"	३	११	००
"	२	४	४४	सिद्धान्त	१	५	४
सास्ना	२	९	६३	सिद्धार्थ	२	९	१८
साहस	२	८	२१	मिद्धि	२	४	११२
साहस्र	२	८	६२	सिद्धम	२	६	५३
"	३	२	४३	सिद्धमल	२	६	६१
मिह	२	५	१	सिद्धमला	३	६	१०
"	३	१	५९	सिध्य	१	३	२२
सिहतल	२	६	८५	सिधवा	३	६	८
सिहनाद	२	८	१०७	मिनीवाली	१	४	९
सिहपुच्छी	२	४	९३	सिन्दुक	२	४	६८
सिहसहनन	३	१	१२	सिन्दुवार	२	४	६८
सिहान	२	९	९८	मिन्दूर	२	९	१०५
सिहासन	२	८	३१	"	३	६	३१
मिहास्य	२	४	१०३	मिन्धु	१	१०	१
सिही	२	८	१०३	"	३	३	१०१
"	०	४	११४	मिन्धुज	२	९	४२
मिवता	३	३	७३	मिन्धुगन्धम	१	१०	३५
मिवतामय	१	१०	९	मिग	२	६	६५
मिवताषट्	२	१	११	मिह	२	६	१२८
सिवथन	२	९	१०७	मीना	२	९	१४
मित	१	५	१३	मीत्य	०	९	८
"	३	१	९५	मीपु	३	६	१४
"	३	१	९८	मीमन्	२	०	२०
"	३	३	८१	मीमन्त्र	३	६	१९
मिन्चुत्रा	२	४	१५२	मीमन्त्रिनी	२	६	२
मितपूव	२	९	१५	मीमा	२	२	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सीर	२	९	१४	मुदाय	२	८	२८
सीरपाणि	१	१	२४	मुद्गर	३	१	६९
सीवन	३	२	५	मुधर्मन्	१	१	४८
सीसक	२	९	१०५	मुधा	१	१	४८
सीट्टण्ट	२	४	१०५	,	३	३	१०२
सु	३	५	२	मुधानु	१	३	१४
"	३	५	५	मुधी	२	७	५
सुकन्दक	२	४	१४७	मुनासीर	१	१	४१
सुकरा	२	९	७०	मुनिपण्णक	२	४	१४९
सुवल	३	१	८	सुन्दर	३	१	५२
सुकुमार	३	१	७८	सुन्दरी	२	६	४
सुकृत	१	४	२४	सुपयिन्	२	१	१६
सुकृतिन्	३	१	३	सुपर्ण	१	१	२९
सुख	१	४	२५	सुपर्णक	२	४	२४
"	३	६	२३	सुपर्णन्	१	१	७
सुखवर्चक	२	९	१०९	सुपादवंक	२	४	४३
सन्मुखमन्दोद्गा	२	९	७१	सुप्रतीक	१	३	४
सुगत	१	१	१३	सुप्रयोगविशित्व	२	८	६८
सुगन्धा	२	४	११४	सुप्रलाप	१	६	१७
सुगन्धि	१	५	११	सुमगासुत	२	६	२४
"	२	४	१२१	सुमिष्ठा	२	४	१२४
सुचरित्रा	२	६	६	सुम	२	४	१७
सुचेलक	२	६	११६	सुमन	२	९	१८
सुत	२	६	२७	सुमनम्	१	१	७
"	३	३	६१	"	२	४	१७
सुतथेपी	२	४	८८	"	२	४	७२
सुतात्मजा	२	६	२९	सुमनोरजम्	२	४	१७
सुग्रामिन्	१	१	४२	सुमेरु	१	१	४९
सुत्या	२	७	४७	सुर	१	१	७
सुत्वन्	२	७	१०	"	३	६	११
सुदर्शन	१	१	२८	सुरङ्गा	३	६	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सुरज्येष्ठ	१	१	१६	सुपवी	२	४	१५५
सुरदीधिका	१	१	४९	"	२	९	३७
सुरद्विप	१	१	१२	सुपिर	१	७	४
सुरनिम्नगो	१	१०	३१	सुपिरा	२	४	१२९
सुरपति	१	१	४३	सुपीम	१	३	१९
सुरभि	१	४	१८	सुपेण	२	४	६८
"	१	५	११	सुपेणिका	२	४	१०८
"	३	३	१३७	सुप्टु	३	५	२
सुरभी	२	४	१२३	"	३	५	१९
सुरपि	१	१	८८	सुमस्वृत	२	९	४५
सुरलोक	१	१	६	सुहृद्	२	८	१२
सुरवर्त्मन्	१	२	१	"	२	८	१७
सुरमा	२	४	११४	सूक्ष्म	३	१	६१
सुरा	२	१०	३९	"	३	३	१४५
सुराचार्यं	१	३	२४	सूचक	३	१	४७
सुरामण्ड	२	१०	४२	सूचि	३	६	८
सुरालय	१	१	४९	सूत	२	८	५९
सुराष्ट्रज	२	४	१३१	"	२	९	९९
सुवचन	१	६	१७	"	२	१०	३
सुवर्णं	२	९	८६	"	३	३	६१
सुवर्णं	२	९	९४	सूतिनामूह	२	२	८
सुवर्दि	२	४	९५	सूतिमाग	२	६	३९
सुवहा	२	४	७०	सूयान	२	१०	१९
"	२	४	११५	सूत्र	२	१०	२८
"	२	४	११९	सूत्रवेष्टन	३	२	२६
"	२	४	१०३	सूद	२	९	२८
"	२	४	१४०	"	३	३	९१
सुवामिनी	२	६	९	सूना	३	३	११३
सुवता	२	९	७१	सूनु	२	६	०७
सुपम	३	१	५२	सूनुत	१	६	१९
सुपमा	१	३	१७	सूषवार	२	९	०७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सौगन्धिक	२	९	१०२	स्तनपा	२	६	४१
सौचिक	२	१०	६	स्तनयितु	१	३	६
सौदामनी	१	३	९	स्तनित	१	३	९
सौध	२	२	१०	स्तवक	२	४	१६
सौभागिनेय	२	६	२४	स्तव्यरोमन्	२	५	२
सौम्य	१	३	२६	स्तम्ब	२	४	९
"	३	३	१६२	"	२	९	२१
सौरभेय -	२	९	६०	स्तम्बकरि	२	९	२१
सौरभेयी	२	९	६६	स्तम्बघन	३	२	३५
सौराष्ट्रिक	१	८	१०	स्तम्बघ्न	३	३	३५
सौरि	१	३	२६	स्तम्बेरम	२	८	३५
सौवर्चल	२	९	४३	स्तम्भ	३	३	१३५
"	२	९	१०९	स्तव	१	६	११
सौविद	२	८	८	स्तिमित	३	१	१०५
सौविदल	२	८	८	स्तुत	३	१	११०
सौवीर	२	४	३७	स्तुति	१	६	११
"	२	९	३९	स्तुतिपाठक	२	८	९७
"	२	९	१००	स्तूप	३	६	१९
सौहित्य	२	९	५६	स्तेन	२	१०	२४
स्थान्द	१	१	३९	स्तेम	३	२	२९
स्थान्ध	२	४	१०	स्तेय	२	१०	२५
"	२	६	७८	स्तैग्य	२	१०	२५
"	३	३	१०१	स्तोत्र	३	१	६१
स्वग्धदेश	२	८	३९	स्तोत्रक	२	५	१७
स्वग्धशाखा	२	४	११	स्तोत्र	१	६	११
स्वग्र	३	१	१०४	स्तोम	२	५	३९
स्वगलन	१	७	३६	"	३	३	१४२
स्वग्लिन	२	८	१०८	म्त्री	२	६	२
स्तन	२	६	७७	म्त्रीधर्मिणी	२	६	२०
"	३	६	१२	म्त्रीपुंम	२	५	३८
स्तनन्धयी	२	६	४१	स्थण्डिल	२	३	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
स्थण्डिलशायिन्	२	७	४४	स्थिरायुष्	२	४	४६
स्थपति	२	७	९	स्थूणा	२	१०	२५
"	३	३	६१	"	३	३	५१
स्थल	२	१	५	स्थूल	३	१	६१
स्थली	२	१	५	"	३	३	२०५
स्थविर	२	६	४२	स्थूललदय	३	१	६
स्थविष्ठ	३	१	१११	स्थूलशाटक	२	५	११६
स्थाणु	१	१	३४	स्थूलोन्नय	३	३	१४९
"	२	४	८	स्थेयस्	३	१	७३
"	३	३	४९	स्थौण्य	२	४	१३२
स्थाण्डिल	२	७	४४	स्थौरिन्	२	८	४६
स्थान	२	८	१९	स्नव	३	२	९
"	३	३	११८	स्नातक	२	७	४३
स्थानपञ्चक	२	९	८५	स्नान	२	६	१२२
स्थानीय	२	२	१	स्नायु	२	६	६६
स्थाने	३	५	११	स्निग्ध	२	८	१२
स्थापत्य	२	८	८	"	१	९	४६
स्थापनी	२	४	८४	"	३	१	१४
स्थामन्	२	८	१०२	स्तु	२	३	५
स्थायुक	२	८	७	स्तुक्	२	४	१०५
स्थाल	३	६	३२	स्तुत	३	१	९२
स्थाली	२	९	३१	स्तुपा	२	६	९
स्थावर	३	१	७३	म्नुही	२	४	१०५
स्थाविर	२	६	४०	स्नेह	१	७	२७
स्थामक	२	६	१२२	स्नेहपात्र	२	९	३३
स्थास्तु	३	१	७३	स्पर्श	१	५	७
स्थिति	२	८	२६	"	३	२	१४
"	३	२	२१	म्यर्गन	१	१	६१
स्थिरतर	३	१	७३	"	२	७	२९
स्थिरा	२	१	२	स्पग	२	८	१३
"	२	४	११५	"	३	३	२१५

शब्दाः	का०	घ०	ङलो०	शब्दाः	का०	घ०	ङलो०
स्पष्ट	३	१	८१	स्पष्ट	३	१	९२
स्पृक्वा	२	४	१३३	स्पृत	२	९	२६
स्पृशी	२	४	९३	"	३	१	१०१
स्पृष्टि	३	२	९	स्पृति	३	२	५
स्पृहा	१	७	२७	स्पृनाक	२	४	५७
स्पृष्ट	३	२	१४	स्पृतिन्	२	४	२८
स्फाति	३	२	९	स्त्र	२	६	१३५
स्फिब्	२	६	७५	स्त्रव	३	२	९
स्फिर	३	१	६३	स्त्रवदगर्भा	२	९	६९
स्फुट	२	४	७	स्त्रवन्ती	१	१०	३०
"	३	१	८१	स्त्रवा	२	८	४३
स्फुटन	३	२	५	"	२	४	८३
स्फुटा	१	८	९	स्त्रष्ट	१	१	१७
स्फुरण	३	२	१०	स्त्रस्त	३	१	१०४
स्फुरणा	३	२	१०	स्त्राक्	३	५	२
स्फुलिङ्ग	१	१	५७	स्त्रुब्	२	७	२५
स्फूर्जक	२	४	३८	स्त्रुत	३	१	९२
स्फूर्जम्	१	३	१०	स्त्रुव	२	७	२५
स्फोष्ठ	३	१	११२	स्त्रुवावृक्ष	२	४	३७
स्म	३	५	५	स्त्रोतम्	१	१०	११
"	३	५	१७	"	३	३	२३४
स्मर	१	१	२५	स्त्रोतस्वती	१	१०	३०
स्मरहर	१	१	३३	स्त्रोतोञ्जन	२	९	१००
स्मित	१	७	३४	स्त्र	२	६	१४
स्मृति	१	६	६	"	३	३	२१२
"	१	७	२९	स्त्रच्छन्द	३	१	१५
स्पद	१	१	६४	स्त्रजन	२	६	३४
स्पन्दन	२	४	२६	स्त्रतन्त्र	३	१	१५
"	२	८	५१	स्त्रघा	३	५	८
स्पन्दनारोह	२	८	६०	स्त्रधिनि	२	८	९२
स्पन्दिनी	२	६	६७	स्त्रन	१	६	२२

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
स्वनित	३	१	९४	स्वाति	३	६	३८
स्वप्न	१	७	३६	स्वादु	३	३	९५
स्वप्नज	३	१	३३	स्वादुकण्टक	२	४	३७
स्वभाव	१	७	३८	"	२	४	९८
स्वभू	१	१	१८	स्वादुरसा	२	४	१४४
स्वयवरा	३	६	७	स्वाङ्गी	२	४	१०७
स्वयम्	३	५	१६	स्वाध्याय	२	॥	४७
स्वयम्भू	१	१	१६	स्वान	१	६	२३
स्वर	१	१	६	स्वान्त	१	४	३१
"	३	४	१६	स्वाप	१	७	३६
स्वर	१	६	४	स्वापतंय	२	९	९०
"	१	७	१	स्वामिन्	२	८	१७
स्वर	१	१	४७	"	३	१	१०
"	३	३	१६८	स्वाराज्	१	१	४३
स्वरप	१	७	३८	स्वाहा	२	७	२१
"	३	३	१३२	"	३	५	८
स्वर्ग	१	१	६	स्वित्	३	४	४
"	३	६	११	स्वेद	१	७	३३
स्वर्जिकाधार	२	९	१०९	स्वेदज	३	१	५१
स्वर्ण	२	९	९४	स्वेदनी	२	९	३०
स्वर्णकार	२	१०	८	स्वर	३	३	१९३
स्वर्णक्षीरी	२	४	१३८	स्वरिणी	२	६	११
स्वर्णदी	१	१	४९	स्वरिल	३	२	२
१ स्वर्मानु	१	३	२	स्वरिन्	३	१	१५
"	१	३	२६				
स्वर्वेद्या	१	१	५२	ह	३	५	५
स्वर्वेद्य	१	१	५१	ह	१	३	३१
स्वसू	२	६	२९	हम	२	५	२३
स्वस्ति	३	४	३	"	३	३	२०७
स्वस्ति	२	२	१०	"	३	६	११०
स्वतीय	२	६	३२	हम	२	६	११०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
हज्जिका	२	४	८९	हरितालक	२	९	१०३
हज्जे	१	७	१५	हरिदस्व	१	३	२९
हट्ट	३	६	१८	हरिद्रा	२	९	४१
हट्टविलासिनी	२	४	१३०	हरिद्राम	१	५	१४
हठ	२	८	१०८	हरिद्रु	२	४	१०१
हण्डे	१	७	१५	हरिन्मणि	२	९	९२
हव	३	१	४१	हरिमन्थक	२	९	१८
हनु	२	४	१३०	हरिवालुक	२	४	१२१
"	२	६	९०	हरिहय	१	१	४३
हन्त	३	४	■	हरीतकी	२	४	१८
हप्त	३	१	९६	"	२	४	५९
हय	२	८	४४	हरेणु	२	४	१२०
हयपुच्छी	२	४	१३८	"	२	९	१६
हयमारवा	२	४	७६	हम्यं	२	१	९
हर	१	१	३३	हयंक्ष	२	५	१
हरण	२	८	२८	हयं	१	४	२४
हरि	२	५	१	हयंमाण	३	१	७
"	३	३	१७६	हल	२	९	१३
हरिचन्दन	१	१	५०	हला	१	७	१५
"	२	६	१३१	हलायुध	१	१	२३
हरिण	१	५	१३	हलाहल	१	८	१०
"	२	५	८	हलिन्	१	१	२४
"	२	५	९	हलिप्रिय	२	४	४२
"	३	३	५१	हलिप्रिया	२	१०	३९
हरिणी	२	३	५१	हन्य	०	९	८
हरिन्	१	३	१	हन्या	३	०	४१
"	१	५	१४	हलक	१	१०	३६
"	३	६	१९	हव	३	२	८
हलि	१	५	१६	"	३	३	२०८
हलित	२	९	३४	हविम्	२	७	२७
हलिनाल	३	६	३२	"	२	९	५३

शब्दाः	का०	व०	ऽलो०	शब्दाः	का०	व०	ऽलो०
हृदय	२	७	२४	हिसावर्मन्	३	२	१९
हृदयवाहन	१	१	५५	हिस	३	१	२८
हस	१	७	१८	हिक्का	३	६	८
हमनी	२	९	३०	हिङ्ग	२	९	४०
हसन्ती	२	९	२९	हिङ्गनिर्यास	२	४	६२
हस्त	२	६	८६	हिङ्गल	३	६	२०
"	२	६	९८	हिङ्गली	२	४	११४
"	३	३	५९	हिज्जल	२	४	६१
हस्तधारण	३	२	५	हिण्डीर	२	९	१०५
हस्तिन्	२	८	३४	हिन्ताल	२	४	१६९
हस्तिनल	२	२	१७	हिम	१	३	१८
हस्तिपक	२	८	५९	"	१	३	२०
हस्त्यारोह	२	८	५९	"	३	६	२२
हा	३	४	८१	हिमवत्	२	३	३
हाटक	२	९	९४	हिमवालुक	२	६	१३०
हायन	१	४	२०	हिमसहति	१	३	१८
"	३	३	१०८	हिमागु	१	३	१४
हार	२	६	१०५	हिमानी	१	३	१८
हारीत	२	५	३४	हिमावती	२	४	१३८
हादं	१	७	२७	हिरण्य	२	१	९०
हाला	२	१०	३९	"	२	९	९१
हालिब	२	९	६४	"	२	९	९४
हाव	१	७	३२	हिरण्यगर्भ	१	१	१६
हाग	१	७	१९	हिरण्यवाह	१	१०	३४
हास्तिक	२	८	३६	हिरण्यरेतम्	१	१	५५
हास्य	१	३	१७	हिष्	३	५	३
"	१	७	१९	"	३	५	७
हाहा	३	१	५२	हिलगोचिना	२	४	१५७
हि	३	४	१९	ही	३	५	९
"	३	५	५	हीन	३	१	१०७
हिसा	३	३	२२०	"	३	३	१२८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
हुतभुविप्रया	२	७	२१	हेरम्ब	१	१	२८
हुतभुज्	१	१	५५	हेला	१	७	३२
हुम्	३	४	१४	हेपा	२	८	४७
"	३	५	१८	है	३	५	७
हति	१	६	८	हैमवती	१	१	३६
"	३	२	८	"	२	४	५९
हृ	१	१	५२	"	२	४	१०३
हृणीया	३	२	३२	"	२	४	१३८
हृद्	१	४	३१	हैयङ्गवीन	२	९	५२
"	२	६	६४	होन्	२	७	१७
हृदय	१	४	३१	होम	२	३	१४
"	२	६	६४	होरा	३	६	१०
हृदयङ्गम	१	६	१८	ह्यम्	३	५	२२
हृदयालु	३	१	३	हृद	१	१०	२५
हृष	३	१	५३	हृदिनी	१	१०	३०
हृषीक	१	५	८	हृसिष्ठ	३	१	११२
हृषीवेश	१	१	१८	हृस्व	२	६	४६
हृष्ट	३	१	१०३	"	३	१	७०
हृष्टमानस	३	१	७	हृस्ववंधुवा	२	४	११७
हृ	३	५	७	हृस्वान्न	२	४	१४२
हेति	१	१	५७	हादिनी	१	१	४७
"	३	३	७१	"	१	३	९
हेतु	१	४	२८	"	२	४	१२१
हेमकूट	२	३	३	"	३	३	११२
हेमडुग्धक	२	४	२२	ही	१	७	२३
हेमन्	२	९	१४	"	३	६	६
"	३	६	२२	होण	२	१	९१
हैमल	१	४	१८	हीव	३	१	९१
हैमगुणव	२	४	६३	हीवेर	२	४	१२२
हैमगुणिका	२	४	७१	हेंपा	२	८	४७
हैमाद्रि	१	१	४९	हादिनी	२	४	१२४

APPENDIX

An alphabetical list of Hindi words quoted by Kṛṣṇamitra
in his Commentary on Amarakosa

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
अकोर	२	८	२८	इदारुणि	२	४	१५६
अगर	२	६	१२६	ईजव	२	४	६१
अगेधू	२	४	६४	ऊप	२	४	१६३
अचिलोना	२	४	१४०	एकाङ्गी	२	४	१२३
अजमोदा	२	४	१११	एलुवालक	२	४	१२१
अटकर (नदी)	१	१०	३३	ककूदनि	२	४	१५०
अडूस	२	४	१०३	ककरासीगी	२	४	११६
अड्डल	२	४	७६	ककही	२	६	१३९
अतीस	२	४	९९-१००	ककूहडा	२	५	१६
अनघट	२	६	११०	कचनार	२	४	२२
अनार	२	४	६४	कचूर	२	४	१३५
अनानाम	२	४	१७०	"	२	४	१५४
अमरक	२	९	१००	कज्जा	२	४	५७
अमरुत	२	४	२७	कटसरैया	२	४	७६
अमिलवेत	२	४	१४१	कटहर	२	४	६१
अरसी	२	९	२०	कठबत	२	९	३१
अरहरि	२	४	१३१	कठार	२	४	३७
आंठी	२	९	२९-३०	कठबम्पा	२	४	६०
अनावदी	२	९	४९	कठपोरवा	२	५	१६-१७
अवर	२	४	५९-६०	कठूमरि	२	४	६१
आडी	२	५	२५	कतवार	२	२	१८
आदी	२	९	३७	कण्डल	२	४	७९
आरा	२	१०	३४	कनारा	२	४	१६२
आनी	२	६	६६	कना	२	६	१००
आदची	२	८	१२२	कनाग	२	४	६८

वपास]

(१७८) अमरकोशे

[तभारि

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
कपास	२	४	११६	कीटी आती	२	६	६६
कपुरी	२	४	१३३	कुकुरमुत्ता	३	३	८
कजरि (डि)आ	२	१०	१५	कुचकुचवा	२	५	१४
कवीला	२	४	१४६	मुटुकी	२	४	८५-८६
कचूतर	२	४	१६२	कुन्दुरु	२	४	१३९
कयथ	२	४	२१	कुरैया	२	४	६६
करकट	२	२	१८	कूट	२	४	१२
करछुलि	२	९	३४	केचुआ	१	१०	२२
कराही	०	९	३०	केरा	२	४	११३
करैला	२	४	१५४-१५५	केराव	२	९	६६
कराकुलि	२	५	२२	केवढी	२	४	४४५-४६
करिआरि	२	४	१३७	"	२	४	४-१३१-१२
करियाारि	२	४	११८	केवैया	२	४	१५१
करैवु	२	४	१५५	केवाछ (केवाच)	२	४	८६-८७
करीदा	२	४	६७	केसरी (रि)	२	६	१२
कलवव	२	६	१२६	केहनी	२	४	८०
कवडोना	२	४	१२६	काडल	२	५	१९
कसवटी	२	४	११८	कोचिला	२	४	३९
कठा	२	६	१०४	कोटा	२	१०	३१
कागोनी	२	४	१६६	कादव	२	९	१६
काकुनि	२	१०	२९-३०	कान्दुफ	२	४	१३९
कावरि	२	४	१५५	कोना	२	९	३२
काजी	०	९	३९	कोटेडा	२	८	१५५
काटा	२	१०	३२	कोह	२	८	८५
कासडि	२	१०	२९-३०	काआ	२	५	२०
कायपर	०	४	८०	काआदारी	०	८	११८
काग	०	४	१६०	गहैवा	०	८	१५
विडिहरा	०	९	०६	गयर	०	८	८९
विगवार	०	८	०३-०४	गगहा	०	५	११
विगरी	०	१०	३९	गगुंज	०	८	१००
वीवर	२	६	६३	गगारि	०	४	३५-३६

शब्द *	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
राज	२	६	५३	गोपण	२	८	९१
खिरकी	२	२	१४	गोमी	२	४	११९
खीरी	२	४	४५	गोह	१	१०	२०
खेवरा	२	४	११८	गाद	२	४	१६०
खेवरा	२	४	११७	गरिया	२	१०	३३
खोम्बी	२	६	५	घाटी	०	६	८८
खोन्ता	२	५	३७	घाव	०	६	५८
गजपीपरि	२	४	९७	घास	२	४	१६७
गजहठा	२	४	४३	घुघर	२	६	१०९
गदहपुर्ना	२	४	१४९	"	२	६	११०
गली	१	६	१५	घुघची	२	४	९८
गठि (गाठ)	२	४	१६२	घूटा	२	६	७२
गढामा	२	८	९३	घोल	२	९	५३
गादुर	२	५	२६	चक्कड़	२	४	१४७
गिगिटान (गिरगिट)	२	५	१२	चन्दनगोह	२	५	६
गीघ	२	५	२१	चम्पा	२	४	६०
गुगुल	२	४	९८-९९	चम्पदलि (चमेली)	२	४	६३
गुजारी	२	६	११०	चमगुदरी	२	५	२६
गुडगवरी	२	४	११७	चवराई	२	४	११८
गुप्ती	२	८	९१	चदवा	०	६	१२०
गुग्घि	२	४	८२-८३	चार (चिरीदी)	२	४	३५
गुर्ज	२	८	९१	चाव	०	४	९८
गुर्दा	२	६	६५	चाग	२	५	१६
गुल्ग	२	४	७३	चिउटा	२	५	१४
"	२	४	१४६	चिउरा	२	९	८७
गुगु	०	४	३४	चिउरी	२	६	८
गुलरि	०	८	२०	चिकिन्ना (चिचिन्ना)	०	८९०-९३	
गेटि	२	४	१५१	चिचिन्ना	२	८	९८
गेदा	२	६	१३८	चिोर	२	१०	७
गेहा	०	५	४	चिगटना	२	४	१३८
गोत्र	०	५	१३	"	३	३	८

શબ્દ	શાબ્દ	ધર્મ	દસોથ	શબ્દ	શાબ્દ	ધર્મ	દસોથ
નિરંગાર	૨	૧૦	૧૮	જૂરા (કા)	૩	૬	૧૦
નિરોંજી	૨	૮	૩૫	જુહો	૨	૪	૭૧
વિલલિલ	૨	૪	૪૩	જેટરિ	૨	૬	૧૧૦
બોડ	૨	૪	૬૦	"	૨	૬	૧૧૦
બોત	૨	૪	૭૨	કારના	૨	૩	૫
બોતર	૨	૫	૧૦	કાઝ	૨	૪	૪૨
બીના	"	૯	૨૦	જિનાયો	૧	૧૦	૨૫
બીનો	૨	૯	૪૩	કોગુર	૨	૫	૨૮
બીલ્હ	૨	૫	૨૧	કોમિ	૨	૫	૩૭
બુપ	૨	૯	૩૫	ટાકી	૨	૧૦	૩૪
બૂરી (કો)	૨	૬	૧૦૭	ટિટિહરી	૨	૫	૩૫
બોટી	૨	૬	૯૭	દોહો	૨	૫	૨૮
બોધર	૨	૬	૬૦	દીવા	૨	૬	૧૧૩
બીમરિ	૨	૬	૯૦	દેગારી	૨	૮	૯૨
બોલી	૨	૬	૧૧૪	દોપ	૨	૮	૮૩-૮૪
બોપ	૨	૪	૧૩૮	ઢેર	૨	૧૦	૮
બોહોલ	૨	૮	૫૨	ઢોહી	૨	૬	૯૦
છતિવન	૨	૪	૨૩	ઢોર	૨	૬	૯૦
છરીલા	૨	૪	૧૨૨-૧૨૩	ઢોર	૨	૫	૩૬
છિક્કા	૨	૬	૫૨	ઢવા	૨	૬	૧૩૯
છીમી	૨	૯	૨૩	ઢવરા	૨	૯	૨૬
છોટકાસા	૨	૫	૨૭	ઢવર	૨	૯	૨૫
છોટીફા (બી)	૨	૪	૧૨૫	ઢાસા	૨	૫	૨૭
જટામાસી	૨	૪	૧૩૪	ઢોહી	૨	૪	૧૪૨
જલપીપરિ	૨	૪	૧૧૨	ઢોમવાક	૨	૫	૨૧
જાસા	૨	૬	૧૧૪	ઢોલી	૨	૮	૫૩
જામિન	૨	૧૦	૪૪	ફિટોહરી	૨	૪	૪૮
જવાહિરી	૨	૧૦	૮	ઢાલ	૨	૮	૯૦
ખીન	૨	૮	૫૦	ફિટોગ	૧	૭	૬
ખુઆ	૨	૯	૧૩	ફેરા	૨	૪	૨૯
ખુગનુ	૨	૫	૨૮	ફેભ	૨	૯	૧૨

शब्द	काण्ड	धर्म	श्लोक	शब्द	काण्ड	धर्म	श्लोक
टोल	१	७	६	धननवहर	२	४	२२-२४
दरजी	२	१०	६	धनिया	२	९	३७-३८
दला (न्ता)	२	४	१४४	घवई	२	४	१२४
दादी	२	६	९९	घाऊपात	२	४	९२-९३
दाह	२	८	९३	घुक्घुकी	२	६	११०
बारहरदी	२	४	१०१	घूक	२	५	१५
दाल	२	४	१०७	घोवी	२	१०	१०
दुपहरिआ	२	४	७३	नखनखी	२	४	१२९
दूधी	२	४	१००	नरिअर (नारियल)	२	४	१६८
देहखट	२	२	१३	नयनू	२	९	५२
तविआ	२	६	१३७	नलुका	२	४	१२९
ताज	२	४	१३४	नमूर	२	६	२४
तालमखाना	२	४	१०४	नागकेशरि	२	४	६५
तावा	२	९	३२	नारङ्गी	२	४	३८
ताप (ख)	२	२	९	नील	२	४	९४-९५
तितलौकी	२	४	१५६	नीब	२	४	६२
तिघार	२	४	१०८	नेयारी	२	४	७२
तिघी	२	९	२३	नेवू (जमीरी)	२	४	२४
तीतिर	२	५	३५	पखाउज	१	७	६
तुतिआ	२	९	१०१	पछोरन	२	३	२४
तुणी	२	४	१०८	पनहा	२	६	११४
तूत	२	४	४१-४२	पनिमगा	२	४	१११
तह	२	९	२३	पयना	२	९	१२
तेन्दु	२	६	८	पयरा	२	९	२२
तेदु	२	४	३८	परवर	२	४	१५५
तेदुआ	२	५	१	पराश	२	४	२९
तोप	२	८	९३	परेवा	२	५	१४
तोमक	२	६	१३८-३९	पगारी	२	९	२५
थाती	२	९	८१	पडेरिआ	२	४	१२७
थैली	२	९	२६	शाकरि	२	४	३२
घार	२	४	७७-७८	पाठी	२	४	८४

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
पाठर	२	४	५४-५५	बगला	२	२	१५
पायजेव	२	६	१०९	बदाल	२	४	७२
पालकशाक	२	४	१२१	बदूक	२	८	९३
पालवी	२	८	५३	वाजमिरग	२	४	१०६
पागा	२	९	४१	(वायविडग)			
पिआजु(ज)	२	४	१४७	वाजूवद	२	६	१०७
पित्तल	२	९	९७	वाल	२	९	२१
पिपीहा	२	५	१७	वालुवा	२	६	१३०
पीकदानी	३	६	२१	बांदा	२	४	८२
	२	६	१३९	बांध	१	१०	२९१
	२	४	२०	बांम	२	४	१६०-६
पीपर	२	४	९६-९७	बिलाईकद	२	४	११०
पीपरि	२	४	३८	बिलारि	२	५	६
पीलव	२	९	४८	युवरा	२	६	१४०
पुआ	२	१०	१४	युरपा	२	६	११६
पुल	२	९	४५	युलबुल	२	६	९६
पेउत	२	१०	२९	वमउट	२	१०	१६
पेटारी	२	४	२५	बेल	२	४	३२
फरहद	२	८	९२	वेवार्	२	६	५२
फाहा	२	९	७१	वाडा	२	६	२१
यवेन	२	०	१८	"	२	९	१८
यहनी	२	४	६०	योगी	२	९	१०९-३०
यडहर	२	४	१५८	योट	२	९	१०६
यपुआ	२	९	८०	योट्टेवा	२	८	११३-९६
यदला	२	८	१३	भट्टिउर	२	४	१०८
यनउदी	२	८	११६	भगीट	१	१०	३८
यनकपाम	२	४	१२०	भगग	२	६	१११
यनगजूरि	२	८	८९-९०	भगगथा	२	८	१५१
यभनेटी	२	६	५४	भवग	२	५	२०
यवामीर	२	४	८१	नाट	२	८	९३
यहहोमिरी	२	८	५८	भागा	२	८	९३
यहेग	२	८	५८				

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
भालू	२	५	३-४	भूसरि	२	४	११९
भुजेटा	२	५	१६	भूसाकानी	२	४	८७-८८
भेरीनफीरी	१	७	६	भेट	२	९	३१
भेला	२	४	४२	भेठाशीगी	२	८	११९
भैसा	२	५	४	भोजा	२	१०	३०
भौह	२	६	९२	भोया	२	४	१५९
भकरी	२	५	१३	भोयी	२	९	१७
भजीठ	२	४	९०-९१	भोम	२	४	१०७
महुर	२	९	१६	भोप	२	४	३९
मधुमाछी	२	५	२६	भोलशिरी	२	४	६४४
ममरी	२	४	४९	भपरी	२	४	१५३-५
"	२	४	८०	भवा	२	४	१४५
"	२	४	१३८	भवासार	२	९	१०९
मयनफर	२	४	५२	भवासा	२	४	९१-९२
मयनशिला	२	९	१०८	भबारी	२	४	१२९
मयूरपल	२	५	३०	रसबत	२	९	१०१-२
मरिच	२	६	१२९-३०	राज	२	१०	६
मरुआ	२	४	७९	राब	२	९	४३
मर्दुल	२	५	१५	रायो(ई)	२	९	१९
मपबनि	२	४	१३८	रायी	२	१०	३४८
महरा	२	१०	५	राल	२	६	१२७-२
महुभा	२	४	२४-२८	रामन	२	४	१४०
मगरुल	२	४	१५२	रासना	२	४	११४
"	२	९	३६-३७	रुई	२	९	१०६
माण	२	९	४९	रीन्नी	२	४	३१
माघवी	२	४	७२	रेड	२	४	५१
मुरगा	२	५	१७	रेनुव	२	४	१२०
मुरला	२	५	३०	रोटी	२	९	४९
मुदरी	२	६	१०७	रोरु	२	५	१०
मुगबनि	२	४	११३	रोवा	२	६	९९
मूस	२	५	१२	राहिस	२	४	१६६

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
लघोई	२	४	११३	वाज	२	४	१४-१५
लगाम	२	८	४९	वाग	२	५	७
लच्छन	२	४	१४८	वागु	२	६	१०९
लज्जालू	२	४	१४९	विछिया	२	५	१२
लज्जालू	२	४	१४९	विछतुडया	२	९	३५
"	२	९	५०	विषामिल	२	९	४२
लपमी	२	४	३४	वि(स)रिआ	२	४	१३५
लहदोरा	२	४	१४९	विधार	२	४	७८
लहमुन	२	६	६७	विजउरा	२	४	९२-९३
लहगा	२	६	४९	विषवनि	२	४	१४९
लार	२	६	११९	विसम्परिया	२	६	११०
लुआठ	२	६	८	वीर	२	४	१४
लूक	३	४	८१	वीछी	२	२	१६
वकहल	२	५	२२	वेदी	१	३	१२
वकु(गु)ला	२	४	९५-९६	वेनोरी	२	२	१७
वकुची	२	४	१६३	वेवडा	२	४	२९-३०
वगई	२	४	१०२	वेरसा	२	४	३६
वव	२	५	३५	वेरि	२	४	३७
वटई	२	५	२३	"	२	९	१०९
वतक	२	५	३५	वगलोचन	२	९	४०
वनकुक्कुर	२	४	११४	वशवती	१	१०	३३
वनभाटा	२	४	११३	शतलुज	२	४	१००-१०१
वनभूमौ	२	६	५५	शतावरि	२	४	१६२
वमन	२	५	२७	शरहरि	२	४	११५
वरई	२	४	२५	शरिवनि	२	४	१२३-२४
वरण	२	४	३२	शालई	२	४	६३
वरगद	३	२	३६	शिरीस	२	१०	७
वरमा	२	६	६६	शिविलीगर	२	४	१३२
वरवटि	२	४	१०७	मुनेर	२	५	२१
वरिआरा	२	५	१	मुग्गा	२	५	२
वाप	२	५	१	मुअर	२	४	१५७
				मरण			

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
शेख	२	८	९३	सुनुगा	२	४	३१
शेखार	१	१०	३८	सुपारी	२	४	१६९
शेखुआ	२	४	४४	सुरमा	२	९	१००
शेखर	२	४	४६	सुलाखी	२	१०	३२
शेखव	२	४	१०५	सेवती	२	४	७६
शेफ	२	४	१५२	सेहुण्ड	२	४	१०५-१०६
शाठि	२	९	३८	सेधव	२	९	४२
श्यामतिधारा	२	४	१०८ ९	सोचर	२	९	४२
षोजा	२	८	९	स्त्रीचोटी	२	६	९८
सनई	२	४	१०७	हयिकन	२	४	६९
समुद्रफल	२	४	६१	हरड	२	४	५९
सराय	२	२	१३	हरिमि	२	९	१४
सवन	२	४	५६ ५७	हरिकारा	२	८	१३
सहरम	२	५	२२	हसिया	२	९	१३
महिजन	२	४	३१	हेंडिया	२	९	३१
सदूप (ख)	२	१०	२९	हसपदी	२	४	११९
साही	२	५	७	हाड	२	६	६८
साजीवार	०	९	१०९	हिलिसा	२	४	१५७
साई	२	९	८२	हीम	२	९	४०
माड	२	४	११२	हुचकी	३	६	८
सादल	२	४	२६-२७	हेंग	२	९	१२
साभरि	२	९	४२	क्षायी	२	६	५१
सुगन्धवाला	२	४	१२२	त्रायमान	२	४	१५०

BIBLIOGRAPHY

Books

- Amarakośa, translated into Hindi by Ram Svarupa, Bombay, 1913.
- Amarakośa with Māheśvarī, edited by Nārājan Ram Ācārya, Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1950.
- Dharamakośa of Dharamadāsa, Part I, edited by E. D. Kulkarni, Deccan College, Poona, 1968.
- Nāmaṅgānuśāsana (Amarakośa) of Amarasimha with the Commentary (Amarakośhodghātana) of Kṣīrasvāmin, edited by Kṛishnaji Govind Oka, Poona, 1913.
- Nāmaṅgānuśāsana or Amarakośa of Amarasiṃha with the Rāmāśramī (Vyākhyāsudhā) Commentary of Bhānuji Dikṣita (Rāmāśrama), edited with Hindi Commentary by Haragovinda Śāstri, Chowkharoba Sanskrit Series, Varanasi, 1970.
- Siddhānta Kaumudī of Bhaṭṭar Dikṣita, edited and translated into English by Śrīśa Chandra Vasu, Vol I & II, reprinted by Motilal Banarsidass, Delhi, 1962.
- Student's English-Sanskrit Dictionary by V. S. Apte, Motilal Banarsidass, Delhi, 1964.
- Student's Sanskrit-English Dictionary by V. S. Apte, Motilal Banarsidass, Delhi, 1965.

Articles

- A Contemporary Manuscript of Bhānuji Dikṣita's Vyākhyānsudhā* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History', Vol. III, pp. 25-30, P. K. Gode Collected Works Publication Committee, Poona, 1956.
- Date and Works of Rājanniketa* by Dinesh Chandra Bhattacharya in 'Indian Historical Quarterly' Volume 17 (1941), pp. 456-471.
- Date of Subhīṭacandra's Commentary on the Amarakośa* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I, pp. 217-221, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
- Rare Manuscripts of Subhīṭacandra's Commentary on the Amarakośa* by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I, pp. 215-216, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
- The Oldest Available MS of Kṣīrasvāmin's Commentary on Amarakośa* by N. G. Sardesai in 'Poona Orientalist' Vol I, April 1936-January 1937, pp. 24-26.

ERRATA (शुद्धिपत्रम्)

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
2	दि. 7	ct. Kṛṣṇaswami's	cf. Kṛṣṇaswamin's
3	11	कुण्ड	गुण्ड
„	दि. 3	Contect	Context
8	„	जननः	जननं
13	दि. 6	Kṛṣṇaswami	Kṛṣṇaswami
37	2	Yaurus	Taurus
„	„	(Scoppio)	(Scorpio)
„	„	(Sogittorus)	(Sagittarius)
38	18	अरु	उरु
40	21	इत्यप्रत्ययैः	इत्यप्रत्ययः
„	दि. 7	Lanor	Lunar
43	20	चतुर्दशीयोगा०	चतुर्दशीयोगा०
44	3	उपरागो	उपरागो
64	6	वशानुच०	वशानुच०
70	दि. 13	unufferao	unutterao
73	6	रीति	रीति
74	3	स्वाचारः	स्वाचारः
75	11	निन्दयुर्वकाश्रयः	निन्दयोर्ध्वकाश्रयः
77	10	हुडुक्का	हुडुक्का
79	दि. 4	affire	attire
81	17	मेकतुर्धा	मेकतुर्धा
91	दि. 1	Decirving	Deceiving
108	दि. 5	Crocodile	Crocodile
„	„ 9	Ligerd	Lizard
121	दि. 5	आवनी	रावनी
126	11	घुटभेदनम्	घुटभेदनम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
128	19	दत्तुः शालम्	चतुः शालम्
130	16	भुभृवा	भूभुवा
133	दि. 10	elit	exit
139	14	पद्कपद्वक्ति०	पद्कपपद्वक्ति०
143	दि. 1	boffem	bottom
144	2	बल्लरी मञ्जरी.	बल्लरिमञ्जरी:
"	दि. 6	beaf	leaf
145	दि. 2	foo stalk	Foot stalk
155	12	सविद्यते	सविद्यते
"	दि 6	Sala (S'ekhva)	S'ala S'akhuva
157	12	व्यडम्बकाः	व्यडम्बकाः
161	4	मण्डिलोऽपि	मण्डिलोऽपि
"	16	—नदुच	—दुलव्
171	1	शृगार	शृगाट
172	15	क्षत्रमस्त्यस्ति	क्षत्रमस्य स्ति
"	दि. 10	Vidapa	Vidanga
177	1	सवदल्लुत	सर्वाशुक्त
180	दि. 10	Tragrant	Fragrant
181	" 1	beaf	Leaf
183	" 2	Durti	Danti
184	7	शोषहनी	शोषणी
"	दि. 1	Orion	Onion
187	दि. 4	Vasthva	Vathuva
189	दि. 8	Kohisa	Rohisa
"	" 10	Malatenta	Malatya
192	8	गमन्ता०	यमन्ता०
"	दि. 3	Rhinocaros	Rhinceros
193	दि. 2	Procupine	Porcupine

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
195	11	शक्तयुक्तः	शक्तयुक्तः
..	16	कलसः	कलसः
196	21	चरमायुधः	चरमायुधः
200	18	छोएटासा	छोएटामा
..	दि. 3	binds	birds
205	दि. 3	Kersons	Persons
207	8	त्रिमने	त्रियते
208	13	इष्ट	इष्ट
..	21	-स्थाम्	-स्थाम्
..	दि. 9	-affaind	-girl attained
210	15	पनाडाप्	पाठाहाप
214	दि. 6	a married	a wife married
223	दि. 3	bondy	bandy
228	23	पासादिस्वाद्य	पामादिस्वाद्य
234	दि. 4	Shark	Shank
238	दि. 4	houslder	Sholder
249	1	वरत्रुषणाम्	करभूषणम्
254	दि. 1	Buthing	Bathing
256	दि. 5	Tunpenfine	Turpentine
257	दि. 6	Propontion	Proportion
263	2	यजमानः	यजमानः
264	दि. 5	The same	The same practices
265	5	मसतुर्गुर्गः	मसतुर्गुर्गः
266	दि. 9	Sucrificial	Sacrificial
273	दि. 1	वीर्वारथस्थितिः	वीर्वारथस्थितिः
276	18	प्रयोजनमस्य	प्रयोजनमस्य
287	दि. 3	expedition	expedition
304	6	सन्धे	सन्धे
337	12	निष्काशन	निष्काशन